

**Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü**

**LOZAN'IN GETİRDİĞİ STATÜ VE TÜRKİYE'DE
AZINLIKLARIN DURUMU
(1923–1974)**

Halil Şimşek

**Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı için öngördüğü
DOKTORA TEZİ olarak hazırlanmıştır.**

**Ankara
Ocak 2006**

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Hale ŞIVGIN

Üye: Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

Üye: Prof. Dr. Temuçin F. ERTAN

Üye: Doç. Dr. Adnan SOFUOĞLU

Üye: Dr. M. Derviş KILINÇKAYA
(Danışman)

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

..... / / 2006

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
Enstitü Müdürü

ÖZET

Bu çalışma, bir bakıma Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde, Batılı büyük devletlerin kendi çıkarlarını hayata geçirebilmek amacıyla bir araç olarak kullanmak üzere ortaya attıkları azınlıklar sorununun 19. yüzyılın ortalarından itibaren izlediği seyir çerçevesinde şekillenen bir devlet-vatandaş ilişkisinin tarihi açıdan incelenmesidir. Avrupa'daki milliyetçilik akımlarının Osmanlı ülkesine ve toplumuna sızması kurgulanmış politikalar aracılığıyla olmuştur ve Batı Avrupa'daki seyirden farklı bir gelişme çizgisi izlemiştir. Çalışmada sorunun teorik boyutlarından ziyade siyasal gelişme çizgisinin Osmanlı "millet sistemi" üzerindeki tesirleri üzerinde durulmuştur. Tanzimat Fermanıyla başlayan yenileşme sürecinin "gayrimüslim Osmanlılar"ın hayatında ortaya çıkardığı değişim, gerek bunların devletle gerekse birbirleriyle olan ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

II. Meşrutiyet dönemini, karakteri itibarıyla Osmanlı devletinin tasfiyesi ve yeni bir devletin ortaya çıkması sürecinde rol oynayacak seçkin kadroların olduğu bir dönem olarak tanımlamak mümkündür. Dolayısıyla, bu seçkinlerin değerler dünyasını oluşturan gelişmelerin, onların daha sonraki olaylar karşısındaki tavır alışlarını da etkilemiş olması tabiidir. Bu sebeple Lozan'da Azınlıklarla ilgili Türk tezinin şekillenmesinde II. Meşrutiyet dönemi olaylarının tesirinin anlaşılması çalışma için bir başlangıç noktası oluşturmaktadır.

Yedi bölümden oluşan çalışmanın Giriş bölümünde araştırmanın kapsamı, genel durum değerlendirmesi, yaklaşım ve maksatlar hakkında bilgi verilmiştir. İzleyen birinci bölümde ise Meşrutiyet'in ilanından Balkan savaşlarına uzanan gelişmeler, gayrimüslimlerle ilgisi çerçevesinde toplumsal, hukuksal ve ekonomik yönleriyle verilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde I. Dünya Savaşı yıllarındaki ayrışma ve her bir cemaatin savaş yıllarındaki tutumları ayrı ayrı verilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde Mütareke ve Milli Mücadele yıllarında gayrimüslimlerin faaliyetleri cemaatler ve bölgeler bazında irdelenmiş ve bu suretle Lozan'da savunulan Türk Tezi'nin dayanakları ve o günün toplumsal psikolojisi açıklanmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölüm, Lozan Barış Konferansı sürecinde azınlık tartışmalarını ele almakta ve yukarıda anılan gelişmelerin anlaşma metnine etkileri ortaya konulmaktadır. Lozan'da belirlenen statüyle Sevr tasarısındaki azınlık hükümlerinin karşılaştırılması yer almaktadır. Ayrıca azınlık olarak tanımlanan gayrimüslim cemaatlerin Lozan Barış Andlaşmasınının 42. maddesinde tanınan haklardan feragatleri çerçevesinde bu cemaatlerin yeni statülerini nasıl algıladıkları konusu üzerinde de durulmuştur.

Beşinci bölüm, Lozan'a ek Sözleşme ve Protokol ile belirlenen Türk Yunan nüfus mübadelesi ve azınlıklara etkisi üzerinde durulmuştur. İzleyen altıncı bölümde Tek Parti Döneminde azınlıkların konum ve statülerini etkileyen düzenleme ve olaylar aktarılmaya çalışılmıştır. Yedinci bölüm ise çok partili siyasal hayatta azınlıklar ile bir dönüm noktası olan Kıbrıs Barış Harekâtına uzanan süreçte yaşanan olaylar incelenmiştir.

ABSTRACT

This study examines the minority problem, which was created by the Super Powers as a tool of realization of their benefits during the process of disintegration of Ottoman State, in terms of the progress of the relationship between the state and subjects from the middle of the 19th century. The leaking of nationalist movements in the Ottoman country and society was as a result of planned policies and the improvements of these movements were different from the improvements in Western Europe. The focus of the study is on the political developments of the problem and its effects on the Ottoman “nation-system” instead of its theoretical dimensions. The changes in the “non-Muslim Ottomans” lives due to the rejuvenation period which began with the Tanzimat Reforms are evaluated in the framework of both their relations with state and each other.

It is possible to be defined Second Constitutional Monarchy Period as a period of elimination of Ottoman State and appearing of the new outstanding cadres who would be involved in the process of establishing a new state. Consequently, the developments that formed the system of values of these cadres were effective on their attitudes about the fallowing events. Understanding of Second Constitutional Monarchy Period’s influence on the shaping of the Turkish Thesis about the minorities in Lausanne became a starting point for this study.

In the introduction of the study, the scope of the research, general statement evaluation, approach and purposes will be mentioned. In the first part, the period from the declaration of First Constitution to the Balkan Wars will be analyzed in terms of social, legal and economic dimensions related to the non-Muslims. In the second part, the decomposition in the society and the attitude of the each religious community in the I. World War years will be narrated. In the third part, non-Muslim activities and religious communities during the Armistice and National Struggle periods and the basis of the Turkish Thesis, defended in Lausanne, and the societal psychology will also be presented.

In the fourth part, discussions about minorities in the Lausanne Conference and the effects of the former developments on the agreement text will be examined. The comparison of the articles of the Lausanne and Sevres about the minorities will also be analyzed. In addition, it will be displayed that after the abdication of the rights recognized by the article 42 of Lausanne Peace Treaty how non-Muslim communities defined as minority perceived their rights.

In the fifth part, Turko-Greek population exchange determined by the additional agreement and protocol to Lausanne and its impacts on minorities will be examined. In the sixth part, the arrangements and events that affected position and status of the minorities in the İnönü Era will be mentioned. In the seventh part, minorities in the multiparty system and the events towards the Cyprus Peace Campaign will be presented.

İÇİNDEKİLER

Özet	I
Abstract	III
İçindekiler	V
Önsöz	X
Kısaltmalar	XII
Giriş	

BİRİNCİ BÖLÜM

LOZAN'DAKİ AZINLIK STATÜSÜNDE TÜRK TEZİNİ ETKİLEYEN TARİHSEL GEÇMİŞ

A. Yirminci Yüzyıl Başında Gayrimüslim Osmanlıların Konumları ve Bu Yapıdaki Değişim	9
B. II. Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimler	23
B. a. İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslimler	23
B. b. İttihat ve Terakki'nin Gayrimüslimlere Yönelik Politikaları	25
B. c. Gayrimüslim Mebuslar ve İzledikleri Politikalar	29
C. Değişen Şartlar Altında İttihatçıların Geliştirdikleri Politikalar	42
C. a. Gayrimüslimlerin Zorunlu Askerlik Hizmetine Tabi Tutulmaları	47
C. b. Milli İktisat Politikası	55
C. c. Eğitim Politikaları	64
D. Gayrimüslimler ile İlgili Yasal Düzenlemeler	67
D. a. Cemiyetler Kanunu	67
D. b. Şekavet ve Mefsedetin Men'ine Dair Kanun	68
D. c. Zorunlu Askerlik	69
D. d. Kiliseler Kanunu	70
D. e. Hukuk-u Aile Kararnamesi	74
E. Gayrimüslim Cemaatlerarası İlişkiler	77

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞLAR ve GAYRİMÜSLİM CEMAATLERİN TUTUMLARI

A. Balkan Savaşları ve Gayrimüslim Cemaatler	89
B. Balkanlardan Anadolu'ya Türk Göçü ile Rumların Türkiye'den Göçü	96
C. I. Dünya Savaşı'nda Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları	100
C. a. Fener Rum Patrikhanesi ve Rum Faaliyetleri	101
C. b. Ermeni Faaliyetleri ve Sevk ve İskân Kararnamesi	105
C. b. a. Sevk ve İskân Kanununa Giden Gelişmeler	107
C. b. b. Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkarılması ve Uygulanışı	116
C. b. c. Ermeni Sevk ve İskânının Sonuçları	128
D. Musevi Cemaati	131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜTAREKE VE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE DURUM

A. Mütareke ve Milli Mücadele Döneminde Gayrimüslimler	137
B. Mütareke ve Milli Mücadele Döneminde Rum Cemaati	143
B. a. Karadeniz Bölgesi Rumları ve Pontus Meselesi	143
B. b. Yunan İşgalleri ve Yerli Rumlar	151
C. Mütareke ve Milli Mücadele Yıllarında Ermeniler	158
C. a. Sevk ve İskâna Tabi Ermenilerin Geri Dönüşü	160
C. b. Kilikya'nın İşgali ve Ermeniler	161
C. c. Doğu Vilayetlerinde Ermeni Faaliyetleri	163
C. d. Milli Mücadele Sonrasında Ermeniler	165
D. Mütareke ve Milli Mücadele Dönemi Musevi Cemaati	166

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
LOZAN BARIŞ KONFERANSI ve AZINLIKLAR MESELESİ

A. Mütarekeden Lozan'a Statü Değişimi	172
B. Türk Tarafının Lozan'a Davet Edilmesi ve Ankara Hükümeti'nin Tutumu	173
C. Lozan'da Azınlıklar ile İlgili Tartışma Konuları	184
C. a. Azınlık Tanımı	188
C. b. Ermeni Yurdu Meselesi	191
C. c. Azınlıklar ve Askerlik Hizmeti	196
C. d. Genel Af Tartışmaları ve Azınlıklar	200
C. e. Fener Rum Patrikhanesi'nin Statüsü	206
D. Lozan Barış Andlaşması'nda Azınlıklar İçin Öngörülen Statü	210
E. Azınlıklar Çerçevesinde Sevr ile Lozan'ın Mukayesesi	214
F. Azınlık Cemaatlerinin Lozan Barış Andlaşması'nın 42. Maddesi Hükümlerinden Feragatleri	222

BEŞİNCİ BÖLÜM
TÜRK – YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ

A. Türk ve Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol	228
A. a. Osmanlı Devleti - Bulgaristan Nüfus Mübadelesi Andlaşması	228
A. b. Osmanlı Devleti - Yunanistan Nüfus Mübadelesi Müzakereleri	231
B. Mübadele Önerisinin Ortaya Atılması ve Tarafların Yaklaşımı	234
B. a. İtilaf Devletlerinin Yaklaşımı	238
B. b. Türk Tarafının Yaklaşımı	241
B. c. Yunan Tarafının Yaklaşımı	245
C. Mübadeleye Esas Alınan Kriterler	248
D. Mübadeleden İstisnalar	251
E. Uygulama	254

E. a. Karma Komisyonun Kuruluşu, Görev ve Yetkileri	254
E. b. Uygulama ve Yaşanan Zorluklar	256
E. c. Rumların Türkiye’den Mübadelesi	260
F. Sonuçları İtibarıyla Mübadele	265

ALTINCI BÖLÜM

TEK PARTİLİ CUMHURİYET DÖNEMİNDE AZINLIKLAR

A. Tek Parti Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar	272
A. a. İnkılâplar Karşısında Azınlıkların Tutumları	278
A. b. Çalışma Hayatında Azınlıklar	286
B. Azınlıkları Etkileyen Belli Başlı Olaylar	293
B. a. Elza Niyego	294
B. a. a. Olayın Meydana Gelişi	294
B. a. b. Olayın Yargıya İntikali	296
B. a. c. Olayın Sonuçları ve Değerlendirme	299
B. b. Trakya Olayları	300
B. b. a. Olayların Başlamasına Etki Eden Gelişmeler	301
B. b. b. Olayların Başlaması ve Diğer İllere Yayılması	307
B. b. c. Olayların Önünün Alınması ve Sonuçları	311
B. c. Varlık Vergisi	312
B. c. a. Varlık Vergisi Kararına Neden Olan Gelişmeler	314
B. c. b. Varlık Vergisi Kanunu	322
B. c. b. a. Verginin Niteliği ve Mükelleflerin Tasnifi	324
B. c. b. b. Verginin Miktarı	325
B. c. b. c. Verginin Tarhı	326
B. c. b. d. Verginin Tebliğ ve Tahsili	327
B. c. c. Kanunun Uygulanması	328
B. c. d. Değerlendirme	338

YEDİNCİ BÖLÜM
ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE AZINLIKLAR

A. Çok Partili Hayatta Azınlıklar	347
B. 6-7 Eylül Olayları	350
B. a. Olayların Başlaması ve Diğer İllere Yayılması	353
B. b. Alınan Önlemler	358
B. c. Olayların Sonuçları ve Değerlendirme	370
C. 1964 Yunan Uyraklı Rumların Sınırdışı Edilmesi	373
C. a. “Seyrisefain Mukavenamesi”nin Feshedilmesine Neden Olan Gelişmeler	376
C. b. Yunan Uyraklı Rumların Sınırdışı Edilmesi	379
C. c. Değerlendirme	387
SONUÇ	389
Kaynakça	398
Ekler	418

ÖNSÖZ

Azınlıklar Meselesi Osmanlı Devleti tarihinde önemli bir yer tutmuş, özellikle de bir dönüm noktası olan 1774 Küçük Kaynarca Andlaşmasıyla Devletin egemenliğini, toprak bütünlüğünü doğrudan ilgilendiren bir husus olmuştur. Türkiye’de yaşayan gayrimüslimler özelde de Hıristiyan unsurlar “*düvel-i muazzama*”nın müdahalesi için sürekli kullandıkları bir argüman olarak Cumhuriyet’e kadar geçen yüz elli yılda bu mesele, ülkeyi parçalanmaya götüren bir faktör olmuştur. Cumhuriyet ve onun kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, böylesine bir ateş topunu miras almışlar ve Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte yaşadıklarının da tecrübesiyle sonraki dönemin yol haritasını çizmişlerdir.

Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti döneminden kalan geleneksel politikalarını günümüzde de sürekli ısıtarak gündemde tutma eğiliminde olmaları konuyu oldukça güncel yapmakta, sorunun görsel ve yazılı medyada manipüle edilerek işlendiği gözlemlenmektedir. Ancak bu tartışmalar akademik endişelerden ziyade günübirlik mülahazalarla ve çoğu zaman yanlış bağlamlarda ele alınarak, Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı haksız eleştirilere de kaynaklık etmektedir. Oysa tarihsel sorunlar kendi gerçeklikleri içinde ortaya çıkmış; çözümlenmiş, ertelenmiş veya çözümsüz kalmış sorunlardır. Dolayısıyla, zaman zaman gündeme taşınan Varlık Vergisi ve 6–7 Eylül Olayları gibi konular, popüler tartışmalardan ziyade akademik araştırmaların konusu olmalıdır. Örneğin bu tür çalışmalarda Varlık Vergisi’nin savaş yıllarında batılı ülkelere de uygulanan ve bu yönüyle savaş giderlerinin finansmanında kullanılan bir gelir kalemi olduğu gerçeği üzerinde çok az durulmuştur. Diğer taraftan çapulcu bir güruhun sebebiyet verdiği 6–7 Eylül Olaylarında mağdur olanlar için Anadolu’nun dört bir köşesinden başbakanlığa gelen telgraflardan ve para yardımlarından bahsetmekten sarfınazar edilir.

Yukarıda değindiğimiz gibi konunun tek yönlü olarak ve çoğu zaman saldırgan bir üslupla sunulması bizi böyle bir çalışmaya iten nedenlerden birisi

olmuştur. Diğer taraftan Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan bir süreçte salt bu konuya ilişkin araştırmaların sınırlılığı çalışma sırasında karşılaşılan zorlukların başında gelmektedir. Bu durum münferit olayların bağlantılarının araştırılmasında ve bir sonuca varmada bazen eksikliklere yol açmaktadır. Hele bu çalışmalar, yaşanan dönemin uluslar arası ilişkileri, ekonomik veriler ve yapılan uygulamaların çağdaş ülkelerdeki emsalleri değerlendirilmeden ele alındığında, ortaya oldukça değişik bir tablo çıkmaktadır. Tarihçilik açısından alt yapısı eksik olan uluslar arası ilişkiler ele aldığı sorunun arka planını bazen eksik kurgulayabilmektedirler. Bizi bu çalışmayı yapmaya iten faktörlerin başında bu arka planın ortaya çıkarılmasının bir ihtiyaç olduğu gerçeği gelmektedir.

Çalışmanın ortaya çıkmasında şüphesiz en önemli pay Danışmanım Dr. M. Derviş Kılınçkaya'ya aittir. Taşları çatlatacak bir sabır ile sürekli olumlu teşvik ve hoşgörüsü, olumsuzlukların üstesinden gelmemde etkili oldu. Çalışmamız esnasında bir an bile ilgi ve alakasını esirgememesi ömür boyu unutulmaz. Diğer taraftan çalışma süresince idari ve akademik açıdan desteğini hiçbir şekilde esirgemeyen, kapısından asla boş dönmediğimiz ve güven aşılayan teşvikleriyle çalışmanın bu aşamaya gelmesinde büyük pay sahibi hocam Prof. Dr. Mustafa Yılmaz'a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmam boyunca samimi ilgisini esirgemeyen, teşvik ve yerinde yönlendirmeleriyle desteğini her zaman gördüğüm hocam Prof. Dr. Temuçin F. Ertan'a karşı da minnet hisleriyle doluyum. Bu çerçevede kapılarını her araladığımda samimiyetle yanımda olduklarını gördüğüm değerli meslektaşlarıma özellikle bütün bir doktora öğrenimi boyunca kader birlikteliği yaşadığımız ve desteğini asla eksiltmeden sürdüren kıymetli arkadaşım Cahide Sönmez Hanımefendiye teşekkürü de bir borç bilirim.

KISALTMALAR

AAMD: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

a.g.e.: Adı geçen eser.

a.g.m.: Adı geçen makale.

a.g.i.s.: Adı geçen internet sitesi

AİTE: Atatürk İlkeleri İnkılâp Tarihi Enstitüsü

ATASE: Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı

AÜ: Ankara Üniversitesi

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Bkz.: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

c.: Cilt

Çev: Çeviren

der.: Derleyen

Ed.: Editör

haz.: Hazırlayan

HF: Hukuk Fakültesi

HÜ: Hacettepe Üniversitesi

İÜ: İstanbul Üniversitesi

İBÜ: İstanbul Bilgi Üniversitesi

LBKTB: Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler

MMZC: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

S.: Sayı

s.: Sayfa

SBF: Siyasal Bilgiler Fakültesi

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TBMMGCZ: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları

TBMMZC: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

TTK: Türk Tarih Kurumu

vd.: Ve diğerleri

yay.: Yayını

GİRİŞ

Azınlıklar sorunu, modern zamanların ortaya çıkardığı bir sorundur. Buradaki temel ölçütlere ilişkin geniş bir literatür mevcut olmakla birlikte, sorunun teorik boyutu bu çalışmanın alanı dışında tutulmuştur. Çalışmanın temel amacı, geleneksel Osmanlı toplum düzeninin yerleştiği alışkanlıkların bir sonucu olarak dinî nitelikleriyle tanımlanan “azınlık” kavramının; Yeni Türkiye Devleti’nin uluslar arası hukuk çerçevesinde tescilli olan Lozan Barış Antlaşması sonrasında taraflarca kabul görmüş bir statüye dönüşmesi ve bu statünün Cumhuriyet Türkiye’sindeki uygulanma sürecidir.

Bizi böyle bir çalışmaya yönlendiren temel sebebe gelince son yıllarda Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyelik müzakereleri çerçevesinde oluşan “özgürlükler ortamında”, Lozan’da belirlenen ve Türk Devleti’nin temel dayanağı durumunda bulunan esasların yanlış zeminde tartışıldığı gerçeğine dikkat çekmektir. Bu tartışmalarda Türkiye’nin varlık ve bütünlüğüyle doğrudan ilişkili olarak, azınlık tanım ve statüsüne yönelik farklı ve bazen de aşırı zorlayıcı yorumlar dikkat çekmektedir. Dolayısıyla ülke için yaşamsal öneme sahip olan bu konuda Lozan’a varan sürecin bütünüyle incelenmesi, müzakereler sırasında yapılan tartışmalar ve üzerinde uzlaşılan nihai metnin değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Ancak bu yolla sorunun tarihî bir perspektife yerleştirilmesi ve tartışılması daha tutarlı olabilir.

Öte yandan Lozan’da şekillenen azınlık statüsüne bağlı olarak yaşanan gelişmelerle daha sonraki dönemde azınlıklarla ilgili olarak ortaya çıkan konulara ilişkin çok yoğun tartışmaların Türkiye’nin gündeminde hep var olduğu söylenebilir. Bu tartışmaların bir kısmında dikkat çekici husus ise o günün iç ve dış gelişmeleri nazarı itibara alınmadan, diğer ülkelerdeki emsal uygulama ve olaylarla bir mukayese yapılmadan yirmi birinci yüzyılın kavram ve değerleriyle bir yargılamaya gidilmesidir. Bundan daha vahimi ise, 6–7 Eylül Olaylarında olduğu, gibi belirli bir grup tarafından illegal olarak gerçekleştirilen eylemlerden bütün bir milletin suçlanmasına yönelik sonuçlara ulaşmak yoluna gidilmesidir. Bu tarz yaklaşımların

yanlışığı daha ilk bakışta söylenebilir. Çünkü her olayın kendi tarihî zemininde ve döneminin değeri ve kavramlarıyla tahlil edilmesi gerektiği gerçeği tarihçilik açısından ahlakî bir gereklilik olarak ortada durmaktadır.

Tüm bunlar bizi, Türkiye'deki azınlıkların durumunu objektif ve tarih biliminin gerektirdiği ölçütlere uygun bir değerlendirme yapmaya yönlendiren temel nedenlerdir. Böyle bir çalışmayı gerçekleştirmek için yapılacak ilk iş, Lozan'daki Türk heyetinin yaklaşımını şekillendiren yakın tarihsel argümanları tespit edip sunmaktı ve bu gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bilindiği üzere Lozan Barış Konferansında gelinen nokta, II. Meşrutiyet'in ilanından Balkan Savaşlarına, oradan Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'ye uzanan tarihsel sürecin sonucudur. Bu azınlık gruplarının davranışları açısından böyle olduğu gibi uluslaşma ve ulus devletin inşası sürecinde izlenen politikaların devamlılığı açısından da böyledir. Dolayısıyla bu dönemin elden geldiğince iyi sergilenmesi Lozan Barış Antlaşmasıyla tesis edilen statüyü daha anlaşılır kılacağı gibi, daha sağlam bir zemine oturmasına da yol açacaktır.

Aynı şekilde Cumhuriyet döneminde yaşananları iyi değerlendirebilmek için Lozan Barış Konferansında yapılan tartışmaları ve Antlaşma ile ortaya çıkan azınlık statüsünü olabildiğince net çizgilerle ortaya koymak gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine azınlıkların statüsü ve bu statüde meydana gelen değişimin analizini yapmak, azınlıkların durumlarını etkileyen belli başlı olayların ortaya konulması ve bunların meydana gelişinin arkasındaki nedenlerin değerlendirilmesidir. Bu olayların tahlili sonucunda azınlıkların nüfuslarında, toplumsal ve ekonomik yaşamlarında meydana gelen değişimin önemli dönüm noktalarını belirlemek de gerekiyordu. Bu noktadan hareketle çalışmamızda azınlıklar meselesi, tarihsel bir süreç içinde ve tarih metodolojisi çerçevesinde sebep sonuç ilişkisi göz önünde tutularak incelenmesine çalışılmıştır.

Çalışmada bir bakıma seçmeci davrandığımız söylenebilir. Zira II. Meşrutiyet'ten başlayarak 1970'lere uzanan süreçte yol işareti niteliğinde gördüğümüz belli başlı olayların üzerinde özellikle duruldu. Bu tercih, ele alınan dönemin 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan iki büyük genel savaş dönemine rastlamış olması ve bu gelişmelere bağlı olarak olayların azınlıkların hukuki statüsünde

doğrudan bir değişime neden olmasa bile fiilî olarak kalıcı sonuçlar doğurduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Öte yandan Meşrutiyet döneminin her açıdan Cumhuriyet'e uzanan yolun düşünsel ve siyasal zeminini hazırlaması ve azınlıklara dönük olarak geliştirilen ulusal politikaların süreklilik gösterip göstermediğinin araştırılması, çalışmamızı bu döneme dayandırmayı metot açısından zorunlu kıldı. Örneğın, Türkiye'deki nüfus yapısını, toplumsal ve ekonomik yapıyı doğrudan etkileyen Türk-Yunan Nüfus mübadelesi ele alınırken, bunun Balkan Savaşları sonrasındaki örnekleri göz ardı edilemezdi. Benzer şekilde İttihat ve Terakki'nin Millî İktisat politikaları nazarı itibara alınmadan Cumhuriyet döneminde sermayenin millîleştirilmesi uygulamalarının anlaşılabilir hale gelmesi zor olacaktı.

Birinci Dünya Savaşı da dâhil olmak üzere Osmanlı devletini dağılmaya götüren dış müdahalelerin önemli bir bölümünde azınlıklar sorunu bir gerekçe olarak yerini almaktadır. Özellikle Mütareke ve Millî Mücadele yıllarında yaşananlar Cumhuriyeti kuran kadrolar üzerinde derin izler bırakmış ve sonraki dönemde azınlıklar meselesi, kesin çözüme bağlanması gereken bir husus olarak görülmüştür. Bu çerçeveden bakıldığında kurulan devletin varlık ve bekası azınlıkların statüsüyle doğrudan ilgili görülmüştür. Bunun yansımalarını Lozan müzakerelerinde görmek mümkündür. Örneğın Türk Heyetinin, Rumların istisnasız olarak mübadelesi ve Fener Rum Patrikhanesi'nin de ülke dışına çıkarılması noktasındaki ısrarının asıl nedeni budur.¹

Bilindiği gibi Lozan'da belirlenen azınlık tanımlaması Sevr'den farklı olarak "*din, dil ve soy*" bakımından olmayıp, sadece "*din*" bakımındandır.² Dolayısıyla Türkiye'de azınlık denildiğinde anlaşılması gereken gayrimüslimlerdir. Müslüman olup başka dil kullanan ve başka soydan gelenler azınlık olarak nitelendirilmezler. Bu ölçüt Lozan'a bağlı olarak imzalanan Türk Yunan Nüfus Mübadelesi antlaşmasında da korunmuş ve mübadeleye esas kriter olarak "*din*" kabul edilmiştir.³

Bu açıdan bakıldığında çalışmamıza konu olarak Rum, Ermeni ve Musevi azınlıkları aldık. Diğer gayrimüslim gruplarını çalışma kapsamı dışında tutmakla,

¹ **TBMMGCZ**, c. III, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 1146 – 1180.

² Bkz. Lozan Barış Antlaşması, madde: 38 – 45; **Ek I**.

³ Bkz. **Ek III**.

konunun incelenmesinde daha tutarlı davranılabileceği düşünölmüştür. Tabii, bu üç büyük dinî azınlık grubunun durumunu incelemenin, yeterince fikir sahibi olmamızı sağlayacak yeterlikte olduğu noktasından hareket edilmiştir.

Çalışmamıza temel teşkil eden kaynaklar Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleridir. Ağırlıklı olarak Lozan Barış Konferansı ve sonrasında yaşanan gelişmeler incelendiğinden dolayı bu durum belgeler üzerinde yoğunlaşmada da kendisini gösterdi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışılan fonlar: Dâhiliye İdare, Dâhiliye-Emniyet-i Umumîye Müdiriyeti, Seyr ü Sefer Müdiriyeti, Asayiş Şubesi, Dâhiliye- Muhâberât-ı Umumîye İdaresi ve Dahiliye- Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti, 3. Şube fonlarıdır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde çalışılan fonlar ise, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, Bakanlar Kurulu Kararları (1920–1028), Bakanlar Kurulu Kararları (1928 ve sonrası), Nafia Vekâleti, Toprak İskân Genel Müdürlüğü ve Müşterek Karamameler fonlarıdır. Bu fonlardaki çok sayıda belge gözden geçirilerek çalışmamızda kullanılmıştır. Çalışmamızın ağırlık noktasını Cumhuriyet dönemi oluşturduğu için doğal olarak kullanılan belgeler Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri olmuştur.

Peyderpey açılan fonlarda, 1950 sonrasına ilişkin belgeler henüz yeterli değildir. Bu açıdan özellikle 6–7 Eylül Olayları sonrası gelişmelere dair arşiv belgesi oldukça azdır. Fakat tasnif çalışmalarının son dönemde hız kazanmış olması bu konuya ilişkin gerçekleri su yüzüne çıkaracak malzemenin çoğalacağını göstermektedir diyebiliriz. Öyle ki çalışmaya başladığımız dönemde yaptığımız taramalarda karşımıza çıkmayan bazı belgelere çalışmanın bitme aşamasında ulaştık. Ancak başlangıçtaki zorluk, özellikle elli ve altmışlı yıllara ait basından yapılan alıntılarla giderilmeye çalışılmıştır.

Konuya ilişkin yayınlanmış belgeler üzerinde durmak gerekirse:

Seha L. Meray'ın hazırladığı “*Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*”, Lozan Barış Konferansı tutanaklarının tamamını içerdiğinden dolayı çalışmanın dayandığı temel kaynaklardan birisi olmuştur. Konferans müzakerelerini içeren çalışma Fransızca aslından çeviri olup, çalışmamızla ilgili tartışma konularının tamamını içermektedir. “*Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*”, konferans müzakere sürecindeki gelişmeleri öne sürülen görüşleri detayı ile verdiği gibi karşı

tarafın müzakerelerde pazarlık hususu olan konulardaki yaklaşımı hakkında yorum yapabilmeye olanak vermektedir.

İkinci olarak Bilal N. Şimşir'in hazırladığı iki ciltlik "*Lozan Telgrafları Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı*" adlı çalışma, müzakere sürecinde Lozan'daki Türk delegasyonu ile Hükümet ve Mustafa Kemal Paşa arasındaki telgraf metinlerini içermektedir. Konferansın seyri ve Türk tarafının azınlıklar meselesindeki yaklaşımı ile pazarlık konusu olan noktalarda aldıkları tavır tespit açısından son derece önemlidir. Lozan Telgrafları yayınlamış belgeler olarak kullandığımız ve konferansın seyrini izleyebilmemiz için önemli başvuru kaynağımız oldu.

Bilindiği gibi, *TBMM Gizli Celse Zabıtları* ve *TBMM Zabıt Cerideleri*, Meclis'teki müzakereler çerçevesinde farklı görüşteki mebusların düşünceleri hakkında fikir verdiği gibi, bir bütün olarak Meclis'in azınlıklar konusundaki yaklaşım, beklenti ve "*olmazsa olmaz*"ları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bu çerçevede özellikle *TBMM Gizli Celse Zabıtları*'nda geçen Patrikhane, Musevi cemaati ile ilgili görüşler, İstanbul Rumlarının mübadeleden istisna tutulması ve ülkedeki Ermenilerin de mübadele edilmesi gibi konularındaki yaklaşımlarını bu kaynaklardan öğreniyoruz.

TBMM Zabıt Cerideleri, özellikle çok partili dönemde yaşanan olaylar hakkında detaylı bir değerlendirme olanağı sunmaktadır. Örneğin 6-7 Eylül Olaylarıyla ilgili olarak yapılan tartışmalar muhalefet ve iktidar partilerine mensup milletvekillerinin konuşmaları olayların bir bütün olarak değerlendirilmesi noktasında oldukça yararlıdır.

Bunlara ek olarak yasal düzenleme metinlerinin yer aldığı *Düstur* ve *Resmi Gazete* de konumuz açısından öne çıkan kaynaklar niteliğindedir. Özellikle azınlıkların toplumsal ve ekonomik konumunu doğrudan doğruya etkileyen yasal düzenlemelere, bir bütün olarak bu kaynaklar vasıtasıyla ulaşmak mümkündür. Zira sözgelimi bir Varlık Vergisi Kanun metni getirdiği hükümlerle zamanımıza kadar uzanan tartışmalara kaynak olmuş ve azınlıkların konumlarında ciddi değişikliklere yol açmıştır. Esasen çalışmamızın niteliği açısından da yasal düzenlemeler büyük önem taşımaktadır.

Yayınlanmış belgeler arasında yer alan bir diğerk kaynak ise nüfus değişimlerini, din ve dil bağlamında nüfus yapısını değerlendirebilmek için başvurduğumuz ve Devlet İstatistik Enstitüsü yayını olan “1927 Genel Nüfus Sayımı Neticeleri Umumi Yekünler”, “20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı” ve “23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı” isimli kaynaklardır.

Azınlıklarla ilgili konuların kamuoyuna yansıyışı ve meydana gelen olaylar hakkında kamuoyu tepkisini değerlendirebilmek için özellikle Cumhuriyet döneminde yayınlanan gazeteler önemli bir kaynak grubunu oluşturmaktadır. Bu çerçevede yasal düzenlemeler, Hükümet bildirimleri ile bunların azınlıklar üzerindeki yansıması ve yaşanan toplumsal olaylara dair ayrıntılı bilgileri sağlamak için gazetelerden yararlandık. Bu bağlamda söz konusu yasal düzenlemelerin yürürlüğe konulduğu zaman dilimi ile öncesi ve sonrasında meydana gelen olayların yaşandığı dönemlere ait gazeteler taranarak ilgili nüshalar kullanılmıştır. Bunun dışında çalışmamızla ilgili aktüalitesini kaybetmeyen konularda makale, yazı dizisi ve olayların tanıklarıyla görüşmeler olan günümüz gazeteleri de taranmıştır. Bu çerçevede, Akşam, Hürriyet, Milliyet, Son Posta, Tasviri Efkâr, Vakit, Ulus, Cumhuriyet, Vatan, Tan, Son Telgraf, Bayram Gazetesi, Son Havadis, Tercüman, Yeni Sabah ve Radikal gazeteleri kullanılmıştır. Söz konusu gazeteler ağırlıklı olarak, 1934, 1942–1944, 1950–1955 ve 1960–1965 yıllarına aittir.

Bir tarih araştırması açısından şüphesiz en önemli kaynaklardan birisi de hatıratlardır. İncelenen olayları yaşamış ve sonuçlarından etkilenmiş kişilerin hatıratları kullanıldığı gibi bizzat dönemin “*tarih yapan*” şahsiyetleri diyebileceğimiz Mustafa Kemal Atatürk: “*Nutuk*”, Cemal Paşa: “*Hatırat*”, Talat Paşa: “*Talat Paşa’nın Anıları*”, Halil Mentеше: “*Halil Mentеше’nin anıları*”, İsmet İnönü: “*Hatıralar I-II*”, Celal Bayar: “*Ben de Yazdım 1–6*”, Hilmi Uran: “*Hatıralarım*”, Dr. Rıza Nur: “*Hayat ve Hatıratım 1–4*” ve Nihat Erim: “*Günlükler 1925–1979*”, gibi devlet adamlarının bıraktıkları hatıratlar da kullanıldı. Bu kişilerin ortak özellikleri incelediğimiz dönemin olaylarını bizzat içinde yaşayarak bir noktada belirleyici rol oynamış olmaları ve başkalarından duyduklarını nakilden öte kendi hayat hikâyelerini aktarmalarıdır.

Lozan Müzakereleri esnasında tartışmaların perde arkasını kavrayabilmek, pazarlıkları ve Lozan kentindeki atmosfer ile bunun Türk Heyeti üzerindeki etkisini

değerlendirebilmek için İsmet İnönü, Dr. Rıza Nur ve ABD delegesi Joseph C. Grew hatıratları önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

Bunun yanında çalışmamız içinde konu başlığı yaptığımız ve azınlıkların yaşamlarını doğrudan etkilemiş yasal düzenleme ve olayların hazırlık, gerçekleşme ve nihayete erme aşamalarında kamuoyunu belirleyen basın mensuplarının hatıratlarını da kullandık. Bu kişiler arasında Hüseyin Cahit Yalçın: “*Siyasal Anılar*”, Ahmet Emin Yalman: “*Gördüklerim Geçirdiklerim 1-4*” ve Zekeriya Sertel’e ait: “*Hatırladıklarım*” adlı eserler bulunmaktadır. Bu kişilerin ortak özelliği incelenen dönemin olaylarını bütün aşamalarında yaşamış ve bir basın mensubu olmanın da getirdiği dikkat ile gözlemlenmiş olmalarıdır.

Hatıratlarından ve hatıralarını da içeren olaylarla ilgili bıraktıkları eserlerden yararlandığımız diğer bir grup ise dönemin bürokratlarıdır. Bu noktada öne çıkan isim şüphesiz Varlık Vergisi Kanunu’nun İstanbul’daki en üst düzey uygulayıcısı olan Defterdar Faik Ökte’nin “*Varlık Vergisi Faciası*” isimli eseridir. Bir diğer isim zamanın Maliye Müfettişlerinden Cahit Kayra’ya ait “*38 Kuşağı*” adlı hatıratır. Benzer şekilde bir hatırat olmamakla birlikte, Şevket Süreyya Aydemir’in Sanayi Bakanlığında çalıştığı döneme ait, Varlık Vergisi ile ilgili anılarını da içeren “*İkinci Adam*”ı ile çalıştığımız dönem itibarıyla çocukluk ve gençlik çağlarını yaşayan Erdal İnönü’ye ait “*Anılar ve Düşünceler*” i de bu isimlere eklemek gerekir.

Çalışmada özellikle Musevi cemaati üzerine oldukça fazla sayıda çalışma bulunduğu için bu cemaatin durumu öne çıkarılmış gibi görünmekle beraber, buradaki asıl sorun Rum ve Ermenilere ilişkin araştırmaların oldukça sınırlı kalmasıdır. Bu konuda, 1992 yılında zamanın İsrail Cumhurbaşkanı’nın da katıldığı ve devletin zirve noktasındaki kişilerin himaye ve ilgisine mazhar olan 500. Yıl Kutlamaları sırasında yapılan yayınların önemli payı vardır. Kutlamalarla birlikte Türk Musevi cemaatine olan entelektüel ilginin bu dönemden itibaren hızlı bir yükselişe geçtiğini iddia etmek mübalağa olmasa gerek.

Bir bütün olarak doğrudan çalıştığımız dönemi kapsayan çalışma olmamakla birlikte içerik ve yararlandığı arşiv belgeleri açısından oldukça zengin olan Rıfat N. Bali’nin “*Anadolu’dan Yeni Dünya’ya*”, “*Devlet’in Yahudileri ve ‘Öteki’ Yahudi*”, “*Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü*” ve “*Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*” çalışmalarından yararlandık. Bunun yanı sıra

incelediğimiz dönemi kapsayan bir çalışma olarak Avram Galanti'ye ait "*Türkler ve Yahudiler*", Faik Ökte'ye ait "*Varlık Vergisi Faciası*", Levent Ürer'e ait "*Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları*", Süreyya Şahin'e ait "*Fener Patrikhanesi ve Türkiye*", Elçin Macar'a ait "*Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*", Çetin Yetkin'e ait "*Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*", Kemal Arı'ya ait "*Büyük Mücadele*", Esat Uras'a ait "*Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*", Mim Kemal Öke'nin "*Ermeni Meselesi*", Henri Nahum'a ait "*İzmir Yahudileri*" ve Çağatay Okutan'a ait "*Tek Parti Dönemi Azınlık Politikaları*" adlı çalışmalar yararlandığımız tetkik eserlerden bazıları.

Yabancı dilde yayınlanan tetkik eserler olarak, Stephan P. Ladas'ın "*The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*", Alexis Alexandris'in "*The Greek Minority of İstanbul and Greek Turkish Relations 1918-1974*" ve Harry J. Psomiades'e ait "*The Eastern Question: The Last Phase A Study in Greek - Turkish Diplomacy*" adlı çalışmaları kullanıldı.

Sonuç olarak, yukarıda önemli görülen kaynak ve araştırmalara ulaşılmaya çalışılmıştır. Şüphesiz, hiçbir çalışma tam değildir ve "en iyi" hep aranan şeydir.

BİRİNCİ BÖLÜM

LOZAN'DAKİ AZINLIK STATÜSÜNDE TÜRK TEZİNİ

ETKİLEYEN TARİHSEL GEÇMİŞ

A. Yirminci Yüzyıl Başında Gayrimüslim Osmanlıların Konumları ve Bu Yapıdaki Değişim

Bilindiği gibi, II. Meşrutiyet'in ilânı, İttihat ve Terakki Cemiyetinin⁴, ülke içinde ve dışında yürüttüğü muhalefet sonucunda gerçekleşmiştir. İttihatçılar, bu uzun muhalefet hareketi boyunca aynı zamanda, milliyetçi gayrimüslim gruplarla da ortak bir çalışma içine girmişlerdi.⁵ Yaklaşık otuz üç yıl süren iktidarı boyunca II. Abdülhamid, izlediği politikalarla, aslında amaçları sadece Sultanı hâkimiyetten uzaklaştırmak noktasında birleşen bütün muhalif grupların nefretini kazanmıştı. Doğrudan padişahın denetiminde olan güçlü bir hafiye teşkilatı, Ermeni ve Rum ulusal amaçlarına dönük çalışmaları engelliyor, onlara hareket serbestisi

⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili olarak bkz.; M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jöntürklük (1889–1902)**, İletişim yay., İstanbul, 1985; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi yay., Ankara, 2001; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908**, İletişim yay., İstanbul, 1983; Cemal Kutay, **Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki**, Tarih yay., İstanbul, 1964.

⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti reisi olan Ahmet Rıza Bey, Abdülhamid'e karşı birleşik bir muhalefet cephesi oluşturma amacıyla komitelerin de yapılacak kongrede (1907) hazır bulunmalarını arzu ediyordu. Bu amaçla Cenevre'ye giderek Ermeni komiteleri ile görüşmelerde bulunmuştu. Görüşmelerinin değerlendirmesini yazdığı mektupta şu şekilde ifade etmektedir:

“Ermenilerle dört gün uğraştım. Pek muazzep oldum. Ömrümde bu Rus Ermenileri kadar kaba, dikbaşlı, kalın kafalı adamlar görmedim. Programlarını aldım, gönderiyorum. Dikkatle mütalaa edersiniz.

Bu herifler ile biz hiçbir zaman birleşemeyiz. Ancak Cemiyetleri muntazam, paraları çok ve her tarafta adamları vardır. Bu kuvvetten istifade etmeği düşündüm. Cümlemize fenalık eden şimdiki idareyi devirmek için icraatta ittifakın lüzumunu anlattım. Buna razı oldular. Bu işin planını tertip etmek için muhtelif fırkaların mensuplarından mürekkep bir kongre teşkilini teklif ettiler. Kabul ettim.” Erdal Aydoğan – İsmail Eyüboğlu (Haz.), **Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki**, Ankara, 2004, Alternatif yay., s. 409.

bırakmıyordu. Meselâ, Ermeni ileri gelenlerinden Dikran Kelekyan Efendi⁶ bir mektubunda “*Muhalefet politikası nokta-i nazarından Abdülhamid’in hükümetine karşı cenkleşmek için bendeniz her kim olursa olsun dost elimi uzatmaya her zaman hazırım. Bu babtaki hulus-u niyetime emin olabilirsiniz*”⁷ diyordu. Bu noktadan hareket eden Ermeniler, Jön Türklerin 1902 ve 1907 kongrelerine de katılmak suretiyle mevcut yönetime karşı beraberliklerini fiilî olarak da teyit etmişlerdir.⁸

Musevi cemaati, İttihat ve Terakki ile daha Abdülhamid döneminde temas halindeydi.⁹ Dolayısıyla Museviler ve öbür gayrimüslim gruplarla beraber toplumun büyük kısmını sıkı bir denetim altına alan bu yönetim sarsılıp, “ortak düşmanın” boyun eğmesi sonucunda Meşrutiyet ilân edilince, söz konusu bütün muhalefet grupları görünüşte büyük bir kardeşlik atmosferi içerisinde kutlamalara giriştiler. Osmanlı tarihinde örneklerine pek sık rastlanamayacak toplu gösteriler düzenlendi. Öyle ki Türklerin yanında Arap, Ermeni, Rum, Musevi, Sırp, Bulgar ve ülkede oturan Avrupalılar meydanlarda sarmaş dolaş kucaklaşıp, kardeşlik yeminleri ediyorlardı. “*Bunlar arasında Hocalarla, Rum, Ermeni, Bulgar papazları arasında meydanlarda öpüşmeler olmuş ve Makedonya’daki çeteler hemen toptan şehirlere gelip artık faaliyetlerini durdurmaya karar verdiklerini bildirmişlerdir.*”¹⁰ Enver Paşa, “*Bundan böyle Bulgar, Yunan, Eflak, Yahudi, Müslüman yoktur. Hepimiz kardeşiz, eşitiz ve Osmanlı olmaktan gururluyuz!*” diyordu.¹¹ Dedeâğaç’ta dörtte üçü

⁶ Dikran Kelekyan, Sabah Gazetesinin başmuharriri idi. Aynı zamanda yüksek okullarda ve Yıldız’daki Harp Akademisinde Siyasi Tarih dersi veriyordu. İttihatçıların tüm bu yakınlığına ve kendisini böyle önemli mevkilerde istihdam etmelerine karşın Harp Akademisi’nin bahçesinde öğrencilerle sohbetinde ifade ettiği düşünceler ilgi çekicidir; “*Siz harp edemezsiniz, bakınız etrafınızdaki on beş subaydan hangisinin elbisesi birbirine benzer?... Sizin askerleriniz atış yapmasını bile bilmez...*” Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara, 1988, TTK yay., s. 92.

⁷ Bkz. Aydoğan – Eyüboğlu, s. 332.

⁸ Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c. 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi, İstanbul, 1988, Hürriyet Vakfı yay., s. 571; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, c. I, Kısım I, Ankara, 1991, TTK yay., s. 297. Ermeniler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ilişkileri ve yapılan görüşmeler için bkz. Bayur, c. I, Kısım I, s. 372–376, 372–376; s. Ernest E. Ramsaur, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, çev: Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul, 2004, Pınar yay., 96–97.

⁹ Bkz. İlber Ortaylı, “*Son Devirde Osmanlı Musevileri*”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Ankara, 2004, Turhan Kitabevi, yay., s. 300-302; Aydoğan – Eyüboğlu, s. 147; Talat Paşa, **Talat Paşa’nın Anıları**, yayına haz.: Alpay Kabacalı, İstanbul, 2003, İş Bankası Kültür yay., s. 49-51.

¹⁰ Bayur, c. I, Kısım II, s.65.

¹¹ Georges Castellan, **Balkanların Tarihi**, İstanbul, 1993, Milliyet yay., s. 380. Yapılan bu kutlamaların ne derece içten ne derece yüzeysel olduğu noktasında bir tahlil için bkz. Kudret Emiroğlu, **Anadolu’da Devrim Günleri II. Meşrutiyet’in İlanı**, Ankara, 1999, İmge Kitabevi yay., s. 69–72.

Rum olan halk İttihat ve Terakki adına hürriyetin ilânını bildirmek için gelen heyet başkanı Kurmay Kolağası Ruşeni Bey'in arabasının atlarını çıkarıp arabayı kendileri çekmişlerdi.¹² Ülkede büyük bir iyimserlik havasının estiği bu günlerde, meselâ; 1896 Van İsyanında ölen Ermeniler için yapılan anma törenine ve Kudüs'ten İstanbul'a dönen eski Patrik İzmirliyan'ı¹³ karşılama törenlerine Türkler de katılıyordu.¹⁴

Gayrimüslim Osmanlı tebaası açısından bakıldığında; özellikle Fransa'da Abdülhamid yönetimine karşı İttihat ve Terakki ile işbirliği yapan Rum ve Ermeni grupları, yeni rejimin o güne kadar kendileri tarafından dile getirilen bütün isteklerini karşılayacağı beklentisi içindeydiler.¹⁵ Komiteler, ihtilalci çete ve dernekler bundan böyle ihtilal fikirlerini terk edip, faaliyetlerini memleketin ilerlemesine tahsis ederek, kanun yolunda yürüyeceklerini ilân ediyorlardı.¹⁶ Belki de bu tür beklentileri ayakta tutmak ve “*düvel-i muazzama*”ya mesaj vermek isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Manastır şubesi kanalıyla henüz 13 Haziran 1908'de büyük devletlerin konsolosluklarına gönderdiği bir yazıda “*amaçlarının 1876 Anayasasının restore edilmesi olduğunu, gayrimüslimlerin haklarının anayasal garanti altında olduğunu bildirmişti*”.¹⁷ İttihatçıların da artık gayrimüslimlerin bağımsızlık taleplerini terk edecekleri yönünde iyimser beklentilere girdikleri ve bunda samimi oldukları söylenebilir. Zira Meclis toplantıya çağırılmıştı ve doğal olarak mebuslar arasında gayrimüslim Osmanlılar da bulunuyordu.¹⁸ Yasama ve yürütme organında bütün Osmanlı vatandaşlarının temsil edilmesi ve Meşrutiyet yönetiminin sağlayacağı

¹² Apak, s. 31.

¹³ Patrik Matyos İzmirliyan, 1894 yılında Hınçak Komitesi başkanlığını üstlenen kişidir. Bu durum komite kilise işbirliği ve daha sonraki dönemlerde kilise ve manastırların nasıl örgüt merkezi ve silah depoları olduğu noktasında fikir vermektedir. Bkz. Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c. I, s. 568.

¹⁴ Talat Paşa, s. 50; Sadi Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, İstanbul, 1990, Kastaş yay., s. 189. Ayrıca taşrada yaşanan bu “*kardeşlik*” atmosferi için bkz. Ahmet Şerif, **Anadolu’da Tanin**, Haz. Mehmet Çetin Börekçi, Ankara, 1999, TTK yay., s. 4, 6, 14.

¹⁵ Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999, s. 254.

¹⁶ Bkz. Paul Dumont, François Georgeon, “*Devrim Selanik’ten Başlar*”, Gilles Veinstein (haz.), **Selanik 1850–1918**, İletişim yay., İstanbul, 1999, s. 249; Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyetin İlanı**, İstanbul, 2004, İBÜ yay., s.42 – 43.

¹⁷ Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu**, Ankara, 1996, TTK yay., s. 189.

¹⁸ Meclis’te 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevi, 4 Bulgar, 3 Sırp, 1 Ulah (Roman) mebus vardı. Bkz. Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, c. 1, (1888–1918), İstanbul, 1970, Rey yay., s. 88.

demokratik ortam, her türlü düşüncenin ifadesini mümkün kılacağı için “ittihad-ı anasır” da gerçekleşmiş olacaktı.¹⁹

Denilebilir ki; Müslim veya gayrimüslim Osmanlı tebaasını temsil eden aktif gruplarda, çatışmaların sona erdiği, birlik beraberlik içinde, ülke bütünlüğünün korunacağı iyimser bir gelecek beklentisi bulunuyordu. Bu hususun test edildiği ilk ortam seçimler olmuştur. Meşrutiyetin ilânını takip eden günlerde, hadiselerin de tesiriyle “Türkçü” eğilimleri giderek belirginleşmeye başlayan İttihat ve Terakki Cemiyetindeki bu dönüşüm, Türk ve Müslüman olmayan mebusların tepkisinin de giderek daha yüksek sesle dile getirilmesine gerekçe teşkil etmiştir. Esasında yüksek sesle dile getiremedikleri “bağımsızlık taleplerinin” meşruiyet kazanması, bu iddiaların abartılmasıyla yakından ilgili idi. “...İttihat ve Terakki, kendi seçtiği mebusların pek çoğuna söz geçiremeyecek, bunlar üzerinde sıkı bir disiplin kuramayacaktır...”²⁰ şeklindeki tespit ise 1908’de yapılan Mebusan seçimlerinin yapısal özelliğinden kaynaklanmaktadır. Zira bu seçim, henüz kendini yeterince güçlü göremeyen İttihat ve Terakkinin gelişigüzel oluşturduğu “namzet listeleri” ile girdiği bir seçimdir. Gayrimüslim unsurların her birinin daha ziyade “hariçten gelen tahriklerle” kendi namlarına hak ve varlık iddia etmeye başladıkları²¹ şeklindeki harcıâlem açıklamalar, dönemin “Osmanlıcı” yorumlarına uygun olmakla birlikte, yaşanan gerçekliğin açıkça itiraf edilememiş olmasına da bağlanabilir²².

16 Ağustos 1908 tarihinde Kâmil Paşa hükümetince yayınlanan ayrıntılı bir programda; Kanun-u Esasi’de öngörülen “*anasır-ı muhtelifi beyninde müsavât*”ın sağlanması amacıyla²³ Müslümanlar gibi gayrimüslimlerin de askerlik hizmetine alınacağı, bu kimselerin askere gitmeme karşılığı olarak ödedikleri “*askeri bedel*

¹⁹ İttihat ve Terakki ileri gelenleri bu ittifakın “lafızdan ibaret” kaldığını vurgulasalar ve örneklerle Ermeni ve Rumların bunda samimi olmadıklarını ifade etseler dahi çok uluslu devleti kurtarmak, bekasını sağlamak amacıyla bu birlikteliği işliyorlardı. Bu hususla ilgili örnekler için Bkz. Aydoğan – Eyüboğlu, s.144–147, 318; Talat Paşa, s. 49–56; Cemal Paşa, **Hatırat**, Yayına Haz. Metin Martı, İstanbul, 1996, Arma yay., s. 352-353; Bayur, c. I, s. 465-466.

²⁰ Bülent Tanör, **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri 1789–1980**, İstanbul, 1998, Yapı Kredi yay., s.183.

²¹ Yalman, c. 1, s.86; Cemal Paşa, s. 354

²² Sorunun bu yönüne işaret eden örnekler için Bkz. Cemal Paşa, s. 354–355.

²³ Kanun-u Esasi, Madde 17: “*Osmanlıların kâffesi huzur-u kanunda ve ahvâl-i diniye ve mezhebiyeden mâadâ memleketin hukuk ve vezâifinde mütesavidir*” Suna Kili, **Türk Anayasaları**, İstanbul, 1982, Tekin yay., s. 31.

vergisi”nin ilk fırsatta kaldırılacağı vurgulanıyordu.²⁴ Diğer taraftan gayrimüslimlere tanınan imtiyazların, din ayrımı yapmaksızın bütün Osmanlı tebaasına aynı hak ve hukuki statü verilerek kaldırılacağı ifade edilmekteydi.²⁵ Bu keyfiyet gayrimüslimleri ürküttü ve onları kapitülasyonlar kadar değer atfettikleri ayrıcalıklarını koruma yolunda kararlı bir mücadeleye itti.²⁶ İttihatçıların güçlendirmeye çalıştıkları merkezi devlet yapısı gayrimüslimlerin beklentileri ile doğrudan doğruya çelişiyordu. Bu ise Meşrutiyet ilânından sonraki ilk günlerde egemen olan o duygusal hava geçtikten sonra herkesin eteğindeki taşları döktüğü bir ortama doğru gelişen bir süreçti ki; gerek Ermeniler ve gerekse Rumlar merkezîyetçiliğin güçlendirilmesine bu yüzden açıkça düşmanlık gösterdiler.

Aralık 1908’de toplanan meclisin Rum asıllı mebusları pan-helenist’ti. Gayrimüslim Osmanlılar arasında, oldukça türdeş bir özellik taşıyan Rum cemaati üzerinde Ortodoks kilisesinin etki ve yönlendirmesi çok güçlüydü. Yunanistan’a karşı derin kültürel, duygusal ve dinsel bağlılık duyan İstanbul Rumları, Osmanlı yönetimi içinde tutarlı bir vatandaşlığı bir türlü benimseyemiyorlardı.²⁷ Bunun en çarpıcı örneği herhalde İstanbul Rum mebusu Boşo’nun (Boussios) meclis müzakereleri esnasında sarf ettiği şu sözdür: “*Evet, ben Osmanlıyım, fakat Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım*”.²⁸ Bu yaklaşım ve bundan kaynaklanan tavır alışlar Rum kökenli Osmanlı vatandaşlarının, Meşrutiyet döneminin siyasal ve sosyal atmosferinde yaşadıkları çelişkiyi ve tercihleri anlama şansı vermektedir.

Rum cemaati kadar türdeş olmayan Ermeni Cemaati için de durum pek farklı değildi. İstanbul’da, tedricen yükselen ayrılıkçı “Ermeni milliyetçiliği”nden rahatsız oldukları kolayca tahmin edilebilecek olanlarla; İttihat ve Terakki’nin politikaları ile şekillenmekte olan millî devleti destekleyen az sayıda Ermeni’nin varlığını hatırd

²⁴ İttihatçıların da bu programı benimsediklerini ve konunun Hıristiyan Osmanlı tebaası arasında da ilgiyle takip edildiğini gösteren ibarelere örnek olarak Bkz. Ahmet Şerif, s. 6. Aslında bu ifadeler, gazeteler ve gazeteciliğin iktidarla ilişkilerini de açıklayabilecek ilginç ifadelerdir.

²⁵ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c. II, İstanbul, 1983, E yay., s.333. Alan Palmer’a göre bu gelişme ve akabinde çıkarılan kanun, İttihat ve Terakki yönetiminin “*Hıristiyan ve Yahudilerin desteğini çabucak kaybetmelerine neden oldu*”. Bkz. Alan Palmer, **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (bir çöküşün tarihi)**, Çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak, İş Bankası Kültür yay., İst. 2002, s. 215.

²⁶ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), İstanbul, 1996, Kaynak yay., s. 29.

²⁷ Bkz. Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar**, Ankara, 1999, Genelkurmay ATASE yay., s. 49.

²⁸ Yalman, c. 1, s. 92.

tutmak gerekmektedir. Bu grupların genel havayı değiştirme şansı çok zayıftı, çünkü milliyetçiliğin zirveye doğru tırmandığı bir dönemde Osmanlı siyasal seçkinleri, süratle gelişen dağılmanın da etkisiyle, Ermeni cemaatinin bir bütün olarak bu akımdan uzak kalmasını sağlayacak yeni mekanizmaların kurulmasına yarayacak zamanı bulamadıkları için gerekli dinamizmi yaratamamışlardır. Dolayısıyla Osmanlı birlikteliğine yakın duran bu insanlar, genel itibarıyla tam bağımsızlık peşinde koşmasalar da en azından ulusal özerklik amacındaydılar.²⁹

Ermeniler ve Rumlar, Meşrutiyet'in ilânıyla sağlanacak tam eşitlik ile ülkede o zamana kadar bulduklarından daha avantajlı bir konuma gelmeyi ümit ediyorlardı. Sağlanacak eşitlik sayesinde, zaten diğer unsurların çok ilerisinde olan ekonomik bilgi ve becerilerinin yanı sıra Avrupa kültürüne aşına oluşları devlet içerisinde çok daha önemli bir konuma geçecekleri ve daha da zenginleşecekleri yönündeki beklentilerini kuvvetlendiriyordu. Diğer taraftan nüfuslarının ülkenin diğer yerlerine nazaran daha yoğun olduğu Batı Anadolu ve Doğu vilayetlerinde ekonomik gücü bütünüyle ele geçirip, uzun vadede özerklik elde etme yahut komşu ülkelere katılma hesabındaydılar. Yoksa 1908 öncesi itibarıyla bile “...gayrimüslimlerin çoğu... Osmanlı Devleti'ni kendi devletleri olarak görmüyorlardı”.³⁰ Bunu Talat Paşa'nın hatıratında da görmek mümkündür:

*“Jön Türkler, meşrutiyetin ilânında Ermeni vatandaşlarına karşı en büyük içtenlikle hareket etmiş ve geleceğe tam bir güvenle baktıklarını göstermişlerdir. Fakat Taşnak ve Hınçak Komiteleri 1908–1918 yıllarında Türkiye içindeki ihtilalci çalışmalarını ve halkı silahlandırmak için en büyük çabayı harcadılar.”*³¹

Talat Paşa'nın bu tespitinin haklılığı başka araştırmalarda da teyit edilmiştir. İngiliz Konsolos Dickson'a ait Mart 1908 tarihli raporda şunlar kayıtlıdır:

“...kendilerini hemen hemen tümüyle propagandaya vermişler, silâh ve cephane depoları oluşturuyor, Kürtleri ve Jön Türkleri kazanmaya çalışıyorlar. ...Şimdiki siyasetleri, sessiz kalmak ve Müslümanların işbirliğini sağlamak için ellerinden gelen her şeyi yapmaktır. Şu sıra yayımladıkları ve hemen hemen

²⁹ Bkz. Ahmad, a.g.e., s.28, 86.

³⁰ Ahmad, a.g.e., s. 26.

³¹ Talat Paşa, s. 51 ayrıca bu bilgiyi teyit eder tarzda bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, 1987, s Belge yay., 551–552.

*hepsi Müslümanlara seslenen bir sürü risale bunu gösteriyor. ... Müslümanların işbirliği ve desteği olmadan davalarının umutsuz kalacağına farkındalar...*³²

Bulgarların oluşturduğu Makedonya Komitesi de Meşrutiyet ile sağlanacak Müslüman Hıristiyan eşitliği yoluyla ekonomik ve kültürel alanlarda ilerlemeyi ve bu sürecin sonunda Makedonya'nın özerkliğinin tanınacağını umuyordu. Bu süreç kendi iddiaları doğrultusunda Makedonya nüfusunun çoğunluğu Bulgar olduğundan onlar için bir kazanç olacaktı.³³

Meşrutiyet'in ilânından sonraki dönemde oluşan özgürlük ortamından ve farklı politik yaklaşımlardan kaynaklanan çok sayıda gazete çıkarıldı, cemiyet ve siyasi parti kuruldu. Konumuzla ilgili olarak gayrimüslimlerin çok sayıda yarı siyasi kulüp ve cemiyet kurduklarını da ifade etmek gerek. Bunlardan bir kısmı:

*“Musevi Gençler Kulübü, Ermeni Kadınları Cemiyeti, Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti, Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü (Ermeni), Arnavutluk Başkım Kulübü, Rum Siyasi Kulübü, Sırp Osmanlı Kulübü, Devlet-i Osmaniye Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri ve Çerkes Kadınları İttihat Teaviün Cemiyeti, Çerkez İttihat ve Teaviün Cemiyeti”*³⁴ olarak sayılabilir.

Burada, Musevîlerin geleneksel “temkinlilik”lerine uygun düşen ve bu sebeple diğer “anasır-ı gayrimüslime”den farklılık taşıyan konumu üzerinde durmak gerekmektedir. Osmanlı toplumunun diğer gayrimüslim unsurlarına karşı hep uzak kalmayı tercih etmiş olan bu cemaat; Bulgar, Rum ve Ermenilerin aksine, seçimlere kendi ulusal programları ile girmemiş ve bu tür bir eğilime sahip olmamıştır. Arnavut ve Arapların dahi ulusal kulüpler oluşturdukları bir siyasal ortamda bu tür cemiyet ve kulüpler, ufak tefek istisnalar dışında Musevi cemaatinin ilgisini çekmemiştir.³⁵ Ancak bu tarz bir politika bu insanların siyasal hayata ilgi duymadıkları anlamına gelmemelidir. Musevi cemaati, Sultan Abdülhamit'in saltanat devrinden başlayarak, Nesim Mazliyah, Albert Ferid Asseo, Albert Feva, Emanuel Karaso, Nesim Russo ve Avram Galanti gibi önde gelen isimler vasıtasıyla İttihatçı liderler ile temas

³² Feroz Ahmad, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler”, Mete Tunçay – Erik Jan Zürcher (Der.) **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876–1923)**, İstanbul, 2000, İletişim yay. s. 18.

³³ Bayur, c. I Kısım II, s.66.

³⁴ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, İstanbul, 1990, Dergah yay., s. 25.

³⁵ Ortaylı, **a.g.m.**, s. 300.

halindeydiler. Dönemin Musevi aydınları Meşrutiyet hareketini tam olarak desteklediler ve bu destek Ermeni ve Rum cemaatlerinde olduğu gibi bir ulusal uzlaşmadan öte bir “Osmanlı vatanseverliği” çerçevesinde gerçekleşti denilebilir.³⁶

Meşrutiyet’in ilânı ile birlikte iktidar mücadelesinin tarafları durumuna gelen iki büyük siyasi oluşumdan söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, başlangıçta resmi nitelikte bir parti olarak kamuoyu önüne çıkmamış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. Cemiyet, yayınladığı bir manifesto ile duyurduğu ilkeleri benimseyen kişi ve grupları destekleyeceğini bildirdi. İttihat ve Terakki’nin muhalefet yıllarındaki lider kadrosu olarak tanımlanabilecek bu aydınlar arasında Paris’ten dönmüş olan ve kısa bir süre sonra Meclis Başkanlığına seçilen Ahmet Rıza Bey, Talat Bey, Enver Bey, Abdullah Cevdet ve Ahmet Muhtar vardı. Detaylarda farklı düşünceleri olsa da lider kadronun üzerinde birleştikleri husus “terakki” ve “ittihat”ı, yani “gelişme” ve “birlik”. Bu geçiş döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin temel programında siyasal reformlar, özgürlükler, kuvvetlendirilmiş millî egemenlik ve birlik, tarım ve sanayide gelişme ve adil vergilendirme bulunuyordu.³⁷

İttihatçılar karşısında ciddi anlamdaki tek muhalif grup Prens Sabahattin’in kurdurduğu, Osmanlı Ahrar Fırkasıydı.³⁸ Fırka, seçimlere katıldı, fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin engellemelerinin de etkisiyle yalnızca Ankara’dan Mahir Said’i meclise sokabildi.³⁹ İstanbul’da yayınlanan İkdâm Gazetesi bu partinin yayın organıydı. Partinin ana ilkeleri arasında âdem-i merkezîyetçilik ve gayrimüslimlere tam eşitlik vaadi vardı. Prens Sabahattin ve Sadrazam Kâmil Paşa partinin önde gelenlerindendi. Ahrar Fırkası ileri gelenleri, Türk olmayan unsurların İttihat ve Terakki’nin izlemeye başladığı siyasetle kuşkuya kapıldıklarını; bunun önünü almak için söz konusu unsurların kendi partilerinde toplanmasını sağlayacaklarını ifade ediyorlardı.⁴⁰ Seçimlerden sonra İttihat ve Terakki’ye tepki duyan elliye yakın mebus ki; bunların ekseriyeti Türk olmayan Müslüman mebuslar ve gayrimüslimlerdi,

³⁶ M. Philips Price, **Türkiye Tarihi (İmparatorluktan Cumhuriyete Kadar)**, Çev. M Asım Mutludoğan, Ankara, 1969, İş Bankası Kültür yay., s. 90; Ortaylı, **a.g.m.**, s. 301.

³⁷ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c. I, s.113–116.

³⁸ Bkz. Prens Sabahattin ve siyasal görüşleriyle ilgili olarak bkz. Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895–1908**, İstanbul, 1983, İletişim yay., s. 213–218. Ahrar Fırkası için bkz. Birinci, s. 37–38; <http://www.tbmm.gov.tr/partiler/partiler.htm>.

³⁹ Birinci, s. 37.

⁴⁰ Bayur, c. I Kısım II, s. 134.

Ahrar'a yönelmişlerdir. Parti, İttihat ve Terakki'nin sert muhalefeti sonucu tutunamayacak ve 30 Ocak 1910'da kendini feshedecektir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası bu fırkanın gayrimüslimlere karşı tutumunu miras olarak devralacaktır.⁴¹

Osmanlı tebaası arasındaki, “Müslim-gayrimüslim” ayrışmasını hızlandıran faktörler arasında devletin karşı karşıya kaldığı “dış gailer” de önemli bir rol oynamıştır.

II. Meşrutiyet'in bahar havası 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi ve ertesi günü Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesiyle bozuldu.⁴² Avusturya-Macaristan, İstanbul'daki seçim hazırlıkları ve geçici iktidar boşluğunun sonucu olarak yapacağı diplomatik ya da askeri bir manevraya Osmanlıların cevap veremeyecekleri düşüncesindeydi.⁴³ Her ikisi de padişahın hükümranlığını reddederek Osmanlı devletine vergi ödemeyi durdurdular. Bosna-Hersek'in ilhakını takiben aynı gün, Avrupa devletlerinin Girit'i Temmuz 1908'de boşaltmalarından yararlanan Yunanistan, adayı ilhak etti.⁴⁴ Osmanlı Hükümeti, Berlin Antlaşmasını imzalayan garantör devletlere başvurduysa da olumlu cevap alamadı. Bunun üzerine taraflarla doğrudan kendisi görüşmelere girdi. Bir taraftan da ülke içinde gerekli güvenlik önlemleri alınıyordu. Öncelikle gayrimüslimlerin içerideki muhtemel isyan hareketlerini önlemek için tedbirler alındı.⁴⁵ Yapılan görüşmeler, 26 Şubat 1909'da imzalanan bir anlaşmayla sonuçlandı. Buna göre: Avusturya Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devletinin Bosna - Hersek'teki egemenliğini tanıması karşılığında Yenipazar Sancağını boşaltacak ve tazminat ödeyecekti. Bunun yanında Kapitülasyonların kaldırılması ve yabancı postanelerin kapatılması konusunda tepki gösteren diğer batılı devletlere karşı Osmanlı Devleti'ne diplomatik yardımda bulunacaktı.⁴⁶ Benzer bir anlaşma 19 Nisan 1909'da

⁴¹ Birinci, s. 38.

⁴² Bkz. Pierre Renouvin, **1. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914 -1918**, İstanbul, 2004, Örgün yay., s. 178–179.

⁴³ Her iki olayla ilgili olarak Osmanlı kamuoyu son derece hassastır ve 13 Ekim 1908'de Sultanahmet Camii önünde protesto mitingleri yapılmıştır. Bkz. Tunaya, **Hürriyetin İlanı**, s.11.

⁴⁴ Girit'in Yunanistan ile birleşmesi İkinci Meşrutiyet'in ilanı ertesinde, 1908 Ekim'inde, gerçekleşti. Bu oldubittiyi Osmanlı Devleti 30 Mayıs 1913 de imzaladığı Londra Antlaşmasıyla tanıdı. Bkz. Ercüment Kuran, “1830 1917 Arasında Türk Yunan İlişkileri”, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, TDV yay., Ankara, 1997 s. 243; Adnan Sofuoğlu, **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri**, İstanbul, 1996, Turan Yayıncılık, s. 70–71.

⁴⁵ S. J. Shaw – E. K. Shaw, s.334.

⁴⁶ Bkz. Bayur, c. I, Kısım II, s. 155–159.

Bulgaristan'la yapıldı ve Ruslar anlaşma karşılığı olarak; Osmanlı Devleti'nden alacaklı oldukları savaş tazminatı taksidinden 74'ünün 40'ını iptal ettiler. Bulgaristan ise padişaha ödeyeceği tazminatları Rusya'ya ödeyecekti.⁴⁷

Osmanlı Devleti'nin kayıpları bununla kalmadı. Arnavutluk'ta Malisör olarak adlandırılan Katolik Arnavutların isyanı patlak verdi (1909–1910).⁴⁸ Hemen hemen aynı tarihlerde Yemen'de çıkan isyan, Balkan Savaşlarına kadar Osmanlı Hükümetini çok zor durumda bıraktı.

Meşrutiyetin ilânıyla hükümetten mucize bekleyen halk, daha ilk şenlikler arasında Bulgaristan'ın bağımsızlık ilânı ile sarsılmıştı. Sosyal seviyenin geriliği, siyasi yapının noksanları ve nihayet yabancı baskısı, Meşrutiyet'in de muvaffak olamayacağı inancının yayılmasına sebep olmuştur. Prens Sabahattin'in ifadesiyle *“Bir kasırga ile savrulan yapraklar gibi düştüğümüz boşluklar içinde yapışacak, tutunacak bir yer arıyor, fakat hiçbir şey bulamıyoruz. Meşrutiyet'ten beklediğimiz ona verilen istikamet işte bu ümitsizlik gayyasına sürüklenmiştir.”*⁴⁹

Avusturya ve Bulgaristan-Rusya ikilisi ile yapılan Antlaşmalar Osmanlı kamuoyunu rahatsız etmişti. Meşrutiyet'le gelen yönetim, Abdülhamit'in 1882'den o güne, yirmi yedi yılda kaybettiği topraklardan daha fazlasını bir defada beş ay zarfında elinden çıkardı.⁵⁰ Yönetim Müslüman halk nezdindeki itibarını kaybetti ve Abdülhamit'in itibarı bir anda yeniden yükselmeye başladı. Diğer taraftan gayrimüslim cemaat mensubu milliyetçiler de olayların gelişimi sırasında, hükümetin tutumundan ve kendilerine karşı alınan tedbirlerden özerklik ya da bağımsızlık konusundaki beklentilerinin gerçekleşmeyeceği sonucuna vardılar. Hükümetin aksi yöndeki gayretlerine ve toplumu oluşturan bütün kesimleri bir arada tutma çabasına rağmen, küllenmiş gibi görünen eski şüphe, bölünme ve düşmanlıkları yeniden gün yüzüne çıkmaya başladı.

Bu durumun tezahürü 31 Mart vakası sonrasında İttihatçıların önceleri işbirliği yaptıkları gayrimüslim cemaatlere mensup milliyetçi grupları kendilerine destek olmaya davet etmeleri ile net olarak görüldü. Gayrimüslimler, bu çağrıya

⁴⁷ Bkz. Bayur, c. I, Kısım II, s. 156–164.

⁴⁸ Tunaya, **Hürriyetin İlanı**, s.10–11.

⁴⁹ Tunaya, **Hürriyetin İlanı**, s.45–46.

⁵⁰ S. J. Shaw – E. K. Shaw, s.335, Castellan, s. 381.

olumlu bir cevap vermedikleri gibi, Adana'daki Ermeni olayları vuku buldu.⁵¹ Kanlı çatışmalar sonrası, mahalli idarenin kendi imkânlarıyla bastırıldığı isyan sonucunda taraflardan yaklaşık 10.000 kişi çatışmalarda öldü.⁵² Olayların akabinde Adana'da kurulan askeri mahkemenin uzun soruşturma ve yargılama süreci sonucunda dokuzu Müslüman altısı Ermeni olmak üzere toplam on beş kişi idama, altı kişi ise kürek cezasına mahkûm edildi.⁵³

Seçimler Aralık 1908'de tamamlandı. Yunan Hükümeti ve Patrikhane'nin kendi güdümlerindeki adayların seçilmesi amacıyla Makedonya'daki müdahaleleri dışında seçim olaysız geçti. Osmanlı Ahrar Fırkası'nın gayrimüslimlerin taleplerini desteklemesi karşılığında Yunan hükümeti, Patrikhane ve Taşnak Komitesi'nden para yardımı aldığı ülkede dilden dile dolaşıyordu. Öbür taraftan Yunanistan elçisi Osmanlı sınırları içerisinde altı buçuk milyon Rum olduğunu iddia ederek, meclisin dörtte bir sandalyesinin kendilerine verilmesini istiyordu.⁵⁴ Taşnaklar da Ermeniler için benzer taleplerde bulunuyorlardı. Seçim Rum, Ermeni ve Bulgarların Türk aleyhtarı gösterileri içinde geçti.⁵⁵ Bu ve benzeri taleplerin ülkedeki Müslüman nüfusu tahrik ettiği ve gerginleştirdiği söylenebilir.

31 Mart Vakası'nı takip eden olaylar silsilesinde gayrimüslimlerin tutumları da ilginçtir. Gayrimüslimler, ayaklanmayı İttihatçılar ve onların merkezîyetçi politikalarına indirilmiş bir darbe olarak değerlendirip alkışlıyorlardı. Özellikle Rumlar İttihatçıları değil isyancı askerlerin tarafını tuttular. Bu memnuniyette ayaklanma sonrasında gayrimüslimlere dokunulmamış olmasının payı olduğu kadar, İttihat ve Terakkinin izlemeye çabaladığı politikalarından duyulan rahatsızlıklar da temel gerekçeler olarak ileri sürülmüştür. Rumca yayın yapan Neologas 14 Nisan sayısında 13 Nisan 1909 tarihinin de en az 24 Temmuz 1908 kadar muhteşem bir gün olarak hatırlanacağını ifade ediyor, yurtseverliğinden dolayı övdüğü ordunun vatan aşkı dışında hiçbir duyguyla hareket etmediği değerlendirmesinde bulunuyordu.⁵⁶

⁵¹ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Uras, s. 550–568; Bayur, c. I, Kısım II, s. 196.

⁵² Adana Olaylarında meydana gelen ölü sayısını Valilik 10.000, Ermeniler 30.000, Cemal Paşa ise 18.500 kişi olarak vermektedir. Bkz. Seçil Akgün, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu**, İstanbul, 1981, Tercüman Tarih yay., s. 25.

⁵³ Uras, s. 556–557. Adana Olayları ile ilgili olarak ayrıca bkz. Cemal Paşa, s. 355–367.

⁵⁴ Bkz. Bayur, c. I, Kısım II, s. 132.

⁵⁵ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. I, s.38.

⁵⁶ A. L. Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları 1908–1923**, Çev. Damla Acar, Funda Soysal, İstanbul, 2003, Kitap yay., s. 67; Ahmad, **a.g.e.**, s. 19; Gustave Edmund Von Grunebaum, **İslâmiyet 2. Kitap**

Özellikle, Ermeni ve Rum cemaatlerinin bu tutumu, İttihatçıların izlediği politikaların, geleneksel Osmanlı “*millet sistemi*” ile elde ettikleri tarihî imtiyazlarını ortadan kaldırmaya yöneldiği korkusuydu. 1900’lü yılların başında, Museviler dışındaki bütün gayrimüslim unsurların dış güçlerden kendilerine sahip çıkacak birer hamileri vardı. Gerek Tanzimat ve gerekse Kanun-u Esasi, hukuki eşitlik sağlamakla birlikte, İttihat ve Terakki tarihten gelen cemaat imtiyazlarının kaldırılarak ülkenin diğer unsurlarıyla eşit konuma getirilmelerine çabalıyordu. Bir bakıma “müsavat”, gayrimüslimlerin ayrıcalıklarını ortadan kaldırarak, “haklarda ve sorumluluklarda” da eşitlik anlamına geliyordu ve sorumlulukların üstlenilmesi sadece Türklere özgü bir görev olarak algılanmış gelmişti. Yeni durum ise özellikle ticaretle, Ermeni ve Rum Osmanlı burjuvazisinin ayrıcalıklarına halel getirecekti. Dolayısıyla bu unsurlar çok zamandır Müslüman ve Musevî nüfus üzerinde kurdukları üstün konumlarını kaybedeceklerdi.⁵⁷

“İttihat ve Terakki yönetimleri, etnik ve dinsel kökenleri ne olursa olsun bütün ayrıcalıklı sınıfların konumunu sarsacak, küçük ya da orta burjuvaziye iktidar yolları açacak bir arayış içindeydiler. Başlıca amaçları tam egemenliğin, ekonomik ve siyasal bağımsızlığın kazanılmasıydı.”⁵⁸ Bu ise kapitülasyonlar ve sonrasında oluşan ticari bağlar sayesinde olağanüstü ekonomik güce ulaşmış olan Rum ve Ermeni cemaatinin varlıklı kesimini tehdit ediyordu. Bu saikle hareket edildiğinden, gelişen süreçte bu kesimin İttihat ve Terakki yönetimine karşı 31 Mart vakasını alkışlamaları anlaşılır hale gelmektedir.

Dikkat edilirse, Musevî Osmanlılar, söz konusu süreçte ayrı bir duruş göstermişlerdir. Bu konu üzerinde biraz durmak gerekir. İncelediğimiz dönem ve öncesi itibarıyla, inançlarını yaşamalarına izin verilmeyip, zorla Hıristiyanlaştırılmaya çalışılan Museviler,⁵⁹ özellikle İspanya’da Engizisyon’a maruz

Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar – 1, çev., Esat Mermi Erendor, Ankara 1993, Bilgi yay., s. 118.

⁵⁷ Rum ve Ermeni unsurların ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı iktisadi hayatındaki yükselişleriyle ilgili olarak bkz. Kemal H. Karpat, “*The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century*”, *Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays*, Leiden-Boston-Köln, 2002, s. 267.

⁵⁸ Tanör, *Osmanlı Türk...*, s. 209.

⁵⁹ Bu konuda Musevilerin Osmanlı ülkesindeki durumunu hayretle karşılayan ve Avrupa ülkelerindeki emsaliyle şaşkınlık içerisinde karşılaştıran Ermeni seyyah Simeon’un eserine bakılabilir. Simeon,

kaldıktan sonra Osmanlı ülkesine gelip yerleşmişlerdi.⁶⁰ On beşinci yüzyıl sonrasında yerleşmeye başladıkları bu topraklarda, Hıristiyan dünyasında karşılaştıkları ayrımcı muamelelerin aksi bir anlayışla kabul gördüklerinden Osmanlı ülkesini ve yönetimini benimsemiş bulunuyorlardı. Osmanlı Devleti'nde tıp, diplomasi ve ticaretteki becerileri ile önemli konumlara gelmişlerdi. Avrupa'da karşılaştıkları ikinci sınıf insan muamelesi, şehirlerin dışında gettolarda yaşamak mecburiyeti gibi ayrımcılıkla mukayese edilmesi mümkün olmayan bu durum, aslında Osmanlı Musevilerinin, ondokuzuncu yüzyılda gelişen batı kökenli "Siyonizm"e iltifat etmelerine de en büyük engel oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kendilerine yerleşim için topraklarını açması ve barış içindeki ortam, izleyen yüzyıllarda da bu göçü devam ettirmiştir. Milyonlarca Müslüman gibi birçok Osmanlı Musevi'si de 1783–1913 arası Kırım, Kafkasya ve Balkanlar'dan göç etmeye zorlandılar ve halen Osmanlı Devleti'ne ait olan topraklarda mülteci durumuna düştüler.⁶¹ Örneğin Dobruca'nın Romanya'ya bırakılması üzerine görmekte oldukları baskıdan dolayı Akkırman'daki 400 hanelik Musevi cemaati Osmanlı toprağına gelmek istemişler, mümkün ise Hüdavendigar Vilayeti'ndeki uygun bir mahalle yerleşme talep etmişlerdir.⁶² Balkan Savaşları sonrasında Selanik'in Yunanistan'ın eline geçmesiyle maruz kaldıkları muameleler de Musevileri geleceklerini Osmanlı Devleti'nde görmeye sevk etmişti. Yunan ordusu Bulgarlardan önce davranıp şehri ele geçirdiğinde yaptığı ilk iş Musevi kırımını olmuştur. Çünkü Selanik'te Helenizmin yerleşmesi için oradaki hâkim nüfus olan Musevilerin bu sayısal üstünlüğüne son verilmesi gerekmektedir. Bu yüzden Selanik

Tarihte Ermeniler 1608–1619, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1999, Çiviyazıları yay., s. 115–133.

⁶⁰ İspanya'da 31 Mart 1492 tarihli "*Sürgün Fermanı*" ile 100.000'in üzerinde (kaynaklarda verilen rakamlar 150 ile 400 bin arasında değişmektedir) Musevi Osmanlı topraklarına gelerek başta İstanbul, Selanik, Edirne, Bursa, İzmir, Manisa, Gelibolu, Amasya ve Tokat olmak üzere ülkenin değişik şehirlerine yerleşmişlerdir. Bkz. Yusuf Besalel, **Osmanlı ve Türk Yahudileri**, İstanbul, 1999, Gözlem yay., 23; Mahir Aydın, "*Musevilerin Osmanlı Topraklarına Kabulünün 400. Yıl Kutlamaları*", **OTAM**, S. 13, s. 29.

⁶¹ Bkz. Karpat, "*The Ottoman Emigration to America, 1860–1908*", **Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays**, Leiden-Boston-Köln, 2002, s. 90–91.

⁶² Mahir Aydın, **a.g.m.**, s.32.

başta olmak üzere birçok Rumeli şehrinde Musevi nüfusunda hızlı bir düşüş olmuştur. Bu insanların büyük kısmı da İstanbul ve Anadolu'ya göç etmişlerdir.⁶³

Buradan hareketle Osmanlı Musevi cemaati, geleceklere adına en güvenilir sığınak olarak bu toprakları görüyordu. Ve Osmanlı topraklarında da Türklerle kader birliği ediyordu. Çünkü geçmişte yaşanan tecrübeler, Ermeniler ve özellikle de Rumlarla olan geçimsizlik ve çatışmalar onları zorunlu olarak bu istikamete yönlendiriyordu.⁶⁴

Onyedinci yüzyıla gelene kadar özellikle Akdeniz liman şehirlerindeki Musevi kolonilerinin de etkisiyle büyük ticari kolaylıklar elde eden Musevi cemaati, bu yüzyıldan itibaren ticaretin okyanuslara kaymasıyla ciddi bir gerileme içine girdi. Osmanlı Devleti'nde Türklük ve Musevilik ticari bakımdan çöktü. Buna karşın Ermeniler ve özellikle de Rumlar ticari aktivitelerini geliştirerek sürdürdüler.⁶⁵

On dokuzuncu yüzyılda ise Musevi cemaati, dünya ekonomik sistemine yarı sömürgeleşme biçiminde entegre olan Osmanlı ekonomisinde Rum ve Ermenilerin işgal ettikleri ayrıcalıklı mevkide değildi. Ortaya çıkmış bulunan uluslararası ticari ağda Osmanlı Musevileri de Türkler gibi zarar gören taraftaydı.⁶⁶ Öte yandan, diğer Osmanlı gayrimüslim tebaasına oranla hamilerinin veya sırtlarını dayayacak egemen bir devletlerinin olmayışı, onları zorunlu olarak Türklerle kader birliğine itiyordu. Bu kader birliğinde Musevi cemaatinin Avrupa'da yeni yeni oluşan Siyonizm'in ciddi anlamda etkisi altında kalmayışı da ayrı bir faktör olarak değerlendirilebilir. Musevi cemaati, Siyonizm'e iltifat etmediği gibi devletin diğer gayrimüslim unsurlarına karşı da uzak durmuştur. Bu çerçeveden hareketle Museviler, kader birliği ettikleri Türklerle ortak hareket ettiler. Bir bakıma Türklerle olan beraberliklerini ortak kaderleri olarak değerlendirdiler. Bunun karşısında İttihat ve Terakki yönetimi de

⁶³ Esther Benbassa, Aron Rodrigue, **Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi**, İstanbul, 2001, İletişim yay., s. 247.

⁶⁴ Hıristiyanlarda dinî inanışlarından da kaynaklanan antisemit yaklaşımlar vardı. Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinin nedeni olarak onu Roma valisine ispiyonlayan bir Musevi sorumlu tutuluyordu. Dolayısıyla bu sonraki yüzyıllarda bu milletin tamamına karşı davranış biçimleri geliştirilmesine yol açtı ve bu Ortaçağ Avrupa ülkelerinin pek çoğunda kurumsallaştı. Osmanlı yönetimi açısından her sene Fışh Bayramı'nda İğneli Fıçı hikâyelerinden dolayı Musevi mahallesini korumak, özellikle büyük şehirlerde bir sorundu. Öte yandan Doğu Akdeniz ticaretinde, öteden beri Rumlar kendilerine en tehlikeli rakip olarak Musevileri görmüşlerdir.

⁶⁵ İlber Ortaylı, **Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine**, Haz. Taha Akyol, İstanbul, 2002, Ufuk yay., s. 63.

⁶⁶ Bkz. Karpat, "The Social and Economic Transformation of Istanbul...", s. 267, 274.

oluşturmak istediği yerli burjuvazinin bu iki ögesini, Hıristiyanların ekonomik egemenliğine karşı doğal müttefik olarak gördü. Buna karşılık Musevi cemaati de Selanik'ten Bağdat'a İttihatçıları ve politikalarını destekledi.⁶⁷

Varılan son noktada ise büyük ümitler beslenen Meşrutiyet yönetimi kendisinden beklenen mucizeleri gerçekleştirememiş ve hayaller suya düşmüştü. *"...Meşrutiyet inkılâbı ile bir zaman için beliren ittihad-ı anasır, yani Osmanlı birliğini kuran milliyetlerin birleşmesi ve dostlukları parolası kısa zamanda iflas etmiştir. Makedonya'da ve Trakya'da komitacılık hareketleri tekrar başlamış ve buna ek olarak da Arnavutluk'un bağımsızlığı hareketi meydana çıkmıştır."*⁶⁸ Ülkedeki çeşitli unsurlar arasındaki tartışmalar tekrar alevlenmiş, aralarındaki ilişkiler Meşrutiyet'in ilânı günlerinin çok aksi bir mecraya doğru sürüklenmeye başlamıştı. *"Ermeni Taşnak Komiteleri Doğu Anadolu'da yeni bir terör dalgasına başvurarak Avrupa'da Osmanlıları soykırımı ile suçlama kampanyalarını sürdürdü. Makedonya'daki Yunan çetecileri de benzer eylemler içindeydi."*⁶⁹

B. II. Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimler

B. a. İttihat ve Terakki Yönetimi ve Gayrimüslimler

Yukarıda da değinildiği gibi, gayrimüslim unsurlarla İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki ilişkiler Abdülhamid yönetimine karşı doğal bir ittifak olarak görülmüş ve şekillenmiştir. Farklı sebeplerle de olsa *"istibdat idaresi"* olarak niteledikleri yönetim karşısında yürütülen muhalefetin güç birliği içinde sürdürülmesi, tarafların hedeflerini elde etmeleri açısından önemli bir taktik hareket olarak değerlendirilebilir.

Ancak, Sultana karşı yürütülen bu geçici ittifak, kalıcı bir beraberliğe dönüşmemiştir. Başlangıçta olmasa bile, gelişen olayların etkisiyle durumu fark etmeye başlayan İttihatçılar, ülkenin toprak bütünlüğünü sağlama adına en son ana kadar gayrimüslim unsurların samimiyetine inanmak istekliliğini sürdürmüşlerdir.

⁶⁷ Musevi Cemaatinin özellikle Meşrutiyet'in ilânı öncesi ve sonrasında izledikleri politikalar konusunda detaylı bilgi için bkz. Ortaylı, a.g.m., s. 298–311.

⁶⁸ Apak, s. 43.

⁶⁹ S. J. Shaw – E. K. Shaw, s. 346.

Zira bu gruplarla ortaya çıkabilecek sert bir çatışma, Makedonya ve “*vilayat-ı sitte*”nin geleceği ile doğrudan alakadardır.

Ermenilerden ve Rumlardan farklı bir politika izledikleri hemen her aşamada gözlenen Musevi cemaati açısından ise durum farklıdır. Özellikle Selanik Musevileri göz önüne alınarak bir değerlendirme yapıldığında, Cemiyet ile tam bir iç içelik olduğu görülür. Hatta bu benimseme ve sahip çıkma tabana da yayılmıştır. Öyle ki; 31 Mart hadisesinde Çanakkale, Keşan, Edirne ve Selanik’ten toplanan 700 Musevi gönüllü, *Hareket Ordusu*’na katılmıştır. Bu insanlardan bir kısmı İstanbul’da isyancılarla çıkan çatışmalarda hayatını kaybetmiş ve bugün *Abide-i Hürriyet* olarak bilinen anıtın bulunduğu Şişli’deki yere defnedilmişlerdir.⁷⁰

Buradan hareketle denilebilir ki Musevilerle Hıristiyan gayrimüslim unsurların, İttihat ve Terakki Cemiyeti’yle olan ilişkileri özde farklı saiklerden kaynaklanmaktadır. Yukarıda kısaca ana hatlarına temas edilen sebeplerden ötürü Türklerle yakınlaşmayı benimsemiş olan Museviler, yaşadıkları farklı tarihî sürecin de etkisiyle İttihat ve Terakki ile sonraki dönemde devletin yanında yer almışlar ve bu tutumlarını Cumhuriyet’e uzanan süreçte gelenekleştirmişlerdir. Denilebilir ki; Museviler, Türk unsurun geleceği ile kendi geleceklerini sıkı sıkıya bağlantılı görmüş, bu değerlendirmenin sonucunda oluşturulan çizgiyi kararlılıkla sürdürmüş; karşılığını da Cumhuriyet döneminde bir ölçüde görmüşlerdir.⁷¹

Buna karşın Hıristiyan unsurlar, hem *düvel-i muazzama*’nın himayesinden cesaret alarak, hem de Rum ve Bulgar unsurlarda olduğu gibi sığınabilecekleri bağımsız bir devletleri olduğundan; İttihat ve Terakki’yi Abdülhamid yönetimini aşmak için bir araç olarak kullanmışlardır. Nitekim önce imtiyazlar ve daha sonra bağımsızlık taleplerine uzanan süreçte her iki unsur Cemiyet ile ilişkilerini kesecek

⁷⁰ Bkz. Rifat N. Bali, **Musa’nın Evlatları Cumhuriyet’in Yurttaşları**, İstanbul, 2001, İletişim yay., s. 53–82.

⁷¹ Mustafa Kemal Paşa, kendisine Musevilerle ilgili olarak sorulan bir soruya şu cevabı verecektir: “*Unsuru hâkim olan Türklerle tevhide mukadderat etmiş sadık bâzı unsurlarımız vardır ki, bilhassa Museviler, bu millete ve bu vatana sadakatlerini isbat ettiklerinden, şimdiye kadar müreffehen imrarı hayat etmişler ve bundan böyle refah ve saadet içinde yaşayacaklar.*” Avram Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, İstanbul, 1947, Tan matbaası yay., s. 86. Pasaportsuz olarak savaş ve mütareke döneminde ülkeyi terkeden Yahudilerin kişisel beyana dayanarak ülkeye girişlerine izin verildi. Oysa bu kolaylık Ermeni ve Rumlara tanınmamıştı. Bkz. Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Yahudiler**, Redaksiyon: Rifat N. Bali, İstanbul, 1998, İletişim yay., s. 54; Besalel, s. 60. Buna ilaveten Cumhuriyet’in il yıllarında Rum ve Ermeni azınlığın tabi olduğu seyahat yasağı Musevilere uygulanmamıştır. Bkz. Rifat N. Bali, **Bir Türkleştirme Serüveni (1923–1945)**, İstanbul, 2001, İletişim yay., s. 126.

ve hasım bir rol üstlenecektir. Girit'in Yunanistan tarafından ilhakı sırasında İstanbul Rumlarının tavırları ve zorunlu askerlik meselesinde yaşananlar turnusol kâğıdı görevi ifa edecek ve bu unsurların Osmanlı Devleti'ni kendi devletleri olarak görmedikleri noktasında fikir verecektir.⁷²

B. b. İttihat ve Terakki'nin Gayrimüslimlere Yönelik Politikaları

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1907 Kongresinde Abdülhamit yönetimine karşı ülke çapında bir ittifak sağlama amacıyla bütün muhalif unsurlarla diyaloga geçmiş ve beraber çalışmanın yollarını aramıştır. Ancak Bulgar, Rum ve Ermeni temsilcilerinin oportünist tavırları, İttihatçılar tarafından en azından tahmin edilmektedir. Nitekim bu işbirliğinin gerekçeleri açıklanırken “*ümidimizi kestiğimiz ve büsbütün naümid olduğumuz manası çıkarılmamalı*”⁷³ kaydıyla bu unsurların niyet ve hareketlerinden haberdar olduklarını ima etmektedirler. Ancak İttihatçılar, samimiyetle bağlandıkları “*ittihad-ı anasır*” fikrinin saikiyle gayrimüslim Osmanlıların birliktelik iradesini güçlendirebilecekleri umudunu taşıyorlardı ve ülkenin parçalanmasının önüne ancak böylece geçebileceklerini tasarlıyorlardı denilebilir.⁷⁴ Gerçekte, kongreye katılan gruplar Abdülhamid'e düşman oldukları kadar, birbirlerine de uzak idiler.

“Terakki ve İttihat Cemiyeti, Türk olmak ve Türk vatanına gönülden bir muhabbetle bağlı bulunmak itibariyle... Türkiye'den ayrılmak isteyen gayrimüslim gruplara düşmandı. Aynı zamanda gayrimüslim teşekküllerin tarafını iltizam eden Sabahaddin Bey fırkasını da hiç sevmiyordu. Diğer taraftan Sabahaddin Bey fırkasıyla gayrimüslim gruplar da Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni, Osmanlı Devletinin

⁷² Zorunlu askerlikle ilgili olarak bkz. **BOA**, DH. İD. D. No: 21-1 V. No: 1 1328 R. 22. Askerlik celbi gelip firar eden Adalar ahali Museviler için bkz. **BOA**, DH. İD. D. No: 21-1, V. No: 1, 1328 R. 22. Girit meselesiyle ilgili olarak bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, Baskıya Hazırlayan Rauf Mutluay, İstanbul, 1976, İş Bankası Kültür yay., s. 52-53.

⁷³ Aydoğan – Eyüboğlu, s. 430.

⁷⁴ “...Meşrutiyet'in Bulgar, Sırp vb komitacıları dağdan indirdiği, imam, papaz ve hahamın kolkola sevinç gösterilerine katıldığı çok üstünde durulan bir imgedir. İttihat ve Terakki'nin özellikle böyle bir görüntü yaratmak istediği de açıktır. Çünkü Meşrutiyet'i istemenin nedenlerinden biri de hukuk devletinin ayrılıkçılığı ve ayrıcalıklılığı ortadan kaldıracağı inancıdır.” Emiroğlu, s. 67.

*tamamiyet-i mülkiyesini her şeyden evvel ileriye sürdüğünden dolayı, hakikat-ı halde hiç istemiyorlardı.”*⁷⁵

Bununla birlikte gayrimüslim cemaatlerle, Arnavut ve Arapları Osmanlı çatısı altında tutmak amacıyla “*anasır-ı muhtelif*”nin beraberliği sürekli vurgulanıyordu. Cemiyetin merkez yayın organına Arnavutluk’tan gelen ve örgütün Türk niteliğine vurgu yapan mektuba bunu reddeden bir cevap dikkat çekicidir:

*“...Evvela söyleyelim ki: Sahib-i mektubun bize Türk hitabını tevcih etmeye hakkı yokdur. Cemiyetimiz bugün on bini müteceviz azaya malikdir. Bu aza meyanında Arab, Türk, Arnavud, Kürd, Ermeni, Laz, Rum, Yahudi, Dürzî ve ilh. Din ve kavimlerine mensup pek çok efrad vardır. Hatta hey’et-i tahririyemiz meyanında aslen ve neslen Türk olmayan zevad dahi mevcuddur. Binaenaleyh biz Avrupalılar gibi bir Türk hükümeti tanımıyoruz... Zaten bu kanaat-ı fikriyemiz unvan intihabında bile ima olunmuş ve birçok parlak isimler meyanında (Osmanlı) nam-ı sadesi tercih edilmişdi. Bundan da anlaşılır ki bir liva-yı ittihad altında yaşamak istemekden maksadımız hiçbir kavmin mezheb ve lisanına taarruz etmek değildir.”*⁷⁶

Cemiyet içerisinde gayrimüslimlerin temsilini arttırmak, Osmanlı devletine entegre olmaya niyeti olmayan grupları ne şekilde etkileyecekti noktasında 1902 yılına kadar cemiyet yöneticilerinde iyimser kanaatler egemendi. Hürriyetlerin ve siyasal hakların artışıyla gayrimüslim grupların sistemle bütünleşecekleri ve Osmanlılık düşüncesinin gerçekleşeceği düşünülüyordu.⁷⁷

Hâlbuki nüfusu oluşturan unsurlar arasında milliyetçilik dalgaları hızla yayılıyordu. Bu akım o denli güçlüydü ki, meşrutiyet döneminde gelişen olayların zorlamasıyla, hâkim unsur olan Türkleri de etkisi altına aldı. Nitekim Bernard Lewis bu gelişmeye işaret ederek şunları söyler : “...hâkim ulus Türklerin bile sonunda milliyetçi virüse yakalanması ile çok uluslu ve çok dinli bir imparatorluğun hükümdar hanedanına ortak bir bağlılık içinde yaşayacak hür, eşit ve barışçıl bir uluslar birliği şeklindeki ‘Osmanlıcı’ rüya da ebediyen sona erdi”⁷⁸ .

⁷⁵ Aydoğan – Eyüboğlu, s.431–432.

⁷⁶ “*Bir Arnavud Mektubuna Cevab*”, Osmanlı, No.76, 15 Kanun-i sani 1901 – 24 Ramazan 1318, s. 8’den nakleden: M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889–1902**, İstanbul, 1985, İletişim yay., s. 629.

⁷⁷ Hanioglu, s. 630.

⁷⁸ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara, 1993, TTK yay., s. 217.

İttihat ve Terakki yöneticileri, Militan Ermeni ve Rum gruplarının faaliyetlerini yakından izleyip, değerlendirme noktasına geldiklerinde, “Devlet-i Osmaniye”yi sürdürebilmek için ellerinde Türklerden ve “Türkçülük”ten başka bir argümanın kalmadığı sonucuna varmışlardır. Bu resmi olarak asla ifade edilmemiş, çökmekte olan bir devleti kurtarmak amacındaki İttihatçı kadro, devleti oluşturan tüm unsurları “*Osmanlılık*” şemsiyesi altında tutmak “Anayasal” bir zorunluluk olarak sürdürülmüştür.

Bu bağlamda, basın yoluyla Ermeni komitelerinin ve Rumların, Meşrutiyet’in ilânını kendi başarıları olarak sunmaları karşısında dahi; bunu yalanlama yoluna gitmedi.⁷⁹ Zira temel amaç, Meşrutiyet idaresi altında Osmanlı camiasını oluşturan unsurlar arasında bir barış ortamının sağlanması ve devletin çöküşünün önüne geçilip, bütünlüğünün korunması idi. Meşrutiyetin, gayrimüslim Osmanlılar tarafından sahiplenilmesi temel amaçlara oldukça uygundu ve bu bir ölçüde takınılan bu tavırla teşvik edildi.

Ancak, ilk günlerdeki bu coşku geçtikçe, bir bakıma kendi cemaatleri üzerinde etkinliklerini kaybetmeye başlayan militan grupların gayretleriyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu çizgisi giderek “Türkleştirme” sıfatıyla özdeşleştirildi. Bunun nedenlerini ise öncelikle tarihsel arka planda ve Meşrutiyet’in ilânı ile Balkan Savaşları arası dönemde gelişen olaylarda aramakta fayda var.

Meşrutiyet’in ilânı akabinde yapılan seçimler sonrasında görüntüden ibaret olan birlik havası bozulmaya başladı. Taşnakların İttihat ve Terakki ile taktik gereği ittifakları bile Ermeni toplumu içerisinde ciddi eleştirilere uğruyordu. Meclis ve hükümet ülke sorunlarına eğilmeye başladığında siyasal hedeflerdeki farklılıklar da parlamento kürsüsünde ortaya çıkmaya başladı.⁸⁰

⁷⁹ “İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutiyeti yalnızca kendi iç örgütü sayesinde kabul ettirmeyi başarınca, bütün Ermeni basını bu başarının elde edilmesi hususunda Ermeni ihtilal komitesi Taşnak örgütünün de büyük çabalar harcamış ve Jön Türklere büyük yardımlarda bulunmuş olduğunu öne sürdü. Jön Türkler böyle bir iddiada kendi girişimleri için bir tehlike görmediler ve hala Ermeniler ile anlaşabileceklerini umduklarından, bu yayınları gerektiği şekilde düzeltmek gereğini duymadılar; Ermenilere de övünme payı bıraktılar.” Talat Paşa, s. 50.

⁸⁰ Nitekim, batılı araştırmacıların bir kısmı da bu noktaya dikkat çekmektedirler : “...Gel gelelim parlamento ve hükümet, imparatorluğun sayısız iç problemleriyle uğraşmaya başlayınca, Osmanlı siyasal hayatında görülen pamuk ipliğine bağlı birlik parçalanıverdi. Eski gruplar, eski isteklerini hiçbir ödün vermeksizin yeniden ileri sürmeye koyularak, yeni siyasal sistemi çok geçmeden felce uğrattılar...” Bkz.: Von Grunebaum, s.118.

Rumların kendilerini Osmanlılık dışında saydıklarını gösteren birçok örneklerden söz edilebilir. Aynı durum, Taşnak ve Hınçakların İttihat ve Terakki ile uzlaşması için de söylenebilir.⁸¹ Taktik gereği İttihat ve Terakki ile anlaşmalar yapılırken diğer taraftan da “*düvel-i muazzama*”nın Ermenilerin meskûn olduğu bölgeye dikkatini çekme amaçlı programlar da uygulanmaktaydı. Bölgede Ermenilere karşı Türk vahşeti yapıldığı izlenimi vererek konuyu uluslararası siyaset alanına çekmek isteyen komiteler, bu suretle bağımsızlığın ilk adımı olarak düşündükleri bir özerklik elde etmek peşindeydiler. Bu perspektiften bakıldığında Adana Olayları, 31 Mart olayının puslu günlerine denk gelmesi itibarıyla da dikkat çekicidir.⁸² Talat Paşa anılarında konuyu şu şekilde değerlendirir:

*“Olayların Ermeniler tarafından kışkırtılmış olduğu, soruşturma komisyonu üyesi olan Ermenilerin tanıklığı ile de doğrulanıyordu. Komisyon üyelerinden biri olan Agop Babikyan Efendi, bunu bizzat bana da itiraf etti. Kışkırtılmış olan halkın zalimce cinayetler işlediği ortaya çıkıyordu. Adana olayları 31 Mart’ta ve irtica günlerinde yer almıştı. İzlenen amacın, halk kitlelerinin bağnazlığını kışkırtarak kıyuma yol açmak yoluyla Avrupa’nın dikkatlerini üstlerine çekmek ve Kilikya’da bağımsız bir Ermeni birliği kurmak olduğunda şüphe yoktu.”*⁸³

Talat Paşa’nın düşüncelerini teyit eden bir değerlendirme de Gustave Edmund Von Grunebaum’da şu şekilde ifadesini bulmaktadır:

“...Bu çeşit eylemlerden dolayı farklı uluslar arasındaki gerilimler giderek daha da arttı, bu da terörist örgütlerin birbirleriyle kanlı hesaplaşmalara girişmelerine, dolayısıyla sayısız insanın hayatını kaybetmesine yol açtı. Osmanlı hükümeti, asayişini yeniden sağlamak ve terörü önlemek için bir şeyler yapmaya girişince de, Avrupa’dan ‘polis vahşeti’ ve ‘kıyım yapılıyor’ çılgınlıkları yankılanıyor; Hıristiyanlar her olayda masum gösterilirken, bütün suç Müslümanların üzerine yıkılıyordu. Gerginliklerin nedenleri görmezlikten geliniyor, Müslümanlara uygula-

⁸¹ “...O vakte kadar, zaten Daşnaklar İT ile ittifak ettikleri için eleştirilmekteydiler. Bundan sonra, rakipleri onları açıktan açığa suçlamaya başladı. Bütün bunlara karşın, taktik nedenlerle her seçimde bağlaşmalarını yenilediler.” Anahide Ter Minassian, “1876–1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü”, Tunçay - Zürcher, **a.g.e.**, s. 217.

⁸² Adana’da Türkler ile Ermeniler arasındaki gerginliğin çatışmaya dönüşü 31 Mart Vakası haberinin bölgeye ulaşmasıyla. Bkz. Bayur, c. I, Kısım II, s. 196.

⁸³ Talat Paşa, s. 23–24.

nan toplu kıyımlara aldırış edilmeyip Hıristiyan azınlıkların uğradığı kayıplar alabildiğine abartılıyor ve sonunda Türkler her defasında her şeyden sorumlu tutuluyordu.”⁸⁴

Bu genellemeler egemen olan kesim için geçerlidir. Doğal olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti bir bütün olarak homojen olmadığı gibi, gayrimüslim unsurlar da aynı şekilde homojen yapıda değildi. Örneğin Museviler, Ermeni ve Rumlardan çok daha farklı politikalar izlemekteydi. Diğer taraftan Ermeniler içerisinde de İstanbul’da bulunan din adamları ve tüccarlar ile komitelerin yaklaşımları farklılık arz etmekteydi.

Yukarıda değinildiği gibi, Meşrutiyet’in ilânı sonrası peş peşe yaşanan toprak kayıpları da halkın millî hassasiyetini arttırmıştı. Üstelik 1909 yılında meydana gelen Adana olayları Ermeni ve Türkler arası ilişkilerde Meşrutiyet’in ilânı sonrası oluşan beklentilerin aksine bir kuşku ve güvensizlik ortamı doğurmuştu. Bu kuşkuyu tahrik eden bir başka boyut, Parlamentodaki gayrimüslim mebusların tavırlarıdır ve üzerinde durmak gerekmektedir.

B. c. Gayrimüslim Mebuslar ve İzledikleri Politikalar

1908 yılının Kasım ayı ile Aralık ayının ilk yarısı yoğun seçim kampanyaları ile geçmiştir. Şiddetli bir siyasal mücadelenin yaşandığı bu kampanyanın taraflarını İttihat ve Terakki, Ahrar Fırkası ve Rumların oluşturduğunu söylemek mümkündür.⁸⁵

Henüz partileşmemiş olan İttihat ve Terakki, Ekim 1908 başlarında yapılan kongrede bir siyasi program kabul etmiştir. Buna göre, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Meclis-i Mebusan’da bulunacak üyeleri İttihat ve Terakki Fırka-i Siyasiyesi namı altında çalışacaklardı.⁸⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu seçimler sırasında temsil ettiği eğilim büyük ölçüde “merkeziyetçi” bir eğilimdir. Buna karşın Prens Sabahattin’in Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti mensubu

⁸⁴ Von Grunebaum, s. 112 –113.

⁸⁵ Bkz. Bayur, c. I Kısım II, s. 130–136.

⁸⁶ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c. I, s. 96; Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Ankara, 2001, İmge Kitabevi yay., s. 223; Recai Galip Okandan, **Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları, Birinci Kitap, Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar**, İstanbul, 1948, İsmail Akgün Matbaası, s. 268; Yalçın, s. 50–52.

arkadaşlarının kurdukları Ahrar Fırkası, “*daha ziyade Osmanlıcı ve âdem-i merkeziyetçi*”ydi.⁸⁷

Rumların durumu biraz daha farklıdır. Bu cemaatin genel tavır alışlarını “*milliyetçi*” olarak tanımlamak daha uygundur. Mebusan Meclisindeki temsil oranlarını artırmak için sayılarını fazla göstermek üzere türlü hilelere başvurlar. Bunların ortaya çıkarılması ise Patrikhanenin şikâyetine sebep olur. Durumun ortaya çıkarılmasından rahatsız olan Rum cemaati mensubu on beş, yirmi bin civarı kişi 22 Kasım 1908’de Beyoğlu ve Babıâli’de gösteri yaparlar. Yunan basını Patrikhanenin imtiyazlarının korunması ve altı buçuk milyon olduğunu iddia ettiği Osmanlı vatandaşı Rumların bu nüfusla orantılı olarak mebus ve ayanlarının olması yolunda yayınlar yapar. Bunun yanı sıra Rumcanın Türkçe ile birlikte resmi dil olması da yine Rum ve Yunan basınının propagandaları arasındadır.⁸⁸

Selanik Rum Cemaati adına açıklanmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne verilen bir beyannamede “*Rum milleti için Patrikhane’nin bütün imtiyazlarına ve ondan doğan haklara uyulması*” talebi dikkati çekmektedir.⁸⁹ Burada ‘*imtiyazat*’ ile nelerin kastedildiği Hüseyin Cahit Bey’in Patrik Yovakim Efendi ile yaptığı mülakatta net olarak ortaya konulmaktadır:⁹⁰

“*Patrik Efendi evvel emirde bu mülakatta söyleyeceği sözlerin, sırf kendi mütale’at-ı zatiyesi olup, bir mahiyet-i resmîyeyi haiz bulunmadığını, asıl Patrikhane namına beyan-ı efkâr etmek salahiyeti, ruhani ve cismani meclislerin müzakeratına vabeste olduğunu, ma’amafih o meclislerdeki müzakerat neticesinde dermeyeran edilecek mütale’atın da söyleyeceklerinden pek farklı zuhur edemeyeceğini anlattıktan sonra İttihad ve Terakki Cem’iyeti’nin, Patrikhane’ye 17–18 maddeden ‘ibaret bir program tebliğ ettiğini; Patrikhane’ce asker, lisan, mekteb gibi muhtac-ı tedkik ve müzakere görünen birkaç esas istisna edilirse, diğerlerinin kabul edilebileceğini söyledi. Bu mukaddemeden sonra bahsimiz, imtiyazat-ı mezhebiyenin teşrih ve istihzaatına intikal etti: Her dinin, kendisine ‘ait bir takım emirleri, nehiyleri vardır ki, o din müntesibleri bunlara ri’ayete mecburdurlar. Sırf umur-ı uhreviyeye ta’alluk*

⁸⁷ Okandan, s. 268; Bayur, c. I, Kısım II, s. 131.

⁸⁸ Bkz. Bayur, c. I Kısım II, s. 132; Ahmad, **a.g.e.**, s. 96.

⁸⁹ Süreyya Şahin, **Fener Patrikhanesi ve Türkiye**, İstanbul, 1999, Ötüken yay., s.110.

⁹⁰ Tanin, 28 Ağustos 1324’den aktaran, Şahin, **Fener Patrikhanesi...**, s. 112–113.

etmeyip de nikâh, vasiyet, vs. gibi mu'amelat-ı dünyeviyeye 'ait olan bazı hususat da ahkâm-ı diniyye cümlesinden 'addedilmiş olduğu cihetle, dokunulmamasını istiyor.'"

Bilindiği gibi bu imtiyazların içeriği konusundaki tartışma ve hukuki düzenlemelerdeki gel-git Lozan'a kadar devam edecektir.

Seçim arifesinde İttihatçılar, gayrimüslim unsurları temsil durumundaki gruplarla siyasal programa ilişkin görüşmeler yaptılar. Ancak bu görüşmeler, Ekim ayı sonunda, bir protokol üzerinde anlaşmaya varılmasına rağmen, Rumların bundan caymaları üzerine olumsuzlukla neticelendi.⁹¹ Bunun üzerine seçimlere Bulgar ve Rumlar ulusal programlarla girdiler. Musevilerde ise bu eğilim olmamıştır. Arap ve Arnavutların bile ulusal kulüpler oluşturdukları Meşrutiyet ortamında Museviler buna itibar etmemişler ve İttihat ve Terakki'yi desteklemişlerdir.

Bulgarlar Meclis-i Ayan'ın kaldırılmasını ve adem-i merkeziyete gidilmesini istiyorlardı. Bundan amaçları aşikârdı; kendilerinin ekseriyette oldukları bölgelerde sonu ilhaka varan bir süreç başlatmak. Okullarına daha önceleri tanınmış olan hakların devamını ve devlet dairelerinde kendi dillerinde yazdıkları dilekçelerin kabulü de istekleri arasındaydı.

Rumların programı ise daha sonraları kaldırılmış olanlar da dâhil olmak üzere kendilerine tanınan imtiyazların kabulünü içeriyordu. Rumların buradan hareketle varmak istedikleri sonuç, Bulgar Eksarhlığı'nın kaldırılması ve Patrikhanenin elinden çıkan malların iadesiydi. İttihatçıların gündeme aldıkları gayrimüslimlerin askere alınması ile ilgili olarak⁹² oluşturulacak birliklerin aynı din ve mezhepten ve aynı yerden olmaları isteniyordu. Bunlara ek olarak devlet memuru alınırken milletler arasındaki eşitlik ilkesinin gözetilmesi de programda yer alıyordu. Bunların yanı sıra, ülkeyi oluşturan halkların din ve gelenekleri doğrultusunda gelişme olanaklarının tanınması da programın içeriklerindendi.⁹³

Tüm bu istek ve beklentilerle girilen seçim propagandaları çok yoğun bir çekişmeye sahne oldu. Çekişen taraflar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Osmanlı Ahrar Fırkası'dır. İttihat ve Terakki Cemiyeti kendisine yakın olan Türk ve gayrimüslim

⁹¹ Akşin, **Jön Türkler...**, s. 150, 156–157.

⁹² Bkz. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 (1324) Senesinde Kabul Edilen Siyasal Programı Madde 9, Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. I, s. 98–100.

⁹³ Akşin, **Jön Türkler...**, s. 150.

adayları seçtirtmek için elinden gelen bütün olanakları kullanmıştır. Recai Galip Okandan'ın ifadesiyle:

“... aralarındaki mücadeleler çok şiddetli olmuş ve neticede, bir taraftan Meşrutiyetin ilânındaki muvaffakayete umumi efkârın manevi müzaheretini kazanan ve diğer taraftan ordunun da manevi yardımından faydalanan ve rakibinin seçimlerde çoğunluğu kazanmaması için her türlü tedbirlere ve hatta nüfuzu altında bulundurduğu hükümet ve idare mekanizmalarından da faydalanmak suretile şiddet ve taziyke bile başvurmadan geri kalmıyan ve bu teşebbüslerinde de muvaffak olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin ekseriyetine dayanan bir Meb’usan Meclisi veyahut İttihat ve Terakki Cemiyetine mensubiyetlerini iddia eylemek suretile bu siyasi cemiyete mezkûr teşrii müessesede dâhilinde bir çoğunluk temin eyliyen bir Milletvekilleri Meclisi teşekkül etmiş ve bu müessesenin Ayan Meclisi ile birlikte açılışı, 4 Aralık 1324 (1908) de Sultanahmetteki halen yanmış olan eski adliye binasında...” olmuştur.⁹⁴

Seçim sonuçları açıklandığında İttihat ve Terakki Fırkası 288, Osmanlı Ahrar Fırkası 1 sandalye kazandı. Türkler 147 temsilciyle çoğunluğu sağlamışlardı. Araplar 60, Arnavutlar 27, Rumlar 26, Ermeniler 14, Slavlar 10 ve Museviler de 4 temsilcilik kazanmışlardı.⁹⁵ Bu rakamlar kaynaklara göre değişiklik göstermektedir. Örneğin Anahide Ter Minassian'ın makalesinde “266 mebusun 220’si Müslüman’dı: 125 Türk, 70 Arap ve 25 Arnavut,... 45 gayrimüslim mebusunsa, 23’ü Rum, 10’u Ermeni, 4’ü Bulgar, 4’ü Musevi, 3’ü Sırp, 1’i de Ulah’tı” kaydı vardır.⁹⁶ Yukarıda verdiğimiz rakamlardan farklı olarak Recai Galip Okandan, tamamının 275 kişi olduğunu belirttiği Meclis-i Mebusan'ın dağılımını şu şekilde vermektedir: “142 si Türk, 60 ı Arap, 25 i Arnavut, 23 ü Rum, 12 si Ermeni, 5 i Yahudi, 4 ü Bulgar, 3 ü Sırp, 1 i Ulah”.⁹⁷

⁹⁴ Okandan, s. 268, ayrıca seçimde yaşanan problemler ile ilgili olarak bkz. Akşin, **Jön Türkler...**, s. 156–159.

⁹⁵ Bozkurt, **a.g.e.**, s.200.

⁹⁶ Minassian, **a.g.m.**, s. 215. Seçim sonuçları ile ilgili olarak bkz. Yalman, c. 1, s. 88; Tanör, **Osmanlı Türk...**, s. 183; Castellan, s. 383,

⁹⁷ Okandan, s. 268. Kemal Karpat da Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk adlı eserinde Okandan ile aynı rakamları vermektedir. Bkz. Kemal Karpat, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, Çev. Recep Boztemur, Ankara, 2004, İmge Kitabevi yay., s. 249–250.

“Meclisteki 10 Ermeni mebusu bir blok oluşturamayacak kadar az sayıdaydılar. Kirkor Zöhrab ve Hallaçyan İstanbul’dan, Hagop Babikyan ile Spartal İzmir’den, Murad Boyacıyan Kozan’dan, Garo Pastırmacıyan ve Vartkes Serengülyan Erzurum’dan, Keram Der Garabedyan Muş’tan, Dr. Dagavartyan Sivas’tan, Vahan Papazyan Van’dan seçilmişlerdi.”⁹⁸

Seçilen Musevi mebuslar ise, İstanbul’dan Vitali Faraci, Selanik’ten Emanuel Karaso, İzmir’den Nesim Mazliyah, Bağdat’tan Hezekiyel Sason’dur. Ayan Meclisinde ise, Daviçon Karmano ve Behor Eşkinazi bulunuyordu.⁹⁹

En çok merak edilen seçim bölgesi şüphesiz İstanbul’dur. 11 Aralık 1908 günü yapılan İstanbul seçimlerinde 517 ikinci seçmenden 512’si oylamaya katıldı. Seçilen 10 mebusun 5’i gayrimüslimdi. Bir fikir vermesi açısından seçilen mebuslar ve aldıkları oylara göz atmakta fayda vardır.¹⁰⁰

Aralık 1908 İstanbul Mebus Seçimleri Sonucu

Seçilen Mebus	Aldığı Oy
Manyaslıoğlu Refik Bey	503
Mustafa Asım Efendi	475
Ahmet Rıza Bey	472
Vitali Feraci Efendi	461
Hallaçyan Efendi	455
Ahmet Nesimi Bey	425
Zöhrap Efendi	392
Konstantinidi Efendi	369
Hüseyin Cahit	354
Kozmide Efendi	340

Meclis-i Mebusan’daki sandalye dağılımının kesinleşmesi ve yasama çalışmalarına başlanmasıyla eski rekabet ve bölünme çabaları tekrar canlandı. Gayrimüslim temsilcileri toplu hareket ediyorlar ve istekleri kabul edilene kadar meclisin çalışmalarını engellemek için ellerinden geleni yapıyorlardı.¹⁰¹ Unsurların her birisinin dış kaynaklı tahriklerin de etkisiyle kendi hesaplarına hak ve varlık

⁹⁸ Minassian, **a.g.m.**, s.215. II. Meşrutiyet dönemi Ermeni mebuslarla ilgili olarak bkz. <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/dorduncudeviri.html>, 22.04.2002.

⁹⁹ Ortaylı, **a.g.m.**, s. 302.

¹⁰⁰ Yalçın, s. 55.

¹⁰¹ Bkz. Bayur, c. II, Kısım I, s. 53.

iddiasında bulunmaları Balkan Savaşları sonrasına uzanan tarihsel süreçte Türk milliyetçiliğini ve İslâmcılık akımını doğal bir surette besledi.¹⁰²

Meclisi oluşturan üyeler arasında gayrimüslim mebuslar burjuva ve seçkin nitelikleri ile öne çıkmışlardır. Modern batılı kavramlarla düşünebilen, batı uygarlığını özümsemiş bir hüviyetleri vardı. Yeni düşünce akımları ülkeye Avrupa'dan geliyordu ve Avrupa ile ilişkileri iç-içe geçmiş olan zümre gayrimüslimlerdi. Aynı zamanda Avrupa dillerine olan aşinalıkları da onlara gerçek anlamda bir üstünlük sağlıyordu. Museviler arasında Alliance Israelite okullarında eğitim görmenin verdiği bir avantaj ile Fransızca oldukça yaygındı. Yirminci yüzyılın başlarında ortalama bir Musevi genci Türkçe, Rumca, İspanyolca ve Fransızca'yı bilirdi.¹⁰³ Benzer durum Rum, Ermeni ve Bulgarlar için de söz konusuydu.¹⁰⁴

Buna karşın “*Meclis-i Mebusan'ın 1908–1912 dönemini oluşturan yaklaşık 220 Müslüman üyeden yaklaşık % 35'i ulema, % 30'u çiftçi, % 20'si devlet memuru, %10'u serbest meslek ve % 5'i de diğeri olarak kategorize edilebilir*”.¹⁰⁵

Başka bir açıdan bakıldığında ise Türk mebusların açık üstünlüğü ortaya çıkar. Türkler devlet yönetmedeki tecrübe ve maharetleri bakımından gayrimüslim mebuslarla mukayese edilemeyecek bir konumdaydılar. Buna ilaveten kürsü hâkimiyeti ve dile hâkimiyet açısından mutlak bir üstünlükleri vardı.

Ermeni ve Rum cemaati gerek basında ve gerekse Meclis-i Mebusan'da kendi ulusal davaları doğrultusunda politikalar izliyorlardı.¹⁰⁶ Rum temsilciler Makedonya'nın öncelikle özerkliğini, sonraki aşamada ise bağımsızlığını sağlama

¹⁰² Bkz. Yalman, c. 1, s. 86. Bu yargı, Ermeniler bazında, Davison tarafından da teyit edilmektedir: “...*Balkan Savaşı patlak verdiğiinde, ermeniler bunda hem bir özgürlük savaşı örneği hem de harekete geçmek için fırsat gördüler. Hareketlilikleri arttı...*” Roderic H. Davison, **Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)**, çev. Mehmet Moralı, İstanbul, 2004, Alkım yay., s. 256-257.

¹⁰³ Daha geniş bilgi için bkz. Benbassa - Rodrique, s.212 – 214; Lewis, **Ortadoğu**, s. 252; Ortaylı, **Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine**, s. 65.

¹⁰⁴ Pastırmacıyan Nancy'de Ecole des Mines'den maden mühendisi çıkmış, Dr. Dagavaryan Paris'te ziraat eğitimi görmüştü. Bu mebuslardan bazılarının kabinde görev teklif edildiye de onlar bilinmeyen nedenlerden dolayı bu öneriyi kabul etmemişlerdir. Bkz. Ahmad, **a.g.m.**, s. 22. Bununla birlikte Noradunkyan Efendi'nin 1909 yılında Nafia Bakanlığı, Gabriyel Noradorikiyan Efendi'nin 1912 yılı Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinde dışişleri bakanlığı, Besarya Efendi'nin Bayındırlık Bakanlığı, Oskan Efendi'nin Posta-Telgraf Bakanı olarak 1913 yılı Mahmut Şevket Paşa kabinesinde bakanlık yaptıklarını da hatırlatalım. Yalçın, s. 143, 172, 181.

¹⁰⁵ Ahmad, **a.g.m.**, s. 21; Feroz Ahmad – Dankward Rustow, “*İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908–1918*”, **Güney-Doğu Araştırmaları Dergisi**, S. 4–5, İstanbul, 1976, s. 245–284.

¹⁰⁶ Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul, 1977, Gözlem yay., s. 45.

amacıyla kendi partilerini kurdular. Aynı şekilde Ermeni mebuslar da Doğu Anadolu'da istedikleri özerkliği sağlama adına kendi partilerini oluşturdular.¹⁰⁷ Oluşturulan bu gruplar öncelikli olarak istekleri kabul olunana kadar kargaşa çıkarmayı bir metot olarak benimsediler ve ellerinden geldiğince Meclis'in çalışmalarını aksatmaya yöneldiler.¹⁰⁸ Örneğin “*Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu*” ile ilgili olarak bir Rum mebus Tanin'e verdiği demeçte “...*devr-i sabıkta bile imtiyazlarımızın düçar olmadığı bu tecavüzata şahit olmaktan ise içtima salonunu terk etmeği daha muvafık bulacağız.*” Hızını alamayan mebus işi tehdit noktasına getiriyordu:

*“Velhasıl bir daha söylüyorum, bütün kuvvetimizle bu haksızlığa karşı itiraz edeceğiz. Tedrisat-ı taliyeye dair kanun layihasını tanzim edenlere göstermeğe gayret eyleyeceğiz ki terbiye ve mezhep gibi en mukaddes iki hukukumuz aleyhine vuku bulan teşebbüs-ü meş'uma karşı kendi kendimizin hukukunu muhafaza ve müdafaaya muktediriz.”*¹⁰⁹

Rum cemaati geleneksel imtiyazlarının elden gideceği endişesini taşıyordu. Patrik Yovakim daha Ağustos 1908 gibi erken tarihlerde Babîâli'den dine ve eğitime ait eski imtiyazların tasdikini istedi. Karşılıklı ziyaretler ve görüşmeler neticesinde Sabahattin Bey ve Fazlı Bey'ler aracılığı ile hükümetin bu imtiyazlara dokunmak niyetinde olmadığı patriğe iletildi.¹¹⁰

Patrik Yovakim, bu görüşmelerde diplomatik nezaket kurallarını da aşarak, Türklerin Hıristiyanlara karşı asırlardır süren merhametsiz tavırlarında artış olduğunu ve bunun kanıtının da İttihat ve Terakki'nin tüm milletleri, kuracağı hükümette temsil etme fikrinin olduğunu ifade etmiştir. Patrik, Hıristiyanların tümünün “*Osmanlı*” adı altında birleştirilmeye çalışılmasının da din ve mezhebe saldırı olarak algıladığını belirtmiştir.¹¹¹

Rum ve Ermeni mebuslar resmi dilin Türkçe olmasına da şiddetle itiraz ettiler. İstanbul mebusu Kozmide Efendi, Osmanlı Devleti'nde resmi dilin Türkçe olduğunu, oysa ülkenin değişik yerlerindeki Osmanlıların Türkçe bilmediklerini

¹⁰⁷ S. J. Shaw – E. K. Shaw, s.337.

¹⁰⁸ Bayur, c. II, Kısım I, s. 53.

¹⁰⁹ Osman Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c. 1, İstanbul 1918, s. 1216'dan aktaran, Gülnihal, Bozkurt, **a.g.e.**, s. 166.

¹¹⁰ **Tanin**, 27–28 Ağustos 1908 ve **Tanin**, 29–30 Ağustos 1908'den aktaran: Bozkurt, **a.g.e.**, s. 196.

¹¹¹ Bkz. Bozkurt, **a.g.e.**, s. 196; Ahmad, **a.g.e.**, s. 93.

dolayısıyla yasaların sadece Türkçe yayınlanmasının yetersiz olduğunu, yerel basında o bölgedeki gayrimüslimlerin diliyle de yasa metinlerinin yayınlanması gerektiğini vurguluyordu. Yine benzer şekilde İstanbul mebusu Vartakez Efendi de, “Biz Osmanlıyız. Türk değiliz, Resmi dil Türkçedir. Onun için bir Ermeni, bütün resmi işlemlerde Türkçe’yi konuşur. Fakat Ermeniliğini ve Ermeni dilini unutmaz. Meşrutiyet’te ulusal egemenliği ileri götürmek istediğimiz vakit, her unsurun hakkını tanımaklığımız gerekir”¹¹² demiştir. Serfiçe Mebusu Boşo Efendi ise meclis kürsüsünde “Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım”¹¹³ diyebiliyordu.

Gayrimüslimlerin, 1908’in bahar havası geçtikten sonra, İttihat ve Terakki yönetiminin merkezîyetçi politikalarına karşı duyduğu tepki 13 Nisan 1909 hadisesinde (31 Mart Vakası) de kendisini gösterir. Feroz Ahmad’ın ifadesiyle ‘Gayrimüslim topluluklar, ayaklanmayı İttihatçılar ve onların merkezîyetçi siyasetlerine indirilmiş bir darbe olarak alkışlamışlardı. Rumca yayın yapan bir gazete olan Neologos’un 14 Nisan sayısı, orduyu yurtseverliğinden ötürü övüyor ve ‘ordunun önceki gün, vatan aşkından gayri hiçbir duyguyla hareket etmemiş olduğu’ sonucuna varıyordu’.¹¹⁴ Ancak bu tutumu tüm ülke çapında genellemek hatalı olur. Örneğin 16 Nisan 1909 Cuma günü Erzurum’da düzenlenen Meşrutiyet yanlısı gösteriye Hıristiyan unsurların da katıldığı on – on beş bin kişilik bir kalabalık iştirak etmişti.¹¹⁵

Rumlar, 31 Mart Vakası’nın akabinde eğitim ile ilgili taleplerde bulunmuşlardı. Mezhep imtiyazlarına istinaden talep edilen husus cemaate ait lise ve yüksek okul açmaktı. Açılacak olan bu okullar üzerinde devletin denetim yetkisini hiçbir şekilde kabul etmiyorlar, İttihat ve Terakki’nin gayrimüslimlere ait okullarda da Türkçe dersi okutulması yönündeki düşüncesini büyük bir cinayet olarak niteliyorlardı.

Patrik; ‘Patrikhane, tarihin verdiği mezhep ve milliyet hakkını, yüzyıllardan beri yasal olarak korumuş; bugünü de gözünün önünden ayırmayarak, Osmanlı ülkesindeki ulusal varlığını ve buna dayanarak maarif bağımsızlığını yöneten

¹¹² a.g.e., s.200.

¹¹³ Talat Paşa, s. 23; Yalman, c. 1, s. 92; Bozkurt, a.g.e., s.200; Apak, s. 43.

¹¹⁴ Ahmad, a.g.e., s. 19.

¹¹⁵ Bkz. Aykut Kansu, “Anadolu’da 31 Mart ve İttihat Terakki”, **Toplumsal Tarih**, Nisan 2004, S. 124, s. 7/7.

hususların bir noktasının bile değiştirilmesini hiçbir vakit kabul etmeyecektir...' demektedir.¹¹⁶

Rumlar hemen her vesile ile siyasal ortamı geriyorlardı. Hüseyin Cahit'in anlattığına göre, Balkan Savaşları öncesi savaşa bir ön hazırlık niteliğinde cereyan eden, Yunanistan taraflarındaki silah kaçakçılığından dolayı Mahmut Şevket Paşa'nın Rum Patriğine sert davranması, olayı patriğin istifası boyutuna taşımıştır.¹¹⁷

Benzer bir tavır Talat Paşa'nın Dâhiliye Nazırı olduğu günlere ait bir olay için de söz konusudur. Bakanlık makamı bekleme odasında Rum Patriği ile Talat Paşa'nın konuşmasına kulak misafiri olan Hüseyin Cahit olayı şöyle anlatır *"...Konuşmayı dinlerken bazı yerlerde sanki heyecana kapılıyordum. Patrik İçişleri bakanını güç durumda bırakabilecek şekilde sıkıştırıyordu. Talat'ın nasıl karşılık vereceğini bilmeyerek üzülüüyordum..."*¹¹⁸ Görüldüğü gibi bu iki olay Rum cemaati ve Patrikhanenin Osmanlı Devleti'ne karşı hangi haleti ruhiye içinde olduklarını göstermesi bakımından anlamlıdır.

Rum cemaatiyle bu karşılıklı kuşku ve düşmanlık ortamını besleyip daha ileri mecralara taşıyan siyasal olaylar da devam ediyordu. Girit meselesi kanayan bir yara olarak süren ve Osmanlı toplumunun parçası durumundaki Rumlarla Türkleri karşı karşıya getiren ciddi bir sorundu.¹¹⁹

Rumların yukarıda da örnekleri verilen pervasız hareketleri Patrikhane'nin parasıyla Türkçe gazete çıkarıp, propaganda yapmaktan, Rum asıllı mebusların Nazırlara karşı Patriğin yanında tercüman olarak başkentte dolaşmalarına kadar sürüp giden bir çizgide ilerledi.¹²⁰ İttihatçılar, Girit meselesini bir onur/gurur meselesi yaparak, canla başla fiilen zaten elden çıkmış adanın, hukuki ve diplomatik yollardan kurtarılabilmesi için mücadele veriyorlardı. Buna karşılık Rumlar, imkân buldukları ortamlarda açıktan açığa Girit'in Yunanistan'a ilhakını savunuyorlar,

¹¹⁶ **Tanin** 13 Haziran 1909'dan aktaran: Yalçın, s. 145.

¹¹⁷ Yalçın, s. 145.

¹¹⁸ Bkz. Yalçın, s. 145–147.

¹¹⁹ Girit Meselesi ve bundan kaynaklanan Osmanlı tebaası Rumlar arasındaki tahrikler II. Meşrutiyet'in ilanı öncesine uzanmaktadır. Bkz. Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, İstanbul, 1999, Kaknüs yay., s. 151.

¹²⁰ İstanbul mebusu Kozmidi'nin Sada-yı Millet adıyla çıkarttığı gazete. Bkz. Yalçın, s. 158.

bunun mümkün olmadığı durumlarda ise İttihat ve Terakki ile hükümete sataşarak bu vesileyle hırslarını almak yoluna gidiyorlardı.¹²¹

Sosyo-psikolojik ortamı nesnel değerlendirebilmek için muhakkak ki Meşrutiyet'in ilânı sonrası iç ve dış gelişmeleri gözden geçirmekte fayda vardır. Bu bize söz konusu dönemde Müslüman Türk unsurun haleti ruhiyesini tanımlamada ve olayların gelişimini çözümlenmede yararlı olacaktır.

Bilindiği gibi, Bosna - Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesi ve Girit'in Yunanistan tarafından ilhakı belli başlı dış olayları teşkil etmektedir. Öte yandan Dersim İsyanı (Ağustos 1909), Yemen İsyanı (Ekim 1909) ve Arnavut İsyanı gibi gelişmeler de belli başlı iç gaileler olarak sıralanabilir. Her gün bünyesinden bir uzvu zor kullanılarak koparılan Osmanlı devleti, yeni kayıpların öncülü niteliğindeki isyanlarla iyiden iyiye geriliyordu. Özellikle Girit meselesindeki tutumuyla, kendisini Yunanistan'a kopmaz duygusal bağlarla bağlı gördüğü daha önce de çeşitli vesilelerle ortaya çıkmış olan Patrikhane'ye duyulan güvensizlik iyice pekişmiş ve Osmanlı tebaası Rumlarla Türk nüfus arasındaki ilişkiler de iyice gerginleşmeye yüz tutmuş bulunuyordu.¹²² Bu süreç, 9 Mayıs 1919'da Patrikhane'nin resmi bir bildiri ile Rumların Osmanlı Devleti'ne karşı artık hiçbir bağ ve vecibeleri kalmadığı şeklindeki açıklamasıyla zirveye ulaşmıştır.¹²³

İttihat ve Terakki'nin Meclis içerisindeki birliği Şubat 1910'da bozuldu. Önceleri dışa vurulmayan görüş ayrılıkları Ahali Fırkası'nın¹²⁴ kurulmasıyla

¹²¹ Konu ile ilgili olarak bkz. Şahin, **Fener Patrikhanesi...**, s. 209–210; Bayur, c. I, Kısım II, s. 180–181; Aydoğan – Eyüboğlu, s. 111–114. Türk – Yunan ilişkileri bağlamında Girit meselesi için bkz. M. Murat Hatipoğlu, **Türk Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821–1922)**, Ankara, 1988, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., s. 43–47; Nevzat Gündoğ, **Türk-Yunan İlişkileri İçerisinde Girit Problemi (1921-1913)**, (Yayınlanmamış doktora tezi), HÜ, AİİTE, Ankara, 1994.

¹²² Bkz. Yalçın, s. 52–53.

¹²³ Hakan Alkan, **Geçmişten Günümüze Türkiye Patrikhaneleri I**, İstanbul, 2003, Kutup Yıldızı yay., s.51.

¹²⁴ Ahali Fırkası 1908 seçimlerinde kazanan İttihatçı mebusların partilerinden ayrılarak 21 Şubat 1910 tarihinde kurdukları siyasal oluşumdur. Kurucuları arasında Gümölcine'den Erzurum'a oradan Karesi (Balıkesir), Tokat, Trablusgarp ve Konya'ya kadar ülke coğrafyasının değişik yerlerinden Türk ve Müslüman mebuslar vardır. Partinin özelliği; İttihatçı çoğunluk karşısında Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile birlikte mücadeleye veren iki küçük partiden birisi olması, Meclis-i Mebusan'ın yapısını çoğulcu ve çok partili niteliğe kavuşturmasıdır. Parti Arnavutluk ile ilgili tartışmalarda Türklük – Arnavutluk çatışmasında kışkırtıcı rol oynamıştır.

Diğer taraftan çalışmamızla ilgili olarak Ahali Fırkası'nın Siyonizm ve Musevi aleyhtarlığını ilk kez gündeme taşıması dikkat çekici bir husustur. Parti kurucularında Gümölcine Mebusu İsmail Bey,

Meclis'e yansdı. Ahali Fırkası'nın ardından gayrimüslim cemaatlere mensup milliyetçi unsurlarla, üyelerinin ana istekleri adem-i merkezîyetçi bir devlet yapısı olan kişilerden oluşan bir grup Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'yi kurdu.¹²⁵

Sonraları iktidar partisinin içinden ayrılanlarla gittikçe genişleyen muhalefet, Mutedil Hürriyetperveran, Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye ve Ahali Fırkası gibi başlıca muhalefet partileri; Rum, Ermeni, Bulgar ve Arnavut temsilcilerinin de katılımıyla 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı kurdular.¹²⁶

Meclis bünyesinde desteğini Ermeni ve Bulgar üyelerden alan Osmanlı Sosyalist Fırkası da Eylül 1910 tarihinde kuruldu.¹²⁷ Az sayıdaki bu gayrimüslim mebuslarının işçi sorunları ve sendikalar konusundaki ortak tavırları basında kendilerinin bir grup olarak tanımlanması sonucunu doğurmuştur. Ermeni mebuslardan Hınçakların sosyal demokrat, Taşnakların ise daha katı ve Marksist ideolojiyi benimsemeleri, bahsi geçen konulara aşırı ilgi göstermelerinin temel nedeni olarak düşünülebilir.¹²⁸ Ermeni mebuslar arasında Erzurum Mebusu Vartekes Efendi, Van Mebusu Vahan Papazyan, Hamparsum Boyacıyan, Karakin Pastırmacıyan ve Dagavaryan Efendi bulunmaktadır ki bu kişiler aynı zamanda Ermeni ihtilalci komitelerine bağlılıklarını açıklamış, kamuoyunda bu yönleriyle de bilinen isimlerdir. Celal Bayar'ın hatıratında naklettiği Erzurum Mebusu Vartekes Efendinin Meclis-i Mebusan kürsüsünden yaptığı konuşma bu iddiayı teyit etmektedir:

*“Ben Erzurum'dan seçildiğim vakit, İttihat ve Terakki'nin oraya programı geldi. Bunu kabul ediyor musunuz? dediler. Ben de Taşnaksütyon Partisi'nin programını gösterdim. Ve bu programla beni seçerseniz seçin dedim...”*¹²⁹

Musevi düşmanı olduğunu, bu milletin Osmanlılar ve Türklük için büyük tehlike olduğunu açıkça ileri sürmüştür. Bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. I, s. 266–276.

¹²⁵ Bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/partiler/partiler.htm>.

¹²⁶ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, İstanbul, 1996, Afa yay., s.39.

¹²⁷ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 278; Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910–1960)**, Ankara, 1967, Ayyıldız Matbaası, s. 16; <http://www.tbmm.gov.tr/partiler/partiler.htm>.

¹²⁸ “Ermeni meb'uslarla ilgili olarak belirtilecek bir özellik de, büyük çoğunluklarıyla sosyalist oldukları ya da kendilerini öyle tanıttıklarıdır. Fakat tümü sosyalist değildir. Zaten bu konuda görüş birliğinde olmamışlardır.” Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. I, s. 574. Taşnaklar ve siyasal eğilimleri ile ilgili olarak ayrıca bkz. Davison, **Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)**, s. 255.

¹²⁹ Celal Bayar, **Ben de Yazdım Millî Mücadele'ye Giriş**, c. 2, İstanbul, 1997, Sabah Kitapları Türkiye'den yay., s. 92. Bu bağlilik I. Dünya Savaşı yıllarında inkâr edilemez bir biçimde ortaya

Bu gayrimüslim cemaatlere mensup mebusların oluşturdukları gruplar bugün anladığımız manada parti grubu olmayıp, meclis müzakerelerinde ortak hareket eden informal bir yapıydı. Osmanlı Sosyalist Fırkası içerisinde gayrimüslim mebusların Müslüman mebuslara oranı hakkında elimizde net rakamlar mevcut değildir. Hatta bunun da ötesinde Fethi Tevetoğlu'na göre bunların Osmanlı Sosyalist Fırkası ile doğrudan resmi bir bağlantıları dahi yoktu.¹³⁰ İttihat ve Terakki, muhalefet üzerindeki baskısını arttırınca parti, çalışmalarını Avrupa'ya kaydırmış, ancak oradan ülke politikalarına bir etkisi olmamıştır.

Meclisin ilk oturumlarında Zöhrab, Vartekes ve Pastırmacıyan gibi Ermeni mebuslar Osmanlıcılığın önemini vurgulayarak, reformları yapmanın ve idari ademi merkeziyetçiliğe gidilmesinin gerekliliğini dile getiriyorlardı.

Taşnaklar daha Aralık 1908'de on maddelik bir 'platform' yayınlamışlardı.¹³¹ Buna göre: Osmanlı Devleti'nin Anayasa'da öngörülen egemenliği ve Toprak bütünlüğü, aynı zamanda ona tabidir. Türkiye Ermenistan'ı, adem-i merkeziyet ilkesine göre yeniden örgütlenmiş olarak, imparatorluğun ayrılmaz bir parçasıdır. 1876 Anayasası değiştirilmeli ve Ayan Meclisi kaldırılmalıdır. Eğitim özgür ve parasız olmalıdır. Cemaatlere ait okullarda anadiller öğretilmeli ve bu kurumlar paraca desteklenmelidir. Ermeni illerinde mahkemelerde ve yönetimde Türkçenin yanı sıra Ermenice de kullanılmalıdır. Herkes için askerlik süresi eşit olmalıdır. İşçi ve çiftçilerin üzerindeki eski ağır vergiler kaldırılmalıdır.

Mecliste Taşnak temsilcilerin Anadolu'da idari, ekonomik ve toplumsal reformlar gerçekleştirmek amacıyla yönelik olarak Anadolu illerine ait mebusları birleştirme ve talepleri doğrultusunda yönlendirme gayretleri Müslüman mebusların muhalefetiyle karşılaştı.¹³² Esasen muhataplarının gerçek niyetlerinden haberdar olan ve yakın geçmişte acı tecrübeler yaşamış olan Müslüman mebusların da böyle bir oluşuma girmeyecekleri aşikârdı. Bahaeddin Şakir Bey'in ifadeleri ile:

“Şayet Ermeniler ihtilalleri hakkında hâsıl olan şüpheleri ortadan kaldırmak için lazım gelen çarelere başvursa idiler, o zaman Türklere karşı olan şikâyetleri için

çıkacak ve Erzurum Mebusu Pastırmacıyan 1914 yılı Aralık ayında Türk Doğu Ordularının toplanma sahasını istila eden Rus üniformalı Ermeni gönüllü birliklerinin kumanda mevkiinde yer alacaktır. Bkz. Tevetoğlu, s. 38-54; Yalman, c. I, s. 330.

¹³⁰ Tevetoğlu, s.54.

¹³¹ Bkz. Minassian, **a.g.m.**, s. 216-217.

¹³² Minassian, **a.g.m.**, s. 216.

*kendilerine hak verilebilirdi. Hâlbuki Ermeniler böyle çarelere başvurmaktan başka İstanbul'un en büyük mekteplerine varıncaya kadar bütün Ermeni talebesini hala şayan-ı nefret bir dinî ve millî taassup ile terbiye ediyorlar.”*¹³³

1909 Mart ve Nisan aylarında meydana gelen Adana olayları sonrası Ermenilerle İttihat ve Terakki arasında ilişkiler iyice soğudu. Taşnaklar, diğer Ermeniler ve özellikle de Hınçaklar tarafından İttihatçılarla olan beraberliklerinden dolayı sert şekilde eleştirildiler. Yukarıda da belirtildiği üzere, bütün bu tepkiye rağmen Taşnaklar “*taktik nedenlerle her seçimde bağlaşmalarını yenilediler*”. Hınçaklar ise 7 Şubat 1912’de Hürriyet ve İtilâf ile bir anlaşma imzaladılar ve bu yolla İttihatçılara karşı olduklarını resmen açıkladılar.¹³⁴

Gayrimüslim liberal mebusların ekonomi ile ilgili görüş ve taleplerini de burada anmak gerekmektedir. Selanik mebusu Vlahov Efendi yabancı sermayenin teşvikini ve daha fazlasını ülkeye çekmek için açık kapı politikası izlemeyi öneriyordu. Ekonominin gelişmesi için ülkedeki yabancı yatırımların artması en iyi yol olacaktır. Vlahov’a göre her ülkede endüstriyi yabancı sermaye oluşturmuştur. İngiltere’de Felemenk sermayesi, Amerika’da İngiliz sermayesi, Almanya ve Avusturya’da Fransız sermayesi sanayi kurmuş; Rusya’da da endüstrileri yine yabancı sermaye hazırlamıştır.¹³⁵

Oysa mevcut konjonktür, İttihatçıların bu görüşlerin tam aksi yönünde fikirlere sahip olmalarına yol açıyordu. İttihatçılara göre, Kapitülasyonlarla kapılar zaten ardına kadar yabancı sermayeye açıktı ve geline nokta acı bir şekilde yaşanıyordu. Ekonomik ve siyasi manada özgürlüğü kazanmanın yolu bilakis ardına kadar açık kapıları kapamaktan geçiyordu.¹³⁶ Nitekim sonraki dönemde İttihatçılar bu yönde politikalar geliştireceklerdi.

¹³³ Aydoğan –Eyüboğlu, s. 146.

¹³⁴ Bkz. Birinci, s. 140; Minassian, **a.g.m.**, s. 217.

¹³⁵ Ahmad, **a.g.m.**, s. 29–30. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, **Türkiye’de “Millî İktisat”, (1908–1918)**, Ankara, 1982, Yurt yay., s. 84.

¹³⁶ Ahmad, **a.g.m.**, s. 30.

C. Değişen Şartlar Altında İttihatçıların Geliştirdikleri Politikalar

Tüm bu gelişmeler üzerine, İttihat ve Terakki Fırka'sının bir savunma mekanizması olarak devletin varlığı ve hayatiyeti adına geliştirdiği ve uyguladığı politikaları sıralayabiliriz. Bu politikalardan bir kısmı gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukuki statülerini ve gündelik yaşamlarını doğrudan doğruya etkilerken diğer bir kısmı da dolaylı etkilerde bulunmuştur.

İttihat ve Terakki ileri gelenleri, ülke kaynaklarının önemli bir bölümü üzerinde Türklerin egemen olmadıkları bir ortamda, Osmanlılık politikaları uygun bir vasat olduğunu düşünüyorlardı. Bu noktadan hareketle; mutlakiyet ve istibdada karşı çıkmak, Kanun-u Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması ve Osmanlı camiasını oluşturan bütün unsurlar için adalet istemek gibi ortak ideallerden hareket ediliyordu. Bütün Osmanlıların kardeşliği düşüncesinden hareketle "*Osmanlı Milleti*", "*Osmanlı Vatanı*" ve "*Osmanlılık*" kavramları esaslı bir birliktelik söyleminin dayanaklarını oluşturuyordu. Yukarıda da geçtiği gibi burada Jön Türklerin esas ve öncelikli hedefi, "*İmparatorluğun kurtarılmasıydı. Özgürlük ve adaletin olduğu bir rejimde, İmparatorluktan ayrılmak isteyenler de azalacaktı. Böylece, Abdülhamit mutlakiyetine son vererek daha çağdaş bir yönetim kurmak, Müslüman olan-olmayan herkese siyasal haklar ve adalet götürmek, asıl amaç olan 'devletin bekası'nı sağlamanın da tek yolu sayılıyordu*".¹³⁷

Çokuluslu bir devletin varlık ve bekasını korumanın asıl gaye olduğu bir dönemde, İttihatçılar milliyetçi özlemlerini siyasal olarak dillendirmekten, en azından başlangıçta, kaçındılar.¹³⁸ Böyle bir yaklaşım, zaten pamuk ipliğine bağlı olan gayrimüslim tebaa ile ilişkileri zedeleyebilir ve var olan ayrılıkçı yaklaşımları daha da kamçılayabilirdi. Bu ise doğal olarak ayakta durması için çabalanan devletin dağılma sürecini hızlandırmak anlamına gelirdi. Dolayısıyla muhalefet dönemi ve Meşrutiyet'in ilânı yıllarında Türkçülük siyasal alanda yeterince etkinlik kazanamadı.

Osmanlıcılığın ve Meşrutiyet'in katıksız uygulanması, bu tür endişeler sebebiyle daha çok gayrimüslim unsurlar lehine gelişmelerin yaşandığı bir dönem

¹³⁷ Tanör, **Osmanlı Türk...**, s. 169.

¹³⁸ Bkz. Bayur, c. I, Kısım I, s. 349.

oldu. Her şeyden önce Osmanlılık ve Meşrutiyet ortamı ayrılıkçı gayrimüslim unsurların faaliyetlerini durdurmadı. Zaman zaman perde gerisine çekilse ve taktik nedenlerle İttihatçılarla birliktelik görüntüsü verilse de, bu ayrılıkçı faaliyetler daima sürüp gitmiştir. Öte yandan mevcut yapının devamı da ulusal kaynakların çok büyük bölümünü denetleme yeteneğindeki gayrimüslim ve yabancı unsurların daha da gelişip serpilmesine ve Türk unsurunun ekonomik olarak daha da gerilemesine yol açıyordu. Zira bu yapıda Avrupa'nın uluslararası şirketleri ticari temsilcilik verirken tercihlerini bütünüyle gayrimüslimlerden yana kullanıyorlar, bu ise ekonomide Türklerin önemli konumlara gelmesini engelliyordu. Örneğin on dokuzuncu yüzyıl itibarıyla İzmir'deki İngiliz ticaret evleri, faaliyetlerini Rum, Ermeni ve Yahudi komisyoncular aracılığıyla yürütüyorlardı:

*“...Bölgeyi ve gelenek - göreneklerini yakından tanımaları, ticaret ilişkilerinde buldukları Türk halkın dilini bilmeleri, ticarî deneyim ve becerileri onları Avrupalılar için vazgeçilmez, doğal bir ortak niteliğine yükseltti. İzmir'deki ticaret kolonisi ile bölgenin içerilerindeki üreticiler arasındaki tek bağ Rum ve Ermenilerdi. Onlar olmadan ithal edilen Avrupa malları satılamayacağı gibi, Batı Anadolu'nun ihraç malları da üreticilerden toplanıp İzmir'e, oradan da Avrupa pazarlarına gönderilemezdi.”*¹³⁹ Bu durum rakamlarla çok daha net ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁰

Osmanlı Büyük İmalat sanayiinin Dağılımı: 1915 (%)

Bölgesel Dağılımı (Sayılar)

Sermaye ve Emeğin Etnik Dağılımı (%)

Kentler	Fabrika	İşçi	Etnik Köken	Sermaye	Çalışan
İstanbul	149		Müslüman - Türk	15	15
İzmir	61		Yunan - Rum	50	60
Diğer Şehirler	73		Ermeni	20	15
			Musevi	5	10
			Yabancı	10	-
Toplam	283	15.000		100	100

¹³⁹ Bkz. Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Bilim yay., İstanbul, 1977, s. 32 – 33.

¹⁴⁰ G. Bie Ravndal, **Turkey: a Commercial and Industrial Handbook**, Washington Printing Office, Trade Promotion Series – 28, Washington D.C., 1926, s. 161'den aktaran Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, 2004, İBÜ yay., s. 52.

Balkanların kaybı İttihat ve Terakki içinde Osmanlılık düşüncesinin sonunu getirmiştir. Türk milliyetçiliği Balkanlarda yaşanan acı tecrübelere ve gayrimüslimlerin bağımsızlık taleplerine tepki olarak güç kazanmıştır. Yaklaşık beş yüz yıldır yerleşik bulunan Müslüman unsurların kitleler halinde yurtlarını terk etmek zorunda bırakılması daha önceleri yönetici kesimde bulunan kaygıları topluma yaymıştır. Varlık ve devamlılık adına bu kaygı Türk milliyetçiliğinin toplumun bütün kesimlerine nüfuzu yolunu açmıştır.

Yol ayrımındaki İttihat ve Terakki ileri gelenleri, ya Osmanlılık ve Meşrutiyet politikalarına devam edecekler ya da parlamentonun geri plana itildiği, Meşrutiyet'in görünüşte uygulandığı diktacı bir yönetim kuracaklardı. Muhakkak yakın geçmişte yaşananların bir muhasebesinin de yapıldığı bu yol ayrımında İttihatçılar ikincisini tercih ettiler. Bu şekilde parlamento, seçimler ve kamuoyu sürekli denetim altında tutularak ülkenin birliği ve devamı sağlanılmaya çalışıldı.

“Kendisini Türklüğün koruyucusu olarak gören İttihat ve Terakki Cemiyeti”nin¹⁴¹ Milliyetçilik politikalarının gün yüzüne çıkışı 1913 yılıdır.¹⁴² 1913 yılı gerek Meşrutiyet rejimi ve gerekse İttihat ve Terakki için radikal bir dönüm noktasıdır.¹⁴³ “İT cemiyet tipi ve yarı-gizli bir örgütlenmeden açık bir siyasal partiye dönüşmekte, çok partili bir meşrutiyet içinde kendine yer aramaktansa “tek parti” olmaya doğru gitmekte ve Osmanlıcı programından uzaklaşarak ulusçu, Türkçü ve lâik bir eğilim içine girmektedir. Bu sonuncusu, Arap tepki ve ayaklanmalarına (1916) gerekçe olacaktır.”¹⁴⁴

1913 yılında netleşmeyle başlayan milliyetçilik politikalarına rağmen, I. Dünya Savaşı ortalarına kadar Osmanlı yönetimi cemaatlerin etnik ve dinî tabana dayanan kimliklerinin atılıp yerine Türk unsurunun değerlerinin yegâne dayanışma odağı olarak kabullenilmesi biçiminde bir politikaya yani Türkleştirme politikalarına

¹⁴¹ Ayten Sezer, “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Siyasal Katılma”, Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan, Ankara, 1995, HÜ, AİTE yay., s. 421.

¹⁴² Bkz. Toprak, Türkiye’de “Millî İktisat”, s. 348.

¹⁴³ Bkz. Fikret Adanır, “Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye Üçgeninde Ulus İnşası ve Nüfus Değişimi”, Erik Jan Zürcher (Der.), İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma, İstanbul, 2005, İletişim yay., s. 22.

¹⁴⁴ Tanör, Osmanlı Türk..., s. 202.

girmemiştir. Talat Paşa'nın hatıralarından¹⁴⁵ da anlaşıldığı üzere onlar, Ermeni ve Rum cemaatlerinden ülkenin bütünlüğü adına umutlarını yitirdikleri döneme kadar, gayrimüslim unsurların Osmanlı milliyeti potasında kaynaştırılması yolunu tercih etmişlerdir.

Fırka,¹⁴⁶ özellikle 1913 Kongresi sonrasında netleşen, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanda milliyetçilik politikalarını uygulamaya girişti. Bu noktada yalnızca din işleriyle uğraşacak ve lâik eğitime müdahale etmeyecek Dar-ül - Hikmet-i İslâmiye'nin kuruluşu, Millî Kütüphane, Millî Hazine-i Evrak, Millî Musiki, Millî Filmcilik ve Millî Coğrafya Cemiyeti gibi kurum ve hareketlerin oluşumu örnek olarak verilebilir. Diğer taraftan *Türk Gücü* gibi spor kulüpleri, *Türk Ocağı* gibi milliyetçi kültür dernekleri cemiyetin ilgi alanındaydı.¹⁴⁷

Fırka ekonomide ise temel hareket noktası olan milliyetçilik çerçevesinde millî iktisat politikaları gütmüştür. Bunun uygulaması ise yerli mallarının kullanımının teşviki, kooperatifçilik ve millî bankalar kurulması olmuştur.¹⁴⁸ Bu politikalar uygulanırken fırkanın önde gelen Merkez-i Umumi üyeleri arasında Emanuel Karaso ve Hallaçyan Efendi gibi gayrimüslim unsurlara mensup kişilerin bulunması da dikkat çekicidir.

Esasen İttihat ve Terakki Cemiyeti "*millî ekonomiye sahip bir millet*" anlayışını daha Meşrutiyet'in ilânı sonrası ortaya koymuştu. Bosna Hersek'in Avusturya tarafından ilhakına karşı, Avusturya'ya karşı doğrudan bir tepki veremeyen cemiyet Avusturya mallarına ve bu malların ülke içinde dağıtımını yapan

¹⁴⁵ I. Dünya Savaşı öncesi Talat Paşa'nın anılarında Ermenilerle ilgili değerlendirme şu şekildedir: "*Bundan sonra Ermenileri inandırmaya çalıştığımız bir dönem geldi; yabancı müdahalelerden vazgeçilerek düzeltimin birlikte yapılması teklifinde bulduk. Fakat, durumu değiştirmeye artık imkân olmadığı, Ermeni milletinin artık verilen sözlere güveni kalmadığı ve bu bakımdan tekliflerimizin reddedildiği cevabı ile karşılaştık.*" Talat Paşa, s. 29.

¹⁴⁶ İttihat ve Terakki, "*cemiyet*" ile "*fırka*" arasında gidip gelmiş, bir süre teşekkülün hem cemiyet hem de fırka olduğu ifade olunmuştur. Tarık Zafer Tunaya'ya göre bu ikilemin altında yatan neden ise kendisine kutsallık atfedilen cemiyet ile modern anlamda bir siyasi parti isteklerinin çatışmasıydı. Bu durum 1912 kongresinde de tartışma konusu olmuş, konu ancak 1913 kongresinde kesin bir karara bağlanmıştır. Cemiyetin tam anlamıyla siyasi bir partiye dönüştüğü yeni program ve nizamnamenin birinci maddesinde yer almıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. I, s. 61 – 63 ve s. 106 – 110.

¹⁴⁷ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. I, s. 66–67; Rıdvan Akın, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908–1918**, İstanbul, 2002, Der yay., s. 104–106. İzmir'de Altay, Altınordu gibi kulüpler de İttihatçıların yığıldığı kulüplerdendir.

¹⁴⁸ Bkz. Zafer Toprak, **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914–1918**, Homer yay., İstanbul, 2003, s. 71–80.

firmalara karşı bir boykot örgütledi.¹⁴⁹ Cemiyet mensupları boykotu teşvik edici konuşmalar yaptılar. Nihayetinde bu malların ana dağıtıcısı konumundaki gayrimüslim tüccarlara zarar vererek, ticari anlamda, küçük Türk esnafının önü açıldı. Öyle ki Avusturya'dan ithal edilen fesin yerini önemli ölçüde Anadolu'da üretilen kalpağın alması bu dönemdedir.¹⁵⁰

Ancak bu genel ve kapsamlı bir uygulamadan ziyade günün getirdiği şartlar karşısında tepkisel bir reflektir. Dolayısıyla planlı ve programlı bir politikanın sonucu değildir. Bununla birlikte boykot Avusturya'ya ve bu ülkenin mallarının Osmanlı devletindeki başlıca mümessilleri olan Ermeni ve Rum tüccara darbe vurmuştu. Zürcher'in ifadesi ile:

“Boykot (Avusturya'yı sarstığı kadar Avusturya mallarını ithal eden Rum ve Ermenileri de sarsmış olmakla beraber) oldukça etkili olmuş ve Osmanlıların uğradıkları siyasal zararı mali açıdan telafi etmişti. Bu boykot, liderlerin halkı büyük çapta seferber etmeye giriştiği bir yeni siyaset tarzının ilk örneği olduğu için de ilginçtir.”¹⁵¹

C. a. Gayrimüslimlerin Zorunlu Askerlik Hizmetine Tabi Tutulmaları

İttihatçıların gayrimüslim Osmanlı tebaasına karşı, onların gündelik hayatlarını doğrudan etkileyecek politikalarından birisi de Tanzimat'tan bu yana gündemde olan ancak içerik ve kapsam açısından, zamanın iç ve dış politik şartlarının olumsuzluğundan kaynaklanan nedenlerden dolayı, tam olarak uygulanamayan mecburi askerlik hizmetidir.¹⁵²

Tanzimat öncesi dönemde gayrimüslim unsurlar, askerlik bedeli olarak bir sene içerisinde elde ettikleri menfaatle kıyası mümkün olmayacak derecede düşük bir

¹⁴⁹ Bkz. Yalçın, s. 35–36.

¹⁵⁰ Bkz. Ahmad, **a.g.e.**, s. 31–32.

¹⁵¹ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul, 1998, İletişim yay., s. 154.

¹⁵² Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. V, Ankara, 1994, TTK yay., s. 180 ve c. VI, s. 3, 160–161.

vergi verirler, bu süre içerisinde de dükkân açarlar, mağaza işletirler, sanat sahibi olurlar, özetle ekonomik yaşamdaki konumlarını daha da sağlamlaştırırlardı.¹⁵³

Askerlik müddeti resmi olarak üç yıl olmasına rağmen, örneğin 1906'lı yıllarda beş yıldır terhis edilmemiş erler kıtalarda bulunuyordu.¹⁵⁴ Müslüman - Türk unsurun askere gidip senelerce hatta yoğun savaşların yaşandığı dönemlerde “*ilânihayet-il-ömür*” askerlik yaptığı düşünülürse¹⁵⁵ bu kısır döngünün sürekli olarak devletin asli unsuru olan Türkler aleyhine işlediği ve Türk toplumunu bir bitişe ve tükenişe götürdüğü aşikârdır.

Ülkenin Müslüman unsuru ardı ardına gelen isyanlar ve savaşlar neticesinde tarım ve ticaretten uzak kalıyorlar, gün geçtikçe güç kaybediyorlar ve nüfus dengesi aleyhlerine bozuluyordu.¹⁵⁶ Buna karşın gayrimüslimler askerlik yapmamalarının bir sonucu olarak gerek iktisadi yönden ve gerekse nüfus açısından çok hızlı bir biçimde büyümüşlerdi.

Bu çarpık sosyal ve iktisadi yapıya bakıldığında dahi devletin hâkim unsuru olan Türklerin varlığının devamını sağlama noktasında İttihat ve Terakki'nin önünde acilen çözümü gereken bir problem yumağı durmaktadır. Gerek askerlikle ilgili gerekse ekonomi ile ilgili düzenlemelerin ivedilikle yapılması gerekiyordu ki devlet ve devletin dayandığı ana unsur olan Türk milleti varlığını sağlıklı olarak devam ettirebilsin.

II. Meşrutiyet Öncesi devirler itibarıyla askere alınmamak onur kırıcı bir yaklaşım olarak değerlendirilse de bahsi geçen avantajlarından dolayı on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyıl başlarında askerlikten bağışık tutulmak bir imtiyaz olarak görülüyordu. Bunun karşılığı olarak ödenen vergi bedeli ise yukarıda değindiğimiz gibi, sağlanan kazanca oranla “*bu ayrıcalık için ödenen çok küçük bir bedeldi*”.¹⁵⁷

Tanzimat'tan beri gündemde olan ve tam anlamıyla gerçekleşmeyen gayrimüslimlerin askere alınması konusu, II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde Müslüman olmayan Osmanlı tebaasının askere alınıp alınmamasından ziyade askerlik görevinin içeriğine yönelik tartışma noktasına gelmişti. Yoksa esasta bu

¹⁵³ Birinci, s. 18.

¹⁵⁴ Apak, s.17.

¹⁵⁵ Bkz. Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Karal, c. V, s. 256.

¹⁵⁶ Karpat, “*The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods*”, **Studies on Ottoman Social and Political History...**, s. 185.

¹⁵⁷ Lewis, Ortadoğu, s. 253.

insanların da askerlik görevlerini yerine getirmeleri noktasında bir konsensüs sağlanmıştı.¹⁵⁸

Hüseyin Cahit, Meşrutiyet'in ilânı sonrası makalelerinde Osmanlı vatandaşlarını meşrutiyetin nimetlerinden yararlanmaya ve asker olmaya çağırıyordu. Yazar Osmanlı topraklarda yaşayan farklı ırk, din ve mezheplere mensup insanları kaynaştıracak etkili bir araç olarak silah arkadaşlığını öne sürüyordu. Öte yandan günün politikacıları da ülkenin siyasi geleceği ve toplumun kaynaşması açısından bir zaruret olarak gayrimüslim unsurların mecburi askerliğini görmekteydiler.¹⁵⁹

Müslüman tebaa yüzyıllardır kendilerinin ifa ettikleri bu görevin Hıristiyan ve Musevilerce de görülmesini, bu yolla sürekli kendileri aleyhine dönen kısır döngünün önüne geçilmesini arzuluyorlardı. Müslümanlar asırlarca süren savaşlar ve iç karışıklıklar sonucu nüfus kaybediyorlar ve geçen her yıl nüfus dengesi aleyhlerine işliyordu. Öte yandan cephelere giden insanlar yıllarca dönmüyor, bu ise tarım ve ticaretten uzak kalmalarına, ekonomik sahada gayrimüslimler ile aralarında kapatılması olanaksız uçurumlar oluşmasına yol açıyordu. Gayrimüslim unsurlar gerek nüfus olarak gerekse ekonomik alanda Müslümanların rağmına egemen oldukları bir noktaya doğru gidiyorlardı.

Siyasi partiler de askerlik konusunda hükümetin elini güçlendirecek politikalar izlemişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 yılında kabul edilen Siyasal Programı'nın dokuzuncu maddesinde askerlik meselesine kanun önünde ve hukukta eşitlik bağlamında vurgu yapılmakta ve gayrimüslimlerin askerliği konusunda çok net olarak ifadeler yer almaktadır:

*“Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammeye malik ve aynı mükellefiyete tabidir. Bilcümle Osmanlılar huzur-u kanunda ve memleketin hukuk ve vezâifinde müsavi olup umum tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunacaktır. Gayr-ı müslime dahi ahz-ı asker kanununa tabi tutulacaktır.”*¹⁶⁰

Osmanlı Ahrar Fırkası'nın 1 Eylül 1908 tarihli programının on dördüncü maddesinde askerlik konusu işlenmekte ve *“...bilumum Osmanlılar ahz-ı asker*

¹⁵⁸ Gülsoy, s. 127.

¹⁵⁹ Gülsoy, s. 127–148.

¹⁶⁰ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. I, s. 99.

kanununa tabi bulunacaklardır”¹⁶¹ denilmektedir. Yine aynı parti yayınladığı beyannamede askerlik görevi zikredilmekte ve “*Alelhusus her Osmanlının askerliğe vatanın o mukaddes ve şanlı hizmetine nailiyeti...*”¹⁶² denilerek Osmanlı tebaasının istisnasız bütünü için askerlik öngörülmektedir.

Bu tarihsel gelişmeler ve o günün kamuoyu desteği üzerine hükümet 1856’dan beri askere alınamamış gayrimüslimlerin 1909’dan itibaren fiilen askere alınmalarına karar verdi.¹⁶³

Meclis-i Mebusan’ın Temmuz 1909’daki oturumlarında bazı gayrimüslim mebuslar askerlik görevinin bütün Osmanlıları kapsamı gerektiği yönünde konuşmalar yaptılar. Erzurum mebusu Ohannes Vartekes Efendi’nin yaptığı konuşma Müslüman mebuslar tarafından büyük alkış almıştır:

“..hiçbir Osmanlının askerlik için para vermeye ve başkasının kaniyla yaşamaya hakkı yoktur... Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında eşitlik fikrini yerleştirmek için askerlik yapmak şarttır..”¹⁶⁴

Benzer yaklaşım meclisin Emanuel Karaso, Kirkor Zöhrab Efendi, Yorgi Huneus Efendi ve Hallaçyan Efendi gibi gayrimüslim mebusları tarafından da gösterildi. Bedel-i askeri ve askere alma yaşı konularındaki uzun tartışmalardan sonra 113 sayılı “*Ahz-ı Asker Layiha-i Kanuniyesi Kanuniyeti İktisab Edinceye Kadar Mer’i Olmak Üzere Anasır-ı Gayr-i Müslimenin Kur’aları Hakkındaki 27 Safer 1304 Tarihli Ahz-ı Asker Kanunu’nun Mevadd-i Müteallikesini Muadil Kanun*” 20 Receb 1327 (7 Ağustos 1909) tarihinde kabul edilip yürürlüğe girdi. 24 Receb 1327 (11 Ağustos 1909)’da da *Takvim-i Vekayi*’de yayımlandı.¹⁶⁵

Kanuna göre bedel-i askeri vergisi 1909’dan itibaren kaldırılıyor, Musevi ve Hıristiyan Osmanlı tebaasına zorunlu askerlik uygulaması getiriliyordu. Daha önceki yüzyıllarda askerlikten muaf tutula gelen *Dersaadet* ve *Bilad-ı Selase* sakinlerini de askerlikle yükümlü tutuyordu.¹⁶⁶ Öte yandan dinî okullarda okuyan öğrencilerin

¹⁶¹ a.g.e., s. 190.

¹⁶² a.g.e., s. 197.

¹⁶³ Gülsoy, s. 129.

¹⁶⁴ a.g.e., s. 131.

¹⁶⁵ Bkz. **Düstur**, Tertib-i Sani, c. 1, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1329, s. 420–421. Rıfat N. Bali, **Anadolu’dan Yeni Dünya’ya Amerika’ya İlk Göç Eden Türklerin Yaşam Öyküleri**, İstanbul, 2004, İletişim yay., s. 82; Akşin, **Jön Türkler...**, s.132; Gülsoy, s.138.

¹⁶⁶ **Düstur**, II/I, İstanbul 1329, s. 420–421.

askerlik muafiyetleri de kaldırılır. Bazı iddialara göre bu husus 31 Mart olayını tetikleyen faktörlerdendir.¹⁶⁷

Kanun, gayrimüslimlerin kur'a ve muayenelerinin oluşturulacak meclislerce yapılmasını ve bu meclislere yörenin ruhani memurlarının da üye olarak katılmasını öngörüyordu.¹⁶⁸

Askerlik yükümlülüğünden istisna tutulacaklar ise Hıristiyan ve Musevi din adamları, din öğrenimi gören öğrenciler ve bazı ilkokul öğretmenleriydi.¹⁶⁹

Gayrimüslimlerin zorunlu askerlik yükümlülüğü ile ilgili olarak patrikhanede bir tedirginlik ve kararsızlık vardı. Patrik Yovakim, 22 Mayıs 1909'da Meclis-i Ruhani ve Meclis-i Cismani'nin ortak toplantısında konuyu gündeme getirip üyelerin görüşlerine başvurdu. Daha sonra hükümet yetkilileri ile yaptığı müzakerelerde bir takım isteklerde bulundu. Yapılan müzakereler sonrasında patrik, Rumların ruhani liderlerine hitaben bir beyanname yazdı ve bazı taleplerinin karşılanması ile zorunlu askerliğin kabul edilmesi gerektiğini, aksine bir durumun Rum milletini aşağı bir derecede bırakacağını bildirdi. Daha sonra Mart 1910 tarihinde tüm Ortodoks Rumlara hitaben bir beyanname yayınlayarak cemaatini Osmanlı ordusunda görev almaya davet etti.¹⁷⁰

“Şayan-ı şükrandır ki muhterem hükümetimiz, müsavat-ı hukuk esasına istinaden muazzez, şanlı vatanımızı silahla müdafaa etmek hukukunu bizim milletimize de bahş etmek lutfunda bulundu. Bundan dolayı müftehir olmalıyız. Lakin her iş mebdeinde olduğu gibi vazife-i mukaddese-i askeriye de başlangıcında bir çok esbabdan dolayı müşkilat-ı adidesi vardır. Şu kadar ki, sebat ve metanet ve itaat-i askeriye her türlü müşkilata galebe çalar.

Vatan-ı muazzezimize karşı bu ulvi ve mukaddes vazifenin ifası için cümmeniz, gerek silaha davet olunan gerek olunmayanlar nüfus tezkereleriniz ile vaftiz vesikalarınızı muntazam bir halde bulundurmalsınız. Şayet bu iki nevi varak arasında bir ihtilaf varsa vakt ü zamanıyla tashih ettirmelisiniz. Ta ki taht-ı silaha davet olunacağınız zaman bunlar hazır bulunsun ve o gibi vucudu muhtemel

¹⁶⁷ Erik Jan Zürcher, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908–1928)**, Çev.: Ergun Aydınoglu, İstanbul, 2005, İBÜ yay., s. 207.

¹⁶⁸ **Düştur**, Tertib-i Sani, c. 1, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1329, s. 420–421.

¹⁶⁹ **Düştur**, Tertib-i Sani, c. 1, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1329, s. 420–421.

¹⁷⁰ Bkz. Gülsoy, s. 141–148.

ihtilafattan müşkülât ve tehhürat zuhur etmesin. Bundan başka cümleten nakl-i mekân ettiğiniz takdirde lazım gelen memuruna ihbar-ı keyfiyet etmelisiniz. Çünkü bu da hukukumuzu müdafaa ve müşkülattan tevakkî için bir unsur- u diğeridir.

Ale'l umum cümleliz ve ale'l husus taht-ı silahta bulunan itikatperver, muti, namuskâr ve silah arkadaşlarınıza karşı muamelatta nazik olmalısınız. Şayet bir ifadeniz, yahut bir şikâyetiniz bulunursa silsile-i meratibe riayet ederek amirlerinize beyan ve tebliğ etmelisiniz.”¹⁷¹

Meclis-i Mebusan'da geçen müzakerelerde her ne kadar gayrimüslim mebuslar cemaatlerinin askerliğe alınması konusunda memnuniyet izhar etmiş olsalar, bunu eşitliğin bir tezahürü olarak gördüklerini ifade edip, cizyenin devamı niteliğinde olan bedel-i askerinin tarihe karışmasından memnun olsalar da, uygulamaya geçildiğinde cemaat mensuplarının pek de aynı duyguları taşımadıkları ortaya çıkacaktı. Dolayısıyla gayrimüslim cemaatlerin yeni uygulamaya karşı tepkisi karmaşıktır. Resmi beyanlarla konu alkışlanırken arkasından, Rum, Süryani, Ermeni ve Bulgar cemaatlerinin temsilcileri ilke olarak onayladıkları bu değişiklikle ilgili bir takım koşullar ileri sürerler. Genel istek cemaat üyelerinin orduda aynı etnik kökenden Hıristiyan subayların emri altında hizmet görmelerini isterler. Bulgarlar ise Bulgar kökenlilerin yalnızca Avrupa topraklarında görev yapmaları konusunda ısrarcıdırlar.¹⁷²

Kanunun kabulü akabinde Eylül 1909'da Patrikhane tüm diğer Hıristiyan cemaatler adına taleplerini içeren bir takrir sundu. Daha sonraları diğer Hıristiyan cemaat liderleri ve meclisteki Rum mebuslarca da dillendirilecek olan bu talepler şunlardı:

Hıristiyan neferler için ayrı bölükler teşkil edilmesi, askerlik görevinin icrası esnasında din değiştirmenin yasaklanması, kışlalarda askerlere ibadet yerleri tahsisi, Hıristiyan neferlere papaz görevlendirilmesi, dinî vecibelerini yerine getirmeleri hususunda anlayış gösterilmesi ve gayrimüslim öğrencilerin en kısa sürede askeri okullara alınmaları idi.¹⁷³

¹⁷¹ Sabah, 22 Mart 1910'dan aktaran: Gülsoy, s. 142.

¹⁷² Zürcher, **Savaş, Devrim...**, s. 207.

¹⁷³ Bkz. Bayur, c. II, Kısım I, s. 54. Gülsoy, s. 142–144.

Balkan Savaşları öncesi Balkan devletlerince Osmanlı Devleti'ne verilen 13 Ekim 1912 tarihli notada da gayrimüslimlerin askerliği ile ilgili istekler vardı. Bunlar Hıristiyanların ikamet ettikleri bölgelerde askerlik yapmaları, Hıristiyan subayların komutası altında görev yapmaları ve Hıristiyan subaylar yetiştirilene kadar Hıristiyanların askere alınmaması yönündeydi.¹⁷⁴

Hükümet 1909 sonbaharında başladığı askerlik işlemlerini takiben 1910'dan itibaren asker alımlarına başladı. Askerlik işlemlerinde muayeneden sevkıyat aşamalarına kadar ülkenin birçok yerinde olaylar çıktı. Bazı yerlerde pasif direnme görülürken diğer bazı yerlerde açıktan direniş ve protestolar yaşandı. Özellikle adalar ve Trakya'da kur'a ve askere alma işlemleri gerçekleşmedi. Benzer şekilde gayrimüslim nüfusu tespit etme amacıyla yapılması gereken tahrirler tehir edildi. Nüfus tahriri yapılamayan bölgeler ise askerlik kapsamından çıkarıldı. Mısır, Sisam, Kıbrıs, Cebel-i Lübnan, Hicaz ve Yemen'den asker alınamadı.¹⁷⁵

Hıristiyan ve Musevi gayrimüslim tebaasından bazıları zorunlu askerlik görevinden kaçma amacıyla Amerika ve Mısır başta olmak üzere dünyanın değişik ülkelerine dağıldılar.

Gelen yeni düzenlemeyle birlikte öncesi itibarıyla Rusya ve Avusturya tebaası olup Osmanlı ülkesine göç etmiş olan birçok Yahudi, tekrar Rusya ve Avusturya tabiiyetine döndüler.¹⁷⁶

Ege Adalarında Musevilerin tamamına yakını askere gitmemek için firar ettiler. Hıristiyan ahaliden kendilerine kur'a isabet etmiş olanlar ise bu konuda mülki amirleri dinlememişlerdi. Konuya açıklık getirmesi açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 20 Nisan 1326 (3 Mayıs 1910) tarihli belgedeki şu ifadeler ilgi çekicidir:¹⁷⁷

“Adalar ahali-i Hıristiyanıyesinin öteden berü takib eyledikleri efkâr-ı sakîme neticesi olarak evâmir-i hükümeti dinlemeyerek ihtifâ eylemekde oldukları ve İşkodra'ya müretteb 17 neferden ancak 5 nefer elde edildiği ve Dersaadet'e müretteb efrâdın dahi emsali misillü davete icabet etmeyecekleri ve hükümetin bunlara karşı

¹⁷⁴ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 204.

¹⁷⁵ Gülsoy, s. 182.

¹⁷⁶ Karpat, “*Jewish Population Movements in the Ottoman Empire 1862–1914*”, **Studies on Ottoman Social and Political History...**, s. 148.

¹⁷⁷ Bkz. BOA, DH. İD. D. No: 21-1 V. No: 1 1328 R. 22.

mevcudiyetini gösteremediği cevâben bildirildiği beyanıyla bu bâbda ne gibi tedâbire müracaat icab ediyor ise âna göre hareket eylemek üzere iş'ârı lüzumu dermeyân olunmuşdur esnân erbâbından olub da isimlerine kur'a isabet etmiş olanların mahall-i müretteblerine sevkleri için derdest ve cihet-i askeriyyeye teslimleri memurîn-i hükümetin cümle vezâifinden bulunduğundan bu gibilerin hiçbir tarafa firarlarına meydan verilmeyerek derdest ve cihet-i askeriyyeye teslimleri her neye mütevakkıf ise icabının icrası için lazım gelenlere tebliğat-ı müessire îfa buyurulması bâbında emr ü ferman hazret-i men lehü'l emrindir”

Kanunun kabulünü takip eden Ağustos ve Eylül 1909 aylarında yoğun bir pasaport başvurusu yaşandı. Bu pasaportların temininde herhangi bir zorluk çıkmadığı hatta kolaylaştırıldığı gibi, bazı Amerikan konsolosluk görevlileri ile simsarlar bu konuda gayrimüslimlere yardımcı da oluyorlardı.¹⁷⁸

Diğer taraftan Balkan Savaşlarında seferberlik ilân edildiğinde Karadeniz bölgesindeki Rumlar da diğer Osmanlı vatandaşları gibi askere çağrılmışlardı. Ancak bu hoş karşılanmadı. Daha sonraları Millî Mücadele döneminde de bir sorun olacak olan Rum çetelerinin oluşumuna bu yolla zemin hazırlanmıştır. Silâh altına alınan Rumlar birliklerinden firar ederek silahlı veya silahsız gruplar halinde köylerine dönmeye başlamışlardır. Ancak köylerde serbestçe yaşamaları mümkün olmadığından köylerin civarında yaşamaya ve yine ailelerine yardım etmeye başladılar. Bu yolla da bölgede çetecilik faaliyetleri yaygınlaşmaya başladı.¹⁷⁹

Ancak tüm bu direnmeye ve kaçışa rağmen Osmanlı hükümetleri yasaı sekiz yıl yani I. Dünya Savaşı sonuna değin kararlılıkla uyguladılar. Gerek muvazzaf gerekse redif olarak gayrimüslim asker alımına devam edildi. Alınan bu askerler özellikle Balkan savaşlarındaki yaşanan tecrübeler nedeniyle, ağırlıklı olarak cephe gerisinde görev yapan amele taburlarında görevlendirilmişlerdir.¹⁸⁰

Benzer şekilde Ermeni askerlerin cephe gerisi hizmetlerde istihdam edilmesi I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile de gündeme gelmiştir. Ermeni çetelerinin yoğun cephe gerisi faaliyetleri ve Ermeni askerlerin silahlarıyla beraber firar edip Ermeni

¹⁷⁸ Bali, **Anadolu'dan Yeni Dünya'ya...**, s. 82–83.

¹⁷⁹ Hamit Pehlivanlı; “*Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. X, S. 29, Ankara, 1994, s. 359.

¹⁸⁰ Ali Güler, **Türkiye'deki Gayrimüslimler**, Ankara, 1996, Genelkurmay ATASE Başkanlığı yay., s.71–72.

çeteleri ve Rus ordusuna iltihakları üzerine Osmanlı yönetimi bunları muharip sınıflar dışına çıkararak inşaat, yol, demiryolu ve depo birliklerine vermiştir.¹⁸¹

Balkan Savaşları ve onu izleyen I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda çok sayıda Musevi ve Hıristiyan asker vardı. Bu askerlerin davranış biçimlerinde aynı tepkileri görmek ve tekdüze bir davranış kalıbı bulmak zordur. Özellikle Balkan Savaşlarında Osmanlı Ordusunun ilk gerilemesi esnasında cepheyi terk edip düşmana iltihak eden Rum askerler olduğu gibi ki bunların sayısı 12.000'i bulmaktadır, son ana kadar cepheyi terk etmeyenler de mevcuttu.¹⁸² Konu ile ilgili arşiv belgelerine dayandırdığı nitelikli bir çalışmanın sahibi olan Ufuk Gülsoy bize Balkan Savaşları ve gayrimüslim askerler konusunda şu bilgileri vermekte:

“Balkan Harbi sırasında Osmanlı ordusunda çok sayıda Rum, Ermeni, Musevi ve Bulgar neferat bulunuyordu. Savaştan dolayı hepsi silahlandırılmıştı. İhtiyat olarak getirilen Musevi, Rum ve Ermeniler ilk defa askere alındıklarından silah dahi tutmasını bilmiyorlardı. Buna rağmen bir ara sınırda görev yapmışlardı. Silah ve savaşa alışık olmayan gayrimüslim neferat arasında yanlışlıkla birbirini vuranlar bile olmuş; mesela bir Musevi Osmanlı askeri, nöbet sırasında düşman zannettiği arkadaşını telaşa kapılarak öldürmüştü...

Ordudaki gayrimüslim askerler arasında herhangi bir ayırım yapılmıyor, hangi din ve mezhepten olursa olsun herkese adaletle davranılıp, geniş bir hoşgörü gösteriliyordu. Özellikle Anadolu'dan gelen Ermenilere ilk zamanlar büyük bir güven beslenmekteydi... Balkan Savaşı sırasında yedek subay olarak görev yapan yüksek okul mezunu gayrimüslimler de vardı.”¹⁸³

Öte yandan Çanakkale cephesi siperlerinde İtilâf Devletleri donanmasına karşı savaşan Museviler olduğu gibi, karşı tarafta “Siyon Katır Alayı” ile İngiliz donanmasına katılanlar ya da Filistin cephesinde İngilizler adına casusluk yapanları da mevcuttu.¹⁸⁴

¹⁸¹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 579.

¹⁸² Bkz. Nedim İpek, **Mübadele ve Samsun**, Ankara, 2000, TTK yay., s. 21; Mahmud Muhtar Paşa, **Balkan Savaşı Üçüncü Kolordu’nun ve İkinci Doğu Ordusunun Muharebeleri**, İstanbul, 2003, Güncel yay., s.155.

¹⁸³ Gülsoy, s. 164–165.

¹⁸⁴ Siyon Birliği ya da Siyon Katır Alayı ile ilgili olarak bkz. Mete Tunçoku, “İsrail’in Kuruluşuna Varan Gelişmeler İçinde Çanakkale Savaşlarının Önemi”, **Belleten**, c. LX, Nisan 1991, S. 212, s. 101–108. Ayrıca, Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914–1923 (Devletin Dış Politika Araç**

Birinci Dünya Savaşı'nda amele taburlarında görev yapan pek çok Ermeni ve Rum asker firar etti. Doğu Anadolu'da silâh altına alınmış pek çok Osmanlı tebaası Ermeni silahlarıyla beraber firar edip Rus ordusuna iltihak etmişlerdi.¹⁸⁵ Muhtemelen bu nedenden dolayı 2 Haziran 1915'de askere alınmış olan Ermeniler silahsız birliklere ve geri hizmete verildiler.¹⁸⁶

Gayrimüslim unsurların askerlik serüvenleri I. Dünya Savaşı sonrası 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla sona erdi ve 1919 yılında İtilâf devletlerinden gelen talep üzerine ordudaki bütün gayrimüslim askerler terhis edildi.¹⁸⁷

C. b. Millî İktisat Politikası

II. Meşrutiyet dönemi iktisadi ve ticari hayata baktığımızda, Müslümanların kırsal kesimde hububat türü ürünler yetiştirdiklerini görürüz. Buna karşın gayrimüslim unsurlar, tahıl yerine daha karlı olan pazara dönük sebze, meyve, tütün ve dut türü ürünler yetiştiriyorlar ve özellikle Batı Anadolu'da ipekçiliği ellerinde tutuyorlardı. Tarım dışında Türklerin meşgul oldukları meslekler hamallık, amelelik, arabacılık, nalbantlık ve saraçlıktı. Türk unsur hem sermaye birikiminden yoksundu hem de elinde bir zanaatı bulunmuyordu.

Kasaba ve kent merkezlerinde ithal ürünleri satanlar, manifatura, hırdavat, kırtasiye ve diğer bütün esnaflık mesleğini icra edenler başta Ermeniler olmak üzere Rum ve Musevilerdi. Büyük çaplı ithalat ve yabancı firmaların mümessillikleri bu gayrimüslim kesimin elindeydi. Sanatkâr kesim de yine mutlak bir ekseriyetle gayrimüslimlerden oluşuyordu. Mandıracılık Musevilerin, demircilik Ermenilerin, eczacılık Rumların ve Ermenilerin, bankacılık, sarraflık, kunduracılık, balıkçılık ve değirmencilik gibi meslekler de yine gayrimüslimlerin elindeydi. 1912 yılında İstanbul'da kayıtlı 40 özel bankerin, 12'si Rum, 12'si Ermeni ve 8'i Musevi ve

Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme), Ankara, 1991, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yay., s. 100.

¹⁸⁵ Öke, s. 103.

¹⁸⁶ Bayur, c. III, Kısım III, s. 8.

¹⁸⁷ Gülsoy, s. 182–183.

Levanten olmak üzere tamamı gayrimüslimlerden oluşuyordu.¹⁸⁸ Sonuç olarak ekonominin emek isteyen, kol gücüne dayanan alanlarında Müslüman - Türk unsur, sermaye akışının yoğun olduğu, kolay ve bol para kazanılan alanlarında ise gayrimüslimler egemendi.¹⁸⁹

Ticaret ve bankacılık alanlarında Rum ve Ermeni unsur neredeyse tekel oluşturmuş durumdaydı. Bu iki unsur kendi aralarında oluşturdukları ittifak ile diğer unsurların ki Museviler de buna dâhildi, gelişip kendilerine rakip olmalarına izin vermiyorlardı.¹⁹⁰ Sussnitzki'nin ifadesi ile:

*“Bunlar diğer milli gruplara kendi ekonomik güçlerini geliştirme fırsatını pek tanımazlar. Ve çoğunlukla, sanki amaçları, iki rakip grubun karşılıklı rekabetinden korunmak için piyasayı bölüşmekmiş gibi hareket ederler...”*¹⁹¹

Ermeni ve Rum cemaati bu gücü nereden alıyorlardı, dayandıkları nokta neydi? Bunun açıklamasında ana faktör doğal olarak himaye sistemi ve kapitülasyonlardı. Zaman zaman uyrukluklarını da aldıkları ve bu şekilde kapitülasyonlar vasıtasıyla vergiden muaf tutuldukları yabancı devletlerin himayesi gayrimüslimlerin en büyük dayanaklarıydı. Benzer uyrukluk değiştirme yöntemini askerlik ile ilgili yasal düzenleme sonrası, 1910'lu yıllarda yaparak askerlik görevinden kaçacaklardır. Kısır döngü Müslüman Türk unsurunun aleyhine olarak, gayrimüslimlere imtiyazlarla donatılmış bir ticaret ile askerlik görevinin olmadığı bir hayat sunacaktır.

Türklerin ekonomik hayatta olmaları gereken noktada bulunmamaları ve ülke ekonomisinin önemli ölçüde gayrimüslimlerin elinde bulunması İttihat ve Terakki'nin çözmeye çalıştığı ana problemlerden birisiydi. Bu doğrultuda II. Meşrutiyet dönemi Türkler arasında iktisadi faaliyetlerin önemini kavratıcı ve teşvik edici politikalar izlendi. 1911 yılına kadar geçen dönemde taşra yönetimi büyük ölçüde yenilendi. Yetkiler valilerin elinde toplandı. Yenilenen bu kadro tarafından

¹⁸⁸ Charles Issawi (Ed. Brude-Lewis), “The Transformation of the Economic Pozition of the Millets in the 19 Century”, s. 261'de aktaran Bozkurt, **a.g.e.**, s. 155. Ayrıca bkz. Toprak, **İttihat-Terakki ve Cihan Harbi**, s. 48-49.

¹⁸⁹ Apak, s. 7-19. Bkz. M. Philips Price, **Türkiye Tarihi (İmparatorluktan Cumhuriyete Kadar)**, Çev. M. Asım Mutludoğan, Ankara, 1969, Türkiye İş Bankası Kültür yay., s. 88.

¹⁹⁰ Hristiyan unsurların bu tavırlarının da etkisiyledir ki özellikle İzmir ve civarında; “*Yahudiler hem Rum ve Ermenilere hem de Avrupalılara düşmandılar.*” Kurmuş, s. 34.

¹⁹¹ A. J. Sussnitzki, “*Zur Glienderung Virtschaftslicher Arbeit nach Nationaliten in der Turkei*”, Archiv für Wirtschafts – Forschung in Orient, II, 1917, s. 382-407'den aktaran: Ahmad, **a.g.e.**, s. 28.

toplumun isteklerini tespit ve meşruti yönetimin yararlarını anlatmak için halk ve köylüler ile temasa geçildi.

Fırkanın düzenlediği konferanslar ve basın yoluyla güçlü bir kamuoyu oluşturuldu. Canlanmaya başlayan yerli ekonomik faaliyetlerle birlikte ekonomik bağımsızlık ve “*millî iktisat*” politikası gündeme geldi. Bu politikanın amacı devlet desteği ile yerli ve millî bir burjuvazinin oluşturulması gerektiği ve bunun hem olanaklı hem de kalkınma ve modernleşme için gerekli olduğu idi.¹⁹²

Bu gelişmelerin önemli bir dönüm noktası ise 10 Eylül 1914 yılında kapitülasyonların kaldırılması olmuştur. I. Dünya Savaşını fırsat bilen Osmanlı yönetimi tek taraflı olarak kapitülasyonları ilga yoluna gitti.¹⁹³ Devlet bu ilga üzerine memurlar için yayınladığı talimatnamede, “...*kapitülâsyonlar ve daha sonra yapılan anlaşmalar ve temin edilen teamüller ve bunların tefsirleri ile Avrupa Devletler Umumi Hukukuna muhalif olan bütün yabancı imtiyazlar tamamen kaldırılmış ve 1 Ekim 1914'ten itibaren yabancı devletler tebaası hakkında Avrupa Devletler Umumi Hukuku hükümlerinin uygulanacağını belirtmiştir*”¹⁹⁴. Buna karşın kapitülasyonlardan yararlanan ülkeler Osmanlı Devleti'nin notasına verdikleri cevapta kapitülasyonların tek taraflı olarak ilga edilmesini kabul etmemişlerdir.¹⁹⁵

Kapitülasyonların kaldırılması, oluşturulması öngörülen millî devlet için bir potansiyel ve toplumsal dayanak teşkil ediyordu. Zira kapitülasyonlar ve gayrimüslimleri himaye rejiminin yürürlükte olduğu dönemde gerçek anlamıyla ne anayasayı uygulamak ne de buna bağlı olarak düzenlenen alt hukuk normlarını hayata geçirmek mümkün olmuyordu. Öyle ki yabancıların okul ile dinî ve hayrî kurumlar açmasında dahi hükümetten izin alınmasına gerek duyulmuyor, izinsiz okullar açılıyordu. Devlet yapılan başvuruları kabul etmek zorunda kalıyor, bunun

¹⁹² Bkz. Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908–2002**, Ankara, 2004, İmge Kitabevi yay., s. 27.

¹⁹³ Toprak, **Türkiye’de “Millî İktisat”**, s. 70–73.

¹⁹⁴ Cemal Şanlı, “*Türkiye’deki Yabancı Dinî İlmî Hayrî Kurumların Hukuki Durumu ve Gayrimenkul İktisapları*”, **Hıfzı Timur’un Anısına Armağan**, İstanbul, 1979, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü yay., s. 849.

¹⁹⁵ “*Sefaretler, kapitülâsyonların muahedelere müstenit bulunduğu, bu itibarla bir taraflı olarak kaldırılamıyacağını bildirerek ilga kararını protesto ettiler. Birinci dünya harbinde aynı safta harbetmek üzere ittifak ettiğimiz Almanyanın, İstanbul Büyük elçisi vasıtasıyla ilk protestoyu yapmış olması hayret ve ibret verici bir hâdisedir.*” Tahir Taner, “*Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi*”, **Muammer Raşit Seviğ’e Armağan**, İstanbul, 1956, İÜHF yay., s. 632–633.

bir adım ötesinde fiili durum yaratılarak açılmış olan kurumlara zamanla hukukilik de tanınıyordu.¹⁹⁶

Konunun eğitim kurumları bazında ne denli dramatik bir hüviyet arz ettiğini Tanin 11 Teşrin-i Sani 1914 tarihli ilândan Yahya Akyüz'ün eserinde görüyoruz:

*“Pangaltı'da kâin Pakradoni Mektebinin şimdiye kadar işgal etmekte olduğu Taksim Bahçesi karşısındaki haneyi terk ettiği görülmüş ve başka bir yerde Mektep kuşat edip etmediği de anlaşılamamış olduğundan, eğer mezkûr Mektep diğer bir mahalde açılmış ise de, Mektep müdürü tarafından adresinin bildirilmesi veyahut kendisinin süratle Maarif İdaresine müracaat etmesi.”*¹⁹⁷

Kapitülasyonların kaldırılmasıyla Türkler önündeki en önemli engel bertaraf edilmiş oluyor, devlet gerçek anlamda bağımsızlığına kavuştuğu gibi, bu sayede kurulması öngörülen ulusal yapının ekonomik sacayağı da hazırlanıyordu.

1604 Kapitülasyonu ile Fransız konsolosluklarının Katolikleri himaye etmeleri, 1673 Kapitülasyonları ile Fransa'nın Katolik mezhebinden olanları himaye edeceği, 1740 Kapitülasyonları ile Fransa'nın Osmanlı egemenliğindeki ülkelerde yaşayan tüm Katolikleri himaye edeceği hükme bağlanmıştır. Aynı şekilde 1774 Kaynarca Antlaşmasıyla Rusya, Ortodoksların, 1840 yılından itibaren de İngiltere, Protestanların himayelerini üzerlerine aldılar.¹⁹⁸

Gayrimüslimler Osmanlı ülkesinde geniş bir din ve ibadet özgürlüğüne sahiptiler ve bunun gereği olarak da dinî, hayrî kurumlara sahiptiler. Osmanlı tarihinin kuruluş, yükselme ve duraklama dönemleri böyle olmasına karşın gerileme döneminde yapılan ikili ve uluslararası anlaşmalarda din ve mezhep özgürlüğü garanti altına alınmıştı. Devletin zayıflamasının getirdiği bir sonuç olarak yapılan sözleşme ve tek taraflı iradeler ile tanınan imtiyazlar yabancı devletlerin Osmanlı topraklarında yaşayan yabancılar üzerinde fiili bir himaye sistemi kurmalarını doğurdu. Bu himaye sistemi zamanla kapitülasyon verilen ülkenin dininden olan gayrimüslim Osmanlı tebaasını da içine almıştır.

¹⁹⁶ Konu ile ilgili olarak bkz. Şanlı, **a.g.m.**, s. 839–877.

¹⁹⁷ Yahya Akyüz, **Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul, 2001, Alfa yay., s. 253.

¹⁹⁸ Şanlı, **a.g.m.**, s. 841–842. Karpat, “*The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878: A Reinterpretation*”, **Studies on Ottoman Social and Political History...**, s. 362–363.

Osmanlı hâkimiyetine karşı yabancı devletlerin elindeki en etkin silahlardan birisi kapitülasyonlara dayanan himaye sistemi olmuştu. Öyle ki Avusturya'nın Eflak ve Boğdan'daki beratlı ya da "patente"li sayısı 260.000, sadece İstanbul'daki Amerikan beratı taşıyanların sayısı 50.000, Kırım Savaşı sırasındaki İngiliz beratlısı sayısı ise, kendi konsoloslarının verdikleri rakamlar ile 1.000.000'dan biraz azdır.¹⁹⁹ On dokuzuncu yüzyıl sonları itibarıyla Amerikan vatandaşlığına geçip tekrar ülkeye dönerek kapitülasyonlardan yararlanan yaklaşık 70.000 kişi vardı ki bunların tamamı yakını gayrimüslimdi.²⁰⁰

Yabancı devletler verdikleri berat ya da patente ile büyük gelir elde ediyorlar, öte yandan kendi himayelerindeki gayrimüslim grup üzerindeki nüfuzlarını devam ettiriyorlardı. Ermeni ve Rum cemaat mensubu büyük tüccar ve bankerler beratlarla sağladıkları ayrıcalıklara istinaden büyük servetler yaptılar ve ülke ticaretinin neredeyse bütününe ellerine geçirdiler.

Alınan bu beratların pratikteki getirisi ne idi: Her şeyden önce bu kişiler beratı aldıkları tarih itibarıyla Osmanlı kanunlarına tabi olmuyorlardı. Dolayısıyla bazı vergi mükellefiyetleri üzerlerinden kalkıyordu. İthalat ve ihracattaki gümrük vergileri diğer Osmanlı tebaasına göre önemli oranda düşüyordu. Buna karşın hamisi olduğu devlete de vergi ödemiyorlardı. Askerlik mükellefiyeti de üzerlerinden kalktığından buna ait vergiden de muaf oluyorlardı. Bunlara ek olarak adi ve siyasi suçlardan dolayı sorumlu tutulamıyorlardı. Berat sahibi kişilere mahkeme önünde yabancı ülke vatandaşı muamelesi yapılıyordu.

Bu himaye rejimi, nüfusunun önemli bir bölümünün gayrimüslimlerden oluştuğu Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetleri için uygun bir ortam hazırlamıştır.²⁰¹ Zira açılan kurumlar ile Osmanlı topraklarında iskân eden yabancıların nüfusları arasında büyük bir oransızlık söz konusudur.

"Osmanlı devletinde yürürlükte olan Fıkıh hükümlerine göre, Osmanlı tebaasından olmayan gayrimüslim yabancılara "müstemen" denirdi ve bunlar Devlete herhangi bir vergi ödemezler, bir veya üç aylık izinlerle ülkeye girerler ve en çok bir yıl kalabilirlerdi. Bu durum karşısında Osmanlı Ülkesinde çok kısa sürelerle sınırlı

¹⁹⁹ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 140–141.

²⁰⁰ Leland J. Gordion, "The Turkish American Controversy over Nationality" A.J.I.L. c. 25 (1931) s. 658'den aktaran, Bozkurt, **a.g.e.**, s. 152.

²⁰¹ Bkz. Erol Güngör, **Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri**, İstanbul, 1999, Ötüken yay.

*olarak kalma imkânına sahip yabancıların, uzun vadeli ihtiyaçlarını karşılayan birtakım dinî, ilmî, hayrî kurumları nasıl ve hangi ihtiyaçların baskısıyla kurdukları merak edilebilir. Osmanlı Devleti, muhtelif ülkelerle yaptığı Antlaşmalarla, kapitülasyonların etkisiyle, fıkıh hükümlerinden olan bu kuralı bertaraf etmiştir. Örneğin, Fransa'ya verilen 1535 tarihli kapitülasyonlarda: 'Bundan başka kralın uyruklarından hiçbiri büyük hükümdarın memleketinde devamlı ve aralıksız olarak on yıl oturmadıkça cizye, haraç, avarız, kasabiye ödemeye mecbur değildirler ve zorlanmamalıdırlar' denmektedir. Fransa'dan sonra diğer ülkeler de; kapitülasyonlar elde ettikçe, 'en ziyade müsaadeye mazhar millet kaydı'nın uygulanmasından olarak aynı hükümlerden yararlandılar". Daha sonraları ise, herhangi bir süre tayin olunmaksızın, yabancıların ülkede ikametlerine izin verildi. Böylece, uzun yıllar Osmanlı ülkesinde ikamet eden yabancıların, senelerce 'yabancılık' sıfatını muhafaza etmesi sağlanmış oldu."*²⁰²

Dolayısıyla kapitülasyonlar ve buna bağlı oluşturulan himaye rejimi ile gerek siyasal ve gerekse ekonomik anlamda ülkenin gayrimüslim nüfusu yabancı devletlerin güdüm ve koruması altındaydı.²⁰³ Bu ise tanınan imtiyazlarla ekonomik hayatta aradaki mesafeyi kapatılamaz bir düzeyde gayrimüslimler lehine açıyor,²⁰⁴ devletin ekonomik, adli ve siyasi bazda bağımsızlığının kolunu kanadını kırıyordu. Dolayısıyla devletin yaşam ve sürekliliğiyle doğrudan alakalı bu durum ivedilikle çözüm bekleyen hususlardan biriydi.

Sonuç itibarıyla hukuken Osmanlı tabiiyetinde fakat gerçek hayatta düvel-i muazzamadan birisinin himayesi altında yaşayan büyük bir nüfus meydana gelmişti. Bu ise devletin içişlerinde bağımsız olması gerçeğini ciddi anlamda ihlal ediyordu. Bu tehlikenin farkında olan İttihatçı kadro I. Dünya Savaşı sathı mailine girilen zaman diliminde ve savaş yıllarında, uluslararası konjonktürden de yararlanarak, ülkeyi kenarında bulunduğu bu uçurumdan kurtarma amacıyla harekete geçti ve yukarıda değinildiği üzere tek taraflı olarak kapitülasyonları ilga etti.²⁰⁵

²⁰² Şanlı, **a.g.m.**, s. 843.

²⁰³ Bir değerlendirme için bkz. İlber Ortaylı, **Tanzimattan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği**, İstanbul, 1985, Hil yay., s. 72-73.

²⁰⁴ Örneğin, 1870'lerde Balkanlarda Hristiyan unsurların ekonomik durumları Müslümanlarla kıyas edilmeyecek oranda iyiydi. Bkz. Karpat, "The Social and Political Foundations..." s. 363.

²⁰⁵ Bkz. Toprak, **Türkiye'de "Millî İktisat"**, s. 72.

Esasen İttihat ve Terakki'nin lider kadrosu ekonomik bağımsızlık ile ilgili olarak dar bir hukuki ve siyasi yorumun sınırları içinde kalıyorlardı. Emperyalizmin ekonomik mekanizmalarından doğan bağımlılık ilişkileri tam olarak kavranılmadığından problem devletin hükümranlık haklarını sınırlayan imtiyazların kaldırılmasından ibaret görülmüştür. Bu yüzden de hukuki ayrıcalık ve siyasi şartlar içermemesi kaydıyla dış borçlanma ve yabancı sermaye teşvik edilmiştir. Sanayiye koruyucu nitelikteki gümrük politikalarını uygulamak ise liberal Cavid Bey ile etrafı ve dış ticaret politikalarını kontrol altında tutan ticaret anlaşmaları nedeniyle uzun süre mümkün olmamıştır. Bu iki engel, kapitülasyonların ilgasında olduğu gibi, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla savaş ortamında aşılmış ve şaşırtıcı şekilde müttefik Almanya'nın dahi karşı çıkmasına rağmen gümrük resimleri %15 den %30 a çıkarılmıştır.²⁰⁶

I. Dünya Savaşı döneminde sermayesi küçük olmakla birlikte çok sayıda millî banka ve şirket kuruldu.²⁰⁷ 1917 yılına gelindiğinde hissedarı genellikle orta sınıf Türklerden müteşekkil 40 anonim ortaklık kurulmuştu.

*“İttihat ve Terakki özellikle 1913'ten sonraki mutlak iktidarları döneminde "millî iktisat" siyasetini uygulamış, Türk kesimlerini burjuvalaştırmakta oldukça başarı elde etmiştir. 1917 yılına varıldığında, Türklerin hâkim olduğu bir "millî ekonomi" doğmuş, yeni bir sınıf, "Türk burjuvazisi" oluşmuş bulunuyordu. Nitekim ulusal kurtuluş hareketi ve onu izleyen milli devletin kuruluşu aşaması önemli ölçüde bu toplumsal tabana oturacaktır.”*²⁰⁸

Dünya Savaşı öncesi yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkat'ı ile²⁰⁹ yatırımları teşvik yoluna gidilmiş, yasanın yayınına takip eden iki yıl zarfında öngörülen teşviklerden yararlanma amacıyla yapılan başvurulardan 117'si kabul edilmişti. Bunlardan 18'i 29 milyon sermaye ile yeniden teşekkül eden şirketlere ait bulunmuştur.²¹⁰

²⁰⁶ Boratav, s. 31.

²⁰⁷ Savaş yıllarında kurulan milli bankalarla ilgili olarak bkz. Toprak, **Türkiye'de “Millî İktisat”**, s. 155–164. Sözkonusu dönemde kurulan şirketlerin listesi için bkz. Toprak, **a.g.e.**, s. 362–364.

²⁰⁸ Bkz. Tanör, **Osmanlı Türk...**, s. 215.

²⁰⁹ Bkz. Toprak, **a.g.e.**, s. 171–172, 175–181.

²¹⁰ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara, 1994, TTK yay., s. 11.

Dünya Savaşı yıllarında, öncesi itibarıyla önemli ölçüde gayrimüslim kontrolünde olan ekonomik yapı el değiştirmeye başladı.²¹¹ Bu dönüşümde İttihat ve Terakki'nin politikalarının etkisi çok net olmakla beraber, Balkan Savaşlarından I. Dünya Savaşına değişen nüfus yapısı da göz ardı edilmemelidir. Daha Balkan Savaşlarından itibaren özellikle Batı Anadolu'dan Ege adalarına ve Yunanistan'a kitleler halinde göç söz konusudur. Öte yandan gayrimüslimlerin askerliği konusunda değindiğimiz gibi askerlik çağındaki çok sayıda gayrimüslim başta Yunanistan, Mısır, Rusya ve Amerika olmak üzere dünyanın değişik yerlerine dağılmışlardır. Bir diğer taraftan savaş yıllarında, ileriki bölümlerde incelemeye çalışacağımız Ermeni olayları ve tehciri ile çok sayıda Ermeni ülkeyi terk etmiştir.

Buna karşın 1877–1878 Osmanlı Rus Harbi'nden Millî Mücadele sonrasında Balkanlardan, Ege Adalarından ve Kafkaslardan muazzam ölçüde Müslüman-Türk nüfus, maruz kaldıkları mezalimden canlarını kurtarabilme amacıyla, Anadolu'ya göç ederek ülkenin değişik yerlerine yerleştirilmişlerdir.²¹²

Dolayısıyla mevcut şartlar altında ülkede gayrimüslimlerin aleyhine Müslümanların lehine büyük bir nüfus hareketliliği siyasal iktidarın doğrudan müdahalesi ve belirleyiciliğini de aşacak şekilde gerçekleşmiştir. Bu nesnel durum ise iktisadi hayatta aktörlerin yer değiştirmelerini zorunlu kılmıştır. Bu zorunlu gidişatı savaş yılları hızlandırmış ve geçmişin tecrübelerini yaşamış olan devlet yöneticileri tekrar aynı hataya düşmeyerek “*bilinçli zenginleştirme politikalarına*” yönelmişlerdir. Özellikle savaş yıllarının zenginleşmesinden en çok nasibini alan “*Müslüman ticaret burjuvazisi olmuştur*”.²¹³

“... İttihatçılar bir yandan karaborsa ile mücadele eder görünürlerken, bir yandan da kendilerine yakın grupların nemalandığı bir ilkel birikimin de gelişmesine yol açtılar... Savaş yıllarında, ‘Ey Türk, zengin ol!’ diye başlık atan büyük gazeteler ve Harb-ı Umumi esnasında Türk’ü iktisaden yükseltmek, mutavassıt bir burjuvazi ihdas etmek hedefini savunan Yusuf Akçura gibi etkili yazarların görüşleri bu birikim

²¹¹ Toprak, **a.g.e.**, s. 348.

²¹² Bkz. H. Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi Göç**, Kum Saati yay. İstanbul, 2001.

²¹³ Boratav, s. 37; Toprak, **a.g.e.**, s. 349–350.

*biçiminin sadece nesnel zorunluluktan doğmadığını, aynı zamanda bilinçli olarak istenmiş bulunduğunu gösteren dolaylı kanıtlardır.”*²¹⁴

Savaşın önce özellikle İstanbul'un ihtiyaçlarının önemli bir bölümü ithalat yoluyla karşılanıyordu. Savaşla birlikte tecrit olan İstanbul'da ihtiyaçlar eldeki stoklardan karşılanmaya başladı. Bu ise temel ihtiyaç maddelerinde istif ve karaborsaya yol açtı. Piyasada mal arzında büyük daralma yaşanınca fiyatlar hızla arttı.²¹⁵ *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti* olaya müdahale etti ve İstanbul piyasasında ekseriyeti gayrimüslim olan tüccarların vurgunculuk yapmasına engel oldu. Bir taraftan da bu fevkalade karlı işin Müslümanlara yönelmesini sağladı.²¹⁶

Sonuç olarak, Meşrutiyet'in ilânından Lozan'a uzanan süreçte Cumhuriyet'e intikal eden miras, nesnel şartlar ile İttihat ve Terakki politikalarının bir araya gelmesiyle ortaya çıkan değişimdir. Bu değişim, yarı sömürge ekonomisine sahip bir toplumun ulusal ekonomiye geçiş sürecinin başlaması ve sonuçları Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında derlenecek olan sermaye birikimini sağlayan mekanizmaların oluşumudur.

C. c. Eğitim Politikaları

Meşrutiyet'in ilânı sonrası Maarif Nezareti gayrimüslim cemaatlere ait okullarda yeni bir takım düzenlemelere gitmeye karar verdi. Okulların denetimi, programlarını ve öğretmen seçimlerini düzenleme gibi konu başlıkları içeren bu düzenlemelere ek olarak Türkçe eğitimi zorunlu kılma gibi düşünceler de yer alıyordu. Ancak cemaat liderleri sahip oldukları dinî imtiyazları öne sürerek eğitimin de dinî imtiyazların bir parçası olduğundan hareketle bu tasarıya karşı çıktılar.²¹⁷

Gayrimüslim ve yabancı okullar ülkenin bütünlüğünü zedeleyen ve devletin parçalanma sürecini hızlandıran bir fonksiyon görüyordu. Devlet hiçbir şekilde bunlara müdahale edemediğinden müfredatta ilgili gayrimüslim cemaatin istekleri doğrultusunda dersler işleniyor ve daha sonraları bölücü faaliyetlerde bulunan pek

²¹⁴ Boratav, s. 29.

²¹⁵ Bkz. Toprak, **a.g.e.**, s. 326–329.

²¹⁶ Bkz. Ahmad, **a.g.e.**, s. 44.

²¹⁷ Bkz. Bozkurt, **a.g.e.**, s.164.

çok komiteci bu okullardan militan olarak mezun oluyordu. Devletin iyice zayıfladığı bu dönemde gerek misyoner okulları ve gerekse cemaatlere ait okullar gayrimüslimlerin bağımsızlıklarında düşünsel alt yapının hazırlandığı ve sonrası itibarıyla da bölücü faaliyetlerde lojistik destek sağlandığı merkezler oluyordu.²¹⁸ Bu okullar yoluyla gayrimüslimlerin kültürleri korunarak, millî uyanışları sağlandığı gibi, savaş ve isyan ortamlarında da bu mekânlar birer silah deposu olarak kullanılmıştır. Yunanistan, Bulgaristan ve sonrasında Arap topraklarının devletin elinden çıkmasında bu okulların fonksiyonları inkâr edilemez bir gerçektir.²¹⁹

Diğer taraftan ortak bir eğitim programının olmaması Meşrutiyet yöneticilerinin gerçekleştirme amacında oldukları Osmanlılık idealinin uygulamasına temel engellerden birini teşkil ediyordu. Dolayısıyla ülkenin parçalanmasının önüne geçilmesi için gerçekleştirilmesi gereken öncelikli hususlardan birisi olarak eğitim kurumlarının düzenlenmesi İttihatçıların önünde duran temel problemlerden birisi olarak görülmektedir. Zira bu kurumlar gerek sayı itibarıyla gerekse öğretim kadrosu ve öğrenci adediyle büyük bir yekûn teşkil etmekteydi. Bu muazzam insan kitlesi her yıl topluma karışıyor ve büyük bir kısmı da yukarıda arz ettiğimiz şekilde menfi propagandalarla birer bölücü unsur oluyorlardı.²²⁰ Yahya Akyüz'ün tespit ettiği rakamlarla “1913-1914'te, Rum, Ermeni, Musevilere vs. ait 2596 özel ilkokul ve buralarda 4 binden fazla öğretmen vardı”.²²¹

31 Mart olayının ertesinde Rum Cemaati tarafından gündeme okullar meselesi getirildi. Buna göre cemaat, mezhep imtiyazlarına istinaden hem lise düzeyinde okullar hem de yüksek okullar açmak istiyordu. Devletin denetim hakkını tanımayan Rumlar İttihat ve Terakki'nin gayrimüslimlere ait okullarda Türkçe okutmak istemesini ise şiddetle protesto ediyorlardı. Rum Patriği, “*Patrikhane, tarihin verdiği mezhep ve milliyet hakkını, yüzyıllardan beri yasal olarak korumuş;*

²¹⁸ Osmanlı ülkesindeki yabancı okullarla ilgili olarak bkz. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, 1995, Hil yay., s. 170–172.

²¹⁹ Konu ile ilgili olarak bkz. Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923–1938)**, Ankara, 1999, TTK yay., s. 9–10.

²²⁰ Konu ile ilgili olarak bkz. Güngör, a.g.e.; Mustafa Gencer, **Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhü 1908–1918 Dönemi Türk Alman İlişkileri ve Eğitim**, İstanbul, 2003 İletişim yay.; İlkunur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara, 1990; Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar 1923–1938**, Ankara, 1998, TTK yay.; Necdet Sevinç, **Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri Okullar Kiliseler Yardım Kurumları**, İstanbul, 2002, Milenyum yay.; Yahya Akyüz, **Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul, 2001, Alfa yay..

²²¹ Akyüz, s. 253.

*bugünü de gözünün önünden ayırmayarak, Osmanlı ülkesindeki ulusal varlığını ve buna dayanarak maarif bağımsızlığını yöneten hususların bir noktasının bile değiştirilmesini hiçbir vakit kabul edemeyecektir.”*²²² demektedir.

Rum Patrikhanesi 11 Haziran 1909 tarihinde yaptığı toplantı sonrasında imtiyazlar ve eğitim müesseseleriyle ilgili olarak şu kararı almıştı:

*“İmtiyazat tabiriyle yalnız rahiplerin kilise dâhilinde icra-i ayin etmeleri hakkı değil, Rum patrikhanesi hakkında şimdiye kadar teslim olunan müsaadat-i mahsusanın heyet-i umumiyesi dahi kasd olunmaktadır. Bu müsaadat-ı mahsusa meyanında cemaat-i gayrimüslimenin doğrudan doğruya memurin-i ruhaniyesinin taht-ı teftişinde olmak üzere mekatib-i idadiye ve aliyeye malik olmaları dahi dâhildir. Bu mekteplerde takip olunacak politikadan Hükümet-i Osmaniye nazarında elbette reis-i ruhaniler mesuldür.”*²²³

Ermeni Patriği Toryan Efendi okulların denetimine karşı olmadıklarını ama milliyet, dil ve edebiyatlarını muhafaza etmek istediklerini ifade ediyordu. Ancak diğer taraftan, sonraki patrik döneminde, okullara gelen maarif müfettişlerine okul ve eğitimleri hakkında bilgi vermeyi reddeden okul müdürü, bu tür denetimlerin sahip oldukları imtiyazlara aykırı olduğu gerekçesiyle Patrikhanece destekleniyordu. Bulgar Eksarhlığı ise gayrimüslimlerin Türkçe’yi öğrenmelerinin zorluğundan hareketle, eğitimi kendi dillerinde yapmaları buna karşın Türkçe’yi okullarında yabancı dil olarak okutacaklarını açıkladı.²²⁴

Sonuç itibarıyla Meşrutiyet’in getirdiği hürriyet ortamının da katkısıyla gayrimüslim cemaatler eğitim alanında İttihat ve Terakki yönetiminin getirmek istediği düzenlemelere ellerinden geldiğince mukavemet göstermiş ve bunda başarılı da olmuşlardır.

Ancak tıpkı kapitülasyonların ilgası örneğinde olduğu gibi devlet bu amacını gerçekleştirmek için en uygun ortamı uluslararası konjonktürün uygun olduğu I. Dünya Savaşı yıllarında bulacaktır.

Dünya Savaşının oluşturduğu uluslararası ortamın uygunluğu ile birlikte, Balkan Savaşlarında önemli oranda gayrimüslim unsurun yaşadığı toprakların

²²² Yalçın, s.145.

²²³ Hüseyin Cahid, “*Mektebler Meselesi*”, 13 Haziran 1909, Tanin’den aktaran, Bozkurt, **a.g.e.**, s. 165.

²²⁴ Bkz. Bozkurt, **a.g.e.**, s. 165.

yitirilmesi, Batı Anadolu ve Trakya’da meskûn gayrimüslimlerin özellikle Yunanistan’a göçü ile Dünya Savaşında cephe gerisi faaliyetleri nedeniyle Doğu Anadolu’daki Ermeni nüfusun tehciri gayrimüslim eğitim kurumlarının düzenlenebilmesi için özellikle nüfus açısından gerekli ortamın, sağlanmasına yardımcı olmuştur.

Bu amaçla hükümet 20 Ağustos 1915 tarihinde “*Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi*”ni çıkararak söz konusu okulları disiplin altına almayı amaçlamıştır.²²⁵ Bu talimatnameye göre gayrimüslimler “...*ancak kendilerinin oturduğu mahalle veya köylerde okul açabileceklerdir. Kendi dilleri öğretim dili olabilir, fakat okullarda Türk dili yanında Türkiye Tarihi ve Coğrafyası Türkçe olarak ve Türk öğretmenlerce okutulacaktır. Okullar Maarif Nezareti ve mülkiye âmirleri tarafından denetlenecektir*”.²²⁶

Meşrutiyet’in ilânından I. Dünya Savaşı’na geçen zaman diliminde gerek gayrimüslim cemaat okulları ve gerekse yabancı okullar, dönemin siyasal ortamının da uygun olmasından dolayı gelişme ve sayıca artma sürecine girmiştir. Ancak savaşın çıkması ile savaşılan ülkelere ait okulların kapatılması yoluna gidildiği gibi, yukarıda arz edildiği üzere gayrimüslim okulları da kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Savaş sonunda Osmanlı Devleti’nin mağluplar tarafında yer almasıyla bu okullar tekrar ülkenin parçalanması yolundaki eski fonksiyonlarına dönmek için uygun ortamı bulmuşlardır.²²⁷

D. Gayrimüslimler ile İlgili Yasal Düzenlemeler

II. Meşrutiyet’in ilânından Lozan’a uzanan süreçte gayrimüslim cemaatleri alakadar eden pek çok yasal düzenlemeye gidilmiştir. Burada kısaca değineceğimiz düzenlemeler, konusu doğrudan cemaatler olmakla birlikte dolaylı olarak eğitim, dinî kurum, ekonomi ya da gündelik yaşayışı düzenleyen yasal düzenlemeler de olacaktır.

²²⁵ Sezer, **a.g.e.**, s. 11.

²²⁶ Akyüz, s. 253.

²²⁷ Konu ile ilgili olarak Merzifon Amerikan Amerikan Koleji ve Antep ile Maraş’taki Amerikan kolejlerinin Mütareke sonrası faaliyetlerine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, **Anadolu’daki Amerika**, Ankara, 2000, İmge Kitabevi yay., s. 157–158; Sezer, **a.g.e.**, s. 13–14.

D. a. Cemiyetler Kanunu

Kanun-u Esasi'de yapılan 1909 değişiklikleri ile tüm Osmanlı tebaası dernekler kurarak örgütlenme hakkına sahipti. Ancak bu özgürlük alanı ülkenin toprak bütünlüğünü, kamu düzenini bozacak şekilde olamazdı. Öte yandan devletin nüfus unsurunu oluşturan etnik grupları bölmek ya da Anayasayı ortadan kaldırmak amacıyla kurulan dernekler yasaklanıyordu. Kanun-u Esasi'de yapılan 1909 değişiklikleri ile “...Devlet-i Osmaniye'nin tamamiyet-i mülkiyesini ihlâl ve şekl-i meşrutiyet ve hükümeti tağyir ve Kanun-u Esasî ahkâmı hilâfına hareket ve anasır-ı Osmaniye'yi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hâdim veya ahlak ve âdâb-ı umumiye'ye mugayir cemiyetler teşkili memnu' olduğu gibi alel tlak hafî cemiyetler teşkili de memnu'dur” denilmektedir.²²⁸

Çıkarılan kanunlardan birisi özellikle Balkanlardaki Rum ve Bulgar komitelerine yönelik olandı. 23 Ağustos 1909'da kabul edilen “Cemiyetler Kanunu” ile etnik ve ulusal gruplara dayanan ya da onların isimlerini taşıyan siyasal derneklerin kurulması yasaklandı.²²⁹

Kanunun üçüncü maddesiyle, “Ahkâm-ı kavanine ve adab-ı umumiye'ye mugayirbir esas-ı gayrimeşru veya asayiş-i memleket ve tamamiyet-i mülkiye-i devleti ihlâl ve şekl-i hükl ve şekl-i hâzır hükümeti tağyir ve anasır-ı muhtelif-i Osmaniye'yi siyaseten tefrik maksadına müstenid olmak üzere cemiyetler teşkili caiz değildir.”²³⁰

Cemiyetler Kanunu'nun on birinci maddesiyle, düzenlenme nedenlerinden birisi olan, silahlı dernek ve kulüplerin yani komitelerin hareket sahasını daraltıcı hükümler getirilmiştir. Buna göre; derneklerin toplantı yerlerine her türlü ateşli silah sokulması ve saklanması yasaklanıyordu.²³¹ Diğer taraftan on sekizinci maddeyle

²²⁸ Kili, s. 31.

²²⁹ **Düstur**, Tertib-i Sani (İkinci Tertip), c. 1, Dersaadet, Matbaa-yı Osmaniye, 1329, s. 604–608. Ayrıca bkz. Cahit Talas, **Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal politika Tarihi**, Ankara, 1992, Bilgi yay., s. 41–43.

²³⁰ **Düstur**, Tertib-i Sani (İkinci Tertip), c.. 1, Dersaadet, Matbaa-yı Osmaniye, 1329, s. 604.

²³¹ Bkz. Cemiyetler Kanunu Birinci Fesil, 11. madde, **Düstur**, Tertib-i Sani (İkinci Tertip), c. 1, Dersaadet, Matbaa-yı Osmaniye, 1329, s. 606.

cemiyetler ve kulüpler üzerinde kolluk kuvvetlerinin teftiş yetkisi ve toplanma yerlerinin her zaman zabıta kuvvetlerine açık olması zorunluluğu getirildi.²³²

Kanunun uygulanması ise özellikle Rumeli’de bulunan Rum, Bulgar ve sair gayrimüslim dernek ve kulüplerin kapatılması yönünde oldu.²³³

D. b. Şekavet ve Mefsedetin Men’ine Dair Kanun

27 Eylül 1909 tarihinde ise “*Şekavet ve Mefsedetin Men’ine Dair Kanun*”²³⁴ yürürlüğe girdi. Bu kanun ile orduya özel takip müfrezeleri kurulması yolunda yetki veriliyordu. Hükümet bu düzenlemeyle Makedonya’daki gayrimüslimleri silahsızlandırma amacındaydı. Bölgedeki ayrılıkçı terör eylemlerini bastırmayı, silahlı guruplar ile Balkan komitacılarının silahsızlandırılıp bastırılmasını amaçlıyordu. Bunu sağlamak için alınan önlemlerden birisi de komitacı eylemlerini güvenlik makamlarına bildirmeyenler ve ruhsatsız silah taşıyanlar için ağır cezalar konulması oldu.²³⁵

Kanunun uygulanması karşısında Makedonya’daki Rum ve Bulgar çeteleri Hükümet kuvvetlerine karşı koymasını sonucunu verdi. Hatta daha ileri bir aşama olarak bu çeteler Hükümet kuvvetlerine karşı işbirliğine gittiler.²³⁶

D. c. Zorunlu Askerlik

Gayrimüslim cemaat mensuplarını doğrudan ilgilendiren bir yasal düzenleme de 7 Ağustos 1909 tarihinde yürürlüğe giren askerlik ile ilgili kanundur. Askerlik karşılığı gayrimüslimlerden alınan bedel-i askeri vergisi ve asker alma yaşı konusunda büyük tartışmalara neden olan kanun, Musevi ve Hıristiyan Osmanlı tebaasına zorunlu askerlik uygulaması getiriyor ve önceki yüzyıllar itibarıyla askerlik

²³² Bkz. Cemiyetler Kanunu İkinci Fasıl 18. madde, **Düstur**, Tertib-i Sani (İkinci Tertip), c.. 1, Dersaadet, Matbaa-yı Osmaniye, 1329, s. 608.

²³³ Bkz. Castellan, s. 383; Lewis, **Modern Türkiye’nin...**, s. 217

²³⁴ Terör ve Anarşinin Yasaklanmasına Dair Kanun

²³⁵ Bkz. Lewis, **Modern Türkiye’nin...**, s. 217.

²³⁶ Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s. 105.

hizmetinden muaf tutulan *Dersaadet ve Bilad-ı Selase* sakinlerini de askerlik hizmeti kapsamına alıyordu.²³⁷

Kanun hükmünce bedel-i askeri vergisi 1909 yılından itibaren kaldırılıyordu. Askerlik hizmetinden istisna tutulacaklar da yine kanunla düzenleniyor ve Hristiyan ve Musevi din adamları, din öğrenimi gören öğrenciler ve bazı ilkokul öğretmenleri bu kapsamda değerlendiriliyordu.²³⁸

Kanun gayrimüslimlerin askere alımları ile ilgili olarak ön hazırlık safhasında yapılması gereken askerlik muayenesi ve kuraların oluşturulacak komisyonlar marifetiyle yapılmasını ve bu komisyonlarda mahallin ruhani reislerinin de üye olarak katılmasını öngörüyordu.²³⁹ Söz konusu kanun ve uygulanmasıyla ilgili gelişmeleri bir önceki bölümde verdiğimizden dolayı bu kadarlık bilgi ile yetiniyoruz.²⁴⁰

D. d. Kiliseler Kanunu

Bulgarlar Ortodoks mezhebini tanıdıkları dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren dinî otorite olarak Fener Rum Patrikhanesi'ni tanıyorlardı. Ancak bu bağlılık on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Patrikhane'nin izlediği politiklardan kaynaklanan nedenlerle bir hayli zayıflamıştı. Fener Rum Patrikhanesi'nin Balkanlardaki diğer Ortodoks cemaatlere, özellikle de Bulgarlara karşı uyguladığı politikalar bölgede sürekli bir çatışma ortamının oluşum ve devamına yol açıyordu.

Patrikhane Osmanlı Devleti'nin kendisine tanımış olduğu imtiyazları zaman zaman keyfiliğe varan uygulamalarla bölgedeki Rum olmayan Ortodoksları sindirme amacıyla kullanıyordu. On dokuzuncu yüzyıl başlarında Patrikhane, Bulgaristan'daki metropolitlere gönderdiği tamimlerle Bulgar kilise okullarının kapatılmasını ve

²³⁷ Gülsoy, s.138; Lewis, *Modern Türkiye'nin...*, s. 218.

²³⁸ *Düstur*, Tertib-i Sani, c. 1, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1329, s. 420-421.

²³⁹ *Düstur*, aynı yer.

²⁴⁰ *Bkz. Gayrimüslimlerin Zorunlu Askerlik Hizmetine Tabi Tutulmaları*, s. 46-55.

kiliselerde yalnızca Rumca yazılmış dinî kitapların okutulmasını emrediyordu. Diğer taraftan dinî tören ve ibadetlerde Bulgar dili kullanılması da yasaklanıyordu.²⁴¹

Batı'dan gelen milliyetçilik akımları Balkanlarda yansımaları bulmasıyla Fener Patrikhanesi de bu coğrafyadaki diğer Ortodoksları asimile etme ve Rumlaştırma politikaları izlemeye yöneldi. Burada doğal olarak ulusal kiliselerin kurulması ile nüfuz alanının daralmasından kaynaklanan bir endişe de söz konusudur.

Özellikle Bulgar Eksarhlığı'nın nüvesini teşkil eden 1848 tarihli Bulgarlara ait bir "*papaz evi*" yapılması izni ile konu ayrı boyut kazanmıştır.²⁴² Bulgarların Babıâli'ye başvurularında sundukları en önemli gerekçe Rum, Ermeni ve Katoliklerin ayrı kiliseleri bulunduğu ve Rum Ortodoks kiliselerinde dinî törenlerin Rumca yapıldığı Bulgarların ise bu dili bilmedikleri yönündeydi.²⁴³ Babıâli daha sonrası için Bulgar Eksarhlığı'nın temelini atan bu izin ile bir taraftan Patrikhanenin etkinliğini kırmış ancak öbür taraftan da gayri iradi olarak Bulgar milliyetçiliğinin gelişimine katkıda bulunmuş oldu.²⁴⁴

*"Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması ve Osmanlı yetkilileri tarafından Rum milletinden ayrı, yeni bir Ortodoks "millet" in tanınması, Bulgar ulusal kimliğine kendini ileri sürmek için ihtiyaç duyduğu kurumsal temelleri sağlamıştı."*²⁴⁵

Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması yepyeni ve derin bir kavgaya neden olan bir konuyu gündeme getirdi. O da Makedonya'daki çok sayıda kilise ve okulların kime ait olduğu konusuydu. Bu okul, kilise ve kiliseye ait emlakın mülkiyeti konusunda çıkan sert tartışmalar II. Meşrutiyet döneminde de devam etti.

Balkanlarda gayrimüslim unsurlar arasında çatışma konusu olan mektep ve kiliseler meselesi 6 Temmuz 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan gündemine girdi.²⁴⁶

²⁴¹ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul, 1996, Risale yay., s. 59.

²⁴² Bkz. Engelhard, s. 292–297.

²⁴³ Eryılmaz, s. 60.

²⁴⁴ Bkz. Kemal H. Karpat, "*The Social and Economic Transformation of Istanbul...*", s. 276–277; Hale Şıvgın, "*Kiliseler ve Mektepler Kanunu*", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Şubat 2004, S. 148, s. 134.

²⁴⁵ Meropi Anastasiadou, **Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik, Salonique, 1830–1912**, İstanbul 2001, Tarih Vakfı Yurt yay., s. 343. Ayrıca bkz. http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlida_ermeniler/dorduncudevire.html, 22.04.2002.

²⁴⁶ Şıvgın, s. 136. Tartışmalar için bkz. **MMZC**, Devre I, İçtima II, c. 2, TBMM Basımevi, Ankara, s. 626–629.

Bulgar, Rum ve Sırp cemaatleri arasında ihtilaf konusu olan kiliselerin paylaşılabilmesi meselesi, konunun uluslararası boyuta taşınarak batılı devletlerin ülkenin içişlerine yeni bir müdahale malzemesi olması noktasından Osmanlı Hükümeti'ni rahatsız ediyordu.²⁴⁷

Öte yandan ülkede bu konu ile ilgili olarak özellikle Bulgar Kilisesi ile Fener Rum Patrikhanesi arasındaki rekabet ve çatışma, İttihat ve Terakki tarafından hoş görülüyordu. Her şeyden önce böyle bir çatışma ortamı 1910'lar itibarıyla henüz Osmanlılık düşüncesinden vazgeçmemiş olan yönetim tarafından kabul edilemez nitelikteydi. Anasırın ittihadı üzerine ilân edilmiş olan Meşrutiyet ortamında ülkede iç barışın sağlanması ve söz konusu unsurlar arasındaki bu çatışmanın önüne geçilmesi gerekiyordu.²⁴⁸

Kanunun gündeme gelmesi özellikle Fener Rum Patrikhanesi tarafından organize edildiği izlenimi veren protesto mitinglerine neden olmuştur.²⁴⁹ Yanya Valisi yapılmaması yolundaki telkinlere rağmen miting komitesinin çok ısrarcı olması karşısında 3 Temmuz 1326 (16 Temmuz 1910)'da mitinge Babî'î'nin onayını alarak zoraki izin vermiştir.²⁵⁰ Hale Şıvgın Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerine dayanarak sunduğu listeye göre yalnızca Temmuz 1910 ayı içerisinde yapılan protesto mitingi sayısı yirmi sekizdir. Mitingler Selanik'ten İzmir'e, Midilli'den İskeçe'ye geniş bir coğrafyada cereyan etmiştir. Bu arada Meclis-i Mebusan'a Rumlardan protesto, Bulgarlardan ise kutlama telgrafları yağmaktadır.²⁵¹

3 Temmuz 1910 tarihinde uzun tartışmalar sonucu kabul edilen kanunla²⁵² konu çözüme kavuşturuldu.²⁵³ Kanun, taraflar arasındaki ihtilafı kilise ve okulların hangi cemaate ait olduğunun saptanmasında kıstas olarak nüfus oranlarını

²⁴⁷ Avrupa devletlerinin Hıristiyan unsurlar lehine Osmanlı Devleti içişlerine müdahaleleri ve bunun Osmanlı toplumu üzerine etkileri için bkz. Kemal H. Karpat, *"The Social and Political Foundations of Nationalism..."*, s. 360.

²⁴⁸ Bkz. Şıvgın, s. 135.

²⁴⁹ **Yanya, Midilli ve Pilmar'da Rumlar tarafından protesto mitingleri düzenlenmiştir. Bkz. BOA, DH. MUI. D. No: 113, V. No:1 1328 B. 5 ve BOA, DH. İD. D. No: 112-2, V. No: 8 1328, B. 3.**

²⁵⁰ BOA, DH. MUI. D. No: 113, V. No:1 1328 B. 5.

²⁵¹ Şıvgın, 143.

²⁵² Söz konusu kanun ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Hale Şıvgın, *"Kiliseler ve Mektepler Kanunu"*, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Ocak-Şubat 2004, S. 148, s. 133-146.

²⁵³ "Rum İlinde Kâin Münaziunfih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun" metni için bkz. **Düster**, Tertib-i Sani, c. 2, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1330, s. 431-433.

öngörüyordu.²⁵⁴ Bunun dışında çiftlik sahipleri tarafından yapılıp ortakçılara tahsis edilen hususi mabetler bundan istisna tutulmaktadır.²⁵⁵ Kanunun icrasına Dâhiliye ve Mezahib Nezaretleri memur edilmişlerdir.²⁵⁶

Hükümetin de yardımıyla kavga konusu olan kilise ve okulların taksim ve devir teslim işlemleri söz konusu kanun ile gerçekleşti.²⁵⁷ Böylece bölgede Bulgar, Yunan ve Sırlar arasında önemli bir problem çözülmüş oluyor, dolayısıyla söz konusu gruplar arasında bir barış ve istikrar ortamı sağlanıyordu.

Hale Şıvgın'ın ifadesiyle “*İttihat ve Terakki iktidara gelince temiz vatanseverlik duyguları ile bu müzmin davayı ele alarak kendisi halletmeye çalıştı.*”²⁵⁸ Oysa Balkanlarda yaşananlar bu “*temiz duygularla*” çözümlenemeyecek kadar karmaşıktı. Sultan Abdülhamid belki de otuz yılı aşkın saltanatının verdiği tecrübeyle böyle bir yol izlememiş aksine Rum ve Bulgar unsurlar arasındaki bu ihtilaftan maharetle istifade ederek Osmanlı Devleti'ne karşı bir Balkan ittifakının önüne geçmiştir.²⁵⁹

Ancak farklı bir açıdan yaklaşıldığında ise Balkan Savaşları öncesi Osmanlı Devleti'ne karşı kurulacak ittifakın kapıları da aralanmış oluyordu. Hale Şıvgın'ın tespitiyle:

*“Bu yasanın çıkması, umulan neticenin aksini gerçekleştirdi. Kiliseler kendi aralarındaki çatışmaya son verdiler ve Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmeye başladılar. Bu yasanın çıkması, Balkan savaşlarının en önemli sebeplerinden birisi olan Balkan ittifaklarının oluşmasına zemin hazırladı.”*²⁶⁰

²⁵⁴ “Rum İlinde Kâin Münaziunfih Kilise ve Mektebler Hakkında Kanun” 3. madde için bkz. **Düstur**, Tertib-i Sani, c. 2, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1330, s. 431–432

²⁵⁵ Rum İlinde Kâin Münaziunfih Kilise ve Mektebler Hakkında Kanun, 2 ve 3. madde, **Düstur**, Tertib-i Sani, c. 2, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1330, s. 431.

²⁵⁶ “Rum İlinde Kâin Münaziunfih Kilise ve Mektebler Hakkında Kanun” madde 11, **Düstur**, Tertib-i Sani, c. 2, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1330, s. 433.

²⁵⁷ Hükümet bu konuda taksimata yardımcı olmak ve kavganın önünü almak amacıyla bütçeye 40.000 lira ödenek koymuştur. Bkz. Dâhiliye Nazırı M. Talat Bey'in konuşması için, **MMZC**, Devre I, İçtima II, c. 2, TBMM yay., Ankara, 1986, s. 628.

²⁵⁸ Şıvgın, 135.

²⁵⁹ Bkz. Şıvgın, aynı yer.

²⁶⁰ Bkz. Şıvgın, s. 133.

Bir anlamda bölgedeki kilise ve okullar üzerindeki kavganın sona erdirilmesiyle tesis edilen gayrimüslim unsurlar arasındaki sulh, bölgenin kaybedilmesiyle neticelenen sürecin hazırlayıcısı ve başlangıcı olacaktır.²⁶¹

Benzer tespiti Ortaylı'da görmekteyiz: “...bunun sonucu Hıristiyan millet grupları arasındaki gerilimin azalmasıyla; ulusçu hareket ve birleşmeler artmıştır. Mesela Balkan Savaşı'nda, bu milletler arasındaki ittifakta bu yeni statünün de rolü vardır.”²⁶²

Sonuç olarak; sözkonusu yasal düzenleme ile Rum ve Bulgar unsurlar arasındaki en önemli ihtilaf ve kavga kaynağı çözülmüş oluyordu. Kiliseler arasındaki ihtilafın çözülmesi, başlangıçta kiliseler arası ittifakın yollarını aralamış, bunu izleyen aşamada ise Osmanlı idaresine karşı çetelerin ittifakı gerçekleşmiştir. Son aşama ise siyasal ittifaklar olarak gerçekleşmiş ve Meclis-i Mebusan'da birbirine karşı en muhalif iki grup olan Rum ve Bulgar mebuslar arası çekişme son bulmuştur.²⁶³ Bu durum ise yakın bir gelecekte diğer Balkan devletleriyle birlikte Bulgaristan ve Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne karşı ittifakını netice verecektir.

D. e. Hukuk-u Aile Kararnamesi

İncelediğimiz dönem itibarıyla genelde Osmanlı aile yapısını, özelde ise gayrimüslim cemaatlerin dinî otoritelerini derinden etkileyen ve o denli de ses getiren bir düzenleme 8 Muharrem 1336 (24 Ekim 1917) tarihli “*Hukuk-u Aile Kararnamesi*”dir.²⁶⁴

Müslüman, Hıristiyan ve Musevi tebaanın aile hukuku ile ilgili ortak bir düzenleme amacıyla yasa çıkarma çalışmaları 1914 yılında başlar. Bu amaçla kanun hazırlama komisyonları oluşturuldu ve alt komisyonlara konu ile ilgili bilgi sahibi gayrimüslim üyeler de alındı. Çıkarılması planlanan kanunda Müslüman ve gayrimüslim unsurların ortak meselelerinin bütünü kapsayacak biçimde yer alması amaçlanıyordu. Eğer Müslüman tebaa ile ilgili genel hükümler gayrimüslim

²⁶¹ Balkan Savaşları öncesi ittifak arayışları ve görüşmeleri için bkz. Şahin, **Fener Patrikhanesi...**, s. 207-208.

²⁶² İlber Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, İstanbul, 2004, Pan yay., s. 15.

²⁶³ Şıvgın, s. 145-146.

²⁶⁴ Bkz. **Düster**, 2. Tertip, c. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 762-781.

cemaatlerin mezhep kurallarıyla çelişiyorsa, bu hükümler söz konusu gayrimüslim cemaate uygulanmayıp, ayrı ayrı belirtilip düzeltilerek, istisnai hükümler konulacaktı.²⁶⁵ Ancak çalışmalardan bir sonuç alınamayacak ve tasarı 1917 tarihine kadar kanunlaşamayacaktır.

Anlaşılabacağı üzere I. Dünya Savaşı yıllarının olağanüstü ortamında çıkarılan kanun-u muvakkat, olağanüstü bir kararname niteliğindedir. Kanun, boşanma ve çok eşlilik gibi konularda kadınlara evlenme akdine bazı koşullar koyma yetkisi veriyordu. Muhtemeldir ki gerek yüzyılların alışkanlıklarına son vermesi açısından Müslim ve gerekse dinî müesseselerinin otoritelerini ihlal ettiğinden dolayı gayrimüslim mebusların çoğunluğunun oyunu alamayacak olan bu reform niteliğindeki kanun dönemin olağanüstü koşulları da değerlendirilerek *kanun-u muvakkat* olarak yürürlüğe girmiştir.

Hukuk-u Aile Kararname'si Isparta mebusu Seydişehirî Mahmut Esad Efendi başkanlığında bir kurul tarafından 157 madde olarak hazırlandı²⁶⁶ ve 25 Ekim 1917 tarihinde Sultan Reşat tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.²⁶⁷

Kararname hukuk birliğinin sağlanması ve kapitülasyonlara karşı hukuk egemenliği yönündeki mücadeleler açısından önemlidir. Esas olarak hedeflenen amaç patrikhane ve diğer cemaat otoritelerinin aile hukuku gibi önemli bir noktadaki yargı yetkilerini kaldırıp bunların devlete intikal etmesini sağlamaktır. Yani egemenliğin ana unsurlarından biri olan devlete ait yargı yetkisinin, asıl sahibine iadesidir söz konusu olan. Bu noktadan her ne kadar Müslümanların ve gayrimüslimlerin aile hukuku ayrı ayrı düzenlenerek hukuk birliği sağlanamamış olsa da kanun birliği sağlanmıştır.²⁶⁸ Bu kanun birliğinin doğal sonucu olarak kilise mahkemelerinin aile hukuku alanındaki yetkilerinin kaldırılarak yargı birliğinin sağlanması hedeflenen amaçtır.²⁶⁹

²⁶⁵ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 209.

²⁶⁶ **Düster**, 2. Tertip, c. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 762.

²⁶⁷ **Düster**, 2. Tertip, c. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 762–781.

²⁶⁸ Kararname ile devletin bütün tebaası için ortak bir aile hukuku getirmek yerine her bir cemaat ya da din grubu için ayrı ayrı kendi hukuk kuralları düzenlenmiştir. Dolayısıyla hukukta din farklılığından doğan ikilik söz konusudur ve hukuk birliğine aykırıdır. Bkz. Gülnihal Bozkurt, "*Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar*", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. 43, S. 1–4, Ankara, 1993 s. 55.

²⁶⁹ Bkz. Taha Akyol, **Medine'den Lozan'a**, İstanbul, 1998, Milliyet yay., s.70–88.

1917 tarihli *Hukuk-u Aile Kararnamesi*'ne gelinceye kadar gayrimüslimlerin şahsi ve aile hukuku ile ilgili yasal bir düzenlemeye gidilmemiş, şahsi ve aile hukuku ile ilgili işlemler cemaat liderlerinin ve yerel ruhani reislerin yetkisine bırakılmıştır.²⁷⁰

Hukuk-u Aile Kararnamesi nesep, nafaka gibi Aile Hukuku kapsamındaki konuları içermeyip, yalnızca evlenme ve boşanmaya ilişkin konuları düzenliyordu. Bunun nedeni ise diğer konulardaki komisyon çalışmalarının Dünya Savaşı nedeniyle tamamlanamamış olmasıdır.

Düzenleme ile nikâh ve boşanma işlemlerinde yetkili olanlar ruhani reislerdi. Ancak bu kişiler kendilerine nikâh için talepte bulunulduğunda yirmi dört saat içinde durumu mahalli mahkemeye bildirme zorunluluğundaydı. Kadı nikâh akdinde hazır bulunmak üzere bir görevli gönderme mecburiyetinde idi. Nikâh akdi gerçekleşikten sonra konu ile ilgili düzenlenmiş bir sicile kaydedilecekti. Bu arada şer'îye mahkemelerinin "*Bilumum Mehakim-i Şer'îye ve Merbutatının Adliye Nezaretine Tahvil-i İrtibatı Hakkında Kanun*" ile 12 Mart 1917 tarihinde Adliye Nezareti'ne bağlandığını da kaydedelim.²⁷¹

Gayrimüslim ruhani yetkili nikâh işlemini yapmaktan imtina ederse bu durumda ilgili kişilerin konu ile ilgili olarak kadıya başvurma hakları vardı. Geçerli imtina nedeni olup olmadığını araştıran kadı, tarafların evlenmelerini mani bir durum olmadığını tespit ederse nikâh akdinin gerçekleştirilmesini ilgili cemaat ruhani memuruna bildirirdi. Böyle bir uygulamaya gidilmesinden amaç ruhani memurların muhtemel keyfi davranışlarının önüne geçilmek istenmesiydi. Bu yolla da dinî otoritelerin aile hukuku ile ilgili sahip oldukları imtiyazlar sınırlandırılmak istenmiştir.

Genel bir politika olarak gayrimüslim unsurların sahip oldukları imtiyazların bağımsızlığı hedefleyen bir süreçte arttırılmasını isteyen cemaatler ve Avrupa devletleri böyle bir uygulamadan hoşnut kalmamışlardı. Bu hoşnutsuzluk ise Osmanlı devletinin sonu anlamına gelen Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası uygulama ile ortaya çıkacaktır. Kanuna başından beri sert muhalefet gösteren Gayrimüslim cemaatler, işgal kuvvetlerinin de yardımıyla ilgasını sağlamışlardır.

²⁷⁰ Bozkurt, a.g.e., s. 208.

²⁷¹ Bkz. **Düştur**, İkinci Tertip, c. 9, İstanbul, 1928, s. 270–271.

Hukuk-u Aile Kararnamesi 19 Haziran 1919 tarihinde İngiliz işgal kuvvetlerinin baskısıyla, yüksek komiserliğinin talebi doğrultusunda, Damat Ferit Hükümeti tarafından “*Hukuk-u Aile Kararnamesinin İlgasına İlişkin Kanun*”la lağvedilmiştir. Gayrimüslim cemaatler, bir kez daha Islahat Fermanı’ndan bu yana eşitlik kisvesi altında “*düvel-i muazzama*”nın baskı ve kontrolünde gerçekleştirilen reform çabalarına karşı olduklarını ortaya koymuşlar, sahip oldukları imtiyazlara ve mevcut hukuk düzenlerine en küçük bir müdahaleyi dahi kabul etmemişlerdir.²⁷²

Yukarıda da değinildiği üzere, hukuk sistemini lâikleştirme yönünde bir uygulama olan düzenleme ile aile ve ahval-i şahsiye ihtilaflarına bakan şer’i mahkemeler Adliye Nezaretinin yetkisi altına girdi. Bununla dinî otoritenin yetki alanından alınan mahkemeler lâik ve modern bir yapıya entegre edilerek lâikleşmenin yanında bir amaç olarak “*yargı birliği ilkesine de yönelinmiş oluyordu*”.²⁷³

E. Gayrimüslim Cemaatlerarası İlişkiler

Osmanlı devletinde sadece din ve mezheplerine göre tanımlanan üç gayrimüslim unsur vardı. Bunlar Rum Milleti, Ermeni Milleti ve Musevi Milleti idi. Din ve mezhep bağlamında yapılan bu tasnifte her bir gruba millet adı verilmiştir ki burada “*millet*”den kasıt bu gün anladığımız manada ulustan bütünüyle farklı olarak dinî cemaatlerin adıdır. Hâkim unsur olan Müslümanlar ise “*millet-i hâkime*” yani egemen millet olarak tanımlanırdı.

Rum milleti etnik köken itibarıyla ağırlıklı olarak Yunanlılardı. Bu grubun içerisinde başka etnik kökenlerden gelip Ortodoks Kilisesi’ne bağlı olan geniş bir yelpaze de mevcuttu ki bunlar Sırp, Bulgarlar, Arnavutlar, Hıristiyan Araplar ve Hıristiyan Türklerdi.

Ermeni milleti ise Ermeni kilisesine tabi olan Ermenilerden meydana gelmekteydi ve Rum ile Müslüman unsura göre daha homojen bir yapıdaydılar. Ermeniler arasında Türkçe konuşan bir kesim de mevcuttu ki bunlar Ermeni

²⁷² Bozkurt, **a.g.e.**, s. 210–211.

²⁷³ Tanör, **Osmanlı Türk...**, s. 213.

harfleriyle Türkçe yazarlardı.²⁷⁴ Gerek Rum ve gerekse Ermeni milleti içerisinde Katolik Rum ve Ermeniler ile Protestanlığı seçmiş olanlar bulunmazdı.

Çingeneler, Süryaniler, Suriye ve Mısır Monophysitleri ve Bosnalı Bogomiller Ermeni milleti içerisinde değerlendirilmişlerdir. Esasen Ermeni Milletine, Musevi ve Ortodoksların dışındaki tüm Hıristiyan unsurlar üzerinde yetki tanındı.²⁷⁵ Belirli dönemlerde Mısır Kıpti Kilisesi ile Suriye Yakubi Kilisesi müntesipleri de Ermeni Kilisesi ile ilişki içerisine girmişlerdir.²⁷⁶

Musevi milleti bünyesinde 1492 yılında İspanya'dan kaçan ve İspanyolca konuşan bir kesim ile Mısır, Irak ve Suriye'de Arapça konuşanlar ve Ege adalarında Rumca konuşan Musevi toplumları vardı. Bunun dışında ülke coğrafyasında dağınık olarak değişik dilleri konuşan Museviler vardı.

Millet-i Hâkime olarak tanımlanan Müslümanlar arasında Türkçe, Arapça, Arnavutça, Kürtçe, Rumca ve farklı Balkan ve Kafkas dillerini konuşanlar vardı. Osmanlı millet sisteminde bu milletlerin tanımlanması dinlerine göreydi. Etnik dayanışmalar ne temel kimliği belirliyor ne de nihai bağlılığı tayin ediyordu. Dilin Türkçe ya da Arapça olarak bilinmesine rağmen İstanbul'daki bir Türk kendisini Türk olarak, ya da Mısır'daki bir Arap, Arap olarak tanımlamazdı. Kendisini Türk olarak tanımlayan kesim kırsaldaki göçebe boylar, Arap olarak tanımlayanlar ise daha ziyade çöle yakın coğrafyadaki bedevilerdi.²⁷⁷ Osmanlı Devleti bünyesindeki milletlerin kendilerini dinden bağımsız olarak etnik kimlikleriyle tanımlamaları modern çağlarda, Avrupa'daki milliyetçilik akımının ülkeye girişi ile başlayacaktır.

Klasik dönemde milletler arasında bir hiyerarşi vardı ve bu Rum Milleti, Ermeni Milleti ve Musevi Milleti sırasını izlerdi. Protokolde bu sıralamaya alışmış olan Rumlar, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla getirilmeye çalışılan yurttaşların eşitliğinden memnun değillerdi. Mevcut statünün değişmesi patrikleri rahatsız etmiş,

²⁷⁴ Bkz. Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, Gültepe Yay., İstanbul, 1983, s. 68–75.

²⁷⁵ Bkz. Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1986 TTK yay., s. 56; Engelhard, s. 60; Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Birinci Devir 1453–1641, <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/birincidevir.html>, 24.10.2004; Osmanlı Devleti'nde Ermeniler İkinci Devir 1641–1753, <http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/ikincidevir.html>, 24.10.2004.

²⁷⁶ Lewis, **Ortadoğu**, s. 251.

²⁷⁷ Lewis, **Ortadoğu**, s. 254.

“Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm’ın tefevvukuna râzi idik” tarzında yakınmalara yol açmıştır.²⁷⁸

Rum cemaati bu yakınmasında haksız da sayılmazdı. Zira on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda özellikle İstanbul Fener’de meskûn bazı aristokrat Rum aileleri devlet bünyesinde çok önemli görevlere gelmişlerdi.²⁷⁹ Babîâli Yüksek Tercümanlığı Rumların elindeydi. Bu ise devletin Avrupa devletleri ile olan ilişkilerinde kendilerinin baş aktör olmasını sağlıyordu.²⁸⁰ Öte yandan Avrupa’ya gönderilen Osmanlı elçilik heyetlerinin yanında Rum tercümanlar bulunuyordu ki bu konum kendilerine gerek toplum içerisinde ve gerekse devlet yönetiminde büyük prestij sağlıyordu.²⁸¹

Gayrimüslim Osmanlı tebaası arasındaki ilişkiler çoğu zaman pürüzlü olmuş ve krizler yaşanmıştır.²⁸² Ortaylı’nın ifadesiyle: “*Kaide olarak Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni-Yahudi, Ermeni-Rum gibi millet grupları arasında münaferet vardı.*”²⁸³ Museviler, Hıristiyan unsurların gözünde uzantıları günümüzde Hollywood filmlerine kadar yansıyan bir yargıya muhataptırlar. Osmanlı Devleti’nde özellikle Balkanlarda, Rumların gözünde Museviler; İsa peygambere ihanet ve onun çarmıha gerilmesinden dolayı suçludurlar. İsa peygamberin yerini Romalılara haber veren bir Musevi’dir. Dolayısıyla çarmıha gerilmenin sorumlusu bir Musevi olduğu kabulünden dolayı Hıristiyan dünyası genelinde Musevilere sıcak bakılmaz. Dinî taassubun yoğun olduğu dönemler ve bölgelerde bu yargı bir nefret ve saldırıya dönüşmüştür ki İspanya’da yaşanan engizisyon, Doğu Avrupa’daki antisemitist

²⁷⁸ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 1–12, yay. haz: Cavid Baysun, Ankara, 1991, TTK yay., s. 68. Bununla birlikte İslahat Fermanı, Hıristiyan unsurların ekonomideki etkinliğinin artmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bkz. Kemal H. Karpat, “*The Social and Economic Transformation of Istanbul...*”, s. 267.

²⁷⁹ Bkz. Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 48–49.

²⁸⁰ “*Fenerli Rum ailelerinin Divân-ı Hümâyûn baştercümanlığı üzerindeki tekeline 1821’de II. Mahmud son vermiştir. Rum olan baştercümanın, Yunan isyanı ile ilgisi olduğu anlaşılması üzerine Padişah böyle bir karar almak zorunda kalmıştır.*” Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar – Berathl Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750 – 1839)**, Ankara, 1983, Turhan Kitabevi yay., s. 21.

²⁸¹ Karal, c. V, s. 187.

²⁸² Konuyu teyit bakımından Engelhard’ın şu yorumu dikkat çekicidir: “*Yazarların, çoğu zaman gayrimüslim milletlerin birbirine benzemediklerini dikkate almayarak Doğu Hıristiyanları adı altında isimlendirdikleri reaya Fransa hükümetine göre Türklerden ayrı olarak reform ve yenilik meydana getirebilecek milletlere sahip değildi; on beş-yirmi farklı unsuru bir arada tutabilecek yegâne bağ Türklerdir; Türk unsuru çökmüş olursa Osmanlı Devleti, kırık bir makine gibi dağılır, reyanın her biri bir tarafa giderdi.*” Engelhard, s. 204.

²⁸³ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 14.

uygulamalar ve diğer Avrupa ülkelerinde Musevilere karşı Orta Çağ boyunca izlenen politikalar bunun yaşanan acı örnekleridir.²⁸⁴

Teolojik tartışma ve yargılar ekonomik endişelerle de yoğrulunca olay çok daha karmaşık bir hal alacak ve Osmanlı toprakları Musevilerle Rumlar arasında acımasız bir rekabet ve düşmanlığa sahne olacaktır.²⁸⁵

Ortadoğu'da başlangıcı ilkçağlara uzanan Rum - Musevi rekabeti bilinen bir gerçektir. Öyle ki, Musevi asıllı yazarlarca, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı ülkesinde idari anlamda da bir kriz konusu olan, “*kan iftirası*”, kaynağını Ortodoks Rum topluluklarında bulur.²⁸⁶ Uzun yüzyıllar bir huzursuzluk nedeni olan bu olay birçok zaman idare tarafından Musevi mahallelerinin koruma altına alınması gereğini doğurmuştur.²⁸⁷ Çok ileri tarihlere 1921'lere gelindiğinde Yunan ordusunun işgali altındaki İzmir'de olay tekrar yaşanır ve ayaklanmalara neden olur. Selanik'in Yunan ordusunca ele geçirilişi sırasındaki yaşanmış olan tatsız olaylar hatırlanır. Bu ise bölgedeki Musevileri yerli Rumlara ve Yunan işgal kuvvetlerine karşı tereddüde sevk eder.²⁸⁸

Hıristiyan tebaa ile Museviler arasında gerek devletle ilişkilerinde ve gerekse gündelik yaşamda önemli çatışma noktaları mevcuttu. Doğu Akdeniz ticareti Rumlara ve Museviler arasında büyük bir rekabet alanıydı.²⁸⁹ Rum ve Ermeni tüccarlar Avrupa ülkelerindeki bağlantılarına dayanarak ekonomide önemli konumlarını muhafaza ediyorlar buna karşılık olarak Musevi tüccarlar da Akdeniz'in hemen hemen tüm ticaret merkezlerindeki akrabaları ve iş çevreleriyle bağlantıları sayesinde ticari faaliyetlerini kolaylaştırıyorlardı. Örneğin İtalya Liurna'da çok büyük bir Musevi kolonisi mevcuttu ve doğal olarak Osmanlı Musevileri bunlarla ticari ilişki içersindeydiler.²⁹⁰ Museviler açısından bir diğer avantajlı durum büyük bir ekseriyetle bu insanların Avrupa ülkelerinden Osmanlı ülkesine göç etmiş

²⁸⁴ Bkz. Hilmi Ziya Ülken, **Yahudi Meselesi**, İstanbul, 1944, Raşit Bütün Matbaası., s. 68, 69, 95.

²⁸⁵ Anastasiadou, s. 359.

²⁸⁶ Benbassa –Rodrigue, s. 232.

²⁸⁷ Ortaylı, **Osmanlı Toplumunda Aile**, s. 13–14.

²⁸⁸ Bkz. Henri Nahum, **İzmir Yahudileri**, Çev.: Estreya Seval Vali, İstanbul, 2000, İletişim yay., s. 187.

²⁸⁹ Bkz. Arif Hikmet Eroğlu, **Osmanlı Devletinde Yahudiler**, Ankara, 2003, Andaç yay., s. 221–229.

²⁹⁰ Ortaylı, **Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine**, s. 63.

olmalarıydı. Dolayısıyla İspanya, Fransa, İtalya ve sair ticari merkezler hakkında detaylı bilgi sahibiydiler.

On yedinci yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ülkesindeki ekonomik gerileme, Hıristiyan unsurlar karşısında Musevi unsuru Müslümanlarla birlikte etkiledi. Osmanlı Devleti, Duraklama Devrini yaşarken Musevi unsur da gerileme devrine girmiştir.²⁹¹ Özellikle Akdeniz'deki ticari durgunluk doğrudan bu iki unsura zarar verdi. Önceki dönemin aksine olarak Musevi cemaati, Ermeni ve Rum tüccarların hegemonyası altına girmiştir. Oysa Osmanlı ülkesine yerleştikleri dönemlerde, özellikle de on altıncı yüzyılda dengeler bütünüyle Museviler lehinedir.²⁹² Tıp alanında devletin gözdesi Musevi doktorlardır. Bu konumları onları doğrudan saraya yakın ve sarayın gözdesi konumuna getirmiştir.²⁹³ Öte yandan diğer mesleklerde de çok geniş bir yelpazede Musevi unsuru görmek mümkündür. Bu yelpaze lokmacı, gözlemeci esnafından başlayarak, kalaycı, kasap, rakkas, sazende, meyhaneci, attar, terzi, şekerci, duvarcı, hattat, ciltçi ve kuyumculara kadar oldukça geniştir.²⁹⁴

Avrupa'nın ekonomik ve askeri alanda üstünlüğünü ispatladığı bu dönemde, paralel olarak Osmanlı Ermeni ve Rumları da ticarete üstün bir konuma gelmişlerdi. Musevi cemaati on yedinci yüzyıldan itibaren ticaretteki üstünlüğünü Rumlara devretmek durumundadır. Örneğin o dönem Ankara'sında ticaret Musevilerden Ermenilerin ve yeni yeni bölgeye yerleşmeye başlayan Rumların eline geçer.²⁹⁵ Gelişen olaylar çerçevesinde Rum unsur da bu lider konumunu, özellikle Yunan isyanı sonrası, Ermeni cemaatine bırakmıştır.²⁹⁶

Rum ve Ermeni milletleri Avrupa ülkeleri ile mevcut bağlantıları nedeniyle ekonomideki konumlarını güçlendirerek devam ettirmesinin sonucu olarak, öncesi itibarıyla Musevilerin elinde olan bazı meslekler Rum ve Ermenilerin eline geçiyordu. Örneğin, artık Musevi doktor yerine Rum doktor tercih ediliyor, belirli

²⁹¹ Beki L. Bahar, **Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri**, İstanbul, 2003, Pan yay., s. 48.

²⁹² Benbassa –Rodrigue, s. 197.

²⁹³ Bu konuda detaylı bir çalışma olarak şu esere bakılabilir: Çetin Yetkin, **Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler**, İstanbul, Gözlem yay., 1996.

²⁹⁴ İrvin Cemil Schick, "*Osmanlılar Azınlıklar ve Yahudiler*", **Tarih ve Toplum**, S. 29, İstanbul, Mayıs 1986, s. 41.

²⁹⁵ Bahar, s. 49.

²⁹⁶ Bkz. Schick, **a.g.m.**, s. 40–41.

mesleklerde Avrupa ülkeleri ile olan güçlü bağlantıları nedeniyle Hıristiyan unsurların eline geçiyordu.²⁹⁷

Musevi Cemaatinin bu duruma düşmesi ve özellikle kültürel ve dinî açıdan içine kapanmasında cemaat dışı faktörlerin etkisi olduğu kadar Mesih olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Sabetay Sevi'nin (1626–1676) de etkisi vardır. Sabetay Sevi'nin Mesihlik iddiasını cemaat ileri gelenleri reddederler ve durumdan yönetimi haberdar ederler. Sevi, İslâmiyet'e geçerek kendisini idamdan kurtarır ve sürgün edilir. Ancak kendisine bağlı kalan kesim bundan sonra "Sabetaycılar" ya da halk dilinde "dönme" olarak adlandırılırlar ve Musevi cemaatinden koparlar. Bu ise ülkedeki Musevi unsur üzerinde "*manevi bir şok*" hâsıl ettiği gibi, cemaatin gelirlerini de önemli ölçüde azaltır. Cemaatin yaşadığı bu şok ve kargaşa ortamı ise, din adamlarının muhtemelen yeni bir bölünmeye mahal vermeme endişesinden dolayı Musevi unsur üzerinde yoğun baskısını sonuç verir. Özellikle bugünkü Musevi tarihçiliğinde olay bu şekilde yorumlanmakta ve "*Osmanlı Museviliği için büyük bir facia, büyük bir sarsıntı olarak*" yorumlanmaktadır. Bundan sonra ancak on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde "*Alliance Israelite Universelle*" okullarının da etkisiyle Musevi cemaati bu kabuğu kıracaktır.²⁹⁸

Netice itibarıyla, cemaat dış dünyaya pencerelerini kapayarak kendi kabuğu içine çekilir. Toplum hayatından olabildiğince kabuğuna çekilme, beraberinde cemaatin cahilleşmesini ve ticari rekabette de Rum ve Ermenilerden geri kalması sonucunu vermiştir.²⁹⁹

Ticari hayattaki bu kader birliği on yedinci yüzyıldan Cumhuriyet'e devam eder. Cumhuriyet dönemi, her iki unsurun ekonomik hayatta tekrar toparlanma devresidir.

Rum ve Musevi cemaatleri arasındaki rekabet gündelik hayata da yansıyor ve sürtüşmelere neden oluyordu. Hatta bu bağlamda Rumlar arasında antisemitizmden bahsetmek mümkündür. Devlet aradaki bu sürtüşme ve düşmanlıktan kaynaklanan idari sorunları çözmek zorunda kalmıştır. Her yıl kutlanan Fısıh Bayramı'nda büyük kentlerdeki Musevi mahallelerini Hıristiyan unsurların saldırılarına karşı korumak

²⁹⁷ Basalel, s. 37; Bağış, a.g.e., s. 20.

²⁹⁸ Bkz. Aron Rodrique, **Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması**, Çev. İbrahim Yıldız, Ankara, 1997 Ayraç yay.; Basalel, s. 34–37; Ortaylı, **Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine**, s. 66.

²⁹⁹ Bkz. Bahar, s. 48, 49.

gerekmiştir. “İğneli Fıçı” adıyla bilinen olay, Fısıh Bayramı'ndaki hamursuz denilen ekmeğe bir Hıristiyan çocuğun kanını katmak ya da Yahudi olmayan bir çocuğun kanını akıtmak anlamına gelmektedir. Kökeni Roma'ya dayanan bu ananevi hikâye Osmanlı dönemine kadar gelmiş, Cumhuriyet döneminde ise Cevat Rıfat Atilhan tarafından gündeme getirilmiştir.³⁰⁰ Konu çalışmamız açısından iki cemaat arası ilişkilere somut olarak ışık tutması açısından önemlidir. Rum ve Musevi cemaatleri arasındaki ilişkiler zaman zaman kolluk kuvvetlerinin senenin bir döneminde Musevi mahallelerini korumalarını gerektirecek düzeyde gergindir.

Rum ve Musevi milletleri arasındaki bu derin rekabetin yüzeye vurduğu bir diğer olay 1821 yılında gerçekleşir. Fener Ortodoks Patriği V. Gregorius, Yunan isyanıyla ilgisinden dolayı suçu sabit olduğu anlaşıldığından, Paskalya günü Patrikhane'nin orta kapısında asılarak idam edilmiştir. Bunu takiben Kayseri, Edremit ve Tarabya Metropolitleri idam cezasına çarptırılmışlardır. Ayrıca tüccar ve Rum eşrafından beş kişi daha olayla ilgilerinden dolayı öldürülmüştür.³⁰¹ V. Gregorius'un cesedi Patrikhane kapısında üç gün asılı kaldıktan sonra, Benderli Ali Paşa'nın talimatıyla üç Musevi genci tarafından denize atılmıştır. Bunun üzerine Mora'da yaklaşık beş bin Musevi Yunanlılar tarafından katledilmiştir.³⁰² Rum Patriğinin cesedinin Musevi gençler tarafından denize atılması doğal olarak bu katliamın tek nedeni değildir. İki unsur arasındaki rekabetin, gerginliğin ve hatta derin bir düşmanlık duygusunun göstergesidir. Olay patlamaya hazır mevcut ortamı tetiklemiş olmalıdır.

Yirminci yüzyıla gelindiğinde Balkanları kasıp kavuran milliyetçilik kasırgası gayrimüslim unsurların arasını daha da açmıştır. Burada neredeyse tüm etnik ve dinî grupların kesişme noktası Selanik'tir. Her bir grup kapılarını ötekilere kapamış ve dağılmak üzere olan bir devlette kendilerine sağlam bir sığınak bulma derindedirler.

³⁰⁰ Ortaylı, **Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine**, s. 67.

³⁰¹ Eryılmaz, s. 57. Eryılmaz'ın bu doğrultudaki ifadesine karşın Karpat, Patrik'in isyanla ilgisi olmadığını ve masum yere asıldığını ifade etmektedir. Bkz. Karpat, “*The Social and Economic Transformation of Istanbul...*”, s. 255. Gülnihal Bozkurt, ilave olarak, Yunan isyanıyla ilgisinden dolayı, Kıbrıs Başpiskoposu, Baf, Tuzla ve Girne Metropolitlerinin idam edildiğini kaydetmektedir. Bkz. Bozkurt, **a.g.e.**, s. 29.

³⁰² Murat Hatipoğlu, “*The Historical Background of Antisemitism in Modern Greece*”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1999, s. 94–95; Basalel, s. 46.

Bu noktadan Rumlar Yunanistan ile artık saklama gereği de duymadıkları birliktelik göstermektedirler.

Cemaatler arası ilişkiler ve daha dar çerçevede Rum ve Bulgarlar arasındaki ilişkiler Osmanlı Devleti'ne karşı tutumlarını belirlemede de etkili olmuştur. Örneğin Rumlar ile Bulgarların arası Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasından itibaren olabildiğince gergindir. Aradaki bu sürtüşmenin bir sonucu olarak 1903 yılında meydana gelen Bulgar-Makedon ayaklanmasında Rumlar Türkler ve Müslüman Arnavutlar gibi Osmanlı Devletini desteklemişler, isyanın bastırılmasında hükümet güçlerine yardımcı olmuşlardır.³⁰³

II. Meşrutiyet'in ilânı sonrası Şark Demiryolları Şirketi'nin Bulgar işçileri Bulgar bağımsızlığına destek amacıyla iş bırakma eylemine girmişlerdir. Olayın Selanik'teki ekonomik faaliyetlerine zarar vereceğini düşünen kentin Rum ahalisi Bulgarlara büyük tepki göstermişlerdir. Böyle bir eylemin Bulgarların işine yarayacağı düşüncesindedirler. 10 Eylül 1908'de bir grup Bulgar gösteri niteliğinde Selanik'e geldiğinde Rumlar bunların varlığını hakaret olarak addedip saldırdılar. *“Saldırıyı yürütenler özellikle hemen hemen hepsi Rum olan limonatacılar, kafe garsonları ve lokantacıları. Bulgarlar istenmiyordu: Onlara hizmet etmeyi reddettiler ve dükkânların kepenklerini kapatarak bunu anlattılar.”*³⁰⁴

Rum cemaati ile Museviler arasındaki gerginliğe verilebilecek bir diğer örnek ise Balkan Savaşları sonrası Selanik'te yaşananlardır. Yunan ordusu Selanik'e girdiğinde o dönem itibarıyla dünyanın en kalabalık Musevi nüfusunu barındıran bu şehirde kendisini coşku ile karşılayan bir cemaat bulamamıştır. Bir süre sonra da bölgenin Helenleştirilmesi politikaları çerçevesinde antisemit uygulamalara maruz kalmışlardır. 1913 yılı Yunan nüfus sayımına göre şehrin nüfusu 157.889'dur. Bunun 61.439'u Musevi, 39.956'sı Yunan, 45.867'si Türk, 6.263'ü Bulgar ve 4.364'ü de yabancıdır. Bu rakam savaş öncesi Müslüman ve Museviler lehine daha fazla olmakla birlikte, Balkan savaşlarında kenti terk edip Osmanlı topraklarına sığınan göçmenlerin arasında önemli miktarda Musevi de vardır.³⁰⁵

³⁰³ Emiroğlu, s. 67.

³⁰⁴ Journal de Salonique , 13 Eylül 1908'den aktaran, Anastassiadou, s. 358.

³⁰⁵ Bkz. Ortaylı, , **Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine**, s. 59.

Buna karşın Museviler de son ana değin şehrin Osmanlıların elinde kalması, bu olmazsa uluslararası statüde ticari hinterlandı ile özerk bir bölge olması yolunda çalışmalarda bulunmuşlardır:

“Fransız tarzı eğitim almış yüksek burjuvazi, Siyonist militanlar, sosyalist hareketin yöredeki Yahudi temsilcileri 1913 yılı boyunca Selanik’in geleceğinin Yunanlılardan arınmasını sağlamak amacıyla büyük güçlerin hükümetlerine, uluslar arası teşkilatlara, Doğu’nun önemli Yahudi şirketlerine ve kişilerine çağrılar yaparlar. Çeşitli senaryolar gündeme gelir. Türk egemenliğinin korunmasını öngören seçenek bu senaryolar arasında en ideali gibi durur. Şehrin açık liman olarak uluslar arası bir nitelik kazanması da Yahudiler için uygun bir seçenek olabilirdi. Hatta derin bir hinterlant güvencesi veren ve kuzeyle ticaret kanallarını açık tutacak bir Bulgar egemenliği bile Yunan egemenliğine tercih edilebilirdi.”³⁰⁶

Yunan İsyanı gayrimüslim Osmanlı tebaasının konumunu dolayısıyla ilişkilerini de etkileyen önemli köşe taşlarından birisidir. İsyan ile Osmanlı ülkesinde Rumlar gözden düşmüş, bürokraside sahip oldukları ayrıcalıkları kaybetmişlerdir. Rum unsurun bıraktığı boşluk öncelikle Ermeni Osmanlı tebaasınca doldurulmuş ve üst düzey makamlara kadar yükselme imkânı bulmuşlardır.³⁰⁷ Örneğin Balkan Savaşları esnasında Osmanlı Hariciye Nazırı bir Ermeni olan Gabriel Norodankyan’dır.³⁰⁸ Gayrimüslim tebaa arasında bürokraside Ermenilerden sonra istihdam edilen unsur Musevi cemaati olmuştur. Tanzimat ile birlikte nazırlık, valilik ya da büyükelçilik gibi yüksek bürokraside olmasa da yönetimde Musevi memur sayısı artmıştır.³⁰⁹ Bürokrasideki bu yer değiştirme doğal olarak gündelik hayatta da yansımalarını bulmuştur. Benzer durum Ermeni meselesinin gündeme gelmesi ile yaşanmış ve bürokraside gayrimüslim unsur olarak Musevi cemaati rakipsiz kalmıştır. Bu süreç içerisinde diğer iki Hıristiyan unsura karşı konumunu güçlendirmek isteyen Musevi cemaatinin ileri gelenleri cemaatin kültürel donanımını ve ticari yeteneklerini geliştirme amacıyla *Alliance Israelite Universelle* okullarına

³⁰⁶ Benbassa –Rodrigue, s. 232.

³⁰⁷ Karpat, “The Social and Economic Transformation of Istanbul...”, s. 256.

³⁰⁸ Bkz. Güler, **a.g.e.**, s. 211.

³⁰⁹ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 68.

destek vermişlerdir. Ancak bu çalışma meyvesi bir iki kuşak sonra toplanacak bir hamledir.³¹⁰

Bununla birlikte, yirminci yüzyılın ilk on yılına kadar Ermeni ve Rumlar ticaretteki üstün konumlarını muhafaza ederler. Museviler bu güçlü yapının gölgesinde kalırlar. “*Rum ve Ermeni cemaatinin etkinlikleri çok yönlü bir ekonomik tabana yayılmıştır. Bu taban yeni fırsatlardan pay çıkarabilecek konumdaki dinamik şirket yöneticilerini, geniş bir köylü sınıfını içerir. Yahudilerin ekonomide üstün oldukları tek yer Selanik’tir*”³¹¹.

Bu gerçek, rakamlarda da ifadesini bulur. 1885 senesi itibarıyla İstanbul’da çalışma hayatındaki aktif nüfus ile ticaret yapan nüfusun gayrimüslim cemaatlere göre oranı aşağıdaki gibidir.³¹²

	Çalışma hayatında faal nüfusun %	Ticaret yapan nüfusun %
Rum	22,52	20,58
Ermeni	25,41	26,00
Musevi	5,59	5,24

Rum, Ermeni ve Bulgar cemaatlerinin ülke dışında güçlü koruyucuları mevcuttu ve bu himaye onları devletle ilişkilerinde Musevi cemaatinden farklı metotlar izlemelerine olanak veriyordu.³¹³ Başlarına gelen herhangi bir adli, idari ya da asayişli ilgilendiren olayda, gerek bireysel ve gerekse cemaat olarak, Avrupa’nın güçlü devletlerinden birisinin diplomatlarını hami olarak yanlarında buluyorlardı. Bu durum ise onları devlete karşı tutumlarında daha cüretkâr yapıyordu. Öte yandan bir Ermeni, Rum ya da Bulgar Osmanlı vatandaşının başı sıkıştığında Rusya, Yunanistan, İngiltere ya da Fransa gibi sığınacağı devlet mevcuttu. Oysa benzer durum Musevi tebaa için 1948’e kadar mümkün olmayacaktı. Bunu bilmenin rahatlığı ile zaman zaman Patrikhanelerin Babîâli’ye karşı olağanüstü çıkışlar yaptıkları bilinmektedir. Öyle ki özellikle incelediğimiz döneme dair eserlerde Fener Rum Patriği ya da Ermeni Patriği’nin Babîâli ile ilişkilerinde yabancı bir devlet

³¹⁰ Bkz. Benbassa –Rodrigue, s. 212; Ortaylı, **a.g.e.**, s. 71.

³¹¹ Benbassa –Rodrigue, s. 206–207.

³¹² **a.g.e.**, s. 209.

³¹³ Ondokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde Museviler dışında bütün gayrimüslim unsurlar için kendilerini fiilen himaye eden bir dış güç vardı. Bkz. Ahmad, **a.g.e.**, s. 88.

temsilcisi gibi hasmane tavırlara girdiği, batılı ülke hükümetleriyle yazışmalar yaptığı ya da iç politikaya dair pazarlıklar yaptığı kaydına sıkça rastlanmaktadır.³¹⁴

Oysa Musevi cemaatinin bu tarz bir politika belirlemesi ve uygulaması için nesnel şartlar mevcut değildi. Bunda yukarıda arz ettiğimiz gibi güçlü bir haminin bulunmaması kadar o gün dünyasının şartları da müsait değildi. Avrupa’da ve özellikle de Doğu Avrupa’da antisemit uygulamalar yaygındı. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında başlayıp, I. Dünya Savaşı yıllarına doğru hızla artan, Osmanlı topraklarına kabileler halindeki Musevi göçü, Doğu Avrupa’da Museviler için yaşanılmaz bir hayat olduğunu ortaya koymaktadır.³¹⁵ Öte yandan 1492’den başlayan bir süreçle Osmanlı toprakları Museviler için Avrupa ülkelerine kıyasla insanca yaşamanın mümkün olduğu topraklardı. Kendilerine yüzyıllarca kucak açmış bir devlete karşı sadakat duygusu hissetmemeleri mümkün değildi. Bunun ifadesi, olarak başlangıcı 1892’lere varan, İspanya’dan kaçıp Osmanlı topraklarına sığınmanın kutlamalarının yapıldığı bilinen bir gerçektir.

Bu farklı konumdan dolayı Musevi cemaati kaderini Müslüman unsurun kaderi ile bir görmüş, siyaset sahnesine çıktığı II. Meşrutiyet döneminde de İttihat ve Terakki ile tam bir uyum içerisinde politikalar benimsemiştir. Meşrutiyet’in ilânı öncesi ve sonrası gelişmeleri ile Musevi cemaati İttihat ve Terakki ile uyum içerisindeydi. Bu uyum sonucu cemaat ile İttihatçı kadro Selanik’te ileri derecede ortak çalışma halindedir. Selanik Mason locası başkanı ve sonrasında Selanik ve İstanbul mebusu olan Emanuel Karaso, Primo Levi, Oscar Strauss ve Jacob Schiff gibi bazı masonlar Talat Paşa ve Cavid Bey’e yakın isimlerdir. Esasen İttihat ve Terakki hükümetlerinde önemli görevler üstlenen bu ikili aynı zamanda Mason localarının da saygın üyeleridir.³¹⁶ Bernard Lewis’e göre, bu durum özellikle olayların arkasında komplo teorileri arayan tarih anlayışına katılan yazarlar tarafından Meşrutiyet’in ilânını Musevilere ve Mason Komitelerine bağlayan yorumlar yapılmasına yol açmıştır.³¹⁷

³¹⁴ Bkz. Halil Menteşe, **Halil Menteşe’nin Anıları**, İstanbul, 1986, Hürriyet Vakfı yay., s. 175; Şahin, **Fener Patrikhanesi...**, s. 199; Bozkurt, **a.g.e.**, s. 172.

³¹⁵ 1862–1914 yılları arasında Osmanlı ülkesine göç eden Yahudi sayısı 120.000 civarındadır. Bkz. Karpat, “Jewish Population Movements...”, s. 161.

³¹⁶ Karpat, **Balkanlarda...**, s. 250.

³¹⁷ Bkz. Lewis, **Modern...**, s. 210–211. Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz.: Ramsaur, s. 141–151.

Musevilerin kaderlerini Müslüman unsur ile bir görmesinde Hıristiyan gayrimüslimlerin tavırları önemli rol oynamıştır. Öyle ki Selanik'in Yunan ordusunca teslim alınmasından önce şehri terk eden kabilelerden önemli bir kısmı da Musevilerdi. Balkan Savaşları ve sonrası I. Dünya Savaşı yıllarında, fotoğraf karelerine yansıyan çamurlu yollardaki göç kabilelerinden önemli bir kısmı Musevi cemaati idi.³¹⁸ Diğer taraftan Trakya'daki yerli Rum ve Bulgarlar Musevileri kendilerinden kabul etmemişler, Mütareke sonrası dönemde kurdukları komitelere Müslüman unsuru kabul etmedikleri gibi Musevi cemaati mensuplarını da kabul etmemişlerdir.³¹⁹ Öte yandan yine aynı dönemde Lüleburgaz'da, Musevilerin, ruhani liderleri de dâhil olmak üzere, Yunan işgal kuvvetlerinin ev basma, tutuklama ve işkencelerine muhatap olduklarına dair Osmanlı Arşivi'nde belgeler mevcuttur. Yunan ordusu ve yerli Rumlar soruşturma, hapsetme ve işkencede Musevileri Müslümanlardan ayrı tutmamıştır.³²⁰

Söz konusu dönemde Musevi cemaati ruhani liderleri, Yunanistan lehine beyanat vermeye, bölge ile ilgili düzenlenecek uluslararası konferansa bölgenin Yunanistan'a ilhakı talebiyle Rumlarla birlikte başvuruda bulunmaları konusunda baskı görmüşler, istedikleri doğrultuda cevap alamayınca da tehdit ve işkence yoluna başvurmuşlardır.³²¹

Selanik Musevilerinin önde gelenlerinden Avukat Emanuel Karaso fırkanın Merkez-i Umumi üyelerindendi. Karaso cemiyet ile öylesine kaynaşmıştı ki Hürriyetin İlânı ertesinde Selanik şehir meydanında parti adına nutuk verebiliyor ve Sultan Abdülhamid'e hal'ini tebliğ eden dört kişilik heyetin içinde yer alıyordu.³²²

³¹⁸ BOA, DH. EUM. SSM. D. No: 62 V. No: 19 1336 Z. 10

³¹⁹ BOA, DH. EUM. SSM. D. No: 49 G. No: 28 1340 Ş. 26.

³²⁰ BOA, DH. EUM. AYŞ. D. No: 4 G. No: 62 1337 B. 10.

³²¹ "Lüleburgaz Musevî cemaati reis-i ruhanisi Behar Efendinin hanesine vâki olan taarruzun Şarkî Trakya meselesine dair sulh-i umumî konferansına verilmek üzere Venizelos'a berây-ı îsal yerli Rum ahali tarafından tanzim edilen istirhamnâme-i umûmi ile saireye Musevîlerin iştirak hakkında vâki olan teklif ve davete mûmâ ileyhın adem-i icabetinden dolayı yerli Rumların teşebbüs üzerine Yunan müfrezesi kumandanı Vilahopulos ile zâbitânının eser-i tertîbi olduğu ve mütecâsirlerinin de Yunan efrâdı bulunduğu istitlâât-ı hafıyye neticesiyle de teyyüid eylediği polis müdüriyetinden bildirilmekte..." Çok uzun olan belgenin tamamı için bkz. BOA, DH. EUM. AYŞ. D. No: 4 G. No: 62 1337 B. 10.

³²² Yalçın, s. 119; Apak, s. 31. Gerçi Bernard Lewis, Emanuel Karaso hakkında "Genç Türklerin Avrupalı hasımları tarafından adı sık sık zikredilen Selanik'li avukat Karaso önemsiz bir simaydı. Gerçekten önemli bir rol oynamış olan Cavit dönme (on yedinci yüzyılda kurulmuş Yahudi - Müslüman birleşimi bir mezhep) idi ve gerçek bir Yahudi değildi; her halükârda cemaatının ön safa

İKİNCİ BÖLÜM

SAVAŞLAR VE GAYRİMÜSLİM CEMAATLERİN TUTUMLARI

A. Balkan Savaşları ve Gayrimüslim Cemaatler

Yunanistan'da bir askeri darbe sonucu iktidara gelen Venizelos (1910) ilk olarak Megali İdea'yı yürürlüğe koydu. Bu amacı gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'ne karşı Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya ile ittifak arayışlarına girdi.³²³ Bu doğrultuda Rusya'nın da desteğini alan ittifak planı ikili görüşmeler sonucunda şekillendi. Müzakerelerde Osmanlı Mebusan Meclisinde yer alan Rum ve Bulgar mebuslarının diyalog süreci ile Fener Rum Patrikhanesi'nin organizasyonu önemli rol oynamıştır. 1911 senesinde Patrikhaneyi ziyarete gelen Sırbistan Kralı Patrik ile yaptığı görüşmede planlanan Sırbistan - Yunanistan ittifakının esasları üzerinde görüş alışverişinde bulunmuştur.³²⁴

Karşılıklı müzakereler, Fener Rum Patrikhanesinin dinsel, Rusya'nın ise siyasal güdülemesi ile belirli bir olgunluğa erişmiş oldu. İttifakın yürürlüğe konulması için en uygun ortam, Devletin İtalya ile Trablusgarp'ta savaş halinde olduğu dönemdir. Yunan, Sırp ve Bulgar orduları, 8 Ekim 1912'de Rumeli sınırlarının tamamında aynı anda saldırıya geçtiler. Altı hafta süren savaş sonucunda Yunanistan Selanik'i, Sırp Manastır ve Makedonya'yı ele geçirdiler. Bulgar ordusu Çatalca'ya kadar geldi.

Savaş esnasında Makedonya, Epir ve Teselya'daki Osmanlı tebaası Rumlar Türk ordusunu cephe gerisi faaliyetler ile oyalayıp büyük tahribat verdiler. Diğer taraftan yerli Müslüman ahali üzerinde izleri bir milletin belleğinden kolay kolay

erişmiş tek üyesi görünüyor" demektir. Bkz. Lewis, **Modern...**, s. 211. Emanuel Karaso için ayrıca bkz. A. L. Macfie, s. 39-43.

³²³ Bkz. Richard C. Hall, **Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası**, Çev. M. Tanju Akad, İstanbul, 2003, Homer Kitabevi yay., s. 12-18.

³²⁴ Şahin, **Fener Patrikhanesi...**, s. 207-208.

silinemeyecek katliamlar yapıldı.³²⁵ Söz konusu devletler toprak paylaşımında birbirleriyle anlaşamayıp, kendi aralarında tekrar bir savaşa girişince Çatalca hattına kadar çekilmiş olan Türk kuvvetleri ileri bir harekâtla Edirne'ye kadar olan bölgeyi geri aldı.

Balkan Savaşlarının devam ettiği tarihlerde Fener Rum Patrikhanesi içerisinde netleşen iki hizip vardır. Bunlardan birincisi, hâlihazırdaki Patrik III. İoakim'in (Yovakim) liderliğini yaptığı, Fatih'ten beri süregelen Patrik'in millet başı statüsünü devam ettirdiği, toplum yapısında önderliğin kilisede bulunduğu, imtiyazların korunması mücadelesinin devam etmesi gereğini ve Osmanlı Devleti'ni içeriden ele geçirerek Bizans'ı yeniden kurma politikalarının uygulanmasını savunan gruptur. Grubun önemli diğer üyeleri, Millî Mücadele sırasında Trabzon Metropoliti olan ve entelektüel birikimi ile bilinen Hırisanthos Filippidis, Efes Metropoliti, Rum mebuslardan Karolidi Efendi ve Patrikhane arşivcisi Manuil Gedeon'dur. Kaleyi içerden fethetme mantığı ile hareket eden bu grup Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Yunanistan'ın Megali İdea'sına uygun bir eğitime de izin vermez. Zira Rumların eğitimi Patrikhane'nin denetim ve kontrolündedir ve ders kitaplarının basımı da Patrikhane matbaasında yapılmaktadır. III. İoakim (Yovakim) bu yaklaşım farklılığından dolayı Yunanistan başbakanı Trikupis ile de sürtüşmeye girer. Diğer hizbe oranla daha gelenekçi olan bu gruba göre vatanın ve inancın yegâne kurtuluş yolu kutsal âdete ve atalardan kalma nizama saygıyla, düzenin ve var olanın korunmasından geçmektedir. İkinci gruba göre ise kurtuluş Yunanistan'ın siyasi önderliğinde Anadolu ve Balkanlar'daki Rumları da kapsayacak Büyük Yunanistan'ın kurulması mümkün olacaktır. Bu çizginin elebaşısı ise İzmir Metropoliti Hrisostomos ve Amasya Metropoliti Germanos'tur. Germanos Merzifon Amerikan Koleji'nin misyoner faaliyetlerine karşı okullar açması ve I. Dünya Savaşı'nda Karadenizli Rumların sürülmesine karşı çıkmasıyla bilinmektedir.³²⁶

Açıkça görülmektedir ki Patrikhane çöküş dönemini yaşayan Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden kalkacağı üzerine hesaplarını yapmakta, yalnızca bu

³²⁵ Richard C. Hall'a göre Balkan Savaşları: "...20. yüzyılda karşılıklı orduların sivilleri hedef aldığı ilk çatışmaydı." , Hall, s. 182. Savaşta yaşanan vahşet ile ilgili olarak bkz. **a.g.e.**, 181-184.

³²⁶ Bu iki grup hakkında değerlendirmeler için bkz. Bayar, c. 5, s. 116; . Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul, 2002, İletişim yay., s. 365.

yıkıntının sonrasındaki oluşturulacak siyasi coğrafyayı biçimlendirmeye dair metot farklılıkları yaşamaktadır. Amaç ise birdir ve hasta adamın bir an önce tarih sahnesinden çekilip Rum milletinin ve Rum Ortodoks Patrikhanesinin kurtuluşunun sağlanmasıdır.

II. Meşrutiyet ile birlikte yasama organında varlıklarını güçlü bir biçimde vurgulama ihtiyacı duyan Rumlar Osmanlı Ahrar Fırkası ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile işbirliğine giriştiler. 1908 de Meclis-i Mebusan'a 26 mebus ile giren Rum azınlığına ait mebuslar mecliste sürekli olarak ayrı bir siyasi parti gibi toplu hareket ettiler. Bu ortak strateji ve fikir - eylem birliğinin arkasındaki güç ise Patrikhane idi. Bu grup İttihat ve Terakki'nin muhalifleri ile birlikte hareket etmek suretiyle 1908–1912 yılları arasında oluşan tüm krizleri destekleyerek yeni bazı haklar elde etmenin peşinde oldular.

Balkan Savaşları sırasında Patrikhane Yunanistan'a sürekli olarak moral ve maddi destek vermiştir. Doğrudan ya da dolaylı Patrikhaneye bağlı kişi ve birimler Yunan ordusu için Ortodoks Rumlardan yardım topluyorlardı. Öbür taraftan, yine Patrikhane'nin organizasyonu ile Batı Anadolu'dan Yunanistan'a, savaşta Osmanlı orduları ile savaşmak amacıyla gönüllüler gönderiliyordu.³²⁷

Savaşın devam ettiği günlerde Drama'nın Persiçan nahiyesinde silahlı ayrılıkçı güçlerle işbirliği halinde olduklarından dolayı tutuklanan ve Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edilen Rum cemaati mensupları Metropolit Arsiniyos'un Dâhiliye Nezareti'ne çektiği bir telgraf ile protesto edilir. Telgrafıyla Metropolit, kendilerine yapılanın bir zulüm olduğunu, bunun düşman devletler tebaasına dahi yapılamayacağını ifade ediyordu. Bu tür olaylar Trakya ve Batı Anadolu'da sıkça karşılaşılan türde olaylardır. Patrikhane ve ona bağlı olarak Metropolitler savaş ortamında, mahkeme kararı ile sabit bir suçtan dolayı bile protesto telgrafları çekmekte ve Yunan ordusuna sağlanan desteğin arkasında organizatör ve hami olarak bilfiil durmaktaydılar. Yukarıda bahsi geçen hadisede de benzer gelişmeler sıralanmış, Dâhiliye Nezareti'nden beklediği yanıtı alamayan Drama Rum Metropolitleri Rum azınlığı kışkırtarak protesto gösterileri yapılmasını sağlamıştır.

³²⁷ Şahin, **Fener Patrikhanesi...**, s. 207–208.

Trablusgarp ve Balkan Savaşları esnasında Ermeni ve Rumlar Osmanlı Devleti'nin savaş gücünü kırmak amacıyla, cephe gerisinde casusluk, propaganda, tahrik ve silahlanıp dağa çıkararak Müslüman köylerini basmak gibi türlü vahşetler irtikâp etmişlerdir. Bu tür eylemler Patrikhane ve Metropolitlerin teşvik ve organizasyonu ile olduğuna dair pek çok arşiv belgesi gerek İngiltere ve gerekse Osmanlı arşivinde mevcuttur. Balkan Savaşlarında edinilen bu tecrübeler I. Dünya Savaşı yıllarında da artarak devam ettirilmiş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerce, Trakya, Karadeniz ve Batı Anadolu'da Rumlarca Türk köylerine saldırılar düzenlenmiştir.

Gayrimüslim unsurların bu olumsuz tutumları, savaş ortamında Osmanlı ordularını cephe gerisi faaliyetler ile meşgul edip, Müslüman ahali üzerinde terör eylemlerinde bulunmaları her iki kesim arasında büyük bir kin ve nefret uyandırmıştı. Doğal olarak bunun ülke yönetimine de yansıdığını görüyoruz. Yaşanan bu acı tecrübeler İttihat ve Terakki idaresini gayrimüslimlerden kurtulma yolunda politikalara itmiştir. Bunun ilk yansımasını 1913 yılında Bulgaristan ile varılan Nüfus Mübadelesi Antlaşmasında görmek mümkündür. Anlaşma uyarınca Trakya'da Osmanlı toprakları içerisinde meskûn 46.764 Bulgar, Bulgaristan'a göç ettirilir.³²⁸

Bunları takip eden Balkan Savaşları ise ülkede gerek yönetici kesim gerekse asli unsur olan Türkler arasında milliyetçilik duygularının köklü bir şekilde yerleşmesi sonucunu doğurdu. Savaşta Osmanlı tebaası Rum askerlerin birçoğu daha savaşın ilk gerileme safhasında düşman tarafına geçtiği de savaşın içinde bulunmuş kişilerin hatıratlarında mevcuttur. İkinci Balkan Savaşı'nda ise Hıristiyan erlerden kimse bulunmamıştır.³²⁹ Rumların Osmanlı Devleti'ni kendi devletleri olarak görmedikleri ve doğan ilk fırsatta bu hissiyatı fiiliyata döktükleri, döneme ait pek çok hatıratla yer almaktadır.³³⁰

³²⁸ Stephen P. Ladas, **The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey**, New York, 1932, The Macmillan Company, s. 20.

³²⁹ Mahmud Muhtar Paşa, s.155.

³³⁰ Meselâ: *“Vagonlar boşalıp da istasyon meydanı Yunan askerleriyle dolunca hepimiz şaşkına döndük. Yunan askeri saf halinde istasyondan şehrin içine yürüyordu. Biz onlara bakmaya bile cesaret edemiyorduk. Yürekllerimiz burkuluyordu. Gözlerimiz yaşlıydı. Halk da yüreğinden vurulmuştu. Bu sırada Yunan saflarından bir ses yükseldi:*

Öte yandan Vize’de savaş halindeki Osmanlı ordusu etraf Hıristiyan köyleri ile çevirili olduğundan zahire bulamıyordu. Bunun da ötesinde bu köylerin yakınından geçen Osmanlı askerine silahlı saldırılar düzenleniyordu:

*“Midye’ye çıkarılan bir redif taburu, hem o yöreyi korumakla hem de köylerden erzak toplamakla görevlendirildi. Hıristiyan köylerinin yanından geçen asker ve zabıtlar, ekseriya öldürüldüğünden, bunun önünü almak için de etkili tedbirler alınmaya girişildi.”*³³¹

Osmanlı Ordusu, savaşın ileriki safhalarında sık sık benzeri yerli Hıristiyan unsurların saldırılarına maruz kalacaktır. Konunun daha nesnel olarak değerlendirilebilmesi ve Osmanlı ordusunun tutumu ile Balkan devletlerinin tutumu arasında karşılaştırma yapabilmek için Mahmud Muhtar Paşa’nın hatıralarındaki şu bilgiyi de kaydetmede fayda var:

*“Şehir içinde yağmacılığa başlamış askerlerden onbeş kadarı tutuklanarak, karargâha getirilmiştir. Hemen bir harp divanı kuruldu ve bunlardan yedisi, birliklerin önünde idam edildi.”*³³²

Buna karşın, karşı cephenin tarzı çok farklıdır: *“Düşman, sınırda bulunan ve yoluna çıkan bütün Müslüman köylerini yakıp yıkmıştı.”*³³³

Diğer taraftan Bulgar uyruklu Ermeniler savaşta yer almak için Bulgar ordusuna yazıldılar. Bulgaristan’da özellikle Varna çevresinde yaşayan ve Osmanlı tebaası olan Ermeniler de, 273 kişilik gönüllü birliği oluşturarak, Ermeni ihtilalci Antranik komutasında Osmanlı ordusuna karşı savaştılar. Bu birlik Şarköy, İpsala, Malkara, Dedeağaç ve Mürefte bölgelerinde görev aldı.³³⁴ Öte yandan Karadeniz

-Zekeriya... Zekeriya...

Başımı çevirip baktım, yürüyüş halinde bulunan bir Yunan kıt’asının tam ortasında bir Yunan askeri başlığını sallayarak bana sesleniyordu:

-Ben sana Selanik’e geleceğiz, burasını alacağız, demedim miydi? İşte görüyorsun ki buradayız.

Bu, Selanik idadisinde (lise) okurken benim sınıfta bulunan bir Rum arkadaşı. Yunan ordusuna gönüllü olarak girmişti. İşte Selanik’e de fatih olarak giriyordu. Ve bunu bana göstermekten sonsuz bir zevk alıyordu...” Bkz. Sertel, s. 48.

³³¹ Mahmud Muhtar Paşa, s. 40.

³³² a.g.e., s. 38.

³³³ a.g.e., s. 9.

³³⁴ Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, Ermenice’den Türkçe’ye Çev.: Mariam Arpi – Nairi Arek, İstanbul, 2003, Peri yay., s. 151–154.

yöresinde Meşrutiyet'in ilânından sonra Amasya Metropoliti Germanos tarafından kurulan silahlı Rum çetecilerden yirmi kadarı Balkan Savaşlarında Osmanlı ordusuna karşı savaşmak üzere Yunan ordusuna katılmıştır.³³⁵

Balkanlarda yaklaşık beş yüz yıldır Türk hâkimiyetinde olan Selanik ve Manastır gibi iller toplumsal ve dinî yapı göz önüne alınmadan Londra Konferansı ile ana bünyeden koparılıyordu. Savaş esnasında ve sonrasında her türlü tecavüze muhatap olan yüzbinlerce Müslüman Türk, doğup büyüdüğü toprakları, evlerini, bağ ve bahçelerini terk etmek zorunda kaldılar.

"...Ordularımızın ricatini geniş ve acıklı bir hicret akını takibetmekte ve bir Türk – İslâm muhacereti, daha çok İstanbul üzerinden sel gibi Anadolu'ya akmakta idi.

*İstanbul'da ve diğer geçit yerlerinde, her bozguna olduğu gibi, yine camiler, Rumelinin her tarafından kaçıp kurtulan Türk – Müslüman aileleriyle dolup taşar olmuştur."*³³⁶

Yunanistan savaş sonrası ele geçirdiği topraklarda aleyhine olan nüfus yapısını lehine döndürmek telaşı ile değişik kombinasyonlara girişiyordu.³³⁷ Meropi Anastassiadou'nun ifadesi ile *"Müslüman öge de şehri terk etmeye teşvik edildi"*.³³⁸ Bunu sağlamak için başvuru başlıca yöntem ise gerek organize ederek ve gerekse göz yumma şeklinde yerli Türk ve Müslüman ahaliye karşı terör uygulamaktı. Diğer taraftan insanlar en temel haklarından yararlanmaları engellenerek göçe zorlanıyordu:

"Gerçekten de Yunanistan, Türkiye'nin Rumlara fena muamele ettiği iddiası ile, Balkan felâketi sonunda eline geçen topraklarda yaşayan azınlık Türklerine, daha ilk günden itibaren, gayrimenkul mallarını satmak hakkını yasaklamış, ayrıca savaş ve istilâ nedeniyle terkedilmiş gayrimenkullerle birlikte bir kısım diğer Türk mallarına da, başka nedenlerle el koyma yoluna gitmişti. Bununla da yetinilmeyerek, bir yıl içinde tasarruf haklarını tetkik komisyonları nezdinde kanunî yeterlikte

³³⁵ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 357; Yusuf Sarıncay, *"Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası"*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XI, S. 31, Ankara, Mart 1995, Sayfa 110.

³³⁶ Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara, 1959, Ayyıldız Matbaası, s. 69.

³³⁷ Balkan Savaşları sonunda Yunanistan ülke yüzölçümünü %70, nüfusunu ise 2.800.000'den 4.800.000'e çıkarmıştı. Bkz. Richard Clogg, **Modern Yunanistan Tarihi**, Çev.: Dilek Şendil, İletişim yay., İstanbul, 1997, s. 107. Savaş sonrası değişimi ayrıca için bkz. Bayur, c. II, Kısım II, s. 464.

³³⁸ Bkz. Anastassiadou, s. 380.

belgelerle ispat edemeyenlerin dahi ellerindeki gayrimenkullerin devletçe alınacağı esası konmuştu.

Söz konusu misilleme bahanesi yanında, tarımsal yerleşimi tanzim ve Kafkasya ve Trakya muhacirlerini toprak sahibi etme gibi bahanelerle, Türk azınlığı emlâkinde başka tahdit ve takyitlere dahi gidilmiştir. Ayrıca, Atina anlaşmasının indî ve keyfî bir tefsirine kalkışılarak çıkarılan kanun ve emirlerle, (dimosyon, menenkiisiz ve epitaksi) gibi adlar altında kısıtlamalar da yaratılmış, rakabe hakkının ve genel olarak taşınmaz malların ferağ ve intikalinin men'ine ilişkin kararlar alınmıştır.

Yunanlıların bu gasp ve tecavüz hareketleri, sadece Türk azınlığın özel hak ve menfaatlarına yönelmekle kalmamış, cami, mektep, hamam ve sair kamu yararlı kuruluşlara da teşmil edilmiştir. Bu türden saldırılar sadece işgal veya tahrip şeklinde cereyan etmemiş, hakaret edici, küçültücü hareketlere dahi kalkışılmıştır. Örneğin, Selanik'teki Burmalı camii, önce eski eser sayılarak hükümetçe elkonma işlemine tâbi tutulmuş, sonra da bir tiyatrocuya kiralanarak oyun yeri haline getirilmiştir. Benzer bir harekete mübadeleden sonra da gidilerek Türklerin en büyük ibadet yeri olan Hamzabey camii dahi, içinde kahvehane, sinema ve meyhane barındıran bir iş yerine çevrilmiştir.”³³⁹

Yunanistan, zor kullanarak göç ettirme ve sonrasında Helenleştirme politikalarında büyük ölçüde başarılı da oldu. Örneğin Selanik'in 1913'de % 25 olan Yunan nüfusu 1916 Mart'ında % 40'ı aşmıştı. Yine aynı dönemde şehirdeki Türk nüfusu % 11 oranında azalmıştı.³⁴⁰

Öyle ki; yirminci yüzyıl başlarında dünyanın en yoğun Yahudi nüfusunu barındıran Selanik'te Musevi cemaat de antisemitik uygulamalardan payını aldı:

“Şehirlerinin Yunanlarca ilhakından memnun olmamış gözükten ve bunu urbi et orbi [dört bir yanda] ilân etmekten çekinmeyen Selanik Yahudileri karşısında Atina hükümeti öncelikle uzlaşma politikası izledi: Kral Georgios ile hahambaşının herkesin önünde kucaklaşması, Yunan ve Yahudi halkları arasındaki geleneksel

³³⁹ Ömer Dürrü Tesal, “Türk ve Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek Azınlıkların Mübadelesi”, **Tarih ve Toplum**, c. 9, S. 153, İstanbul, Mayıs 1988, s. 46–302 ve 47–303 ve Özellikle Selanik'te mezarlık, cami ve diğer Osmanlı dönemi yapıların adım adım nasıl yok edildiği ile ilgili olarak bkz. Anastassiadou, s.380–383.

³⁴⁰ Anastassiadou, s. 380.

*kardeşlik üzerine bir yığın laf ve özellikle, daha somut olarak, padişahın Yahudi cemaatine verdiği yüzyıllık ayrıcalıkların kabulü, ilaveten de askerlik hizmetinden muaf tutulma. Bununla birlikte bir süre sonra sopa gösterilmeye de başlanacaktır. İkinci sınıf yurttaş olarak kabul edilen Yahudilerin, ancak ayrı seçim bölgelerinde oy kullanmak koşuluyla seçimlere katılmaları kabul edilir. Aynı zamanda, şehrin periferisindeki şehirleşme çalışmaları bahanesiyle, cemaatin gerçek belleği olan mezarlıkların imhası projesiyle karşı karşıya kalırlar.*³⁴¹

Osmanlı topraklarına sığınan bu insanlar, Trakya ve Batı Anadolu'da, savaş zamanındaki yaşanan olaylar nedeniyle, ülkeyi terk eden Rumların emlakine yerleştirildiler. Savaş sonrası yaşanan facia öylesine büyüktü ki, yaşanan vahşet kulaktan kulağa bütün ülkeye yayılmıştı. Trakya ve Batı Anadolu'daki yerli halk yaşanan muhacir akınına bizzat şahit oluyordu. Doğal olarak Balkanlarda Türk ve Müslüman ahaliye karşı yapılan vahşet kulaktan kulağa öylesine hızla yayılıyordu ki; bir zaman sonra misilleme endişesi duyan Rumlar arasında bir hareketlilik başladı. Edirne, Bursa ve Aydın gibi vilayetlerde, başlarına bir şey gelme endişesi duyan Rumlar Yunanistan'a göç etmeye başladılar.³⁴²

B. Balkanlardan Anadolu'ya Türk Göçü ile Rumların Türkiye'den Göçü

Rumların Türkiye'den göçü Balkan Savaşı ile başlamış ve bu tarihten sonra özellikle 1914–1915 yıllarında İttihatçıların güvenlik ve askeri nedenlerle Ege kıyılarını Türkleştirme politikasının bir sonucu olarak en üst noktasına ulaşmıştır.³⁴³ Bu Rum göçü I. Dünya Savaşı sonrası Yunan ordusunun Anadolu'yu işgali ile tersine dönmüş Anadolu'yu özellikle de Ege kıyılarını terk etmiş olan Rumların büyük kısmı

³⁴¹ , a.g.e., s. 381.

³⁴² Bkz. Menteşe, s. 166.

³⁴³ Mihri Belli, **Türkiye Yunanistan Nüfus Mübadelesi Ekonomik Açıdan Bir Bakış**, Çev.: Müfide Pekin, İstanbul, 2004, Belge yay., s.23; Nurdoğan Taçalan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, İstanbul, 1971, Milliyet yay., s. 76.

tekrar geriye gelmişlerdir. Konunun nihai çözümü, Lozan Antlaşması'na eklenen bir protokol ile düzenlenen Türk Yunan Nüfus Mübadelesi ile olmuştur.³⁴⁴

Osmanlı hükümetinin Balkan Savaşları sonrasında karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan biri, kaybedilen topraklardan kabileler halinde gelen Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesi idi. Leila Erder, İlhan Tekeli ile ortak çalışması olan *İç Göçler* isimli eserinde 1912 ile 1915 yılları arası yaklaşık 240.000 muhacirin Anadolu'ya yerleştirildiğini kaydetmektedir.³⁴⁵ Öte yandan savaşın sona ermesine karşın, özellikle Yunan hükümetinin sistemli olarak uyguladığı yıldırma politikası sonucunda, kaybedilen topraklardaki Müslüman ahaliye göç etmekten başka seçenek kalmıyordu.³⁴⁶

Şu veya bu sebeple, Osmanlı hükümetinin karşı karşıya olduğu gerçek: aç-çıplak akıp gelen yüz binlerce insana başlarını sokacak ev ve işleyecekleri bir arazi sunmaktı. Ekonomisi çökmüş bir devlet için aksi, zaten düşünülemezdi. Temelde Yunanistan'ın izlediği bu politikalara bir misilleme olarak, yer yer Müslüman unsurun takındığı tavır sebebiyle, yer yer de İttihat ve Terakki örgütleriyle, Teşkilat-ı Mahsusa'nın yönlendirmeleriyle Rumların Anadolu'dan göçü hız kazandı.³⁴⁷ Bu durum, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, İtilâf Devletleri lehine Osmanlı Ordusunun güvenliğini tehlikeye düşüren cephe gerisi faaliyetleri sürdüren ve çetecilik yapan Rumlar üzerinde odaklanarak devam etti. Böyle bir anafor oluşunca da ister istemez bölgedeki Rumların büyük ekseriyetini içine çekti.

Yukarıda temas etmeye çalıştığımız gelişmelerin ötesinde ve derininde yatan bir başka husus da Türk milletinin bir var oluş kavgasına girdiği gerçeğidir. Zira Yunanistan, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Batılı devletlerin himayesinde sürekli olarak Türkiye'nin aleyhine genişlemişti. Nitekim bu gelişme Osmanlı devlet erkânı açısından, "*son karakol*" olarak da tanımlanan Anadolu ve onun asli parçası olan Ege Bölgesi'ne dönük bir strateji geliştirmeyi zorunlu kılmıştır. Çünkü Yunanistan, elde ettiği bu kolay ve batı destekli başarılarından güç alarak söz konusu

³⁴⁴ Bkz. **Ek III**.

³⁴⁵ İlhan Tekeli – Leila Erder, **İç Göçler**, Ankara, 1978, HÜ yay., s. 48. Yazar 1870–1900 yılları arasında en az 400.000'i Doksan üç Harbi'nde olmak üzere asgari 1.000.000 insanın Anadolu'da iskân edildiğini kaydetmektedir. Bkz. Tekeli –Erder, s. 48. Ayrıca bkz. Sofuoğlu, **Fener Rum Patrikhanesi...**, s. 76–77.

³⁴⁶ Konu ile ilgili olarak bkz. Tesal, **a.g.m.**, s. 46–52.

³⁴⁷ Bayar, c. 5, s. 102–106 ve Taçalan, s. 70.

bölgeye gözünü diktiğini gizlemeye gerek görmüyordu. Bu amacı gerçekleştirmek için de Patrikhaneyi ve “*düvel-i muazzama*”yı araç olarak gören bu devlet, bir taraftan da, iktisadi önlemler ve Rum çetelerine her türlü desteği vererek amaçlarına ulaşmaya çalışılmaktaydı.

Bu bağlamda Osmanlı Hükümeti, Yunanistan’ın gayri hukuki ve insani bir şekilde yerinden yurdundan ettiği insanlara yer açmak gibi zorunlu bir insani sebebe dayanarak hareket etmiştir.

Balkanlardan Anadolu’ya bir göç dalgası belirince Savaş alanının dışında yer olan Çeşme gibi yerlerde dahi Rumlar, başlangıçta bir iki aile, daha sonraları da neredeyse tamamına yakını buldukları mahalleri terk ederek, buldukları deniz vasıtaları ile Sakız Adasına geçmişlerdi. Başlangıçta bu kasaba ve köylerdeki kayıklarla gerçekleştirilen göç, sonraları Sakız’dan gönderilen kayıklar ve bazı Yunan vapurlarıyla çok daha kapsamlı hale gelmişti. Çeşme iskelelerine gönderilen bu kayıklar bir tür kucak açma olarak algılandığından sonraları bütün bölgede duyularak önü alınmaz kapsamlı bir hüviyete bürünmüştü. Göç işlemi iki hafta içerisinde bitti.³⁴⁸ 45.000 nüfuslu Çeşme’nin 40.000 Rum nüfusu, “*burunları dahi kanamaksızın ve en ufak bir tecavüze maruz kalmaksızın*” bölgeyi terk etti. Çeşme limanında aynı zamanda demirli iki vapurdan birinin adalara götürmek için Rumları aldığı, ötekinin de Türk–Müslüman muhacirleri Çeşme’ye çıkardığı oluyordu.³⁴⁹

“Çeşme’de Rum muhaceretinin sebebi tamamiyle ruhidir. Bunu, Rumların birdenbire mahiyetini bilmedikleri meçhul bir korkuya kapılmış ve bilhassa hayatları için herşeyden şüphe eder bir duruma düşmüş olmalarında aramalıdır.

Onlar kısa zamanda bu korkuyu birbirlerine aşlamışlardı. Çünkü hiç bir yerde hiç bir tazyika maruz kalmamışlardı. Hiç bir yerde hiç kimsenin evine en ufak bir tecavüz olmamıştı. Ne muhaceret başlamazdan evvel, ne muhaceret devamınca kimsenin burnu dahi kanamamıştı. Ve hiç bir kimseye yan gözle ve kötü gözle bakan olmamıştı; bu muhakkaktır. Nitekim bu muhaceret birdenbire devletlerarası bir mesele ehemmiyetini de almış ve henüz muhaceretin arkası alınmamış iken Çeşme’ye İstanbul’dan muhtelit bir tahkik heyeti gelmişti. Bu heyet büyük devletlerin İstanbul sefareti baş tercümanlarından terekkiüp ediyordu. Hükümet böyle bir tahkik

³⁴⁸ Bkz. Uran, s. 68 – 74.

³⁴⁹ Uran, s. 79; Adanır, s. 22.

arzusunu memnunlukla kabul etmiş ve o vakit Muhacirin Müdürü vazifesini görmekte bulunan Şükrü Kaya Beyi de bu heyetin reisliğine tâyin etmişti. Heyet gelmiş, Çeşme'de bir çok Rum evlerini gezmiş, bir çok Rumlarla görüşmüştü ve hiç bir evde ufak bir taarruz ve tecaviüz işareti bulamadığı gibi, hiç bir Rum da kendilerine şundan veya bundan tazyik gördüklerini söylememişti. Gitmemeleri kalmaları tavsiyesini de reddetmişlerdi. Hattâ bu baş tercümanlardan birisi, muhaceret için mutlaka bir sebep bulmak istiyormuş olacak ki, bir aralık bana dönmüş ve sitemli bir bakışla: 'Biz vakia bir şey bulamadık. Fakat kırkbin kişi de dua ile gitmez' demişti. Evet, öyledir. Kırkbin kişi gerçi dua ile gitmezdi, buna inanmak lâzımdı. Fakat yine inanmak lâzım geliyordu ki, kuşkulu dimağlarda muhayyelenin büyüttüğü mevhum bir can korkusu, işte böyle koca bir ilçe halkını yerinden oynatabiliyor ve onları zaptedilemez, durdurulamaz hale getiriyordu."³⁵⁰

Balkan ordularının önünden kaçan Muhacirlerin durumları ise öylesine acıklıydı ki, can havliyle oturdukları toprakları terk eden bu insanlar yanlarına giyecek elbise dahi alamamışlardı. Yarı üryan yollara düşmüş bu kişiler yerleştikleri ve Rumların henüz yeni terk ettikleri evlerinde buldukları olur olmaz elbiseleri giyiyorlardı:

"Bunlar, memleketlerinden herhalde korku ile pek çırılçıplak halde kaçmaya mecbur olmuş muhacirlerdi ve anlaşıyordu ki, şimdi iskân ettikleri evlerin gardroplarında sahiplerince beğenilmeyip bırakılanlarla üstlerini başlarını düzene koymaya çalışıyorlardı. İçlerinde şık denilebilecek kostümler giyerek bastonla gezenler olduğu gibi, çiftçi Rumlar gibi ayaklarına geniş şalvarlar giyip üzerine siyah kuşaklar sarmış ve mintan giymiş muhacirler de vardı.

*Hele bir papaz evine düştükleri anlaşılan iki muhacir, bir gün papazların günlük giydikleri kısa siyah cübbelerle dışarı çıkmış ve bizde hicret etmeyip iki papaz zannını ve şüphesini uyandırmıştı."*³⁵¹

Gelişmeler böyle dramatik ve kapsamlı bir boyuta ulaştığında kendiliğinden başlayan bu süreci bir düzen altına almak için Osmanlı ve Yunanistan hükümetleri arasında müzakereler başlatıldı. Bu görüşmeler neticesinde Trakya ve Aydın vilayetindeki Rumların, buna karşılık olarak da Makedonya'daki Müslümanların

³⁵⁰ Uran, s. 70 – 71.

³⁵¹ Uran, s.75 – 76; Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, 108–110.

gönüllülük esasına göre göçleri noktasında uzlaşmaya varıldı. I. Dünya Savaşı'nın araya girmesi ile tamamlanamayan bu mübadele işlemi Yunan ordusunun Anadolu'yu işgali ve göç eden Rumların geri gelmesiyle tersine dönmüştür.³⁵²

C. Birinci Dünya Savaşı'nda Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları

Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde Osmanlı Devleti parçalanma aşamasına gelmişti. II. Meşrutiyet'in ilânı ile savaşın başladığı yıl olan 1914 yılları arasında beklenenin aksine çok büyük toprak kayıpları yaşanmıştı. Bosna Hersek'in Avusturya Macaristan tarafından ilhakı, Girit'in kaybı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilânı, Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgali ve arkasından yaşanan Balkan Savaşları faciası büyük bir yıkım ve moral çöküntüye neden olmuştu. Balkan Savaşları ile devletin elindeki Avrupa topraklarının Doğu Trakya istisna tutulacak olursa tamamı kaybedilmişti. Kaybedilen topraklardan kitleler halinde göçler İstanbul ve Anadolu'ya yönelmiş, salgın hastalıklar ve gelişen olaylar karşısında toplumsal, siyasi ve askeri direnç kırılmıştı.

Böyle bir atmosferde, zaten yıllarca ayrılıkçı fikirlerle beslenmiş olan Osmanlı Ermeni ve Rumları geleceklerini Osmanlı devleti dışında başka mecralarda aramaktaydılar. Dönemin önemli gazetecilerinden biri, Ermenilere ait tespitlerde bulunurken “*Kendi halinde ve doğdukları memlekete bağlı Ermeni vatandaşları ve bu arada düriüst devlet memurları bulunmakla beraber, his bakımından Ermenilerin çoğu; Rusya ve İngiltere tarafına meylediyordu. Bunu kimse inkâr etmiyordu*” ifadelerini kullanıyordu. Fakat genelde bu tespit Rumları da kapsamaktaydı.³⁵³

Osmanlı gayrimüslimleri, büyük güçler tarafından devletin parçalanması amacıyla kullanılmaktaydı. “*Düvel-i muazzama*”, ülkeyi bölüp parçalamak amacıyla başlangıçta bu unsurların hukuki statülerini değiştirmek, daha sonra açılan bu kapıdan müdahalede bulunarak “egemenlik sağlamak” gerekçesiyle, emperyalist hırslarının tatmini için vesile yaratmayı alışkanlık haline getirdiler. Bu süreçte

³⁵² Mehmet Ali Gökaçtı, **Nüfus Mübadelesi Kayıp Bir Kuşağın Hikayesi**, İstanbul, 2004, İletişim yay., s. 135–136.

³⁵³ Yalman, c. I, s. 328.

misyoner okullarının rolleri üzerinde durulmuştur.³⁵⁴ Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı devletinin paylaşılması sürecinde bir “*son adım*” olarak algılanıyordu ve darbeyi çabuklaştırmak için, gayrimüslim Osmanlılar potansiyel “*doğal müttefikler*” olarak görülüyorlardı.

Savaş esnasında Ermeni gönüllüleri Osmanlı ordusuna karşı savaşmak amacıyla kitleler halinde Rus ordusu saflarına ya da Rus Ermenilerinin kurdukları çetelere katılıyor, cephe gerisinde kalanlar ise casusluk faaliyetleri ve terör eylemleriyle büyük zarar veriyorlardı. Bu yolla Türk ordusunun savaş gücü zaafa uğratıldığı gibi, bir yandan da muvazzaf Ermeni askerler silahlarıyla beraber Türk saflarını terk etmeye teşvik ediliyordu. Firar eden Ermenilerin teşkil ettikleri bu çeteler, Osmanlı ordusunun ulaşım ve ikmal yollarını keserek, zayıf buldukları Osmanlı birliklerine saldırıyorlardı.³⁵⁵

Patrikhane ve ona bağlı metropolitler Balkan Savaşlarından gelen deneyimleri ile I. Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında, Rumları örgütüyorlardı. Savaştan önce İzmir Metropolitliği yapmış olan Hrisostomos savaşın bitiminde hemen İzmir’e dönüyor ve Aya Fotini kilisesinde düzenlediği büyük bir ayin sonrası Rumları örgütleme çalışmalarına başlıyordu.³⁵⁶

C. a. Fener Rum Patrikhanesi ve Rum Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı öncesinde Ege bölgesinde faaliyet gösteren Rum çeteleri adalara ve Yunanistan’a gidiyorlar, burada askeri eğitim aldıktan sonra geri dönüyorlardı. Bunun yanı sıra bir savaş ya da isyan çıktığında ne tür hareket edeceklerine dair bilgilendiriliyorlardı. Diğer taraftan tren hattı boyunca istasyonlara yerleşmiş olan Rum bakkallar Yunanistan hesabına istihbarat topluyorlardı. Söz

³⁵⁴ Bkz. Sezer, **a.g.e.**, s. 9–10; Güngör, **a.g.e.**; Kocabaşoğlu, **a.g.e.**

³⁵⁵ Bkz. Yalman, c. I, s. 328–329.

³⁵⁶ Bkz. Adnan Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu**, Ankara, 1994, Genelkurmay Başkanlığı yay., s. 38–39.

konusu kişiler tefecilik yolu ile de bölgedeki zor durumda bulunan Türk çiftçisinin elindeki gayrimenkulleri alıp, özellikle uygun çiftliklere Rumları yerleştiriyorlardı.³⁵⁷

Yunan genelkurmayı Edremit'ten Kuşadası'na kadar olan bölgeyi teoride bölümlere ayırmış ve buralardaki yaklaşık üç yüz bin civarındaki Rum'u Sakız, Sisam ve Midilli'deki kolordularına bağlamıştı. Bu çerçevede Etniki –Eterya vasıtasıyla stratejik noktalara Rum nüfus yığılması da sağlanmıştı.³⁵⁸

İstanbul'dan Milas'a kadar bir hatta sahil şeridine Rum halk yerleştirilmişti. Bölgede askerlik çağına gelen gençler askerlik görevi için bağlı oldukları adadaki kolorduya gidip, orada gerekli askeri eğitimden geçtikten sonra Anadolu'ya geri dönüyorlardı. İzmir, Kasaba (Turgutlu) ve Aydın demiryolu güzergâhları kontrol altında olup, hemen her istasyonda Yunanistan namına casusluk yapan Rum bakkallar vardı. Böyle bir durum askeri sevkıyatlar için, o dönemde yegâne yol olan bu hatları riskli, hatta kullanılamaz hale getiriyordu.³⁵⁹

Öte yandan Trakya ve Yunanistan'dan gelen yaklaşık 240.000 Müslüman göçmen Balkan Savaşları esnasında ve sonrasındaki gelişmelerden dolayı oturdukları yerleri terk eden Rumlara ait emlake yerleştirilmişlerdi. Bu nüfus transferinin önüne geçemeyeceğini anlayan Yunanistan hükümeti, dönemin şartları içerisinde bir savaşı da göze alamadığından Osmanlı devletine isteğe bağlı nüfus mübadelesi teklifi ile gelmiştir.³⁶⁰

Diğer taraftan Patrikhane, mensubu olan Ortodoks Rumların mübadele ile Osmanlı ülkesinden ayrılmalarının cemaat nüfusunu, dolayısı ile patrikhanenin etkinliğini azaltacağından dolayı antlaşmaya karşıdır. Sadrazam Said Halim Paşa ise tam aksi yönde düşünmekte ve Patrikhanenin de ülke sınırları dışına taşınmasını istemektedir. Sonuç aşamasına gelen antlaşma tasarısı ve Brüksel'de imzalanması düşünülen antlaşma savaşın başlaması ile suya düşer.

³⁵⁷ Adnan Sofuoğlu, “Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhanesi'nin Faaliyetleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. X, S. 28, Ankara, 1994, s. 216.

³⁵⁸ Bayar, c. 5, s. 104.

³⁵⁹ Bkz. **a.g.e.**, s. 106.

³⁶⁰ Mübadele görüşmelerinin başlama safhasında, Batı Anadolu'dan 80.000 ve Doğu Trakya'dan da 250.000 Rum'un büyük bir kısmı Yunanistan'a göç etmişlerdi. Bkz. Sofuoğlu, “Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri...”, s. 214–215.

Venizelos'un önerisi ile Nisan 1914 - Temmuz 1914 tarihleri arasında Yunanistan ile yapılan görüşmelerde de benzer bir antlaşmaya varılmıştır. Osmanlı Elçisi Galip Kemali Bey Başbakan Venizelos ile yaptığı görüşmede Aydın Vilayeti'ndeki Rumlarla, Makedonya ve Epir'deki Müslümanların mübadelesini teklif eder. Bu teklif daha sonra yazılı olarak Venizelos'a sunulur ve takip eden gün olumlu yanıt alınır. Venizelos, mübadele için bir takım şartlar öne sürer. Buna göre, mübadele gönüllülük esasına göre yapılacak, Doğu Trakya Rumlarını da kapsayacak ve mübadillerin malvarlıklarının değiş tokuşu için bir komisyon kurulacaktır.³⁶¹

Liman Von Sanders ordunun güvenliği için özellikle sahil şeridindeki Rumların Sevk ve İskânını istiyor ve tekrarlar göç işleminin tamamlanmasını hükümetten talep ediyordu. 1914 yılı Mart ayında Ayvalık Arapderesi güneyindeki Rumlar, Balıkesir, Kepsut, Susurluk ve Sındırgı gibi Türklerin yoğun olduğu bölgelere göç ettirildi. 1914 Mayıs ayında ise daha geniş kapsamlı olarak Ayvalık ve civarı Rumlar göçe tabi tutuldu. Bu işlem savaş sonuna değin aralıklarla devam etti.³⁶²

Diğer taraftan Rumlar ile Müslüman ahali arasında özellikle savaş ortamında daha da arttığı gözlenen gerilim söz konusudur. Bu bağlamda Bozcaada'dan gördükleri zorluk ve baskıdan dolayı temin ettikleri sandalla Ezine'ye sığınan Müslümanlara arşiv belgelerinde rastlanılmaktadır.³⁶³

Çanakkale savaşlarının devam ettiği dönemde Yunda (Ali Bey) adası sakini Rumlar, Osmanlı ordusunu cephe gerisi eylemlerle vurma amacıyla ayaklanırlar. Öyle ki isyan nedeniyle İngiliz ve Yunan gemileri de ada yakınlarına gelmişlerdi. Rumlar ada yakınları ve civar adalardaki Yunanlı gönüllüleri de toplayarak adadaki az sayıda Türk ile çatışmaya girerler. Ancak Ayvalık'tan gelen askerlerle takviye edilmiş Türkler gelince mağlup olup geri çekilirler. Piskopos da içlerinde olmak üzere Rumlar yakındaki İngiliz ve Yunan gemilerine sığınarak adayı terk ederler.³⁶⁴

³⁶¹ Bkz. Ladas, s. 20–23.

³⁶² Taçalan, s. 76.

³⁶³ BOA, DH. EUM 3. ŞB D. No: 19 V. No: 49 1335 R. 20.

³⁶⁴ Bkz. Taçalan, s. 76,77.

I. Dünya Savaşı yıllarında özellikle Karadeniz bölgesinde, yerli Rumlar tarafından yürütülen yoğun casusluk faaliyetlerinin olduğu bilinmektedir. Nitekim Rus Ordusunun harekâtını kolaylaştırmak üzere, Osmanlı cephe gerisinde yapılan bu casusluk faaliyetlerine karşılık olarak Rumların bol miktarda silah ve cephane aldıkları; bu silahlarla donanmış çetelerin Türk köylerine saldırılar düzenlediği, askeri ulaşım ve haberleşmenin sabote edildiği, bu faaliyetlerin Mütareke dönemine de yansıdığı ve Batum'da Rum gönüllülerin toplanarak; Rumiye Gölü'nden Karadeniz Bölgesine kadar olan geniş coğrafyada Ermenilerin ve Rumların tebaası oldukları ülke aleyhinde faaliyette buldukları iyi bilinmektedir³⁶⁵ :

*“I. Dünya Savaşı'nda Rus ordularının Trabzon'u işgal etmeleri üzerine Pontusçuluk faaliyeti bir ivme kazanarak açıkça ortaya çıkmıştır. I. Dünya Savaşı başladığı zaman seferberlik emrine karşı çıkan veya askerden kaçan Rumları Pontus Cemiyeti ve Metropolitlikler örgütleyerek çeteler teşkil etmişlerdir. Bizzat Rusların 2000 tüfekte silahlandıkları ilk çete reisleri Vasil Usta ve Dimitrios Haralambidis, başta olmak üzere Rusların yardımları ile Türkleri öldürmeye ve Türk köylerini yakmaya başlamışlardır. Savaş içinde Pontus çetelerinin en önemli hedefleri, Türkiye'yi zayıf düşürmek, Türk ordusunu meşgul ederek düşmana dolaylı destek sağlamak, Türk ordusunu arkadan vurmak ve sonuçta bölgedeki Rum varlığını ispatlayarak Türkiye'nin yenilmesi halinde emellerini gerçekleştirmektir.”*³⁶⁶

Tüm bu faaliyetlerin birinci derecede sevk ve idaresi Patrikhane ve Metropolitlikler eliyle olmaktadır.³⁶⁷ İkinci derecede destek ve yönlendirme ise Merzifon Amerikan Koleji kaynaklıdır. Pontus Cemiyeti'nin kuruluşu 1904 yılında bu kolejde olmuş ve sonraki dönemde bine yakın Rum genci ayrılıkçı ideallerle burada yetiştirilmiştir.³⁶⁸

Kolej bünyesinde oluşturulan cemiyetler, Ünye, Fatsa, Kavak, Havza, Bafra, Çarşamba, İnebolu, Sinop, Ürgüp ve Tokat gibi merkezlerde açtıkları şubeleriyle,

³⁶⁵ Abdullah Saydam; “Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni – Rum Tehdidi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. VI, S. 17, Ankara, 1990, s. 424; Pehlivanlı, **a.g.m.**, s. 360.

³⁶⁶ Sarıay; “Pontus Meselesi..”, s. 112.

³⁶⁷ Bkz. İlhami Soysal, **Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler**, İstanbul, 1985, Gür yay., s. 167.

³⁶⁸ Süreyya Şahin, **Türkiye'deki Patrikhaneler**, İstanbul, 2003, İlke yay., s. 95; Sarıay; “Pontus Meselesi...”, s. 111; Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 377.

yüzyılın başından Millî Mücadele'ye uzanan çizgide son derece aktif roller oynamışlardır.³⁶⁹

Trabzon'un 1916'da Ruslar tarafından işgal edilmesi ve yerel yönetimin ellerine geçmesi, bölgede bağımsız bir Pontus devleti kurma idealinde olan yerli Rumları bu doğrultuda alabildiğine cesaretlendirmiştir. Rusların himayesinde mevcut örgütlenme olabildiğince genişletilirken diğer taraftan harekete katılmayanlara karşı saldırılar düzenlendi. Rusların Trabzon'u boşaltırken bıraktıkları silahlar, Rus işgali ile kentin yönetimini Vali Cemal Azmi Bey'den devralmış olan Metropolit Hrisantos³⁷⁰ tarafından Rum çetelerine dağıtılmıştır. Bölgedeki Rumlardan yaklaşık 80.000'i Bolşevik İhtilali sonrası geri çekilen Ruslarla birlikte Kafkasya'ya göç etmiştir.³⁷¹

Rus ordusunun bölgeden çekilmesi Rum çetelerinin faaliyetlerine sekte vursa da eylemlerine devam etmişlerdir. Bu devamlılığı sağlamada ise bölgedeki Merzifon Amerikan Koleji başta olmak üzere Amerikan okul ve misyonlarından büyük yardım görmüşlerdir.³⁷²

C. b. Ermeni Faaliyetleri ve Sevk ve İskân Kararnamesi

Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki sevk ve iskânıyla ilgili olarak Osmanlı Hükümetince alınan karar ve uygulama, sonuçları itibarıyla Türkiye Ermenilerin konumlarında geri dönüşü olmayan köklü değişiklikler doğuracaktır. Toplumsal yapı, nüfus ve iktisadi hayat söz konusu uygulama ile derinden etkilenecektir. Bu açıdan konumuzla ilgisi tartışma götürmez bir gerçektir.

Öte yandan Lozan Barış Konferansı sürecinde cereyan eden müzakereler bir ölçüde yapılmış olan sevk ve iskân kararının etkisi altında gerçekleşmiştir. Örneğin

³⁶⁹ Bkz. Pehlivanlı, **a.g.m.**, s. 361.

³⁷⁰ Bkz. Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 367.

³⁷¹ Bkz. Sarıay; "Pontus Meselesi...", s. 113.

³⁷² Doğu Ergil, **Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi**, Ankara, 1981, Turhan Kitabevi, s. 244. Ayrıca bkz. George E. White, **Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtraları**, çev., Cem Târik Yüksel, Enderun Kitabevi yay., İstanbul, 1995.

müzakereler esnasında Lord Curzon'un "*Ermeni Yurdu*" talebi bu bağlamda değerlendirilebilir.³⁷³

Ermeni sorunu, 1860'lı yıllardan başlayarak 1923'te Lozan Barış Konferansına kadar uzanan süreçte, uluslararası ilişkilerin seyrine tabi olarak değişen bir çizgide, ancak; varlığını hep sürdürerek gelmiştir.

1860 yılında Patrik Hirimyan'ın talepleriyle başlayan bu süreç uluslararası boyuta Mart 1878'deki Ayastefanos ve Temmuz 1878'deki Berlin Antlaşması ile taşınmıştır. Patrik Narses'in Ayastefanos'ta Ruslardan bir tür özerklik demek olan imtiyaz talebine, Berlin Kongresi'nde İngilizler karşı çıkmış, bu vesileyle Ermenilerin beklentisi gerçekleşmemiştir.³⁷⁴

Soruna başlangıçta Rusya sahip çıkmış, arkasından İngiltere ve beraberinde Fransa onu izlemiştir. 1878'den itibaren konu yerel bir sorun olmaktan çıkarak uluslararası alana taşınmıştır. Gladstone, 1880'de İngiltere'de başbakan olunca bu ülkenin Türkiye politikasında da ciddi değişiklikler yaşandı ve bununla paralel olarak Ermeni Sorunu da emperyalist politikaların yürütülmesinde bir araç olarak yerini aldı.³⁷⁵

Başlangıç itibarıyla Osmanlı toprakları içerisinde "*büyük devletlerin himayesi altında özerk bir bölge*" amacıyla sınırlandırılmış, son aşamada ise "*Vilayat-i Sittayi de içine alan ve Erivan'dan Adana'ya kadar uzanan bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak*" şekline dönüşmüştür.

Bu nihai hedefe ulaşmada kullanılacak argümanlar ise Ermeni komiteleri ve silahlı çeteler olacaktır. Ancak, Ermeniler, daha önce benzer yöntemle ayaklanan ve başarılı olan Yunan ve Bulgarlardan farklı olarak ülkenin herhangi bir yerinde toplu olarak çoğunluğu oluşturmuyorlardı.³⁷⁶ Ermeni nüfus bölgenin hiçbir yerinde yüzde

³⁷³ Bkz. Temuçin F. Ertan, "*Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu*", **KÖK Araştırmalar**, c. II, S. 2, Güz 2000.

³⁷⁴ Esat Uras'a göre 1850'li yıllar Ermeni yazarları için bağımsızlık hareketlerinin başlangıcıdır. Bu yıllarda Avrupa'da öğrenim görüp dönen Ermeni gençleri, öğrenim sahalarında çalışmaktan ziyade Ermeni ulusal hareketinin liderleri oldular. Bkz. Uras, s. 113.

³⁷⁵ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 566.

³⁷⁶ Stefanos Yerasimos, nüfus ve Ermeni meselesini şu şekilde değerlendiriyor: "*Osmanlı imparatorluğu bünyesindeki halkların ayaklanması ve bu ayaklanmanın başarıya ulaşarak ulus devletlerin kurulması üç temel öğeye bağlı olmuştur:*

1. *Ayaklanmanın entelektüel ve operasyonel altyapısını hazırlayacak, yani aydınlanma ve örgütlenmeyi yürütecek, zengin ve okumuş bir zümrenin varlığı*

elli ve üzerinde çoğunluğa sahip değildir. Dolayısıyla, bölgedeki Müslüman ahalinin bir kısmıyla işbirliği yapma girişimleri, Ermeni hareketinin karakteristik özelliklerinden biri olarak gelişmiştir. Bu girişimler, Osmanlı yönetiminin aldığı tedbirlerle önlenmiştir. Zira Sultan Abdülhamid'in girişimiyle bölgedeki Kürt aşiretlerinden oluşturulan “*Hamidiye Alayları*”,³⁷⁷ ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerinin önünde önemli bir set olarak bölgenin “*Ermenileştirilmesini*” önlemiştir. Abdülhamit'in böyle bir politika izlemesinde İngiltere ve Rusya'nın ülke içişlerine karışmasına fırsat vermeme mülhazası olmalıdır.³⁷⁸

Ermeniler, önlerindeki en büyük engellerden olan nüfus problemini, kurdukları ihtilal komitelerince düzenlenen terör eylemleri ile çözmeye çalışmışlardır. Bu yolla bölgedeki Müslüman nüfusun göç edeceği ve aleyhlerine olan nüfus dengesinin lehlerine değişeceği beklentisi içinde olmuşlardır. Diğer taraftan Avrupalı güçlerin bölgeye dikkatleri çekilecek, bu yolla da Osmanlı hükümetine özerklik yönünde uluslararası baskıların önu açılacaktır.³⁷⁹

Kurulan komitelerin önde gelen ve harekete yön verenleri; 1882 yılında Van'da Mıgırdıç Portakalyan ve ekibi tarafından kurulan “*Armenaganlar Komitesi*” , 1887'de Cenevre'de Rus kökenli Ermeni öğrenciler tarafından kurulan “*Hınçakyan Komitesi*” ve 1890 yılında Tiflis'te kurulan “*Taşnaksütyun Komitesi*”dir.³⁸⁰

2. Ayaklanmayı gerçekleştirecek ve ilerdeki ulus-devletin nüvesin; oluşturacak kitlenin bir yörede yoğun bir biçimde bulunması

3 Dış destek, yani dönemin büyük güçlerinin desteği

Ermeni sorununun temelinde ikinci öge, yani bir yörede yoğun bir Ermeni çoğunluğunun olmaması yatmaktadır. Bunun diğer öğelere etkisi olmuştur: Özellikle İstanbul'da yaşayan zengin ve entelektüel Ermeni kitlesi başarılı olma olasılığı zayıf bu hareketin örgütlenmesini üstlenmemiş, örgütlenme yerel orta sınıflara bırakılmış ve onun için de radikalleşmiştir. Yerel çoğunluğun olmaması ayaklanmanın başarısını dış desteğe bağlı kılmıştır; oysa, aynı nedenler bu desteğin I. Dünya Savaşına kadar çekimsiz kalmasına neden olmuştur. Ayrıca Yunan, Sırp, hatta Arap ayaklanması bu halkları imparatorluğu savunan Osmanlı güçleri ile karşı karşıya getirmesine karşılık, Ermeni sorununda iki milliyetçiliğin Türk ve Ermeni milliyetçiliklerinin doğrudan çatışması söz konusudur. Bunun bir nedeni, yukarıda belirttiğim gibi, aynı toprakların üstünde Ermeni, Kürt ve Türklerin yaşaması; ikinci nedeni ise, Ermeni hareketinin güçlendiği sırada Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkması ve iki milliyetçiliğin birbirini beslemesidir.” Stefanos Yerasimos, “I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu”, <http://www.ilet.gazi.edu.tr/index.php?islem=detay&id=399>, 23.07.2005, **Toplumsal Tarih Dergisi**, Eylül 2002, sayı: 105.

³⁷⁷ “*Hamidiye Alayları fikri Müşir Zeki Paşa'dan çıkmış ve kısa zamanda her biri 512 ile 1152 kişi arasında değişen 36 alay kurulmuştur.*” Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları İlkel Feodalizimden Yarı Sömürge Ekonomisine**, Ankara, 1989, V Yayınları, s. 328.

³⁷⁸ Bkz. Ergil, s. 32.

³⁷⁹ Bkz. Talat Paşa, s. 23–24; Von Grunebaum, s. 112 –113.

³⁸⁰ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 567, 568, 569. *Hınçakyan Komitesi* kısaca *Hınçak*, *Taşnaksütyun Komitesi* de *Daşnaksütyun* ya da kısaltılmış şekli ile *Taşnak* olarak kullanılmaktadır.

C. b. a. Sevk ve İskân Kanununa Giden Gelişmeler

I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Osmanlı devletine karşı izleyecekleri politikaları belirlemek amacıyla toplanma ihtiyacı duyan Ermeni örgütleri, Patrikhane'nin öncülüğünde, İstanbul Galata Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda bir araya geldiler. Patrikhane memurlarının nezareti altında Taşnaksütyun, Hınçak ve diğer Ermeni örgütlerinin temsilcilerinin oluşturdukları bu Birleşik Ermeni Millî Kongresi, görüşmeler sonunda Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne sadık kalmaları, askeri görevlerini yapmaları ve dış telkinlere kapılmamaları yönünde kararlar aldı.³⁸¹

Bu toplantıda alınan kararların bir siyasi manevradan ibaret olduğunu düşündüren tam aksi bir gelişme ise, Haziran 1914'de Erzurum'da yapılan ve doğu vilayetleri başta olmak üzere dünyanın değişik yerlerinden gelen temsilcilerin katıldığı Sekizinci Taşnaksütyun Kongresi'nde alındığını görüyoruz. Burada yapılan kongre sonunda, Osmanlı yönetimiyle muhalefet halinde kalmaya ve şiddetle mücadele etmeye karar veriliyordu. Komitelerin taşra örgütlerine verilen talimatlar ile Rus ordusunun Osmanlı topraklarında ilerlemesi ve Osmanlı ordusunun geri çekilmesi durumunda eldeki her türlü olanak kullanılarak, eşzamanlı olarak her yerde isyan edilecektir. Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılarak binalar ve idari merkezler bombalanarak havaya uçurulacak ya da yakılacak, hükümetin kuvveti içerde ele geçirilerek Ruslarla ittifak edilecekti. Diğer taraftan Osmanlı ordusundaki kıtalarından firar eden Ermenilerden çeteler oluşturulacaktı.³⁸²

İlk bakışta İstanbul'da Ermeni Patrikhanesinin güdümünde alınan kararlarla, Erzurum'da Taşnaksütyun Kongresi'nde alınan kararlar birbiriyle çelişmektedir. Oysa kongrelerin birisinin payitahtta, devletin bütünüyle egemen olduğu bir yerde diğerinin ise devlet otoritesinin zayıf olduğu bir bölgede gerçekleşmesi bize Ermenilerin gerçek niyeti hakkında ipucu vermektedir. Öte yandan hükümet merkezinde aksi yönde kararların yayınlanmasındaki zorluklar

³⁸¹ Bkz. Öke, s. 100–105.

³⁸² a.g.e., s. 101–102.

aşikârdır. Dolayısıyla İstanbul'daki kararların hükümeti kuşkulandırmamak ve güven vermek amaçlı olduğu, Erzurum'da yapılan kongrenin ise asıl niyetleri ortaya koyduğu söylenebilir.

Ermeni Taşnak komitesinin bu hususta hazırlıklı oldukları ve bölgeye yapılacak uluslararası bir müdahale ya da çıkacak bir savaş ortamında Osmanlı yönetimine karşı isyan için gerekli hazırlıkları yaptıkları bilinen bir gerçektir. Ermeni Taşnak Komitesi'nin daha 1910 gibi çok erken tarihlerde Sosyalist Enternasyonal'e sunduğu rapor dikkat çekicidir. Bu belgedeki ifadelere göz atacak olursak:

“Bitlis ve Van’ın köylerinde 1908’de bütün Ermeni halkı bayrağımızın altında siyasi gruplar halinde örgütlenmişti. (Bu siyasi gruplar, sayıları azalmış da olsalar, bugün de varlıklarını koruyorlar)....”

“Bu gruplar savunma ve saldırı için talimliydi. Her köyde en deneyimli ve en cesurlardan –çoğu 45 ila 50 yaşları arasında- güvenilir beş ila sekiz kişi seçiliyor ve bunlar yoğun bir gözetimle görevlendiriliyordu. Bu gruplar fedailerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayacak, onları bir yerden diğerine aktaracak, kovalanma durumunda kaçmalarını sağlayacak ve özellikle Kürt çetelerince tehdit edilen komşu köylere yardım edecek, seyyar çetelerdi.”³⁸³

Rapordan anlaşıldığı kadarıyla Ermeniler daha 1910’lu tarihlerde çıkacak bir savaşa ya da isyan hareketine göre hazırlıklarını tamamlamışlar, “savunma ve saldırı için” gerekli talimleri de görmüşlerdi.

Savaşın başlamasıyla Erzurum Kongresi'nde Taşnakların aldıkları karar doğrultusunda hareketlenme öncelikle Rusya topraklarında başladı. Komiteler Rus ordusuna destek sağlama amacıyla girişimlere başlamışlar, ülkenin her tarafından Ermeni gönüllüleri çetelere, Ermeni İntikam Alaylarına ve Rus ordusuna katılmak için Kafkasya'ya sevk etmişlerdir. Ruslar 1914 yılında dört, 1915 yılında ise beşinci Ermeni gönüllü taburu kurdular. Başlangıç itibarıyla Rus Ermenilerinden teşekkül eden birliklere sonradan tanınmış Osmanlı Ermenilerinin ve asker kaçaklarının da katıldığı bilinmektedir. Osmanlı ordusunda silahlarını alan Ermeni gençleri derhal firar edip çetelere katılmaktadırlar. Daha seferberliğin ilk günlerinde Erzurum ve

³⁸³Taşnak sözcüsü M. Warandian tarafından kaleme alınan rapor, 1910 yılında 31 sayfa olarak Cenevre’de basılmıştır. Raporun yalnızca yedi buçuk sayfası Kafkaslar ve İran’a ait olup kalanı Osmanlı ülkesindeki durumu anlatmaktadır. Bkz.: **Popüler Tarih Dergisi**, sayı 56, Nisan 2005, s. 34.

Bayazit Ermenileri silahlarıyla, silâhındaki Ermeni erleri de silah ve cephaneleri ile Rusya'ya kaçarak gönüllü alaylarına ve çetelerine katılmışlardı.³⁸⁴ Diğer bir kısım Ermeni de Varna, Sulina, Köstence yoluyla Kafkasya'ya sevk edilmektedirler. Enteresan olan bir nokta da bu çetelere Rumların da katılmasıdır.³⁸⁵

Seferberlik ilân edildiğinde Ermeniler Van, Bitlis gibi şark vilayetlerinde askere yazıldılar. Ancak savaş başlar başlamaz bunların silahlarıyla firar ettikleri bilinmektedir. Esat Uras'a göre “*Van'ın terkinden sonra orada toplanan silahlı Ermeni asker kaçakları 10.000 kadardı*”.³⁸⁶ Rus ordusu hududu geçtiği an bu silahlı gruplar alenen isyan ettiler ve şartların da lehlerine gelişmesiyle Van'ı ele geçirdiler. Aynı strateji Bitlis ve Sivas'ta da uygulandı. Sivas benzer bir hamle için uygun bulunan bir yerdi ve her türlü hazırlık yapılarak, isyan çıkarmak için Rus ordusunun bölgeye yaklaşması bekleniyordu.

Savaşın başlamasıyla Meclis-i Mebusan'dan üç Ermeni mebus hemen cepheye giderek çetelerin başına geçeceklerdir. Bunlar, Erzurum mebusu Karakin Pastırmacıyan (Aram Garo takma adıyla)³⁸⁷, Kozan mebusu Hamparsum Boyacıyan (Murat takma adıyla) ve Van mebusu Vahan Papazyan'dır. Bu mebuslar bilfiil savaşın içinde, çetelerinin başında Osmanlı ordusuna karşı savaşmışlardır.³⁸⁸

Bu birliklerden yaklaşık bin kişilik silahlı bir grup da Balkan Savaşında Bulgar ordusu saflarında Osmanlı ordusuna karşı muharebelere katılmış olan Ermenilere kumanda eden çete reisi Antranik emrine verilmişti.³⁸⁹ Savaş başladığında Antranik ve Erzurum mebusu Karakin Pastırmacıyan (Armen Garo) Ermeni gönüllüleriyle Bayezid hududunu geçerek yolları üzerindeki köyleri yakıp yıkarak, Müslüman ahaliye karşı katliam yaptılar.³⁹⁰ Bir taraftan da Rusya ve İran topraklarında silahlanıp örgütlenen Ermeni çeteleri, bu örgütlenmeyi Osmanlı

³⁸⁴ Uras, s. 604; Yerasimos, **a.g.m.**

³⁸⁵ Uras, s. 606, 607; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 580–581.

³⁸⁶ Uras, s. 604.

³⁸⁷ Amerika'da yayınlanan ve Taşnakların yayın organı olan *Asbarez* gazetesi Pastırmacıyan'ın savaş alanına gitmeden önce yemin töreni yapıldığı esnada çekilmiş fotoğrafını yayınlamıştır. Bkz. Uras, s. 607. Ayrıca bkz. Yalman, c. 1, s. 330.

³⁸⁸ Talat Paşa, s. 67; Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 578-579; Lewis, **Ortadoğu**, s. 265.

³⁸⁹ Öke, s. 102.

³⁹⁰ İttihat ve Terakki Fırkası 1916 (1332) Senesi Kongre Raporu'ndan. Raporun metni için bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 595; ayrıca Uras, s. 607. Erzurum'da yaşanan olayların edebi bir dille anlatımı için bkz. Falih Rıfkı, “Pasin Kızları”, **Eski Saat**, İstanbul, 1933, Akşam Matbaası, s. 64-66.

topraklarındaki Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletme çalışmalarına devam ediyorlardı.

Osmanlılar savaşa girmezden önce bölgedeki İngiliz, Fransız ve İtalyan konsoloslukları Ermeni komitelerinin haberleşmelerini sağlamakta ve her türlü ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. Bunun karşılığı olarak da yörede meskûn Ermeniler Osmanlı Devleti'nin bölgedeki siyasi ve askeri durumu hakkında söz konusu devletlere her türlü bilgileri sağlayıp, casusluk yaptılar.³⁹¹

Yabancı ülkelerdeki Ermeniler, İran ve Kafkas hudutlarından geçip Rus ordusuna iltihak ederken, Osmanlı ordusunda silâh altına alınmış olan Ermeniler de silahlarıyla düşman tarafına geçiyor yahut ülkenin iç kesimlerine firar ediyorlardı.³⁹²

1965 yılında Ermenistan Cumhuriyeti delegasyonu adına Hrand Samouelian imzasıyla Amerikan Kongresine sunulan memorandumda I. Dünya Savaşı'na Rus ordusu saflarında 200.000 Ermeni asker ve Kafkasya'da 20.000 Ermeni gönüllü katılmıştır. Bunlara ek olarak İngiliz ve Fransız ordularında savaşan 5.000 gönüllü Ermeni bulunmaktadır.³⁹³

Amerika'da çıkan Azk dergisi, 2 Mart 1915 tarihli sayısında, Sevk ve İskân kararından yaklaşık üç ay önce Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşan Hınçak çetesi mensuplarının fotoğraflarını vermektedir.³⁹⁴

Kasım 1914'de savaş başladığında Ruslar öncelikli olarak hazır olan gönüllü dört Ermeni taburunu Osmanlı topraklarına sürerler. Dört Ermeni taburu öncü kuvvetler olarak savaşın seyrini etkileyecek derecede önemli roller üstlenecektir.³⁹⁵ Bunların öncelikli amacı Rus ordusunun önünü açmak, işini kolaylaştırmaktır. Ermeni çetelerinin ilk hamlede saldırı hedefleri sınıra yakın ve Ermeni köyleri civarındaki Müslüman köyleridir. Buna karşın söz konusu Müslüman köylerinin seferberlik nedeniyle ayrılmış olan ahalisi köylerini savunma amacıyla köylerine dönerler. Yalnızca bu eylemin bile Osmanlı Ordusu üzerindeki psikolojik etkisi tahmin edilebilir. Bu durumda 1914 – 1915 kışı Rus ordusu ile

³⁹¹ Öke, s. 103.

³⁹² Öke, s. 102.

³⁹³ Hikmet Özdemir ve diğerleri, **Ermeniler Sürgün ve Göç**, Ankara, 2004, TTK yay., s. 141.

³⁹⁴ **Popüler Tarih Dergisi**, sayı 56, Nisan 2005, s. 34.

³⁹⁵ Bkz. Yerasimos, **a.g.m.**

savaş devam ederken diğer taraftan da, Erzurum, Van ve aradaki köyler Türk, Kürt ve Ermeni köylülerinin savaş alanı haline döner. Sarıkamış harekâtıyla Ermeni çeteleri ve Rus ordusu geri çekilince bu defa da Ermeni köylülerinin büyük kısmı Van'a göçer ve il merkezinde muazzam bir Ermeni nüfus yoğunluğu oluşur.³⁹⁶

Savaş yılları gelişmelerini bizzat yaşamış ve gözlem olanağı bulmuş olan Ahmet Emin Yalman, Aralık 1914 tarihinde Pasinler Ovasındaki manzarayı hatıralarında şu şekilde anlatıyor:

“1914 Aralık ayında Türk Doğu ordularının toplanma sahası olan Pasinler Ovası, Rus üniformasını taşıyan Ermeni gönüllü birliklerinin istilâsına uğramıştır. Alaylardan birinin kumanda mevkiinde Türk Mebusan Meclisinde Erzurum Milletvekili olan Pastırmacıyan bulunuyordu. Yüzde on veya onikisini teşkil eden mahalli Ermenilerin de yardımıyla 140.000 kişiden ibaret olan Türk ve Kürt halkın arasında onsekiz gün devam eden bir imha ve kıtal hareketine girişilmiş, ancak yüzde onu kaçabilmiş, bunların pek azıda Soğanlı Dağlarını aşabilmiştir.”³⁹⁷

Öte yandan sınırın iç kesimlerinde meskûn Ermeniler de İtilâf ordularının galibiyetini hızlandırmak ve bu yolla amaçlarını gerçekleştirmek için zaten çok az bir ömrü kaldığını düşündükleri Osmanlı yönetimini yıkmak için silahlı mıntika isyanlarına başlamışlardı. Bu amaçlarla arkası gelmedik Ermeni isyanları başlamıştır. İlki Zeytun Ayaklanması ile başlayan silahlı isyanlar Kayseri, Bitlis, Erzurum, Maraş, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Bursa, Adana, İzmir ve Canik'te devam etmiştir.³⁹⁸ Esat Uras'ın ifadesiyle: *“Hemen hemen hiçbir ilde, açık kapalı Ermeni hareketleri eksik olmuyordu”*.³⁹⁹

Cephe gerisindeki bu ayaklanmaların Osmanlı ordusunu ne derece güç durumda bıraktığı aşikârdır. Yapılan tahribat neticesinde daha 1915 yılı Mayıs ayında vilayetteki Ermeni gönüllülerin birleşmesiyle Van bütünüyle Osmanlı ordusundan boşaltılmıştı. Bölgedeki isyanlardan yararlanan Ruslar ise saflarındaki Ermeni gönüllüleri ve cephe gerisi faaliyetlerle de desteklenince, umulandan çok

³⁹⁶ a.g.m.

³⁹⁷ Yalman, c. I, s. 330.

³⁹⁸ Ermeni Komitelerine ait faaliyetler için bkz. **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi İ'lân-ı Meşrutiyet'den Evvel ve Sonra**, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983.

³⁹⁹ Uras, s. 605.

erken bir tarihte 1915'ten sonra Erzurum'a inmeye başlamışlardı. Bu hızlı ilerlemede Enver Paşa kumandasındaki Sarıkamış faciasının etkisi olduğu kadar, cephe gerisi 15 Nisan 1915 Van, 17 Nisan 1915 Çatak ve 18 Nisan 1915 tarihinde Bitlis'teki büyük çaplı ayaklanmalarla cephede açılan gediklerin de etkisi olmuştur.⁴⁰⁰

Osmanlı ordusu bir taraftan Çanakkale'de varlık yokluk arası çizgide İtilâf devletleri donanmasıyla savaşırken, diğer tarafta İngiliz birlikleri Bağdat'a doğru ilerliyordu. Üçlü sacayağını yerli Ermenilerin faaliyetleri ile Doğuda Rus ordusu tamamlıyordu. Dünyanın en güçlü donanmasına karşı ülkesini savunan ordu diğer taraftan da içeride Ermeni unsurla meşgul olma gibi bir handikap içerisindeydi. Öyle ki, Osmanlı ordusu, kuzeyden güneye doğru peş peşe eylemlere muhatap oluyor ve iki ateş arasında kalıyordu.

Ermeni çetelerinin belli başlı cephe gerisi eylemlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Müslüman köyleri basmak ve ahaliye katliam uygulamak; askeri birliklere pusu kurarak çatışmaya girmek; telgraf hatlarını keserek haberleşmeyi önlemek; hapisaneleri basmak; cephanelikleri basarak silah kaçırmak ya da imha etmek; düşman orduları hesabına casusluk etmek; kıtalarına katılmak üzere gönderilen münferit askeri birliklere saldırı düzenlemek. Bunlara İzmit, Adapazarı, Kayseri ve diğer yerlerdeki kiliselerde bomba imali, kiliselerin cephanelik olarak kullanılması ya da tren yollarına sabotajlar düzenlemek gibi pek çok maddeyi ekleyebiliriz. Bunların ötesinde özellikle Van'ın Ermenilerin kontrolüne geçmesiyle kentten kaçamamış Müslüman halk öldürülmüş, kadınların namuslarıyla oynanıp, birçok evli kadınlar ile kızlar belirli evlere toplanılmış ve buralara genelev gözüyle bakılmıştır. Kentten kaçmayı başarabilen binlerce kadın, erkek ve çocuktan oluşan silahsız topluluklar üzerine Ermeniler tarafından makineli tüfek ateşi açılmıştır.⁴⁰¹

Ermeniler bir taraftan Ruslarla işbirliğini sürdürürlerken diğer taraftan da İngiliz ve Fransızlarla temas halindeydiler. Kasım 1914'de Bogos Nubar Paşa Mısır'daki İngiliz yetkililere işbirliği önerisinde bulunuyordu. Bogos Nubar Paşa'ya göre Doğu Anadolu'daki Ermeniler görevlerini tam olarak yapmış olacaklar

⁴⁰⁰ Bkz. Ergil, s. 31-32.

⁴⁰¹ Talat Paşa, s. 69-76; Cephe gerisi Ermeni eylemleri ile ilgili olarak bkz. İttihat ve Terakki Fırkası 1916 (1332) Senesi Kongre Raporu. Raporun metni için Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 594,596,597; Uras, s. 600-611.

ki, Osmanlı ordusunun bölge üzerine dikkatini yoğunlaştırmasından istifadeyle Mersin, Adana ya da İskenderun'a bir çıkarma imkânı doğsun. Bu doğrultuda Kilikya Ermenileri, İskenderun, Mersin ya da Adana'ya yapılacak bir çıkarmaya ki, böyle bir çıkarma Sarıkamış harekâtı öncesi Osmanlı Ordusunun Kafkasya'yı istilasından endişe eden Rusların İngiliz ve Fransızlardan isteğidir. Ermeniler ise destek sağlanmak amacıyla gönüllü yazılmaya hazırdılar.⁴⁰² Dağlık bölgelerdeki Ermeniler de yardıma hazır olup silah ve cephane tedarik edilirse Türklere karşı ayaklanacaklardır. Bu amaçla 12 Kasım 1914'de Kahire'deki İngiliz yetkililerine işbirliği öneren Bogos Nubar Paşa şöyle diyordu:

*“Kilikya Ermenileri, İskenderun, Mersin veya Adana'ya yapılması muhtemel bir çıkartmayı desteklemek için gönüllü yazılmaya hazırdılar. Dağlık mıntıkadaki Ermeniler de kıymetli yardımda bulunabilecek; silah ve mühimmat temin edilirse, Türklere karşı ayaklanacaktır”.*⁴⁰³

Osmanlı kaynaklarına göre Zeytun İsyanı ve arkasından Maraş, Urfa ve Adana'da çıkan isyanlar İngiliz himayesinde ve desteğinde gelişmiştir. Çevredeki İngiliz donanması amiralleri Adana, Dört Yol, Yumurtalık ve İskenderun'daki Ermenilerle düzenli olarak haberleşiyorlardı. İngilizler ayaklanma çıkar çıkmaz kıyıya asker çıkartacakları sözünü vermişler, bu yönde 23 Ocak 1915'te altmış kişilik bir İngiliz müfrezesi Adana'ya ayak basmış, ancak ateşle karşılaşınca gemilerine ricat etmek zorunda kalmışlardır.⁴⁰⁴ Bu yöredeki Ermeniler Osmanlı hükümetince Halep ve Şam civarına göç ettirildiğinde de aradaki irtibat kesilmemiş ve İngilizler meşhur ajanları Lawrence vasıtasıyla yeniden isyana teşvik etmişlerdir.

Fransızlar ise kendi nüfuz alanı olarak gördükleri Adana ve İskenderun yöresinde İngilizlerin bu türden tasarruflarda bulunmasından rahatsızdılar. Esasen Fransızların isteği Ermenileri başka bir dış tesir olmadan kendilerinin yönlendirmesiydi. Osmanlı ordusuyla silahlı çatışmaya girişen Çukurova Ermenileri çatışmalarda mağlup olunca Suriye sahiline yakın Musa Dağı'na çekilmişler ve buradan Fransız donanması vasıtasıyla kurtarılarak Mısır'ın Port Said limanına getirilmişlerdir. Beş bin kişiyi bulan bu

⁴⁰² Bkz. Yerasimos, **a.g.m.**

⁴⁰³ PRO, FO, 371/2146/70404, no. 257'den aktaran, Öke, s. 104.

⁴⁰⁴ Öke, s. 105.

Ermeni isyancılara bakım görümleri için ve topraklarına yerleştirilmeleri için İngiltere, İtalya ve Rusya'ya başvurulmuş ise de hiçbiri böyle bir teklifi kabul etmemişlerdir. Bu ise ilgili devletlerin Ermenilere karşı izledikleri politikalarında ne denli samimi olduklarının çok açık bir göstergedir. Fransızların başvuruda buldukları ülkelerden olumlu cevap alamamaları onları farklı tasarılar da bulunmaya itecektir. Bu tasarı ise uzun vadede Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılma amacına matuf olmak üzere Şark Lejyonunun oluşturulmasıdır. Bu Ermeni komitacılarının ne şekilde kullanılacağı İngiltere ve Fransa arasında uzun tartışmalara konu olduktan sonra Kasım 1916'da Fransa, bu tasarıyı onaylayarak lejyonun oluşturulması için gerekli hazırlıklara başlayacaktır. Ermeni gönüllülerden oluşan Lejyon Kıbrıs'ta çok sıkı askeri disiplinle eğitildikten sonra 1917'de Müttefik kuvvetlerle General Allenby komutasındaki Filistin cephesine sürülecek, 1918'de Kafkaslarda çarpışacak ve 1919'da da Fransız kuvvetleriyle Çukurova yöresini işgal edeceklerdir.⁴⁰⁵

Ermeni çeteleri yalnızca Çukurova ve Doğu illerinde değil aynı zamanda Batı Anadolu'da da faaliyet içerisindeyler. İzmit ve çevresinde patrik Zaven Efendi liderliğinde faaliyet gösteren çete faaliyetleri yoğunur:

“...Bundan sonra Bölgedeki Ermeniler I. Dünya Savaşı sırasında Rusların Ereğli'yi bombalamaları üzerine taşkınlıklarını arttırarak Rusların karaya asker çıkaracakları ve bölgede tek Türk bırakmayacaklarını propaganda etmeye başlamışlar düşman lehine casusluk yapmaya girişmişler, böylece açıkça düşmanlıklarını ortaya koymuşlardı. Bu gelişmeler üzerine Hükümetin Adapazarı ve İzmit'te başlattığı soruşturma sonucunda binlerce bomba, mavzer ve gras tüfekleri, jandarma üniformaları ile bomba yapımına yarayan makine ve araçlar bulunmuştur. Ayrıca ihtilal hareketlerine ait evrak da ele geçirilmişti. Soruşturma sırasında tutuklanan komite reisleri Rus askerlerinin Sakarya Bölgesine varır varmaz bölgede karışıklıklar çıkaracaklarını ve Osmanlı Ordusunun direncini kırmak için silahlı harekete girişeceklerini itiraf etmişlerdi. Bu şekilde isyan hazırlıklarının ortaya çıkması üzerine komite reisleri, çeteler kurarak bunları Rahcecik ve Yalova üzerinden Bursa'ya doğru yaymışlar, bilahare bu çeteler İzmit'teki işçi gurupları ile

⁴⁰⁵ Öke, s. 107.

birleşmiş ve 60 ile 70 kişilik çeteler kurarak Müslüman halka saldırmaya başlamışlardı. İzmit'ten sonra aynı şekilde terör olayları Bursa ve çevresine yayılmıştı. Bu isyan hareketlerinin merkezi olarak da İzmit ile dolayı ve özellikle Bahçecik seçilmişti. Diğer taraftan İstanbul'da Taşnaksutyun'u ve onun yayın organı Azdamard'ı yaşatan İzmit Adapazarı, Bursa ile çevresi idi. İşte bu gelişmeler sebebiyle bu bölgedeki Ermeniler de Hükümetçe 27 Mayıs 1915 de çıkarılan "Sevk ve İskân" kararı kapsamına alınarak Sevk ve İskâna tabi tutulmuşlardı.”⁴⁰⁶

C. b. b. Sevk ve İskân Kanunu'nun Çıkarılması ve Uygulanışı

Devletin varlık ve bekasıyla doğrudan ilgili yer değiştirme kararından önce de yakın zaman diliminde bunun örneklerini görmek mümkündür. Osmanlı hükümetinin güvenlik amaçlı Ermeni Sevk ve İskânı kararından önce de; Fransızların Zeytun ayaklanmasının akabinde isyanları başarısız olan Ermenileri, İskenderun limanı civarındaki gemilerine alıp Marsilya'ya götürdükleri bilinen bir gerçektir. Bu isyancılar, Marsilya'da isimleri değiştirilip yabancı uyruklu alındıktan sonra eylem yapmak için Türkiye'ye gelmişlerdir.⁴⁰⁷

Benzer bir gelişme 1896 yılındaki Osmanlı Bankası baskınında da yaşanmıştır. Bankaya bombalarla saldırıldığı ve birçok insanın öldüğü olay sonrası araya giren Avrupa devletlerince Ermeni teröristler Marsilya'ya kaçırılmıştı.⁴⁰⁸

Osmanlı Devleti'nin “sevk ve iskân” uygulamasının tartışma konusu haline getirilmesi tamamen siyasi bir tavidir. Benzeri tedbirler, savaş dönemlerinde İngilizler tarafından Almanlara karşı yapılmıştır. Öyle ki deniz birinci lordu Lui Batenberg, Habsburg hanedanına mensup olduğu için istifa etmek zorunda kalmıştı. Benzer gelişmeleri İkinci Dünya Savaşı yıllarında Fransa ve Amerika Birleşik

⁴⁰⁶ Adnan Sofuoğlu, “Kurtuluş Savaşı Döneminde Kocaeli – Yalova – İzmit Çevresinde Rum ve Ermeni Terörü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XVIII, S. 54, Ankara, Kasım 2002, s. 801, 802.

⁴⁰⁷ AMAE, Guerre: 1914-1918: Turquie: Legion d'Orient: c. 890-892 (Eylül 1915-Ekim 1917), folyolar: 54-56'dan aktaran: Öke, s. 106.

⁴⁰⁸ Koçaş, s. 180.

Devletleri gibi ülkelerde de izlemek mümkündür. Amerika Birleşik Devletleri hükümeti, ülkedeki Japonları toplama kamplarına göndermiştir.⁴⁰⁹

Dolayısıyla 1915'teki uygulama gerek dünya tarihinde gerekse Osmanlı tarihinde zaman zaman rastlanan bir güvenlik uygulaması olarak görülmelidir ve soruna “*tarihsel*” açıdan bakanlar da böyle değerlendirmektedirler.⁴¹⁰

Osmanlı hükümetinin Sevk ve İskân kararı, Avrupa devletlerinin uygulamaları ile biçimsel olarak bir benzerlik arz etse de içerik açısından bütünüyle farklı keyfiyette cereyan eden bir uygulamadır. Osmanlı Devleti'nin, varlığını sürdürmek, radikal eğilimleri olmayan Ermeni tebaasının can ve mal güvenliğini korumak amacıyla olduğu açıktır. Zira bölgedeki Kürt aşiretlerle Ermeniler arasındaki gerilim II. Abdülhamit dönemine değin uzanan bir süreçtir.⁴¹¹ Zaten bu süreç içerisinde sürekli çatışma halinde olan bu iki unsur savaş ortamında çok daha feci sonuçlar doğuracak olaylara sebep olabilirlerdi. Sırtını Avrupa devletleri ve Rusya'ya dayamış olarak saldırılar gerçekleştiren Ermeni çetelerine karşı, savaş ortamının anarşisi içerisinde Kürt aşiretlerinin de intikam saikıyla yanıt verecekleri aşikârdır.⁴¹²

Fransa eski Genelkurmay Başkanı ve halen Akdeniz Forumu Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı Lanxade, Mayıs 2005'de katıldığı bir sempozyumda konuyu şu şekilde değerlendirmekte:

“O dönem yaşanan Sevk ve İskân olmasaydı milyonlarca Ermeni öldürülecekti. Bugün yaşayan Ermeniler can güvenlerini Türkler'e borçlular... Eğer Türkler'in iyi niyetle yaptığı Sevk ve İskâne soykırım dersiniz Fransa'nın Cezayir'de

⁴⁰⁹ Bkz. Kamuran Gürün, <http://www.belgenet.com/arsiv/ermeni/sempozyum2.html#kgurun>, 18.06.2005.

⁴¹⁰ Lewis, **Ortadoğu**, s. 265; Öke, s. 106.

⁴¹¹ “Doğu Anadolu'da nüfus çoğunluğunu oluşturan Müslümanların “hamisi” olduğunu çeşitli vesilelerle hatırlatmayı bilmişti. Bu yöredeki aşiret reisleriyle ve şeyhlerle dostâne münasebetler kurdu, çocuklarını İstanbul'a getirtti, memuriyetler, ihsanlar ve imtiyazlar verdi. Ayrıca, bu aşiretlerden Osmanlı subaylarının denetiminde alaylar teşkil ederek, onlardan askerî güç olarak yararlanma yoluna gitti. Hamidiye Alayları, Doğu Anadolu'da Ermeni olaylarının bastırılmasında kullanıldığı gibi, bir ölçüde Ermeni ayaklanmalarının çıkmasında caydırıcı rol de oynamışlardır.” Bkz. Öke, s. 112.

⁴¹² Bölgede Kürt – Ermeni çatışması için bkz. Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, Çev. Bilge Umar, İstanbul, 1998, İnkılâp yay., s. 44-56.

1.5 milyon insanın öldüğü olaylardaki rolünü de yeniden sorgulamanız, yeniden tanımlamanız gerekir...”⁴¹³

1915’de yapılan Sevk ve İskânın tamamen ülkenin ve Ermenilerin güvenliği için yapıldığını ifade eden Lanxade, Ermenilerin arasından çıkan ayrılıkçı örgütlerin Türk ordusunu arkadan vurduğunu belirtip, her ülkenin benzer durumda aynı tepkiyi vereceğini ifade ettikten sonra; “*Kimse bu durumda sessiz kalmaz. Ülkeniz elinizden gidecek ve siz bunu seyredeceksiniz. Bu mümkün değil. Türkler sorunu en akılcı ve insaflı bir şekilde çözmüştür*” demektedir. Lanxade, milyonlarca Ermeni’nin can güvenliklerini Türklerin sağlaması sayesinde hayatta kaldıklarını ve Türklere hayatlarını borçlu olduklarını vurguluyor.⁴¹⁴

Bu noktadan bakılınca savaş ortamı ve Rus tehdidinin olmadığı bir durum varsayılsa dahi, Sevk ve İskân yine bir zarurettir. Zira devletin otoritesini tam olarak sağlamakta zorluk çektiği bu bölgedeki insanların can ve mal güvenliğini korumak zorunluluğu vardır.

Dolayısıyla alınan Sevk ve İskân kararı, doğrudan devletin varlığı ile ilgili olduğu kadar bölgede meskûn Müslüman nüfusun ve teröre bulaşmamış Ermenilerin de güvenlikleri ile ilgilidir. Öte yandan çete faaliyetlerine devam eden Ermenilere sığınma ve barınma imkânı sağlanmasının da önüne geçilmiş olunacaktır.

Cephe gerisinde düşman kuvvetlere sürekli destek veren, isyan eden Ermeni komitacılarına sığınma ve barınma imkânı sağlayan Ermenilerle ilgili olarak alınacak tedbir, bu nüfusun savaşın yapıldığı sahadan ve muhtemel savaş alanı olabilecek yerlerden zorunlu göçe tabi tutmak idi.

Zeytun İsyanı ve arkasından Maraş ile Antep’teki Ermeni hareketleri bastırılınca, durum bölgedeki Müslüman nüfusu özellikle de eşrafı endişelendirir. Hükümetten Zeytun ve çevresindeki Ermenilerin uzaklaştırılmalarını isterler.⁴¹⁵ Bu talebin kabul görmesi üzerinde daha erken tarihlerde (Şubat 1915) genel bir karar alınmadan ve bir politika oluşturulmadan mahalli Sevk ve İskân

⁴¹³ “*Sevk ve İskân Ermenileri Kurtardı*”, Halka ve Olaylara Tercüman, 16 Mayıs 2005.

⁴¹⁴ Bkz. aynı yer.

⁴¹⁵ Zeytun ve çevresi Ermenileri çevre köy ve kasabalara karşı yürüttüğü talan saldırıları ile ün salmıştı. Daha 1879 gibi erken tarihlerde araştırma gezisi için Anadolu’yu İngiliz konsolos Biliotti, raporunda bölgede “*Ermeni saldırılarının hiç görülmedik bir şey olmadığını*” kaydetmektedir. F.O. 78-3137, Biliotti’den Salisbury’ye yazı, Tripoli, 1 Ekim 1880’den aktaran, McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 56.

uygulamasına gidilir. Bölgede bulunan ve güvenlik için risk oluşturan Ermeniler trenlerle Konya'ya gönderilirler.⁴¹⁶

Hükümet, seferberliğin ilânından dokuz ay sonrasına yani 24 Nisan 1915 tarihine değin yukarıda arz ettiğimiz bütün isyan ve terör hareketlerine karşı mahallinde ve olaya özel önlemler aldı. Van'ın düşmesi ve akabinde Rus ordusunun öbür vilayetlere doğru yürümesi sürecinde Ermeni intikam alayları tarafından katliamlar yapıldı. Buna rağmen Hükümet devlet olmanın ciddiyeti ile Ermeni patrikhanesine, mebuslarına ve komite liderlerine ülke savunması esnasında isyanlara, saldırılara ve cinayetlere devam edildiği takdirde şiddetli tedbirlerle bunun önüne geçileceğini bildirdi.

Bu bağlamda Başkumandan Enver Paşa Ermeni patriğini davet ederek, Ermenilerin köylere saldırıp memurları öldürdüklerini, bu hareket genelleşirse askeri hükümetin en sıkı önlemleri alacağını söyledi. Diğer taraftan Dâhiliye Nazırı Talat Bey de Taşnak Komitesi'nin tanınmış üyelerine ve “*dostum*” dediği Erzurum mebusu Vartkes Efendi'ye bu tür terör eylemlerine yöneldikleri takdirde çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacakları uyarısında bulunur.⁴¹⁷

Ancak Van'ın düşmesinin ardından Bitlis, Muş, Erzurum, Bayezit, Zeytun ve Sivas bölgelerinde isyan ve saldırıların artarak devam etmesi üzerine, bir anlamda nefsi müdafaa amacıyla harekete geçti. 24 Nisan 1915 tarihinde o güne değin serbestçe çalışmalarına devam eden komite merkezlerini kapattı, komite liderlerini ve tahrikçileri tutuklattı.⁴¹⁸ Van İsyanı haberinin İstanbul'a ulaşması Sevk ve İskân kararının alınmasında tetikleyici olmuştur denilebilir.⁴¹⁹

Diğer taraftan ordudan silahlarıyla firar edip Müslüman halka saldırılara karışan Ermenilere karşı bir önlem olarak, yukarıda geçtiği üzere, Ermeni askerler muharip sınıflardan alınarak cephe gerisi hizmetlere verilmiştir. İçişleri Bakanı Talat Bey imzalı, 24 Nisan 1915 tarihli bir tezkere ile Ermenilerle ilgili operasyonlar başladı. Buna göre Taşnak, Hınçak ve Ramgavar komitelerinin elebaşları tutuklanacak ve askeri mahkemelere sevk edilecektir. Aynı gün,

⁴¹⁶ Yerasimos, **a.g.m.**

⁴¹⁷ Talat Paşa, s. 66; Yalman, c. I, s. 331.

⁴¹⁸ Uras, s. 605.

⁴¹⁹ Bkz. Yerasimos, **a.g.m.**

operasyonlar başlar ve İstanbul’da yaşayan 77.735 Ermeni’den 235’i tutuklanır.⁴²⁰ Elebaşılardan Vartkes ve Kirkor Zöhrap Efendiler de içinde olmak üzere askeri mahkemelere sevk edilmiştir.⁴²¹

2 Mayıs 1915’de Osmanlı Genelkurmayı Dâhiliye Nezaretine başvurarak isyancı Ermenilerin Rus hududunun ötesine ya da Anadolu’da dağınık olarak çeşitli yerlere dağıtılması talebinde bulunur. Ancak konu üzerinde tartışmalar uzar, özellikle Talat Paşa meselenin batılı devletlerce Osmanlı Devleti aleyhine istismar edileceği düşüncesiyle itiraz eder.⁴²² 26 Mayıs 1915 günü Ermenilerin yoğun buldukları yerlerden Diyar-ı bekir’in güneyine, Fırat vadisine ve Urfa – Süleymaniye yakınlarına nakledilip yerleştirilmeleri istenir. Ayrıca gönderilecek Ermenilerin gittikleri yerlerdeki aşiret ve Müslüman sayısının % 10’unu geçmemesine, yerleştirme yapılacak mahallin demiryolu hattına 25 kilometreden yakın olmamasına, kuracakları köylerin elli haneden fazla olmamasına, göçmen ailelerin yakın yerlerde yerleştirilmemelerine dikkat edilmesi istenir.⁴²³ Aynı gün Dâhiliye Nazırı Talat Paşa imzalı Sadr-ı azam’a gönderilen bir yazı ile Sevk ve İskân fiilen başlatılır. Yasal prosedür gereği, aslında hükümet kararı olarak yayınlanması gereken bu belge, İttihatçı bir yöntemle tek bakan tarafından çıkarılmıştır.⁴²⁴

Bundan bir gün sonra, 27 Mayıs 1915 tarihinde Başkumandanlık ve Dâhiliye Nezareti’nin talebi üzerine “*Sevk ve İskân Kanunu*” olarak bilinen kanun *kanun-u muvakkat* olarak çıkarılacaktır.⁴²⁵ Meclis-i Mebusan açıldığında, geçici kanun 15 Eylül 1915 tarihinde mebusların onayından geçecektir.⁴²⁶

Sevk ve İskân Kanunu metni:⁴²⁷

⁴²⁰ Yusuf Hikmet Bayur Osmanlı Dışişlerinin dış teşkilata yaptığı bir tamimi kaynak olarak göstermekte ve tutuklananların rakamını 235 olarak vermektedir. Esat Uras tarafından ise kaynak zikredilmeden 2.345 rakamı verilmektedir. Bayur’un verdiği rakam belgeye dayandığı için tercih sebebi olmalıdır.

⁴²¹ Talat Paşa, s. 76; McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 217; Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 579.

⁴²² Talat Paşa Sevk ve İskân Kanunu ile ilgili müzakereler esnasında: “*meslektaşlarımdan bazıları beni duygusuzluk ve vatana bağlı olmamakla suçlayacak kadar ileri gittiler.*” Bkz. Talat Paşa, s. 68; Öke, s. 117.

⁴²³ Öke, s. 117.

⁴²⁴ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 579.

⁴²⁵ **a.g.e.**, s. 580; Uras, s. 605.

⁴²⁶ Öke, s. 118.

⁴²⁷ Kanunun metni için bkz. Uras, s. 605.

Madde: 1 — Seferde ordu, kolordu ve fırka kumandanları; bunların yardımcıları ve bağımsız bölge kumandanları halk tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine ve memleketin savunması, güvenliği korumaya ilişkin uygulamalara karşı koyma; silâhla saldırı ve mukavemet görürlerse hemen askeri kuvvet ile şiddetli surette cezalandırmaya ve saldırıyı tamamen yoketmeye yetkili ve mecburdur.

Madde: 2 — Ordu ve bağımsız kolordu ve fırka kumandanları askerî kurallara aykırı veya casusluk ve ihanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar halkını ayrı ayrı veya topluca diğer yerlere sevk ve yerleştirebilirler.

Madde: 3 — Bu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir.

13 Recep 1333 ve 14 Mayıs 1331

Tarik Zafer Tunaya'ya göre bu süreç ile Sevk ve İskân operasyonu hukukileşmiştir. Yapılan operasyonu güvence altına almak için başka kanunlar çıkarılacak ve kararlar alınacaktır.⁴²⁸

Burada üzerinde durulması gereken bir nokta eğer Sevk ve İskân kanunu çıkarılmayıp o gün yürürlükte bulunan ceza kanunlarına göre bir yargılama yoluna gidilseydi ne olurdu sorusudur. Sayıları binleri bulan Ermeni isyancılar, Dünyanın o güne değin gördüğü bu en büyük savaşta, bir devletin ki, o devletin gölgesi altında yüzyıllardır dillerini, dinlerini ve ulusal kimliklerini muhafaza etmişlerdi, yaşamı ve geleceği söz konusu iken, planlı, programlı olarak orduyu cephe gerisinden vurmuşlar, en stratejik noktalara saldırılarda bulunmuşlardı. Böyle bir fiili ihanetin cezası Osmanlı Askeri Ceza Kanunu'na göre Divan-ı Harb önünde idamdı.⁴²⁹ Tartışmasız ve aleni ihanetin cezası bu iken çıkarılan Sevk ve İskân kanunu ile binlerce Ermeni'yi darağacına götürecek bu hüküm kanun ile bağlayıcı olmaktan çıkarılmış, dolayısıyla adaletin, devlete isyan eden çeteler açısından, mutlak tecellisinden sarfınazar edilerek Ermeni komitacılarının hayatları bağışlanmıştır. Bu bağlamda objektif bir mukayese için dönemin Kafkasya, Fas, Mısır ve Hindistan'ına

⁴²⁸ Bkz. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 580.

⁴²⁹ Öke, s. 118.

bir göz atmak ve İngiltere, Fransa, Rusya üçlüsünün benzer hatta daha düşük yoğunluklu olaylarda isyancılara nasıl davrandıklarına bakmak gerekir.

Burada Ermenileri isyana kıskırtan ve hamiliğini üstlenen Fransa'nın Sevk ve İskâna muhatap Ermeniler ile ilgili politikasına değinmek de yerinde olur. Antakya'dan ayrılacak dört beş bin Ermeni'nin Cezayir ve Tunus'a yerleştirilmeleri önerisi Fransa Dışişleri tarafından kabul edilmemiştir. Gerekçe ise ilginçtir: Ermenilerin Müslüman halkın gözünde Türk ordusunun Hıristiyanlar üzerinde elde ettiği galibiyetin canlı bir örneği olarak görüleceği.⁴³⁰

Söz konusu kanun ve uygulama yönelik talimatlar gereği yaklaşık 702.500 kişi sevk ve iskân edilmiştir. Buradan hareketle de “ölü sayısını açık artırmaya çıkarmak”⁴³¹ ve geçen her on yılda bu rakamı katlayarak abartmak bilimsel yöntem ve gerçeklerin dışında kalmaya, ölümler üzerinden siyasal rant sağlama gibi etik olmayan davranış kalıplarına girmeye mahkûmdur.

İlber Ortaylı'ya göre alınan Sevk ve İskân kararında “İttihad ve Terakki hükümeti, büyük ölçüde Almanların kurmay danışmanlığıyla bu tehciri uygulamak durumunda kalmıştır”.⁴³² Bu iddia farklı araştırmacılarca ileri sürülmektedir ve o dönem itibarıyla Almanların Osmanlı Genelkurmayı'ndaki konumları bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte Talat Paşa hatıralarında bunu “Almanların Türkleri, Ermenileri, ezmeye yönelttiği” bağlamında reddetmekte ve gelişen her yeni olayda Alman hükümetinin bu gibi olaylara son verilmesi yolunda nota verdiğini kaydetmektedir.⁴³³

Sevk ve İskân uygulaması ile Osmanlı kuvvetlerinin arkasında yer alan beş, altı yüz bin civarı silahlı Ermeni grupların savaş bölgesi dışına, özellikle de ikmal hatlarını içeren bölgeden çıkarılması gerekiyordu. Burada önlem olarak bütün gayrimüslim Hıristiyan unsurlar değil, yalnızca Ortodoks Ermeniler için yer değiştirilmesi öngörüldü. Katolik ve Protestan Ermeniler, demiryolu işçisi ve ordu mensubu Ermeniler ile aileleri ya da Karadeniz'e yakın bölgelerdeki Rumlar bundan istisna tutuldu.⁴³⁴

⁴³⁰ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 580.

⁴³¹ aynı yer.

⁴³² Ortaylı, **a.g.e.**, s. 46. Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. Öke, s. 117.

⁴³³ Talat Paşa, s. 78-79.

⁴³⁴ Bkz. Zürcher, **Savaş, Devrim...**, s. 192; Lewis, **Ortadoğu**, s. 265; Yalman, c. I, s. 330.

Sevk ve İskân Kanunu ile öngörülen uygulama kapsamında bulunduğu halde oturdukları toprakları terk etmek istemeyen bir kısım Ermenilerin de “*ihtida*” yoluyla oturdukları yerlerde kalmak istedikleri çalışmalarda geçmektedir. Bu çerçevede Doğu Anadolu ve özellikle de ulaşımın çok zor olduğu Doğu Karadeniz bölgesindeki dağlık arazilerde yer alan Ermeni köyleri ihtida ederek yerlerinde kalmışlardır. Baskın Oran, bu kişilerin halen, yerel dil olarak “*hiç farkında olmadan*” Ermenice konuştuklarını ifade etmektedir.⁴³⁵ Benzer şekilde Peter Alford Andrews de, “*Dersim’de bazı Ermenilerin ırklarını gizleyerek kimliklerini korumak için Alevi olduklarına dair kanıtlar vardır*” demektedir.⁴³⁶

Bu doğrultuda ilk talimatlar 1915 yılı Mayıs ayı sonlarında bölgeye ulaştı. Amaç Ermeni nüfusunu yoğun olduğu bölgelerden uzaklaştırılarak bu nüfus yoğunluğunu düşürmek, Ermenileri savaş alanı ve önemli tesislerden uzak tutmak idi. Ermenilerin Sevk ve İskânı işlemleri 30 Mayıs 1915 tarihli talimatname ile orduya değil mülki idareye verilmişti.⁴³⁷ Bu o zaman ve sonraki dönemlerde eleştiri konusu olmuştur. Cemal Paşa hatıralarında mülki memurlarının iaşe tedarikinde yetersiz kaldığından yakınmakta, Anadolu ve sonrasında Adana ve Halep Ermenilerinin Sevk ve İskânında bu uygulamaya muhalif kaldığını ve bunu da İstanbul’a bildirdiğini yazmaktadır. Fakat kendisine mülki memurlara verilmiş olan emirlere karışmayarak yalnız onlara yardım etmesi kendisinden istenmiştir.⁴³⁸

Burada İstanbul’un, ordunun içinde bulunduğu zor durum değerlendirmesiyle ayrıca böyle bir görevi de kendisine yüklemenin, asli görevi olan ülke savunmasını yerine getirmede sıkıntı yaratacağı düşünülmüş olabilir.⁴³⁹ Zira Osmanlı ordusu bir taraftan Rus ordusu ile nizami harbederken, diğer taraftan da Ermeni çetelerine karşı gerilla savaşı veriyordu. Askeri birliklerin Ermeni kabilelerini koruma ile görevlendirilmesi bir bakıma Ruslara karşı savaşın kaybedilmesini göze almak anlamına geliyordu. Cepheye gönderilmemiş jandarma birlikleri ise gerek sayıca ve gerekse mühimmat açısından ne Ermeni isyancılar ile savaşacak güçte değildi. Diğer taraftan jandarma kuvvetleri Ermeni kabilelerini

⁴³⁵ Baskın Oran, **Türkiye’de Azınlıklar**, İstanbul, 2004, İletişim yay., s. 50.

⁴³⁶ Peter Alford Andrews, **Türkiye’de Etnik Gruplar**, İstanbul, 1992, Ant yay., s. 16.

⁴³⁷ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 217.

⁴³⁸ Cemal Paşa, s. 369-370.

⁴³⁹ I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu trajik durum ve savaşan diğer ülke orduları ile mukayesesi için bkz. Zürcher, **Savaş, Devrim...**, s. 155-201.

Sevk ve İskân güzergâhı boyunca koruyabilecek sayı ve donanımdan mahrumdu.⁴⁴⁰ Dolayısıyla jandarma birliklerinin yerlerinde kalıp Müslüman ahaliyi Ermeni çetelerine karşı korumak tercih edilen seçenek oldu. Zira jandarmayı böyle bir görevle kabilelerin koruması için göndermek yerel Müslüman halkı Ermeni çetelerinin kucağına itmek anlamı taşıyacaktı.

Diğer taraftan Sevk ve İskâna tabi olanlar savaşın cereyan ettiği ya da muhtemel savaş bölgesi olan yerler ile ikmal güzergâhlarıdır. Yoksa Anadolu'da İzmir, Aydın, Kütahya ve Bursa gibi yerlerde bu uygulamaya gidilmemiştir.⁴⁴¹ Başkent İstanbul'da bile seksen bine varan Ermeni nüfus içerisinde yalnızca durumundan şüphenelinen 2.345'i Sevk ve İskâna tabi tutulmuştur. İzmir'de yerleşik 20.000 civarındaki Ermeni ile ilgili olarak ise hiçbir işlem yapılmamıştır.⁴⁴² Bunlara ek olarak:

*“Sevk ve İskân emrinin en haşin bir surette yürütüldüğü yerlerde bile halk, komşuları, dostları, ortakları olan Ermenileri, ihtisas ve sanatlarına ihtiyaç duyduklarını evlerinde saklamışlar ve Sevk ve İskânden korumuşlardır. Bunun delili, Doğu Vilâyetlerinin bir çok yerlerinde eskiden kalma Ermeni gruplarının mevcut olması ve bunların meslek ve sanatlarına devam etmeleridir.”*⁴⁴³

30 Mayıs 1915 tarihli Dâhiliye Nezareti, Aşiretlerin ve Muhacirlerin İskânı Şubesi tarafından yayınlanan talimatnamede işlemin hangi süreçlerden geçeceği ayrıntılarıyla düzenleniyordu. Buna göre yer değiştirmeye tabi tutulanların terk edecekleri mallarının satışı, terk edilen yerde hangi ekonomik koşullarda iseler gittikleri yerlerde de aynı koşullarda yerlere iskân edilmeleri, sağlık ve hastalıkları önleme gibi ayrıntılar belirtiliyordu.

30 Temmuz'da yayınlanan talimatnameler ile mülki makamlardan kanundışı mal ediminin, düşük rakamlarla mal satışının önlenmesi, fiyatların normal seviyeye yükseltilmesi varsa bu satışların iptal edilmesi ve kanun dışı zenginleşmenin önlenmesi istenecektir. 28 Ağustos'ta yayınlanan bir başka kararla Sevk ve İskâna tabi tutulanların sağlık durumlarının kontrol edilmesi, hasta, hamile kadın ve bebeklere özen gösterilmesi, hasta, kadın, yaşlı ve çocukların demiryoluyla

⁴⁴⁰ Bkz. McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 218.

⁴⁴¹ Gürün, **a.g.i.s.**; Yalman, c. I, s. 331.

⁴⁴² Akgün, **a.g.e.**, s. 28.

⁴⁴³ Yalman, c. I, s. 331.

diğerlerinin at ve arabalarla naklini, her kafiye yeterli gıda stokunun sağlanmasını ve muhafız birliklerinin refakatini emrediyordu. Yine aynı metinde Müslüman halkın olası saldırılarına karşı güvenlik önlemlerinin alınması, bu konuda teşebbüsü veya ihmali görülenlerin divan-ı harbe verilmeleri emredilmektedir.⁴⁴⁴

Sevk ve İskân konusunda yanlış anlama ya da yorumlara neden olmaması amacıyla Dâhiliye Nezareti'nin 29 Ağustos tarihli genelgesi ilginçtir. Genelge Hüdavendigâr, Ankara, Konya, Adana, Halep, Sivas, Mamuret-ül Aziz, Diyarbakır, Erzurum valilikleriyle İzmit, Maraş, Urfa, Zor, Kütahya, Karesi, Niğde, Karahisarısahib ve Kayseri mutasarrıflıklarına gönderilmiştir ve şu şekildedir:

"Ermeniler'in buldukları mahallerden ihrâcları'le, tâ'yîn olunan menâtıka sevklerinden, Hükümetçe muntazır olan gaaye: Bu unsurun, Hükümet aleyhine teşebbüsât ve fa'âliyetde bulunamamalarını; ve, bir Ermenistan Hükümeti teşkili hakkındaki âmâl-i miliyyelerini, ta'kîb edemiyecek bir hâle getirilmelerini te'mîn esâsına ma'tûf olup, Efrâd ve eşhâs-i ma'sûmenin imhası, olmadığı için; sevkıyat esnasında, kaafilelerin masûniyet-i hayâtile; ve Muhacirin Tahsîsâ-tı'ndan sarfiyat icrâsile; i'âşelerine âid her türlü tedâbirin, bi'l-etrâf, istikmâline,

Ve yerlerinden çıkarılıp, derdest-i sevk bulunanlardan mâ'ada, kalan Ermeniler'in, ba'demâ yerlerinden çıkarılmaması; ve Tebliğ-i sabık veçhile: Asker Aileleri ile, ihtiyaç nisbetinde San'atkâr ve Protestan ve Katolik Ermeniler'in, sevk olunmaması, Hükümet'çe sûret-i kat'iyyede, mültezemdir.

Kaafilelere ta'urruz; ve bilhassa gasb; ve hiss-i hayvâniyyete mağ-lûb olarak, gayz ve hetk-i urza ictisâr edenlerle, bunlara önyak olan Memurin ve Jandarmalar hakkında, bilâ-terâhî, derhâl ta'kî-bât-i kaanûniyye'ye tevessül olunarak; şiddetle te'dîbleri. Ve, Memûrîn'den, bu kabîl eşhasın, hemân azl ile, Divân-ı Harblere teslimi; ve isimlerinin inbâsı. Ve, bu kabîl vakaayi'in tekerrüründen, Vilâyet/Livanın mes'ul tutulacağı, beyan olunur".⁴⁴⁵

Burada üzerinde durulması gereken nokta “soykırım”, “genocid” ile itham edilen bir yönetim ve buna karşı eldeki arşiv belgeleri, hatıralar ve tanıklıklarla bu yönetimin izlediği politikanın nasıl telif edilebileceğidir. Bu telifi zor hatta imkânsız bir tezattır.

⁴⁴⁴ Öke, s. 119-120.

⁴⁴⁵ Öke, s.120.

Sevk ve İskân esnasında suiistimaller olmamış mıdır? Doğal olarak savaş ortamında, devletin otoritesinin zayıf olduğu ve özellikle de Ermeni çetelerinin faaliyetlerinden dolayı iyice zayıfladığı bölgelerde bir takım suçlar işlenmiştir.⁴⁴⁶ Tabii buna özellikle Sevk ve İskân öncesi için Ziya Gökalp'in ifadesiyle “*mukatele*” yani karşılıklı çatışma demek de mümkündür. Zira Rus ordusu eşliğinde Ermeni çeteleri marifetiyle anasını, babasını, evladını, evini, yurdunu kaybeden Müslüman bir halk kitlesi vardır ve A. Emin Yalman'ın ifadesiyle “*Ermeni ihtilâlcilerinden ve yaptıkları kıtallerden canı yananların intikam gayretine düşmeleri, takım takım yağmacıların bu fırsatı kaçırmak istememeleri yüzünden feci taşkınlıklar olmuştur.*”⁴⁴⁷ Hükümet bunların intikam duygularını da bastırmak durumundadır. Ancak Osmanlı Hükümeti süratle ve şiddetle bunların üzerine gitmiştir. Talat Bey'in hatıralarında Erzurum'da geçen bir olay bu iddiamızı teyit etmektedir:

“...Göç uygulamasına önce Erzurum'da başlandı. Erzurum Valisi Tahsin Bey, Dâhiliye Nezareti'ne, Ermenilerin gönderilmeleri sırasında Kürtlerin saldırısına uğradıklarını bildirdi. Valiyi telgraf başına çağırarak yardım için orduya başvurmasını ve saldıranların da şiddetle cezalandırılmasını emretti. Nitekim ordu komutanlığı bir tabur asker gönderdi ve ele geçirilebilenler kurşuna dizilerek cezalandırıldılar.”⁴⁴⁸

Bizzat Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından dört soruşturma komisyonu kurulmuş ve bunlar Anadolu'ya gönderilmiştir. Komisyonlar tespit ettikleri suçluları yerel harp divanlarına teslim etmişlerdir.⁴⁴⁹

Sevk ve İskân sırasında talimatlara uymayarak, Ermenilere karşı saldırılarda bulunmuş 1.397 kişi tutuklanarak divan-ı harplere sevk edilmiş ve bu kişiler idam da dâhil olmak üzere çeşitli hapis cezalarına çarptırılmışlardır.⁴⁵⁰

Justin McCarthy söz konusu tutuklama ve mahkûmiyetleri farklı bir bakış açısıyla şu şekilde yorumlamakta:

⁴⁴⁶ Talat Paşa, s. 77.

⁴⁴⁷ Yalman, c. I, s. 331.

⁴⁴⁸ Talat Paşa, s. 68.

⁴⁴⁹ Talat Paşa, s. 77; Öke, s. 121. Talat Paşa'nın Ermeni Sevk ve İskâni meselesinde yapılacak suiistimallerle ilgili hassasiyetini Cemal Paşa'da da görmek mümkün. Bunun için bkz. Cemal Paşa, s. 368-372.

⁴⁵⁰ Gürün, a.g.i.s.; Lewis, **Ortadoğu**, s. 266.

“Ermenilerin verdiği ölüm telefatında ana nedenin bu memurların davranışları olacağı pek kuşkuludur... Dürüst ve insancıl yürekli memurların dahi, Ermenilerin Müslümanları kıyımdan geçirme eylemleri hala süregider iken, Ermenileri rahat ettirme çabasına girmesini beklemek gerçekçi olmazdı.”⁴⁵¹

Sevk ve İskân esnasında Ermenilerin iddia ettikleri gibi bir kırım olup olmadığı yukarıda uzunca aktardığımız yasal düzenlemeler, bunların devlet erkânı tarafından uygulanması bir kanaat verir düşüncesindeyiz. Bunlara ek olarak şunu da belirtmekte fayda var. I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı devleti ile İngiltere arasında ilişkiler kesik olmasına karşın Amerika ile ilişkiler devam ediyordu. Amerikan diplomatları ve konsolosluk görevlileri savaş yıllarında Türkiye’de kalmışlardı. Eğer iddia edildiği gibi bir kırım olmuş olsaydı, Ermeni meselesinde Ermeniler lehine son derece hassas olan ve hami rolünü üstlenen Amerikalılar bunun kaydını tutup, hükümetlerine bildirmeleri gerekmekeydi.

Lord Curzon, bu mülahaza ile olsa gerek İngiltere’nin Washington büyükelçisi Sir A. Geddes’a 31 Mart 1921 tarihli şifre telgrafı çeker. Ancak gelen cevap olumsuzdur ve Curzon’u memnun etmez. İngiliz dışişleri Ermeni kırımı üzerine oturduğu ve politikalarına dayanak aramakta ve Malta’da sürgünde bulunan Türkleri mahkûm etmek istemektedir. Bunun üzerine 16 Haziran 1921 tarihinde ikinci bir talimat verir. Talimatta bir liste ve listedeki sürgünler hakkında kısa bilgiler ekleyen Curzon: *“Bu kimselerden herhangi biri aleyhinde tezelden amerikan hükümetinden delil sağlayabilerseniz memnun olurum”* der.

Büyükelçilikten gelen cevap istenen gibi değildir:

“...Üzülerek arz edeyim ki bu belgelerin içinde yargılanmak üzere Malta’da tutuklu bulunan Türkler aleyhinde delil olarak kullanılacak hiçbir şey yoktur. Gözden geçirilen raporlarda söz konusu Türk görevlilerinden yalnız iki kişinin –Sabit Bey ile Süleyman Faik Paşa’nın- adları anılmaktaysa da, bunlar hakkında yazılanlar da raporları kaleme alanların kişisel düşüncelerini aşmıyor ve suç delili olabilecek hiçbir somut fiil gösterilemiyor”.⁴⁵²

⁴⁵¹ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 219.

⁴⁵² Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Ankara, 1976, Bilgi yay., s. 243-244. Bilal N. Şimşir, telgrafın niteliği ile ilgili ilginç saptamalarda bulunuyor: *“Bu kısa telgraf, pek önemli ve ciddi sayılır. Şifredir ama önemli bir şifre. Normal şifre telgraflar çoğaltılıyor ve 15-20 yere birden dağıtılıyordu. Bu ise tek nüshadır ve dağıtımı yapılmaz damgasını taşır. Nedenini anlamak biraz zor...”*

Çağının yegâne süper gücü olan İngiltere, zaferle çıktığı bir dünya savaşı sonrası bütün imkânlarını kullanarak Malta'daki sürgünlerin şahsında bir milleti “kırım”la mahkûm etmek istiyor. Bunun için Lozan'dan da çok iyi tanıdığımız dışişleri bakanı delil toplamak için bizzat işi üstleniyor. Fakat bütün çabalarına rağmen olmayan delilleri bulamıyor.

C. b. c. Ermeni Sevk ve İskânının Sonuçları

Tümüyle askeri bir zorunluluktan ve devletin yok edilme tehdidi altındaki kendi varlığını koruma gayeli bu uygulama sonucunda istenilen amaç büyük ölçüde sağlandı. Ülkenin dört bir yanında baş gösteren isyan, yağma ve saldırıların ardı kesildi. Mahalli destek ve himaye göremeyen Ermeni komitacıları sahip oldukları olanakları kaybettiler. Bu yer değiştirme olayı gerçekleştirilirken ortaya çıkan bir takım istenmeyen olayların önüne geçilebilir miydi? Savaş ortamında buna evet demek zor. Ancak şu da var ki ortada istenmeyen bir takım gelişmeler çıkmışsa bunun kabahatini Osmanlıdan önce o bölgede Müslüman köylerine saldırıda bulunan Ermeni komitacılarında, bu komitacıları kendi ülke menfaatleri için kullanan Rus, İngiliz ve Fransız devlet adamlarında aramak isabet olur.⁴⁵³

Sevk ve İskân uygulaması 4 Ekim 1916'da fiilen durdu. Bu süre zarfında 702.900 kişinin göç ettirildiği Osmanlı kayıtlarından anlaşılmaktadır. Sevk ve İskân esnasında göç edenlerden bir kısmı mevsim şartlarından, intikaldeki zorluklardan, bulaşıcı hastalıklardan ve iskâna tabi tutuldukları yerlerle, yol güzergâhındaki aşiretlerin saldırılarından dolayı ölmüştür.⁴⁵⁴

Sıtma, tifüs, tifo, kolera ve dizanteri Osmanlı ordusunu vurduğu kadar yollara düşen Müslüman ve Ermeni göçmenleri de etkiler. Osmanlı ordusunda bulaşıcı hastalıktan kayıplar çok yüksek orandadır. Hastalık bulaşanlardan yüzde ellisi ölür. Yaz aylarında sıtma, Adana, İskenderun ve Suriye'ye uzanan hat üzerinde hızla yayılmaktadır. Yaz sonu ve sonbaharda içme suları ile bulaşan kolera büyük

⁴⁵³ Bkz. Akgün, **a.g.e.**, s. 30.

⁴⁵⁴ Bölgedeki Müslüman nüfusun misilleme ve intikam duygusuyla gerçekleştirdiği eylemler hakkında bir değerlendirme için bkz. K. Krüger, **Kemalist Türkiye ve Ortadoğu**, çev.Nihal Önal, İstanbul, 1981, Altın Kitaplar Basımevi yay., s. 120-121.

ölümlere neden olur. Öyle ki çeşitli hastalıklardan dolayı sahra hastanelerine kabul edilen üç milyon hastanın 400.000'i ölmüştür.⁴⁵⁵ Bu verilerden hareketle Ermeni Sevk ve İskânı esnasında bulaşıcı hastalıkların göç ettirilen kitleleri nasıl etkilediğine dair fikir sahibi olunabilir.⁴⁵⁶

Ulaşım olanaklarının çok sınırlı olduğu Osmanlı ülkesinde zorunlu ve toplu bir yer değiştirmenin çok büyük can kaybına mal olacağı aşikârdır. Sevk ve İskân hadisesinden yaklaşık otuz yıl sonra, 1944 yılında Sovyetler Birliği'nin Sibiryaya vagonlar dolusu Çeçen ve İnguş'u sürgüne göndermesi ve bir katliam da söz konusu olmadığı halde bu nüfusun yüzde kırkı ölmüştür. Bu noktadan bakılınca İzmit'ten yaya olarak Suriye'ye sevk edilen Ermenilerin zayıfatı daha anlaşılır olmaktadır.⁴⁵⁷

Sevk ve İskân Kanunu'nun uygulanması sırasında ölenlerin net bir sayısını tespiti zor olmakla beraber eldeki verilerden çıkarsamalarda bulunulabilir. Örneğin Kamuran Gürün'e göre:

*“1912 yılında Osmanlı istatistiklerine göre ülke içinde yaşayan Ermenilerin sayısının -yaklaşık rakam- 1 milyon 300 bin olduğunu biliyoruz. 1921 senesinde bu 1 milyon 300 bin rakamın, 1 milyon 025 bin rakamına indiğini de tespit edebilmekteyiz. Dolayısıyla, arada 275 000'lik, yuvarlak olarak 300 000'lik bir fark vardır. Bu farkın çeşitli sebeplerle, 1912'den 1921'e kadar ölmüş olan Ermeniler olduğunu kabul edebiliriz. Aynı dönem zarfında Türkiye'deki Müslüman nüfusunda 2,5 milyonluk bir eksilme oldu. Bu eksilmenin 500 ilâ 550 000'i hudutlarda cephelerde ölenlerdir; geri kalanlar yurtiçinde ölenlerdir. Dolayısıyla, 2 milyona yakın yurtiçinde ölmüş Müslümanlar ile 300 000 civarındaki Ermenileri mukayese etme imkânı mevcuttur.”*⁴⁵⁸

Stefanos Yerasimos daha farklı bir yaklaşımla:

⁴⁵⁵ Zürcher, **Savaş, Devrim...**, s. 184,185 ve 198,199.

⁴⁵⁶ Konu ile ilgili olarak bir mukayese yapabilmek için bkz. Özdemir vd., **a.g.e.**, s. 95-101; Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, Ankara, 2005, TTK yay.

⁴⁵⁷ Yerasimos, **a.g.m.** Cemal Paşa konu ile ilgili olarak hatıratında:

“Şu kadar var ki, bütüen Ermeni muhacirlerinin Mezopotamya'ya gönderilmesini orada sefaletle duçar olacaklarına emin olduğum için bunlardan bir çoklarının Suriye ve Beyrut vilayetleri için yerleştirilmelerini münasip gördüm. Buna müsaade edilmesini ısrarla İstanbul'a yazarak muvafakatlarını aldım. İşte bu sayede bu vilayetlerde hemen yüz elli bin kadar Ermeniye yerleştirmeye muvaffak oldum.” Cemal Paşa, s. 370.

⁴⁵⁸ Gürün, **a.g.i.s.**;

*“Toplam kayıp sayısına gelince, benim şu anda yapabildiğim tahmin 600–800.000 arasındır. Bunu, 1914'teki Ermeni nüfusunu 1,5 milyona yakın olarak hesaplamakla buluyorum. Ermeni kaynakları tarafından verilen 2,5 milyon nüfus açıkça abartılıdır; ancak, son dönem Osmanlı nüfus sayımının yayınlanmış rakamlarında bu nüfusu aşağı çekme girişimleri de olabilir.”*⁴⁵⁹

Esat Uras, altı yüz, sekiz yüz bin hatta bunun da üzerine çıkılarak bir milyon Ermeni'nin öldüğü iddiasını abartılı bulmaktadır. Ona göre bu abartılı rakamların çok ötesinde Müslüman nüfus Rus işgalleri zamanında Ermeni çeteleri ve gönüllü alayları eliyle yok edilmiştir. Yine isyanlar ve göçlerde ölen Müslüman ahali sayısı da bundan çok fazla olduğu ve en azından doğu illeri halkının büyük bir kısmının *“mahvedilmiş olduğu”* nu ileri sürmektedir.⁴⁶⁰

Uras'ın bu iddiasını Yerasimos'un şu bulguları da teyit etmektedir.

“Ermeni misillemelerine gelince: Bunlar büyük çapta 1915 yazında Rus ordularının Van gölü yöresini işgal etmesiyle başlar, 1916'da Van-Muş-Bitlis arasında ve Erzurum-Erzincan arasında devam eder.

*Son safhası ise 1917 sonu 1918 başında Rus ordularının çözülmesi ve Anadolu'yu boşaltması dönemindedir. Bu tarihlerde Rus işgal bölgesinden kaçamayan Müslüman nüfusun büyük kısmı öldürülmüştür. Bu dönemde o yörelerde bulunan yabancı gazeteciler oraların tümüyle boşalmış olduğunu yazarlar.”*⁴⁶¹

Öte yandan Bernard Lewis konu ile ilgili değerlendirmesinde, çoğu hastalık, yorgunluk ve hava koşullarına dayanamayarak *“... yüz binlerce ve belki de bir milyondan fazla Ermeni'nin öldüğüne kuşku yoktur”* demektedir.⁴⁶² Modern Türkiye'nin Doğuşu isimli eserinde ise *“bir buçuk milyon Ermeninin yokolduğu korkunç 1915 felaketi”* kaydıyla Ermenilerin öne sürdükleri en yüksek rakamları onaylamaktadır.⁴⁶³

⁴⁵⁹ Yerasimos, **a.g.m.**

⁴⁶⁰ Uras, s. 605-606.

⁴⁶¹ Yerasimos, **a.g.m.**

⁴⁶² Lewis, **Ortadoğu**, s. 265.

⁴⁶³ Lewis, **Modern...**, s. 354.

Justin McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar adlı eserinde⁴⁶⁴ 1912 ve 1922 istatistiklerini vererek 584. 268 Ermeni kayıp olduğu hükmüne varır.⁴⁶⁵ Yazar aynı zaman diliminde Müslüman nüfus kaybını ise 2.500.000 olarak vermektedir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra galip devletler, Ermeni Sevk ve İskânı meselesinden dolayı savaş dönemi Osmanlı yöneticilerini “soykırım” iddiası ile yargılamak isteyecekler ve ellinin üzerinde Osmanlı subay ve mülki idare amiri Malta'ya sürgün edileceklerdir. İngilizlerin iddialarını ispatlama amacıyla kullandıkları başlıca kaynak Ermeni Patrikhane raporlarıdır. Bu raporlar ise propaganda nitelikli sözlerden öteye gitmemektedir. Soykırım suçlamasını teyit edecek bir tek suç fiili ya da vak'a gösterilememektedir.⁴⁶⁶ Durum böyle olunca yukarıda geçtiği üzere İngiliz dışişleri Amerika'ya yönelir. Fakat oradan da elleri boş olarak döner.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan Ermenilerin sevk ve iskânı ile savaş sonrası dönemde geri dönmeleri Lozan Barış Konferansının ana tartışma konularından birisi olmuştur. Lord Curzon'un “*Ermeni Yurdu*” talebi olarak gündeme getirdiği mesele, savaş yıllarında çok acılar çekmiş olan Ermenilere ki bundan kasıt sevk ve iskân olmalıdır, bir yurt verilmesi uzun tartışmalara konu olmuştur.⁴⁶⁷

Burada çalışmamızla ilgili bir diğer mesele, söz konusu unsurun konum, statü ve nüfus yapısını doğrudan etkilediğinden dolayı konunun irdelenmesidir. Zira bilinmektedir ki Anadolu'yu terk eden Ermenilerden büyük bir kısmı geri dönmemiş ve önce Suriye, Lübnan ve Mısır gibi ülkelere oralardan da Avrupa ve Amerika ülkelerine yerleşmişlerdir.

Öte yandan Ermeni sevk ve iskânı ile bölgedeki Ermeni terörünün büyük ölçüde önüne geçilmesi, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet Türkiye'sine intikal eden mirasın geçmişe nazaran daha problemsiz ve dış müdahalelere kapalı bir durum arz etmesi açısından Lozan Barış Konferansı sürecinde Türk Heyetinin elini güçlendirmiştir. İtilâf Devletleri murahhasları ve Ermeni temsilcilerin Türk tarafından “*Ermeni Yurdu*” talebinin demografik temeli Ermeni sevk ve iskânıyla

⁴⁶⁴ McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev. Bilge Umar, İnkılâp İstanbul, 1998 yay.

⁴⁶⁵ McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, s. 136, 137.

⁴⁶⁶ Öke, s. 121.

⁴⁶⁷ Ermeni Yurdu talebi ve yapılan tartışmalar için bkz. Ertan, s. 213-224.

ortadan kalkmıştır. Söz konusu uygulama ve arkasından Millî Mücadele'nin zaferle tamamlanması, Cumhuriyet'in kurucu kadrosuna türdeş bir nüfus yapısı sunduğu söylenebilir.⁴⁶⁸

D. Musevi Cemaati

I. Dünya Savaşı yıllarında Musevi cemaati, geleneksel politikalarını devam ettirmişler ve Osmanlı devletine bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Bu durum her şeyden önce Meşrutiyet'in ilânı ile başlayan bir süreçte cemaatin kendisini Osmanlı toplum ve yönetimiyle bütünleştirme tercihinin ifadesiydi. Diğer gayrimüslim unsurların aksine Museviler kaderlerini Türklerle bir görmüşler ve geleceğe ait politikalarını da bu perspektiften belirlemişlerdir.

Bu “*kader birlikteliği*”nin on beşinci yüzyıla dayanan ayakları olduğu gibi, dünya savaşı ve öncesi itibarıyla da Osmanlı Musevilerinin sığınacakları bağımsız bir devletleri bulunmuyordu. Diğer taraftan Hıristiyan unsurlar gibi, “*düvel-i muazzama*”dan kendilerini himaye edecek bir güç de yoktu. Aksine, önceki bölümlerde geçtiği üzere, on yedinci yüzyıl ve sonrası Doğu Akdeniz'deki ticarete, Avrupa ülkeleri ile iyi ilişkileri nedeni ile Ermeni ve Rumlar, Müslüman unsuru olduğu gibi Musevileri de geri planda bırakmışlardı.

Dolayısıyla bu ticari rekabette Hıristiyan unsurların aralarındaki ittifak sürekli olarak Türk ve Museviler aleyhine olmuştur. Bu ise yüzyılların birikimi ile iki kesimi I. Dünya Savaşı yıllarında da devam edecek bir kader birliğine itecektir. Öyle ki İtilâf devletleri savaş sonrası İstanbul'un işgali yıllarında Ermeni ve Rumlardan tercüman ve telgraf memuru olarak yararlanırken Musevilerden uzak durmuştur.⁴⁶⁹ Avram Galanti'ye göre bunun nedeni, Musevilerin Türk taraftarı olmalarıdır.⁴⁷⁰

Musevi cemaati ve Türkler, Avrupa'nın ve onun ekonomik ve siyasi bağlamda, uzantısı olan Hıristiyan unsurların üstün konumunun zararını gördüklerinden rakip bir cephe ile karşı karşıya idiler. Bu açıdan bakılınca ekonomik

⁴⁶⁸ Bkz. Akın, 118-120.

⁴⁶⁹ İngilizlerin istihbarat faaliyetlerinde Ermenilerden yararlanmaları ile ilgili bkz. Salahi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara, 1995, TTK yay. s. 37-38, 134.

⁴⁷⁰ Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 79.

çıkarlar ile siyasal tercihlerin kesişmesinden dolayı devletin siyasal ve ekonomik bağımsızlığı her iki taraf için de arzulanan sonuçtu.⁴⁷¹ Bu bağlamda Amerikalı bir gözlemcinin 1917 yılına ait raporunda:

“...Yahudilerin Avrupa’daki diğer Yahudilerden farklı oldukları ileri sürülür; çünkü bunlar, Avrupa devletlerinin yardımı olmaksızın Osmanlı İmparatorluğu’nu sömürerek zengin olmuşlardır ve gelecekteki refahları için de Türkiye’ye muhtaç olduklarından yeni ve daha büyük bir Türkiye’nin doğması özlemi içindedirler.”⁴⁷²

Museviler ile Hıristiyan unsurlar arasında, özellikle de Rum cemaati arasındaki dinsel konulara ilişkin husumette Osmanlı yönetimi, daha güçlü ve baskın olan Rumlara karşı Musevileri himaye etmiştir.⁴⁷³ Kökeni çok eskilere dayanan, Hıristiyanların, Hamursuz Bayramında Musevilerin Hıristiyan kanı kullandıkları mülahazasıyla ayaklanmalarında Osmanlı yönetimi bu iftiranın boş olduğunu ilân ederek onları korumuştur.⁴⁷⁴

Musevilerin Osmanlı yönetimine sadakatlerini dinî itikat boyutuyla değerlendiren çalışmalara da rastlamaktayız. Avram Galanti, Musevi dininin Yahudilere vatanperverlik tavsiyesinde bulunduğunu vurgulayarak, Peygamber Ermiya’nın sözlerine ve Tevrat’tan ayetlere yer vermektedir.⁴⁷⁵

Moşe Grosman, Tevrat’taki Tanrı buyruğu “*Dina Dimalhuta Dina*” yani “yaşadığın ülkenin yasaları, senin de yasaların olacaktır”, sanki binlerce yıldır Yahudilere yol göstermiştir demektedir. Grosman’a göre “*dinsel etkinin sürdüğü*

⁴⁷¹ Bu görüşümüzü Türk Musevilerinin ileri gelenlerinden David Fresko’nun 27 Ekim 1922 tarihli El Tyempo gazetesindeki Yeni Dönemin Eşiğinde başlıklı makalesi de teyit etmektedir: “*Yahudiler dört yüz yıldır Türkiye’de yaşıyorlar. Bu uzun yıllar içinde din özgürlüğü, adalet ve hoşgörü buldular. Bütün arzumuz kutsal ve sevgili vatanımızın her alanda ilerlemesini görmektir. Vatanımıza içtenlikle bağlıyız. Hiçbir art düşüncemiz yoktur. Bunu dinimiz emreder.*” Aktaran, Levi, **a.g.e.**, s. 20.

⁴⁷² ABD Dışişleri Bakanlığı’nın Yayınladığı Weekly Report on Matters Relating to the Near East, No. 8, 7 Mart 1918, s. 8’den aktaran: Ahmad, **a.g.e.**, s. 30.

⁴⁷³ Bkz. Levi, s. 20.

⁴⁷⁴ Kan iftirası ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 23 ve 26-30; Bernard Lewis, **İslam Dünyasında Yahudiler**, Ankara, 1996, İmge Kitabevi yay., s. 181.

⁴⁷⁵ “*Buhtnasar Yehuda devletinin ahalisinin bir kısmını Babile sürgün ettiği vakit, Kudüs’te kalan Peygamber Ermiya, sürgünlere yazdığı öğütler arasında, buldukları memlekete itaat etmelerini Allah namına tavsiye ederek demiştir ki: “Sizi nefi ve icla ettiğim memleketin saadeti için çalışınız; onun yükselmesi için Allaha dua ediniz, çünkü o (memleket) barış ve rahat içinde yaşarsa, siz de barış ve rahat içinde yaşarsınız.”*

Talmut hakimleri (hahamları) “Memleketin kanunu kanundur” düsturunu tekrar tekrar tavsiye etmişlerdir.

*Talmut’un başka bir tarafında aşağıdaki tavsiye yazılıdır: “Allah buldukları memleketlere karşı muhalefet ve serkeşlik etmemeleri için İsraille yemin ettirdi....” Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 31.*

*çağlardan bugüne değin bu buyruk belirgin bir Yahudi karakteri olarak süregelmektedir”.*⁴⁷⁶

Birinci Dünya Savaşı için seferberlik ilân edildiğinde Museviler buna uymuşlar, Osmanlı Devleti'nin savaşa hazırlanma adına her türlü gayretine yardımcı olmuşlardır.

Türklerle Museviler arasındaki tarihsel süreçten gelen ittifak ve bunun karşısındaki cephenin yani Rum ve Ermenilerin karşılıklı çatışması I. Dünya Savaşı'nda da devam etmiştir. Selanik'te şehrin büyük kısmını ama esasen Musevi mahallesini küle çeviren bir yangın bölgede Musevi unsuru göçe zorlayan dolaylı bir etnik temizlik harekâtı olmuştur. Okullar, sinagoglar ve cemaat merkezleri kül olmuştur. Öyle ki fırsattan istifade ile Müslüman ve Musevi mezarlıkları dahi yangından nasibini alacak ve kent planlamacıları tarafından yangın sonrası Selanik'te Müslüman ve Musevi mezarlıkları dahi yok edilecektir.⁴⁷⁷ Şehir Eleutherios Venizelos'un başkanlığındaki hükümet tarafından çağdaş bir yapıya kavuşturma amacıyla yapılan çalışmalar, felaketi yaşayan bölümlerden başlar ki bu da Musevilerin şehir merkezini terk etmesi demektir.⁴⁷⁸

Rus ordusu Doğu Anadolu'ya girdiğinde Müslümanlarla birlikte Musevileri de Ermeni komiteleri marifetiyle katliama tabi tutacaktı.⁴⁷⁹ Salahî R. Sonyel'in bir Amerikan gazetesinden aktardığı mektup şu şekilde:

“Musevi veya Müslümanlarla en küçük ilişkisi olan herşeyi yıkmak meylî gösteren Hıristiyan Ermenilerin, bugünkü Türkiye'deki Erzurum yakınlarında yaşayan yakın ailemizin 148 mensubunu katlettiklerine, kendi ailemizin birkaç mensubu tanık olmuştur...

Ermeniler, kendi tarihlerine bakarak, geçmişte komşularına, özellikle Musevi komşularına ne denli zararlar getirdiklerini görmelidirler...

Musevileri imha etmede, Ermeniler kendisine yardımcı olursa onların bağımsızlıklarını tanımaya söz veren Hitler'le Ermenilerin işbirliği yaptığı iyi bilinir.

⁴⁷⁶ Moşe Grosman, “Türk Yahudileri” **Birikim Dergisi**, S. 71-72, Mart Nisan 1995, s.156.

⁴⁷⁷ Bkz. Anastassiadou, s. 370, 381 ve 382; Yetkin, s. 169, 175.

⁴⁷⁸ Benbassa - Rodrique, s. 234,235.

⁴⁷⁹ Yetkin, s. 169.

*Ermeniler, aynı zamanda, Rusya komünistleriyle de birleşerek Musevilere karşı eylemlerde bulunmuşlardır. Anlaşılan, kendi kirli geçmişlerini ve bugünkü sefil durumlarını kabullenmeyi dilemiyorlar”.*⁴⁸⁰

Yukarıda bahsi geçtiği üzere, Hıristiyan cemaatler ile Museviler arasındaki rekabet ve çatışma, devlet otoritesinin zayıfladığı savaş bölgelerinde fazlasıyla su yüzüne çıkmıştır. Van vilayetine Başkale ve Gevaş'ta meskûn Musevilerden yüze yakını savaş yıllarında Rumların tacizine uğrayarak zorunlu olarak Tiflis'e göçmüşlerdir.⁴⁸¹

Musevi cemaati mensupları I. Dünya Savaşı ile birlikte Osmanlı ordusunda görev almışlar, Çanakkale, Filistin ve Şark cephelerinde savaşa Türklerin safında katılmışlardır.⁴⁸² Bu bağlamda Türk komutanların emri altında ölen Musevi sayısı az değildir.⁴⁸³ İzmir Musevi cemaatinden çok sayıda terzi ve kunduracı silâh altına alınmış, bu ise ailelerinin geçim kaynağı olan bu insanların askere alınmaları cemaatin Türkler gibi savaşın sıkıntılarını çekmesine yol açmıştır.⁴⁸⁴

Savaş yıllarında Filistin'de yaşayan Museviler başta olmak üzere hayvan ve sair araç gereçlerini askeri birliklere bağışlamışlardır. Öte yandan Osmanlı ülkesindeki Musevi hastaneleri yaralı askerlerin tedavisi için kapılarını açmışlar ve gereken yardımı yapmaktan geri durmamışlardır.⁴⁸⁵

Türk - Musevi ilişkilerine ışık tutması açısından şunu da eklemek gerekir ki, savaşın başlamasıyla birlikte, bütün personeli sınır dışı edilen Fransız müesseselerinin aksine Alliance okulları açık kalmış ve savaş süresince de normal eğitim faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁴⁸⁶ Ege Bölgesinde kıyı şeridinin iç kısmında

⁴⁸⁰ “Ben Levi adlı Erzurumlu tanınmış Musevi ailesine mensup olan ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'ne göç ederek California ilinin Vacaville kentine yerleşen Scott ve Elihu Ben-Levi adlı iki Musevi, 24 Kasım ve 11 Aralık 1983 tarihli San Francisco Chronicle adlı gazetede yayımlanan açık mektuptan” aktaran: Salahi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, Kurtuluş Savaşı ve Museviler” OTAM, S. 13, s. 1-2.

⁴⁸¹ BCA, 8.5.1922, S.: 1585, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 5.16.1. Bölgedeki Ermeni ve Rum çetelerinin faaliyetleri için bkz. McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 258.

⁴⁸² Bkz. Nahum, s. 178.

⁴⁸³ Sonyel, **a.g.m.**, s. 3.

⁴⁸⁴ Nahum, s. 177.

⁴⁸⁵ Yetkin, s. 169.

⁴⁸⁶ 1919 yılı itibarıyla İzmir'de ilk ve orta öğretim yapan Musevi okulu sayısı 16, Aydın Vilayetindeki toplam Musevi okulu sayısı ise 21'dir. Bkz. **Symyrne Turque**, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1919'dan aktaran: Taçalan, s. 122.

yer alan bazı okul binaları hükümet tarafından talep edilmiş, bu meyanda örneğin Manisa'daki Alliance okulu hastane olarak kullanılmıştır.⁴⁸⁷

Burada Musevi cemaatinin ülkeyi ve orduyu sahiplenmesi adına bir örnek olarak Henri Nahum'un büyükannesinin savaşın sonu ile ilgili hatıralarında kendisine naklettiği anılarını verebiliriz:

*“Elinizdeki eserin yazarının büyükannesi şöyle anlatıyordu: ‘Bize her hafta büyük bir zafer kazanıldığı bildiriliyordu. Her yeri bayraklarla donatıyorduk. Günün birinde bize savaşı kaybettiğimizi söylediler.’”*⁴⁸⁸

Gelen zafer haberleri, bundan dolayı etrafı bayraklarla donatma ve “*savaşı kaybettiğimiz*” ifadesi, zannımızca Osmanlı Musevilerinin I. Dünya Savaşı yıllarında kendilerini nereye ait hissettikleri, hangi devlet ve orduyu sahiplendikleri hakkında yeterli fikir verebilir.

Savaşın Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile sona ermesi, Osmanlı'ya derin ve samimi bağlılık duyan Musevi cemaati için endişe ve üzüntü doğurmuştur. Mağlubiyet ve parçalanmaya aday bir ülke görüntüsü onları en azından sevindirmez. Bilakis, özellikle İzmir'in Yunanistan'a bağlanma ihtimali kuvvetlidir ve Museviler buna derin bir kaygı ve korku ile bakmaktadırlar.⁴⁸⁹ Zira öncesinde acı anılarla dolu Rum-Musevi ilişkileri ve Balkan Savaşı sonrasında Selanik'te yaşanan acı anılar bulunmaktadır.

⁴⁸⁷ Nahum, s. 177.

⁴⁸⁸ a.g.e., s. 178.

⁴⁸⁹ Bkz. a.g.e., s. 181.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜTAREKE VE MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE DURUM

A. Mütareke ve Millî Mücadele Döneminde Gayrimüslimler

Birinci Dünya Savaşında Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ittifakında yer alan Osmanlı Devleti savaş sona erdiğinde mağlup devletlerarasında yer alıyordu. Çanakkale Cephesinde İtilâf donanmalarının saldırıları Osmanlı Orduları tarafından püskürtülüp mağlup edilmişti. Yine 29 Nisan 1916 tarihinde İngilizlere karşı önemli bir zafer kazanılmış ve Kutulamare’de İngiliz ordusuna karşı zafer kazanılmıştı. Osmanlı orduları 1917 Bolşevik İhtilali’nden sonra Kafkaslarda başarılar elde etti. Cephe çatışmaları durduran Erzincan Mütarekesi’nden sonra, 3 Mart 1918 tarihinde Ruslarla imzalanan Brest Litovsk Antlaşmasıyla, 1877–1878 Harbinde kaybedilen Batum, Kars ve Ardahan sancakları geri alındı. İlerleyen Osmanlı orduları Eylül 1918’de Bakü’ye girdi.⁴⁹⁰

Buna karşın Güney Cephesinde kendisinden sayı ve teçhizatça üstün Arap-İngiliz kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldı.⁴⁹¹ Kutulamare başarısının ardından, 1917 Şubatında Şerif Hüseyin’in oğlu Emir Faysal tarafından bir gerilla ordusu halinde örgütlenmiş Arap bedevileri eşliğinde karşı saldırıya geçen İngiliz birlikleri Kutulamare’yi geri almayı başardılar. Bunun akabinde İngiliz ordularının kuzeye doğru ilerlemesini durdurmak amacıyla Liman von Sanders komutasında oluşturulan ve içinde Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 7. Ordu’nun da bulunduğu Yıldırım Orduları Grubu, İngiliz kuvvetleri karşısında mağlup olarak kuzeye çekildi.⁴⁹²

⁴⁹⁰ Bkz. Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980**, Ankara, 1988, Türkiye İş Bankası Kültür yay., s. 141-142.

⁴⁹¹ Eylül 1918’de İngiliz genel taarruzu öncesi bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinin sayısı 40.000, buna karşın İngiliz kuvvetlerinin sayısı 200.000 kişiydi. Bkz. Armaoğlu, s. 142.

⁴⁹² S. J. Shaw – E. K. Shaw, s. 391.

2 Ekim 1918'de Bulgaristan'ın İtilâf devletleri teslim şartlarını kabul edip savaştan çekilmesi Osmanlı devletinin müttefiki olan Almanya ile irtibatının kesilmesi sonucunu doğurduğundan elinin kolunun bağlanması anlamına geliyordu. Öte yandan Trakya'dan gelebilecek İngiliz-Fransız kuvvetleri tehlikesi belirmişti. İngiliz ve Fransızlar, Bulgaristan'ın düşmesi üzerine Trakya'da yedi tümenlik bir kuvvet kurup, İstanbul ve boğazlar üzerine yürümeyi planlıyorlardı.⁴⁹³ Çanakkale ise Amiral Arthur Calthorpe kumandasındaki İngiliz Akdeniz filosu tarafından abluka altındaydı.

Kötü son bütünüyle belirlediğinden, İttihat ve Terakki kabinesi, kurulacak yeni bir hükümetin ve yapılacak ateşkesin önünü açmak amacıyla 8 Ekim'de istifa etti. Ahmet İzzet Paşa'nın 14 Ekim'de kabineyi kurmasına kadar süren yaklaşık bir haftalık zaman dilimini ülke hükümeteşiz geçirdi. Kurulan kabinede Cavid Bey gibi İttihatçılar bulunmakla birlikte Talat, Enver ve Cemal Paşa kabine dışı kalıp bir süre sonra da ülkeyi terk ettiler.

Ateşkes anlaşması için yapılması planlanan müzakereler, İngilizlerin Musul ve Halep'i ele geçirmelerinin sağlanması amacıyla kendileri tarafından iki hafta kadar sürüncemede bırakıldı.⁴⁹⁴ 27 Ekim'de Mondros'a giden yeni Harbiye Nazırı Hüseyin Rauf Bey başkanlığındaki heyet, yapılan müzakereler neticesinde 30 Ekim 1918'de ateşkes anlaşmasını imzaladı.⁴⁹⁵

Böylece Türk tarihinde bir dönemin kapanıp, yeni bir dönemin açılacağı tünele girilmiş oldu. Mütareke dönemi olarak adlandırılan ve dört yıllık bir süreyi kapsayan (1918–1922) bu dönem altı yüz yıllık çok uluslu bir devletin tarihe karışması ve yerine ulusal devletin kurulması ile sonuçlanacaktır. Mütareke bir bakıma bitiş ve tükenişin diğeri adıdır. Toprakları üç kıtaya yayılan bir devletin tarihin sayfalarına intikalidir.⁴⁹⁶

⁴⁹³ Armaoğlu, s. 142.

⁴⁹⁴ Musul Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından altı gün sonra 5 Kasım 1918'de Musul'a girdiler. Bkz. Armaoğlu, s. 142.

⁴⁹⁵ Ateşkes anlaşmasının tam metni için bkz. Seha L. Meray – Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Ankara, 1977 AÜ, SBF yay. no. 409, s. 1-5; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. c. (1920-1945)**, Ankara, 2000, TTK yay., s. 12-14; M. Cemil Bilsel, **Lozan**, c. 1, İstanbul, 1988, Sosyal yay., s. 202-203.

⁴⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke ile ilgili 1926 yılında gazetelerde yayınlanan değerlendirmeleri şu şekilde: “*Bu mütarekeyi baştan nihayete kadar tetkik ettikten sonra bende hasıl olan kanaat şu oldu. Osmanlı Devleti bu mütareke ile kendini kayıtsız ve şartsız düşmanlara teslim etmeye muvafakat*

Mondros Ateşkes Anlaşması “*Mihver Devletlerinin Hıristiyan üyelerine yüklenenden daha ağır koşullar taşıyordu*”.⁴⁹⁷ Avrupa devletlerinin galip ile mağlupları arasında yapılan anlaşmalardan çok daha ağırdı ve içerik itibariyle “*tam ve koşulsuz*” teslim anlamına geliyordu.

Ateşkes Antlaşması bütün İtilâf Devletleri adına İngiltere ile imzalanmıştır.⁴⁹⁸ Anlaşmanın konumuzu ilgilendiren dördüncü maddesine göre: “*Müttefik savaş tutsakları ve gözaltında bulundurulmuş ya da tutsak olan Ermenilerin tümünün İstanbul’da toplanarak, hiçbir koşula bağlı olmaksızın, müttefiklere teslim edilmesi*” öngörülmektedir.⁴⁹⁹

Dördüncü madde kapsamında yalnızca savaş esirleri yer almamakta, tutuklu tüm Ermenilerin kayıtsız şartsız İstanbul’da toplanıp, İtilâf Devletlerine teslim edilmesi öngörülmektedir. Dolayısıyla devlete isyan eden çete mensuplarından adi suçlu Ermenilere kadar bu maddenin mutlak hükmünden yararlanıp suçunun cezasını çekmeden İtilâf Hükümetleri yetkililerine teslim edilecektir. Bu ise, İngiltere’nin mütareke sonrası ile ilgili bölgedeki planlarına ait ipuçları vermektedir. Bu kapsam uygulamada genişletilerek Rumları da içine almıştır. Örneğin 15, 20 ve 24 Şubat 1335 (15, 20 ve 24 Şubat 1919)’de Lapseki, ve Ezine hapishanelerini gezen İngilizler, hapishanede bulunan Rum ve Ermeni tutukluların salıverilmesini istemişlerdir.⁵⁰⁰

Diğer taraftan gayrimüslimler ve bilhassa Ermenilerle ilgili olarak yirmi dördüncü madde nazara alındığında İngiltere’nin amaçları çok net ortaya çıkmaktadır. Buna göre: “*Altı Ermeni ilinde karışıklık çıkarsa, müttefikler bu illerin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını ellerinde tutarlar*”⁵⁰¹ denilmek suretiyle, bölge ve bölgede sakin Ermeniler ile ilgili savaş sonrası tasavvurlar ortaya çıkmaktadır.

etmiştir; yalnız muvafakat etmiş değil, düşmanların memleketi istilası için ona muavenetini de vadeylemiştir. Bu mütareke olduğu gibi tatbik edildiği takdirde memleketin baştan nihayete kadar işgal ve istilaya maruz olacağı kanaatini o zaman dermeyan ettim.” Bilsel, **a.g.e.**, c. 1, s. 203.

⁴⁹⁷ Bkz. S. J. Shaw – E. K. Shaw, s. 392.

⁴⁹⁸ Meray –Olcay, s. 1; İsmail Soysal, s. 12.

⁴⁹⁹ Meray –Olcay, s. 12.

⁵⁰⁰ **BOA**, DH. MB. HPS D. No: 109 V. No: 30 1337 c. 22

⁵⁰¹ İsmail Soysal, s. 14.

Dördüncü madde hükmü gereğince İtilâf Devletleri savaş esirleri ile suçları ne olursa olsun Osmanlı cezaevlerindeki tüm Ermeniler salıverilecekti. Bundan cesaret alan Rum ve Ermeni örgütleri, eylemlerine savaş öncesinde ve savaş sırasında kaldıkları yerden devam ettiler. Aksi yönde söz verilmiş olmasına rağmen, 13 Kasım'da İstanbul'a gelen İtilâf donanmasında Yunan zırhlısı da bulunuyordu. Amiral Kakoladis Beyoğlu Yunan Kulübünde tahrik edici konuşmalar yapıyor, diğer taraftan Rum kiliselerinde yapılan ayinlere İtilâf subaylarının da katılması Rumlara yapacakları taşkınlıklar için cesaret veriyordu. Kentin her tarafını Yunan bayrakları ile donatan Rumlar, taşkınlık içinde gösterilerde bulunuyorlardı.⁵⁰² İşgallerin başlamasıyla iyice cesaret bulan Rumlar hızlarını alamayarak askeri binalara saldırıp buraları tahrip edeceklerdir. Örneğin, Çanakkale Boğazı'nın Rumeli mıntikasındaki askeri binalar yerli Rumların saldırıları ile günden güne harap olmakta ve korunması için idari birimler arasında yazışmalar yapılmaktadır.⁵⁰³

Mütarekenin İngilizce metninde bölge, "*The Six Armenian Vilayets*" Fransızca metninde ise "*les six vilayet armeniens*" olarak tanımlanmaktadır.⁵⁰⁴ Bundan dolayı olsa gerektir ki, M. Cemil Bilsel ilgili madde metnini "*Bir Ermenistan vilayetinde karışıklık olduğunda, müttefikler bu vilayetin bir kısmını işgale salâhiyettardırlar*" şeklinde vermektedir.⁵⁰⁵ Konunun henüz bir barış Antlaşması dahi söz konusu olmadan, mütareke maddelerinde zikredilmesi, ilgili bölgede bir Ermenistan kurulması planlarının ne ölçüde önemsendiğinin göstergesidir.⁵⁰⁶

Bu noktadan değerlendirildiğinde Mondros Ateşkes Antlaşması metni, karşılıklı askeri konumları saptayıp donduran bir silah bırakma belgesi olmaktan çok, yeni paylaşımlara zemin hazırlayan, ilerisi için kalıcı sonuçlar doğuran bir "*siyasal belge*"dir.⁵⁰⁷ Bu amacın gerçekleştirilmesinde en önemli argüman da doğal olarak *Vilayet-i Sitte*'de meskûn Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşlarıydı.

⁵⁰² Sofuoğlu, "*Kurtuluş Savaşı Döneminde...*", s. 797; Mahmut Goloğlu, **Millî Mücadele Tarihi, Erzurum Kongresi**, Birinci Kitap, Ankara, 1968, Nüve Matbaası, s. 6,7. İşgal Yılları İstanbul ve civarı için ayrıca bkz. Stefanos Yerasimos, **İstanbul 1914-1923**, İstanbul, 1996, İletişim yay., 126-144.

⁵⁰³ BOA, DH. MB. HPS. D. No: 25 V. No: 19 1339 M. 27

⁵⁰⁴ Meray – Olcay, s. 4.

⁵⁰⁵ Bilsel, **Lozan**, c. 1, s.203.

⁵⁰⁶ M. Derviş Kılınçkaya, (Ed.) **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara, 2003, Siyasal yay., s. 93.

⁵⁰⁷ Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları**, İstanbul, 1998, Yapı Kredi yay., s. 22-23.

Mütarekenin yirmi dördüncü maddesi hemen etkisini göstermiş ve doğuda bulunan altı vilayetin Ermenilere bırakılabileceği iması bu gayrimüslim unsuru harekete geçirmiştir. Ermeniler 30 Kasım 1918'de İtilâf Devletlerine başvurarak bağımsız bir Ermenistan kurulması talebini ilettiler. Ermeni Patriği de bizzat Londra ve Paris'e seyahat düzenleyip bölgede kurulacak bir Ermeni devleti için savaşın önde gelen iki galibinden diplomatik destek istedi.⁵⁰⁸ Diğer taraftan Fransız işgal kuvvetleri ile birlikte Kozan, Osmaniye, Mersin ve Adana'ya gelen Ermeni alayları, bölgede meskûn yerli Ermenilerin de katılımıyla Çukurova ve Doğu Anadolu'ya doğru yayılmaya ve Müslüman ahaliye yönelik katliamlara başladılar.⁵⁰⁹

13 Kasım 1918'de İtilâf donanması İstanbul önlerine demirlediğinde bin yıla yakın bir geçmişin intikamı ve peşin hükmüyle doluydular. Amiral Calthorpe, *"hiçbir Türk'e hoşgörü göstermemek ısrarlı tutumumuz olmuştur..."* ve *"karşılıklı dostluk ve yakınlık kesinlikle yasaklanmıştır..."* diyordu.⁵¹⁰

Yerli Rum ve Ermeniler işgalcileri *"sevinçten uçarcasına gösterilerle"* bağırarak basıyorlardı. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'a girişine gönderme yapan Rumlar işgal ordularının Fransız generali için alelacele buldukları beyaz bir atı sunuyorlar ve general sırtına geçirdiği peleriniyle kente giriyordu.⁵¹¹

İstanbul'un işgali sonrası, demiryolları ve diğer kamu işletmeleri ile mahalli yönetimlerde Rum ve Ermeniler getirilmeye başlandı. Devlet okulları öğretime açıldığında, Müslümanların çocukları sokakta bırakılarak, yalnız Hıristiyan çocukların okullara devam edeceği gibi tahrik ve tahkir edici uygulamalara gidildi. Bunlardan daha ileri safhasını Stanford Shaw anlatıyor:

"... en zalimcesi de büyük yetimhanelerin başına Hıristiyan misyonerlerin getirilmesiydi. Bunlar, mevkilerini kullanarak savaş sırasında tüm yakınlarını kaybetmiş binlerce Türk çocuğunun Hıristiyan olduklarını ileri sürdüler, bunların aksi kanıtlanmadıkça Ermeni ya da Rum olduğu genel kuralını getirdiler. Oysa tüm

⁵⁰⁸ Bkz. M. Derviş Kılınçkaya, **Atatürk ve...**, s. 103-108.

⁵⁰⁹ Kılınçkaya, (Ed.), **Atatürk ve...**, s.103.

⁵¹⁰ S. J. Shaw – E. K. Shaw, s. 294. Bu konu Lozan görüşmelerinde de gündeme gelmiş ve Türk tarafı sayıları 95 ila 100 bin arası olduğu tahmin edilen ve Ermeni yetimhanelerine yerleştirilen Müslüman çocukların iadesini talep etmiştir. Bkz. **TBMMGCZ**, c. III, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 1173-1174.

⁵¹¹ Bkz. Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul**, İstanbul, 2004, İletişim yay., s. 77.

kayıtların yok olduğu ve ailelerin darmadağın edildiği bir ortamda bunu kanıtlamak gerçekten de güçtü.”⁵¹²

Stanford Shaw’un “*en zalimcesi*” diye tanımladığı olay Edirne’nin Yunan ordusu tarafından işgalinde de yaşanmış ve “*Dârü’l-eytam mektebi talebesinden 20 kadarının Rum ve Ermeni muhacirlerinden olduklarından bahisle Atina’ya götürüldüğü*” tespit edilmiştir. Öyle ki Yunanlıların yetimlerle ilgili bu eylemlerine dayanak teşkil edecek nitelikte bir araştırma yaptıkları da bilinmemektedir.⁵¹³

İşgallerle birlikte Trakya, Batı Anadolu, Çukurova ve doğu vilayetlerinde mahalli idare ve polis yönetimi, ülkenin bölünmesine hazırlık mahiyetinde, gayrimüslimlere verildi. Gayrimüslimler de bu uygulamayı istenildiği şekilde algılayıp, İtilâf devletlerinin hiçbir müdahalesi olmaksızın, yeni terhis edilmiş askerleri ve Müslüman ahaliyi katliama tabi tuttular.⁵¹⁴ Mahalli idareler ve emniyet dışındaki memuriyetlere de özellikle de yönetim kadrolarına Ermeni ve Rum memurlar getirilmiştir.⁵¹⁵

Mütareke ortamı özellikle Hıristiyan cemaatleri olabildiğine cesaretlendirmişti.⁵¹⁶ Atatürk’ün ifadesiyle: “... *memleketin her tarafında Hıristiyan azınlıklar gizli veya açıktan açığa kendi özel emel ve maksatlarını gerçekleştirmeye, devleti bir an önce çökertmeye çalışıyorlar.*”⁵¹⁷

Tüm bunlar ise durumdan haberdar olan Türk milletinin ve aydınlarının İtilâf Devletlerine karşı direnmeleri için tetikleyici bir unsur olacaktır. Bunun yansımalarını ise ülkenin dört bir yanında organize edilen kongrelerde ve sonrasında bunları bir yönetim altında örgütleyen iradede görmekteyiz.⁵¹⁸

Diğer taraftan I. Dünya Savaşı yıllarında ülkeyi terk etmiş olan Ermeni ve Rumların geri dönüşü ile ilgili düzenlemelere gidildi. Öyle ki İngiltere’nin Ege

⁵¹² S. J. Shaw – E. K. Shaw, s. 294.

⁵¹³ BOA, D.H. KMS D. No: 60-3 V. No: 2 1339 Z. 4

⁵¹⁴ S. J. Shaw – E. K. Shaw, s. 395.

⁵¹⁵ Bunlar arasında mutasarrıflar olduğu gibi bakanlık müsteşarları da bulunuyordu. Bkz. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I**, İstanbul, 2004, İş Bankası Kültür yay., s. 319.

⁵¹⁶ Mütareke Dönemi İstanbul Rumları ile ilgili olarak bkz. Hülya Toker, **Mütareke Döneminde İstanbul Rumları**, (Yayınlanmamış doktora tezi), HÜ, AİİTE, Ankara, 2004; İbrahim Meral, “**Mütarekeden Cumhuriyete Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri**”, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara, 1997.

⁵¹⁷ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Yayına Hazırlayan: Zeynep korkmaz, Ankara, 1994, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yay., s.1.

⁵¹⁸ Bkz., Tanör, **Türkiye’de Kongre İktidarları**.

Haber alma Örgütü'nün yöneticisi Heathcote Smith, göç eden Rumların evlerine yerleştirilmiş olan 113.000 Müslüman'ın, Rumların geri döneceğinden dolayı buralardan çıkarılmasını isteyecekti. Yunan ordusu bu planı pratikte uygulamış ve ordunun ilerlemesi ve yaşanan vahşetin kulaktan kulağa yayılması ile 80.000'e yakın Türk doğuya doğru göçe başladı.⁵¹⁹

B. Mütareke ve Millî Mücadele Döneminde Rum Cemaati

B. a. Karadeniz Bölgesi Rumları ve Pontus Meselesi

Karadeniz bölgesinde bağımsız bir Rum devleti kurma amaçlı ilk örgütlenmeler 1904 yılında başlamıştır. Bölgedeki misyoner okulları yerli Rumları bu doğrultuda yönlendirmekte ve örgütlenmeleri konusunda yardımcı olmaktadır. Bu çerçevede, bölgede Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına katılan Pontus devletinin tekrar canlandırılmasına yönelik ilk örgüt Merzifon Amerikan Kolejinde kurulan *Pontus Cemiyeti*'dir.⁵²⁰ Bu kolej bölgedeki Rumları kışkırtmada bir merkez olmuş ve bine yakın Rum gencini Pontus Devleti idealiyle yetiştirmiştir.⁵²¹

Cemiyet kurulmasının akabinde devletin içinde bulunduğu çöküş döneminin şartlarını da çok iyi değerlendirerek nüfuz alanını hızla genişletmiş, bölgedeki misyoner okulları ile metropolitlerin de desteği ile Rum topluluğuna sirayet etmiştir. Pontus Cemiyeti ve mensuplarının ideali Rize'den İstanbul'a uzanan bir Rum devleti kurmaktır.

1908 yılında Meşrutiyet ortamının sağladığı özgür ortam içerisinde Karadeniz Rumları *Müdafaa-i Meşruta* adlı bir dernek kurdular. Yakın bir süre sonra, ayrılıkçı faaliyetlerin finansman kaynaklarını sağlama amaçlı, *Mukaddes Anadolu Rum Cemiyeti* adlı örgüt katıldı. Doğal olarak Rum Ortodoks Patrikhanesinin bölgeye dağılmış olan dinî teşkilatı Pontus Rumlarının örgütlenmelerine kol kanat gerip

⁵¹⁹ Akşin, *İstanbul Hükümetleri...*, s. 320; Ergil, s. 64,65.

⁵²⁰ **Pontus Meselesi**, Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Ankara, 1995, TBMM yay., s. 152.

⁵²¹ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, c. 1, İstanbul, 1991, Millî Eğitim Bakanlığı yay., s. 91.

yardım etti. Esasen bölgedeki ayrılıkçı faaliyetlerin yönetim merkezi de İstanbul'du.⁵²²

Savaş ortamı bölgedeki ayrılıkçı Rumların faaliyetleri için daha da yeşerme ve yayılma olanağı sağladı. Bu amaçla I. Dünya Savaşı'nı fırsat bulan cemiyet, hükümetin ilân ettiği seferberlik emrine uymayan Rum gençlere Çarşamba, Samsun ve Bafra civarındaki Rum köylerine depoladıkları silahları dağıtarak çeteler kurmuştur.⁵²³ Bölgenin bir kısmını işgal eden Rus ordusu örgütlerin çalışması için ideal bir zemin hazırlıyordu. Böyle bir ortamda bölge Rumları bazı yerlerde mahalli idareleri de ele geçirdiler.

Savaş, Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile sonuçlanıp Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasını takiben eski Pontus krallığı ile Samsun, Amasya ve Sivas vilayetlerini de içine alan bir Rum devleti kurulması çalışmalarına girişildi.⁵²⁴ Zira artık bölge Rumlarının karşılarında savaş mağlubu, orduları terhis edilmiş ve bölgede otoritesi yok olmaya yüz tutmuş bir Osmanlı devleti bulunuyordu. İngilizlerin de 9 Mart 1919'da Samsun'a 200 asker çıkarıp Merzifon'u işgal etmeleri⁵²⁵ yerli Rumları bir kat daha cesaretlendirdi. Bölgedeki çeteler isyan çıkarıp komşuları olan Müslümanların ev ve işyerlerine saldırılar düzenleyerek katliama dönüştü.⁵²⁶

Rum Patrikhanesinin koordinasyonu ile kurulan *Mavri Mira* gibi örgütler⁵²⁷ ile bütünüyle patrikhaneden talimat alan *Pontus Cemiyeti*,⁵²⁸ Batı Anadolu'da olduğu gibi bölgede de protesto mitingleri ve gösteriler tertip ediyordu. Öte yandan Avrupa devletleri nezdinde girişimler de devam ediyor, Venizelos, İngilizleri bölgede bir devlet kurma noktasında ikna etmeye çalışırken bunun "*Ermenistan ve Gürcistan*'la

⁵²² Bkz. Atatürk, s. 2; Sofuoğlu, **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri**, s. 101-105.

⁵²³ Tansel, c. 1, s. 90.

⁵²⁴ Bkz. Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara, 1971, TTK yay., s. 36-39.

⁵²⁵ Gönderilen bu askerler yerli Rumlar tarafından sevinç gösterileri ile karşılandı. Bkz. Jaeschke, **a.g.e.**, s. 103; Akşin, **İstanbul Hükümetleri...**, s. 288.

⁵²⁶ Atatürk, s.12; S. J. Shaw – E. K. Shaw, s. 393.

⁵²⁷ Bkz. Atatürk, s.1.

⁵²⁸ Yücel Özkaya, "*Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. IV, S. 10, Ankara, 1987, s. 172.

*işbirliği yapmak suretiyle İslâmlığa ve Rus emperyalizmine karşı sağlam bir set teşkil edeceği”ni ileri sürüyordu.*⁵²⁹

Pontus Devleti kurulması amacıyla Marsilya’da bir kongre toplanıyor ve kongre başkanının imzası ile hazırlanan bir yazı İngiliz Dışişleri Bakanlığına da sunuluyordu.⁵³⁰ 1.500.000 Pontus’lu Rum’un İtilâf devletlerince himayesini isteyen kongre, vaktiyle Komnen İmparatorluğunun olan bu bölgede halkın ekseriyetinin hala Rumca konuştuğunu, Rum adet ve geleneklerini muhafaza ettiğini vurguluyordu. Enteresandır, Arnold J. Toynbee yazıya şu notu iletirdiyordu: “*Bu muhtırada ileri sürülen istatistik ve hudutlar hayal mahsulüdür...*”⁵³¹

Müslüman ahaliye karşı birinci derecede amaç, bölgenin nüfus dengesini Rumlar lehine değiştirmekti. Bunu sağlamanın yolu olarak da, tıpkı Ermenilerin *Vilayat-ı Sitte*’de yaptıkları ya da Balkanlarda yaşayanlar gibi, halkın terör yoluyla gözünü korkutup, bölgeden göç etmelerini sağlamak görüldü.

Diğer taraftan bölgeye yakın yerlerden ve Yunanistan’dan Rum asıllı aileler getirtilip yerleştirme çalışmaları yürütülüyordu. Bu amaçla 1920 yılı öncesi elli yıllık dönemde Samsun’a 30.000 Rum getirilmişti.⁵³²

Program dahilinde nüfus politikasına paralel olarak kültürel çalışmalar da devam ediyordu. Bölge Rumlarından azımsanmayacak bir oranda Türkçe konuşan ve Rumca bilmeyen Rumlara, yoğun milliyetçilik propagandası yapılarak, Rumca konuşma zorunluluğu getirildi.⁵³³ Zira iç bölgelerde meskûn Rumlar büyük ekseriyet itibarıyla Türkçe konuşuyorlardı. Gündelik yaşamlarını devam ettirme ve ticari faaliyetlerini kolaylıkla sürdürebilmeleri için buna ihtiyaç da vardı. Zira Türkleşmesi

⁵²⁹ Jaeschke, **a.g.e.**, s. 90, 91.

⁵³⁰ Marsilya’da yapılması planlanan “*Tüm Pontuslular*” kongresinin fikir babası Giresun eski belediye başkanı Kaptan Yorgi’nin Marsilya’da ticaret yapan oğlu Constantin Constantinidis’dir. Yapılacağı kararlaştırılan kongrenin ilanı sonrası Atina’da da benzer içerikli bir kongre toplanmasına karar verilmiş ve bu kongre Marsilya’da yapılması ilan edilen kongreden evvel 1917 Ekim ayı ortasında toplanmıştır. “*Karadeniz kıyı şehirlerinde yaşayan Rumların*” temsilcilerin katıldıkları Atina’daki kongrede ilk kez bağımsız bir Pontus devleti fikri ortaya atılmıştır. 4 Şubat 1918’de toplanan Marsilya’daki kongreye ise Pontus Rumları gelememişlerdir. Bkz. Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 367-368.

⁵³¹ **a.g.e.**, s. 57.

⁵³² Ergil, s. 245.

⁵³³ Anadolu Rumlarının önemli bir bölümü Rumca bilmiyor ve gündelik konuşma dili olarak Türkçe konuşuyorlardı. Öyle ki mübadele yıllarında ülkeyi terk etmeye hazırlanan Rumlar özellikle Girit ve diğer Yunan adalarından gelip de Türkçe bilmeyen Müslümanları da görünce “*Türk göçmenler Türkçe biz de Rumca bilmiyorduk!*” diyerek hayretlerini belirtmişlerdir. Bkz. Bilge Umar, **Yunanlıların ve Anadolu Rumlarını Anlatımıyla İzmir Savaşı** İstanbul, 2002, , İnkılâp yay., s. 177,

onikinci yüzyılda tamamlanmış ve Anadolu'da bu denli uzun yüzyıllar birlikte yaşam da bunu gerektiriyordu.⁵³⁴ Ancak adalar gibi yoğun Rum nüfus olan yerlerdedir ki günlük konuşma dili Rumca idi.⁵³⁵

Rum okulları ve öğretmenleri, bölgeyi Rumlaştırma ve Yunan işgalini kolaylaştırıp, kurulması tasarlanan devletin önünü açma gayesine matuf büyük çaba harcıyorlardı. Okullardaki öğretmenler Patrikhaneye bağlı din adamları ile koordineli olarak çalışıyorlardı. Millî Mücadele'de İstiklal Mahkemeleri, Büyük Millet Meclisi kontrolündeki bölgelerde bölücü eylemleri görülen öğretmenleri cezalandırmış, Maarif Vekâleti ise bunlardan bazılarını kapatmıştır.⁵³⁶

Bölgede kontrolün bütünüyle elden çıkması, can ve mallarını Rum çetelere karşı korumak isteyen Müslüman halkın da silahlanıp çeteler kurması sonucunu doğurdu. Samsun gibi merkezlerde oluşturulan gönüllü müfrezeler çevreye gönderilerek savunmasız köylerin Rum çetelerine karşı korunması sağlanmaya çalışıldı.⁵³⁷ Zira Rumların Mütareke'den 1920 Eylül ayına kadar öldürdükleri Türklerin sayısı 700'e, yakılan köy sayısı 41'e ve değirmen sayısı ise 26'ya ulaşmıştı.⁵³⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Mayıs 1919'da ordu müfettişi olarak gönderilmesinin gerekçesi olarak da bölgedeki anarşi gösterilmektedir.⁵³⁹ Bu kargaşa Atatürk Samsun'a çıktığında da devam ediyor, Samsun kırk-ellişer kişilik Rum çetelerinin tehdidi altında bulunuyordu.⁵⁴⁰

Millî Mücadele yıllarında sorunlar öyle bir aşamaya geldi ki Ankara yönetimi, coğrafi olarak kendisine çok yakın olan bölgedeki asayişini sağlamadan, işgal ordularına karşı verilecek bir savaşın zorluğu noktasından hareketle, 9 Aralık 1920'de Sivas'taki Üçüncü Kolordu'yu kaldırarak, Merkez Ordusu adında, karargâhı

⁵³⁴ Anadolu'nun hızla Türkleşmesi ve nedenleri ile ilgili olarak bkz. Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler**, Ankara, 2001, Turhan Kitabevi, s. 24-27.

⁵³⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde karşılaştığımız İçişleri Bakanlığı'na sunulmak üzere hazırlanmış 218.10.1928 tarihli bir raporda 1928 yılı itibarıyla İmroz'da (Gökçeada) bütünüyle Rumca konuşulduğu ve bunun nedeni olarak bütün muhitte sadece bu dilin konuşuluyor olması gösterilmektedir. Bkz. BCA, 31.10.1928, Dosya No: 2643, Fon Kodu: 30. 10. 0. 0, Yer No: 214. 454. 3.**

⁵³⁶ Akyüz, s. 294.

⁵³⁷ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü III**, Ankara, 1995, TTK yay., s. 572.

⁵³⁸ Tansel, c. 4, s. 90; Ergil, s. 90.

⁵³⁹ Bkz. Atatürk, s. 7; Goloğlu, **Millî Mücadele Tarihi, Erzurum Kongresi**, s. 36,37; Akşin, **İstanbul Hükümetleri...**, s. 289.

⁵⁴⁰ Jaeschke, **a.g.e.**, s. 119.

Ankara olan bir ordu kurdu.⁵⁴¹ Bu ordu Millî Mücadele'nin sonuna kadar Pontus sorunu ile meşgul oldu ve bölgedeki Pontus'çuların başka güçlerle ve doğuya doğru ilerleyen Yunan ordusu ile birleşmesini önledi. Bu doğrultuda Ankara Hükümeti'nin talimatıyla bölgedeki Rum erkekleri göçe tabi tutacak, burada kullandığı yöntemlerden dolayı Nurettin Paşa, Hıristiyan dünyasından ve Koçgiri İsyanı'nı bastırmada uyguladığı şiddetten dolayı TBMM'den sert eleştirilere maruz kalacak ve görevden alınacaktır. Kendisini divanı-ı harbe verilmekten Mustafa Kemal Paşa kurtaracaktır.⁵⁴²

Karadeniz bölgesi sahil şeridinde Rum erkeklerin iç bölgelere sevki işine Haziran 1921'de başlandı. İlk parti olarak Samsun'da toplanan 841 Rum erkeği, Amasya civarına sevk edilmiştir. Burada, Ankara Hükümeti'nin bu tarz bir önlem almaya iten neden, 9 Haziran 1921'da İnebolu'nun Yunan gemilerince bombalanmasının da etkisiyle, bu kişilerin kıyılara çıkarma yapması muhtemel Yunan askerleri ya da Pontus'çularla birleşme endişesiydi.⁵⁴³

Burada dikkat çekici bir husus bölgede bir Rum – Ermeni ittifakının varlığıydı. Mütareke ile İstanbul'da çalışmalarına başlayan (Rum-Ermeni) İttifak komitesi çalışmalarını, Venizelos'un talimatları doğrultusunda Yunan siyasi temsilcisi Kanelopulos yürütüyordu. Ermenilerin bölge ile ilgili hesabı, kurulacak Ermenistan'a Karadeniz'e çıkış verilmesiydi.⁵⁴⁴

Ermeni Patriği Zaven Efendi, Fener Rum Patrikhanesi tarafından kurulan Mavri Mira heyeti ile birlikte çalışıyor, bölgede karşılıklı dayanışma ile bölücü faaliyetler kol kola ilerliyordu.⁵⁴⁵ Merkez ordusunun 1921 yılı başlarında Merzifon Amerikan Koleji, Samsun ve Trabzon Rum metropolitliklerine yaptığı baskında yalnızca *Pontus Cemiyeti* ile *Rum Müdafaa-yı Meşruta Cemiyetlerinin* gizli örgüt ve

⁵⁴¹ Atatürk, s. 427; Sarıhan, s. 318.

⁵⁴² Atatürk, s. 427; Sarıhan, s. 318; Ergil, s. 245.

⁵⁴³ Yunan savaş gemilerinin zaman zaman Karadeniz sahillerinde görünmeleri ve bazı yerleşim birimleri bombardıman etmeleri yerli Rumların cesaretlerini büsbütün arttırıyordu. Bkz. Tansel, c. 4, s. 90; Ergil, s. 90; Sarıhan, s. 574.

⁵⁴⁴ **Pontus Meselesi**, s. 41; Jaeschke, **a.g.e.**, s. 58.

⁵⁴⁵ Atatürk, s. 2. Ancak bu ortak hareket etme yer yer karşılıklı çatışmalara da neden oluyor, Yunan hükümetinin bölgeden Ermenilere de toprak vadi yerli Rumları ve Metropolitleri kızdırıyordu. Bkz. Jaeschke, **a.g.e.**, s. 57.

faaliyet planları ile tasavvur edilen Pontus Devleti'nin haritalarını değil aynı zamanda Ermeni İhtilalinin de belgelerini ele geçirdiler.⁵⁴⁶

Bu ittifakın sağlanması ve bölgede devlete karşı kurulan oluşumlarda Merzifon Amerikan Koleji'nin etkisi çok büyüktü.⁵⁴⁷ Okulun Türkçe öğretmeni Zeki Ketani Bey, Pontus Kulübü hakkında hükümete bilgi verebileceği korkusundan dolayı kulüp yönetim kurulu kararı ile öğretmen ve öğrenciler tarafından okula yakın bir yerde öldürüldü. Rumların korkuya kapılmalarının nedeni ise Ankara Hükümeti'nin Trabzon'dan Kayseri'ye geniş bir havalide Pontus Kulübü ile ilgili bilgi toplamaya başlaması idi.⁵⁴⁸ Yöre, 1892–1893 gibi erken tarihlerde Ermeni çetelerinin eylemlerine sahne olmuş,⁵⁴⁹ I. Dünya Savaşı yıllarında da Merzifon'da pek çok silah, bomba ve özel olarak dikilmiş jandarma elbiseleri ele geçirilmiştir.⁵⁵⁰

16 Şubat 1921 günü Merkez Ordusu'na bağlı 5. Tümen tarafından Amerikan Hastanesi ve Amerikan Koleji ile metropolitliklere yapılan baskınlarda, resmi mühür, arma, bayrak, silahlar, Pontus Kulübünün bayrağı, karar defteri ve makbuzlar ele geçirilmiştir. Bu arada katledilen Zeki Ketani Bey'in cesedi de yapılan aramalar sırasında bulunmuştur.⁵⁵¹ Sonrasında kolej öğretim görevlisi olan 6 Rum ile 4 Ermeni mahkemeye sevk edildi. Rum öğretim görevlilerinden üçü ayaklanma hazırlamak suçundan 1921 Ağustos ayında idam edildi.⁵⁵² Amerikan Eğitim Kurulu sınır dışı edildi.⁵⁵³ Samsun metropolit vekili ve başpapaz, Osmanlı vatandaşı olduklarından ve suçları vatana ihanet olduğundan Vekiller Hey'eti kararıyla İstiklal

⁵⁴⁶ Bkz. Ergil, s. 245.

⁵⁴⁷ Bölgedeki Rum-Ermeni ilişkileriyle ilgili olarak bkz. Saydam, **a.g.m.**, s. 421-434; Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 391-404.

⁵⁴⁸ Akyüz, s. 294; **Pontus Meselesi**, s. 369; Tansel, c. 4, s. 90; Ergil, s. 90. Kolej Müdürü George e. White Zeki Ketani'nin öldürülmesi konusunda hatıralarında şöyle diyecektir: "12 Şubat akşamı, Türk hocamız Zeki Efendi ketani, Türk talebelerinin edebiyat topluluğu toplantısından sonra evine giderken vuruldu ve 24 saat içinde öldü. Bu cinayetin Amerikan ve Hıristiyan okulunun çalışmalarında bize yardım ettiği için Türkler tarafından işlendiğinden şüphemiz yoktu." White, s. 246.

⁵⁴⁹ Bkz. Niyazi Taha Karaca, "I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri 1914-1920", **Atatürk Üniversitesi AİTE Müdürlüğü Atatürk Dergisi**, c. III, S. 4, Temmuz 2003, Erzurum, s. 102. Ayrıca, Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 568.

⁵⁵⁰ "İttihat ve Terakki Fırkası 1332 Senesi Kongre Raporu'nda Ermeni Sorunuyla İlgili Bölümler"den aktaran, Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 596.

⁵⁵¹ Sarıhan, s. 409; White, s. 246-247.

⁵⁵² Kocabaşoğlu, s.158. Kolej Müdürü George E. White'a göre idam edilen Rum öğretim elemanı sayısı 4, öğrenci sayısı ise ikidir. Bkz. White, s. 250.

⁵⁵³ Kolejin Türkiye'deki faaliyetleri bu şekilde sona erdi. Selanik yakınlarında bir yere taşınan okul, "oldukça ironik bir biçimde "Anadolu" Koleji adıyla varlığını günümüze kadar sürdürdü." Kocabaşoğlu, 158. White, s. 248-258.

Mahkemesine verildi.⁵⁵⁴ Öte yandan Ankara Hükümeti, 3 Şubat 1921 tarihli bir kararla Karadeniz bölgesinde halkı isyana teşvik eden İstanbul ve İzmir kökenli papazların yurtdışına çıkarılmasına karar verdi.⁵⁵⁵

Örgüt yuvaları kapatılıp, elebaşılar mahkemelere sevk edilirken, bir taraftan da mevcudu 10.000 olan Merkez Ordusu güçlendirilip takviye edildi. Bunun nedeni savaş halinde olan ordunun cephe gerisini sağlama almaktı. Zira başlangıçta 5.000 olan Rum çete mensuplarının sayısı dış destekle sürekli artıyordu. Yunanistan, Kafkasya ve Rusya'dan göçlerle Pontus çetelerinin isyancı sayısı 25.000'e ulaşmıştı. Bu kuvvetler teknik ve askeri eğitim bağlamında da Yunan ve Rus subaylarından destek görmekteydi.⁵⁵⁶

Pontus isyancılarına karşı yapılan operasyonlara Yunanistan'ın cevabı İnebolu gibi, Millî Mücadele'ye lojistik destek sağlamada kullanılan limanı bombalamak oldu. 9 Haziran 1921'de Sovyet Rusya'dan Millî Mücadele için gönderilen önemli miktarda mühimmatı haber alan Yunan savaş gemileri, bunların kendilerine teslimini istediler. Bu gerçekleşmeyince de İnebolu'yu bombardımana tutacaklardır.⁵⁵⁷

Bölgede asayişin sağlanması ve cephe gerisinin güvene alınması için yukarıda arz ettiğimiz önlemlere ek olarak stratejik noktalardaki Rum köyleri tamamen kaldırıldı ve halkı göç ettirildi. 1922 yılında, 1882 ve 1883 doğumluların askere alınarak Merkez Ordusu mevcudunun 20.000'e çıkartılmasından sonra genel bir harekâta başlandı.⁵⁵⁸ Çeşitli kollar halinde kapsamlı bir harekât ile Fatsa, Ünye, Çarşamba, Terme, Samsun, Bafra, Vezirköprü, Havza, Lâdik, Amasya, Niksar ve Trabzon bölgeleri, düzenlenen operasyonlarla tarandı ve yok edilemeyen Rum çete mensupları da tasfiye edilip, elebaşılar İstiklal Mahkemelerine sevk edilerek, idam da dahil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırıldılar.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ Tansel, c. 4, s. 90; Ergil, s. 91, 245.

⁵⁵⁵ Sarıhan, s. 402.

⁵⁵⁶ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 377-378; Tansel, c. 4, s. 90; Ergil, s. 246.

⁵⁵⁷ Sarıhan, s. 552.

⁵⁵⁸ Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, c. I-II / 1920-1927, İzmir, 1995, İleri Kitabevi, s.121; Ergil, s. 247.

⁵⁵⁹ "10 Ekim 1921'e kadar Pontus sorunundan dolayı, üçü Müslüman, 174'ü Rum olmak üzere 177 kişinin idamı uygulandı. 74 kişi gyıaben idama, 10 kişi kürek cezasına çarptırıldı. İki kişi de hapsedildi. 34 kişi şüpheli görülerek Millî Mücadele'nin sonuna kadar sürgün oldular ve bir kişi de beraat etti." Bkz. Aybars, s.122.

İstiklal Mahkemelerinin bölgedeki Rum isyanını bastırmada önemli fonksiyonu olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Pontus meselesini yakından izliyor ve çalışmalar hakkında sürekli bilgi alıyordu. Mahkemeden günümüze intikal eden belgelerden anlaşıldığı üzere, Mustafa Kemal Paşa, özellikle idamlar konusunda bilgi istiyor, mahkeme de gerekli raporları kendisine sunuyordu.⁵⁶⁰

Bir fikir vermesi ve caydırıcılığını göstermesi açısından, 20.08.1921 ile 27.12.1921 tarihleri arası yaklaşık dört aylık dönemde, Samsun İstiklal Mahkemesi'nin verdiği cezaların dökümü şu şekildedir:⁵⁶¹

Mahkemeye gelen maznun miktarı	2.420
Adem-i mes'uliyet ve beraat	395
İdam	485
Müeccelen idam	-
Gıyaben idam	137
Kal'a bend ve kürek	240
Çeşitli cezalar	1.163

Pontus eylemcilerinden bazılarının İstiklal Mahkemeleri tarafından idama mahkûm edilmesi, İ'tilaf Devletleri temsilcilerini harekete geçirdi ve 5 Eylül 1921'de Ankara Hükümeti nezdinde şikâyetle bulundular. Ankara Hükümeti'nin verdiği cevabi yazıdaki dökümler ilginçtir:

“Yunanlılar Marmara bölgesinde 20.000 Türk öldürmüşlerdir. Anadolu'daki Rum azınlığı çoğaltmak için Yunan Hükümeti ile Patrikhane Rusya'nın güneybatısındaki Rumları Türkiye'ye göç ettirmektedirler. Yunanlılar Devletler Hukukunu hiçe sayarak Türk uyruklu Rumları silah altına almaya başlamışlardır. Yunanlılar tarafından silahlandırılan Samsun bölgesindeki Rum köylerinde 2.500 tüfek ile 1.200.000 mermi bulunmuştur. Batı Anadolu'daki Yunan kuvvetlerinin Anadolu içlerine bir ilerleme yapması halinde, Karadeniz kıyılarında bulunan ve Yunanlılar tarafından silahlandırılmış olan Rumlar, Türk ordusunu arkadan vuracaklardı, bu sebeplerden ötürü Karadeniz kıyılarındaki Rumların, kendilerine hiçbir kötülük yapılmadan Anadolu içlerine gönderildikleri...” ifade edilmiştir.⁵⁶²

⁵⁶⁰ a.g.e., s. 122.

⁵⁶¹ a.g.e., s. 123.

⁵⁶² Tansel, c. 4, s. 90; Ergil, s. 92.

Ankara Hükümeti, İtilaf Devletlerinin olaylara müdahil olmalarına önem vermeyerek operasyonlarını tamamlamış ve Şubat 1923 yılı başı itibarıyla bölge isyancılardan temizlenmişti. Olaylar kontrol altına alınıp, bölgede asayiş sağlanana kadarki sürede 10.886 çete mensubu zararsız hale getirildi ve 11.188 isyancı öldü.⁵⁶³

Karadeniz bölgesinde yaşanan olaylar bize Osmanlı Devleti'nin Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla fiilen tarihe karıştığı bu dönemde Osmanlı vatandaşı Rumlar Yunanistan'ın da desteği ile bağımsız bir devlet kurmaya yönelmişler, Meşrutiyet dönemi itibarıyla düşünsel ve duygusal boyuttaki bağımsızlık ya da Yunanistan'a katılma arzusu eyleme dönüşmüştür. Yapılan planlar ve kurulan örgütler teoriden uygulamaya dönüşen bu hedefi gerçekleştirmek amacıyla çalışmışlardır.

B. b. Yunan İşgalleri ve Yerli Rumlar

Yunan ordusu, Mondros Ateşkes Anlaşmasının yedinci maddesi gerekçe gösterilerek, 15 Mayıs 1919 günü sabah saat sekizden itibaren, İngiliz, Fransız ve Amerikan gemilerinden oluşan bir filo eşliğinde 12.000 mevcutlu askeri kuvvetle İzmir'i işgale başladı.

Yerli Rumların İzmir'in işgal edileceğinden haberleri vardı. Yunan deniz yüzbaşısı Mavroudis bir kısım Rumları 13 Mayıs 1919 öğleden sonra Aya Fotini Kilisesi'nde toplayarak İzmir'in işgalini haber vermiş ve Venizelos'un bu hususu açıklayan bir beyannamesini okumuştur.

Yunan askerleri yerli Rumların çılgınca tezahüratları, kilise çanlarının kutlama için aralıksız çalması, metropolit ile papazların askerleri öpüp, kutsaması ve kadın erkek yerli Rumların önlerinde diz çökmüş olarak ya da üzerlerine attıkları demet demet çiçeklerle karşılamaları arasında karaya çıktı.⁵⁶⁴

Yunan ordusunu karşılama maksadıyla yerli Rumlar Kordonboyu'na toplanmışlar, mavi beyaz elbiselerle Rum kızları ellerinde Yunan bayrağı ve çiçekler sallayarak, "*Zito Venizelos*" nidalarıyla Yunan askerlerini selamlıyorlardı.

⁵⁶³ Aybars, s. 121.

⁵⁶⁴ S. J. Shaw – E. K. Shaw, s. 408; Tansel, c. 1, s. 189.

Rıhtımdaki bütün binalar Yunan bayrakları ile donatılmıştı.⁵⁶⁵ Vapurlar ve fabrikalar sürekli siren çalıyorlardı. Başta *Aya Fotini* Kilisesi olmak üzere kiliseler ara vermeden çan çalıyorlar, bandolar Yunan millî marşını çalıyordu. Metropolit ve rahipler diz çökmüş bir vaziyette ilahiler söyleyerek Yunan bayraklarını öpmekteydiler.

İzmir Metropoliti *Hrisostomos* beraberinde bir grup papazla Yunan komutanının huzuruna gelerek hoş geldiniz diyerek diz çöküp Yunan bayrağını saygıyla öpüp üzerine tuz serpti.⁵⁶⁶ Heyecanlı bir konuşma yapan *Hrisostomos* Yunan milletinin üç bin yıllık bir ayrılıktan sonra tekrar kavuştuğunu, buradaki ırkdaşlarının Türklerin zulüm ve esaretinden kurtardığından dolayı Tanrıya şükretti. Göztepe semtine yerleşecek olan Efzun Alayı Metropolit Hrisostomos tarafından, maiyetinde bütün Ortodoks papazlar olduğu halde, dinî törenle Efzunları takdis etti.⁵⁶⁷ Bu sahne Türk halkının belleğinde asla silinmeyecek derin izler bırakmıştır.

Karaya çıkmanın akabinde Güzelyalı semtine giden yolun başlangıcında, Hükümet Konağı meydanının köşesinden patlayan silah Türk katliamının başlangıcı oldu. İlk kurşunu kimin attığı konusunda bugüne uzanan tartışmalar vardır.⁵⁶⁸ O günden bu güne süregelen tartışmalarda kurşunu atanın Rumlardan mı yoksa Türklerden mi olduğu noktası üzerinde durulurken, kurşunu sıkan kişinin kim olduğu hususunda da farklı görüşler vardır. Ders kitaplarında işlenen ve genel geçer kabul gören ilk kurşunu gazeteci Osman Recep Nevres (Hasan Tahsin) adındaki bir gazetecinin attığıdır.⁵⁶⁹

Buna karşın, bölgede uzun yıllar görev yapan ve I. Dünya Savaşı yıllarında da İttihat ve Terakki *katib-i mes'ullüğü* yapan Celal Bayar, hatıralarında her iki tarafın

⁵⁶⁵ İşgal günlerinde azınlıkların binaları Ermenistan ya da Yunanistan bayraklarıyla donatmaları genelde görülen bir uygulamaydı. Örneğin Adana'nın işgalinde de benzer eylemler görülmüş ve şehrin muhtelif semtlerinde Rumlar tarafından Yunan bayrakları, Ermeniler tarafından Ermenistan bayrakları asılmıştı. Bkz. Taha Toros, **Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova**, Ankara, 2001, Kültür Bakanlığı yay., s. 14.

⁵⁶⁶ Metropolit Hrisostomos, I. Dünya Savaşı yıllarında menfi ve zararlı hareketlerinden dolayı İzmir'de uzaklaştırılmıştı. Mütareke sonrası 2 Ocak 1919'da İzmir'e dönen metropolit, çevredeki Rumların bir Yunan işgaline hazırlanmaları için hızla faaliyetlerine başladı. Bkz. Tansel, c. 4, s. 172, 173.

⁵⁶⁷ Bayar, c. 6, s.47, 56; Tansel, c. 4, s. 190.

⁵⁶⁸ Bkz. McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 287.

⁵⁶⁹ Bkz. Tansel, c. 1, s. 190-191; Sina Akşin ismi farklı terkiple Hasan Tahsin Recep (Osman Nevres) olarak kaydetmektedir. Bkz. Akşin, **İstanbul Hükümetleri...**, s. 278.

iddialarını maddeler halinde ortaya koyduktan sonra, yakından tanıdığı şehir sakinlerinin tanıklığına dayanarak, ilk kurşunu sıkanın Aziz Efendi adında İzmirli bir Türk olduğunu ileri sürmekte ve eserinin sonunda Aziz Efendi'nin fotoğrafını da vermektedir.⁵⁷⁰

Esas olarak kurşunu kimin attığından daha önemli bir konu var ki o da “*ilk kurşun*”un doğurduğu sonuçlardır. İlk kurşunla Yunan bayrağını taşıyan askerin yere serilmesi üzerine Yunan kuvvetleri gerisingeriye dağılırcasına kaçmışlar, ancak kısa bir süre sonra toplanmışlardır. Toplanan Yunan askerleri kışlaya, Hükümet konağına ve kaçma fırsatı bulamayan toplu haldeki halk üzerine ateş açmışlardır. Kemeraltı ve Beyler Sokağı semtleri olay üzerine ana-baba gününe dönmüş, Yunan askerlerinin peşi sıra ilerleyen yerli Rumların çok zayıf mukabele görmeleri üzerine cüretleri artmıştı.⁵⁷¹ Rum çeteleri dükkânları yağmalayıp önlerine çıkan Türkleri öldürüyorlardı.⁵⁷²

İşgal ile birlikte Türk subay ve askerleri kışlarından alınarak hükümet memurları ile birlikte türlü hakaret ve işkencelerle Yunan gemilerinin hayvan ambarlarına doldurulmuş, bu sevk esnasında süngü uçları ile fes ve kalpakları başlarından alınarak hakaret amacıyla yerlerde çiğnenmiş, süngü ile başlarından yaralanmışlardır.⁵⁷³ Yerli Rumlar da ellerinde odunlarla bu vahşete katılmışlar, üzerlerindeki değerli eşyaları gasbetmişlerdi. Öte yandan Vali İzzet Bey ve kumandan Nadir Paşa maiyetlerindeki subay ve memurları başları açık, elleri havada sokaklarda gezdirmişler, bunu yaparken de silah zoru ve hakaretle “*zito Venizelos*” diye bağırmaclarını sağlamışlardır.⁵⁷⁴

Halktan ve memurlardan yerli Rumlar tarafından işkenceye maruz kalıp öldürülen çok sayıda kişi olup bunların bir kısmı da kimliği meçhul olarak ellerinden ya da boyunlarından bağlı olarak denize atılmışlardır. Öte yandan memurlardan ve ahaliden hapsedilenlerin evleri, hapsedildikleri günün akşamı yerli Rumlar tarafından saldırıya uğramış ve yağma edilmiştir. Polis ve inzibat karakolları

⁵⁷⁰ Bkz. Bayar, c. 6, s. 48-51 ve belgeler ve fotokopiler bölümü, Belge 6, s. 191.

⁵⁷¹ Bayar, c. 6, s. 52.

⁵⁷² S. J. Shaw – E. K. Shaw, s. 408.

⁵⁷³ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 293, 294. Ayrıca bkz. Orhan Duru, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul, 2004, İş Bankası Kültür yay., s. 28-29.

⁵⁷⁴ Kışlada bulunan erlerin çoğu gece yarısından itibaren silahlarıyla gruplar halinde İzmir'i terk etmişlerdi. Bkz. Bayar, c. 6, s. 52,53.

tamamen Yunan askerlerinin kontrolünde olduğundan yağma ve soygunlara kimse müdahale etmemiştir.⁵⁷⁵

İşgal sırasında İslâm çarşısında ve Hıristiyan mahallesinde bulunan Müslümanlara ait dükkânlar tamamen yağmalanmıştır. Bir iddiaya göre binden fazla Türk işyeri yağmalanmıştır.⁵⁷⁶ Yerli Rumların rehberliğinde işyerlerini basan Yunan askerleri taşınabilir değerli eşyaları gasbettikten sonra taşıyamadıkları fasulye, nohut, mercimek gibi gıda maddelerini Türkler yararlanmasın diye dükkân önlerine ve yollara dökmüşlerdir. Talan o boyuttaydı ki postanelere giren Rumlar, pota dağıtım çantalarından resmi mühürlere kadar pek çok eşyayı çalıyorlardı. 24 Mayıs 1335 (24 Mayıs 1919) tarihli Posta-Telgraf ve Telefon Müdür-i Umumisince Dahiliye Nezaretine hitaben gönderilen yazıda:

“İzmir’in işgali günü yerli Rumlar tarafından dûçâr-ı tecavüz olan Punta ve Buca ve Seydiköy posta ve telgraf merkezlerinde mevcut kasa ve dolap ve defâtir ile makineler manipleler pusulalar telefon makineleri ve sair telgraf âlât ve edevâtıyla vezne takımları resmî mühürler müvezzet çantaları koltuk sandalye ve perde gibi eşyanın aşırılmış olduğu Aydın baş müdüriyetinden alınan telgrafnameler mündericâtından anlaşılmağla arz-ı malumât olunur ol bâbda emr ü ferman hazret-i men lehü'l - emrindir” deniyordu.⁵⁷⁷

Yerli Rumlardan bazı gruplar bir evden diğerine geçerek buldukları değerli eşyanın hepsini çaldılar ve bu talan esnasında yüzlerce Türk ev ve işyerlerinde öldürüldüler. Buna karşı Türkler silahsızdı ve jandarmanın da silahı alınmıştı. Dolayısıyla Türkler için hiçbir savunma imkânı da yoktu.⁵⁷⁸

Şehrin camileri de baskın ve yağmalara muhatap olmuş camilerden çok sayıda değerli halı ve kilimin götürüldüğü tespit edilmiştir. Hisar ve Bölükbaşı camilerinde halı ve kilim kalmamıştır. Öte yandan devlet daireleri, gümrük ve askerlik daireleri yağmalanmış, kasalar açılarak içindeki paralar alınmış, işe yarayacak çanta kalem ve benzeri kırtasiye malzemeleri çalınmış, işlerine yaramayan resmi evrak, dosya ya da raporların tutulduğu kasalar ise yakılmıştır.

⁵⁷⁵ İşgalin ilk iki günü yaşananlar hakkında bkz. Hatipoğlu, s. 90-91.

⁵⁷⁶ Tansel, c. 4, s. 194.

⁵⁷⁷ BOA, DH. KMS, D. No: 52-1, V. No: 90, 1337 Ş. 25.

⁵⁷⁸ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 289.

Hıristiyan unsurlar Yunan işgalinin Anadolu içlerine doğru genişlemesi için öncü kolları niteliğinde çeteler teşkil ederek Müslüman ahaliye saldırmışlardır. Ödemiş Ermeni ve Rum cemaatlerine mensup on kişilik bir heyet kaymakamın yanında toplanarak Yunanlıları ilçeye davet ettirmeye çalışmışlardır. Benzer şekilde Aydın'lı yerli Rumların da içinde buldukları bir heyet, İzmir'e giderek, hiçbir tehlikeye maruz kalınmayacağı iddiasıyla Aydın'ın işgalini Yunan kumandanından rica etmişlerdi.⁵⁷⁹

Yunan ordusunun iç kesimlere doğru ilerlemesi bölgedeki Rumlar tarafından coşkuyla karşılanıyor, ilçe ve kasabalara Yunan bayrakları asılarak zafer takları kuruluyordu.⁵⁸⁰ Yerli Rum eşkıyaları köyleri soyuyor, köylülere ait at ve kasaplık hayvanları gasp edip götürüyorlardı.⁵⁸¹

Yerli Rumlar, işgal edilen yerlerde gönüllü olarak Yunan ordusuna katılırken, Edirne gibi henüz işgal edilmemiş yerlerde savaş yıllarında Yunan ordusunda görev almış yerli Rumlar üniformalarıyla halkın arasında dolaşıp gönüllü kaydı yapıyorlardı.⁵⁸²

İç bölgelere gidildikçe talan ve kıyım işini yerli Rumlar üstleniyorlardı. Yunan askerî kuvvetleri ülke içine doğru yönelince kendilerine yardımcı olarak Ermeni ve Rum çetelerini buluyorlardı. Bunlar bütünüyle kontrolsüz olmayıp bir kısmı itibarıyla Yunan askeri üniformalarını giymişlerdi. Bu çeteler kılavuzluk hizmeti ile baskın işlevi görmekteydiler. Öncelikli görevleri ise Türk köylerine saldırmak olup Yunan ordusu bölgeye girip kontrolü ele aldığı civardaki köylere dağılarak baskınlar yapıyorlardı. Öyle ki henüz işgale uğramamış Edirne civarında bile gece ev basıp gasp ve adam öldürmeler başlamıştı.⁵⁸³

Diğer bir kısmı vardı ki bunlar Yunan ordusunu “*adım adım takip eden yerli ve başı bozuk Rum ahalisinden mürekkebe ve müsellahe çapulcu guruplarının da kuvâyı işgaliyye efrâdının iştirâk ve muavenetleriyle yekdiğeriyle müsabaka edercesine yağmakerlikte*” bulunuyorlardı.⁵⁸⁴

⁵⁷⁹ Bkz. Bayar, c. 6, s. 117, 126.

⁵⁸⁰ a.g.e., s. 155.

⁵⁸¹ a.g.e., s. 156.

⁵⁸² BOA, DH. EUM. AYŞ, D. No: 15, V. No: 84, 1337 L. 16.

⁵⁸³ BOA, DH. EUM. AYŞ, D. No: 15, V. No: 84, 1337 L. 16.

⁵⁸⁴ BOA, DH. EUM. AYŞ, D. No: 44, V. No: 38, 1338 Za. 10.

“Manisa’nın Horozköy, Muradiye (Hamidiye) karyeleri Rumlarının hayvan ve arabalarla Yunan asâkirini takip ile ve müteaddid seferler yaparak emvâl-i magsûbe ile avdet ettikleri Manisa ile Akhisar arasında ve şimendifer güzergâhında bulunan Hacı Rahmanlı ve Kapaklı karyelerinden mâadâ işgal edilen saha dahilindeki kurânın hemen kâffesinde katl-i nüfus ve nehb-i emval vukubulduğu gibi bazı köyleri büsbütün ihrâk eyledikleri ve vakt-i hasad olmak hasebiyle oralarda iş ve güçleriyle iştiğal etmekte olan yüzlerce ehl-i İslâmiyyenin kuvâ-yı işgaliyye tarafından derdest ve ve tevkîf edilerek berây-ı teşhîr ve tahkîr İzmir’e ve rivayete nazaran oradan da bahren Atina’ya sevk edildikleri ve bu suretle karyelerde emniyet ve asayiş kalmadığı ve şehir ahalisi bile tarla bağ ve bahçelerine gidemediği...” arşiv belgelerinde geçmektedir.⁵⁸⁵

İngiliz raporlarında da belirtildiği üzere işgal edilen köylerde, öncelikli olarak ırza geçme, Yunan askerleri ya da yerli Rumlarca genç kız ve kadınları dağa kaldırma gibi eylemler görülmüyordu. Öyle ki, işgal öncesi yerli Rumlar Müslüman halka korku salmak için, en can alıcı noktadan dedikodu çıkararak; “bazı dükkânlarda Yunan ordusunun pek yakında geleceği teminiyle İslâm kızlarının Yunan zabıtânuna verileceği” söylentisini yayıyorlardı. Köylerin talan edilip, köy sakinlerinin öldürülmesi ve köyleri yakma diğer yaygın uygulamalardan idi.⁵⁸⁶

Edirne işgal edildiğinde merkez ilçeye bağlı Gürmut köyünde Hacı Ağa’nın evine silah arama bahanesi ile giren Rumlar asıl istekleri olan para kendilerine verilmeyince Hacı Ağa’nın hanımı Penbe’yi 18 yerinden bıçaklayarak öldürmüşlerdir.⁵⁸⁷ İtilâf Devletlerinin temsilcilerinin de bulunduğu Edirne gibi bölgenin büyük kentlerinden birisinde bu yapıldığına göre gözden irak iç bölgelerde Müslüman halka nasıl davranıldığı hakkında bir tahminde bulunulabilir. Ayrıca bu talan ve mezalim büyük çapta Müslümanları hedef almakla birlikte yer yer Museviler de baskı ve soygunlara muhatap oluyorlardı.

Edirne’den Yunan mezaliminde İstanbul’a sığınan Musevi bir ailenin o gün için bir servet değerindeki 1.500 lira altın akçesi Yunanlılarca el konulup müsadere

⁵⁸⁵ BOA, DH. EUM. AYŞ., D. No: 44, V. No: 38, 1338 Za. 10.

⁵⁸⁶ BOA, DH. EUM. AYŞ., D. No: 15, V. No: 84, 1337 L. 16. Ayrıca bkz. McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 310-315.

⁵⁸⁷ BOA, D.H. KMS., D. No: 60-3, V. No: 2, 1339 Z. 4.

olunuyordu.⁵⁸⁸ Müslümanlarla birlikte Musevilerden de kaçabilenler İstanbul'a sığınyordu ki, Lüleburgaz Musevi cemaati reisi Behar Efendi ile Mevrud Efendi de evini barkını terk edenlerdendi.⁵⁸⁹

Yerli Rumlar Türk ahaliye karşı yaptığı cinayetlerde silah ve mühimmat desteğini de Yunan ordusundan görmekteydi. Rumlara silah depolarından silah ve üniforma dağıtıldığı gibi, gemilerle de tüfekler getirilip dağıtılıyordu.⁵⁹⁰

Karşı taraftan Türkler silahsızlandırılıyor, jandarma birliklerine kadar silahlar toplanıyordu. Müslümanları tümüyle silahsızlandırıp savunmasız bırakmak, onları ölüm ile göç arasında tercih yapma zorunluluğunda bırakıyordu. Yunan birliklerinin girdiği her yerde halkın ve jandarmanın silahlarına el konulduğu gibi, köylüler ekseriyetle sakladıkları silahlarının yerlerini söyleyinceye kadar dövüldüler. Toplanan bu silahlar ise Yunan ordusunun getirdiği diğer silahlarla birlikte yerli Ermeni ve Rumlardan müteşekkil çetelere dağıtılıyordu.⁵⁹¹ Ermeni çeteleri Yunan işgal kuvvetlerinden aldıkları bu destekle öylesine cüretkâr davranıyorlardı ki, tamamına yakını Türk olan *Bayramiç* köylerine gece baskınları düzenleyip silahlı çatışmaya giriyorlardı.⁵⁹²

Yunan ordusu, Doğu ve Batı Trakya'da bulunan Ermenileri başlangıçta orduya gönüllü olarak davet etmiş olduğu halde bilahare cebren askere almaya başladı. Bunun üzerine Ermeniler İtilâf Devletleri mümessillerine durumu şikâyet ettiler. Diğer taraftan Museviler için de 1.000 Drahmi *bedel-i nakdi* alacaklarını ilân ettiler.⁵⁹³

Bu arada Yunan ordusunun iç bölgelere doğru ilerlemesiyle 100.000 Rum, başta adalar olmak üzere Yunanistan'dan getirtilmiştir.⁵⁹⁴ Buna karşın yapılan katliam ve tecavüzlerden korkan 80.000 civarı Türk, memleketlerini terk ederek iç bölgelere çekilmişlerdir. Sina Akşin'in verdiği bu rakam fırsat bulup kaçarak canını kurtaranlar hakkında fikir sahibi olmamızı sağlıyor. Bunun ötesinde Yalova ve

⁵⁸⁸ BOA, DH. EUM. AYŞ., D. No: 44, V. No: 34, 1338 Za. 09; BOA, DH. EUM. AYŞ., D. No: 44 V. No: 31, 1338 Za. 7.

⁵⁸⁹ BOA, DH. EUM. AYŞ., D. No: 15, V. No: 42, 1337 L. 14.

⁵⁹⁰ BOA, DH. KMS., D. No: 52-3, V. No: 82, 1337 Za. 9. Ayrıca bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 298.

⁵⁹¹ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 297.

⁵⁹² BOA, DH. EUM. AYŞ., D. No: 45, V. No: 30, 1338 Z. 16.

⁵⁹³ BOA, D.H. KMS., D. No: 60-3, V. No: 2, 1339 Z. 4.

⁵⁹⁴ Ergil, s. 93.

Karamürsel gibi bölgelerde günden güne şiddetlenen mahalli Rumların irtikâp ettikleri mezalim ve şiddetten dolayı “*muhafaza-i nefis ve namus için terk-i dâr ve diyar etmek isteyen ehl-i İslâmın Yunan kıtaâtının mümâneatıyla hicrete de muvaffak olamadıkları*” Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsûs Zabıt-nâmelerde geçmektedir.⁵⁹⁵

C. Mütareke ve Millî Mücadele Yıllarında Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak çıkması ile birlikte savaş galibi devletlerin savaş öncesi ve sonrası ülke içinde uzantısı niteliğindeki Hıristiyan unsurları harekete geçirdi. Mütareke ve Millî Mücadele yıllarında bu unsurların faaliyetleri gizli cemiyetler vasıtasıyla perde gerisinden ya da özellikle işgaller döneminde olduğu gibi alenen işgal kuvvetleriyle işbirliği halinde devam etti. Bunun bir sonraki aşaması ise doğrudan silahlı çeteler kurarak ülkenin dört bir yanında Müslüman ahaliye karşı yağma, talan ve katliam şeklinde oldu.

Bu noktadan hareketle Ermenilerin Mütareke ve Millî Mücadele yıllarındaki faaliyetleri de bu üçlü sacayağının ikisi üzerinde gerçekleşti. Zira savaş yılları ve öncesi dönemdeki devlet otoritesi kalkmış, gizliliği gerektirecek ortam neredeyse kaybolmuştu.

Ermeni Patriği Zaven Efendi ve İstanbul Ermenileri işgal kuvvetleri temsilcileriyle işbirliği halinde çalışıyorlar, diğer taraftan da Fener Patrikhanesi ve Rum cemaati ile değişik ittifak arayışlarına giriyorlardı.⁵⁹⁶

Öte yandan işgal kuvvetleri beraberinde Kilikya ve havalisine gelen silahlı Ermeni çeteleri köyleri basıp soygun ve katliamlar yapıyorlardı.⁵⁹⁷

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın yirmi dördüncü maddesi ile İtilâf Devletlerinin bölgede bir Ermenistan tasavvuru içinde oldukları netleşmişti. Buna ek olarak Rusya'nın savaştan çekilmesiyle Osmanlı Devleti'ne bıraktığı Kars, Ardahan

⁵⁹⁵ BOA, MV., No: 220, G. No: 214, 1339 Ra. 7.

⁵⁹⁶ Millî Mücadele'de Ermeni – Rum ittifakı ile ilgili olarak bkz. Yavuz, Bige Sükan; “*Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünülen Rum-Ermeni Konfederasyonu*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. XIX, S. 55, Ankara, Mart 2003, Sayfa 17-41.

⁵⁹⁷ Özellikle Ermeni taleplerinde Kilikya bölgesinden kasıt Maraş, Kozan (Sis), Cebel-i Bereket, İskenderun ile beraber Adana sancaklarını içine alıyordu. Bkz. Uras, s. 658.

ve Batum'un, bu illerde Ermeni nüfusunun çok az olması gerçeği de göz ardı edilerek Ermenilere bırakılması öngörülüyordu.⁵⁹⁸

Ateşkes anlaşmasının dördüncü maddesine; “*Müttefik savaş tutsakları ve gözaltında bulundurulmuş ya da tutsak olan Ermenilerin tümünün İstanbul’da toplanarak, hiçbir koşula bağlı olmaksızın, müttefiklere teslim edilmesi*” öngörülmektedir.⁵⁹⁹

Gelişmelerin farkında olan Ermeni cemaati İstanbul’un işgalini coşkuyla kutladı. Yine aynı şekilde İzmir’in işgali yerli Rumlarla birlikte Ermeniler tarafından da bayram havasında karşılandı.⁶⁰⁰

Bu arada Meclis-i Mebusan’da Ermeni mebusların davranışlarında değişiklik görülmektedir. Mütareke’nin imzalanması ile Meclisi Mebusan’ın feshedilmesi arasındaki dört aylık sürede (30 Ekim 1918 – 4 Ocak 1918), Ermeni mebuslar birden değişmiş ve 1908–1918 yılları arasındaki üç dönem boyunca sesleri çıkmayan bu insanlar, bir anda alışılmışın dışında sert konuşan ve eleştiri getiren mebuslar olmuşlardır. T. Zafer Tunaya’nın ifadesi ile “*Adeta Meclis’te bir Kafkas cephesi oluşmuştur*”.⁶⁰¹

Ermeni mebuslar İzzet Paşa hükümetine soru önergesi vererek Zöhrab ve Varteks Efendilerin katilleri meclisin son mebuslarından sorulacaktır.⁶⁰² Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin savaştan yenilmiş olarak çıkması Meşrutiyet’in ilânı süreci ile başlayan Ermeni İttihatçı diyalogunu tam tersine çevirerek bir intikam ilişkisine çevirecektir. Bu dönemde İttihatçılar için yargılama başlayacak, 1919 yılında sorumlu tutulanlar idam ve değişik cezalara çarptırılacaktır.

Bunlarla yetinmeyen Ermeniler ülke dışında da suikastla Talat Paşa, Cemal Paşa, Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi beyleri öldüreceklerdir.

⁵⁹⁸ S. J. Shaw – E. K. Shaw, s. 393.

⁵⁹⁹ Meray –Olçay, s. 2 ve İsmail Soysal, s. 12.

⁶⁰⁰ Bkz. Umar, s. 34.

⁶⁰¹ Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, c. 1, s. 575.

⁶⁰² a.g.e., s. 577.

C a. Sevk ve İskâna Tabi Ermenilerin Geri Dönüşü

Savaşın sona ermesiyle Osmanlı Hükümeti tehcire tabi tutulanlardan isteyenlerin eski yerlerine dönmeleri amacıyla 18 Kanun-ı evvel 1334 (18 Aralık 1918) tarihinde bir kararname çıkardı⁶⁰³

On beş maddelik geri dönüş kararnamesi gereğince, özetle:

- a. Geri dönmek isteğe bağlıydı,
- b. Dönüş yol şartları ile ilgili gerekli önlemler alınacak,
- c. Yerlerine muhacir yerleştirilenlerin ev ve arazileri tahliye edilerek eski sahiplerine verilecek,
- d. Kilise ve okulları cemaate iade edilecek,
- e. Yetim çocuklar istenildiği takdirde kimlikleri dikkatlice tespit edilerek velilerine ya da cemaatlerine iade edilecek,
- f. İhtida etmiş olanlar isterlerse eski dinlerine dönebilecekler,

Ayrıca bu onbeş maddelik hükümler ihtiyarı dışında yerlerini terk etmiş bulunan Rumları da kapsayacaktı.

Ermeniler kalabalık kabileler halinde Anadolu'ya, özellikle de Çukurova bölgesine dönüyorlardı. İşgal Devletleri de bu geri dönüşü kolaylaştırmak için gerekli kararları alıyor ve uyguluyordu. Gemilerle 8.000 Ermeni Mersin'e gönderildi. Öyle ki bir devlet kurulacağı beklentisi içindeki Ermenilerden o gün itibarıyla Kayseri ve civarında oturup Kilikya'ya göç edenler olduğu gibi,⁶⁰⁴ Erzurum ve Bitlis Ermenilerinden önemli bir kısmı da Çukurova'da kalmıştı.⁶⁰⁵

Dönen Ermeni sayısı 1921 yılı itibarıyla Ermeni Patrikhanesince hazırlanan bir tabloya göre 624.900'dür. Bunlara kendi tahmini olarak, Müslüman olan ve dağlarda gizlenen 20.000 Ermeni'yi de ilave eden Patrikhane 644.900 rakamına ulaşmaktadır. İngiliz ve Fransız kaynaklarında verilen rakamlar da değerlendirildiğinde salgın hastalık, savaş esnasında cephede ölenler de ilave edilirse 1922 yılı Anadolu'daki Ermeni sayısı 1914 yılı rakamlarına ulaşmaktadır.⁶⁰⁶

⁶⁰³ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası, No. 341055'den aktaran Özdemir vd., **Ermeniler Sürgün ve Göç**, s. 116.

⁶⁰⁴ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 235-236.

⁶⁰⁵ Özdemir vd., **Ermeniler Sürgün ve Göç**, s. 120.

⁶⁰⁶ Bkz. Özdemir vd., **Ermeniler Sürgün ve Göç**, s. 120-137.

Ermeniler Paris Barış Konferansı'nda Mütareke'nin 24. maddesinden aldıkları cesaret ile kurmayı planladıkları devlet için Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon'a ek olarak Kozan, Maraş, Cebel-i Bereket ve İskenderun limanıyla beraber Adana'yı istiyorlardı.

Ancak burada en büyük problem Ermenilerin devlet kurmayı arzu ettikleri illerden hiçbirisinde % 30 civarı bir nüfus oranını geçemiyor olmalarıydı. Nitekim konferans esnasında Amerikan Haber alma Şubesi görevlilerinin Wilson'a sundukları rapor ve sonrasında Harbord raporları da bunu teyit edecektir.⁶⁰⁷

C. b. Kilikya'nın İşgali ve Ermeniler

İtilâf Devletlerinin aralarında yaptıkları anlaşmalar uyarınca Fransızlar Dört Yol, Mersin, Adana, Pozantı, Çiftelhan ve Afyon Karahisar İstasyonunu işgal ettiler. Daha sonra aralarında yaptıkları anlaşma gereği İngilizler, Antep ve Maraş yöresini de Fransızlara bıraktılar. İngiliz, Fransız ve İtalyan işgalleri, Osmanlı ordusu terhis edilmiş, kalanların da Mütareke hükümleri gereği yapacak bir şeyleri olmadığından çok az kuvvetlerle yapıldı. Örneğin İngilizlerin Merzifon'a çıkardıkları asker sayısı 200 civarındaydı. Dolayısıyla askeri niteliğinden ziyade siyasi nitelikliydi ve devletlerinin savaş galibi olduklarını simgeler durumdaydı.⁶⁰⁸

Bu bağlamda Fransızlar da Suriye'ye çıkardıkları oniki alaydan birkaç tanesi ile Kilikya ve havalisini işgal ettiler. Ancak işgalin az sayıda Fransız askeri ile olmasından öte bir husus vardı ki o da 1915 Ermeni sevk ve iskânı sırasında yaşananlardan dolayı intikam duyguları ile her tarafa saldıran Ermeni birlikleriydi. Kalan askerlerin ekserisi de Fransız sömürgelerinden gelen askerlerdi. Ermeni askerler, tehcir sonrası Suriye'de yaşayan Anadolu Ermenilerinden, Avrupa hatta Amerika'dan gönüllü gelmiş Ermenilerden müteşekkildi.⁶⁰⁹ Fransız ordusu içinde

⁶⁰⁷ Ergil, s. 35.

⁶⁰⁸ a.g.e., s. 42.

⁶⁰⁹ Akşin, **İstanbul Hükümetleri...**, s. 281; McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 232. Örneğin 17 Aralık 1918 günü Tarsus'a çıkan "...Fransız taburuna mensup askerlerin yüzde sekseni Osmanlı tebaasındaki Ermenilerden..." oluşuyordu. Toros, s. 14.

özellikle Musa Dağ Ermenilerinin yoğun olduğu Ermeni askerleri üç tabura yakındı.⁶¹⁰

Fransız Legion d'Orient topluluğunun parçası olan Ermeni Lejyonu, dört tabura bölünmüş yaklaşık 5.000 askerle subaydan oluşuyordu. Bunlar Fransız subaylarının ancak görünüşte denetimindeydi. Ermeni Lejyonu bölgede bir tek şey için bulunuyordu, o da Türklerle savaşmak. Bu birlikler Taşnak ve Hınçakların etkisi altındaydı.⁶¹¹

Ermeniler bölgeye girer girmez intikam hareketlerine başlamışlar, yerli halkın mukavemeti ile karşılaşınca silahlı çatışma için uygun koşullar oluşmuştu. Bu Ermeni gönüllüler bölgeye kendilerine vaat edildiği üzere kalmak için gelmişlerdi. Fransızların Ermenileri geniş çapta yerleştirmeleri ve imar hareketleri kalıcı olarak geldikleri izlenimini veriyordu.⁶¹²

Aralık 1918'de İskenderun, Baylan ve Dört Yol'da Ermenilerin gelişi ile olaylar çıktı.⁶¹³ Dört Yol bölgesinde Ermeni köylülerle Ermeni birlikleri beraberce Müslüman köylere saldırımları üzerine köylüler dağlara çekildi. Arkada bıraktıkları ev ve malları talan edildi. Fransızlar, Müslüman evlerine yapılan saldırıları önlemeye kalkışınca da Baylan'daki Ermeniler kazan kaldırdılar. Bir kısmı da birliklerinden kaçıp çetelere katılarak Ocak 1919'da Arapderesi ve Kırıkhan kasabalarına saldırdılar.⁶¹⁴

Ermeniler İskenderun'a girdiğinde ilk iş olarak Müslümanlara ait evleri basmaya başladılar, bunda gerekçe ise Ermeni sevk ve iskânı esnasında alıkonulmuş Ermeni kızlarını aramaktı. Ermeni kızı bulduk götürüyoruz dediklerinden çok az bir kısmı Ermeniydi ve bu yolla çok sayıda ırza geçme olayı yaşandı. Yaşanan ve İngiliz arşivlerindeki belgelere kadar yansıyan öldürme, tecavüz ve talan olaylarına karşı Müslüman ahalinin başvurup yanıt alacakları ya da kendilerine sahip çıkacak

⁶¹⁰ Özdemir vd., **Ermeniler Sürgün ve Göç**, s. 137.

⁶¹¹ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 233, 234. Fransız

⁶¹² Akşin, **İstanbul Hükümetleri...**, s. 282; Ergil, s. 43.

⁶¹³ Bkz. Toros, s. 9-22. Benzer şekilde Urfa'nın işgalinde de Ermenilerle İngilizler ve sonrasında Fransızlar arasındaki ilişkiler ile işgal kuvvetlerinin uygulamaları sonucu gerginlikler yaşanmıştır. Bkz. İsmail Özçelik, **Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa**, Ankara, 1992, Kültür Bakanlığı yay., s. 69-71 ve 84-87.

⁶¹⁴ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 234.

merciler de bulunmuyordu. Zira hak talep edilebilecek bölgedeki yönetim birimlerine Ermeniler yerleştirilmişti.⁶¹⁵

Olaylar belli bir noktayı geçip, İskenderun gibi dünyaya açık bir liman şehrinde bile kontrolden çıkınca Suriye'deki İngiliz Birlikleri komutanı bölgeden Ermenilerin çekilmesini ve yerine düzenli İngiliz birliklerinin geçmesini emretti.⁶¹⁶ Bunun üzerine Ermeni birlikleri Şubat ve Mart 1919'da bölgeden çekildiler ve Adana, Mersin bölgesinde yeniden toplandılar. Bununla birlikte bölgenin tekrar İngiltere ve Fransa arasındaki paylaşımıyla İngilizlerden boşalan yerlere Fransızların yerleşmesi Ermeni ve Senegal asıllı askerlerin soygun, talan ve yağmalamalarını önlemedi. Olaylar Türk birlikleri Mart 1920'de Maraş'ı geri aldıkları zamana kadar devam etti. Ermeniler gerek ilerleyişlerinde yer yer ancak geri çekilmeleri esnasında neredeyse bütün Türk köylerini yaktılar. Maraş'taki bu kıyım Ankara hükümetinin denetimi ele almasına kadar devam etti ve ancak o zaman sona erdi.⁶¹⁷

Bölgenin geri kalanında çatışmalar devam etti. İngiliz raporlarına göre Türk ordusu Mersin ve Adana'ya girmeye, şehirdeki Müslümanların tamamının silahlı yerli Hıristiyanlarca kıyımdan geçirileceği endişesi ile çekiniyordu.⁶¹⁸

Çukurova, Aralık 1921'de Fransız ordusunun bölgeyi terk etmesiyle barış dönemine girdi. Fransız ordusu beraberinde 30.000 Ermeni'yi de alarak bölgeden çekildi. Kalan Ermeni nüfusun neredeyse tamamı daha sonra onlara iltihak etti.⁶¹⁹

C. c. Doğu Vilayetlerinde Ermeni Faaliyetleri

Doğu vilayetlerinde Ermenilerin kıyım hareketleri Rus ordusunun Bolşevik İhtilali sonrası geri çekilmesiyle başlar. Rus ordusunun çekilmesiyle bölgede hiçbir otorite kalmadığından bu ara devrede Müslüman ahaliye saldırılar en üst düzeye çıktı. Silahsız köylülerin öldürülmesi, köylere baskınlar yapılarak köylülerin köy dışına çıkarılması ve bir daha bunlardan asla haber alınamaması çarşı, ev ve köylerin yakılıp yıkılmasıyla soygun ve ırza geçmeler yaygın olarak görülüyordu.

⁶¹⁵ Bkz. **a.g.e.**, s. 234-235; Toros, s. 9.

⁶¹⁶ Bkz. Toros, s. 48-50.

⁶¹⁷ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 236, 237.

⁶¹⁸ **a.g.e.**, s. 238.

⁶¹⁹ **a.g.e.**, s. 239.

Bu durum Osmanlı Üçüncü Ordusunun bölgeyi ele geçirmesine değin devam etti. Bu defa da gelen Osmanlı Ordusunun bir şey bulamamasını sağlama amacıyla geçtikleri yerleri yakıp yıkmaya ve insanları öldürmeye başladılar.

Üçüncü Ordu Komutanı Vehib Paşa'nın 13/14 Mart 1334 (13/14 Mart 1918) tarihli Başkumandanlığa yazısı, tüyler ürperici mezalime ışık tutması açısından aktarıyoruz:

“Silah kullanabilecek yaşta olan bütün ahali toplanmış, yol yapımı için Sarıkamış yönünde yürütülmüş ve kıyımdan geçirilmiştir. Geri kalan ahali Rusların çekilmesinden sonra Ermenilerin zulüm ve kıyımına uğramışlar, bunların bir bölümü yok edilmiş, cesetler kuyulara atılmış, insanlar evleri ile birlikte yakılmış, süngü kullanımıyla sakat edilmiş, toplu kıyım yapılan binalarda insanların karınları deşilmiş, ciğerleri sökülmüş, kızlarla kadınlar her türlü iblisce davranışa maruz kaldıktan sonra saçlarından asılmışlardır. İspanyol engizisyonunun uyguladıklarından beter olan bu vahşet eylemleri sonucunda canlı kalabilmiş kişiler yoksulluk içindedir, canlıdan çok ölüye benzemektedir, dehşete düşmüşlerdir ve içlerinde aklını oynatanlar vardır; bunlardan 1.500 kadarı Erzincan'da, 30.000 kadarı Erzurum'dadır. Halk açtır ve sefalet içindedir, çünkü neleri varsa ellerinden alınmıştır ve tarlalarını ekememişlerdir.

Ahali, Rusların bıraktığı depolarda bulunan bir miktar yiyecek sayesinde canlı kalabilmişlerdir. En kötü koşullarda olan, Erzincan ile Erzurum çevresinde olan köylerdir. Yol boyundaki köylerin kimi taş üstünde taş bırakılmayarak hak ile yeksan edilmiş, halkının tümü kıyımdan geçirilmiştir.”⁶²⁰

Savaş sona erdikten sonra ise, bölgeye dönmeye başlayan Ermeniler, Mütareke hükümlerinden aldıkları ümit ile bir Ermenistan kurulması yolunda İtilâf devletleri ile işbirliği içinde çalışmışlardır.

1918 yılı Ocak ayı sonlarında başlayan olaylarda Ermeniler Müslüman ahalinin önde gelenlerini topladılar ve kısmen şehir merkezinde kısmen de dışında tamamını öldürdüler. Geriye kalanlar ise toplu katliama tabi tutulup şehir meydanındaki barakalarda ve bitişik evlerde diri diri yakıldı. Çok sayıda Müslüman çevre köylerden şehre getirildi ve öldürüldü. Gelmek istemeyenler ise köyde

⁶²⁰ a.g.e., s. 223. Erzincan'da bu dönemde yaşananlar için ayrıca bkz. Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl**, İstanbul, 1998, Temel yay., s. 53-67.

katledildi. Kıyımdan on gün sonra şehre gelen Osmanlı ordusu yol kenarlarında yığılı cesetlerin arasından kente girdi. Ölümler arasında doksanlık ihtiyarlar olduğu gibi süttten kesilmemiş çocuklar ve parça parça edilmiş kadınlar bulunuyordu. Kuyular ceset doluydu. Öyle ki hızını alamayan Ermeni çeteleri meyve ağaçlarını dahi kesmişlerdi. Şehre giren ordu birlikleri üç gün boyunca yalnızca cenaze toplamakla meşgul olmuşlardı.⁶²¹

Erzurum bölgesinde başlayan Müslüman sivillere yönelik saldırılar Erzincan, Kelkit, Bayburt, Van ve Bitlis'te devam etmiştir. Sivas Alman Konsolosu, 3 Mayıs 1918 tarihli raporunda Erzincan'da Ermenilerin 600 Türkü katlettiklerini bildirmektedir.⁶²²

Öte yandan Sivas, Kelkit ve Erzincan'da Türk askerleriyle Ermeni gönüllü birlikleri arasında şiddetli çarpışmalar olduğu Sivas Alman Konsolosu'nun raporlarında geçmektedir.⁶²³ Bayburt, Tercan, Erzurum ve kırsal bölgelerde olanlar da yukarıda anlatılanlardan farklı değildir.

C. d. Millî Mücadele Sonrasında Ermeniler

Duygu ve düşüncelerinde Türklerle bağlarını koparmış ve Dünya Savaşı'nın Osmanlı devletinin yenilgisiyle bitmesiyle bunu eyleme dönüştürmüş olan Hıristiyan unsurların geneli için bir kopuş süreci yaşanmıştır. Ancak unutmamak gerekir ki bu genele istisna niteliğinde olaylar da arşiv ve hatıratlarda mevcuttur. Örneğin, Pandikyan Efendi adındaki Ermeni Mütareke dönemi İstanbul'unda İngiliz istihbaratında deniz istihbarat kısmının amiri olarak çalışmasına rağmen emrindeki Türk asıllı İngiliz casuslarını ve faaliyetlerini Türk istihbaratına bildiriyor ve Kuvvayı Milliyecilerin Anadolu'ya cephane sevkinde yardımcı oluyordu.⁶²⁴ Buna benzer başka örnekler de vardır. Ancak genel olan arz ettiğimiz şekilde bir kopuşu ifade etmektedir.

⁶²¹ a.g.e., s. 225, 226.

⁶²² Özdemir vd., **Ermeniler Sürgün ve Göç**, s. 138.

⁶²³ Özdemir vd., **Ermeniler Sürgün ve Göç**, s. 138.

⁶²⁴ Bkz. İsmail Soysal, s. 175-176.

Ermeniler Mondros Ateşkes anlaşması, Paris Barış Konferansı ve Sevr Anlaşması ile kendilerine vaat edilen devlet beklentisiyle yukarıdaki bölümlerde geçtiği üzere Doğu Anadolu ve Kilikya'da belirledikleri stratejileri uygulamaya koyulmuşlardı. İşgallerin başlaması onları daha da cesaretlendirmiş ve bu doğrultuda Rum Cemaati ve Patrikhanesi ile de ittifaklara girilmişti. Diğer taraftan Doğu Anadolu ve Kilikya dışında da ülkenin genel gidişatından aldıkları cesaretle yerli Rumlarla Müslüman unsura karşı çetecilik faaliyetlerine katılmışlar, gerek İstanbul, İzmir ve ülkenin diğer yerlerinin işgallerine büyük şenliklerle katılmışlardı.

Ancak Fransa ile Güney sınırının belirlenip, Fransız ordusunun Adana, Antep ve Maraş'tan çekilmesi ve Millî Mücadelenin hızla derlenip toparlanması ve de Amerika Birleşik Devletleri'nin kurulması tasavvur edilen Ermeni devletinin mandasını kabul etmemesi hayal kırıklığı ve hüsranın başlangıcı olmuştur.

Bu durumda kaderlerini bağladıkları ve Berlin Anlaşmasından bu yana himayesini gördükleri İtilâf devletlerinin işgal orduları ile birlikte Anadolu'yu terk etmeye başlamışlardır. Bu durum özellikle işgal kuvvetleri ile beraber Kilikya ve Güneydoğu Anadolu'ya gelen Ermeniler için söz konusudur. Zira yapılan katliam ve yağmalardan dolayı Müslüman ahalinin olası intikam hareketlerinden çekinmişlerdir.

D. Mütareke ve Millî Mücadele Dönemi Musevi Cemaati

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanması ve onu takip eden Mütareke ve Millî Mücadele yıllarında Musevi cemaatinin tekdüze bir politika izlediğini söylemek zordur. Ancak gelişen olaylar çerçevesinde Türk Musevilerinin ekseriyet itibarıyla Millî Mücadele'yi desteklediklerini görüyoruz. Buna karşın lokal ve istisnai olarak tersi yönde örneklere de rastlamak mümkündür.

Her şeyden önce II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı siyasi hayatında Musevi asıllı etkin simalar vardı ve bunlar genellikle mütareke sonrası Osmanlı Devleti'ni ve sonrasında Mustafa Kemal ve Millî Mücadele'yi sahiplenmişlerdi. Bu isimler arasında Musevi asıllı dönemin Maliye Nazırı Cavit Bey, Dar-ul Fünun

profesörlerinden Avram (Abraham) Galanti ile Mişon Ventura,⁶²⁵ ve Hahambaşı Haim Nahum gibi önemli simalar bulunuyordu.

İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından işgali üzerine Rum basınında işgalin memnuniyetini yansıtan, ağırlıklı olarak Rumlara ait ve kısmen de Museviler tarafından yazılar yayımlandı.⁶²⁶ Galanti söz konusu gazetelerde yayınlanan Musevilere ait yazılara bir tepki olarak “*Türkiye, kurtulmamış Yahudilerin sığınağı*” başlıklı bir yazı ile Musevilerin Osmanlı Devleti’ne sadakatlerine vurgu yaptı. Galanti taraf olarak Mustafa Kemal Paşa tarafında yer almasına rağmen, ülkeyi ve Türk unsuru sahiplenmesi bağlamında Osmanlı yönetimi tarafından takdir edilen bir isimdi. Halife Abdülmecid 12 Haziran 1922’de Galanti’ye “*Abraham Galanti Efendi’ye, Osmanlı’nın haklı davası ve tarihî gerçeklerin savunmasında gösterdiği samimi ve azimli tutumu için, bir takdir ve tahsin nişanesi olarak*” kaydı düşülmüş imzalı bir fotoğrafını verdi.⁶²⁷

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Ocak 1919’da Cavit Bey ve Musevi cemaatinin başı Haim Nahum’u Amerika Birleşik devletleri ile Türk ilişkilerini düzeltip, yenilemek amacıyla bu ülkeye gönderdi. Diğer taraftan Hahambaşı Nahum bir Fransız gazetesi ile yaptığı mülakatta:

“Anadolu’daki tüm Türk nüfusu Mustafa Kemal Paşa’yı destekliyor. Onun (Kemal’in), sanıldığından daha çok bir gücü vardır, ama savaş için mermileri yeterli değildir ve para sağlayamıyor.

Ulusal Akım, Bağlaşıklar ve Özellikle Fransa için tehlikeli değildir. Mustafa Kemal, ne bağınaz ve ne de maceraperest birisidir; yönetimin bir üyesi sayılabilir ve ülkenin güç olan iç durumunu daha da kötüye götürecek herhangi bir davranışta bulunmayı dilemiyor.” diyordu.⁶²⁸

Bu arada mütareke anlaşmasının imzalanması sonrasında Museviler Türkiye için Amerikan desteği sağlamaya çalışıyorlar, bu amaca yönelik İttihat ve Terakki Cemiyeti’nce kurulan birçok örgüt toplantılarını Mason Localarında yapıyorlardı.

⁶²⁵ Avram Galanti’nin akademik yönü ile ilgili olarak fikir sahibi olunması amacıyla bıraktığı çalışmaları şu şekilde sıralayabiliriz: 62 kitap ve 146 makale. Bkz. Rıfat N. Bali, “*Avram Galanti’nin Hayatı ve Eserlerinin Bibliyografyası*”, Avram Galanti, **Arabi Harfleri Terakkimize Mani Değildir**, İstanbul, 1996, Bedir yay., s. 15-29.

⁶²⁶ İşgal yıllarında İstanbul Yahudilerinin tavrı hakkında bkz. Criss, s. 78.

⁶²⁷ Bkz. Bali, “*Avram Galanti’nin Hayatı ve Eserlerinin...*”, s. 10.

⁶²⁸ Sonyel, **a.g.m.**, s. 9.

Üyelerinin önemli bir kısmı Musevi olan Mason Locaları da Osmanlı devleti için daha iyi koşullar sağlar düşüncesiyle Türk tarafı lehine propaganda yapıyorlardı.⁶²⁹

Mütareke yıllarında Hahambaşı Haim Nahum ile vekilleri İshak Aryel, ve daha sonraları Hahambaşı olan Hayim Becarano, devletin bütün resmî kabullerine iştirak ederek, ülkeye karşı sadakatlerini göstermişlerdir.

Yunanistan'ın İstanbul fevkalade komiseri Kanelopulos, oluşturdukları Rum-Ermeni ittifakına Musevileri de davet etmiş, ancak ret cevabı almıştır. Diğer taraftan Mütareke dönemi Meclis-i Mebusan seçimlerini Ermeni ve Rumlar protesto ederlerken, Museviler seçimlere katılmışlardır. Galanti'ye göre Hıristiyan unsurlara rağmen Musevilerin seçimlere katılmasından sonradır ki “Gayrimüslimler” tabiri “Hıristiyanlar” tabirine çevrilmiştir:

“Musevilerin o katılışından beri “Gayri Müslimler” tabiri “Hıristiyanlar” tabirine çevrilmiştir. Bu cihetler izaha muhtaçtır. İtilâf Devletleri orduları, donanmaları, İstanbul'a geldikten sonra gerek İtilâf devletleri mümessilleri, gerek İtilâf gazeteleri muhabirleri, Türkiye’de yaşayan bütün unsurların Türk idaresinden memnun olmadıklarını Avrupa’ya göstermek ve bu suretle kurtuluşlarının çaresini arattırmak için, Avrupa devletlerine verdikleri raporlarla Avrupa gazetelerine gönderdikleri haberlerde, Gayri Müslimler tabiri kullanırlardı. Ne vakit Museviler Mebusan Meclisi seçimlerine katılmışlar, “Gayri Müslimler” tabiri yerine “Hıristiyanlar” tabiri kullanılmıştır.”⁶³⁰

Mart 1919’da, aralarında Profesör Avram Galanti ve Ordinaryüs Profesör Mişon Ventura⁶³¹ gibi Musevilerin de bulunduğu İstanbul Üniversitesi profesörleri, İstanbul’un uluslararası bir yönetime bırakılmasını ve Türk devletinin Anadolu’nun içerilerine sıkıştırılmasını önermek konusunda, barış konferansı komisyonunca alındığı söylenen karara karşı çıkıyorlardı.⁶³²

⁶²⁹ FO 371/4141/7: Deniz İstihbarat Şefinden donanma ve Dışişleri Bakanlıklarına gizli rapor, İstanbul, 31.12.1918’den aktaran, Sonyel, **a.g.m.**, s. 9.

⁶³⁰ Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 50.

⁶³¹ Mişon Ventura ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Rifat N. Bali, **Devlet’in Yahudileri ve “Öteki” Yahudi**, İstanbul, 2004, İletişim yay., s. 187-220. Rifat N. Bali’nin bölüm başlığı dikkat çekicidir: “*Türkperver Bir Üniversite Hocası: Ordinaryüs profesör Mişon Ventura*”.

⁶³² FO 371/4154/55141: Calthorpe’dan Balfour’a yazı, İstanbul, 24.3.1919, ilişkide, profesörlerin başvurusu, İstanbul, 8.3.1919’dan aktaran: Sonyel, **a.g.m.**, s. 10.

Mütareke yıllarındaki bu gelişmelerin devamında Türk Musevilerinin ekseriyeti Millî Mücadele boyunca Mustafa Kemal Paşa ve ulusal hareketi tüm güçleri ile desteklemişler ve bu destek Lozan Barış konferansı günlerini de içine alacak şekilde devam etmiştir.⁶³³

Yunan işgali yıllarında Ege havaisi ve Marmara Bölgesi'nde meskûn Museviler neredeyse Müslümanlara yakın hakaret, kıyım, talan ve tecavüze muhatap oldular. Paris'te çıkan bir Musevi gazetesi Trakya'da Yunan işgal kuvvetlerinin baskısını işlediği bir sayısında: "*Nerede Yunan memuru görünürse, Musevilerin oradan uzaklaşmağa mecbur oldukları pek çok görülen ahvaldendir.*" demektedir.⁶³⁴ Galanti'ye göre Musevilerden bekledikleri ilgiyi göremeyen Yunan ordusunun başvurduğu yöntem "*kan iftirası*" olmuştur. Bu yolla Edirne ve İzmir'de ahaliyi Museviler aleyhinde ayaklandırarak baskı yapmak istemişlerdir.⁶³⁵

Mütareke ile ilk İngiliz gemisi İzmir'e geldiğinde rıhtımdaki Kramer Palas oteli salonunda bulunan İngiliz General Dixon ve Nurettin Paşa'nın yanına ellerinde büyük bir Yunan bayrağı ile gelen Rumları gören *Nesim Navaro* adındaki bir Musevi galeyana gelerek bayrağı Rumların elinden almış ve parçalamıştır. Yine Yunan Kralı Konstantin'in İzmir'i ziyaretinde Musevilerden Yunan idaresinden memnun olduklarına dair beyanname istenmiş, ancak cemaat bu talebi yerine getirmemiştir. Yine Yunan işgal yönetimi tarafından Musevi okullarında ücretsiz olarak Yunanca öğretmek amacıyla öğretmenler gönderilmek istenmiş, Musevi cemaati buna razı olmamıştır.⁶³⁶

Yunan işgali ile talan edilen işyerleri arasında önemli miktarda bir bölümü Musevilere aitti. Musevilerin maruz kaldıkları muameleler ve bunun sonucu ile ilgili fikir sahibi olmak için 1912 ve 1927 yıllarına ait şu tabloya bakmak gerekir.⁶³⁷

⁶³³ Bkz. aynı yer, s. 10.

⁶³⁴ **Bu yargıyı arşiv belgeleri de teyit etmektedir. Örneğin Lüleburgaz Musevileri reisi Behar Efendi, gördüğü baskı ve işkence üzerine ailesi ile birlikte burayı terk ederek İstanbul'a sığınmıştır. Bkz. BOA, DH. EUM. AYŞ., D. No: 15, V. No: 42, 1337 L. 14.**

⁶³⁵ Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 51. Trakya'da Yunan işgali ve Yahudilerle ilgili olarak bkz. Criss, s. 78.

⁶³⁶ **a.g.e.**, s. 53-55.

⁶³⁷ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 329.

1912 ve 1927 Yıllarına Ait Batı Anadolu Musevi Nüfusu

<i>Vilayet</i>	<i>1912</i>	<i>1927</i>
Hüdavendigar	5.290	2.011
Aydın	44.206	18.728
İzmit	512	5
Biga	409	1.092
Toplam	50.417	21.836

Tablo, 1912 ila 1927 yılları arasında Batı Anadolu’da Musevi nüfusunu vermektedir. Verilere göre söz konusu zaman diliminde bölge Musevi nüfusunun yarıdan hayli fazlası eksilmiştir. Burada ülke dışına Musevi göçüne dair elimizde rakamlar olmamasından dolayı ölüm miktarı hakkında net bir şey söylemek zordur. Bununla birlikte McCarthy’nin yorumuyla: “..Batı Anadolu’da Yahudilerin uğradığı ölüm telefatının gerçek tutarı hesaplanamıyor ise de, Yahudi ölüm telefatının toplam tutarı herhalde afallatıcı olmalıdır.”⁶³⁸

Gördükleri baskı ve işyerlerinin yağmalanması gibi olaylardan olacak ki Yunan ordusunun İzmir’i terki esnasında, yerli Rumlar toplu halde geçerlerken Museviler toplanarak onları yuhalamış ve üzerlerine kırık şişe ile limon kabukları fırlatmışlardır.⁶³⁹

1919 Ağustos’unda Hahambaşı Nahum Efendi başkanlığındaki bir Musevi heyeti, İstanbul’daki Amerikan temsilcisine hiçbir devletin himayesi altına girmek istemediklerini, yalnızca Wilson prensipleri ile milletlere vaat edilenlerle yetineceklerini bildirmişti.⁶⁴⁰

Museviler Mütareke ile İstanbul’da “*Alyans İsrailit*” adında bir dernek kurmuşlardı. Merkezi Paris’te olan derneğin yöneticileri yerel komitelerden sosyal, ekonomik ve siyasi konularda bilgi akışı sağlamaktaydılar.⁶⁴¹ Ecnebi Musevileri tarafından oluşturulan bu tür organizasyonlar, işgal kuvvetlerinin Osmanlı Hükümeti üzerine yaptığı baskılardan da faydalanarak, ülkede Siyonizm propagandası

⁶³⁸ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 329.

⁶³⁹ Umar, s. 138.

⁶⁴⁰ Ömer Sami Coşar, No. 73, den aktaran; Tansel, c. 1, s. 125.

⁶⁴¹ Özkaya, *a.g.m.*, s. 174,175.

yapıyorlardı. Muhtemelen Yücel Özkaya'nın Millî Mücadele'de zararlı dernekler kategorisinde değerlendirdiği dernek ile Avram Galanti'nin uzunca bahsini ettiği ve eleştirdiği komite aynı örgüt olmalıdır.⁶⁴²

Galanti, oluşturulan komitenin fakir ve cahil Musevileri alet olarak kullandığı, bu bağlamda Millî Mücadele'yi destekleyen Hahambaşı Nahum Efendi'yi, planlarına muhalif olduğu için aleyhinde nümayişler yaptırarak düşürmeye çalıştıklarından bahseder.

Öyle anlaşılıyor ki bu altı kişilik komite ile cemaatin geleneksel yönetimi arasında iktidar mücadelesi vardır ve komite cemaat yönetimini ele geçirmeye çalışmaktadır. Bu amaçla da, Türk Museviliğini temsil etmiş olan ve Mütareke döneminde Türklerden yana tavır alan, “*El Tiempo*”, “*El Telegrafo*” ve “*El Cugeton*” isimli Musevi gazetelerini ele geçirmeye çalışmışlar ancak, gazete sahiplerinden ret cevabı almışlardır.⁶⁴³

⁶⁴² Bkz. Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 49.

⁶⁴³ **a.g.e.**, s. 49.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

LOZAN BARIŞ KONFERANSI ve AZINLIKLAR MESELESİ

A. Mütarekeden Lozan'a Statü Değişimi

Meşrutiyet'in ilanından Balkan Savaşlarına uzanan zaman diliminde Osmanlı yönetimi, “*Osmanlılık*” üst kimliği çerçevesinde kaynaşmış bir toplum yaratmak ümidini muhafaza etmiştir. Özellikle Abdülhamid yönetimine karşı Meşrutiyet öncesi kurulan ittifak ve Hürriyet'in ilanı ile oluşan pembe tabloda bu beklenti bir hayli güçlüydü. Bunu, örnekleriyle birinci bölümde aktarmaya çalıştık. Ancak, Girit'in Yunanistan tarafından ilhakıyla İstanbul Rumlarının dışa vuran hissiyatı, gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmetine tabi tutulmaları karşısındaki tavırları, Adana olayları ve Balkan Savaşları'nda yaşananlar bu beklentilerin suya düşmesi sonucunu doğurdu. Bu bağlamda “*biz ve öteki*” kavramlarının Türk milletinin belleğinde yer etmeye başladığı dönem Balkan Savaşları sonrasıdır. Bu bağlamda Balkan Savaşları sonrasında İttihat ve Terakki yönetiminin “*Müslüman Türk*” vurgusu, gayrimüslimlerin statüleri açısından bir belirsizliğin de başlangıcını ifade ediyordu.⁶⁴⁴ Gelişen olaylarla gayrimüslimler, artık Müslüman ahalî ve aydınların önemli bir bölümü tarafından “düşmanla işbirliği yapan potansiyel bir tehdit” olarak algılanmaktadır. Bu kanaatin kökleşmesindeki tırmanış I. Dünya ve İstiklâl Harbi yıllarında doruk noktasına ulaşacaktır.

Birinci Dünya Savaşı ile çok daha net olarak ortaya çıkan ayrılıkçı faaliyetler, savaş sonrası dönemde Türk liderlerin gayrimüslim unsurları azınlık kategorisi çerçevesinde değerlendirmelerine yol açmıştır denilebilir. Millî Mücadele yıllarına geldiğinde konu artık kavramsal düzeyde de yerleşmiştir. Bu çerçevede, Türk

⁶⁴⁴ M. Çağatay Okutan, **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, İstanbul, 2004, İBÜ yay., s. 65.

kamuoyunda “ekalliyet” tabirinin resmî bir belgede kullanımına ilişkin ilk örneklerden biri Misâk-ı Millî metnindeki beşinci maddedir.⁶⁴⁵

B. Türk Tarafının Lozan’a Davet Edilmesi ve Ankara

Hükümeti’nin Tutumu

Lozan Barış Konferansı, altı yüzyıllık Osmanlı Devleti’nin mirasının tasfiye edileceği, dolayısıyla bin yıla varan bir tarih diliminin ve “Şark Meselesi”nin çözümünü amaçlıyordu.⁶⁴⁶ Konferansın adı belki de bundan dolayı “*Yakındoğu İşleri Hakkında Lozan Konferansı*” idi.⁶⁴⁷

Söz konusu olan, Yemen’den Trakya’ya, Libya’dan Kafkasya’ya geniş bir coğrafyanın yeniden şekillenmesi amacıyla yapılan Barış Anlaşmalarından sonuncusunu kesinleştirmek ve Birinci Dünya Savaşı sonrası İtilâf Devletlerince belirlenen statükoda “ulusal irade”den kaynaklanan yegâne değişikliğin tescil edilmesi idi. Mustafa Kemal Paşa’nın ifadesi ile:

“... *Lozan barış masasında ele alınan meseleler yalnız üç dört yıllık yeni devreye ait ve onunla sınırlı kalmıyordu. Yüzyılların hesabı görülüüyordu. Bu kadar eski, bu kadar karışık ve bu kadar kirli hesapların içinden çıkmak, elbette, o kadar basit ve kolay olmayacaktır.*”⁶⁴⁸

⁶⁴⁵ Misâk-ı Millî 5. Madde: “Düvel-i İtilâfiye ile muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrur eden esasat-ı ahdiye dairesinde ekalliyetlerin hukuku, mamelek-i mütecaviredeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifadeleri ümniyesi ile tarafımızdan temin ve teyit edilecektir”. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, “Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş”, **Muammer Raşit Seviğ’e Armağan**, İÜHF yay., İstanbul, 1956, s. 391.

⁶⁴⁶ “Şark Meselesi” terimi ilk olarak ile ilgili olarak 1815 tarihli Viyana Kongresi’nde Rus Çarı Aleksandr ve Rus delegasyonu tarafından, Osmanlı Devleti’nde yaşayan Hıristiyan unsurların durumunu ifade amacıyla kullanıldı. Kavram, sonraki dönemlerde geçirdiği evrim ile yirminci yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti’nin tüm topraklarının paylaşılması anlamında kullanıldı. Terim, Viyana Kongresi sonrasında siyaset dünyasında ve tarihçiler arasında genel geçer bir kabul gördü ve yaygınlaştı. Bkz. Karal, c. V., s. 203-204.

⁶⁴⁷ Konferansta bir konuşma yapan Fransa Başmurahtası Bompard Barrére, İtilâf Devletlerinin Konferansa hangi gözle baktıkları noktasından açıklık getirmektedir: “*Önümüze hal için konulan meseleler büyük, vahim meselelerdir. İşte bunlar, Şark meselesi. Bundan yalnız ordaki millet alakadar değildir. Alaka umumidir. Ve cihan sulhünün muhafazası işine bağlı bir iştir.*” Bkz. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, İstanbul, 1968, Altındağ yay., s. 992; Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 22. Ayrıca bkz. **Lozan Barış Konferansı Tutanak Belgeler**, c. I, Çev.: Seha L. Meray, İstanbul, 2001, Yapı Kredi yay., s. 17.

⁶⁴⁸ Atatürk, s. 475.

“*Hesaplar*” üzerine tartışmalar, Mustafa Kemal Paşa tarafından söylendiği gibi, basit ve kolay olmamıştır. 21 Kasım 1922’de başlayan müzakereler 4 Şubat 1923 tarihine değin devam etmiş, yaklaşık iki aylık bir aradan sonra başlayan ikinci dönem ise 23 Nisan 1923’de başlayıp 24 Temmuz 1923’e kadar devam etmiştir. Konferansın her iki döneminin hazırlık çalışmaları, konuları ve stratejileri birbirinden farklılık arz eder.⁶⁴⁹

Konferans baskın bir şekilde İngiltere temsilcisi Lord Curzon’un ev sahipliği ve galip devletler – mağlup devletler atmosferinde başlamıştır. Azınlıklar konusunda da İtilâf Devletleri 1918 yılı atmosferinde galip ve hâkim psikolojisindedirler.⁶⁵⁰ Öyle ki Lord Curzon, İsmet Paşa ile baş başa görüşmesinde Türklerin kazandıkları zaferin Yunanlılara karşı olduğunu ancak müttefiklere karşı savaş kazanmadıklarını söyleyecektir.⁶⁵¹

Curzon, konferansın ilk günü İtilâf Devletleri delegelerinin açılış konuşması yapabilecekleri kadar süre bırakmış, Türkiye baş delegesine söz hakkı vermemiştir. Buna karşın İsmet Paşa, açılış konuşması yapmak için ısrarcı olmuş, bu tutum ise Curzon’un oluşturmak istediği galip-mağlup atmosferini etkileyerek konferansın gelecek oturumlarının ne denli sert geçeceği noktasında bir fikir vermiştir.⁶⁵²

Lozan Konferans sürecinde Türk heyeti açısından sıkıntılı bir durum da henüz kadroları yeterince oluşturulamamış durumdaki yeni Türk hariciyesiydi. Zira 1 Kasım 1922’de Saltanatın kaldırılması ile İstanbul’a bağlı hariciye bürokratlarının da görevlerine son verilmiş ve maaşları kesilmişti. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin yalnızca Moskova, Roma ve Paris’te temsilcilikleri bulunmaktaydı. Dolayısıyla, Ankara Hükümeti müzakerelere hariciye bürokrasisi açısından yeterince hazır değildi. Diğer taraftan yeni kurulan hariciye teşkilatı ile ilgili birtakım problemler de Hariciye Vekili olması hasebiyle Lozan’da İsmet Paşa’yı buluyordu.

⁶⁴⁹ Levent Ürer, **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları**, İstanbul, 2003, Derin yay., s. 218.

⁶⁵⁰ Bkz. Rauf Bey’in konuşması, **TBMMGZC**, Yüzaltmışaltıncı İn’ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, c. III, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 1150.

⁶⁵¹ Bkz. İsmet Paşa’dan Heyet-i Vekile Riyasetine, 21 Kasım 1922 tarih ve 13 numaralı telgraf, Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı I, Kasım 1922 – Şubat 1923**, c. 1, Ankara, 1990, TTK yay., s. 116.

⁶⁵² Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 13. İsmet Paşa’nın açılış konuşması için bkz. **LBKTB**, c. I, s. 3-4.

Bunun ise Paşa'nın yoğun müzakereler arasında konsantrasyonunu dağıtacağı aşikârdır.⁶⁵³

Bir diğer problem, İsmet Paşa'nın esasen asker kökenli oluşu ve diplomasinin ayak oyunlarını yeni yeni tanıyor olmasıydı. Paşa, hatıratında bundan dert yanarak:

*“...benim uğradığım güçlük biraz da askerlikten gelip amatör olarak diplomatlık yapmamdan doğmuştur. Benim bu vaziyetinden istifade etmek isteyen diplomatlar her tekliflerini, her iddialarını diplomasinin usulüne ve kaidesine uygun bir şekilde ileri sürüyorlardı. Ben bu iddialara karşı amatör diplomat olarak ve asker tabiatıyla fikrimi kısa ve kuru ifadelerle söylemek hastalığı içinde bulunuyor, böyle karşılanıyordum.”*⁶⁵⁴

Karşı tarafta ise İngiliz Hariciye Vekili Lord Curzon'dan Venizelos'a çağının diplomasi kurallarına ve oyunlarına hâkim siyasetçi ve diplomatlar bulunuyordu ki bu kişilerle diplomasinin ayak oyunları içerisinde mücadelenin güçlüğü ortadadır. Bu açıdan bakılınca Lozan'ın elde edilen sonuçlar açısından büyüklüğü daha net olarak ortaya çıkmaktadır.

Dünya kamuoyu ve basın da güçleriyle doğru orantılı olarak İtilâf devletlerinin kontrol ve güdümündeydi. İngilizlerin haberleşme ve basın yayın imkânları çok ileriye. İngiliz casus ve dedektifleri ile istihbarat servisi elemanları Lozan'a toplanmışlar ve yoğun olarak çalışmaktadırlar.⁶⁵⁵

Buna karşın Türk heyetinin istihbarat imkânları oldukça sınırlıdır. Haberleşme telgrafla sağlanmaktaydı ve kitap şifresiyle kapatılan telgraflar, PTT kanalıyla çekiliyordu. Nitekim bir kısım çalışmalarda bu konuya işaret edilmektedir. Meselâ: *“Kitap şifresiyle telgraf kapatılıp açmak, iğne ile kuyu kazmak gibi zaman alıcı bir işti. Bu bakımdan telgraflar ya kısa kısa, ya da bölüm bölüm kapatılıp çekiliyor ve bölümler alındıktan sonra yine birleştiriliyordu.”*⁶⁵⁶

Heyet ile haberleşme konusunda İcra Vekilleri Reisi Rauf Bey de şikâyetçidir. 25 Kânunuevvel 1338 (25 Aralık 1922) Pazartesi günü gizli oturumda Lozan ile ilgili olarak Meclisi bilgilendirmek amacıyla yaptığı konuşmada:

⁶⁵³ Bkz. Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. XV.

⁶⁵⁴ İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap, Ankara, 1987, Bilgi yay., s. 87.

⁶⁵⁵ Bkz. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, İstanbul, 1968, Altındağ yay., s. 1002.

⁶⁵⁶ Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. XIII.

“... Lozan ile Ankara arasındaki muhaberat, hakikaten arkadaşlar, endişe bahşolacak kadar sakat cereyan etmektedir. Resmi kanallardan şikayetimizi tekrar ettik. Ayrıca murahhasımız da teşebbüsat-ı lazimedede bulunacaktır. Telgraflarda tekaddüm ve teahhur gittikçe çoğalmaya ve aynı zamanda şifrelerin en mühim kısımlarının birkaç satırları halledilemeyecek şekilde gelmişlerdir. Bittabi bu hususta ve hiç şüphesiz mukabil tarafta murahhaslarımız müşkilat görmektedirler. Aziyeti tahlil edemiyorlar. Buna karşı kuryelerimizi takibe başladık. Muhaberatımızı tashihen o vasıta ile de teyit ediyoruz...”⁶⁵⁷

Lozan Barış Konferansı’nda Türk heyetinin karşısında İngiltere, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, İtalya, Japonya, Romanya, Sırbistan (Sırp-Hırvat-Sloven) ve Yunanistan olmak üzere sekiz devlet vardır. Bu devletler bütünüyle İngiltere’nin güdümündedir ve hemen hemen bütün program Lord Curzon tarafından hazırlanıp diğerlerine de kabul ettirilmekte, akabinde de topluca Türk heyetine empoze edilmeye çalışılmaktadır.⁶⁵⁸ Rıza Nur’un ifadeleri ile: “... konferansa sade İngiltere hâkimdi. Diğerleri dekor ve figüran nevinden. Hepsi İngiltere’nin direktifi mucibince hareket ediyorlar”.⁶⁵⁹

Türk heyeti delegesi Trabzon mebusu Hasan Bey de Konferans esnasında Ankara’ya geldiğinde, Meclis’te yaptığı konuşmada farklı cümlelerle aynı derdi dile getirecektir:

“...Filhakika İngiltere bu arzu ettiği, iştiraki mesaiyi temin etmiş olduğu sulh müzakeratının muhtelif safahatında tamamen tebarüz etti. Şu halde Düvel-i Mutelife hemen bütün mesailde müttehit bir cephe ile hareket etmektedir....”⁶⁶⁰

Bu gerçeği Amerikan heyeti delegesi ve sonrasının Amerika Birleşik Devletleri Türkiye Büyükelçisi Joseph C. Grew de ifade etmekte, konferans başlamadan hemen önce İngiltere, Fransa ve İtalya’nın bir anlaşmaya vardıklarından

⁶⁵⁷ **TBMMGCZ**, Yüzaltmışaltıncı İn’ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, c. III, s. 1146. Lozan’daki Türk heyeti ile haberleşme konusunda Meclis’teki bazı mebuslar da şüphe içerisindedirler. Lazistan Mebusu Necati Bey gizli celsede konuyu gündeme getirerek: “...Hiçbir şek ve şüpheye mahal yoktur ve bu şifrelerde hiçbir hıyanetin olmadığı malum mudur? Yani buraya gelen haberler orada konuşulanların aynı mıdır?” diye sormaktadır. Bkz. **TBMMGCZ**, Yüzaltmışaltıncı İn’ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, s. 1159.

⁶⁵⁸ Bkz. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, s. 983.

⁶⁵⁹ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, s. 983.

⁶⁶⁰ **TBMMGCZ**, Yüzaltmışaltıncı İn’ikat, 1 Kanunusani 1339 (1 Ocak 1923), Pazartesi, İkinci Celse, c. III, s. 1169.

bahsetmektedir. Ancak Grew, bu anlaşmanın yüzeyselliği ve İngiltere'nin Fransa ve İtalya'nın bütünüyle yanında yer almasını ve yürekten desteğini bekleyemeyeceğini vurgulamaktadır.⁶⁶¹

Bununla birlikte konferansın genel gidişatı İngiltere'nin baskın ağırlığı altında geçmiş ve diğer ülke temsilcileri Lord Curzon'un önerilerini tasdik ederek müzakereleri sürdürmüşlerdir. Bu ise İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyetinin "yedi düvele" karşı nasıl amansız bir savaş verdiğini ortaya koymaktadır.⁶⁶² Bu amansız ve adil olmayan mücadeleyi Rıza Nur'un aşağıdaki satırlarında da görmekteyiz:

"Bizi karıştırmadılar. İtilâf devletleri herşeyi yapmışlar. Reisleri kendilerinden tayin etmişler. Bize tebliğ ettiler... Bunlar bize bir şeyi empoze etmek istiyorlar; fakat aşikar görülüyor ki, bunlara da İngiltere empoze ediyor. Hemen her şeyi Lord Gürzon yapıp, diğerlerine kabul ettiriyor..."

"...Müzakerelerde bir şey açıkça görünüyor: Gürzon söylüyor, bitirince sözü Fransızlara veriyor, onlar da Gürzon'u tasdik ediyor, sonra İtalyanlara söz veriyor. Onlarda da aynı nakarat, sonra Japonlara da aynı şeyi söyletiyor. Bazen işi daha genişletip Romanyalılarla sırlara da söz veriyor, onlara da aynı şeyi söyletiyor... Anlaşıyor ki, konferans demek, müzakere demek, hepsi İngiltere demektir. Diğerlerini uşak gibi kullanıyor."⁶⁶³

Bunun dışında Ermeni Yurdu meselesinden dolayı Ermeniler de konferansa katılan heyetler üzerinde kamuoyu oluşturmak amacıyla temsilciler göndermişler, bunlardan Balkan Savaşları yıllarında Hariciye Nazırı olan Noradunkyan Efendi ile Paşalyan Efendi, İsmet Paşa'dan randevu alarak, ülkenin herhangi bir yerinde Ermeni Yurdu olarak toprak parçası talebini iletmişlerdi.⁶⁶⁴ Ermenileri temsilen Ermeni ihtilalcilerinden bir heyetin konuşma yapmak üzere Ekalliyetler Tali Komisyonu'na daveti de söz konusu olmuş ancak bu Dr. Rıza Nur'un şiddetle

⁶⁶¹ Bkz. Joseph C. Grew, **Lozan Günlüğü**, Çev.: Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul, 2001, Multilingual yay., s. 15.

⁶⁶² Konferansta Türk heyetinin karşısında sekiz ülkenin temsilcileri vardır. Bunlar; İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Romanya ve Sırbistan (Sırp-Hırvat-Sloven) dir.

⁶⁶³ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, s. 983, 992.

⁶⁶⁴ Bkz. İsmet Paşa'dan Heyet-i Vekile Riyasetine, 10 Aralık 1922 tarihli telgraf, Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 192.

protesto edip komisyon toplantısını terk etmesi ve sonrasında İsmet Paşa'nın da kendisine sahip çıkması ve karşı tarafı yatıştırmasıyla konu kapanmıştır.⁶⁶⁵

9 Eylül 1922'de Türk Ordusunun İzmir'e girişi ve ardından bölgedeki kontrolün Ankara Hükümeti'nin eline geçmesiyle Mudanya Mütarekesi imzalandı (11 Ekim 1922). Bu, Ankara Hükümeti ile İtilâf Devletleri arasındaki savaşın bittiği anlamına gelen askeri nitelikli bir silah bırakımı anlaşmasıydı. Aynı zamanda yapılacak bir barış konferansı için kapıları aralayan ön şarttı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Ekim ayı içerisinde İtilâf Devletlerine verdiği nota ile barış konferansının toplanma yeri olarak İzmir'i teklif etmişti. Ankara Hükümeti'nin sulh konferansı için ülke sınırları içerisinde bir yeri yani İzmir'i tercih etmesinin nedeni, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin konferans müzakere safhalarından daha kolay haberdar olması amacına matuftu.⁶⁶⁶ Ancak karşı taraf bu öneriye sıcak bakmadı.

27 Ekim 1922'de Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri olan İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetlerinin kendi dillerinde yazılmış olan notaları ile İstiklal Harbi'nin galibi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve İstanbul Hükümeti ayrı ayrı olarak konferans müzakerelerine başlamak üzere Lozan'a davet edildiler. Notada barış konferansının 13 Kasım 1922 tarihinde Lozan'da toplanacağı, her devletin delegelerinin ikiden fazla olmaması ve tam yetkili olarak gelmeleri isteniyordu.⁶⁶⁷ Ankara'ya yapılan tebligatta dikkat çekici bir husus ise ilk defa "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti*" ifadesinin yer almasıydı.⁶⁶⁸

28 Ekim'de Meclis'in birinci oturumunda Dr. Rıza Nur Bey tarafından okunan davet notasında İtilâf Devletleri, Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümetini "*Şark'ta harbe nihayet verecek bir muahede*" için 13 Kasım 1922'de Lozan'da başlayacak olan konferansa davet ediyorlardı. İtilâf Devletleri, konferansa davet notasının aynı zamanda İstanbul Hükümeti'ne de verilmesiyle ülkenin tek temsilcisi

⁶⁶⁵ Bkz. İsmet İnönü, s. 82, 83; Grew, s. 73; ayrıca İsmet Paşa'nın Heyet-i Vekile Riyaseti'ne yazdığı 7 Ocak 1923 tarihli telgraf metni için Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 345-348.

⁶⁶⁶ Bkz. İsmet Paşa'nın konuşması, **TBMMGCZ**, c. III, s. 997, 998.

⁶⁶⁷ Bkz. Atatürk, s. 463; İsmet İnönü, s. 43; Mahmut Goloğlu, **Millî Mücadele Tarihi Cumhuriyete Doğru 1921-1922**, Ankara, 1971, Goloğlu yay., s. 339.

⁶⁶⁸ Goloğlu, **a.g.e.**, s. 340.

olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni görmediklerini, dolaylı olarak vurguluyorlardı.⁶⁶⁹

İtilâf Devletleri böyle bir yola başvurmakla müzakerelerde Ankara Hükümeti'nin elini zayıflatmak istiyorlardı. Kendi heyeti içerisinde birliği sağlayamamış, iki başlı olarak konferansa gelen Türk tarafı, doğal olarak İtilâf Devletlerinin önerilerine karşı daha yumuşak kalacak, dolayısıyla karşı tarafın telkin ve yönlendirmelerine direncini kaybedecekti. Esasen bu öncesi olan bir stratejeydi. 27 Şubat 1921–12 Mart 1921 tarihleri arasında yapılan Londra Konferansı'na da İstanbul Hükümeti ve sonrasında Ankara Hükümeti de çağırılmıştı.⁶⁷⁰

İstanbul Hükümeti böyle bir davet ile ilgili olarak beklenti içerisindeydi. Böyle bir beklentiden dolayıdır ki henüz nota verilmeden evvel 17 Ekim 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen bir telgrafta, kazanılan zaferle İstanbul ve Ankara arasındaki ikiliğin ve anlaşmazlığın kalktığı ve millî birliğin sağlandığı dolayısıyla yapılacak konferans için kendisinden çok gizli talimat almış güvenilir birisinin İstanbul'a gönderilmesini istenmişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Ankara Hükümeti'nin İstanbul'daki temsilcisi Hamit Bey eliyle Tefvik Paşa'ya gönderdiği telgrafta "*Tevfik Paşa ve arkadaşlarının devletin siyasetini bulandırmaktan vazgeçmemelerinin ne büyük bir sorumluluk doğuracağına aşikâr olduğunu*" bildirerek reddetmiştir.⁶⁷¹

Bu telgraf, kendisine verilen bir talimat olarak değerlendiren Hamit Bey tarafından Sadrazam Tefvik Paşa'ya verilmemiştir. Telgrafın kendisine gönderilen bir talimat olduğu düşüncesiyle üç gün içerisinde Tefvik Paşa'ya beş defa tebligatta bulunmuştur.⁶⁷²

Bunun üzerine Tefvik Paşa telgrafa cevap alamadığı düşüncesiyle 29 Ekim 1922'de Sadrazam unvanıyla doğrudan Meclis Başkanlığına yeni bir telgraf çekmiştir.⁶⁷³

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, İtilâf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcilerine verdiği cevap ile daveti kabul ettiğini, delegelerini göndereceğini

⁶⁶⁹ Budak, **İdealden Gerçeğe Misâk-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika**, İstanbul, 2002, Küre yay., s. 284.

⁶⁷⁰ Atatürk, s. 392.

⁶⁷¹ a.g.e., s. 466.

⁶⁷² Bkz. a.g.e., s. 466.

⁶⁷³ a.g.e., s. 466, 467.

ancak konferansa İstanbul Hükümeti'nin de çağrılmış olmasının Türkiye'yi ilgilendirecek bir işlem olmadığını bildirdi.⁶⁷⁴

Diğer taraftan İsmet Paşa, Meclis'te Mudanya Mütarekesi'yle ilgili olacak konuşma yaparken konuya başka açıdan yaklaşmaktaydı. İsmet Paşa, konuyu hukuki ve teknik yönüyle irdeleyip, anlamsızlığını ortaya koyacaktır:

*“Yabancı bir kuvvetin işgali ve egemenliği altında bulunan bir yerden Türkiye temsilcisi olarak bir kurul çıkarmaya teşebbüs etmek, Mudanya Konferansıyla meydana çıkan askeri durumu bozar. Mudanya Konferansında görüşmeler, bizimle, Türkiye temsilcisi olduğumuz kabul edilerek yapılmıştır. Sözleşmenin bütün niteliği Türkiye ve sınırlarını kapsamına alır. Hukuki ve resmi durumumuz böyle kabul olunmuştur. Bunun dışında bir anlam taşıyan havadis, doğru olmayacaktır”*⁶⁷⁵

Tevfik Paşa'nın ikinci defa telgraf göndermesi üzerine, 31 Ekim 1922 günü toplanan Müdafaa-i Hukuk grubu toplantısında, meseleye kökten bir çözüm getirme amacıyla Mustafa Kemal Paşa tarafından Osmanlı Saltanatı'nın kaldırılması gündeme getirilir. Konu Teşkilat-ı Esasiye, Şer'iyeye ve Adliye komisyonlarına sevk edilir. Komisyonda yükselen itiraz seslerine karşı Mustafa Kemal Paşa'nın kısa bir izahından sonra; *“...Bu mutlaka olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii olarak karşılar, sanırım ki uygun olur. Aksi takdirde, yine gerçek, usulüne uygun olarak ifade edilecektir. Fakat, belki de bazı kafalar kesilecektir.”*⁶⁷⁶ sözleriyle biten konuşmasının akabinde konu kabul edilerek, kanun tasarısı hazırlanıp genel kurula sevk edildi. Aynı gün Meclisin ikinci oturumunda Sinop milletvekili Rıza Nur ve 78 arkadaşınca verilen önerge ile Saltanat kaldırıldı.

Saltanat kaldırılıp İstanbul Hükümeti'nin varlığı ortadan kalkınca İtilâf Devletleri fevkalade komiserleri, Ankara Hükümeti'nin İstanbul temsilcisine verdikleri nota ile konferansa yalnızca Ankara Hükümeti murahhas heyetinin davet olduğunu bildirdiler.⁶⁷⁷

⁶⁷⁴ Goloğlu, **Millî Mücadele Tarihi Cumhuriyete Doğru...**, s. 340.

⁶⁷⁵ **a.g.e.**, s. 340.

⁶⁷⁶ Atatürk, s. 468.

⁶⁷⁷ İsmet İnönü, s. 47.

Bu şekilde barış konferansına davet ile ortaya çıkan kriz çözümlenmiş ve Türk milletinin yegâne temsilcisinin Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğu kesin olarak ortaya konulmuştur.

Denilebilir ki İtilâf Devletlerinin ve liderleri konumundaki İngiltere'nin karşı tarafın elini zayıflatmaya yönelik bu politikası Mustafa Kemal Paşa tarafından bertaraf edildiği gibi, sonuç itibarıyla Ankara Hükümeti karşı hamlesiyle elini çok daha fazla güçlendirmiş ve Türk milletinin tek mümessili olarak konferansa katılmıştır. Öte yandan İstanbul Hükümeti'nin yaklaşımı Mustafa Kemal Paşa için iyi bir koz olmuş ve oluşan tepki de değerlendirilerek Osmanlı Saltanatı kaldırılmıştır. Askeri dehasının yanında siyasi dehasını da gösteren lider zor durumda bir problemi çözenin de ötesinde konferans ve sonrası yapacağı devrimler açısından çok önemli bir mevzi kazanmıştır.

Lozan'a gidecek heyet konusunda beklentiler Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek)'in başkanlığında bir heyetin görevlendirilmesi yönündeydi.⁶⁷⁸ Yusuf Kemal Bey, Hariciye Vekâletini üstleniyor olması, uzun yıllar Avrupa'da yaşamış ve Batılı ülke diplomatik çevrelerince tanınıyor olması gibi nedenlerden dolayı Türk kamuoyunun beklediği bir isimdi. Nitekim İsmet Paşa da hatıralarında; "*Sulh konferansı için Lozan'a gidecek heyete ben fazla ilgi göstermiyordum. Hariciye Vekili vardı, hükümet vardı.*" diyecektir.⁶⁷⁹

Öte yandan Kazım Karabekir Paşa da özellikle Rusların konferansa katılmaları durumunda baş murahhas olarak kendisinin konferansa katılması gerektiğini düşünüyor ve bu beklenti içerisinde bulunuyordu.⁶⁸⁰ Rauf Bey de Heyet-i Vekile Başkanı olarak konferansa katılmayı bekleyenlerdendi ve çevrede gidecek heyetin doğal üyesi gibi görülüyordu. Hatta Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan İsmet Paşa'nın yanına müşavir olarak verilmesini isteyecektir.⁶⁸¹

Fakat uygulama Yusuf Kemal Bey ya da diğer adı geçenlerin gitmesi şeklinde gelişmedi. Mustafa Kemal Paşa'nın tercihi Mudanya Ateşkes Anlaşmasındaki performansından dolayı İsmet Paşa'nın baş murahhas olması yönündeydi. Zira Mustafa Kemal için baş murahhasın öncelikli vasfı çok iyi bir diplomat olmaktan öte

⁶⁷⁸ Atatürk, s. 462.

⁶⁷⁹ İsmet İnönü, s. 43, 45.

⁶⁸⁰ a.g.e., s. 44, 45.

⁶⁸¹ Atatürk, s. 461, 462.

taviz vermez bir müzakereci olmasıydı. Ayrıca İsmet Paşa'nın asker kişiliği ve güvenilirliği diğer önemli bir husustu. Konferansa gidecek heyet tam yetki ile donatıldığından, kendi inisiyatifi ile hareket edip ülkeyi bir maceraya atacak bir kişinin seçimi riskli olabilirdi. Mustafa Kemal Paşa tarafından Nutuk'ta konu:

*“... İsmet Paşa'ya, bir oldubitti şeklinde Dışişleri Bakanı olacağını ve ondan sonra da Barış Konferansı'na Delegeler Heyeti Başkanı olarak gideceğini söyledim. Paşa, birdenbire şaşırды. Asker olduğunu söyleyerek özür diledi. En sonunda teklifimi emir sayarak boyun eğdi...”*⁶⁸²

Yusuf Kemal Bey, Hariciye Vekâleti görevinden Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine yazdığı özel ve şifreli telgraf gereği, istifa ederek yerine İsmet Paşa atandı ve bu yolla da prosedür tamamlanıp konferansa katılacak heyetin başına İsmet Paşa getirildi.⁶⁸³

Delegelerin seçimi tek tek isim okunarak oylama ile yapılmıştır. İsmet Paşa oybirliği ile heyet başkanlığına seçilmiştir. Temsilci heyetinde İsmet Paşa'nın yanında Sıhhiye Vekili, Sinop milletvekili ve Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur Bey ve Maliye (eski) Vekili Trabzon Milletvekili Hasan Hüsnü (Saka) Bey bulunuyordu.⁶⁸⁴

Müşavir kadrosu olarak da askeri, mali, iktisadi, hukuki müşavirler ile kâtiplerden oluşan heyet yirmi kişiyi geçiyordu. Bunların arasında Münir (Erteğün), Mustafa Şeref, Tevfik (Bıyıklıoğlu), Şükrü (Kaya), Doktor Nihad Reşad (Berger), Yahya Kemal (Beyatlı) ve Ruşen Eşref (Ünaydın) gibi bildik isimler bulunuyordu. İstanbul basınından konferansı izlemek üzere Hüseyin Cahit (Yalçın), Ali Naci (Karacan) ve Necmettin Sadak da Türk heyeti ile beraberler.⁶⁸⁵

Burada İsmet Paşa'nın Lozan Barış Konferansı'na gidecek heyete başkan olarak gönderilmesinde farklı mülahazalar vardır. Her şeyden önce heyet başkanının bir diplomattan farklı bir meslekte yani asker olması dikkat çekicidir. Bu seçim, muhakkak ki yeni Türk devletinin uluslar arası bir anlaşma ile tescilini ifade eden konferansın öneminden kaynaklanmaktadır. Konferansa öyle bir kişi gönderilmelidir ki bu kişi Ankara ile bağı sağlam, kendisine verilen talimatların asla dışına çıkmayacak birisi olmalıdır. Bir ulusun varlığı ve geleceği ile ilgili kararların

⁶⁸² a.g.e., 1994, s. 418.

⁶⁸³ a.g.e., s. 462.

⁶⁸⁴ Bkz. Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 11.

⁶⁸⁵ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, s. 986.

alınacağı ortamda kendi inisiyatifıyla değil doğrudan merkezden alacağı talimatlarla hareket etmelidir. Bu konudaki hassasiyeti gerek Mustafa Kemal'in ifadelerinde ve gerekse konferansın hazırlık safhasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin tutumunda görmekteyiz. Bu gereksinimleri karşılayan ise “*asker*” kişiliği ile İsmet Paşa'dır.

Diğer taraftan Türk milletini temsil edecek heyet, mümessili olduğu milletin menfaatleri noktasından tavizsiz bir kişilik olmalıdır. Dr. Rıza Nur Bey de, konferans tutanaklarından, kendisinin ve İsmet Paşa'nın hatıralarından anlaşıldığı üzere bunu fazlasıyla karşılayan tavizsiz, aksi bir karaktere sahiptir. Öyle ki Rıza Nur'un bu sert mizacı müzakerelerde zaman zaman problem de çıkarmış, örneğin Ermeni ihtilalcilerinden bir heyet habersiz olarak alt komisyon toplantısına katıldıklarında haklı olarak çok sert tepki gösteren Rıza Nur şiddetli bir tartışmanın arkasından evrakını toplayarak müzakereyi terk etmiştir. Komisyon Başkanının şikâyeti üzerine duruma İsmet Paşa'nın müdahalesi gerekmiştir.⁶⁸⁶

Mustafa Kemal'e göre gidecek kişinin Millî Mücadelenin içinden çıkmış bir isim olması önemlidir. Bu kişi geleneksel Osmanlı siyasi ortamında yetişmemiş, dolayısıyla o ortamın özelliklerini üzerinde taşımayan bir isim olmalıdır. Ancak böyle bir kişi Lozan'da Türk milletinin haklarını daha iyi savunacaktır. Öte yandan diplomasinin oynak zemininde yetişmiş bir temsilciden öte, taviz vermez asker bir kişilik olarak İsmet Paşa, bu iş için daha uygun bulunmuştur.⁶⁸⁷

Türkiye Büyük Millet Meclisi de müzakereler konusunda çok hassastır. Konferans öncesi yapılan genel görüşmelere delegeler de katılmışlardır.

Bakanlar Kurulu heyet yola çıkmadan önce yaptığı toplantı ile aldığı ve aliecele kaleme alınan on dört maddelik karar Lozan'a gidecek heyete verilmiştir.⁶⁸⁸ Bu on dört maddeden azınlıklar ile ilgili olanları 1, 8 ve 9'ncü maddelerdir. Bu maddelere göre:

1. “*Doğu sınırı: “Ermeni Yurdu” sözkonusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir.*”

⁶⁸⁶ İsmet İnönü, s. 83. Tali komisyonda Ekalliyetler konusu görüşüldüğü esnada Venizelos ile karşı karşıya gelen Rıza Nur, kendisine has üslubuyla saldırganca komisyon karışmış ve başkan toplantıyı tadil etmiştir. Bkz. **TBMMGCZ**, Yüzaltmışaltıncı İn'ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, c. III, s. 1150.

⁶⁸⁷ Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 5, 6.

⁶⁸⁸ Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. XIV.

8. “Kapitülasyonlar: Kabul edilemez, görüşmeleri kesmek gerekirse gereken yapılır.”

9. “Azınlıklar: Esas mübadeledir.”⁶⁸⁹

Ankara Hükümeti için olmazsa olmaz niteliğinde iki konu vardır. Bunların istenilenin aksine bir mecraya girmesi, görüşmelerin derhal kesilmesi ve savaşın devamını gerektirecek durumlardır. Bunlardan birincisi ve birinci maddede yer alan “Ermeni Yurdu” talebidir. Türkiye’den bu yolla bir toprak talebinin olması görüşmelerin kesilmesi için yeter sebeptir. Bu noktada heyetin inisiyatifi yoktur ve Ankara’ya görüş sormaya gerek kalmadan görüşmeler kesilir. Bu ise doğal olarak savaşı göze almayı sonuç verecek bir durumdur. Aynı şekilde sekizinci maddede zikredilen, kapitülasyonların devamı niteliğinde hâsıl olacak bir öneri de görüşmelerin kesilmesi sonucunu doğuracaktır.

Bilal N. Şimşir’e göre bu on dört madde, Misâk-ı Milli’nin biraz genişletilmiş hali gibidir. Talimat Türkiye’nin millî sınırlarını çizmekte ve bu sınırlar içinde egemenliği kısıtlayıcı kayıtları reddetmektedir.⁶⁹⁰

Görüşmelerin başlaması ile bu on dört maddelik talimatnamenin yetersizliği ortaya çıkacak ve Ankara Lozan arasında bir telgraf mekiği dokunacaktır. Zira konferansa Birinci Dünya Savaşı galipleri son derece hazırlıklı olarak gelmişler ve detaylara ait hesap edilmedik pek çok sorun çıkmıştır.

C. Lozan’da Azınlıklar ile İlgili Tartışma Konuları

Lozan Barış Konferansı’nda “*ekalliyetler meselesi*” oluşturulan üç komisyondan İkinci Komisyon’un müzakere alanına giriyordu.⁶⁹¹ Komisyonun çalışma alanı içerisinde Azınlıklar Meselesi’nin yanı sıra Türkiye’deki ecnebler, Nüfus ve Esir Mübadelesi konuları da bulunuyordu. Komisyon “*Siyasi İşler*

⁶⁸⁹ a.g.e., s. XIV.

⁶⁹⁰ Bkz. a.g.e., s. XIV.

⁶⁹¹ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, s. 994; Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, İstanbul, 1999, Boğaziçi yay., s. 98-166.

Komisyonu” olarak da adlandırılmıştı.⁶⁹² Komisyon Başkanı ise İtalya Başmuraşhası Marki Garroni idi.⁶⁹³

Komisyonların her biri ayrıca alt komisyonlara ayrılmıştı ve Siyasi İşler Komisyonu (İkinci Komisyon) da üç alt komisyona ayrılmıştı. Bunlar, Ekalliyetler Alt Komisyonu, Ahali Mübadele Alt Komisyonu ve Harp İşleri Alt Komisyonu idi.⁶⁹⁴

Azınlıklar meselesi, yüzyıllar boyunca Avrupa devletlerinin, Osmanlı Devleti’nin içişlerine müdahalesine ve dolayısıyla devletin ülke içindeki egemenliğini doğrudan doğruya ihlaline gerekçe oluşturmuştu.⁶⁹⁵ Bu açıdan Osmanlı Devleti’nin çöküşü ve tarihin sayfalarına gömülmesinde ana etkenlerden birisi gayrimüslim unsurlar olmuştur. Azınlıklar tarafından Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında doğrudan cephe gerisi faaliyetleri ile düşman güçlere destek verildiği gibi, barış zamanlarında da özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya’nın devletin içişlerine müdahalesi için temel gerekçeleri olmuştur.

Türk tarafının azınlıklar konusunda temel yaklaşımı, Misâk-ı Milli’de ifadesini buluyordu. Misâk’ın beşinci maddesinin öngördüğü üzere, “*Düvel-i İtilâfiye ile muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrur eden esasat-ı ahdiye dairesinde ekalliyetlerin hukuku, mamelek-i mütecaviredeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifadeleri ümniyesi ile tarafımızdan temin ve teyit edilecektir*”.

Bu çerçevede Türk tarafı azınlıklar meselesine mütekabiliyet esası ile yaklaşmaktaydı. Modern dünyanın azınlıklar için öngördüğü hukuk esasları bağlamında Türkiye’deki azınlıklara da aynı hukuk kuralları tatbik edilecektir. Bunun yanında komşu ülkelerde o ülke vatandaşı Müslüman azınlıkların tabi oldukları hukuk kuralları ne ise ülkedeki azınlıklara uygulanacak olan hukuk da bunun aynı olacaktır.

Azınlıklar Meselesi, Konferansın en zor ve çetin tartışma konularından birisiydi. Konu çok karmaşık ve pürüzlü olmakla birlikte tarafların tamamına yakınına ilgilendiriyordu. Konferansta azınlıklar ile ilgili tartışmalar o raddeye

⁶⁹² Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, s. 990.

⁶⁹³ Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 19.

⁶⁹⁴ Bkz. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, s. 994.

⁶⁹⁵ Bkz. Ertan, s. 210.

gelmiştir ki, İsmet Paşa, İngilizlerin barış anlaşması imzalama niyetleri noktasında tereddüde düşmüştür:

*“Konferansta Ermeni davası ve Rum davası yüzünden yapılan propagandalar, tecavüzler vesaire sebebiyle bir aralık İngilizlerin sulh yapıp yapmak istemediklerinden ciddi olarak şüpheye düşmüştüm...”*⁶⁹⁶

Lord Curzon, İngiltere Dışişleri Bakanı olmanın ve tecrübesinin verdiği rahatlıkla, Türk heyetini konu ile ilgili baskı altında tutmak için elinden geleni yapacaktır. Durumun farkında olan İsmet Paşa, Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey’e 23 Kasım 1922 tarihli telgrafında; *“Hıristiyanları kovmak istediğimizden söz ettiler... azınlıklar konusunda büyük zorluklarla karşılaşacağız, sanırım”* diyecektir.⁶⁹⁷ Bu bağlamda konferans yer yer diplomatik nezaket ortamının dışında bir sinir harbi ve psikolojik savaşa dönüşmüştür:

*“...sık sık ve ısrarla bütün dünyanın konferansta ekalliyetler meselesinde ne karar alınacağını merakla beklediğini söylüyordu. Zaman oldu ki, ağır lisan kullanılarak bizi itham ve tehdit etti. Ekalliyetler meselesinden dolayı konferansın inkıtaa uğrayacağını hatırlatmaktan geri kalmadı ve bunu bütün mesuliyetini bize yıkmaya çalıştı.”*⁶⁹⁸

Konferans sürecinde bir sonraki günün programı bir önceki günden heyetlere bildirilmesine karşın *“ekalliyetler meselesi”* nin ertesi günün ruznamesinde olduğu o günün gece yarısı Türk heyetine bildirilmişti. Gece yarısından sonra tebliğ edilen program, İsmet Paşa istirahat ettiğinden dolayı uyandırılmayıp, murahhas heyeti kâtibince sabahleyin beyan edilmiştir.⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ İsmet İnönü, s. 84, 85.

⁶⁹⁷ Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 122-124.

⁶⁹⁸ İsmet İnönü, s. 85, 86. Gerçekten özellikle Ermeni Yurdu meselesinin de görüşüldüğü 12 Aralık 1922 tarihli Ülke ve Askerî Sorunlar Komisyonu oturumunda Lord Curzon, diplomatik nezaketin ötesinde medeni bir insan kıstaslarını zorlayarak İsmet Paşa’ya hücum edecektir. Konuşmasının üç yerinde dünyanın gözünün azınlıklar meselesi ve Ermeni Yurdu meselesinde olduğunu, konferansın belki de beklenilenden önce dağılması durumunda Türk tarafının Dünya kamuoyuna bunun hesabını veremeyeceği tarzında tehditler savurmaktadır. Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 181-219. Söz konusu *“alaycı ve müstehzi”* tutum, sonraları Lord Curzon’un kendisi tarafından da Amerika Birleşik Devletleri delegesi Child’a itiraf edilecektir. Bkz. Grew, s. 29, 30, 55.

⁶⁹⁹ İsmet İnönü, s. 79; Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Üçüncü Baskı, Ankara, 1993, Bilgi yay., s. 126, 127.

Diplomasinin de ötesinde temel nezaket kurallarının dışındaki bu uygulama ile Türk heyeti, kendi arasında bir değerlendirme ve ön çalışma yapmadan azınlıklar konusu müzakerelerine katılmak zorunda kalmıştır.

Lord Curzon, 12 Aralık 1922 günü azınlıklar konusu görüşülmeye başlandığında ilk konuşmacıydı.⁷⁰⁰ Curzon, konuşmasında konunun önemini vurgulayarak, bütün Dünya kamuoyunun gözlerinin bu meseleden dolayı konferansa çevrili olduğunu ve Türkiye'deki azınlıklar meselesi ve özellikle Ermeniler ile tüm dünyanın alakadar olduğunu ifade etti.⁷⁰¹ Müttefikler olarak harbe girme hedeflerinden birinin Hıristiyan azınlıkları himaye etmek, mümkün olursa da kurtarmak olduğunu vurguladıktan sonra azınlık olarak kimlerin himaye görmesi gerektiğini saydı.⁷⁰²

Bunlar; Rumlar, Museviler, Süryaniler, Keldaniler ve Nasturilerdi. Curzon Ermeniler için himayeyi içeren bir talepte bulunmuyordu, zira onlar için doğrudan kendilerine yurt olacak bir toprak parçası istiyordu.⁷⁰³ Curzon Türkiye'deki azınlıkların statüsü ile ilgili olarak, Cemiyet-i Akvam'ın kontrol ve himayesine konulmasında ısrar ediyor kendilerinin Cemiyet-i Akvam'ın kontrolünden korkmadıklarını belirterek, “*çünkü ellerimiz temizdir*” diyordu. İsmet Paşa ise Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam'a barıştan sonra girmeyi düşündüğünü ve ellerin temizliği noktasında Türklerin ellerinin bilhassa temiz olduğu şeklinde karşılık vermiştir.⁷⁰⁴ Lord Curzon, bununla Ermeni tehcirine gönderme yapıyor ve Türklerin Ermenileri katliama tabi tuttuklarını bundan dolayı da ellerinin temiz olmadığını anlatmaya çalışıyordu. Oysa kendisi Lozan'da sayıları yüz binleri bulan Müslüman'ın katliamından sorumlu olan Ermeni İhtilal Komitecileri ile birlikte, onların ellerini sıkıyordu.

İsmet Paşa, yapılan bu emrivaki karşısında Ankara'dan yola çıkmadan evvel hazırlanmış olduğu tarihî, uzun bir etüdü konferansta okumuş ve gelen önerilere karşı diplomatik usullerle o gün itibarıyla bağlayıcı cevap vermekten kaçınmıştır. Paşa Türk tarafının görüşlerini ana çerçevesi ile sunduğunu, Lord Curzon'un tekliflerini

⁷⁰⁰ Bkz. **LBKTB**, c. I, s.180-207.

⁷⁰¹ **LBKTB**, c. I, s. 201 ve 215; Karacan, s. 127.

⁷⁰² **LBKTB**, c. I, s.181; İsmet İnönü, s. 85.

⁷⁰³ Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 184; Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 272; Karacan, s. 127.

⁷⁰⁴ İsmet İnönü, s. 85.

ise henüz öğrendiğini, bunları inceledikten ettikten sonra cevabını vereceğini bildirdi.⁷⁰⁵

Lozan Barış Konferansı'nda azınlıklar ile ilgili müzakereler bu şekilde başladı. Anlaşma sağlanıp, ortak bir metinde mutabık kalınana değin üzerinde tartışılan ana konuları şu şekilde sıralayabiliriz:

Azınlık tanımı, “*Ermeni Yurdu*” meselesi, azınlıkların askerlik hizmeti, genel af, Fener Rum Patrikhanesi'nin statüsü ve Türk -Yunan nüfus mübadelesidir.⁷⁰⁶

C. a. Azınlık Tanımı

Konferansta Türk tarafı, azınlık kavramından kastın sadece gayrimüslim unsurlar olacağını, Müslüman azınlık diye bir yaklaşımın Türkiye için söz konusu olamayacağını vurgular.⁷⁰⁷ Bu bağlamda etnik ve dil bakımından azınlığı reddeder.⁷⁰⁸ Dolayısıyla Türk tarafının azınlık tanımlaması din esasına göre bir tanımlamadır. Türkiye’de bu kapsama Museviler, Rumlar, Ermeniler, Süryaniler ve Keldaniler girmektedir. Bu tanımlama, Osmanlı döneminden gelen bir yaklaşımın devamı niteliğinde olup, temel kıstas dindir.⁷⁰⁹ Benzer şekilde Türk-Yunan nüfus mübadelesi konusu tartışılıp karara bağlanırken de kıstas yine din olarak kabul edilecektir.

Buna karşın İtilâf Devletleri, dinî azınlıklara ek olarak etnik ve dil esasına göre azınlık kavramlarını öne sürmüşlerdir. Diğer bazı ülkeleri örnek göstermek suretiyle Türkiye’de de etnik köken ve dil esasına dayanan azınlıkların var olduğu gündeme getirilmek isteniyordu. Bu bağlamda M. Venizelos; Dr. Rıza Nur’un azınlıklar teriminin (*minorités*), gayrimüslim (*Non- musulman*) sıfatıyla açıklığa kavuşturulması talebine, böyle bir tanımlamanın çağı geçmiş bir düşüncenin ürünü

⁷⁰⁵ Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 275. İsmet Paşa'nın konuşması için bkz. **LBKTB**, c. I, s. 188 – 200.

⁷⁰⁶ Bkz. Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 271; Karacan, s. 126-135.

⁷⁰⁷ Bkz. Dr. Rıza Nur'un 18 Aralık 1922 tarihli oturumdaki azınlıklar konusunun tamamı üzerine konuşması, **LBKTB**, c. II, s. 158.

⁷⁰⁸ Bkz. İsmet Paşa'dan Heyet-i Vekile Riyasetine, 22 Aralık 1922 tarihli telgraf: Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 263.

⁷⁰⁹ Birinci Dünya Savaşı sonrası Müttefiklerin karşılardaki ülkelere imzalattıkları azınlıkların korunması ile ilgili Antlaşmaların ilki ve diğerleri için de şablon niteliğinde olan Polonya Azınlıklar Antlaşması'nda (28 Haziran 1919) azınlıklar, “*soy, dil ve din*” ölçütlerine göre ifade edilmiştir. Lozan'da bu ibarenin yerine “*gayrimüslimler*” terimi kullanılmıştır. Bunda da İstiklal Harbi'ni galip olarak bitirmiş olarak masaya oturan Türk Devletinin iradesi belirleyici rol oynamıştır. Bkz. Oran, **Küreselleşme ve Azınlıklar**, Ankara, 2001, İmaj yay., s. 152-153.

olduğunu, son savaş sırasında ortaya çıkan azınlıkların korunması kavramının çağdaş bir düşüncenin eseri dolayısıyla da korumanın yalnızca din alanıyla sınırlı olmadığını belirtti.⁷¹⁰ Benzer şekilde oturmaları katılan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı ve Romanya temsilcileri de hararetle bir şekilde M. Venizelos'u desteklediler.⁷¹¹

Bu noktadan hareketle Müslüman olmalarına rağmen etnik köken ve dil bakımından farklı guruplar için de azınlık hukukunun gereklerinden yararlanma talep ediliyordu. Özellikle Lord Curzon, azınlık tanımı konusunda tartışılması gerektiği noktasına dikkat çekerek, ekalliyetler meselesinin son derece basite indirgenerek sadece mübadele bazında ele alınmasından yakındır. Lord Curzon'a göre etnik esasa bağlı soy azınlıkları da gündeme alınmalı ve tartışılmalıdır.⁷¹²

Bu ise ülkenin bütünlüğü ve reel politik açısından kabul edilebilir bir şey değildir. Öte yandan ülke içinde böyle bir ayrılık olmadığı gibi, konferansa katılacak heyetin seçimi sonrasında yapılan konuşmalarda konu gündeme gelmiş ve Dersim Mebusu Diyar Ağa:

“Hepimiz biliyoruz ve söylüyoruz ki, dinimiz, diyanetimiz, aslımız ve neslimiz hep birdir. Bizim içimizde ayrılık, gayrılık yoktur. İsmimiz de, dinimiz de, Allahımız da birdir... Hepimiz biriz. Ne Türk ne Kürtlük davası vardır... Ama düşmanlar bizi birbirimize saldırtmak için tuzak kuruyorlar. Sen şöylesin, ben böyleyim filan diyehile yapıyorlar. Bunda ne fayda var? Ne kadar ileri giderse o kadar iyidir. Birbirimizle iftihar ederiz. Biz bir kardeşiz. Bizim dinimiz diyanetimiz birdir...” demiştir.⁷¹³

Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey ise:

“... Avrupalılar diyorlar ki , Türkiye’de yaşayan ekalliyetlerin en büyüğü, en kesretlisi Kürtlerdir. Bendeniz Kürdoğlu Kürdüm. Binaenaleyh bir Kürt mebusu olarak sizi temin ederim ki Kürtler hiçbir şey istemiyorlar. Yalnız büyük ağabeyleri olan Türklerin saadet ve selametlerini istiyorlar. Biz Kürtler vaktiyle Avrupa’nın Sevr paçavrası ile verdiği bütün hakları, hukukları ayaklarımız altında çiğnedik ve bütün manasıyla bize hak vermek isteyenlere iade ettik.

⁷¹⁰ LBKTB, c. II, s. 169-170.

⁷¹¹ Bkz. LBKTB, c. II, s. 170-172.

⁷¹² Bkz. LBKTB, c. I, s. 182,

⁷¹³ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **İlk Meclis**, İstanbul, 1999, Cumhuriyet yay., s. 145,146’dan aktaran, Ürer, s. 214, 215.

Nasıl ki, Elcezire Cephesi'nde çarpıştık nasıl ki, Türklerle beraber kanımızı döktük, onlardan ayrılmadık ve ayrılmak istemedik ve istemeyiz binaenaleyh sözüme hitam verirken heyet-i murahhasanızdan rica ederim ki, ekalliyetler mevzubahis edildiği zaman Kürtlerin hiçbir mütalebesi olmadığını ve Kürtlerin kanaatine tercüman olarak burada söylediklerimi söylesin ve iddia etsin. Binaen aleyh tekrar rica ederim ki, Suriye'de, o mevhum Suriye'de terk ettiğimiz hudutları kurtarsınlar. Bu memleketin, bu vatanın eczası, en mühim parçası olan Kerkük'ü Süleymaniye'yi, Musul'u unutmasınlar. Binaenaleyh bu istirhamımı takdimle sözüme hitam veriyorum.”⁷¹⁴ demiştir.

Lozan heyetinden Trabzon mebusu Hasan Bey, konferansla ilgili olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümete bilgi verme amacıyla, Ocak 1923'de Ankara'ya geldi. 1 Ocak 1923 tarihli Türkiye Büyük Millet Meclisi yüz altmış altıncı in'ikat, ikinci celse, gizli oturumuna katılan Hasan Bey, burada Meclis'e yaptığı açıklamalarda, karşı tarafın azınlık tanımıyla ilgili yaklaşımını da anlatmaktadır:

“... Fakat son zamanda bir mesele hâsıl oldu. O da ekalliyetler neye nazaran, diğer memleketlerde tadat edilen ekalliyetler yalnız dinî ekalliyetler değil, irki, lisanî ekalliyetler, bilhassa diğer memleketlerde ekalliyetler irki, lisanî, mesailden birini teşkil ediyor. Biz dedik ki, ekalliyet denince münhasıran bir nevi ekalliyet vardır. O da gayrimüslim ekalliyetlerdir. Müslim namiyle bir gayri ekalliyet bütün Türkiye'de mevcut değildir. Ekalliyet denildiği zaman akla gayri müslimler gelir. Irki ekalliyet, lisanî ekalliyet bizde mevcut değildir. Nitekim Misâk-ı Millide de bu maddeyi yazarken bundan anladığımız mana, tarihî anladığımız manadır. Gayri müslim ekalliyetleri kasetmişizdir. Hiçbir vakit irki, lisanî ekalliyetler mevzuubahis değildir. Hâlbuki onlar diğer memleketlerde olduğu gibi irki, lisanî ekalliyetler de mevzuubahis etmek ve aynı hukukiyetin bir kısım anasına da verilmesinde ısrar ettiler ise de –Bizim noktamız kati idi- Bilahara sarfınazar ettiler ve ekalliyetler mesaili bugün gayri müslim ekalliyeti mesaili olmak üzere meseledir.”⁷¹⁵

Trabzon Mebusu ve Lozan Heyeti murahhası Hasan Bey'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yaptığı açıklamadan da anlaşıldığı üzere, karşı taraf Türk tarafının

⁷¹⁴ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **İlk Meclis**, Cumhuriyet yay., İstanbul, 1999, s. 342'den aktaran, Ürer, s. 216

⁷¹⁵ **TBMMGCZ**, Yüztümtüştüncü İn'ikat, 1 Kanunusani 1339 (1 Ocak 1923), Pazartesi, İkinci Celse, c. III, s. 1172, 1173.

Misâk-ı Milli'yi de referans göstererek, azınlık kavramının içeriğindeki ısrarı üzerine geri adım atmış ve konu yön değiştirerek tekrar asıl mecrasına yani dinî azınlıklar çerçevesine dönmüştür.⁷¹⁶

Lozan Barış Antlaşması metninde azınlık tanımlanması yer almaz. Bununla birlikte azınlıkların korunmasına dair bölüm ve antlaşmanın bütünü gözden geçirildiğinde görülen odur ki Lozan'ın azınlık kavramının içeriği gayrimüslimlerdir. Yani Lozan Barış Antlaşması, Türkiye'de azınlık olarak yalnızca gayrimüslimleri kabul etmektedir.⁷¹⁷

C. b. Ermeni Yurdu Meselesi

Azınlıklar Meselesi ile ilgili ilk toplantı 12 Aralık 1922 günü yapıldı. Lord Curzon bir emrivaki ile toplantı gündemini gece geç saatlerde, teamülün bütünüyle dışında olarak, Türk heyetine gönderdi. Ertesi gün programın boş olduğundan dolayı, istirahat halinde olan İsmet Paşa, programı sabah öğrendi. Bu ise Türk Heyetinin kendi arasında son bir değerlendirme imkânı bırakmadı.

Bütün baş murahhaslar ve müşavirleri birlikte olduğu halde toplantı başladı ve ilk konuşmayı Lord Curzon yaptı. Azınlıklar konusunu kendi çerçevesinden “*beğenilmemesi kabil olmayan*” bir tarzda anlattıktan sonra, bu çerçeve içerisinde Rumların, Musevilerin, Asurîlerin (Süryaniler), Keldanilerin ve Nasturilerin himaye görmesi gerektiğini belirtti.⁷¹⁸

Arkasından konuyu Ermeni Yurdu meselesine getiren İngiltere başmuraahhası, Ermeniler için kuzeydoğu Anadolu vilayetlerinde ya da Kilikya'nın güney doğusunda bir bölgede bir toprak parçasının verilmesini talep etti.⁷¹⁹

⁷¹⁶ Misâk-ı Milli, Beşinci madde: “*Düvel-i İtilâfiye ile muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrur eden esasat-ı ahdiye dairesinde ekalliyetlerin hukuku, mamelek-i mütecaviredeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifadeleri ünmiyesi ile tarafımızdan temin ve teyit edilecektir*”. “*Müttefik Devletler ile düşmanları ve onların kimi ortakları arasında yapılan Antlaşmalardaki ilkeler çerçevesinde, azınlıkların hakları, komşu ülkelerdeki Müslüman halkların da özdeş haklardan yararlanması umudu ile, bizce de benimsenip güvence altına alınacaktır*.” Bkz. İsmail Soysal, s. 16.

⁷¹⁷ Bkz. Oran, **Küreselleşme ve Azınlıklar**, s. 152-153.

⁷¹⁸ Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 272.

⁷¹⁹ **a.g.e.**, s. 272. Konferansta Ermeni Yurdu talebiyle ilgili olarak bkz. Ertan, s. 216-217; Funda Keskin, **Yaşayan Lozan**, Çağrı Erhan (Ed.), Ankara, 2003, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., s. 220-226.

Lord Curzon konuşmasının bir bölümünde de kendince bunun mantıksal temelini hazırlamakta ve Birinci Dünya Savaşına girmedeki amaçlarından birisinin de Osmanlı Devleti toprakları dâhilinde meskûn Hıristiyanların himayesi ve mümkünse istiklallerinin sağlanması olduğunu belirtiyordu. Dolayısıyla savaş galibi ülkenin Hariciye Vekili ve konferans baş murahhası olarak böyle bir talepte bulunmayı hakkı olarak değerlendiriyordu. Curzon, 9 Ocak 1923 günü yapılan oturumda, Ermeniler için bir ulusal yurt kurulması teklifinin hiçbir zaman, Türkiye'nin egemenliğini çiğnememek, devlet içinde bir devlet yaratmak ya da özerklik rejimi kurmak amacını gütmeyeceğini belirttiğinden sonra öngördüğü Ermeni Yurdu projesini sunar: “... Güneyde Suriye sınırı yakınında, isterse bir başka yerde, Türk kanunlarına bağlı ve bir Türk Genel-Valisinin yönetiminde olmak üzere, soylarını, dillerini ve kültürlerini yaşatabilecekleri bir toplanma yeri olarak, bir bölgenin Ermenilere ayrılmasını...”⁷²⁰

Benzer şekilde Amerikan heyeti de Ermeni Yurdu için ülkenin bir bölümünde toprak tahsisi talebini içeren açıklamasını yazılı olarak sundu.⁷²¹

Konferans cereyan ederken Ermeni Komitelerine mensup heyetler de Lozan'a gelmişler ve talepleri doğrultusunda kamuoyu oluşturmaya çalışmaktadırlar. Öyle anlaşılıyor ki bu heyetler konferansa katılan devletlerin delegelerini dolaştıkları gibi, sempatanlarından oluşturdukları lobiler vasıtasıyla da konferans sürecini etkilemeye çalışmaktadırlar.⁷²² Zira Ermeni Yurdu talebiyle İsviçreli bir profesör de İsmet Paşa'dan randevu alıp, konuyla ilgili düşüncelerini empoze etmeye çalışacaktır.⁷²³

Bu bağlamda Balkan Savaşları yıllarında Osmanlı Devleti Hariciye Nazırlığı görevini yürütmüş olan Noradunkyan Efendi, beraberinde eski Ermeni ihtilalcilerinden Paşalyan Efendi adında bir kişiyle İsmet Paşa'dan randevu istemiştir.⁷²⁴ Osmanlı Hükümetlerinde görev almış bir kişinin kendisini daha iyi

⁷²⁰ LBKTB, c. I, s. 304.

⁷²¹ Grew, s. 65-66.

⁷²² Ermeni heyetleri konferansa katılan ülke delegelerini talepleri hususunda kazanmak için ziyaret ettikleri gibi, Keldani ve Süryaniler de yine kendilerine bir yurt talebiyle heyetleri dolaşıyorlardı. Bkz. Grew, s.35-36.

⁷²³ Bkz. İsmet İnönü, s. 82; Ertan, s. 219.

⁷²⁴ Bkz. Ertan, s. 216.

anlayacağı düşüncesinden hareketle randevu talebini kabul eden İsmet Paşa, görüşmenin ilerlemesi ile hayrete düşmüştür.

Noradunkyan Efendi, Ermeni Meselesinin tarihsel sürecinden bahsettikten sonra sözü sadede getirerek bir Ermeni Yurdu talebinde bulunur. Nezaketini bozmayan Paşa, bunun nasıl bir şey olduğunu sorduğunda, Türkiye'nin bir yerini ayıracaksınız cevabını alır. İsmet Paşa'nın bu yerin ülkenin neresinde istendiğini sorduğunda ise:

“Nerede olursa olsun, Ermeni yurdu olarak bize bir yer verin. Biz orada toplanalım, orada yaşayalım.” yanıtını alır. Konuşma, Noradunkyan Efendi'nin nezaket ölçülerini zorlayıp tehditkâr bir havaya girince İsmet Paşa tarafından sonlandırılır.⁷²⁵

İsmet Paşa, 26 Kasım 1922 tarih ve 31 numaralı Heyet-i Vekile Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta da bir Ermeni heyetinden bahseder. Heyet, kendisinden dışarıda kalan 700.000 Ermeni için yer istemektedir.⁷²⁶ Buna karşın Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey, İsmet Paşa'ya yazdığı 27 Kasım 1922 tarihli telgrafta, *Ermeni heyetinin beyanâtında çok mübâlağa vardır. Kilikya'da yerli ve hariçten evvelce gelmiş olan ve kendi rızaları ile çıkan Ermenilerin adedi Fransızların ta'dâdı üzerine kırkbeş bin olduğu muhakkaktır.*⁷²⁷ diyecektir.

Benzer şekilde *Comite Philormenir* adında bir cemiyeti temsilen Rıza Nur'dan randevu alan Fransız, Amerikan ve İsviçreli dört kişi, Ermenilere Kilikya'da yer verilmesi talebinde bulunurlar. Görüşme, Ermeniler hesabına Türk heyeti üyelerini ölümle tehdit boyutuna gelir.⁷²⁸ İsmet Paşa ve Rıza Nur'un vurulacakları şayiası Lozan'da herkes tarafından duyulmuş ve İsviçre polisi tarafından ek önlemler alınmıştır.⁷²⁹

Ermenilerle ilgili tartışmalar alt komisyonda cereyan ederken de sert tartışmalara neden olmuş ve küçük çaplı kriz çıkmıştır. Komisyonda İtilâf Devletleri temsilcileri, Türk tarafının daha önce defalarca bu tür bir müzakereyi asla kabul etmeyeceğini bildirmesine rağmen, Ermeni yurdu meselesinde ayrıntılı açıklama ve

⁷²⁵ İsmet İnönü, s. 80-83.

⁷²⁶ Bkz. Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 131-132.

⁷²⁷ **a.g.e.**, s. 136.

⁷²⁸ Bkz. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, s. 1067, 1068.

⁷²⁹ **a.g.e.**, s. 1066, 1067. Ayrıca bkz. Ertan, s. 222.

iddialara girdiler. Oysa İtilâf Devletlerinin Ermeni yurdu konusunda talepleri olacağını haber alan Rıza Nur komisyon başkanı Montagna ile sözleşmiş ve hepsinin namına yalnızca başkanın iki satırı geçmeyecek şekilde talepleri dile getirmesi noktasında anlaşmışlardı. Oysa komisyon toplantısı bunun aksi yönde cereyan etmiş ve Montagna yazdığı uzun bir metni okumaya başlamıştır. Arkasından Rumbold'un da aynı konuda konuşmaya hazırlandığı belli olunca Dr. Rıza Nur, verilen sözün tutulmaması üzerine sinirlenerek, bu beyanatlara izin vermeyeceğini söyleyerek:

“İtilâf Devletleri Ermenileri kendilerine siyasi alet yapmışlar, ateşe saldırmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların te'dibi olmuştur. Te'dip ile, sari hastalık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mes'uliyeti bize değil, İtilâf devletlerine aittir. Ermenilere mükafat lazımsa siz verin!... El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş... Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için birkaç defadır ve daha dün kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklalleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler?! Siz bunlara istiklallerini yurtlarını verin... Bütün bu okuduklarınız keenelemyekundur. Bu şart dahilinde burada duramayız. Celseyi terk ediyorum.”⁷³⁰

Bu sert ve keskin ifadelerden sonra komisyon başkanı Montagna'nın aksi yönde çabalamasına ve “celseyi terk edemezsiniz” diye tekrarlar seslenmesine rağmen heyeti ile toplantıyı terk etmiştir.⁷³¹

İtilâf Devletleri azınlıklar meselesinin programa habersizce konulmasında yaptıkları gibi, Ermeni Yurdu meselesinde alt komisyonda benzer hareket tarzını benimseyip emrivaki yapmışlardı. Yapılan emrivaki ile Ermeni komitacılarından bir heyetin de alt komisyon toplantısına çağrılması ortamın büsbütün gerilmesine neden olmuştur.⁷³²

İtilâf Devletleri baş murahhasları, Ermeni Yurdu meselesinde Batı kamuoyunu da arkalarına alıp Türk heyeti üzerinde baskı kurmayı tasarladıkları

⁷³⁰ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, c. 3, s. 1063.

⁷³¹ Bkz. İsmet Paşa'nın Heyet-i Vekile Riyaseti'ne yazdığı 7 Ocak 1923 tarih ve 296 nolu telgraf metninde olay özetle Ankara'ya rapor edilmektedir. Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 345, 346; ayrıca, İsmet İnönü, s. 84.

⁷³² İsmet İnönü, s. 83.

anda,⁷³³ böyle hiç beklemedikleri bir şokla karşılaşmış, Ermenilere mukabil Hindistan'dan Mısır'a oradan İrlanda'ya sömürgeleri altındaki halkların durumu gündeme getirilince İsmet Paşa'ya yazdıkları bir mektup ile hakaret içeren beyanat olduğunu ifade ederek hepsinin namına Lord Curzon'un adıyla durumu protesto etmişlerdir.⁷³⁴ 9 Ocak 1923 Salı günü oturuma da konuyu getiren Curzon, Türk temsilcisinin oturumu bırakıp gitmesine çok üzüldüğünü ifade edecektir. Ona göre, problemlerin çözümü için Ermeni, Asurî, Keldânî ve Bulgarların haftalardır Lozan'da bekleyen temsilcilerini dinlemek gereklidir.⁷³⁵ Zira bu temsilci heyetlerinin içinde önemli kişiler vardır ve öne sürecekleri ciddi istekleri vardır.⁷³⁶

Türk delegasyonunun krizle sonuçlanan bu net tavrı ile konu gündemden düşmüş ve tekrar eski harareti ile müzakere konusu olmamıştır.⁷³⁷ Heyetin tavizsiz tutumu karşı tarafın Ermeni Yurdu konusundaki beklentilerini kırmıştır. Konu ile ilgili olarak Amerikan delegesi Joseph C. Grew, günlüğüne "*Bir Ermeni Yurdu kurulması, açık ve net olarak, kuvvet kullanmaksızın elde edilemeyecek çözümlerden bir tanesini teşkil etmektedir*" notunu düşecektir.⁷³⁸ Esasen kurulması istenen Ermeni Yurdu'nun bölgede İngiltere için en güçlü rakip konumunda ki Sovyetler Birliği'nin güdümü altına girmesi ve Sovyet Ermenistan'ı ile birleşip, Sovyetlerin sıcak denizlere inişini kolaylaştıracak olması riski Lord Curzon'u bu teklifinden geri adım atmasına neden olmuş olmalıdır.

Diğer taraftan Sovyetlerin kontrolünde de olsa bölgede bir Ermenistan'ın varlığı, yarım asırdır Ermenilerin himayesini üstlenmiş görünen İngiltere'yi Ermeni baskı gruplarına karşı daha rahat hareket etme serbestisi tanımıştır. Zira artık talep edilen bir Ermenistan mevcuttur.

⁷³³ Öyle ki konferansın cereyan ettiği Lozan gazetelerine kadar Türk heyeti aleyhine yayın yapmaktadır. Bkz. İsmet Paşa'dan Rauf Bey'e 19 Kasım 1922 tarih ve 5 numaralı telgraf, Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 105.

⁷³⁴ Komisyonunda Ermeni yurdu ile ilgili çıkan kriz ertesi günü Avrupa basınında genişçe yer aldı. Bilal N. Şimşir, bunlardan, üçünün haber-yorumunu vermektedir. Bkz. Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 346-348.

⁷³⁵ Nitekim Azınlıklar Alt komisyonu, Türk delegasyonunun katılmadığı oturumlarda Ermeni, Asurî-Keldânî ve Bulgar Temsilci Heyetini dinlemiştir. Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 313.

⁷³⁶ **LBKTB**, c. I, s. 304.

⁷³⁷ İsmet Paşa, Heyet-i Vekile Riyaseti'ne 22 Aralık 1922 tarihli telgrafında, İtilâf Devletlerinin son tekliflerinde Ermeni Yurdu konusunun artık geçmediği bilgisini vermektedir. Bkz. Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 263-265.

⁷³⁸ Grew, s. 158.

Lozan Konferansı cereyan ederken toprak talebinde olanlar yalnızca Ermeniler değildir. Ocak 1923 ayı ortalarında Asurî - Keldânî heyeti reisi Ağa Petros⁷³⁹ da İsmet Paşa'yı ziyaret ederek, Asurî ve Keldanîlerin iskânına tahsis edilmek üzere Hakkâri sancağını istemiştir. Ağa Petros, eğer bu mümkün olmazsa Gâvur ve Çömerik kazalarının tamamını ve Başkale ile Şemdinan kazalarından birer miktar arazinin tahsisi talebinde bulunmuştur. Savaştan önce bu bölgelerde iskân eden ve savaş esnasında İran, Bağdat ve sair yerlere göçmüş olan Asurî ve Nasturilerin toplu olarak Hükümetin izniyle bu bölgede iskânı istenmekte, buna karşılık olarak Asurî ve Nasturilerin Türklerle bir anlaşmazlıkları olmadığı ilan edilecektir. Buna ek olarak da Musul ve havalisinde İngiliz ordusu içinde bulunan Asurî – Keldanî birlikleri ayrılarak Türklere iltihak edeceklerdir.⁷⁴⁰

Ankara'dan yazılan cevabî telgrafta Asurî ve Keldanîlerin ülkede iskânları hususuna muvafakat edilemeyeceği bildirilmiştir.⁷⁴¹

C. c. Azınlıklar ve Askerlik Hizmeti

Önceki bölümlerde gayrimüslimlerin askerlik hizmeti ile ilgili gelişmeleri Tanzimat'tan, II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı'na uzanan süreçte vermiştik. Osmanlı Devleti'nde anayasal gelişmeler paralelinde gelişen vatandaşlık kavramı ile konu gündeme gelmekle birlikte II. Meşrutiyet dönemine değin kökten bir reforma gidilememiş, esasen gayrimüslimler de genel bir askerlik hizmetine ısrarla ayak diremişlerdir. Ağustos 1909'da yürürlüğe giren "*Ahz-ı Asker Kanunu'nun Mevadd-i Müteallikesini Muadil Kanun*" ile sorun kesin bir sonuca bağlanmıştır.

Meclis-i Mebusan'da konu müzakere edilirken gayrimüslim mebuslar kanunun lehinde beyanlarda bulunmuşlar, Patrikhane de bazı talepler ileri sürmekle beraber yeni uygulamaya onay vermişti. Ancak uygulama, kanunun yasama

⁷³⁹ Ağa Petros, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Süryanilerden oluşturduğu askeri birliklerle varlık göstermeye çalışan ve bölgede İngilizlerin desteğini sağlamak için sivil komiserlerle yazışmalarda bulunan bir kimsedir. Bkz. Duru, s. 32-35.

⁷⁴⁰ Bkz. İsmet Paşa'dan Heyet-i Vekile Riyasetine, 15 Ocak 1923 tarihli telgraf, Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 388-389.

⁷⁴¹ Bkz. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya 18 Ocak 1923 tarihli telgraf, Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 399.

organında müzakere sürecinden farklı olmuş, gayrimüslim unsurlar ellerindeki imkânları sonuna kadar kullanarak askere gitmemek için gerekeni yapmışlardır.

Lozan Konferansı'na geldiğinde İtilâf Devletleri delegasyonu, gayrimüslimleri askerlik görevinden istisna tutmak hususunda önemle durmuşlardır.⁷⁴² 12 Aralık 1922 Salı günü yapılan Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu oturumunda konuyu dile getiren M. Venizelos'un ardından Lord Curzon da azınlıkların bir bedel karşılığı askerlik hizmetinden muaf tutulmalarını istemiştir.⁷⁴³

3 Ocak 1923 tarihli Azınlıklar Alt Komisyonu oturumunda İtalyan delegesi ve oturum başkanı M. Montagna'nın azınlıkların askerlik hizmetinden muaf tutulmaları konusundaki talebi, Rıza Nur tarafından yurttaşların eşitliğini öngören Türk kamu hukukunun temel ilkesine aykırı olduğu ve bunun halkın bilincine işlenmiş olduğundan kamuoyunun böyle bir uygulamaya bütünüyle karşı olduğunu vurgulamıştır.⁷⁴⁴

Rıza Nur'dan sonra söz alan Yunanistan delegesi M. Venizelos ise, Hıristiyan azınlıkların askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında bu kişilerin siyasal haklardan mahrum bırakılmalarını dahi kabul edebileceklerini belirtmiştir.⁷⁴⁵

Buna karşılık Rıza Nur: *“M. Venizelos'un Hıristiyanların askerlik hizmetinden bağışıklık karşılığında siyasal haklarından yoksun tutulmaları teklifine gelince... bu teklifin kabul edilmez olduğu kanısındadır. Yurttaşlık haklarından vazgeçmek isteyen Hıristiyanlar varsa, bunları ülkeyi bırakıp giderek, kendilerini Türkiye'ye bağlayan bağlardan kesin olarak kurtulmalarından başka yol yoktur. Genel bir açıdan, Hıristiyanlar yararına uygulanacak askerlik hizmetinden bağışıklık, onlara, Müslüman nüfusun zararına, çok önemli bir ayrıcalık vermekle eş anlama gelecektir; gerçekten, Müslümanlar, işlerini güçlerini tehlikeye sokmak ve Müslüman halk içinde doğum oranını düşürmek pahasına kışlalarda kalırken, Hıristiyanlar, ekonomik durumlarının geliştiğini ve doğum oranlarının hiçbir engelle karşılaşmadığını göreceklidir.”* demiştir.

⁷⁴² Bkz. Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, s. 104.

⁷⁴³ **LBKTB**, c. I, s. 214 ve 218.

⁷⁴⁴ Bkz. **LBKTB**, c. II, s. 262-264.

⁷⁴⁵ **LBKTB**, c. II, s. 263. M. Venizelos benzer öneriyi 26 Aralık 1922 Salı günü yapılan oturumda da dile getirmiştir. Bkz. **LBKTB**, c. II, s. 213.

Rıza Nur, hatıralarında Ermeni ve Rumların Birinci Dünya Savaşı yıllarında teşkil edilen amele taburlarında çektikleri sıkıntılardan dolayı askerlikten korktuklarını ve böyle bir durumda özellikle Rumların Yunanistan'a firar edeceklerini ve barış Antlaşması imzalandıktan sonraki beş yıl zarfında da bunun büyük ölçüde gerçekleştiğini kaydetmektedir.⁷⁴⁶ Bu yargıyı, İngiliz delegesi M. Ryan'ın 15 Aralık 1922, Cuma günü yapılan toplantıdaki konuşmasında teyit etmektedir. Ona göre, Türk Hükümetinin azınlıklara güveni yoktur ve Hıristiyan azınlıklardan gelen acemi erler ağır işlerde çalıştırılan amele taburlarına verilirler ve bu taburlardaki ölüm oranı oldukça yüksektir. Oysa Rıza Nur'un da cevabında belirttiği gibi amele taburları yalnızca gayrimüslimlerden kurulu taburlar değildi ve bu taburlarda Müslüman erler de görev yapmaktaydı.⁷⁴⁷

Rıza Nur'un bu yaklaşımına karşı söz alan İngiliz delege Sir Horace Rumbold, Hıristiyan azınlıkların ödeyecekleri askerlik vergisinin askerlikten muaf tutulmaları ile elde edecekleri ekonomik çıkarların karşılığı olacağını ifade etmektedir.

Türk heyetinin bu konudaki kararlılığının ortaya konulması üzerine, Fransız delege M. De Lacroix, yalnız Hıristiyanlardan müteşekkil özel birlikler kurulmasının niçin kabul edilmediğini sordu. Buna cevap olarak Rıza Nur; bunun istenen amaca aykırı olduğunu, kışlalarda bir arada yaşamak yoluyla Müslümanlar ve Hıristiyanlar kardeşlik içinde yaşamayı öğreneceklerini söyledi.⁷⁴⁸

Oturum başkanı M. Montagna, Türk tarafının kararlılığı karşısında, azınlıkların korunması ile ilgili tasarıda askerlikle ilgili sekizinci maddenin⁷⁴⁹ reddinden vazgeçeceği umudunu koruduğunu, bundan dolayı da kendisinin bu

⁷⁴⁶ Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, s. 109.

⁷⁴⁷ Bkz. **LBKTB**, c. II, s. 155.

⁷⁴⁸ Bkz. **LBKTB**, c. II, s. 263. Konu daha önce yine Fransız delege M. Lorache tarafından 22 Aralık 1922 tarihli oturumda da dile getirilmiş, hiç olmazsa astsubayları Hıristiyanlardan oluşturulacak özel taburlar kurulması istenmiştir. Buna cevap olarak Rıza Nur, Balkan Savaşlarında bunun denendiğini ama Hıristiyanların yurtlarına karşı ihanetleri ile sonuçlandığını söylemiştir. Bkz. **LBKTB**, c. II, s. 187-188.

⁷⁴⁹ Azınlıkların Korunmasına İlişkin Maddeler Tasarısı'nın müzakere sonrası kaydı şu şekilde düzenlenmiştir: "*Madde 8: Türk Temsilci Heyetince Reddedilmiştir. Türkiye, Müslüman olmayan Türk uyruklarına, bir vergi (bedel) karşılığında, askerlik hizmetinden bağışık tutulma olanağının tanınmasını, Milletler Cemiyeti Meclisi ile birlikte incelemeğe hazırdır. Bu bağışıklık vergisi aşırı olmayacak ve Türkiye'nin aynı bağışıklığı bütün uyruklarına tanınması halinde, Müslümanlarla Müslüman-olmayanlar için eşit olacaktır.*" Bkz. **LBKTB**, c. II, s. 267.

konuda tartışmayı ileride yeniden açma hakkını saklı tutacağını belirterek müzakereye son vermiştir.⁷⁵⁰

Konu 6 Ocak 1923 cumartesi günü yapılan oturumda da gündeme gelmiş, M. Montagna yaptığı konuşmada, komisyona vereceği rapor ile azınlıklar lehine askerlikten muafiyet ve genel affa dair beyanname dışında bütün sorunların çözümlendiğini bildireceğini söyledi.⁷⁵¹

Türk tarafının karşısındaki kararlı tutumu 11 Ocak 1923 Perşembe günü yapılan oturumda meyvesini verdi. M. Montagna, Rıza Nur'un öne sürdüğü gerekçeleri saydıktan ve Türk heyetinin genel af konusundaki iyi niyetini gördükten sonra, Müttefiklerin bu iyi niyete aldırılmazlık edemeyeceğini ve bu yüzden azınlıkların askerlikten muafiyetini içeren Azınlıkların Korunmasına İlişkin Maddeler Tasarısı 8. maddenin metinden çıkarılmasına ilke olarak karşı gelmemeye kararlaştırdıklarını belirtmiştir. Montagna'nın, bununla birlikte azınlıkların en azından bir geçiş döneminde muafiyetinin sağlanıp sağlanamayacağı hususundaki talebi ise reddedilmiş ve 8. maddenin olduğu gibi metinden çıkarılması istenmiştir.⁷⁵²

Yunanistan delegesi M. Venizelos'un da azınlıkların askerlikten muafiyetinin öngören maddenin çıkarılmasını onaylaması üzerine konu üzerinde görüş birliğine varılmıştır.⁷⁵³

İngiliz delege M. Ryan'ın sekizinci maddenin tasarıdan çıkarılması ile azınlıkların zorunlu askerliğe tabi olacaklarının bunun ise öngörülen nüfus mübadelesine bir hanel verip vermeyeceğini sorması üzerine Rıza Nur, Türk Hükümetinin askerlik hizmeti yaşındakileri de kapsayacak şekilde mübadeleye girişeceğini belirtmiştir.⁷⁵⁴ Bu şekilde konu ile ilgili tüm soru ve kuşklar giderildikten sonra azınlıkların askerlikten muafiyeti konusu taslaktan çıkarılmıştır. Konu artık 11 Ocak 1923 tarihli oturum sonrasında hazırlanan "Azınlıklar Alt

⁷⁵⁰ LBKTB, c. II, s. 263-264.

⁷⁵¹ LBKTB, c. II, s. 275.

⁷⁵² LBKTB, c. II, s. 288.

⁷⁵³ Rıza Nur Lozan ile ilgili hatıralarında Türk heyetinin Patrikhanenin İstanbul'da kalmasını kabul etmesinin azınlıkların askerliği ile ilgili pazarlıkları etkilediğini ve Türk tarafının lehine sonuçlandığını ifade etmektedir. Bkz. Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, s. 161.

⁷⁵⁴ LBKTB, c. II, s. 289.

Komisyonunca Uygun Bulunan Azınlıkların Korunmasına İlişkin Maddeler” kapsamında bulunmamaktadır.⁷⁵⁵

C. d. Genel Af Tartışmaları ve Azınlıklar

Genel af, dönem içerisinde hemen her barış Antlaşmasında gündeme gelen ve savaş dönemi ile ilgili işlenmiş olan suçların affını içeren bir uygulamadır. Bunda hedeflenen amaç savaş döneminde işlenmiş olan suçların üzerine yeni bir sayfa açmak suretiyle, dönemin yaralarını kapamaktır.⁷⁵⁶ Zira aksi yönde bir uygulama, yapılacak barış Antlaşmasının nihai hedefine de zarar verecek, belki yeniden bir çatışma ortamının oluşumuna katkıda bulunacaktır.⁷⁵⁷

Barış konferanslarında genel af müzakereleri ağırlıklı olarak affın kapsamı, hangi tarihten itibaren ve hangi tarihe kadar işlenmiş olan suçları içerdiği ve genel aftan istisnalar üzerinde cereyan etmiştir. Bu bağlamda devletler hukukunda iki tarafın istisnasız mutlak ve tam bir af uygulamasına gittikleri görüldüğü gibi, kendi tebaalarının bir kısım suçlarını aftan istisna tuttukları da görülmüştür. Affın mutlak ve genel olarak kabul edilmemişse devletler kendileri aleyhine işlenmiş ihanet suçlarını yargılama haklarını saklı tutmuşlardır. Öte yandan savaşla ilgisi olmayan âdi suçların ve yabancı ülkelerde işlenmiş olan suçların affı için de bir zorunluluk söz konusu değildir.⁷⁵⁸

Lozan Barış Konferansı’nda af konusu birinci devrede çoğunlukla tâli komisyonda görüşülmüş, ikinci devrede ise konu ağırlıklı olarak asıl komisyonda görüşülmüştür.⁷⁵⁹

Konferansta Türk tarafının talebi, affın İtilâf devletleri tebaasını da kapsamaması ve kendi tebaasından olan Müslümanların hıyanet suçlarının istisnasını içeriyordu. Türk tarafı, affın kapsamını İtilâf devletlerinin tebaasını da içine alacak şekilde geniş tutmakla cephede ya da İtilâf devletleri topraklarında Türkiye’ye yardım etmiş olan

⁷⁵⁵ Bkz. **Ek I., LBKTB**, c. II, s.292-294.

⁷⁵⁶ İsmet Paşa hatıralarında: “*Affi umumi beyannamesinin ruhu, on seneden beri devam edip gelen bir çok meseleyi bir defada hal ve teskin etmek arzusudur*” diyecektir. İsmet İnönü, s. 140.

⁷⁵⁷ Bkz. Cemil Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 288-289.

⁷⁵⁸ **a.g.e.**, s. 289.

⁷⁵⁹ **a.g.e.**, s. 290.

kimseleri kurtarmak istiyordu. Zira savaşta Türk askerleri arasında Cezayirliler vardı ve Hint Müslümanlarından Türkiye için çalışanların varlığı da bilinmektedir. Dolayısıyla Türk heyeti kendi kurtuluş mücadelesinde yanında olan bu insanları korumak istiyordu.⁷⁶⁰ Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'in 21 Aralık 1922 tarihli İsmet Paşa'ya yazdığı telgrafta:

“... Zira İngiltere tebaasından binlerce zevât hilâfetin istiklâl ve şerefini muhâfaza yolunda kalen ve kalemen mücâhedede bulunmuş olduklarından dolayı İngilizler tarafından mahkûm edilmişlerdir. Mevlana Şevket Ali biraderler ve rüfekası, Gandhi ve daha bu gibi müslim ve hindu nîce zevât-ı muhteremenin inde'z-zarûr muâhedeye dercolunacak metinde afvın müteabil olacağı kaydının ilavesi suretiyle afv-ı umûmîden istifade ettirilmesi husûsunun te'mini lâzım olduğunu müttâlaa ediyorum.”⁷⁶¹ denilmektedir. Müzakereler de bu doğrultuda ilerlemiş ve genel af konusunda müteabiliyet kabul edilmiştir.⁷⁶²

Yunan heyeti ise, savaş esnasında Yunan askerî kanunlara muhalefet eden askerlerin cezalandırılmasını istiyor, askerî suçların af kapsamına alınmasının ordunun disiplin ve düzenini bozacağını öne sürüyordu. Venizelos öngördüğü taslakta Türkiye için de aynı kaydı koyuyordu.⁷⁶³ Bu noktada iki taraf da hemfikir olmasına karşın, İtilâf devletleri affın genel ve kapsamlı olmasını istiyorlardı. M. Montagna, konunun alt komisyonda yeterince tartışıldığını ve reddedildiğini belirttikten sonra, bu tür uygulamanın genel af ile ilgili savundukları ilkelere ters olduğunu, ayrıca savaş ortamında siyasal ve askeri suçları birbirinden ayırmanın çok güç olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, Venizelos'un teklifi genel affı hükümsüz bırakmamak için büyük devletlerce kabul edilebilir nitelikte görünmemektedir.⁷⁶⁴

Türk heyetinin, affın Müslümanları içermemesi ve gayrimüslimler için öngörülmesi doğrultusundaki isteği de tartışma konusu olmuştur.⁷⁶⁵ İtilâf devletleri

⁷⁶⁰ İsmet Paşa, 9 Ocak 1923 Salı günü yapılan oturumda şöyle diyecektir: “Genel affa gelince, Türk Temsilci Heyetinin en önemli saydığı nokta şudur: Savaş acularının yatıştırılmasına çalışılır ve savaşa katılanlara karşı büyük bir hoşgörü ve cömertlik düşüncesiyle davranılırken, aynı acıma ve af tedbirleri Türk davasına bir yardımda bulunmuş olan, Müttefik uyruklarına da uygulanmalıdır” **LBKTB**, c. I, s. 298.

⁷⁶¹ Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 236-237.

⁷⁶² İsmet İnönü, s. 139; Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 290.

⁷⁶³ Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 290, 312, 320.

⁷⁶⁴ **LBKTB**, c. I, s. 299; Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 290.

⁷⁶⁵ **LBKTB**, c. I, s. 312.

bu talebe sıcak bakmamışlar ve örneğin savaş sırasında Çerkezlere verdikleri sözlerden kaynaklanan sıkıntılar yaşanmıştır. Lord Curzon, genel aftan Müslümanların yararlandırılmaması isteğinin Türk Hükümetinin bir misilleme düşüncesinde olduğu izlenimi verdiğini bundan dolayı da birtakım azınlık mensubunun ülkeye dönmekten korkacaklarını ifade etmiştir. Curzon Bursa'yı da içine alacak şekilde Kuzey Anadolu'da meskûn Çerkezlerin oturdukları bölge itibarıyla savaş yıllarında müttefiklerle sıkı temasta bulduklarını ve bu kimselerin bugün ülke dışına dağılmış bir durumda olduklarını ifade ederek kapsamın genişletilmesini talep etmiştir.⁷⁶⁶ Bununla birlikte İsmet Paşa konferansın birinci devresinde genel af ile ilgili taleplerini büyük ölçüde karşı tarafa kabul ettirmiş ve konu konferansın ilk devresinde büyük ölçüde bir sonuca bağlanmıştır.⁷⁶⁷

Ancak konferansın ikinci devresinde ülkeden kaçanların da affa dâhil edilmesi ciddi tartışmalara neden olmuştur. Karşı taraf ülkeden kaçmış olanların af kapsamı dışında tutulmasının genel affın anlam ve ruhuna aykırı düşeceğini, kaçan kimselerin geri dönememelerinin azınlık hukukuna da ters düşeceğini ifade ettiler.⁷⁶⁸ 19 Mayıs 1923, Cumartesi günü Sir Horace Rumbold başkanlığında yapılan oturumda da gündeme getirilen konu uzunca tartışılmıştır. İngiliz delegesi Sir Horace Rumbold, bir bildiri okuyarak, mübadele için öngörülen çerçevenin yorumunun çok geniş olduğunu ve bunun İstanbul Rumları ile Ermenilerin ülkeye geri dönüşlerini engelleyebileceğini ifade etmiştir.⁷⁶⁹ Rumbold, böyle bir yorum yoluyla mübadele kapsamına giren kimselerin geri dönüşlerine izin verilmemesi ile İstanbul Rumlarının ve Ermenilerin ülkeye girişlerinin karıştırılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre böyle bir yorum genel affa dair beyannameye ve azınlıklara ilişkin hükümlere lafız itibarıyla olmasa dahi öz itibarıyla aykırı düşer.⁷⁷⁰ Oturumda söz alan Fransız delegesi General Pellé ise, 1922 yılı Ekim sonu ve Aralık aylarında İstanbul'daki rejim değişikliği sırasında Türk uyruğu pek çok kimse paniğe kapılarak kaçmıştır.

⁷⁶⁶ **LBKTB**, c. I, s. 303.

⁷⁶⁷ Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 290-291.

⁷⁶⁸ **a.g.e.**, **Lozan**, c. 2, s. 291.

⁷⁶⁹ Ülkeyi terk edenlerden kasıt 1922 yılı sonu İstanbul'u terkeden Rumlar ile 1914-1922 yılları arası Anadolu'dan ayrılan Ermeniler olduğu gibi, 1922 yılında İstanbul'un Ankara Hükümeti kontrolüne girmesiyle burayı terkeden Ermenilerdir. Sir Horace Rumbold, 4 Haziran 1923 Pazartesi günkü oturumda sunduğu rapor ile İstanbul'u terkeden Ermenilere de ayrıca vurgu yapacaktır. Bkz. **LBKTB**, c. 6, s. 156-157.

⁷⁷⁰ Bkz. **LBKTB**, c. 6, s. 120.

Türk Hükümeti'nin Türk uyruklarının ülkeye giriş çıkışlarını düzenlemeden meydana gelen bu olayda çok sayıda kişi gereğine uygun bir pasaport olamadan ülkeyi terk etmiştir. General Pellé, bu kimselerin ki ekseriyet itibarıyla İstanbul Rumlarıdır, sürekli sürgün gibi korkunç bir cezaya çarptırılmalarını talep etmektedir.⁷⁷¹

General Pellé'den sonra söz alan İtalyan delegesi M. Montagna ise Türk temsilci heyetinin genel affa ilişkin beyannamenin görüşülmesi ve azınlıklar alt komisyonunda açıkladığı prensipler ve verdiği sözler doğrultusunda ülkeden ayrılmış olan bu insanları kabul etmesi gerektiğini belirttikten sonra Türkiye'nin bunu yerine getirmekle Konferansça azınlıkların korunması ve genel affa ilişkin hususları yerine getirmekten başka bir şey yapmış olmayacağını ifade etmiştir. Montagna şöyle demektedir: *“Söz konusu olan, Türkiye’den pasaportsuz ayrılmak zorunda kalmış binlerce kişinin, birtakım işlemleri yerine getirmemiş olmaları yüzünden, sürekli sürgüne ve mallarına el konulmasına hüküm giyip giymeyecekleridir. Gerçekten, bu kimseler, yurtlarını, siyasal nedenler yüzünden bırakıp gitmişlerdir; genel af da, herkesten önce, onlara uygulanmak gerekir.”*⁷⁷²

Venizelos'un da aynı doğrultuda talepleri üzerine İsmet Paşa, İstanbul Rumları bağlamında konuya yaklaşmış ve sorunu inceleyerek, bir an önce çözmeye çalışacağını söylemiştir.⁷⁷³ İsmet Paşa'nın karşı tarafa verdiği cevaptan da anlaşılacağı üzere Türk heyeti, ülkeyi terk etmiş olanların geri dönüşlerinin sağlanması hususunda Ermenileri değerlendirme dışı tutmakta, İstanbul Rumları içinse bir taahhüt altına girmek istememektedir. İsmet Paşa hatıralarında Rumbold'un geri dönecek Ermenilere müsaade için ne isteyeceklerini sorduğunu, kendisinin ise bu konunun geri döneceklerle hükümetleri arasında bir husus olduğunu ve konferansın yetkisi içerisinde bulunmadığı cevabını verdiğini

⁷⁷¹ Bkz. **LBKTB**, c. 6, s. 121-122.

⁷⁷² **LBKTB**, c. 6, s. 122-123. Bu arada İtalyan delegesi Montagna, Türkiye’de tutuklu bazı Ermenilerin salıverilmesi için kişisel girişimlerde de bulunmaktadır. Montagna, Afyonkarahisar’da sivil esir olarak tutulan Sivrihisariyan kardeşlerin salıverilmesi için İsmet Paşa’dan talepte bulunmuş, Paşa da konu ile ilgili olarak gereğinin yapılması doğrultusunda 4 Aralık 1922 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti’ne telgraf çekecektir. Bkz. Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 165.

⁷⁷³ Bkz. **LBKTB**, c. 6, s. 123.

nakletmektedir. Lozan Barış Konferansı tutanakları gözden geçirildiğinde, bu yaklaşımın Türk delegasyonunun temel yaklaşımı olduğu görülmektedir.⁷⁷⁴

Esasen Ankara Hükümeti, değil ülke dışına çıkmış Ermenilerin yurda geri dönüşü, bilakis ülkede meskûn Ermenilerin mübadelesi düşüncesindedir.⁷⁷⁵ Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey, İsmet Paşa'ya yazdığı 28 Kasım 1922 tarihli telgrafta:

“Heyet-i Vekile Türkiye'deki Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesi, Türk Ortodoksların mümtâz bir hak iddia etmemek şartıyla memlekette kalmaları fikir ve kararındadır Efendim.” diyecektir.⁷⁷⁶

Bu bağlamda İngiliz, Fransız ve İtalyan murahhasları İsmet Paşa'dan, pasaportsuz ya da Türk memurlar dışındakilerden sağlamış pasaportla yurtdışına çıkanların geri dönmelerine izin verilmesini istediler. Bunların büyük çoğunluğu gayrimüslim unsurlar ve özellikle de İstanbul Rumları ve Ermeni unsur idi ve siyasi nedenlerden dolayı ülkeyi terk etmiş olan bu kimselere de af uygulamalıydı. Türk tarafı ise affın yurtdışında bulunanlara teşmil edilemeyeceğini dolayısıyla bu kimselerin ülkeye geri dönüşlerinin mümkün olmadığı yolunda değerlendirmede bulundu. Türk heyeti kendi halinde yaşayan kişilerin dönmesinde bir beis görmemekle birlikte ihtilalcilerin ve çeşitli yolsuzluklara karışmış kişilerin ülkeye dönmemesi noktasında kararlıydı. Özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve sonrasında isyan hareketlerine katılmış, cephe gerisi faaliyetleri ile büyük zararlar vermiş Ermeni ve Rumların ülkeye geri dönüşü kabul edilir bir husus değildir.⁷⁷⁷

Bu bağlamda İsmet Paşa, ülkeye geri dönme meselesi ile genel affın birbirine karıştırılmaması gerektiğini, Düzen ve asayiş sağlama ile anarşi çıkarıcı unsurlara karşı önlem alınmasının Türk milletinin en doğal hakkı olduğunu belirterek, kendi halinde yaşayan kimseler için hiçbir endişeye mahal olmadığını ancak Türk heyetinin devletin bu noktadaki hareketini sınırlayacak genel bir taahhüt altına girmeyeceğini söyledi.⁷⁷⁸

Lord Curzon ise, Türk hükümetinin hükümranlık hakkını inkâr etmediklerini ancak kendi halinde olanların geri dönüşü ile ilgili olarak, bunlara izin verilmesi için

⁷⁷⁴ İsmet İnönü, s. 139.

⁷⁷⁵ Konferansta Ermenilerin mübadelesiyle ilgili olarak bkz. Ertan, s. 215-216, 223.

⁷⁷⁶ Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 143; 4 Aralık 1922 tarihli telgraf, s. 162-163; 7 Aralık 1922 tarihli telgraf, s. 174.

⁷⁷⁷ Bkz. Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 291.

⁷⁷⁸ **a.g.e.**, s. 291.

ne isteneceğini sordu. İsmet Paşa, konunun bu unsurlar ile devlet arasında bir münasebet olduğunu, konferansın yetkisi dâhilinde bulunmadığını dolayısıyla da bir taahhütte bulunmayacağını söyledi. Ermenilerin geri dönüşü ile çok ilgili olan Lord Curzon benzer sorusunu daha sonra da tekrarlamasına karşın İsmet Paşa'nın cevabında bir değişiklik olmadı.⁷⁷⁹

Daha sonraki oturumlarda Fransız delegesi General Pellé, Türkiye'yi terk edip Suriye'ye yerleşmiş olan yüz bin civarında Ermeni olduğunu, genel affın bunlara da uygulanıp uygulanmayacağını ve bu insanların Türkiye'ye dönme haklarının olup olmayacağını sorması üzerine, İsmet Paşa görüşünü koruyarak:

“... birkaç Ermeni kalkıp Türkiye'ye gelirse, genel af yüzünden, bunlar kovuşturulmayacaklardır; şu var ki, yüz bin Ermeninin dönmesine izin verilmesi isteği, sorunun görünüşünü bambaşka bir biçime sokar; bu biçimiyle, söz konusu sorun, devletin güvenliğini doğrudan doğruya ilgilendirir. Böyle olduğu için, (İsmet Paşa), Türkiye'den ayrılmış olan kimselerin, Türkiye'ye kütle halinde dönüşleri sorununu incelemek istememektedir.” şeklinde cevap vermiştir.⁷⁸⁰

İtilâf devletleri emval-i metruke ile ilgili çıkarılmış olan kanunun feshedilmesini ve ülke dışına kaçan Ermenilerin ülkeye dönüşüne izin verilmesini istiyorlardı. İsmet Paşa genel af beyannamesinin uygulanacağını belirttikten sonra, Türkiye dışında kalanların da aftan yararlanmalarını kabul ettiğini belirttikten sonra bunların cezaen mesul olmamaktan başka bir de Türkiye'ye dönmelerini talep etmenin mümkün olmadığını ifade etti. Ona göre böyle bir uygulama Berlin Konferansından bu yana ülkede anarşi ve kanlı olayların devamını netice verecektir.⁷⁸¹ Dolayısıyla Türkiye, anarşi ve ihtilal yapanları topraklarına girmekten menetme zorundadır.

İsmet Paşa'nın ısrarla vurguladığı nokta genel af ile mültecilerin Türkiye'ye dönmeleri birbirinden ayrı konulardır ve bu mesele genel affın kapsamına girmemektedir. Diğer taraftan Paşa'ya göre, genel affa ilgili olarak, affın kapsamına o gün itibarıyla ülkede oturanlar girer ve ülke dışında olanlar aleyhine takibat yapılmaz ancak bu kimselerin ülkeye girişleri izne bağlı olur. Yüz binlerce olarak

⁷⁷⁹ Bkz. **LBKTB**, c. 1, s. 300-307.

⁷⁸⁰ Bkz. 4 Haziran 1923, Pazartesi tarihli oturum, **LBKTB**, c. 6, s. 161; İsmet İnönü, s. 139; Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 291-292.

⁷⁸¹ **LBKTB**, c. I, s. 307.

ifade edilen Ermenilerin geri dönüşü ise aftan bütünüyle ayrı bir meseledir ve barış konferansı ile çözülebilecek meselelerden değildir. Türkiye bu bağlamda hiçbir taahhüde giremez ve af meselesinin tamamıyla dışındadır.⁷⁸² İsmet Paşa'ya Heyet-i Vekile Riyaseti'nden gelen telgraflar da bu doğrultudadır. Rauf Bey, 17 Aralık 1922 tarihli İsmet Paşa'ya telgrafında, “*Birçok vekâyî ihdas ederek memleketimizi terketmiş olan Ermeni muhacirlerinin tekrar avdetlerine muvafakat edemeyeceğimizi arz eylerim*”⁷⁸³ diyecektir.

Konu İsmet Paşa'nın bu kesin tavır ifade eden konuşması ile kapanmıştır. Paşa ülke dışına giden Ermeniler ve emval-i metruke ile ilgili tasarrufların devletin egemenliği ile doğrudan bağlantılı olduğunu, konferansın bu noktada bir yetkisinin olamayacağını kesin bir dille karşı tarafa bildirmiştir.

Genel af, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 tarihleri arasında işlenmiş olan askerî ve siyasi suçlar için öngörülmüştür.⁷⁸⁴

C. e. Fener Rum Patrikhanesi'nin Statüsü

Lozan Barış Konferansı'nda azınlıklarla ilgili önemli tartışma konularından birisi de Fener Rum Patrikhanesi'nin konumu olmuştur. Lozan Konferansı'na katılan heyete verilen talimatlarda Patrikhanenin statüsü ile ilgili bir kayıt bulunmamaktadır.⁷⁸⁵ Bununla birlikte Türk heyetinin temel yaklaşımı Türk ve Rum unsurların aynı devletin çatısı altında iyi ilişkiler içerisinde, kaynaşmış olarak yaşadıklarını ancak Patrikhanenin bu iki unsurun barış içerisinde yaşamasına engel eylemlerin odak noktası olarak çalıştığını, dolayısıyla muhakkak surette ülke sınırları dışına çıkarılması gerektiği noktasındaydı.⁷⁸⁶ Özellikle Mütareke döneminde Türkler aleyhine her türlü organizasyona Patrikhane hamilik etmişti.⁷⁸⁷

⁷⁸² Bilsel, **Lozan**, c. 2, s. 292.

⁷⁸³ Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. 232.

⁷⁸⁴ **LBKTB**, c. II, s. 291.

⁷⁸⁵ Dr. Rıza Nur, 2 Mart 1923 Cuma günü TBMM gizli celsedeki tartışmalarda konuyu gündeme getirerek “*Heyet-i celile bilrki burada heyet-i celilenin hatta hükümetin hatırına bir patrikhane meselesi gelmemiştir. Bunu biz ihdas ettik...*” diyecektir. **TBMMGCZ**, 2 Mart 1339 (2 Mart 1923), İkinci İn'ikat, Üçüncü Celse, c. IV., s. 6; ayrıca bkz. Şimşir, **Lozan Telgrafları...**, s. XIV.

⁷⁸⁶ Lozan müzakerelerinde Patrikhane meselesi ve tarafların konuya yaklaşımıyla ilgili olarak bkz. Keskin, s. 783 - 786.

⁷⁸⁷ Bkz. İsmet İnönü, s. 130; Şahin, **Fener Patrikhanesi...**, s. 262-263.

Mustafa Kemal Paşa da 20 Ocak 1923 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesine verdiği demeçte konuya son derece kararlı bir şekilde yaklaşmakta, Patrikhane'yi “bir fesat ve hiyanet ocağı”, “Hıristiyan hemşehrilerimizin huzur ve refahı için de uğursuzluğa ve felakete sebep olan” olarak nitelendirmekte ve “Rum Patrikhanesi'ni artık topraklarımız üzerinde bırakamayız” diyerek hakiki yerinin Yunanistan olduğunu dile getirmektedir.⁷⁸⁸

Türk heyeti ikinci murahhası Rıza Nur'a göre ise; “...Patrikhanenin İstanbul'dan gitmesi bizim zararımızdır. Çünkü bu yılan yuvası pençemiz altında durmalıdır. O vakit deliğinden çıkarmayız. Eğer kovarsak Aynaroz'a yerleşir, istediği gibi zehrini saçar.”⁷⁸⁹ Rıza Nur, Patrikhanenin bir pazarlık unsuru olarak gündeme getirilmesi taraftarıdır. Bu yolla karşı tarafın çok önem attıkları bu kurumu ülkeden çıkarmama karşılığında çok büyük tavizler koparılacaktır. Bu noktadan hareketle Patrikhanenin İstanbul'dan çıkartılması celsede resmen teklif edilir. Ancak karşı taraftan gelen tepki hiç de Rıza Nur'un beklediği gibi değildir. Öneri bir anda bütün Hıristiyan dünyasında tartışma konusu olur. Öyle ki uzun süre komisyon görüşmelerini tıkır. İtalyan delegesi M. Montagna, 10 Ocak 1923 Çarşamba günü Ülke ve Askeri Sorunlar Komisyonu oturumunda Patrikhane konusunda Türk tarafının teklifinden dert yanarken “bu sorun, neredeyse, hiç yeri değilken ortaya çıkmıştır” diyerek bir noktada Rıza Nur'u teyit edecektir.⁷⁹⁰ Öyle anlaşılıyor ki Türk heyeti, yola çıkarırken kendisine verilen talimatta da bulunmayan bu hususu kendi inisiyatifi ve baş murahhas İsmet Paşa'nın onayı ile ortaya atmış ve bu yolla müzakerelerdeki pazarlık gücünü artırmaya çalışmıştır.

Müzakerelerde M. Montagna: “Gerçekten, Türk Temsilci Heyeti, Evrensel Patriklik'in (Patriarcat oecuménique) İstanbul'dan uzaklaştırılmasını istemiştir. Bu bir tek sorun yüzünden, yüzbinlerce insanın huzur ve rahatının askıda kalması üzülecek bir şeydir”⁷⁹¹ derken, Lord Curzon, Patrikhanenin beş yüz yıldır en çok saygı gören ruhani otorite olduğunu ve bu konumuna Fatih Sultan Mehmet tarafından verilen imtiyazlar ile geldiğini, onu izleyen sultanların da bu konumu güçlendirdiklerine vurgu yapmıştır. Curzon, konferansa geldiğinden beri kendisine

⁷⁸⁸ Hâkimiyet-i Milliye, 20 Ocak 1923'den aktaran: Şahin, **Fener Patrikhanesi...**, s. 263-264.

⁷⁸⁹ Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, s. 135.

⁷⁹⁰ Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 323.

⁷⁹¹ **LBKTB**, c. I, s. 323.

dünyanın her yanından mektuplar geldiğini ve bunlardan en çoğunun patrikhanenin konumu ile ilgili içten gelen mektuplar olduğunu belirtmiştir. Öte yandan İngiliz Dışişleri Bakanı, Amerika Birleşik Devletleri Temsilci Heyeti Başkanının konuşmasına gönderme yaparak, dünyanın en uzak bu bölgesindeki insanların Patrikhane konusunda en yakın ilgiyi göstermelerini nazarlara vermektedir.⁷⁹² Diğer taraftan neredeyse Konferansa iştirak eden ülke temsilcilerinin tamamına yakını Türkiye'nin karşısındadır.⁷⁹³

Patrikhane meselesi ile ilgili olarak Türk delegasyonunun üzerinde yoğun bir baskı oluşturulmaya çalışılmıştır. Öyle ki Lord Curzon'un kâatibi Nickholson, Rıza Nur ile görüşmesinde konu ile bütün Hıristiyanlık âleminin ilgili olduğunu, dolayısıyla Türk heyetinin İngiliz heyetini tüm Hıristiyanlık âlemine karşı izahı mümkün olmayan güç bir duruma düşüreceğini ifade ederek sözlerini bu yüzden doğabilecek muhtemel bir savaş tehdidi ile bitirmiştir.⁷⁹⁴

Diğer taraftan Yunan delegesi, 26 Aralık 1922'de yapılan toplantıda tarihî kuruluş yeri İstanbul olan Patrikhanenin ikinci ve dördüncü ekümenik konsül kararıyla, yani bütün kiliselerin kanunlarının çıktığı kararla kurulduğunu belirterek konuya teolojik bir açıklama getirmeye çalıştı. Ona göre, Patrikhane yerinden kımıldatılmaz ve sadece yeni bir konsül, taşınması ve yenilenmesi kararını verebilir. Dolayısıyla bu konu üzerine yapılmış bir politik konferanstan çıkacak hiç bir kararın Patrikhane üzerinde etkisi olamaz. Yunan delege bunun sonucu olarak konuyla ilgili tartışmalara katılmalarına gerek bile olmadığı kararını almış olduklarını belirtti.⁷⁹⁵

Yunanistan Hükümeti, Patrikhane meselesinden çok rahatsız olmuştu. Patrikhanenin gönderilmesi söylentisi ile dahi İstanbul Rumlarının şehri terk edip, Yunanistan'a sığınmalarından korkuluyordu. Bu Yunanlıların iddia ettikleri 1.000.000 mübadilin üstüne bir 300.000 daha ilave anlamına geliyordu ki ülke ekonomisinin bunu kaldırabilmesine imkân yoktu. Muhtemelen böyle bir endişeden dolayı 17 Aralık 1922'de Yunanistan Devlet Konseyi Venizelos'u, İstanbul'daki Rumların ve Patrikhanenin durumunu sağlama almadan hiçbir Antlaşmaya imza

⁷⁹² LBKTB, c. I, s. 325.

⁷⁹³ Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", **Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler**, Ankara, 1986, Gen. Kur. yay., s. 253.

⁷⁹⁴ Bkz. İsmet İnönü, s. 130.

⁷⁹⁵ Alexis Alexandris, **The Greek Minority of İstanbul and Greek Turkish Relations 1918-1974**, Atina, 1992, Centre for Asia Minor Studies, s. 88-89.

atmaması noktasında uyardı. Yunanistan Dışişleri Bakanı, 21 Aralık'ta Venizelos'a gönderdiği bir telgrafla hükümetinin Patrikhanenin din dışı imtiyazlarına getirilecek kısıtlamalara hazır olduğunu bildirdi. Ancak Patrikhanenin İstanbul'dan çıkarılması konusunda bütün dünyanın yanlarında olduğunu ve bu konuda taviz vermeyeceklerini vurguladı.⁷⁹⁶

Diğer taraftan Patrikhane'nin yerinde kalması için kamuoyu oluşturmak amacıyla Lozan'a çok sayıda Hıristiyan din görevlileri gelmişti. Rıza Nur'un anılarında geçtiği üzere Amerika'dan dört milyon Hıristiyan namına telgraf geliyor ve Amerikan delegesi bunu İkinci komisyonun müzakereleri esnasında okuyordu.⁷⁹⁷ İtilâf Devletleri delegeleri her türlü vasıtayı kullanarak Türk heyetini tehdit ediyorlar ve bu arada konferansı terk edip, üç büyük devletin Anadolu'ya savaş için ordular göndereceği şeklinde dedikodular yayılıyordu.⁷⁹⁸

Müzakerelerde Patrikhanenin ülke dışına çıkarılmasında zorluklarla karşılaşılacağı Hasan Bey'in (Saka) 1 Kânunusani 1339 (1 Ocak 1923) tarihli TBMM gizli celsesinde milletvekillerine yaptığı açıklamalardan da anlaşılmaktadır. Yine aynı açıklama metninde Türk kamuoyunun Patrikhane meselesindeki beklentileri ile ilgili ipuçları görmek mümkündür. Hasan Bey (Saka), Meclis'e hitaben yaptığı konuşmada diyor ki:

*“Patrikhanenin çıkarılması – ve şunu da arz edeyim ki, Patrikin dahi kovulmasında epey müşkilât çekileceği cereyan eden müzakerattan anlaşılmaktadır. Bir ekalliyet hukukundan mada eski patrikhaneler imtiyazat-ı mezhebiye mesail-i Sen Sinot Meclisi, diğer meclisi cismani vesair meclisleri de muhafaza etmek fikrini ileri sürdüler... Binaenaleyh Patrik İstanbul'da kalmağa muvaffak olabilirse artık eski teşkilatı vesaire ile değil alelâde bir Rum papası, alelâde bir ruhani teşkilât sıfatıyla kalacaktır. Şunu arz edeyim ki, Patrik'in İstanbul'da kalmasına katiyen söz vermiş değiliz. Noktai nazarımızda suret-i katiyede ısrar ediyoruz...”*⁷⁹⁹

Patrikhane ile ilgili müzakerelerin cereyan ettiği bir günün sabahı İngiliz baş murahhası Lord Curzon'un müşaviri Nickholson, Rıza Nur Bey'i ziyarete gelir ve

⁷⁹⁶ a.g.e., s. 89.

⁷⁹⁷ Amerikan delegasyonunun da üzerinde durduğu hususlardan birisi Patrikhane'nin İstanbul'da kalması meselesidir. Bkz. Grew, s. 76.

⁷⁹⁸ Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, s. 143.

⁷⁹⁹ Bkz. **TBMMGCZ**, Yüzaltmışaltıncı İn'ikat, 1 Kânunusani 1339 (1 Ocak 1923), Pazartesi, İkinci Celse, c. III, s. 1173.

Türk tarafının Patrikhane konusundaki katı tutumundan tehditle karışık şikâyetle bulunur. Bunun üzerine Dr. Rıza Nur, “*Bu İsmet Paşa meselesidir, bizzat kendisi meşgul oluyor, o bilir, biz karışmayız ona söylemek lazımdır*” şeklinde cevap verince konu ile ilgili olarak heyetin birlik içerisinde olmadığı, en azından Ankara Hükümetinin tüm heyeti bağlayıcı bir talimatının bulunmadığı düşüncesi karşı tarafta belirmiştir. Bu durum ise, İsmet Paşa’ya göre, doğal olarak Türk tarafının elini zayıflatmıştır.⁸⁰⁰

Oysa daha sonraları İsmet Paşa, Venizelos ile özel bir sohbetinde konunun çok farklı bir boyutta cereyan etmekte olduğunu öğrenmiştir. Paşa’nın anlattığına göre; karşı taraf, müzakerelerde sonuna kadar dayandıktan sonra, Türk tarafının halen konu üzerindeki tutumundan vazgeçmemesi durumunda alternatif çözümler düşünmüş ve Patrikhane’yi Aynaroz’a götürmeye karar vermiştir.⁸⁰¹

Nihayetinde, 10 Ocak 1923 Çarşamba günü yapılan Ülke ve Askeri Sorunlar Komisyonu oturumunda; İsmet Paşa, Patrikhanenin bundan böyle siyasi ve idari işlerle hiç meşgul olmayacağı, yalnız dinî işlerle yetineceği yolunda, Konferans önünde Müttefik Temsilci Heyetlerinin ve Yunan Temsilci Heyetinin yapmış oldukları resmî konuşmaları ve verdikleri garantileri senet saydığını ve “*başkanlığını yaptığı Temsilci heyetinin uzlaşıcı eğilimlerinin en büyük bir kanıtını ortaya koymak üzere, belirttiği şartlar içinde ve senet saymış bulunduğu garantilere dayanarak, bu tekliften vazgeçmektedir.*”⁸⁰²

D. Lozan Barış Antlaşması’nda Azınlıklar İçin Öngörülen Statü

Lozan Barış Konferansı müzakereleri sonucunda Türkiye’de azınlıkların statüsü, Azınlıkların Korunması başlığı altında yer alan 37 ile 45’inci maddeler arasındaki dokuz maddede belirlenmiştir.⁸⁰³

Azınlıkların korunması ile ilgili söz konusu maddeler, “*üstün hukuk kuralı*” olarak öngörülmüş ve bu maddelerdeki hükümlerin temel yasalar olarak tanınması

⁸⁰⁰ Bkz. İsmet İnönü, s. 130-131. Olay farklı bir yorum ve kendisine mal ettiği bir başarı olarak Rıza Nur’un hatıralarında da geçmektedir, bkz. Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, s. 157-162; Grew, s. 76.

⁸⁰¹ İsmet İnönü, s. 132.

⁸⁰² **LBKTB**, c. I, s. 332.

⁸⁰³ Bkz. **Ek I**, İsmail Soysal, s. 103-106.

kabul edilmiştir.⁸⁰⁴ Buna göre Türkiye, hiçbir iç hukuk düzenlemesinin azınlıkların korunması ile ilgili maddelerin hükümleri ile çelişkili ya da aykırı olmayacağını onaylamışlardır. Diğer taraftan Türkiye, hiçbir yasa, yönetmelik ve resmi işlemin bu dokuz maddedeki hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenmiştir.⁸⁰⁵

Antlaşmanın 38. maddesi ile Türkiye Hükümeti, doğum, milliyet, dil, soy ya da din farklılığı gözetmeksizin, Türk halkının bütününün yaşam ve özgürlüklerini, en geniş biçimde korumayı taahhüt eder. Buna göre taahhüt edilen yaşam ve özgürlükler kamu düzeni ve genel ahlak kuralları ile sınırlandırılmış, korumanın şartı olarak kamu düzeni ve genel ahlak ile bağdaşma önkoşulu getirilmiştir.

Otuz sekizinci madde ile “gayrimüslim azınlıklar” seyahat ve göç hürriyetinden bütünüyle yararlanacaklardır. Yine burada millî savunma ve kamu düzeninin korunması ile ilgili ulusal ya da mahalli boyutta ve bütün Türk yurttaşlarını kapsayan önlemler saklı kalmak kaydı ile söz konusu hürriyetler güvence altına alınmıştır.⁸⁰⁶

Antlaşmanın otuz dokuzuncu maddesi ile “gayrimüslim” azınlıkların siyasal, ekonomik ve kültürel hakları güvence altına alınmıştır. Buna göre; gayrimüslim azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla aynı medeni ve siyasal haklara sahip olacaklar, ülkenin tüm halkı din farkı gözetilmeksizin kanunlar önünde eşit olacaktır. Din, inanç ve mezhep farklılığı medeni ve siyasal haklardan yararlanmaya engel olmayacağı gibi, özellikle genel hizmetlere kabulüne, memurluğa ve memurluktaki yükselmesine ya da çeşitli meslek ve sanatları yapmasına engel olmayacaktır.

“Herhangi bir Türk yurttaşının” özel ya da ticari ilişkilerinde, din, basın, türlü yayın ve toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanmasına karşı hiçbir sınırlama getirilmeyecektir. Resmi dilin varlığı kesin olmakla birlikte, Türkçe’den başka dil ile konuşan Türk yurttaşlarına hâkimler önünde kendi dillerini “sözlü” olarak kullanabilmeleri için lazım gelen kolaylıklar gösterilecektir.⁸⁰⁷

Kırkinci madde ile gayrimüslim azınlıkların hukuken ve fiilen diğer Türk yurttaşlarına uygulanan işlemler ve sağlanan güvencelerin tıpkısından yararlanmaları

⁸⁰⁴ Bkz. Keskin, s. 232.

⁸⁰⁵ Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 37. madde: **Ek I**; İsmail Soysal, s. 103.

⁸⁰⁶ Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 38. madde: **Ek I**; İsmail Soysal, s. 103.

⁸⁰⁷ Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 39. madde: **Ek I**; İsmail Soysal, s. 103 - 104.

öngörülür. Maddenin devamında ise azınlıklara ait hayrî, dinî ve eğitim kurumları ile ilgili düzenleme yer alır. Buna göre:

*“... harcamaları kendilerince yapılmak üzere, her türlü yardım, dinsel ya da sosyal kurumları, her türlü okul ve benzeri öğretim ve eğitim kurumları kurma, yönetme ve denetleme ve buralarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapma bakımından eşit bir hakka sahip bulunacaklardır.”*⁸⁰⁸

Azınlıklara ait öğretim kurumlarını düzenleyen 41. maddeye göre ise, Türk hükümeti, gayrimüslimlerin yoğun olarak yerleşmiş buldukları kentler ve kasabalarda azınlık ilkokullarının kendi dilleriyle öğrenim görmeleri için gerekli kolaylığı gösterecektir. Ancak bu Türk Hükümetinin söz konusu okullarda Türk dilinin öğretilmesini zorunlu kılmasına engel değildir.

Diğer taraftan, gayrimüslimlerin önemli oranda buldukları kent ve kasabalarda, devlet bütçesi, belediye bütçesi ya da benzeri bütçelerde eğitim, din ya da yardım amacıyla genel gelirlerden ayrılmış paralardan yararlanma ve ödenek ayrılması konusunda hakça bir pay alacaklardır. Bu yardımlar ilgili kurumların yetkili temsilcilerine ödenecektir.⁸⁰⁹

Gayrimüslim azınlıkların kişi ya da aile statüleri ile ilgili olarak çıkacak sorunların çözümünde söz konusu azınlıkların törelerine uygun olarak her türlü yasal düzenleme taahhüt edilmektedir. Bu düzenlemeler Türkiye Hükümeti ile azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden oluşan özel komisyonlarda düzenlenecektir. Eğer bir ihtilaf vuku bulursa bu ihtilafın çözümü için Türkiye Hükümeti ile Milletler Cemiyeti Meclisi birlikte olarak, Avrupalı hukukçular arasından Avrupalı bir üst hakem atayacaklardır.⁸¹⁰

Diğer taraftan yine 42. madde ile azınlıkların ibadethaneleri, mezarlıkları ve vakıf ve hayır kurumları Türk Hükümetinin koruması altına alınmıştır. Buna göre Türk Hükümeti, azınlıklara ait kilise, havra, mezarlık ve diğer dinsel kurumlarını her türlü koruyuculukla yükümlüdür. Hükümet, azınlıkların halen mevcut vakıflarına, dinsel ve yardım kurumlarına her türlü kolaylığı gösterecek ve izinleri verecektir.

⁸⁰⁸ Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 40. madde: **Ek I**; İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 104.

⁸⁰⁹ Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 41. madde: **Ek I**; İsmail Soysal, s. 104.

⁸¹⁰ Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 42. madde: **Ek I**; İsmail Soysal, s. 104.

Aynı zamanda Hükümet, yeni dinî ve hayrî kurumların yenilerinin kurulması için, benzer diğer özel kurumlara sağlanan gerekli kolaylıkları gösterecektir.⁸¹¹

Gayrimüslim Türk yurttaşları, inançlarına aykırı ya da dinsel ayinlerini bozucu herhangi bir işlem yapmaya zorlanamayacaktır. Bu bağlamda, ilgili dinsel grubun üyeleri kendilerine ait tatil gününde mahkemelerde bulunmaktan ya da kanun gereği yapma zorunda buldukları işlemlerden kaçınmaları nedeniyle bir hak kaybına maruz kalmayacaklardır. Ancak bu durum onların, kamu düzeninin sağlanması açısından diğer tüm Türk vatandaşlarının bağlı oldukları yükümlülüklerden bağışık olması anlamına gelmemektedir.⁸¹²

Kırk dördüncü madde ile Türk Hükümeti, otuz yedi ile kırk üçüncü madde arasındaki yükümlülüklerin gayrimüslim azınlıkları ilgilendirdiği ölçüde uluslar arası toplumu ilgilendirici nitelikte olduğunu ve Milletler Cemiyeti'nin güvencesi altına konulmasını kabul eder. Söz konusu yükümlülükler Milletler Cemiyeti Meclisinde çoğunlukla alınan bir karar olmadan değiştirilemez. Milletler Cemiyeti Meclisi çoğunluğunca, usulüne uygun olarak alınacak bir kararı Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya reddetmemeyi yükümlenmişlerdir. Türkiye, Milletler Cemiyeti üyelerinden her birisinin yukarıda saydığımız yükümlülüklerden herhangi birisine aykırılık olması ya da olma tehlikesi üzerine Meclisin dikkatini çekmeye yetkili olacağını ve Meclisin duruma bağlı olarak uygun ve etkin sayılacak bir davranışta bulunabileceğini ve yönerge verebileceğini kabul etmektedir.

Aynı zamanda Türk Hükümeti, anlaşma maddeleri ile ilgili hukuki sorunlarda taraf diğer devletlerden herhangi biri ya da Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden herhangi birisi ile anlaşmazlığa düştüğünde bu ihtilafın, Milletler Cemiyeti Antlaşmasınının 14. maddesi gereğince uluslar arası bir anlaşmazlık olarak kabulünü yükümlenir.⁸¹³ Buna bağlı olarak da Türkiye, doğabilecek bir anlaşmazlığın karşı taraf talepte bulunursa, Uluslar arası Daimi Adalet Divanına götürülmesini kabul etmektedir. Daimi Adalet Divanı kararı ise istinaf edilemeyip Milletler Cemiyeti

⁸¹¹ Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 42. madde: **Ek I**; İsmail Soysal, s. 104-105.

⁸¹² Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 43. madde: **Ek I**; İsmail Soysal, s. 105.

⁸¹³ 25 Ocak 1919 tarihli Milletler Cemiyeti Yasası 14. madde: “*Konsey Uluslar arası Sürekli Adalet Divanı kurulması için bir tasarı hazırlamak ve bunu Cemiyet üyelerine sunmakla görevlidir. Divan, tarafların kendisine sunacakları uluslar arası nitelikte her türlü uyuşmazlıklara bakacaktır. Divan, bundan başka, Konsey ya da Genel Kurulca kendisine sunulacak herhangi bir uyuşmazlık ya da sorun üzerine, danışma niteliğinde görüşünü bildirecektir.*” İsmail Soysal, s. 416.

Antlaşmasının 13. maddesi⁸¹⁴ gereğince verilmiş bir kararın güç ve hükmünün tıpkısına sahip olacaktır.⁸¹⁵

Azınlıkların korunmasına ilişkin maddelerin sonuncusu olan 45. maddeye göre ise Türkiye’de gayrimüslim azınlıklara tanınan haklar, Yunanistan tarafından da kendi topraklarında bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır.⁸¹⁶

E. Azınlıklar Çerçevesinde Sevr ile Lozan’ın Mukayesesi

Sevr Barış Antlaşması 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevres’de imzalanmıştır. Antlaşmanın tarafları; İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya ile Müttefik devletler tarafında bulunan, Ermenistan, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Çeko-Slovakya, karşı tarafta ise Türkiye’dir. Antlaşmanın Azınlıkların Korunması başlıklı Dördüncü Bölümü, madde 140 ile madde 151 arasında içermektedir.⁸¹⁷

24 Temmuz 1923 tarihinde Lausanne’da imzalanan Lozan Barış Antlaşması ise İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devletleri ile Türkiye arasında imzalanmıştır. Antlaşmanın Birinci Bölümü olan Siyasal Hükümler ana başlığının, Üçüncü Kesimini oluşturan Azınlıkların

⁸¹⁴ 25 Ocak 1919 tarihli Milletler Cemiyeti Yasası 13. madde:

“(1) Cemiyet üyeleri, aralarında kendi görüşlerine göre bir hakem ya da yargısal çözüm yoluna gitmeyi gerektiren bir uyuşmazlık çıkar ve bu uyuşmazlık diplomasi yolundan tatmin edici biçimde çözülemezse, sorunun tümünü bir hakemliğe ya da yargısal çözüme bağlamak konusunda anlaşmışlardır.

(2) Genellikle hakem ya da yargısal çözüm yolundan çözüme kavuşturmağa imkânlı uyuşmazlıkların kapsamı içine, bir anlaşmanın yorumlanması, Devletler Hukukuna ilişkin herhangi bir sorun, kanıtlandığında uluslar arası bir yükümlüğün bozulmasına neden olacak herhangi bir olayın gerçeğe uygunluğu ya da böyle bir bozulmanın gerektireceği zarar-gideriminin (réparation) niteliği ve niceliğine ilişkin uyuşmazlıkların girdiği açıklanır.

(3) Uyuşmazlık Uluslar arası Sürekli Adalet Divanına ya da Tarafların gösterecekleri ya da aralarında daha önce yapılmış Sözleşmelerle öngörülen herhangi bir yargısal makama ya da mahkemeye sunulacaktır.

(4) Cemiyet üyeleri verilen hükümleri iyi niyetle uygulamayı ve bunlara uyan Cemiyet üyelerine karşı savaşa başvurmamağı yükümlenir. Hükmün uygulanmaması durumunda, Konsey bunun uygulanmasını sağlayacak önlemleri önerir.” İsmail Soysal, s. 416.

⁸¹⁵ Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 44. madde: **Ek I**; İsmail Soysal, s. 105.

⁸¹⁶ Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 45. madde: **Ek I**; İsmail Soysal, s. 106.

⁸¹⁷ Sevr Barış Antlaşması’nın metni için bkz. Meray –Olca; s. 43-179.

Korunması bölümü madde 37 ile madde 45 arasındaki dokuz maddeyi içermektedir.⁸¹⁸

Sevr Barış Antlaşması'nın Azınlıkların Korunması bölümünün ilk maddesi olan 140. madde hükümleri, Lozan Barış Antlaşması'nın Azınlıkların Korunması bölümündeki ilk madde olan 37. madde hükümleri ile benzerlik arz etmektedir. Buna göre hiçbir yasal düzenlemenin ilgili bölüm maddelerinin öngördüğü hükümlerden üstün olamayacağı Türkiye tarafından yükümlenmiştir. Hükümün esasını etkilemeyecek tek farklılık Sevr Barış Antlaşması'nda yasa ve tüzüklere ek olarak Padişah İradesinin "*İrade-i Seniye*" de eklenmiş olmasıdır.⁸¹⁹

Sevr Barış Antlaşması 141. madde ile düzenlenen temel hak ve özgürlükler Lozan Barış Antlaşması'nda 38. madde ile düzenlenmiştir. Sevr'deki maddede "dil, soy ve din ayrımı yapılmaksızın" denilerek azınlık tanımı soy ve dil azınlıklarını da kapsayacak şekilde geniş tutulurken, Lozan Barış Antlaşması'nın ilgili maddesinde "gayrimüslim azınlıklar" kavramıyla azınlık tanımının kapsamı soy ve dil azınlıklarından soyutlanarak din esasına göre tanımlamaya dönülmüştür. Diğer taraftan Lozan'da temel hak ve özgürlüklerin kullanımında "kamu düzeni, genel ahlak ve millî savunma" sınırlaması konulmuştur.

Sevr Barış Antlaşması, 142. madde ile 1 Kasım 1914 tarihinden sonraki din değiştirmelerin tanınmayacağı öngörülmüştür. Yine aynı tarihten başlayarak toplu öldürmeler ve verilen zararları tazmin için tutuklanmış, gözaltına alınmış, yok edilmiş ya da zorla götürülmüşlerin bulunması için Osmanlı makamları tüm desteği göstereceklerdir. Aynı zamanda söz konusu kişiler ve ailelerinin şikâyetlerini dinlemek ve soruşturmak amacıyla Milletler Cemiyeti Konseyince atanacak karma komisyonların çalışmalarını kolaylaştıracaktır. Lozan Barış Antlaşmasıyla bu madde tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Sevr Barış Antlaşması, 143. maddesine göre; Türkiye, soy azınlıklarından olan kişilerin karşılıklı ve gönüllü göçlerine dair Müttefik Devletlerin uygun görecekları hükümleri tanımayı yükümlenir. Yunanistan ve Türkiye, Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren altı ay içerisinde Yunanistan'a aktarılan ya da

⁸¹⁸ Lozan Barış Antlaşması'nın metni için bkz. Ek I; İsmail Soysal, s.103-106.

⁸¹⁹ Sevr Barış Antlaşması ile Lozan Barış Antlaşmasının Azınlıkların Korunması başlıkları altındaki hükümlerinin tablo halinde karşılaştırması için bkz. Ürer, s. 309-315.

Osmanlı kalan topraklardaki Türk ve Yunan soylu halkın karşılıklı ve gönüllü göçüne ilişkin özel bir Antlaşma yapacaklardır. Bir Antlaşmaya varılamaması durumunda taraflar Milletler Cemiyeti Konseyine başvurma hakkına sahiptirler ve Konsey sözü edilen anlaşmanın koşullarını saptayacaktır.

Lozan Barış Antlaşması, azınlıkların Korunması bölümünde karşılıklı göç ya da nüfus mübadelesi ile ilgili bir hüküm bulunmamakla birlikte,⁸²⁰ Lozan'a bağlı ek protokol olarak imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol,⁸²¹ Sevr'deki bu maddenin karşılığı olarak değerlendirilebilir. Aradaki fark, Lozan'da imzalanan protokolün Konferans henüz tamamlanmadan imzalanmış olması ve zorunluluk içermesidir. Diğer taraftan Sevr Barış Antlaşmasında soy azınlıklarından olan kişilerin gönüllü göçü zikredilirken, Lozan'da "*Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Müslüman dininden Yunan uyrukların*" karşılıklı mübadelesi öngörülmektedir. Sevr'de tarafların bir anlaşmaya varamamaları durumunda Milletler Cemiyeti konseyine başvurma hakkı ve Konseyin anlaşma koşullarını düzenleme yetkisi bulunurken, Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'ün 11. maddesi uyarınca oluşturulacak Karma Komisyonlar görev yapacaklardır. Karma Komisyonun üyelerinden üçünü Birinci Dünya Savaşı'na katılmamış devletlerin uyruklarından Milletler Cemiyeti Konseyi seçecektir. Karma komisyon ihtiyaca göre alt komisyonlar oluşturabilecek ve bunların yetkilerini kendisi belirleyecektir. Karma Komisyon, taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesinden, "*Sözleşme yüzünden ortaya çıkabilecek tüm sorunları karara bağlamağa tam yetkili olacaktır.*"⁸²²

Sevr Barış Antlaşmasınının 144. maddesi 1915 Ermeni tehciri sonrası emval-i metruke ile ilgili düzenlemeleri, gönderilenlerin geri dönüşünü ve mallarının iadesini ve bu iadeyi sağlamakla görevli hakemlik komisyonlarının kuruluş, görev ve yetkilerini belirler. Lozan Barış Antlaşmasında Sevr'deki bu düzenlemeye tekabül eden ya da emsal olabilecek bir düzenleme bulunmamaktadır.

⁸²⁰ Bkz. **Ek I**.

⁸²¹ Antlaşmanın metni için Bkz. **Ek III**.

⁸²² Bkz. Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol, 11. madde, **Ek III**; İsmail Soysal, s. 188.

Sevr Barış Antlaşması 145. madde ile Lozan Barış Antlaşması 37. madde gerek lafız gerekse içerik açısından birbirine oldukça yakındır.⁸²³ Her iki madde, yurttaşlık hakları ile siyasal haklarını; din, inanç ve mezhep özgürlüğü; kamu hizmetlerine kabul edilme, yükselme, onurlanma ve çeşitli iş ve meslek kollarında çalışma haklarını ve gerek özel, gerek ticaretle, din, basın ve her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarda ve mahkemelerde kendi dilini konuşabilme konusunda kısıtlama getirilememesini içermektedir.

Her iki Antlaşmadaki içerik farklılığı; Lozan'da "Müslüman olmayan azınlıklara mensup" kaydının bulunması dolayısıyla azınlık tanımında dinin kıstas olarak alındığı bir yaklaşımın vurgulanmasıdır. Diğer taraftan Sevr'deki ilgili madde üçüncü bentte "soy azınlıklarının" nisbî temsil ilkesine dayalı bir seçim sistemi düzenleme tasarısı Osmanlı Hükümetine yüklenmektedir. İçerikteki bir diğer farklılık ise maddenin son bendindeki "Resmi dilin varlığı kuşkusuz olmakla birlikte..." kaydının bulunmasıdır. Lâfız itibarıyla farklılık, Sevr'de "Bütün Osmanlı uyrukları", "Osmanlı Hükümeti" , "Osmanlı uyuğu" ibarelerine karşın Lozan'da, "Türkiye'nin tüm halkı" ve "Türk yurttaşı" şeklindeki farklılıktır.

Sevr Barış Antlaşması, 146. madde; yabancı üniversite ve okulların denkleğinin Osmanlı Hükümetince tanınmasını içermektedir. Lozan Barış Antlaşması'nda bu içerikte bir madde bulunmamaktadır.

Sevr Barış Antlaşması, 147. madde; soy, din ya da dil azınlıklarından olan Osmanlı uyruklarının, hem hukuki açıdan hem de uygulamada diğer Osmanlı

⁸²³ Örneğın Sevr Barış Antlaşması'nda: "Din, inanç ya da mezhep ayrılığı, hiçbir Osmanlı uyuğunun yurttaşlık haklarıyla (medenî haklarıyla) siyasal haklardan yararlanmasına, özellikle kamu hizmetlerine ve görevlerine kabul edilme, yükseltilme onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır." derken, Lozan Barış Antlaşması'nda: "Din, inanç ya da mezhep farkı hiçbir Türk yurttaşının medeni ve siyasal haklardan yararlanmasına ve özellikle genel hizmetlere kabulüne, memurluğa ve yukarı derecelere ulaşmasına, ya da çeşitli meslekleri ve sanatları yapmasına bir engel sayılmayacaktır" demektedir. Yine Sevr Barış Antlaşması metninde: "Herhangi bir Osmanlı uyuğunun, gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın, ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında, dilediğı bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır. Türkçe'den başka bir dil konuşan Osmanlı uyruklarına, mahkemelerde ister sözlü ister yazılı olsun, kendi dillerini kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır." derken, Lozan Barış Antlaşması'nda: "Herhangi bir Türk yurttaşının gerek özel ya da ticaret ilişkilerinde, gerek din, basın ya da her türlü yayın konusunda ve gerek toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanmasına karşı hiçbir sınır konulmayacaktır. Resmi dilin varlığı kuşkusuz olmakla birlikte, Türkçe'den başka dil ile konuşan Türk yurttaşlarına yargıçlar önünde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri için gerekli kolaylıklar gösterilecektir." denilmektedir.

uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden yararlanacaklarını, bu bağlamda bağımsız olarak ve Osmanlı makamlarının hiçbir biçimde müdahale edemeyecekleri, giderlerini kendileri ödemek üzere her türlü hayır kurumlarıyla, dinî ya da sosyal kurumlar, ilk, orta ve yüksek okullar ile başka her tür öğretim kurumları açabileceklerdir. Bu kurumlarda kendi dillerini serbestçe kullanabilecekler ve kendi dinlerini de serbestçe icra edeceklerdir. Bu müesseseleri kurmak, yönetmek ve denetlemek konularında eşit haklara sahip olacaklardır. Buna mukabil Lozan Barış Antlaşması, 40. maddeye göre, Gayrimüslim azınlıklara mensup Türk vatandaşları, hukuken ve fiilen diğer Türk yurttaşlarına uygulanan işlemlerin ve sağlanan güvencelerin tıpkısından yararlanacaklardır. “Özellikle harcamaları kendilerince yapılmak üzere, her türlü yardım, dinsel ya da sosyal kurumları, her türlü okul ve benzeri öğretim ve eğitim kurumları kurma, yönetme ve denetleme ve buralarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapma bakımından eşit bir hakka sahip bulunacaklardır.”⁸²⁴

Azınlıklara ait eğitim ve hayır kurumlarının genel bütçe ve belediye bütçelerinden pay almalarını düzenleyen Sevr Barış Antlaşması 148. madde ise şu şekildedir:

“Soy, dil ya da din azınlıklarından olan Osmanlı uyruklarının önemli bir oranda buldukları kentlerde ya da bölgelerde, söz konusu azınlıklar, Devlet bütçesi ile belediyeler bütçesi ya da öteki bütçelerce eğitim ya da hayır işlerine genel gelirlerden (kamu gelirlerinden) sağlanacak paralardan yararlanmaya hak gözetirliğe uygun bir ölçüde katılacaklardır. Söz konusu bu paralar, ilgili toplulukların yetkili temsilciliklerine verilecektir”⁸²⁵

Buna karşın benzer konular Lozan Barış Antlaşması'nın 41. maddesinde düzenlenmiştir:

“Genel öğretim konusunda Türk Hükümeti, Müslüman olmayan yurttaşların önemli bir oranda yerleşmiş oldukları kentler ve kasabalarda, bu Türk yurttaşlarının çocuklarının ilkokullarda kendi dilleriyle öğretim görmelerini sağlamak üzere, gerekli kolaylığı gösterecektir. Bu hüküm Türk Hükümetinin söz konusu okullarda Türk dilinin öğretilmesini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır.

⁸²⁴ İsmail Soysal, s. 104.

⁸²⁵ Meray – Olcay; s. 88.

Müslüman olmayan azınlıklara ilintili Türk yurttaşlarının önemli oranda yerleşmiş oldukları kentler ve kasabalarda, bu azınlıklar devlet bütçesi, belediye ya da benzeri bütçelerde eğitim, din ya da yardım amacıyla genel gelirlere verilecek paralardan yararlanma ve ödenek ayrılması konusunda hakça bir pay alacaklardır. Söz konusu paralar ilgili kurumların yetkili temsilcilerine ödenecektir.”⁸²⁶

Sevr Barış Antlaşması 149. madde ile Türkiye’deki bütün soy azınlıklarının kilise ve okul konularındaki özerkliğinin Osmanlı Hükümeti’nce tanınmasını ve saygı gösterilmesini hükme bağlamaktadır. Diğer taraftan hükümet Sevr hükümleri ile çelişmeyen daha önceki yüzyıllarda verilmiş tüm imtiyazları kabul etmek durumundadır. Bunlar, Sultanlar tarafından verilmiş fermanlar, hat’lar, beratlar ve bu gibi özel buyruklar ya da fermanlarla, nezaret ya da Sadrazamlık buyruklarıdır. Bu çerçevede Osmanlı Hükümetinin bunları kaldırma, sınırlandırma ya da değiştirme amacıyla getirdiği tüm kararname, yasa, yönetmelik ve genelgeler geçersiz sayılacaktır.⁸²⁷

Sevr Barış Antlaşması 150. madde ile getirilen düzenleme ise karşılığını Lozan Barış Antlaşması 43. maddede bulur. 150. madde ile öngörülen çerçeve şudur:

“Hıristiyan ya da Yahudi dininden Osmanlı uyruklarının önemli oranda oturdukları kentlerde ve bölgelerde, Osmanlı Hükümeti, bu Osmanlı uyruklarının inançlarına ya da dinsel uygulamalarına bir saldırı sayılabilecek herhangi bir eylemi yapmağa zorlanmamalarını ve hafta tatili günlerinde mahkemelerde hazır bulunmamalarını ya da yasal bir işlemi yerine getirmemeleri yüzünden, haklarını hiçbir biçimde yitirmemelerini yükümlenir. Bununla birlikte, bu hüküm, bu Hıristiyan ya da Yahudi Osmanlı uyruklarını, kamu düzeninin korunması için, bütün öteki Osmanlı uyruklarına yükletilen yükümlülükler dışında tutar anlamına gelmeyecektir.”⁸²⁸

Lozan Barış Antlaşması, 43. madde de birkaç kelime değişikliği dışında içerik olarak Sevr’in 150. maddesine oldukça yakındır:

“Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları, inançlarına aykırı ya da dinsel ayinlerini bozucu herhangi bir işlem yapmaya zorlanamayacakları gibi,

⁸²⁶ İsmail Soysal, s. 104.

⁸²⁷ Bkz. Meray – Olcay; s. 88-89.

⁸²⁸ Meray – Olcay; s. 89.

hafta tatilleri günü mahkemelerde hazır bulunmaktan ya da herhangi bir yasal işlemin yapılmasından kaçınmaları nedeniyle, onların hiçbir hakkı ortadan kalkmayacaktır.

Bununla birlikte, bu hüküm sözkonusu Türk yurttaşlarının, kamu düzeninin korunması bakımından, öteki Türk yurttaşlarının bağlı olduğu yükümlerden bağışık kılmayacaktır.”⁸²⁹

Lozan Barış Antlaşmasının azınlıkların korunmasına ilişkin 42. maddesi Sevr’de tam olarak karşılığını bulamaz. Antlaşmanın imzalanmasından sonra bir sorun kaynağı olacak ve gayrimüslim cemaatlerin feragatlerinin resmen beyan etmeleriyle çözümlenecektir. Zira maddenin içeriği devletin egemenlik haklarını doğrudan zedelemekte ve dış müdahalelere kapı aralamaktadır.

42. maddeye göre; Türkiye Hükümeti söz konusu azınlık mensuplarının kişi ya da aile statüleri konusunda ortaya çıkacak sorunlarda bu azınlık gruplarının töre ve geleneklerine çerçevesinde çözümü için her türlü hükümleri koymayı taahhüt etmektedir.⁸³⁰

Azınlıkların kişi ve aile statüleri ile ilgili hükümler Türkiye Hükümeti ile söz konusu azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden oluşan özel komisyonlarda düzenlenecektir. Eğer taraflar arasında bir anlaşmazlık olursa, Türkiye hükümeti ile Milletler Cemiyeti Meclisi, birlikte Avrupalı hukukçular arasından bir üst hakem atayacaktır.⁸³¹

Sevr Barış Antlaşması’nın Azınlıkların Korunması ile ilgili Dördüncü Bölümün son maddesi olan 151. maddeye göre: “Başlıca Müttefik Devletler, bu bölümdeki hükümlerin yerine getirilmesini güvence altına almak için ne gibi önlemler alınması gerektiğini, Milletler Cemiyeti Konseyi ile birlikte inceledikten sonra saptayacaklardır. Osmanlı Hükümeti, bu konuda alınacak bütün kararları şimdiden kabul ettiğini bildirir.”⁸³² Bu şekilde bir yaklaşımla İtilâf Devletleri, ucu açık bir yaklaşım sergilemekte ve zaten egemenlik açısından varlığı ile yokluğu arasında net bir çizgi olmayan Osmanlı Devletini koşulsuz şartsız, büsbütün kontrolleri altına alma kararlılığındadırlar.

⁸²⁹ İsmail Soysal, s. 105.

⁸³⁰ Bkz. **Ek I**.

⁸³¹ Lozan Barış Antlaşması 42. madde metni için bkz. **Ek I**; İsmail Soysal, s. 104-105.

⁸³² Meray –Olcay; s. 89.

Lozan Barış Antlaşması'nın Sevr Barış Antlaşmasının 151. maddesindeki düzenlemelere tekabül eden maddesi, 44. maddedir. 44. madde, gayrimüslim azınlıklar ile ilgili düzenlemeleri uluslar arası boyuta taşımakta ve: *“Türkiye, işbu Kesimin yukarıdaki Maddelerinin, Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıklarına ilişkin bulunduğu ölçüde, uluslar arası toplumu ilgilendirici nitelikte yükümler getirdiğini ve onların Milletler Cemiyeti güvencesi altına konulmasını kabul eder. İşbu hükümler Milletler Cemiyeti Meclisinde çoğunlukla alınan bir karar olmaksızın değiştirilemeyecektir. Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya Milletler Cemiyeti Meclisinde işbu maddeler konusunda, yöntemine uygun biçimde, çoğunlukla kabul edilecek olan herhangi bir değişikliği reddetmemeyi bu Antlaşma ile yükümlenirler....*

...Bundan başka, Türkiye, işbu maddelere ilişkin hukuksal ya da edimsel sorunlarda, Türkiye Hükümeti ile bağıtlı öteki devletlerden herhangi biri ya da Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden herhangi bir devlet arasında görüş ayrılığı ortaya çıkınca bu anlaşmazlığın, Milletler Cemiyeti Antlaşmasının 14. maddesi uyarınca, uluslar arası nitelikte bir anlaşmazlık gibi sayılmasını kabul eder.

Türkiye Hükümeti, bu türden olan herhangi bir anlaşmazlığın, öteki taraf istemde bulunursa, Uluslararası Daimi Adalet Divanına götürülmesini kabul eder. Daimi Divan kararı istinaf edilmeyip Milletler Cemiyeti Antlaşmasının 13. maddesi uyarınca verilmiş bir kararın güç ve hükmünün tıpkısına sahip olacaktır.”⁸³³

Lozan Barış Antlaşması'nın Azınlıkların Korunması bölümünün son maddesi olan 45. madde ile söz konusu bölümde Türkiye'de gayrimüslim azınlıkların korunması ile hakların Yunanistan tarafından da kendi topraklarındaki Müslüman azınlığa tanındığı hükmü getirilmektedir. Bu maddenin ise Sevr Barış Antlaşması, Azınlıkların Korunması Bölümünde karşılığı bulunmamaktadır.

⁸³³ İsmail Soysal, s.105.

F. Azınlık Cemaatlerinin Lozan Barış Antlaşmasınının 42.

Maddesi Hükümlerinden Feragatleri

Türk Medeni Kanunu, Şubat 1926'da TBMM'de kabul edilmiş ve yaklaşık sekiz aylık bir geçiş sürecinden sonra Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Medeni Kanunun yürürlüğe girmesinden önce azınlık cemaatleriyle Lozan Barış Antlaşması'nın 42. maddesi ile ilgili görüşmeler yapılmıştır.⁸³⁴

Lozan Barış Antlaşması'nın 42. maddesine göre:

“Türkiye Hükümeti Müslüman olmayan azınlıkların aile ya da kişi statüleri konusunda, bu sorunların sözü geçen azınlıkların törelerine göre çözümlenmesine uygun her türlü hükümleri koymayı kabul eder.

İşbu hükümler Türkiye Hükümeti ile ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden oluşan özel komisyonlarda düzenlenecektir. Anlaşmazlık olursa, Türkiye Hükümeti ile Milletler Cemiyeti Meclisi, birlikte Avrupalı hukukçular arasından bir üst hakem atayacaktır.

Türkiye Hükümeti söz konusu azınlıkların Kiliseleri, Havraları, mezarlıkları ve öteki dinsel kurumlarına her türlü koruyuculuğu göstermeyi yükümlenir. Bu azınlıkların bugün Türkiye'de bulunan Vakıflarına ve dinsel ve yardım kurumlarına her türlü kolaylığı gösterecek ve izinleri verecek ve yeni dinsel ve yardım kurumları kurulması için, benzeri öteki özel kurumlara sağlanmış olan gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir.”⁸³⁵

Görüldüğü gibi, Lozan Barış Antlaşması'nın yukarıda aktardığımız söz konusu maddesi, azınlıklarla ilgili herhangi bir uyuşmazlık durumunda Milletler Cemiyeti Meclisi'ne müdahil olma hakkı tanımaktadır. Bu durumda Cemiyet, azınlık haklarının ihlali noktasında denetim fonksiyonu icra etme mevkiindedir. Nitekim Antlaşmanın imzalanmasından sonra Milletler Cemiyeti'ne başvurular da görülecektir. Bilinen bir olay, 30 Ocak 1925 tarihinde Fener Rum Patriğinin mübadele kapsamında sayılıp sınır dışı edilmesiyle yaşanan kriz⁸³⁶ esnasında

⁸³⁴ BCA, Tarih: 25.10.1925, Sayı: -, Dosya: 94A27, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 108.709..29. Alexandris, s. 135.

⁸³⁵ İsmail Soysal, s. 104.

⁸³⁶ Bkz. Sofuoğlu, **Fener Rum Patrikhanesi...**, s. 156.

Yunanistan'ın Lozan Barış Antlaşmasınının 44. maddesine dayanarak Milletler Cemiyetine yaptığı başvurudur.⁸³⁷

Diğer bir başvuru ise, Katolik Ermeni bir din adamının, birçok konuyla birlikte azınlıkların devlet memuru olamamalarını da içeren şikâyetidir. Milletler Cemiyeti, Azınlık Komisyonu konuyu görüşür ve Türk Hükümetinin “başvurdukları takdirde diğer vatandaşlar gibi değerlendirilirler” cevabını yeterli bulur.⁸³⁸

Ancak pratikte, en azından cemaatlerin buradaki haklarından feragat ettikleri 1925 yılı sonuna kadar, bu türden bir müdahalenin görülmemesi daha sonrası için bir müdahalenin olmayacağı yolunda bir delil teşkil etmemektedir. Dolayısıyla “*millî egemenlik*” hususunda çok hassas olan Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'nın böyle bir dış müdahale ihtimaline karşı rahatsız olmamaları ve bir önlem düşünmemeleri akla uzak düşmektedir.

Lozan Barış Antlaşması'ndan sonraki dönemde kamuoyu ve siyasi iradenin zihnini meşgul eden konulardan biri Lozan'ın 42. maddesi bağlamında azınlıkların durumu oldu. Azınlıkların Türk toplumu ile entegrasyonunun önünde en büyük engel 42. madde ile getirilen hükümlerdi. Bir anlamda Osmanlı “*millet sistemi*”ne benzer bir yapı devam edecekti. Oysa Cumhuriyet, imtiyazsız ve kaynaşmış bir ulus-devlet kurarken söz konusu böyle bir yapı daha başlangıçtan bu ulus-devlet inşasının daha doğuştan arızalı olduğu anlamına geliyordu. Madde ile cemaat dinî otoriteleri, evlenme, boşanma, miras, velayet gibi aile hukukuna ilişkin konularda yetki sahibi oluyorlardı.

Lozan Barış Antlaşması'nın azınlıkların korunmasıyla ilgili maddelerinin can alıcı bir özelliği de Antlaşmanın azınlıklarla ilgili hükümlerinin hiçbir şekilde değiştirilememesidir. Bu bağlamda 42. madde hükümleri de kendisinden hiçbir yasal düzenlemenin üstün olamayacağı kurallardı. Azınlıkların korunması ile ilgili ilk madde olan 37. maddeye göre “*Türkiye, 38.den 44.e dek maddelerde belirtilen hükümlerin temek yasalar olarak tanınmasını ve hiçbir yasa, hiçbir yönetmelik ve hiçbir resmi işlemin bu hükümlerle çelişkili ya da onlara aykırı olmamasını ve hiç bir*

⁸³⁷ Patrik Konstantinos, konusu Türklerin Rumlara uyguladıkları baskılar olan Kara Kitap'ın yazarıdır. 17 aralık 1924'de VI. Konstantinos adıyla patrik seçilir. Bkz. Elçin Macar, **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi**, İstanbul, 2003, İletişim yay., s. 127-138. Mahmut H. Şakiroğlu, “*Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar*”, **Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, Ankara, 1985, TTK yay., s. 232. Ladas, s. 414-416.

⁸³⁸ Macar, s. 168.

yasanın, hiçbir yönetmeliğin ve hiçbir resmi işlemin sözkonusu hükümlere üstün sayılmamasını yükümlenir.”⁸³⁹

Diğer taraftan 44. madde ile “Türkiye, işbu Kesimin yukarıdaki Maddelerinin, Türkiye’nin Müslüman olmayan azınlıklarına ilişkin bulunduğu ölçüde, uluslar arası toplumu ilgilendirici nitelikte yükümler getirdiğini ve onların Milletler Cemiyetinin güvencesi altına konulmasını kabul eder. İşbu hükümler Milletler Cemiyeti Meclisinde çoğunlukla alınan bir karar olmaksızın değiştirilemeyecektir...

Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden her birinin bu yükümlülüklerden her hangi birine aykırılık olması ya da olma tehlikesi üzerine, buna Meclisin dikkatini çekmeğe yetkili olacağını ve Meclisin, duruma göre, uygun ve etkin sayılacak bir davranışta bulunabileceğini ve yönerge verebileceğini kabul eder...

....görüş ayrılığı ortaya çıkınca bu anlaşmazlığın, Milletler Cemiyeti Anlaşmasının 14. maddesi uyarınca, uluslar arası nitelikte bir anlaşmazlık gibi sayılmasını kabul eder.

Türkiye Hükümeti bu türden olan herhangi bir anlaşmazlığın, öteki taraf istemde bulunursa, uluslar arası Daimi Adalet Divanına götürülmesini kabul eder. Daimi divan kararı istinaf edilmeyip Milletler Cemiyeti Antlaşmasının 13. Maddesi uyarınca verilmiş bir kararın güç ve hükmünün tıpkısına sahip olacaktır.”⁸⁴⁰

Diğer taraftan asırların kapitülasyon derdini çekmiş bir toplumun ve siyasi iradenin bu konudaki hassasiyeti anlaşılır bir durumdur. Çeşitli imtiyazlarla toplumdan farklı ve üstün bir konum arz eden gayrimüslim unsurların durumu ulusal hafızada henüz tazeydi. Yakın zamana kadar, sağlanan ayrıcalıklarla “*millet-i hâkime*” olarak nitelenen Türkler, öz yurdunda parya konumuna itilmiş, ülke ekonomisinde bütünüyle gayrimüslimler hâkim olmuştu. İşgal yıllarında pek çok gayrimüslim işgal kuvvetleriyle işbirliği yapmış, Beyoğlu, Alsancak, Karşıyaka gibi gözde semtler İtilâf Devletleri ve Yunan bayraklarıyla bezenmişti. Öte yandan Ermeni ve Rum patrikhanelerinin devlet içinde devlet görünümündeki hal ve tavırları henüz hafızalardaydı.

⁸³⁹ İsmail Soysal, s.105.

⁸⁴⁰ a.g.e.

Lozan Antlaşmasının 42. maddesi ile azınlık cemaatleri için öngörülen üç ayrı komisyon Mayıs 1925 tarihinde oluşturulur. Komisyonların Rum, Musevi ve Ermeni üyeleri Hükümet tarafından atanırlar.⁸⁴¹

Türk Hükümetinin, içerdği hükümler itibarıyla potansiyel olarak millî egemenliği tehdit eder nitelikteki bu madde ile ilgili olarak azınlık cemaatleri ile görüşmelere Barış Antlaşmasının imzalanmasından yaklaşık iki yıl sonra, yani komisyonlar oluşturulduktan sonra başladığı anlaşılmaktadır.⁸⁴²

Hükümet temsilcilerinin de bulunduğu, Musevilerle Ankara'da yapılan toplantılarda Musevi kurumlarının örgütlenmesi ve Lozan'da azınlıklara tanınmış haklar görüşüldü. Avner Levi'ye göre alınan kararlar "*bu temsilcilerin talimatlarına göre alındı*". Musevi heyetinde cemaatin önde gelen isimlerinden hukukçu Şimon Levi, hukukçu Nissim Masliah, Profesör Avram Galanti ve Hanri Soryano bulunuyordu.⁸⁴³

Yapılan görüşmeler sonucu ilk olarak Musevi cemaati, Hahambaşı başkanlığında, ruhanî, cismanî ve umumî meclislerin üyeleri ve sair cemaat ileri gelenlerinin Hahamhane'de yaptıkları olağanüstü toplantı ile Lozan Barış Antlaşması'nın 42. maddesi ile cemaate tanınan haklardan feragat ettiğini açıklar (15 Eylül 1925).⁸⁴⁴

Musevi cemaati, dinî ve dünyevi konularda ayırım yapmayı, Hahambaşılığın Musevi müesseseleri üzerindeki her türlü yetkisi kaldırdı. Alınan bu karardan sonra, cemaate ait her bir okul, yetimhane, huzurevi, hastane ve hatta sinagog tamamen bağımsız üniteler oldu. Cemaat kurumları arasında işbirliği, uyum ve eşgüdüm sağlama fonksiyonları olan bir üst yönetim bırakılmadı.⁸⁴⁵

Türk Musevilerinin Lozan'da kendilerine tanınan azınlık haklarından feragat etmeleri, zamanın Amerikan Musevilerinin ileri gelenlerinden American Jewish Committee başkanı Louis Marshall tarafından eleştirilmiştir.⁸⁴⁶ Marshall, kendisini

⁸⁴¹ Bkz. Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İstanbul, 2001, İletişim yay., s. 112-113.

⁸⁴² BCA, Tarih: 25.10.1925, Sayı: -, Dosya: 94A27, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 108.709..29.

⁸⁴³ Levi, s. 73.

⁸⁴⁴ Bkz. **Ek II**, Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s 61-65. Levi, s. 73; Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, Ankara, 1996, TTK yay., s. 182.

⁸⁴⁵ Levi, s. 73.

⁸⁴⁶ Amerikan Musevilerinden gelen bu eleştirilere karşın yaşanan gelişmeler, tarihsel bir sürekliliğin ifadesidir. Karpat'ın ifadesiyle; Tanzimat dönemi gayrimüslim milletlerin yeniden örgütlenmesi

“Türkiye Yahudi Millî Meclisi” olarak tanıtılan bir kuruluşun cemaat adına Lozan Antlaşması ile tanınmış tüm haklardan feragat ettiğini beyan etmesinin son derece saçma, korkakça ve ayıp bir davranış tarzı olduğunu söyledi. Marshall, yapılan işi son derece akıl dışı olarak niteliyordu. Rıfat N. Bali’ye göre American Jewish Committee başkanını böyle bir açıklamaya iten faktör, böyle bir kararın aynı dönemde azınlık hakları ilkelerinin tartışılmakta olduğu Avrupa ülkeleri hükümetlerine emsal teşkil etme ihtimaliydi.⁸⁴⁷

Yapılan bu eleştiriyi “*El Tiempo*” gazetesinde cevaplayan David Fresko:

“*Türk Musevileri, sair memleketlerde yaşayan diğer Museviler gibi hususi hukuk talep etmeği iddia etmezler. Onlar (Musevi Türkler) Türk milletinin aile siyasisinin efradındandır... Akalliyetlerin hukukundan ferağata karar veren Musevî cemaatinin beyannamesi üzerine, Türk Musevileri ne yaptılar? Bunlar: “Biz, Türk ailesi içinde kendimizi yabancı saymak istemiyoruz. Türk ailesi birdir ve ayrılık kabul etmez, bu ailede çoğunluk azınlık toktur, aynı aile âzasından bâzılarının hususi haklar istemelerine yer yoktur” dediler.*

Bir vatanın sâdık ve zeki evlâdı, vatanın yani validesinin kendilerine reddettiği hakları elde etmek için bir yabancının teşebbüs ve himayesine dayanmaz, velev ki o yabancı hakiki dostu olsun. Sâdık ve zeki bir vatansever, vatanını yabancı bir taziyik altında görmemek için vatanının haklarından mahrum olmağa razı olur. Vatanının kendisinden esirgediği bir hakkı elde etmek için bir Amerikalı, bir Fransız, bir İngilizin yabancı bir devletin müdahalesini istediğini acaba Mister Marshall tasavvur edebilir mi?” diyecektir.⁸⁴⁸

Avram Galanti de yazdığı ikisi Türkçe, üçü Fransızca makale ile Marshall’a cevap verecek ve Türkiye Yahudilerinin, bu feragatleriyle yalnız Türkiye’ye değil uygarlığa hizmet ettiklerini ifade edecektir.⁸⁴⁹

Musevi cemaatinden sonra Ermeni cemaati, 17 Ekim 1925’de Lozan Antlaşması gereğince kendisine tanınan 42. madde ile tanınan haklardan feragat etmiştir.⁸⁵⁰

sürecinde de Museviler benzer şekilde “*Osmanlılara en az zorluğu çıkaran*” kesimdir. Bkz. Karpat, “Orta Doğu’da Osmanlı Etnik ve Dinî Mirası”, Milton J. Esman – Itamar Rabinovich (Ed.), **Orta Doğu’da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet**, çev., Zafer Avşar, İstanbul, 2004, Avesta yay., s. 70.

⁸⁴⁷ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 95.

⁸⁴⁸ **El Tiempo**, 3 Eylül 1926’ dan aktaran, Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s 65-66.

⁸⁴⁹ Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 66.

Aynı dönemde Rumlarla yapılan görüşmeler devam ediyordu. Aralık ayı başında Rum cemaati ile yapılan görüşmelerde de anlaşmaya varılmış ve düzenlenen mazbata Adalet Bakanlığına sunulmuştur.⁸⁵¹ Rum cemaati Musevi ve Ermenilere nazaran 42. maddeden feragate direnmiş ve sürekli olarak tavsiye kararı alacak alt komiteler kurulmuştur. Zaman zaman alt komite üyeleri de değiştirilmiş ve nispeten feragate daha olumlu yaklaşan üyeler getirilmiştir. Son aşamada oylamanın yapılacağı toplantı öncesi 42. maddeden feragate açıktan muhalefet eden üç üye gözaltına alınmıştır. Akabinde 27 Kasım 1925 günü alt komitede yapılan oylama sonucu 72 üyeden 55'nin oyu ile feragatname imzalanır.⁸⁵²

Cemaatlerin Lozan'ın 42. maddesiyle kendilerine tanınan imtiyazlardan feragat ettiklerine dair aldıkları kararlar ve akabinde yayınlanan beyannameler ile hazırlanıp Adliye Vekâletine sunulan mazbatalardan sonra, Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt, 5 Mayıs 1926 tarihinde Başvekâlete gönderdiği yazı ile Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle azınlık cemaatlerinin Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi hükümlerinden feragat ettiklerini, dolayısıyla bu hükümler doğrultusunda oluşturulan kanun encümeni komisyonlarının lağv edildiklerini bildirdi.⁸⁵³

⁸⁵⁰ **BCA**, Tarih: 25.10.1925, Sayı: -, Dosya: 94A27, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 108.709..29. Alexandris, s. 137; Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, s. 182.

⁸⁵¹ **BCA**, Tarih: 01.12.1925, Sayı: -, Dosya: 94B22, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 109.724..24.

⁸⁵² Aktar, **a.g.e.**, s. 113; ; Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, s. 182.

⁸⁵³ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 90.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRK – YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ

A. Türk ve Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol

Lozan Barış Konferansı esnasında imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli Türk – Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol;⁸⁵⁴ 1689 yılında Avusturya Ordusunun Üsküp’ü yakmasıyla başlayıp, 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı ile ivme kazanan göç hareketlerinin ve çok sayıda etnik ve dinî topluluğu bir arada barındıran Osmanlı Devleti’nden ulusal devlete geçiş sürecinin nüfus hareketleri bağlamında nihai ve en kapsamlı halkasıdır. Burada çok gerilere gitmeden Balkan Savaşları sonrası yaşanan olaylar ve uluslar arası ilişkileri kısaca özetleyerek, sözü Türk – Yunan Nüfus Mübadelesine getireceğiz.⁸⁵⁵

A. a. Osmanlı Devleti - Bulgaristan Nüfus Mübadelesi Antlaşması

Hıristiyan unsurların savaş ortamında Osmanlı ordularını cephe gerisi faaliyetleri ile meşgul etmesi ve Müslüman ahali üzerinde uyguladıkları terör, toplumda büyük bir nefret ve kin uyandırmıştı. Buna Müslüman halkın kabileler halinde İstanbul ve Anadolu’ya acınacak haldeki göçü de eklenince, doğal olarak bunun bir göç ettirme politikası olarak, ülke yönetimine de yansındığını görüyoruz. Zira Balkanlardaki Müslüman nüfusun uğradığı muameleler devletin resmi haber alma kaynaklarınca bilindiği kadar, canını kurtarmış kabilelerce de kulaktan kulağa

⁸⁵⁴ Türk ve Yunan Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol metni için bkz. **Ek III**.

⁸⁵⁵ Göç ile ilgili olarak bkz. H. Yıldırım Aġanođlu, **Osmanlı’dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi Göç**, Kum Saati yay. İstanbul, 2001.

tüm Osmanlı ülkesine yayılıyordu. Uğranılan muameleler McCarthy'nin Ölüm ve Sürgün adlı eserinde şu şekilde geçiyor:

*“... Manastır Vilâyetinin Müslümanları, toplam nüfus içinde % 40'ın biraz üzerinde idiler ve en büyük dinsel toplum durumundaydılar. Yine de, Manastır Müslümanlarının çoğunluğu, Sırplarla Bulgarlar vilâyeti istilâ ettikleri zaman, ya öldürüldüler ya da göç etmek zorunda bırakıldılar”*⁸⁵⁶

*“...Müslümanların sahip bulunduğu tahıl (ve en önemlisi, yeniden ekim yapabilmek için gerekli tohum), tıpkı sığırlarının ve hatta evlerindeki ağaçtan çatıların alındığı gibi, Müslümanların ellerinden alınmıştı.”*⁸⁵⁷

*“Müslümanlara ait evlerin yakılıp yıkılmasının, tahılın ve çiftlik hayvanlarının çalınmasının sonucu, açlıktan kıvranmak oldu. Kış boyunca köylülerin yiyeceğini sağlayacak stoklar (ambardaki tahıl, kilerdeki kurutulmuş sebze, salça, reçel, turşu vb.) çalınmıştı. Kıştan canlı çıkabilmiş de olsalar, köylülerin elinde gelecek yıl ürün alabilmelerini sağlayacak tohumluk yoktu; çünkü tohumluklar dahi ya çalınmıştı, ya da (çalınmamişsa köylülerce, ister istemez) yenmiş idi. Biraz tohumluk kalmış bile olsa, toprağı sürececek öküzleri yoktu. Bu hal nedeniyle, 1913 yılında Kosova ve Manastır vilayetlerinde olsun, diğer yerlerde olsun çok açlık çekildi.”*⁸⁵⁸

*“Bulgarlar, Müslüman Türklerden birçoğuna zorla din değiştirmek çabası gösterdiler... Osmaniye'de yalnızca din değiştiren Türkler öldürülmekten kurtulmuşlardı.”*⁸⁵⁹

“Müslümanlar küme küme sıraya dizildiler. Her bir kümeye bir vaftiz adı verildi; bu, genellikle Bulgar kilisesinin ya da Bulgar tarihinin saygın tutulmuş bir adı idi. Sonra, Exarkhos'a (Bulgaristan kilisesinin başına) bağlı bir köy papazı kümeden kümeye dolaşıp, bu pek kendine özgü türdeki dinsel öğreti öğrencilerini (kendilerine Hıristiyanlık inancının ilkeleri öğretilecek Türkleri) kenara çekti; her birinin alınına bir eliyle kutsal (okunup üflenmiş) suyu sürerken, öteki eliyle de (domuz etinden) bir sucuğu ısırmaya zorladı. Kutsal suyun sürülmesi vaftiz etme

⁸⁵⁶ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 165.

⁸⁵⁷ a.g.e., s. 166.

⁸⁵⁸ F.O. 371-1762, Lamb'den Dışişleri Bakanına yazı, Selanik 9 Mart 1913'den aktaran, McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 169.

⁸⁵⁹ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 170.

yerine geçiyordu; sucuktan bir parça yenmesi de Müslümanlık dininin bırakıldığını anlatıyordu, çünkü Kur'an domuz eti yenmesini yasaklar. Din değiştirme, üzerine İsa'nın vaftizden geçirilişinin resmi basılarak süslenmiş bir belgenin ("bu kişi Hıristiyan olmuştur" şhadetnâmesinin) verilmesiyle son buluyordu; belgenin bedeli de 1 Frank ile 3 Frank arasında değişiyordu..."⁸⁶⁰

Tüm bunları vermemizin nedeni, bir kısmı itibarıyla fotoğraf karelerine de akseden ve tarihe *Balkan Faciası* olarak geçen bu olayların Batı Anadolu ve Doğu Trakya'ya sığınan muhacirlerin ağzından bölgenin yerli halkına aktarılması ve çekilen bu acıların taze olmasının da etkisiyle oluşturduğu duygusal ortam ve bunun oluşturacağı tepkilere bir pencere açmaktır.⁸⁶¹ Zira hatıratlardan da anlaşıldığı üzere "zulümden çok canı yanmış İslâm muhacirlerinin irtikab ettiği bazı tecavüzler hükümet tarafından şiddetle menedilmiştir".⁸⁶² Doğal olarak da, İttihat ve Terakki'nin yönetici kesiminin azımsanmayacak bir kısmının doğup büyüdüğü yerlerin buralar olması ve karlı, çamurlu, aç ve yarı çıplak şekilde göç eden kabileler arasında belki yakın akrabalarının da bulunmasıdır.

Yaşanılan bu acı tecrübeler, kaybedilen topraklar İttihat ve Terakki idaresini azınlıklardan kurtulma yolunda politikalara itmiştir. Savaş boyunca düşmana yardımları görülen gayrimüslim unsurlar yapılacak bir nüfus mübadelesi ile ülke topraklarından atılmak istenmiştir.⁸⁶³ Bunun ilk yansımasını 29 Eylül 1913'de Bulgaristan ile varılan Barış Antlaşmasında görmek mümkündür.⁸⁶⁴ Buna göre Trakya'da Osmanlı toprakları içerisinde Edirne ve Kırkkilise civarında meskûn 9.472 aile ya da 46.764 Bulgar, Bulgaristan'a göç ettirilir.⁸⁶⁵ Buna karşılık 9.714 aile ya da 48.570 Müslüman nüfus Bulgaristan topraklarından Osmanlı Devleti topraklarına göç eder.⁸⁶⁶

⁸⁶⁰ Times gazetesinin Atina muhabiri tarafından gönderilmiş 21 Ağustos günlü bir telgraf bildirim; Carnegie Raporu, s. 155 – 156'dan aktaran: McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 171-172.

⁸⁶¹ Bu fotoğraflardan önemli bir kısmı için H. Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi Göç**, İstanbul, 2001, Kum Saati yay. adlı çalışmaya bakılabilir.

⁸⁶² Cemal Paşa, s. 80.

⁸⁶³ Mentеше, s. 166.

⁸⁶⁴ Bkz. Ladas, s. 18-20; Harry J. Psomiades, **The Eastern Question: The Last Phase A Study in Greek - Turkish Diplomacy**, Institute for Balkan Studies, Selânik, 1968, s. 60; Karpat, "The Social and Political Foundations of Nationalism...", s. 378; Adanır, s. 23.

⁸⁶⁵ Ladas, s. 20.

⁸⁶⁶ Psomiades, s. 60; Ladas, s. 20.

Cemal Paşa hatıralarında Bulgaristan ile varılan anlaşmanın seyrini şu şekilde aktarmaktadır:

“İslahat-ı dâhiliye muvaffakiyet temini için küçük Balkan hükümetlerinin ikide birde yaygara koparmalarına sebebiyet veren muhtelif unsurlar meselesine bir nihayet vermek icab ediyordu. Makedonya’nın Osmanlı hükümeti elinden kâmilten çıkmasından sonra Bulgar unsuru olarak Osmanlı memleketlerinde yalnız Edirne vilayetinin Kırkkilise sancağının şimal hududunda kalan birkaç köyden başka kimse kalmamıştı. Buna mukabil Bulgaristan’ın Osmanlı hududuna komşu bazı kısımlarında bir miktar Türk bulunuyordu. İstanbul muahedesine zeyl olarak Bulgarlar’la imza olunan gizli bir protokol mucibince, Osmanlı hududu dahilinde kalan Bulgarların Bulgaristan dahilinde oturan Türklerle mübadelesi karar altına alınmış ve bu karar iki tarafın memnuniyetini mucib olacak tarzda tatbik ve icra olunmuştu.”⁸⁶⁷

A. b. Osmanlı Devleti -Yunanistan Nüfus Mübadelesi Müzakereleri

Balkan Savaşları, Türk toplumu üzerinde derin ve silinmesi zor izler bıraktı. Savaş, cereyan ettiği sürede ve sonrasında Trakya ve Batı Anadolu’da bir nüfus ayrışmasını zorunlu kılmıştı. 1912 – 1920 yılları arasında her türlü tecavüze muhatap olan 413. 922 Müslüman doğup büyüdükları topraklarını, evlerini, bağ ve bahçelerini terk edip yarı aç ve çıplak olarak yollara düştüler.⁸⁶⁸ Bu durum, doğal olarak Trakya ve Batı Anadolu’daki halkın gözleri önünde cereyan ediyor ve yerli Rum ve Bulgarlara karşı bir öfke selinin oluşmasına yol açıyordu. Diğer taraftan Osmanlı Hükümeti de ülkenin güvenliği ve bütünlüğü hesabına Balkanlardan vuku bulan Müslüman göçüne mukabil olarak, Hıristiyan unsurların, ülkeyi terk etmelerini istiyordu. Bu noktadan hareketle henüz Balkan Harbi yıllarında Ege sahillerinde ve

⁸⁶⁷ Cemal Paşa, s. 78.

⁸⁶⁸ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 185. McCarthy, verdiği bu rakamda Osmanlı Muhacirin Nezareti’ne dayanan Arnold J. Toynbee ve Stephan P. Ladas’ı temel almaktadır. Dolayısıyla verilen bu rakamın içerisinde göç yollarında katledilen, hastalıklardan ya da eceliyle ölenler ile memur ve aileleri yoktur. Tefik Bıyıklıoğlu ise yalnızca Balkan Savaşlarının başlaması ile 1 Temmuz 1914 tarihleri arasında toplam 440.000 muhacirin ülkeye geldiğini kaydetmektedir ki, bu rakam Yıldırım Ağanoğlu’na göre oldukça abartılı bir rakamdır. Bkz. Ağanoğlu, s. 128.

Söke mıntıkasında bulunan Rum köyleri tehcir edilmişti.⁸⁶⁹ Zaten gergin olan durum ve Müslüman halkın olaylar karşısındaki tepkisi, hükümetin de el altından teşvikiyle büyük bir göç hareketine yol açtı. Trakya'da başlayan göç dalgasında 100.000'e yakın Rum ülkeyi terk etti. Bunu, İzmir civarı ile Urla, Çeşme, Dikili, Menemen ve Bergama'dan 200.000 civarında Rum'un Yunanistan'a göçü izledi.⁸⁷⁰ Ladas, göç eden Rumlardan 150.000'inin Ege kıyılarından 50.000'inin ise iç bölgelerden olduğunu kaydeder.⁸⁷¹

Rum göçünün hükümet tarafından teşvik edilmesi ülkenin bütünlüğü ve güvenliği açısından bir zorunluluk olarak görülüyordu.⁸⁷² Böyle bir mülahazadan dolayıdır ki bu teşvik ve yönlendirme yalnızca potansiyel Yunan tehdidi altındaki bölgelere hasredilmiş, Anadolu'nun sair yerlerinde benzeri uygulamaya gidilmemiştir. Buna ilaveten Osmanlı Hükümeti olayın insani boyutunu göz ardı etmemiş ve Rumların bedenen ya da malen zarar görmelerinin önüne geçmeye çalışmıştır. Örneğin göç eden Rumların bozulma ihtimali olan mal, eşya ve araçları müzayedeye konulup satılmış ve altı ay süreyle nam ve hesaplarında tutulmuştur.⁸⁷³

Diğer taraftan Yunanistan Hükümeti olayı protesto ederek savaş hazırlıklarına başladı. Ancak yapılan görüşmeler ve bölgeye Dâhiliye Nazırı ile İstanbul'daki Fransız, İngiliz, Alman ve Avusturya elçilik baş tercümanlarının murahhas olarak birlikte yaptıkları bir gezi sonrasında olaylarda bir zorlama olmadığı ve hiçbir Rum'un burnu dahi kanamadığı anlaşıldı.⁸⁷⁴

Yabancı devletler büyükelçiliklerinden görevlendirilen murahhaslarca Talat Paşa tarafından gerçekleştirilen tahkikat, olayların Venizelos'un batı kamuoyuna yansıttığı biçimde olmadığını gözler önüne serince Yunanistan hükümeti bir anlaşma zeminine yaklaşmıştır. Venizelos'un önerisi ile Nisan 1914 - Temmuz 1914 tarihleri arasında Yunanistan ile yapılan görüşmelerde İzmir ve Doğu Trakya'da yaşayan Rum

⁸⁶⁹ Psomiades, s. 61-62; Ağanoğlu, s. 126.

⁸⁷⁰ Mentеше, s. 166.

⁸⁷¹ Ladas, s. 21.

⁸⁷² Rumların göçünü teşvikte önemli bir unsur da Rum tüccarlara karşı gayri resmi olarak uygulanan boykot olmuştur. Bkz. Ağanoğlu, s. 127.

⁸⁷³ Bkz. Ağanoğlu, s. 133.

⁸⁷⁴ Mentеше, s. 166; Cemal Paşa, s. 80.

Ortodokslar ile Yunan Makedonya'sı Müslümanlarının mübadelesi üzerinde durulmuştur.⁸⁷⁵

Antlaşmanın gerçekleşmesi için şartlar olgunlaşmakla birlikte Yunan Dışişleri Bakanlığının Rumların zorla göç ettirilmeleri politikasının terk edilmesi hususunda isteği vardır. Yunanistan, varılacak bir Antlaşma ile Batı Anadolu dışındaki Rumların, yani Anadolu'nun iç kesimlerinde meskûn olanların mübadelesi taraftarıydı. Zira Megali İdea doğrultusunda öngörülen büyük Yunanistan için Batı Anadolu da doğal toprak parçası olarak görülmekteydi. Dolayısıyla Yunanistan, kendi toprakları içerisinde değerlendirdiği Batı Anadolu'dan bir Rum göçüne taraftar değildi.⁸⁷⁶

Diğer taraftan Patrikhane, mensubu olan Ortodoks Rumların mübadele ile Osmanlı ülkesinden ayrılmalarının cemaat nüfusunu dolayısı ile patrikhanenin etkinliğini azaltacağından dolayı Antlaşmaya karşıdır. Patrikhane, Rum tüccarlara karşı uygulanan gayri resmi boykota ve buna bağlı olarak hızlanan Rum göçüne tepkisini ifade etmek amacıyla Haziran 1914'de matem gösterisi olmak üzere Rum kilise ve okullarını kapattırıp, Rum muhtarların grev yapmasını sağlar.⁸⁷⁷

Oysa Sadrazam Said Halim Paşa ise daha da ileri bir düşünceyle Patrikhanenin de ülke sınırları dışına taşınmasını istemektedir.⁸⁷⁸ *Mübadele-i Muhacirin Komisyonu* adıyla oluşturulan komisyon, Temmuz 1914 tarihinde görevine başlar.⁸⁷⁹ 1914 yaz ve sonbahar aylarında İzmir ve İstanbul'da çalışır, ancak sonuç aşamasına gelen Antlaşma tasarısı ve Brüksel'de imzalanması düşünülen Antlaşma Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girmesi ile askıya alınır.⁸⁸⁰

Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki dönemde de Yunanistan ile Ankara Hükümeti arasında nüfus mübadelesi gündeme gelmiştir. Anadolu'da ilerleyen Yunan ordusuna karşı direniş Venizelos'un beklentisinin ötesinde

⁸⁷⁵ Cemal Paşa, s. 80. Ayrıca bkz. Bayur, c. II, Kısım III, s. 260-262; Psomiades, s. 62; Clogg, s. 126; Adanır, s. 23; Sofuoğlu, **Fener Rum Patrikhanesi...**, s. 77.

⁸⁷⁶ Bkz. Cevahir Kayam, "Lozan Barış Antlaşmasına Göre Türk Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun T.B.M.M.'de Görüşülmesi, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. IX, S. 27, Ankara, 1993, s. 583.

⁸⁷⁷ Aġanoġlu, s. 127.

⁸⁷⁸ Macar, s. 63.

⁸⁷⁹ İpek, s. 24.

⁸⁸⁰ Psomiades, s. 62.

sertleştiğinde, çare olarak Ankara'ya nüfus mübadelesi teklifi bulundu. Venizelos'un teklifine göre; Yunan işgali altındaki bölgede kalan Müslümanlar ile Kapadokya ve Pontus bölgesindeki Rumların mübadelesi öngörülüyordu.⁸⁸¹ Öyle anlaşılıyor ki savaş ortamında gerçekleşen bu teklif Ankara hükümeti tarafından değerlendirmeye tabi tutulmamıştır.

B. Mübadele Önerisinin Ortaya Atılması ve Tarafların Yaklaşımı

Balkan Savaşları ile birlikte yoğunluk kazanan nüfus hareketleri ile sayıları yüz binleri bulan Müslüman Balkan ahalisi Doğu Trakya ve Anadolu'ya akın etmişti. Balkan ulusları Osmanlı Devleti'nden bağımsızlıklarını elde ettikleri tarihlerden itibaren bölgedeki Müslüman nüfus üzerinde sürekli bir baskı oluşturmuşlar ve Osmanlı ülkesine göçün temel itici gücü olmuşlardır. Bunun kökenlerinde yatan neden ise Balkan milliyetçiliğinin biçimlenmesinde ana faktörün etnik ve din ayrımının yatmasıdır. Dolayısıyla kurulan bu devletler çok uluslu bir imparatorluk geleneğinden mahrum olarak farklı etnik ve dinsel gruplara karşı hoşgörüsüz bir tutum takınmışlardır. Bu öylesine derin ve kapatılması zor bir uçurumdur ki Balkan Savaşları esnasında yaşanan olaylarda yakın ya da aynı etnik grupta olmalarına rağmen insanlar gerek Bulgaristan ve gerekse Sırbistan'da şiddetli bir baskı altında tutulmuşlardır. Bunda şüphesiz millî kimliğin inşasında öteki tanımlamasının Müslüman ve Türk ögesi üzerine kurulması önemli bir faktördür.

Diğer taraftan kurulan yeni devletler, egemenliğin beka ve temadisinde temel unsur olarak nüfusun, etnik ve dinî hatta mezhep açısından homojen olmasını görüyorlardı. Bunu sağlamanın yegâne yolu olarak bölgedeki Müslüman – Türk etkinliğini olabildiğince kırmak görülüyordu. Dolayısıyla ucu seksenli yıllardaki Bulgaristan göçlerine değin uzanan acı göç deneyimleri, egemenlik endişesi ve kıta Avrupa'sına has hoşgörüsüz bir milliyetçilik anlayışına bağlanabilir.

Yukarıda andığımız etkenler çerçevesinde başlayan nüfus hareketleri 9 Eylül 1922'de Türk ordusunun İzmir'e girişine değin sürdü. Balkan Savaşları ve sonrasında yurdundan çıkarılan yüz binlerce Müslüman ve onları izleyen doğu

⁸⁸¹ Bkz. Adanır, s. 24.

Trakya ve Batı Anadolu'dan Rumların göçü, arkasından Yunan ordusunun Anadolu'yu işgal etmesiyle Rumların tekrar geri gelmeleri, arkasından Batı Anadolu'daki Türk nüfusun iç bölgelere sürülmesi ve nihayet Türk ordusunun zaferi ile Rumların tekrar Anadolu'yu terk etmeleri ve yurtlarından çıkarılarak iç bölgelere sürülen Türklerin evlerine geri dönmeleri birbirini izledi.

Lozan Barış Konferansı'na gelindiğinde, yukarıda geçtiği üzere yüzyılların hesabının görülüp kalıcı bir barışın tesis edilmesi amaçlanınca, doğal olarak bu barışın sağlanmasında ana unsur olarak nüfus probleminin halli gerekiyordu. Zira herkesin yerli yerinde oturduğu eski yapının korunması bir anlamda uluslar arası gerginlik ve çatışmalara zemin hazırlayan ortamın muhafazası anlamına geliyordu ki bu, kalıcı bir barıştan ziyade mevcut statünün devamını sağlayacaktı.

Konferansta mübadele konusu 1 Aralık 1922 tarihli Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu'nda gündeme geldi. Bu oturumdan önceki oturumlarda da savaş dolayısıyla yurtlarını terk eden Türk ve Rumların durumu gündeme gelmişse de bu, mübadele çerçevesinde bir müzakere olmamıştır. Oysa bu tarihte konu doğrudan Türk – Yunan nüfus mübadelesi çerçevesi ve bağlamında gündeme getirilmiştir. Konu yalnızca Türk ve Yunan taraflarının taleplerinin ötesinde konferansa katılan diğer tarafların da ısrarları ile gündeme gelmiştir. Zira İtilâf Devletleri temsilcileri de kalıcı bir barışın bölgede yapılacak bir nüfus mübadelesi ile mümkün olabileceği kanaatindedirler.

Bu kanaat nedeniyledir ki Lord Curzon, 1 Aralık 1922 tarihli oturuma Milletler Cemiyeti'nin 1919 yılında oluşturduğu Uluslar arası Muhaceret Komisyonu'nun başkanlığını da yapmış olan Norveçli Dr. Fridjt Nansen'i davet etmiş ve konunun uzmanı olarak konu ile ilgili değerlendirmelerinin dinlenilmesini istemiştir.⁸⁸² Lord Curzon tarafından Dr. Fridjt Nansen'in seçilerek dinlenilmesi talebi, muhtemelen onun konuya olan vukufiyeti ve İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılmasından sonra Milletler Cemiyeti tarafından mültecilere yardım ile görevlendirilmesi olmalıdır.⁸⁸³ Lozan Barış Konferansı tutanaklarında Nansen'in ifadesinden de anlaşıldığı üzere, kendisi iki aya yakın zaman konuyu araştırmıştır.⁸⁸⁴

⁸⁸² **LBKTB**, c. I, s. 117, 118.

⁸⁸³ Bkz. Alexandris, s. 84.

⁸⁸⁴ **LBKTB**, c. I, s. 118. Ladas, s. 335.

Dr. Fridjt Nansen, Milletler Cemiyeti tarafından yapılan bu görevlendirmede İstanbul ve Atina'yı ziyaret ettikten sonra Türk ve Yunan taraflarına nüfus mübadelesi ile ilgili ayrı bir kongre toplanmasını önerdi.⁸⁸⁵ İstanbul'daki Ankara Hükümeti temsilcisi Hamit Bey tarafından Nansen'e sunulan Türk önerisinde ise önerilen nüfus mübadelesinin İstanbul Rumlarının tamamını da kapsayacak şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği bildirildi. Buna karşın Yunan tarafı bütün İstanbul Rumlarını Yunanistan'a kabulü reddettiğini ve Türk tarafının da bu nüfusu sınır dışı etmesini kabullenemeyeceği cevabını verdi.⁸⁸⁶ Nansen 1 Aralık 1922 günü yapılan oturumda Yunan ve Türk hükümetleri nezdinde yaptığı girişimleri anlatacak ve mübadele için Yunan tarafının rızasının olduğunu Türk tarafı ile yapılan görüşmelerde ise ilerleme sağlandığını ifade edecektir.⁸⁸⁷ Nansen Türk tarafının en az dört defa mübadeleyi uygun karşıladığını kendisine ilettiklerini ifade etmektedir.⁸⁸⁸ Müzakere sürecinden ve Türkiye büyük Millet Meclisi tutanaklarından da anlaşıldığı üzere, yukarıda Alexandris'in kaydettiği İstanbul Rumlarının da mübadeleye dâhil edilmesi ısrarı Türk tarafının en büyük hassasiyetiydi. Zira henüz taze olan işgal yıllarına ait hatıralar iki toplumun bir arada yaşamasının zorluğunu ortaya koymaktaydı.

Dr. Fridjt Nansen, Lord Curzon'un yaptığı takdim sonrası konuşmasında üzerinde durduğu hususlar; Yakın-Doğu'da barışın kalıcı olarak tesisi ve ekonomik yapının sağlam bir şekilde kurulması için nüfus mübadelesi gereklidir. Nansen, İstanbul'daki görevi esnasında işgal kuvvetleri temsilcilerinden bu yönde bir girişimde bulunması için davet almış ve konuyu Türk ve Yunan hükümetleri ya da temsilcileri nezdinde görüşmüştür. Taraflar ana hatlarıyla nüfus mübadelesine taraftar olmakla birlikte, İstanbul Rumlarının mübadelesi konusunda anlaşmazlık vardır.⁸⁸⁹

Nansen, barışın kurulmasında en önemli hususun nüfusun iç içe geçmişlikten kurtarılması olduğunu düşünmektedir. Bu yolla, savaş yıllarında meydana gelen göçlerin hâsıl ettiği ekonomik sorunlara da bir çözüm bulunabilecektir. Bilim adamı,

⁸⁸⁵ Bkz. Yonca Anzerlioğlu, **Karamanlı Ortodoks Türkler**, Ankara, 2003, Phoenix yay, s. 266-267.

⁸⁸⁶ Ladas, s. 336; Alexandris, s. 84.

⁸⁸⁷ Ladas, s. 338.

⁸⁸⁸ **LBKTB**, c. I, s. 119.

⁸⁸⁹ Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 118-119.

yaşadığı iki aylık tecrübeye dayanarak, yapılacak bir nüfus mübadelesinin Avrupa barışına da büyük katkısı olacağını düşünmektedir.⁸⁹⁰

Nansen'e göre yapılacak bir mübadele; mübadele edileceklerin sınıflandırılması, mal ve mülklerin kaydedilip değerlendirilmesi ile tasfiyesi ve benzeri birçok zorluğa karşın yaşanan büyük bunalımın henüz taze olmasından dolayı hemen yapılacak bir mübadelenin getirisi götürüsünden daha çok olacaktır. Ona göre yaşanan olayların hemen ertesinde yapılacak bir mübadele olaylar normal akışına girdiğinde yapılacak mübadeleden çok daha kolay olacaktır. Buradan hareketle Nansen, konferansa katılan heyetlere “*mübadele yapılacaksa, bunun bir an önce yapılması gerektiğini, Komisyona ısrarla belirtmek*”tedir.⁸⁹¹

Dr. Fridjt Nansen, öngörülecek bir mübadelenin detaylarına ait her hususun belirlenmesinin zorluğundan hareketle bir karma komisyon kurulmasını teklif etmekte ve bunun için de Yunanistan ile Bulgaristan arasında yapılan anlaşmayı örnek vermektedir.⁸⁹² Ona göre yapılacak bir Antlaşmanın bütün ayrıntıları içermesi gerekmemektedir. Ayrıntılar daha sonra oluşturulmuş olan karma komisyon tarafından da düzenlenebilir.⁸⁹³

Nansen'in önerdiği bu alt komisyonun kurulması aynı günkü oturumda kabul edilmiştir. Buna göre:

*“Savaş tutsakları ile rehinelere geri verilmesini içine almak üzere, Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi sorununun, Konferansa çağırılan üç Büyük Devletle, Türkiye ve Yunanistan Devletlerinin birer temsilcisinden kurulu ve bir İtalyan Temsilcinin başkanlığını yapacağı bir alt-komisyonun incelemesine havale edilmesine, ve alt-komisyonun bu soruna ilişkin olarak Dr. Nansen'i dinlemesine ve yararlı göreceği tanıklıkları toplamasına karar verildi.”*⁸⁹⁴

⁸⁹⁰ LBKTB, c. I, s. 119.

⁸⁹¹ LBKTB, c. I, s. 120.

⁸⁹² Ladas, s. 339.

⁸⁹³ LBKTB, c. I, s. 121.

⁸⁹⁴ LBKTB, c. I, s. 128-129.

B. a. İtilâf Devletlerinin Yaklaşımı

Türk – Yunan nüfus mübadelesinin gündeme getirildiği oturum, 1 Aralık 1922 Cuma günü oturumdur ve oturum başkanı İngiltere Dışişleri Bakanı ve aynı zamanda baş murahhası Lord Curzon’dur. Norveçli bilim adamı Dr. Fridjt Nansen’i görüşlerini beyan etmesi için konferansa davet eden de yine Curzon’dur. Esasen Milletler Cemiyeti’nin o tarihteki yapısı nazara alındığında İtilâf Devletlerinin, özellikle de İngiltere’nin Eylül 1920 tarihinde nüfus mübadelesi düşüncesinde olduğu anlaşılır. Zira Nansen, Ekim – Kasım 1922 tarihlerinde Milletler Cemiyeti tarafından mültecilerle ilgili olarak İstanbul ve Atina’da görevlendirilmiş ve mübadele ile ilgili öneriler de hazırlayıp taraflara sunmuştur.⁸⁹⁵

Lord Curzon, oturumu açış konuşmasında; “*savaş tutsaklarının mübadelesi ile doğrudan doğruya ilgili ve geciktirmeye gelmez bir sorun*” ve “*binlerce erkeğin, kadının ve çocuğun hayatı, kabul edilecek çözüme bağlı*” olarak nüfus mübadelesini nitelendirmekte ve toplantının gündeminin bu olduğunu ifade ettikten sonra, halkın geçimi ve gelecek yılın ürünü açısından bu soruna bir an önce çözüm bulunması gerektiğini vurgulamaktadır. Curzon konu ile ilgili olarak takdim ettiği Nansen’in bir rapor hazırladığını ve konferansa sunacağını bundan sonra dilerlerse tarafların düşüncelerini açıklayabileceklerini ifade etmiştir.⁸⁹⁶

Lord Curzon, konferansın genel havasına da hâkim olan bu mütegalip ve baskın tavrını bu oturumda da göstermiştir. Her şeyden önce, diplomasinin nezaket ölçülerinin dışında temel insanî terbiye dairesini dahi ihlal eder tarzda bir üslup söz konusudur. Zira o günün ruznamesinde savaş tutsaklarının görüşülmesi vardır. Oysa İngiliz baş delege, taraflara haber vermeden gündemi değiştirmiş ve nüfus mübadelesi meselesini görüşmeye açmıştır.⁸⁹⁷ Öyle anlaşılıyor ki, o günkü oturumdan Yunanistan’ın da haberi vardı. Zira konferans tutanaklarına baktığımızda Yunan heyetinin müzakereye oldukça hazırlıklı olduğu görülmektedir.⁸⁹⁸

⁸⁹⁵ LBKTB, c. I, s. 119; Alexandris, s. 85.

⁸⁹⁶ LBKTB, c. I, s. 118, 123.

⁸⁹⁷ İsmet Paşa, önceden bildirilmiş resmi gündemde bulunmayan bir konunun bu oturumun programına alınmış olduğundan dolayı hayretini ifade edecektir. Zira gündemde yalnız savaş esirlerinin mübadelesi konusu bulunmaktadır. Bkz. LBKTB, c. I, s. 122.

⁸⁹⁸ Bkz. LBKTB, c. I, s.123-130.

İngiltere, mübadelenin gönüllülük esasına göre gerçekleşmesini istememekte ve zorunlu mübadele öngörmektedir. Curzon'a göre, isteğe bağlı mübadele herkesin arzulanacağı bir şey olmasına rağmen uygulamada çok zorluklara ve gecikmelere neden olacaktır. Oysa gelecek yıl toprakların işlenebilmesi için bir an önce yerleştirmelerin yapılması gerekmektedir.⁸⁹⁹

İngiltere baş murahhası, Amerikan istatistiklerine dayanarak verdiği rakamlarla Anadolu'da 1914'de 1.600.000 Rum bulunduğunu, bunların Birinci Dünya Savaşı ve bunu izleyen Türk – Yunan Savaşı ile Kasım 1922 tarihinde 500.000'e düştüğünü öne sürmektedir. Curzon'a göre 1914'de 1.600.000 olan Küçük Asya Rum nüfusunun 1.000.000 ile 1.100.000 arası, Kasım 1922'ye uzanan süreçte sürülmüş, kaçmış ya da öldürülmüştür. Ona göre mübadele meselesinde kendileriyle ilgilenilmesi gereken kitle Anadolu'da kalan bu 500.000 civarındaki Rum'dur.⁹⁰⁰

İngiltere, mübadelenin kapsamı konusunda Anadolu'da meskûn Rumlarla İstanbul Rumlarını birbirinden ayrı mütalaa etmektedir. Curzon, İstanbul Rumlarının buna karşılık olarak da Batı Trakya'daki Türklerin mübadeleden istisna tutulmasını öngörmektedir. Mübadele ile ilgili olarak kurulacak komisyonun bu durumu gözden uzak tutmaması gerekeceğini ifade etmektedir. Lord Curzon'a göre İstanbul'daki Rumların sınır dışı edilmesi ya da mübadeleye tabi tutulması bu kent için büyük bir kayıp olacaktır. Ona göre bu Rum nüfus kent ekonomisi ve sanayisi için hayati bir rol oynamaktadır. Büyük bir ticaret ve sanayi şehri olan İstanbul, Rumların olmaması durumunda “*etkisini, varlığını ve ticaretini yitirecektir*”.⁹⁰¹

Konferansın genel seyirinden de anlaşıldığı üzere İtilâf Devletlerinin nüfus mübadelesi ile ilgili yaklaşımları benzerdir ve İngiliz baş murahhas Lord Curzon tarafından söz konusu oturumda dillendirilmiştir. Esasen 1 Aralık 1922 tarihli konuşu Türk – Yunan nüfus mübadelesi olan oturum tutanaklarına baktığımızda, gerek Fransa ve gerekse İtalya delegelerinin söz almadıkları görülür.⁹⁰² Yalnız Fransız delege M. Barrère, kısa bir söz almış ve konunun ivediliği ile temsilci heyetlerinin konu ile ilgili görüş birliği içinde olduklarını ifade etmiştir.⁹⁰³ Benzer şekilde kurulan

⁸⁹⁹ LBKTB, c. I, s. 126; Ladas, s. 342.

⁹⁰⁰ LBKTB, c. I, s. 126.

⁹⁰¹ LBKTB, c. I, s. 127. Ayrıca bkz. Akgün, **a.g.m.**, s. 250.

⁹⁰² LBKTB, c. I, s. 116-130.

⁹⁰³ LBKTB, c. I, s. 123.

alt komisyonda da İngiliz, Fransız ve İtalyan delegasyonunun ortak hareket ettikleri görülür. 16 Ocak 1923 tarihinde yapılan alt komisyon toplantısında sunulan nüfus mübadelesi ön tasarısı da oturum başkanı M. Montagna'nın ifadesi ile: “*Müttefik meslektaşlarıyla görüş birliği içinde, üzerinde anlaşmaya varılmış ilkelere dayanarak*” hazırlanmıştır.⁹⁰⁴

İtilâf Devletleri temsilcilerinin hazırlayıp alt komisyonda tartışmaya açtıkları ön tasarımı incelediğimizde, onların nüfus mübadelesi ile ilgili yaklaşımlarını genel hatlarıyla görebiliriz. Buna göre İngiltere, Fransa ve İtalya delegeleri mübadelede şu ilkeleri savunmaktadırlar:

Mübadeleye tabi tutulacaklar, Rum Ortodoks dininden Türk uyruklulardır.⁹⁰⁵ Burada Katolik Rumlar mübadele kapsamı dışında tutulmak istenmektedir. Ön tasarının birinci maddesinde geçen husus, “*Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları*” şeklinde geçmekte; buna karşın Rıza Nur, bu tanımlamaya itiraz edecek ve “*Türk uyruğu Rumlar*” olarak değiştirilmesini isteyecektir. Bunun üzerine çıkan tartışma uzayınca alt komisyon başkanı M. Montagna, Türk Temsilci Heyetince öne sürülmüş değişiklik teklifinin ertelenmesini talep etmiş, Rıza Nur da bu teklifi kabul etmiştir.⁹⁰⁶

İkinci olarak, İstanbul'un Rum ahalisi ile Batı Trakya'nın Müslüman ahalisi mübadeleden istisna tutulacaklardır.⁹⁰⁷ İtilâf Devletleri temsilcileri, bu kapsamın 1912 tarihli kanunla öngörülen şehremanetine bağlı bölgelere yerleşmiş bütün Rumları kapsamaması hatta bunun da ötesinde Pendik ve buraya kadar Anadolu demiryolları istasyonlarının bulunduğu köylerde (tutanaklarda ismen Bostancı Köyü geçmektedir) oturan Rumların da istisna kapsamında tutulmasını talep etmektedirler.⁹⁰⁸

⁹⁰⁴ **LBKTB**, c. II, s. 314.

⁹⁰⁵ Bkz. İtilâf Devletlerinin nüfus mübadelesi ile ilgili ön tasarıları birinci madde. **LBKTB**, c. II, s. 314.

⁹⁰⁶ **LBKTB**, c. II, s. 314-315.

⁹⁰⁷ Bkz. İtilâf Devletlerinin nüfus mübadelesi ile ilgili ön tasarıları ikinci madde. **LBKTB**, c. II, s. 315.

⁹⁰⁸ Bkz. İngiliz temsilci M. Ryan'ın teklifi, **LBKTB**, c. II, s. 316.

İtilâf Devletlerinin mübadelede kıstas olarak kabul ettikleri bir diğer husus, karşılıklı Türk ve Yunan nüfusun mübadele edilecek olan toprakları 14 Kasım 1913 tarihinden sonra terk etmiş olan Rumları ve Müslümanları kapsamasıdır.⁹⁰⁹

Bunlara ek olarak her iki taraftan mübadillerin mülkiyet ve alacak haklarının hiçbir şekilde ihlal olunmaması,⁹¹⁰ mübadele edilecek nüfusa mensup olanların hiçbir şekilde gidişine engel olunmaması hususları İtilâf Devletleri temsilcilerinin öngördükleri taslakta yer almaktadır. Mübadillerin gidişine engel olunmaması şartı herhangi bir cezadan hüküm giymiş olanlar, henüz kesinleşmemiş bir cezaya çarptırılanlar ve kendisine karşı ceza kovuşturması devam edenleri de gidecekleri ülkenin yetkili makamlarına teslim edilme koşuluyla kapsamaktadır.⁹¹¹

Bir diğer husus, mübadillerin vatandaşlık kazanmaları ile ilgilidir ki, İtilâf Devletleri temsilcileri bu konuda da mübadillerin terk ettikleri ülkenin vatandaşlığını kaybedeceklerini ve vardıkları ülke topraklarına ayak bastıkları anda o ülkenin vatandaşlıklarını kazanacaklardır.

Mübadelelenin uygulanmasını denetlemek amacıyla öngörülen husus ise İstanbul ve Atina'da iki karma komisyon kurulmasıdır. Bu komisyonların üyeleri taraf ülkelerce belirlenecek birer üye ve Milletler Cemiyeti tarafından Birinci Dünya Savaşına katılmamış ülkeler vatandaşlarından seçilecek bir başkan olacaktır.⁹¹²

B. b. Türk Tarafının Yaklaşımı

Türk Heyeti 1 Aralık 1922 tarihli Ülkeler ve Askeri Sorunlar Komisyonu oturumunda nüfus mübadelesi konusunun gündeme alındığından habersizdir ve bu noktadan da müzakerelere hazırlıksızdır. İsmet Paşa, Nansen'in sunumundan sonra söz aldığı anda bu hayretini ve usule ait yapılan bu hatayı diplomatik nezaket ölçülerinde ifade etmiştir.⁹¹³

⁹⁰⁹ Bkz. İtilâf Devletlerinin nüfus mübadelesi ile ilgili ön tasarıları üçüncü madde. **LBKTB**, c. II, s. 317.

⁹¹⁰ İtilâf Devletleri tasarısına göre mübadiller, taşınabilir her türlü mallarını yanlarında götürmek ve taşıtırmakta serbest olacaklar ve bunlardan dolayı kendilerinden bir gümrük vergisi talep edilmeyecektir. Bkz. 17 Ocak 1923 tarihli alt komisyon oturumu. **LBKTB**, c. II, s. 319.

⁹¹¹ **LBKTB**, c. II, s. 317.

⁹¹² Bkz. 17 Ocak 1923 tarihli alt komisyon toplantısı tutanakları, **LBKTB**, c. II, s. 324.

⁹¹³ **LBKTB**, c. I, s. 122.

İsmet Paşa, Dr. Nansen'in raporunun resmi bir niteliğinin olmayıp kişisel bir rapor olduğunu ve Türk Hükümetiyle yaptığı görüşmelerin de bu niteliğinden dolayı yarım kaldığını vurgulamış, bunun nedeni olarak da Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyesi olmadığını dile getirmiştir. Dolayısıyla Dr. Nansen'in sunumunu yaptığı raporun ve Ankara ile yaptığı görüşmelerin Türk heyeti açısından resmi bir bağlayıcılığı yoktur.⁹¹⁴

Türk Heyeti, nüfus mübadelesi sorununu azınlıklar sorununun bir parçası olarak görmekte ve mübadele ile ilgili gelişmelerin seyrini bu ana sorunun bir parçası olarak değerlendirmektedir. Mübadele ile ilgili olarak görüşünü de, o günkü oturuma zaten hazırlıksız gelindiğinden, "*Komisyon nüfus mübadelesi sorunu ile azınlıklar sorununun birbirine bağlılığını kabul ederse*" gelecek oturumlarda açıklayacaktır.⁹¹⁵

İsmet Paşa, konuşmasında kurulacak bir tali komisyonu kabul ettiklerini belirttikten sonra, genel hatlarıyla Türk tarafının konuya olan yaklaşımını açıklamıştır. Ona göre, Doğu Trakya daha henüz bir gün önce (30 Ekim 1922) Türklere teslim edildiği için, bu bölgede terk olunmuş evlerin ne kadar nüfus barındıracağına dair bilgileri derlemek mümkün olmamıştır. Diğer taraftan özellikle Doğu Trakya'yı terk eden Rumlar Türklere ait mal, ürün ve hayvanları da alıp gittiklerinden buralara ve Anadolu'ya gelecek olan Türklerin durumunun ne olacağını şimdiden kestirmek zordur. Bu insanlar evsiz - barksız kalacaklardır. Diğer taraftan Yunanistan'daki Türkler yurtlarını olduğu gibi bırakırlarken, Anadolu ve Trakya'da Yunan istilasıyla yakılıp yıkılmış evler bulacaklardır.

Türk Heyetinin mübadele ile ilgili olarak hassasiyetle üzerinde durduğu bir diğer nokta da konunun kapsamıdır. İsmet Paşa: "*Herhalde eğer böyle bir nüfus mübadelesi yoluna gidilecekse, bu mübadele İzmir ve İstanbul'u da içine almak üzere, Türkiye'nin bütün Rum nüfusunu kapsamalıdır.*" diyecektir.⁹¹⁶ Bununla birlikte izleyen oturumlar ve pazarlıklar sonrası 13 Aralık 1922 tarihli Ülke ve Askeri Sorunlar Komisyon oturumunda İsmet Paşa, İstanbul doğumlu Rumların mübadeleden istisna tutulmalarını kabul edecektir.⁹¹⁷

⁹¹⁴ Bkz. LBKTB, c. I, s. 122.

⁹¹⁵ LBKTB, c. I, s. 122.

⁹¹⁶ LBKTB, c. I, s. 124.

⁹¹⁷ LBKTB, c. I, s. 211. Alexandris, s. 86. Çok önemli olmamakla birlikte çevirisi Seha L. Meray'a ait Lozan Barış Konferansı Tutanakları'nda İsmet Paşa'nın İstanbul Rumlarının mübadeleden

Konferansın 10 Ocak 1023 Çarşamba günkü oturumunda ise İsmet Paşa, mübadele dışı bırakılması gerekenlerle ilgili olarak Türk tarafının taleplerini sunacaktır. Buna göre:

1. *İstanbul'a 30 Ekim 1918'den sonra gelmiş olan Rumlar.*
2. *İstanbul şehremanetinin 1912 yılında çizilmiş olan sınırının dışında oturan Rumlar.*
3. *Türk düşmanlığı politikasına katılmış olan Yunanlı kimseler ya da dernekler, mübadele kapsamına alınmalıdır.*⁹¹⁸

TBMM'nde İstanbul Rumlarının mübadeleden istisna tutulmalarının Türk Heyetince kabulü, gerek hükümete ve gerekse heyete karşı sert eleştirilere neden olmuştur. Heyetin gerek Avrupa basınında ve gerekse İstanbul basınında itidalinin abartılı olarak övüldüğü ve bu şekilde dikenli yollara sürüldüğü eleştirisi getirilmekte, diğer taraftan Anadolu'da zaten gayrimüslim kalmadığı ve mübadelenin esasen İstanbul'daki Ermeni ve Rumları hedef alması gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda “*şehremaneti*” kaydının aldatıcı olduğu ve Kartal, Adalar, Beykoz ve Makriköy (Bakırköy) de belediye daireleri olduğu ve bütün Rum köylerinin bunlara dâhil olduğu yönünde eleştiriler getirilmiştir.⁹¹⁹

Alt komisyon toplantılarında yapılan tartışmalarda da görüleceği üzere Türk tarafı, İtilâf Devletleri temsilcilerinin teklif ettiğinin tersine olarak, Katolik ya da Ortodoks tüm Rumların mübadelesinden yanadırlar.⁹²⁰ Esasen TBMM'nde çok daha sert ifadeler geçmekte, Meclis'te mübadeleye dair ne Rum ne de Ermenilere ait hiçbir istisna kabul görmüyordu.⁹²¹ Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey, 25 Kânunuevvel 1338 (25 Aralık 1922) tarihli gizli celsede yaptığı konuşmada, Türk heyetinin itidalini eleştirmekte ve:

istisnalarını kabul ettiği oturum tarihi 31 Aralık 1922 olarak verilmektedir. Oysa eserin ilgili cildi İçindekiler kısmında oturum tarihi olarak “*13 Aralık 1922 oturumu*” kaydı parantez içerisinde verilmektedir. Diğer taraftan Alexandris'in çalışmasında da Türk tarafının İstanbul Rumları istisnasını kabul tarihi olarak 13 Aralık 1922 tarihi verilmektedir.

⁹¹⁸ **LBKTB**, c. I, s. 332.

⁹¹⁹ **TBMMGZC**, Yüzaltmışaltıncı İn'ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, c. III, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 1155.

⁹²⁰ **LBKTB**, c. II, s. 314-315.

⁹²¹ Bkz. Burdur Mebusu Soysallı İsmail Suphi, verdiği taksir ile İstanbul'daki Rum ve Ermenilerin istisnasız mübadeleye tabi olmasını ve Ermeni ve Rum patrikhanelerinin de İstanbul'dan çıkarılmasını istemiştir. Bkz. **TBMMGZC**, Yüzaltmışaltıncı İn'ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, c. III, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 1146-1180.

“...İstanbul’da Rumların bekasına, Patrikhanenin ibkasına karşı şiddetle itiraz ediyorum. İstanbul’da Rumlar kaldığı takdirde bu memleket için tamamiyle fesat ocağı tehlike ocağı kalmış demektir. O Rumlar ki mütarekeden sonra yaralı göksümüzün üstünde dansettiler. Her yeri mavi beyaza boyadılar. Asker verdiler, iane verdiler... Bütün mevcudiyet-i maddiye ve maneviyetlerini verdiler... Bunları görmeğe tahammül edemeyiz. Rumların İstanbul’da kalmalarına tahammül edemediğimiz gibi Ermenilerin de İstanbul’da kalmalarına tahammül edemeyiz. Rumlara git, Ermenilere otur demek Rum’ların bıraktığı enam ve ezvakı sen otur yalnız başına ye iç demektir. Pekâlâ biliyorsunuz ki; İstanbul’da erbab-ı ticaret Rumlardan ve Ermenilerdendir. Rumlar gittiği gibi Avrupa fabrikalarının mutavassıtları, vekilleri Ermeniler olacaklardır... Amerika ve İngiliz fabrikaları bütün vekaletlerini Ermenilere verdiler. Binaenaleyh Ermeni ibka etmek demek bütün servetlerimizi Ermenilerin ağzına doldurmak demektir.

Rumların gitmesinden Ermeniler müstefit olacaklardır. Bizim için zarar mutlakdır. Onun için ne Ermeni kalabilir, ne Rum kalabilir... Binaenaleyh İstanbul Rumları ve Ermenileri behemehal mübadele edilmeli ve Patrikleri kovulmalıdır.”⁹²²

Bunun da ilerisinde, TBMM’nde Ermenilerle birlikte Musevilerin de ülke dışına çıkarılmaları beklentisi vardır. Rıza Nur Bey’in 2 Mart 1339 (2 Mart 1923) tarihli gizli celsede Konferans ile ilgili mebuslara açıklamada bulunduğu esnada, mübadeleden İstanbul’un istisna tutulacağını söylemesi üzerine, itiraz niteliğinde “Ermeniler” sesleri yükselmiş, Rıza Nur’un; “Fakat arkadaşlar kaç Ermeni vardır.” cevabı üzerine bu defa “Yahudiler” sesleri yükselecektir. Bunun üzerine Rıza Nur; “İstanbul’da otuz bin Yahudi vardır şimdiye kadar bir mazarrat iras etmeyen insanlardır. (Gürültüler) Museviler malum, nereye çekilirlerse oraya giden insanlardır. Tabii olmasalardı daha iyi olurdu derdim” şeklinde cevap verecektir.⁹²³

⁹²² **TBMMGZC**, Yüzaltmışaltıncı İn’ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, c. III, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 1155. Daha sonra bir tahrir veren Burdur Mebusu Soysallı İsmail Suphi, verdiği tahrir ile İstanbul’daki Rum ve Ermenilerin istisnasız mübadeleye tabi olmasını ve Ermeni ve Rum patrikhanelerinin de İstanbul’dan çıkarılmasını istemiştir. Bkz. **TBMMGZC**, Yüzaltmışaltıncı İn’ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, c. III, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 1161.

⁹²³ **TBMMGZC**, Yüzaltmışaltıncı İn’ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, c. IV, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 8.

İstanbul Rumlarının ve bunlara karşılık olarak Batı Trakya Türklerinin mübadeleden istisnası kabul edildikten sonra da Türk tarafı İstanbul şehremanetinin 1912 tarihli kanunla belirlenmiş sınırları dâhilindeki Rumların bu kapsama girmesini, bunun aksine olarak tartışma konusu olan Pendik'in buna dâhil edilmemesini talep etmiştir.⁹²⁴

Pendik'in ve demiryolu boyunca mevcut köylerin mübadeleden istisna tutulması hususunda uzun tartışmalar olmuş, nihayetinde 24 Ocak 1923 tarihli mübadele alt komisyonu toplantısında, komisyon başkanı M. Montagna'nın da Türk heyeti lehine tavır almasıyla Yunanistan heyeti bu konuda ikna edilmiş ve İtilâf Devletleri temsilcilerinin hazırlamış oldukları taslakta bulunan ikinci maddeden Pendik'le ilgili satırlar çıkartılmıştır.⁹²⁵

B. c. Yunan Tarafının Yaklaşımı

Nüfus mübadelesi, Balkan Savaşlarının akabinde gündeme gelmiş ve Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında gerçekleştirilmişti. Yunanistan ile yapılan görüşmeler ise Birinci Dünya Savaşının çıkması ile askıya alınmış ancak böyle bir uygulamanın yapılabilirliği zihinlere yerleşmişti. Nitekim Lozan Konferansı cereyan ettiği günlerde İsmet Paşa'ya özel bir ziyaret yapan Venizelos, Paşa'nın, "*dinlerken tüylerim ürperiyordu*" dediği o günlere ait düşüncelerini anlatacaktır. Yunan ordusunun Batı Anadolu'yu işgali yıllarında Lozan'da öngörülenden farklı olarak Venizelos da düşünecektir. Yunanistan'ın Batı Anadolu'ya kalıcı olarak yerleşmesini sağlama amacıyla İzmir vilayeti içerisindeki Türkleri Anadolu'nun iç kısımlarına, buna karşılık Anadolu'nun iç kesimlerindeki Rumlar ile savaş yıllarında Yunanistan'a göçmüş olanları da İzmir'e yerleştirmek şeklindeki bu düşünce olayların aksi istikamette gelişmesi ile uygulama safhasına geçemeyecektir.⁹²⁶

Lozan Barış Konferansı'nda Yunanistan Heyeti baş murahhası M. Venizelos'un 1 Aralık 1922 tarihindeki oturumdaki konuşmalarından, Türk Yunan

⁹²⁴ LBKTB, c. II, s. 316.

⁹²⁵ Bkz. LBKTB, c. II, s. 370. M. Montagna, Ülke ve Askerlik komisyonu Başkanı Lord Curzon'a sunduğu 30 Ocak 1923 tarihli raporunda Pendik ile ilgili hükmü içinde barındıran ikinci madde ile ilgili tartışmalar için "*çok ateşli oldu*" diyecektir. Bkz. LBKTB, c. II, s. 383.

⁹²⁶ Bkz. İsmet İnönü, s. 122-123.

nüfus mübadelesi ile ilgili olarak genel temayülünü çıkarmak mümkündür. Her şeyden önce Yunanistan yapılacak bir nüfus mübadelesine şiddetle taraftardır. Öyle ki, İsmet Paşa'nın Dr. Nansen'in konumu ve raporu ile ilgili çekincelerine değinen Venizelos, eğer Türk tarafı bunu reddetmekteyse başka şartlarla uzlaşma yoluna gidilebileceğini ve bu yolda Türk Hükümeti ile görüşmeye hazır olduğunu net bir şekilde vurgulayacaktır.⁹²⁷

Venizelos, konunun ivediliğinde İtilâf Devletleri ile paralel düşünmektedir ve *“Mümkün olduğu kadar çabuk bir çözüm bulmak, ister Türk ister Rum, herkesin yararınadır”* diyecektir. Bunun sağlanması için ise, Dr. Nansen'in düşüncelerinden de yararlanacak ve bir Türk, bir Yunan delege ile Konferansın seçeceği bir başkandan oluşacak bir alt komisyon kurulmalıdır.⁹²⁸

Yunan Heyeti, İsmet Paşa'nın Anadolu ve Trakya'da evsiz kalanlar ve kalacaklar konusundaki sözlerine ise Lord Curzon'un kine paralellik arz eden rakamlarla cevap verecek ve gerçek durumun farklı olduğunu iddia edecektir. Ona göre, Türkiye'den gelen 1.000.000 göçmen vardır ve bunların 200.000'i İzmir'den gelmiştir. İzmir'deki haneler geçirdiği yangın yüzünden oturulamaz haldeyse de geride 800.000 kişiyi barındırabilecek sayıda hane vardır. Dolayısıyla Yunanistan'dan gelecek Türk mübadillerin evsiz-barksız kalmaları diye bir durum söz konusu değildir. Buna karşın Anadolu'dan Yunanistan'a göç etmiş olanlar açıktadır ve kiliseler, okullar ve çadırlarda kalmaktadırlar.⁹²⁹

Yunan tarafının nüfus mübadelesinin özülü ilgili bir yaklaşımı da konunun gönüllülük mü yoksa zorunluluk esasına göre mi yapılacağı meselesidir. Burada Venizelos, İtilâf Devletleri ve onların fiili sözcüsü konumundaki Lord Curzon'dan farklı düşünmektedir. Venizelos Türk nüfusunun Yunanistan'dan zorla ayrılmasını istememektedir, dolayısıyla nüfus mübadelesi isteğe bağlı yani gönüllülük esasına göre yapılmalıdır.⁹³⁰ Bununla birlikte konuşmasının devamında, İstanbul Rumlarının mübadelesi ile ilgili görüşlerini açıkladıktan sonra, üzerinde anlaşılacak zorunlu bir mübadeleye de hayır demeyeceklerini ifade etmektedir.⁹³¹ Fakat daha sonraki alt

⁹²⁷ Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 123.

⁹²⁸ **LBKTB**, c. I, s. 123.

⁹²⁹ Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 125.

⁹³⁰ Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 125.

⁹³¹ Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 126.

komisyon toplantılarında Yunan heyeti, mübadelenin gönüllülük esasına göre yapılması yönünde talepte bulunacaklardır.⁹³²

Öyle anlaşılıyor ki Venizelos bu noktayı yani mübadelenin zorunlu ya da gönüllülük esasına göre olması meselesi, bir pazarlık unsuru olarak değerlendirilebilir. Zira kendisinden önce konuşan İsmet Paşa, mübadelenin zorunlu ve tüm Rumları içine alacak şekilde kapsamlı olmasında kararlıdır. Bir taraftan Yunan Dışişleri Bakanı Nicholas Politis'in İstanbul'dan gelecek olan göçmenler için Mısır, Kıbrıs ve Tunus seçeneklerini telaffuz etmesi, diğer taraftan Patrik Meletios'un Yunanistan'ın Rumların aniden İstanbul'u boşaltmaya zorlanması durumunda Limni adasında gerekli tesisler kurmasını talep etmesi Yunan tarafının İstanbul Rumlarının mübadelesi hususunda alternatif planlarının da olduğunu dolayısıyla bu konuda son noktayı koymadıklarını göstermektedir.⁹³³

Diğer taraftan, Yunanistan Dışişleri Bakanı Nicholas Politis, Venizelos'tan Yunanistan'ın gelecek yeni bir göçmen kitlesini hazmedecek durumda olmadığını konferansta vurgulamasını isteyecektir. Zira İstanbul'dan yola çıkacak ve barınma ile yiyecekten yoksun Rum topluluğu sefalet ve açlığa maruz kalacaktır. Politis, aynı zamanda böyle bir nüfus yığılmasının getireceği felaketlerle ülkedeki komünist örgütlere mükemmel bir propaganda ortamı sağlanacağından endişe ediyordu. Böyle bir endişeyi bertaraf etme hesabına İtilâf devletlerine en azından geçici olarak Mısır, Kıbrıs ya da Tunus'ta kalacak yer sağlanması dahi teklif edilebilirdi.⁹³⁴

Venizelos, konuşmasının devamında İstanbul Rumları meselesine gelecek ve mübadeleyi ısrarla isterken İstanbul Rumlarının mübadele kapsamına alınmasını kabul etmeyecektir.⁹³⁵ Venizelos, Türk Hükümeti'nin İstanbul Rumlarını sınır dışı etmesi, benzeri görülmemiş bir siyasal, ekonomik ve sosyal yıkım olur, demekte ve böyle bir durumda Amerika'dan kabul edeceği göçmen oranını artırmasını dahi isteyebileceklerini dile getirmektedir. Yoksa o, bu *ihirazî kayıt* dışında, gönüllü ya da zorunlu bir mübadeleye taraftardır.⁹³⁶

⁹³² LBKTB, c. I, s. 323.

⁹³³ Bkz. Alexandris, s. 84.

⁹³⁴ Bkz. a.g.e.

⁹³⁵ LBKTB, c. I, s. 125.

⁹³⁶ LBKTB, c. I, s. 126. Yunan delege M. Caclamanos, 19 Ocak 1923 tarihli alt komisyon toplantısında kendisinin bu "zorunlu olma" ilkesinden nefret ettiğini ve ülkesinin, yurtlarından

İstanbul şehremaneti sınırlarının belirlenmesi ve Pendik'in de mübadeleden istisna tutulması hususunda Yunan heyeti çok ısrarcı olmuş ancak uzun süren müzakereler neticesinde taslaktan Pendik ile ilgili satır çıkarılmıştır.

C. Mübadeleye Esas Alınan Kriterler

Müzakereler sonucunda üzerinde uzlaşılan ve mübadeleye tabi olanlara ilişkin kriterleri içeren 19 maddelik Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol, 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanmıştır.⁹³⁷ Buna göre:

1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyrukluların zorunlu mübadelesi yapılacaktır. Burada, üzerinde tartışılan ve Rıza Nur'un itiraz edip "*Türk uyruğu Rumlar*" şeklinde değiştirilmesini istediği ancak alt komisyon başkanı M. Montagna tarafından değişiklik teklifinin ertelendiği İtilâf Devletleri tarafından hazırlanan taslaktaki "*Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları*" ibaresinin aynen korunduğu görülmektedir.⁹³⁸ Bu durumda sayıları az olmakla birlikte, İstanbul ve Anadolu'da meskûn Katolik Rumlar mübadele dışı kalmışlardır. Rum Ortodoks kaydıyla doğal olarak, Arap Ortodokslar da mübadeleye tabi değildirler.⁹³⁹

Mübadelede esas alınan kriter dindir. Antlaşmanın birinci maddesi ile çizilen çerçeve, istisnalar saklı kalmak suretiyle, "*Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile, Yunan topraklarına yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyrukluların*" mübadelesini öngörmektedir.⁹⁴⁰ Burada dikkat çekici husus, Seçil Akgün'ün ifadesiyle "... milliyetçiliği", *homojen yapıya sahip "millî devlet" oluşturmayı esas almış olan iki ülke, Türkiye ve Yunanistan, mübadele konusunda din faktörünü temel almışlardır.*"⁹⁴¹ Harry J. Psomiades, bu durumu,

ayrılmış olan halkların geri dönüşünün kabul edilmesi şartıyla, bu ilkedен vazgeçmeğe hazır olduğunu beyan edecektir.

⁹³⁷ Sözleşme ve protokol metni için bkz. İsmail Soysal, s. 185-191.

⁹³⁸ Bkz. LBKTB, c. II, s. 314-315.

⁹³⁹ Bkz. BCA, 27.05.1925, Sayı: 2021, Fon Kodu: 30.18.1.1., Yer No:14.34.13.

⁹⁴⁰ İsmail Soysal, s. 185.

⁹⁴¹ Akgün, a.g.m., s. 256.

büyük sayıda etnik Türk'ün Yunanistan'a, buna karşılık olarak da etnik köken itibarıyla Yunanlının Türkiye'ye gitmesi olarak yorumlamaktadır.⁹⁴²

Bir diğer vurgulanması gereken nitelik sözleşme ve protokolün birinci maddesi ile düzenlenen, mübadelenin zorunlu olması ilkesidir. Burada Yunan temsilci heyetinin farklı oturumlarda farklı öneriler getirmelerine rağmen mübadelenin isteğe bağlı mı yoksa zorunluluk esasına göre mi olacağı hususunun İtilâf Devletleri ve Türk delegasyonunun isteği doğrultusunda gerçekleştiği görülmektedir. Bu bağlamda mübadeleye dâhil hiçbir kimse Türk Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ve Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönüp yerleşemeyecektir.⁹⁴³ Gerek Müslüman ve gerekse Rum olsun, insanların asırlardır yaşadıkları topraklardan kendilerine hiçbir alternatif sunulmadan zorunlu olarak göç ettirilmeleri kişisel olarak çok ağır psikolojik, ekonomik ve sosyal sonuçları olan bir uygulamaydı. Ancak bu zorunluluk, Küçük Kaynarca Antlaşmasından Lozan'a uzanan süreçte Türk tarafı için elzemdi. Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı sonrası, Osmanlı Devleti'nin siyasal varlığına son vererek bir anlamda *Şark Meselesi*'ni çözmüş olan Batı için de aynı zorunluluk söz konusuydu. Zira Büyük Britanya İmparatorluğu'nun liderliğinde tesis olunan yeni dünya düzeninin istikrarı ve barışın korunması için zorunlu mübadele bir ihtiyaçtı. Dolayısıyla, Kemal Arı'nın vurguladığı gibi; "*Göçün zorunlu oluşu, konuyu hem teoride, hem de uygulamada ayrıntılardan ve değişik, çapraşık sorunlardan arındırıp sade ve kesin bir niteliğe soktu ve göçü hızlandıracak ve uygulamayı hızlandıracak bir etken oldu.*"⁹⁴⁴ Ancak zorunlu bir mübadele ile Türk tarafının tarihsel kökenleri olan endişelerini giderebilir, azınlıklar kullanılarak dış müdahalelerin olmadığı, millî egemenliğe dayanan bir devlet kurulabilirdi.⁹⁴⁵

Diğer taraftan Sözleşme ve Protokolün üçüncü maddesi ile 18 Ekim 1912 tarihinden sonra karşılıklı olarak mübadele kapsamına giren toprakları terk eden

⁹⁴² Psomiades, s. 66.

⁹⁴³ Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol birinci madde için bkz. İsmail Soysal, s. 185.

⁹⁴⁴ Kemal Arı, **Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, İstanbul, 2000, Tarih Vakfı Yurt yay., s. 21.

⁹⁴⁵ 15 yıl İstanbul'da yaşamış olan Amerikalı Amiral Colby M. Chester, mübadele ile ilgili olarak şöyle diyecektir: "*ülke genellikle Rum ve Ermeni olan ve 30.000'den fazlası İstanbul'da yaşayan casuslarla doluydu.* Bkz. Akgün, **a.g.m.**, s. 257.

Müslüman ve Rumlar mübadelenin kapsamına dâhil sayılacaklardır. Bu noktada sözleşmede kullanılan “göçmen” terimi, 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç etmesi gereken ya da göç etmiş olan gerçek ya da tüzel kişileri kapsamaktadır.

Aileleri daha önce Türkiye’yi terk etmiş ancak kendileri alıkonulmuş bulunan Rumlardan bedenlen sağlıklı bulunanlar, sözleşme uyarınca Yunanistan’a gönderilecek ilk kafilende yer alacaklardır.⁹⁴⁶

Mübadeleye tabi Müslüman ve Rumların mülkiyet hakları ve alacaklarına hiçbir müdahalede bulunulmayacak ve korunacaktır.⁹⁴⁷

Bir diğer husus, mübadeleye tabi olan halkların hangi neden olursa olsun gidişlerine engel çıkartılmaması ilkesidir. Buna göre kesinleşmiş hapis cezası olanlar dâhil, kesinleşmemiş bir cezaya çarptırılanlar, kendisine karşı ceza kovuşturması devam edenler kendisine karşı kovuşturmada bulunan ülkenin makamlarınca gideceği ülke makamlarına teslim edilecektir.

Göçmenler buldukları ülke topraklarını terk ettikleri anda o ülkenin vatandaşlığını kaybedecekler ve varacakları ülkenin topraklarına ayak bastıkları anda o ülke vatandaşlığını kazanmış sayılacaklardır. Daha önce iki ülkeden birisini terk etmiş ve henüz diğer ülkenin vatandaşlığını almamış olan mübadele kapsamındaki göçmenler yerleştikleri ülkenin uyruklüğünü Sözleşmenin imzalandığı gün itibarıyla kazanmış olacaklardır.

Göçmenler yanlarında her türlü taşınır malı götürmekte ve taşıtırmakta serbesttirler. Bu mallara bağlı olarak kendilerinden çıkış veya giriş resmi yahut başka bir resim alınmayacaktır. Buradan hareketle mübadil topluluk üyeleri kilise, manastır, okul, hastane, dernek, birlik ve tüzel kişiler ile ne türden olursa olsun diğer tesisler personelini de kapsamak üzere kendi topluluklarının taşınır mallarını yanlarında serbestçe götürmeğe ve taşıtırmaya hakları bulunacaktır. Her iki ülke makamları bu malların nakliyesinde mümkün olan en geniş kolaylığı göstereceklerdir.⁹⁴⁸

⁹⁴⁶ Bkz. söz konusu Sözleşme dördüncü madde, İsmail Soysal, s. 186.

⁹⁴⁷ Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol beşinci madde için bkz. **a.g.e.**

⁹⁴⁸ **a.g.e.**

24 Temmuz 1923 tarihinde Karaağaç Bölgesi ile İmroz ve Bozcaada'ya İlişkin Protokol ile Türkiye'ye devredilen Karaağaç'ın Rum halkı da nüfus mübadelesi sözleşmesinde öngörülen hükümlere tabi olacaklardır.⁹⁴⁹

Yine Türkiye'ye devredilen İmroz ve Bozcaada Rumları mübadeleden hariç tutulacaklar⁹⁵⁰ ve hiçbir şekilde siyasi ya da askeri davranışlarından dolayı sorumlu tutulmayacaklardır. Söz konusu adalar halkları, Barış Antlaşmasını imzalayan devletlerden birine ya da uyruklarına yaptıkları herhangi bir yardımdan dolayı Türkiye'de hiçbir bahane ile tedirgin ve rahatsız edilmeyeceklerdir.⁹⁵¹

D. Mübadeleden İstisnalar

Nüfus mübadelesinden istisnalar gerek ana komisyonda ve gerekse mübadele alt komisyonunda tartışmalara neden olmuştur. Türk temsilci heyeti, mübadele istisnasız ve tüm ülkeyi kapsamak üzere Rumları kapsamamasını istemiştir. TBMM'nde Lozan Barış Konferansı ile ilgili olarak yapılan oturumlarda ise mebuslarca bundan çok daha kapsamlı öneriler gelmiş, Ermenilerin de mübadeleye dâhil edilerek ülke dışına çıkarılmaları istenmiştir.⁹⁵² 2 Mart 1923 tarihli gizli celse zabıtlarından da anlaşılacağı üzere Meclis'te bazı mebuslar Musevilerin de mübadele kapsamında tutulma beklentisi içerisindeydiler.⁹⁵³

30 Ocak 1923 tarihli Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'un birinci maddesindeki "*Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları*" ifadesiyle mübadeleye tabi Rumlar tanımlanmıştır. Dolayısıyla, yukarıda geçtiği üzere Türk tarafının tezi olan bütün Rumların mübadelesi kabul olunmadığı gibi, Ortodoks mezhebi dışındaki Rumlar da mübadele harici tutulmuştur.⁹⁵⁴ Diğer

⁹⁴⁹ Bkz. "*Karaağaç ve Bölgesi ile İmroz ve Bozcaada'ya İlişkin Olarak Britanya İmparatorluğu, Fransa İtalya, Japonya, Yunanistan ve Türkiye'nin İmzaladığı Protokol*", madde III, İsmail Soysal, s. 216.

⁹⁵⁰ Bkz. Lozan Barış Antlaşması, 14. madde; İsmail Soysal, s. 98

⁹⁵¹ İsmail Soysal, s. 217.

⁹⁵² Bkz. **TBMMGZC**, Yüzaltmışaltıncı İn'ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, c. III, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 1155; ayrıca **a.g.e., c. IV**, s. 8.

⁹⁵³ Bkz. **TBMMGZC**, Yüzaltmışaltıncı İn'ikat, 25 Kanunuevvel 1338 (25 Aralık 1922), Pazartesi, Üçüncü Celse, c. IV, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999, Üçüncü Basım, s. 8.

⁹⁵⁴ İsmail Soysal, s. 185.

taraftan, mübadele dışı kalan Rumlardan bir kısmı da, sayıları az olmakla birlikte, Yunanistan haricinde İngiltere, Fransa ve İtalya gibi devletlerin uyruğunda bulunan kimselerdi.⁹⁵⁵

Sözleşmenin ikinci maddesiyle İstanbul'da meskûn Rumlar mübadele kapsamı dışında tutulmuşlardır. Burada İstanbul'da meskûn Rumlardan kasıt yine ilgili madde ile açıklanmıştır. Mübadeleden istisna tutulacak olan Rumlar, İstanbul Şehremanetinin 1912 tarihli kanun ile çizilen sınırları içerisinde oturanlardır. Diğer taraftan 30 Ekim 1918 gününden önce şehre yerleşmiş (établis) bulunan tüm Rumlar, İstanbul'da meskûn Rumlar sayılacaklardır.⁹⁵⁶

Sözleşmenin onaltıncı maddesi uyarınca, mübadeleden ikinci madde uyarınca istisna tutulmuş yerlerde kalanların buralara geri dönmeleri ya da terk etmeleri hükümetlerce herhangi bir şekilde engellenmeyecektir. Bu kişilerin, özgürlüklerinden ve mülkiyet haklarından yararlanmalarına hiçbir surette engel çıkartılmayacaktır. Bu kişiler mallarını bir başkasının üzerine serbestçe geçirebileceklerdir.⁹⁵⁷

Lozan Barış Antlaşmasınının 14. maddesi uyarınca Türk ve Yunan hükümetleri arasında yapılmış olan nüfus mübadelesine dair Antlaşma ya da bundan sonra mübadele ile ilgili yapılacak olanlar Gökçeada ve Bozcaada Rumlarına uygulanmayacaktır.⁹⁵⁸ Bunun dışında madde adalarda meskûn Rumlar için “*özel bir yerel yönetim*” öngörmekte ve adalarda güvenlik ve düzen bu yerel yönetimin elinde bulunan ve adalar halkından seçilecek olan polis tarafından sağlanacaktır.⁹⁵⁹

1927 yılı itibarıyla Gökçeada nüfusu 6.762, bunlardan 3098'i erkek, 3.664'ü kadındır. Bozcaada'da ise 763 erkek ve 868 kadından müteşekkil 1.631 nüfus vardır. Her iki adanın nüfusunun tamamına yakını Rum kökenlidir.⁹⁶⁰

Türk – Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'nin birinci madde ikinci bendi uyarınca mübadele kapsamına girenlerden “*hiç biri, Türk ve Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyecektir.*”. Bu hükmün zımni olarak hükümetlere istisnai bir

⁹⁵⁵ Arı, s. 13.

⁹⁵⁶ Bkz. **BCA**, 21.06.1925, Dosya No:102/136, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No:123.877.19. Ayrıca İsmail Soysal, s. 185.

⁹⁵⁷ İsmail Soysal, s. 190.

⁹⁵⁸ Bkz. Ladas, s. 418-419.

⁹⁵⁹ Lozan Barış Antlaşması 14. madde metni için bkz. İsmail Soysal, s. 98.

⁹⁶⁰ Ladas, s. 419.

yetki tanıdığı ve gerek görüldüğü hallerde bazı kimselerin ilgili hükümetlerce mübadeleden bağışık tutulabileceği söylenebilir. Nitekim bu tür istisnai uygulamaların Türk Hükümetince yapıldığı arşiv vesikalarında da mevcuttur. Örneğin 14.10.1927 tarihli, İstanbul Beyoğlu'ndan Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen bir telgrafta, Giresunlu Panos oğlu Panayot, savaş yıllarında “*ne kadar fedâkarâne sarf-ı asar hamiyet ve sadakat ettiğim bildirilmiş idi*” diyerek mübadeleden istisna edilmesini talep etmekte ve gereği için Giresun Vilayetine gerekli talimatın verilmesini istemektedir.⁹⁶¹

Buna karşılık, 25.12.1927 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile Giresunlu Panos oğlu Panayot; “*...icra olunan tahkikatta Yunan âmalinin neşr ve telkin edildiği zamanlarda Rumların harekât-ı hıfvetkâranesine mani ve pontusculuğa aleyhdar olduğu ve hükümetimize manen ve maddeten hizmeti mesbuk bulunduğu anlaşılan İstanbul'da Bahçekapı'da Cermanya hanında 45 numarada mukim Giresunlu Panos oğlu Panayot efendi'nin mübadeleden istisnası hakkında bir karar ittihazı teklif olunmuştur. Keyfiyet icra vekilleri heyetinin fi 25 Kanun-ı Evvel 927 tarihli içtimaında tezekkür ederek mübadeleye tabi olmayan İstanbul muntikasında ikamet etmek şartıyla kendisinin hidematına mükâfaten mübadeleden istisnası tasvib ve kabul olunmuştur*” denilerek mübadeleden istisna tutulmuştur.⁹⁶²

Mübadeleden Heyet-i Vekile kararıyla istisna edilen bir aile ise Karamanlı Ortodoks Türklerden Papa Eftim ailesidir. Papa Eftim Millî Mücadele boyunca yararlı hizmetleri görülmüş, Fener Patrikhanesinin faaliyetlerine karşı ulusal hareketi desteklemiş bir kimsedir. Dönem itibarıyla da Mustafa Kemal Paşa ile yakın diyaloga girmiş ve dostluğunu kazanmıştır. Söz konusu Bakanlar Kurulu kararıyla Papa Eftim ve ailesinin İstanbul'a yerleşmesine izin verilmiştir.⁹⁶³

Diğer taraftan evlilikler nedeniyle de mübadeleden istisnaların olduğu görülmektedir. Müslüman Türklerle evli olan kadınlar mübadeleden istisna tutulmuşlardır.⁹⁶⁴ Örneğin, mübadele kapsamındaki Madam Marie, Mübadele Mukavelesinin yürürlüğe konmasından iki ay sonra Fransız tebaasından Matheu Mille ile evlenmiş ve Hariciye Vekâletinin 19.02.1929 tarih ve 59078/88 numaralı

⁹⁶¹ BCA, 14.10.1927, Fon Kodu:272.0.012.,Yer No:55.136.21.

⁹⁶² BCA, Tarih: 25.12.1927, Sayı:5984, Dosya:136-24, Fon Kodu:30.18.1.1., Yer No:27.70.14.

⁹⁶³ Konuyla ilgili olarak kapsamlı bilgi için bkz. Anzerlioğlu, s. 295-297.

⁹⁶⁴ BCA, Tarih: 27.07.1924, Sayı: 732, Dosya: - , Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 10.36..9.

teklifi ile Bakanlar Kurulundan mübadeleden istisnası talep edilmiştir. Madam Marie, 20.02.1929 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile mübadeleden istisna tutulmuştur.⁹⁶⁵ Benzer şekilde Dersim eski mebusu Ramiz Bey'in ihtida eden eşi Münevver Hanım da mübadeleye tabi tutulmamıştır.⁹⁶⁶

Bunlara ek olarak din değiştirmelerde de bir tolerans gösterildiği ve bu gibi kimselerin mübadeleden istisna tutulduklarına dair arşiv belgeleri vardır. Örnek olarak, Lozan barış Antlaşmasından önce İslâm dinini kabul ettiğini söyleyen ancak bunu ispat edemeyen İzmir'de mukim Abdullah oğlu Mehmet, mübadeleden istisna tutulmuştur.⁹⁶⁷ Benzer şekilde evlatlık alınmış olan gayrimüslimlerin de mübadeleye dâhil edilmedikleri bilinmektedir.⁹⁶⁸

Yunanistan tarafında da benzer bir yaklaşımla Helenizm'e yardım etmiş az sayıdaki Türk'ün ve Makedonya çingenelerinin mübadelesi konusunda direktmiş ve konu Karma Komisyonda nihâî karar bağlanamayan bir krize neden olmuştur.⁹⁶⁹

E. Uygulama

E. a. Karma Komisyonun Kuruluşu, Görev ve Yetkileri

Mübadelelenin uygulanması için gerekli olan önlemleri alacak, denetimi yapacak ve kolaylaştıracak bir karma komisyonun kuruluşu Sözleşmenin onbirinci maddesi ile düzenlenmiştir. Buna göre, Sözleşmenin yürürlüğe girmesinden itibaren bir ay içerisinde, taraf ülkelerden her birisinden dört ve Birinci Dünya savaşına katılmamış devletlerin uyruklarından Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından seçilecek üç üyeden oluşan bir karma komisyon öngörülmüştür. Söz konusu komisyon başkanlığı, tarafsız üç üye arasında dönüşümlü olarak yapılacaktır.⁹⁷⁰

Karma Komisyon, ihtiyaç duyduğu yerlerde bir Türk ve bir Yunanlı üye ile Karma Komisyon tarafından atanacak tarafsız bir başkandan oluşacak ve Karma

⁹⁶⁵ BCA, Tarih: 20.02.1929, Sayı: 7696, Dosya: 102-72, Fon Kodu: 30.18.1.2., Yer No: 2.16.6.

⁹⁶⁶ BCA, Tarih: 30.07.1924, Sayı: - , Dosya: - , Fon Kodu: 272..0.0.11, Yer No: 18.89..23.

⁹⁶⁷ BCA, Tarih: 22.4.1926, Sayı: - , Dosya: - , Fon Kodu: 272..0.0.13, Yer No: 79.3..4.

⁹⁶⁸ BCA, Tarih: 23.10.1924, Sayı: - , Dosya: - , Fon Kodu: 272..0.0.11, Yer No: 20.98.10.

⁹⁶⁹ Belli, s. 35.

⁹⁷⁰ Türk ve Rum Nüfus mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol, madde 11, bkz. İsmail Soysal, s. 188.

Komisyonla bağlı olarak çalışacak alt komisyonlar kurmaya yetkili olacaktır. Alt komisyonların görev ve yetkileri Karma Komisyon tarafından belirlenecektir. Komisyon kararlarını oyçokluğuyla alacaktır.⁹⁷¹ Bu erevede Karma Komisyon 17 Temmuz 1923 tarihinde Selânik, Kandiye, Hanya, Drama ve Kavala'da görev yapmak üzere beş tane tali komisyon oluşturulmuştur.⁹⁷²

Karma Komisyonun görevleri; mübadeleyi kolaylaştırmak için gerekli göreceği tedbirleri almak, denetimini yapmak, Sözleşme yüzünden ortaya çıkabilecek her türlü sorunları karara bağlamak, gerekli gördüğü durumlarda alt komisyonlar oluşturup bunların başkanlarını atamak ve menkul – gayrimenkul malların tasfiye işlemlerini yapmak olarak sayılabilir.⁹⁷³

Tasfiye edilecek mallara, haklara ya da çıkarılara yönelik her türlü itiraz Karma Komisyona yapılacaktır. İtirazları değerlendirmede komisyonun kararı kesindir. Diğer taraftan Komisyon, gayrimenkul değerlerine itirazlara ilişkin değer biçme ve arttırmalarda tam yetkili olacaktır. Mallara ait değer bimede bu malların altın para ile olan değeri baz alınacaktır.

Komisyon, mübadillere elinden alınan ve bulunduğu ülkenin Hkmeti emrine kalacak olan mallarının değerini bildiren bir aılama belgesi verecektir. Prensip olarak mübadil göç ettiği ülkede ayrılmış olduğu ülkede bıraktığı mallarla eşdeğerde ve nitelikte mal alacaktır.

Altı aylık zaman dilimleri halinde, verilmiş olan açıklama belgelerinin baz alındığı ve her iki hükümetçe ödenmesi gereken meblağın hesabı çıkarılacaktır. Eğer borçlar birbirine eşit çıkarsa hesap denkleştirilmiş ve kapatılmış olacaktır. Bu denkleştirme işleminde sonra hkmetlerden birisi diğerine borçlu kalırsa bu borç miktarı peşin para ile ödenecektir.

Mbadeleyi kolaylaştırmak amacıyla taraf devletlerce, karma komisyonun belirleyeceği şartlarda, komisyona peşinat olarak ödemede bulunulacaktır. Karma Komisyon ve alt komisyonların işlerini ve çalışmalarını karşılamak için gerekli olan masraflar, Komisyon tarafından belirlenecek oranlar dâhilinde anlaşmaya taraf

⁹⁷¹ Aynı yer.

⁹⁷² İpek, s. 31.

⁹⁷³ Karma Komisyon ya da diğer adıyla Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun kuruluşu, yetkileri, organları ve görevleri Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'n 11 - 17. maddeleri ile düzenlenmiştir. Bkz. **Ek III**; İsmail Soysal, s. 188-190.

Hükümetlerce ödenecektir. Dolayısıyla, Karma Komisyon bütçesi sabit bir bütçe olmayıp, komisyonun üzerine aldığı görevin niteliğine ve bu iş için istihdam edeceği personelin sayısına göre değişiklik gösteriyordu.⁹⁷⁴

E. b. Uygulama ve Yaşanan Zorluklar

Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme'nin imzalandığı 30 Ocak 1923 tarihine gelindiğinde Anadolu ve Trakya'dan Yunanistan'a yoğun bir Rum göçü yaşanmıştı. 1922 Eylül ayında Anadolu ve Doğu Trakya'da Yunan işgali sona erdiği dönemde Türkiye Rumlarının büyük bir bölümü ülkeyi terk etmişti. Bunun altında yatan nedenleri Millî Mücadele dönemini işlediğimiz geçmiş bölümlerde vermiştik. İşgal yılları boyunca, işgal kuvvetleri ile olan ilişkileri, işgalleri karşılayış biçimleri ve Türklere karşı davranışlarıyla Rumlar olası bir intikam hareketinden endişe ediyorlardı. Bu bağlamda özellikle Batı Anadolu'dan Yunanistan'a yoğun bir göç yaşanmıştır.

Türk ordusunun zaferi ile biten savaştan sonra, öncelikli olarak Batı Anadolu ve Marmara bölgesi Rumları, onun akabinde de Karadeniz ve Doğu Trakya Rumları, ülkeyi kara, deniz ve demir yollarıyla terk ettiler. Bu esnada İstanbul ve İzmir başta olmak üzere kıyı kentlerine yoğun Rum göçmeni akını oldu. Sayıları onbinleri bulan bu yığılma, Beşiktaş, Yeniköy, Anadolu Kavağı, Selimiye Kışlası, Yeşilköy gibi yerlerde ve Büyükkada, Burgaz ve Heybeliada'da yoğunlaşmıştı. Ağırlıklı olarak Marmara bölgesi şehirlerinden gelen bu göçmenler Rumlara ait kilise ve okullarda barındılar. Benzer şekilde Samsun ile Trabzon arası kıyı şeridinde toplanan otuz binden fazla Rum Yunanistan'dan gelen vapurlarla taşındılar.⁹⁷⁵

Diğer taraftan Ekim, Aralık ayları arasında İstanbul'un en zengin kesimini oluşturan Rumlardan 50.000'i şehri terk etti. İstanbul'da İtilâf Devletlerine ait işgal kuvvetlerinin bulunuyor olması bir noktada İstanbul Rumları için güvence olmuş ve tamamının şehri terk etmelerinin önünü almıştır.⁹⁷⁶

⁹⁷⁴ Bkz. Belli, s. 50.

⁹⁷⁵ Bkz. Arı, s. 6-7.

⁹⁷⁶ Alexandris, s. 80, 82.

Doğu Trakya’da durum farklı değildi ve Tekirdağ – Selanik hattında trenler aralıksız göçmen taşıyorlardı. Eylül ayı boyunca 650.000 Rum bu şekilde ülkeyi terk etti. 1922 yılı sonuna gelindiğinde ise bu rakamın 1.000.000’u aştığı bilinmektedir.⁹⁷⁷ Bu arada Rumlarla kıyaslanamayacak kadar az sayıda olmakla birlikte söz konusu bölgelerden Ermeni ve Musevi göçü de olmuştur.⁹⁷⁸

Türk – Rum nüfus mübadelesine ilişkin Antlaşması 30 Ocak 1923’te imzalanınca o güne değin spontane olarak gelişen göç hareketlerini bir nüfus mübadelesi çerçevesinde düzenleme amacıyla idari teşkilatın düzenlenmesi ihtiyacı doğdu.

Başlangıçta mübadelenin yürütülmesinden sorumlu olmak üzere bürokrasinin olabildiğince azaltıldığı bir bakanlık kurulması önerisi Kütahya Mebusu Tunalı Hilmi’ye aittir. Savaş bölgesini bir grup mebus arkadaşıyla gezen ve esasen kendisi de Balkan muhaciri olan Tunalı Hilmi, mübadelenin mevcut idari yapılanma içerisinde bir genel müdürlük tesisiyle gerçekleştirilemeyeceği düşüncesindeydi. Bu amaçla 132 arkadaşı ile birlikte verdiği 13 Ekim 1923 tarihli önerge sonucu Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kuruldu. Vekâlet, 11 Aralık 1924 tarihine kadar görevine devam edecek bu tarihte ise lağvedilecektir. TBMM’nde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti vekilliği için oylama ise 20 Ekim 1923 günü yapıldı. Yapılan oylamada kullanılan 165 oydan 158’ini alan İzmir Mebusu Mustafa Necati, vekâletin ilk vekili olarak göreve başladı.⁹⁷⁹

Mübadele İmar ve İskân Vekâleti, yeni savaştan çıkmış bir ülkede en büyük sıkıntıyı bütçesinde yaşadı. Parasal problemler kadar önemli bir diğer konu ise yeterli bilgi birikiminin olmamasıydı. Bu noktada bir çözüm olur düşüncesiyle, farklı ülkelerin konu ile ilgili mevzuatı incelendi. Bulgaristan’ın mübadele kanunu, Belçika, Almanya ve Fransa’nın imar işleri ile ilgili mevzuatı incelendi.⁹⁸⁰ Sonuçta, vekâletin kurulmasından yaklaşık bir ay sonra, 8 Kasım 1923 tarihinde, vekâlet bürokratlarıyla Mustafa Necati’nin hazırladığı 20 maddelik Mübadele, İmar ve İskân Kanunu TBMM’nde kabul edildi.

⁹⁷⁷ Venizelos, 14 Aralık 1922 Perşembe günü ceryan eden Ülke ve Askeri Sorunlar Komisyonu oturumunda Anadolu’dan 650.000 ve sonrasında Yunan ordusunun Batı Trakya’yı boşaltması üzerine 300.000 Rum’un ülkesine göç ettiğini söyleyecektir. Bkz. **LBKTB**, c. I, s. 226.

⁹⁷⁸ Bkz. Alexandris, s. 85; Arı, s. 8.

⁹⁷⁹ Arı, s. 28.

⁹⁸⁰ **a.g.e.**, s. 30.

Çok büyük imkânsızlıklar altında, oturacak bir sandalyesi dahi olmadan göreve başlayan Mustafa Necati, yaklaşık dört aylık vekâleti döneminde 140.000 muhaciri ülkeye getirtmişti. Bu rakam toplam muhacir sayısının üçte birine tekabül eder ki o günün şartlarında bu, çok büyük bir başarıdır. Mustafa Necati'den sonra vekillğe sırasıyla; Mahmut Celal (Bayar), Refet (Canitez) Bey ve Recep (Peker) Bey geçmişlerdir.⁹⁸¹

Mübadelenin uygulanmasında en can alıcı nokta şüphesiz maddi olanaklardı. Bilgi birikimi ve ehliyetli bürokrat yokluğu bir şekilde aşılabılırdi, ancak yarım milyona yaklaşan bir nüfusun mübadelesi on yıllık bir savaştan yeni çıkmış ülke ekonomisi için en büyük handikaptı. Hükümet mübadillerin getirilmesi ve iskânı için gereken maddi imkânlardan mahrumdu. On yıllık bir savaştan çıkmış ülke yarı harabeye dönmüş, halk son derece fakirlik içerisinde kıvranıyordu. Diğer taraftan yeni kurulmuş bir devletin dış finansman olanakları da mevcut değildi.⁹⁸² Böyle bir durumda Hükümet, kendi kıt imkânları ve sağlayabildiği yardımlarla mübadeleyi finanse etmeye çalıştı. Bu ise zorunlu olarak bütçeden temel giderlere varıncaya değin bir kısıntıya, dolayısıyla da kamu hizmetlerinin aksamasına neden oldu.

Bu problemin aşılabilmesi için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne başvurulmuş ancak zaten aynı ekonomik ve sosyal şartlar altında yükümlülükleri olan kurumdan umulan cevap alınamamıştı. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yönetim kurulunda da yapılan sert tartışmalardan sonra kurumun mevcut olanaklarını zorlayarak mübadiller için ayırabildiği para ancak göçmen başına bir kap yemeği karşılayabiliyordu.⁹⁸³

Yunanistan'daki Müslümanların mübadele edilmesi ve iskânı konusunda hükümetin ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yetersiz kalmasının etkisiyle yardım kampanyaları düzenlendi.⁹⁸⁴ Bu kampanyalar bizzat Cemiyet tarafından düzenlendiği gibi, kurulan dernekler vasıtasıyla da yardım toplanıyordu. Gazetelerin yardım

⁹⁸¹ Ağanoğlu, s. 285.

⁹⁸² Benzer finansman problemleri yaşayan Yunanistan ise, Milletler Cemiyeti ve İngiltere'den talep ettiği kredileri alacaktır. Bunun dışında, İngiliz ve Amerikan bankaları da Yunanistan merkez bankasına kredi musluklarını açacaklardır. Diğer taraftan Yunanistan, Amerikan Kızıl Haç'ı ve Amerikan Near East Relief'dan önemli miktarlarda yardım alıyordu. Amerikalılar yalnız parasal destekle yetinmemişler, Yunanistan'a gelen yüzbinlerce göçmene gıda, çadır, salgın hastalıklar karşısında ilaç, yetim çocuklar için yetimhaneler açmak türünden yardımda da bulunuyorlardı. Seçil Akgün makalesinde bu dönemde yedi ayrı Amerikan gönüllü kuruluşunun Yunan Hükümeti ile ortak çalıştığını belirtmektedir. Bir mukayese için bkz. Akgün, **a.g.m.**, s. 255. Belli, s. 57-64.

⁹⁸³ Bkz. Arı, s. 43-44.

⁹⁸⁴ Bkz. İpek, s. 60-63.

edenlerin isimlerini ve yardım miktarlarını yayınlaması, yardım çağrısı için kullanılan duygusal ifadeler toplumun büyük kesiminin aynî ve nakdî yardımını sağlıyordu. Yapılan yardımlara Musevî cemaati de katılıyor, yapılan toplantılarda Müslüman mübadillere yardım için kararlar alıyorlardı. Hahambaşılık, o gün için çok büyük bir rakam olan 200.000 lira yardımı cemaatten toplamayı hedefliyordu. *Hâkimiyet-i Milliye*'nin haberine göre, benzer şekilde Ermeni cemaati de yardım toplanılmasına başlamıştı.⁹⁸⁵

Bu ağır ekonomik şartlar altında bir çare olarak diğer Müslüman ülkelerden yardım talebi düşünüldü. Bu bağlamda da Balkan Savaşlarına kadar uzanan bir geçmişle Hindistan Müslümanları, yani günümüzün Pakistan ve Bangladeş'i, hedefleniyordu. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa, 25 Eylül 1923 tarihinde İslâm dünyasına Yunanistan topraklarında kalan Türklerin mübadele ve iskânı için yardım talebini içeren bir beyanname yayınladı.⁹⁸⁶ Bundan bir ay sonra, 25 Ekim 1923 tarihinde de Kemal Ömer ve Lütfi Simavi, Hindistan'a mübadele edileceklere yardım toplama amacıyla gidecek olan Hilâl-i Ahmer heyetine atanırlar.⁹⁸⁷

Mübadelelerin uygulanmasında yaşanan bir diğer sıkıntı, savaşın cereyan ettiği bölgelerdeki yerleşim birimlerinin yanmış yıkılmış haliydi. Savaş sırasında Marmara bölgesindeki Rum köylerinin % 70'i yakılıp yıkılmıştı.⁹⁸⁸ Eski Aydın Vilayeti ile Karadeniz'deki köylerde de durum farklı değildi. Karadeniz'de Rum köylerinin yanında çok sayıda Türk köyü de, Pontus çetelerine karşı verilen mücadele esnasında harap olmuştu. Karadeniz'de yaklaşık 500 civarı Rum köyünden içinde oturulabilecek olanı yok gibiydi.⁹⁸⁹

⁹⁸⁵ Arı, s. 99-100.

⁹⁸⁶ BCA, Tarih: 25.09.1923, Sayı: -, Dosya: 14, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 1.1..4.

⁹⁸⁷ BCA, Tarih: 25.10.1923, Sayı: -, Dosya: 10275, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 123.874..33.

⁹⁸⁸ Kurtuluş Savaşı'nın sona erdiği günler itibarıyla Ege ve Marmara bölgelerindeki yerleşim birimlerinin durumlarıyla ilgili olarak bkz. Halide Edib vd., **İzmir'den Bursa'ya**, Atlas Kitabevi yay. İstanbul.

⁹⁸⁹ Bkz. Arı, s. 59.

E. c. Rumların Türkiye'den Mübadelesi

Yukarıdaki alt bölümlerde de geçtiği üzere 1923 yılına gelindiğinde Türkiye'deki Rum nüfusun büyük kısmı ülkeyi terk etmişti. Müslüman mübadillerin büyük kısmı göçlerini karma komisyon kurulduktan sonra gerçekleştirirken, bunun aksine olarak Rumlar çok büyük bir ekseriyetle komisyonun oluşturulmasından ve mübadelenin resmi başlangıç tarihi olan 1 Mayıs 1924'ten önce ülkeyi terk etmişlerdi.⁹⁹⁰

Nüfus mübadelesinin başlangıç tarihi olarak 1 Mayıs 1923 planlanmış olmakla birlikte Komisyon, işlemin organizasyonuna yönelik yeterli süre tanınması amacıyla tarihi 1 Mayıs 1924 olarak değiştirmişti. Ancak organizasyon için tanınan bu bir yıllık dönemde problemleri olan yerlerden mübadele başlamıştı. Bu çerçevede, Samsun'da limana yığılmış olan 8.000 civarı Rum ile Midilli Adasındaki Türkler bu ara dönemde karşılıklı olarak mübadele edilmişlerdir.⁹⁹¹ Burada öncelikli olarak Midilli'nin tercih edilmesinin nedeni adadaki bazı problemlerdi. Midilli Müslümanları, adada Yunanlılardan baskı ve eziyetler görüyorlar, görülen bu kötü muamelelerden dolayı da Ankara'ya sürekli şikâyet telgrafları geliyordu. Bu doğrultuda nakil işlemlerinin hızlandırılması talep ediliyordu.⁹⁹² Esasen o dönem itibarıyla bu Yunan baskıları Midilli Adasına has bir durum olmayıp ülkenin genelinde mübadiller ciddi tazyikat altındadırlar. Özellikle, Karma Komisyonun göreve başlaması ve arkasından beş ayrı noktada tali komisyonların kurulmasına bağlı olarak yapılan baskılar azalacak beklentisi hâsıl olduysa da geçen zaman bu beklentinin aksini göstermiştir.⁹⁹³

Mübadelelerin yapılacağı limanlar, Yunanistan'da Selânik, Volos, Kavala ile Girit adasında Kandiye ve Resmo; buna karşılık Türkiye'de İzmir, Mersin, Tekirdağ, İstanbul ve Samsun'du. Mübadelenin kolaylıkla gerçekleşmesini sağlamak için önemli limanlarda ve coğrafi noktalarda alt komisyonlar oluşturuldu.⁹⁹⁴

⁹⁹⁰ Belli, s. 30.

⁹⁹¹ **BCA**, Tarih: 28.09.1923, Sayı: -, Dosya: 10224, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 123.873..5.

⁹⁹² **BCA**, Tarih: 28.09.1923, Sayı: -, Dosya: 10223, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 123.873..4.; **BCA**, Tarih: 03.10.1923, Sayı: -, Dosya: 10230, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 123.873..9.

⁹⁹³ Burada konumuzun dışına taşacağından dolayı Yunanistan'da Müslümanlara yapılan baskıları, Rum ve Ermenilerden oluşan çetelerin yaptıkları mezalimin detayına girmeyeceğiz. Bununla birlikte Müslümanları maruz kaldıkları muameleler için bkz. İpek, s. 31-35.

⁹⁹⁴ Belli, s. 30.

Hükümet, Ankara ve benzeri iç kesimlerde tren güzergâhına yakın yerlerdeki Rumların, tren yoluyla İstanbul ve İzmir'e sevk ve buralardan da deniz yoluyla Yunanistan'a nakline karar vermişti. Bunlarla ilgili resmi işlemler 1924 yılı başında tamamlanmış ve Ankara'dan ilk kabile 17 Haziran 1924 günü yola çıkmıştı.⁹⁹⁵

Rumların mübadelesine öncelikli olarak Niğde ve Kayseri gibi iç bölgelerdeki şehirler öngörülmişti.⁹⁹⁶ Esasen buralarda da, genellikle kazanmamakla birlikte, henüz mübadele başlamadan göç hareketleri başlamıştı. Örneğin Aksaray Rumlarından Alexandros Leontopoulos, henüz mübadele başlamadan Ankara'dan gelen bir yazının kendilerine okunduğunu, buna göre askerlikle ilişkisi olmayanların ve adliyede devam eden davaları bulunmayanların Türkiye dışına çıkabileceklerinin bildirildiğini aktarmaktadır. Leontopoulos, Aksaray Mutasarrıfının gösterdiği ihtimam sayesinde hiçbir zorluk yaşamadan Aksaray'dan Ereğli'ye ve oradan da tren yoluyla Mersin'e gittiklerini anlatmaktadır.⁹⁹⁷

1923, 1924, 1925 ve 1926 yıllarında Türkiye'den ayrılan Rumların sayısına ait Karma Komisyon verileri şöyledir:⁹⁹⁸

İstanbul alt komisyonu denetiminde Türkiye'den ayrılan Rum sayısı:

1924	92.845
1925	3.165
1926	1.943
Toplam	97.951

Samsun Alt-Komitesinin denetiminde Türkiye'den ayrılan Rum sayısı:

1924	58.164
------	--------

Mersin Alt-Komitesinin denetiminde Türkiye'den ayrılan Rum sayısı:

1924	49.943
1925	181
Toplam	50.124

Komisyonun müdahalesi olmaksızın İzmir'den ayrılan Rum sayısı

1923–1924	2.500
-----------	-------

⁹⁹⁵ Arı, s. 88.

⁹⁹⁶ Arı, s. 87.

⁹⁹⁷ Bkz. Umar, s. 155.

⁹⁹⁸ Belli, s. 31.

Kırklareli'nden

1924	1.177
------	-------

Anadolu'da meskûn Rumların tahliyesi, Yunanistan'daki Müslümanlardan daha zor ve zaman alıcıydı. Zira Anadolu içlerindeki Rumlar dağınık olarak yaşıyorlar, dolayısıyla mübadil gruplar arası haberleşme ve organizasyon daha zor oluyordu.

Özellikle savaş alanı dışında kalmış olan Anadolu'nun iç kesimlerinde Rumların ayrılışı olabildiğine trajikti.⁹⁹⁹ Niğde yöresi köylerinde Rumların göç edecekleri öğrenildiğinde Türk komşuları ile Rumlar, beraberce oturup ağlamışlardı.¹⁰⁰⁰ Benzer şekilde Kayseri civarındaki köylerde meskûn Rumlar, bölgeden ayrılırken Türkler tarafından gözyaşları içerisinde uğurlanıyorlardı.¹⁰⁰¹

Kayseri'nin son mübadil kafilesinden Ourania Zakhariadé adındaki bayan, Türklerin kendilerini nasıl uğurladıklarını şu şekilde anlatmaktadır: "*Yolculuğumuz 15 gün sürdü. Kayseri'den gelen son Hıristiyanlar bizlerdik. Tanıdığımız bir Türk bizi evine yerleştirdi. "Gidinceye kadar burada oturun, Tanrı size iyi yolculuk versin (Allah yolunuzu açık etsin)" dedi ve hüüngür hüüngür ağlayarak bizden ayrıldı. Ben nasıl da "Türk kötüdür" diyeyim?"*¹⁰⁰²

Karşı taraftan Anadolu Rumları, Yunanistan'da Yunanlılarla kaynaşamadılar ve uzun yıllar birbirlerine soğuk baktılar. Anadolu Rumlarının Yunanlılar hakkındaki düşünceleri onların, hiçbir şey bilmedikleri, nasıl davranmaları ve konuşmaları gerektiğini bilmeyen kimseler olduklarıydı. Mübadiller yerlileri kültürsüz, kaba ve görgüsüz olarak niteliyorlar onlardan bahsederken "*çobanlar*", "*köylü budalalar*" ya da "*dağlılar*" olarak söz ediyorlardı. Bu bağlamda Renée Hirschon, yaşlı bir mübadil kadının ağzından Rumların Yunanlılara bakışını veriyor:

⁹⁹⁹ Mübadele ile ilgili olarak yaşananları belgesel bir roman olarak sunan şu esere bakılabilir: Kemal Anadol, **Büyük Ayrılık**, Doğan Kitap yay., İstanbul, 2003.

¹⁰⁰⁰ Bkz. Haralambos Kubroğlu'nun tanıklığı, **Göç, Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)**, Türkçe basımı der.: Herkül Millas, çev.: Damla Demiröz, İletişim yay., İstanbul, 2002, s. 202. Sayısı çok fazla olan bu tür dramatik ayrılış anıları için bkz. Bilge Umar, **Yunanlıların ve Anadolu Rumlarının Anlatımıyla İzmir Savaşı**, İstanbul, 2002, İnkılâp yay.

¹⁰⁰¹ Yoanis Musailoğlu'nun tanıklığı, **Göç, Rumlar'ın Anadolu'dan...**, s. 194.

¹⁰⁰² Umar, s. 166.

“Biz buraya gelmeden önce ne haldeydi onlar? Sayemizde gözleri açıldı. Nasıl yemek yeneceğini ve giyinileceğini bilmiyorlardı. Salamura balık ve çiğ sebze yiyorlardı. Onlara her şeyi biz öğrettik”¹⁰⁰³

Rumlar daha başlangıçta hayal kırıklığına uğramışlardı. Anadolu’dan geldikleri şehir ve köylerle karşılaştıklarında, Yunanistan şehir, kasaba ve köylerini beğenmemişlerdi. Eulampia Moumtzoglou (Mumcuoğlu) adındaki Rum göçmen, yaşanan bu şoku şöyle ifade edecektir: “Cennete gideceğimizi sanıyorduk ve cehenneme geldik.”¹⁰⁰⁴ Bu yargıda Yunanlıların gelen Rumları dışlamalarının ve özellikle ilk zamanlar “Türk tohumu” diye tahkir etmelerinin de payı vardır. Diğer taraftan Rumlar, Yunanistan’a vardıklarında çok sıkıntı çekmişler, uzun süre kötü yaşam koşulları altında çadırlarda yaşamış ve ağır işlerde çalıştırılmışlardır.¹⁰⁰⁵

Onlara göre, bu küçük ülke geri kalmış ve tutucu, halkı ise incelikten mahrumdu. Aynı dinden bir ülkeye gelmiş olunmasına rağmen, din de, Rumlarla Yunanlıları ayıran bir unsur olarak kullanılıyordu. Rumlar, dinî kaidelere yerlilerden daha iyi uyduklarını ve daha inançlı olduklarını gururla belirtiyorlardı.¹⁰⁰⁶

Rum göçmenler, mübadelenin sorumlusu olarak Türkleri görmüyorlardı. Onlara göre Rumlar ve Türkler, asırlardır bir arada yaşamayı öğrenmiş ve birbirlerine karşı saygı duyan topluluklardı. Cemaatler arasındaki düşmanlığın sorumlusu olarak ise, “Büyük Güçler”in müdahalesi görülüyordu. Tekrarladıkları sonuç, “birbirimizden nefret etmemize politikacılar neden oldu” idi.¹⁰⁰⁷ Benzer düşüncelere Türkler de sahipti. Kayseri’nin Germir Köyü’nden göç eden Poisios Kiremitzoglou (Kiremitçioğlu), köylerinde sevdikleri Hafız Efendi adındaki bir hocanın ağlayarak: “Vah vah! Venizelos bu politikada aldattı bizi. Elmas gibi komşularımızı aldılar da yerine palı demir gönderdiler. Bir bahçe bir ağaçılan olmaz; tadı yok. Çeşit türlü meyve ağaçları olmalı” dediğini nakleder.¹⁰⁰⁸

Rumlardan mübadeleye tabi oldukları halde Türkiye’den ayrılmak istemeyen önemli bir kesim de mevcuttu. Güney illerinden bazı Rumlar, Fener Patrikhanesi’ne

¹⁰⁰³ Renée Hirschon, **Mübadele Çocukları**, çev.: Serpil Çağlayan, İstanbul, 2005, Tarih Vakfı yay., s. 28, 30.

¹⁰⁰⁴ Umar, s. 165.

¹⁰⁰⁵ Ağanoğlu, s. 299.

¹⁰⁰⁶ Hirschon, s. 28.

¹⁰⁰⁷ a.g.e., s. 27.

¹⁰⁰⁸ Umar, s. 173.

değil, Antakya ve Kudüs patrikhanelerine bağlı olduklarını ileri sürmüşler, diğer bazıları Arnavut asıllı olduklarını, bir kısmı da Türk ordusunda işgalcilere karşı savaştıklarını iddia etmişlerdir.¹⁰⁰⁹

Bazı Rumların, Türk komşuları ile yakın dostluklarının bir sonucu olarak saklandıkları ve bunlara karşı gazetelerde Hükümetin uyarının yer aldığı bilinmektedir. Diğer taraftan ülkeyi terk etmek istemeyen birçok Rum'un yabancı bir ülke uyrukluğu alarak özellikle İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlerde kalmaya çalıştıkları bilinmektedir. Önceden ülkeden ayrılmış Rumlardan da benzer şekilde Batılı bir ülkenin pasaportuyla geri dönenler vardı. Bunun da ötesinde sahte pasaport ile ya da kaçak olarak ülkeye giren Rumlar da mevcuttu.¹⁰¹⁰

Bunun dışında, bir arşiv vesikasına dayanmamakla birlikte, bazı Rumların Müslüman görünerek ya da köylerinin dağlık arazide olmasından dolayı mübadele dışı kaldıkları ve "Dönme" olarak yaşamlarını sürdürdükleri iddia edilmektedir. Bu kişiler bir ücret karşılığı imam temin edip ondan İslâm dininin gereklerini öğrenmişler ve o dönem ulaşım olanaklarının yetersizliğinden dolayı jandarmanın bu dağ köylerine ulaşması mümkün olmadığından yerlerinde kalmışlardır.¹⁰¹¹

Mübadil Rumlar, en azından azımsanmayacak sayıda bir kısmı itibarıyla gözleri geride kalarak Anadolu'yu terk etmişler ve buna karşın, kendi ifadeleriyle, umdukları ile ilgisi olamayan bir coğrafya ve insanlarla karşılaşmışlardı. Bu insanların bir gün geriye döneriz umutları var mıydı bilmiyoruz. Ancak, Renée Hirschon, böyle bir umudun varlığından hareketle, Mübadele Çocukları isimli

¹⁰⁰⁹ Konusu, Adana ve havalisinde meskun Rumlar olan ve 31-Kanun-ı Sani 1927 tarihinde Dahiliye Vekaletinden Başvekalete gönderilen yazıda geçenler bu hususta bir fikir vermektedir: "*Umumi mübadele sıralarında Adana ve havalisinde mütemekkin Türk tebeası Rum Ortodoksları Yunanistan'a sevk etmek üzere Mersin'de tali mübadele komisyonu teşekkül ettiği zaman Yunanistan'a gitmek korkusundan olmayub ancak taht-ı tasarruf ve temellüklerinde bulunan emlakı kurtarmak ve cenub hududlarında idame-i mevcudiyet etmek sureti ile teşekkül etmiş, Arablık iddiasında bulunan bir Rum Ortodoks cemaati meydana çıkmıştı. Nüfus defterlerinde Rum Ortodoks dininde olarak mukayyed bulunan ve Arabca konuştukları gibi Türkçe ve bir çokları da Rumca konuşan bu cemaatin iddiası cüretle karşılanmış ve komisyondaki Yunan murahhas bu cemaat rüesasına (yedimizde mevcut muahede mevaddını tatbik mecburdur. Burada Rum Ortodoks dininde bulunan Türkiye'de mütemekkin Türk tebeası Ortodoksların mübadelesi emr edilmektedir. Nasıl ki Yunanistan'da milliyet tefrik edilmeksizin bütün Yunan tebeası müslümanlar mübadeleye tabi tutulmuşlardır. Sizi de Yunanistan'a sevk etmek mecburiyetindeyiz.) demişdi...."* BCA, Tarih: 22.01.1928, Dosya No: 94B30, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 109.725.5.

¹⁰¹⁰ Arı, s. 133.

¹⁰¹¹ Ağanoğlu, s. 302-303. Bu nitelikte kimselerin hayatını konu alan bir çalışma için bkz. Ertuğrul Aladağ, **Sekene Türkleşmiş Rumlar / Dönmeler**, İstanbul, Belge yay., 1997.

eserinde şöyle demektedir: “*Türk – Yunan ilişkilerinde bir dönüm noktası olan 1930’daki Ankara Antlaşması, mültecilerin topraklarına geri dönme hayalinin sonu olmuştur*”.¹⁰¹²

Anadolu Rumları açısından bir diğer dikkat çekici husus, bu insanların büyük bir ekseriyetle Yunanca bilmemeleriydi.¹⁰¹³ Yunanca konuşmalar dahi bu, Yunanlıların çok az bildiği Karadeniz şivesi ya da okullarda öğretilen yapay *katharevusa* (arındırılmış) Yunancaydı. Bu durum, onların Yunanistan’a intibakında büyük zorluklarla karşılaşmalarına neden oldu. Tek faktör olmamakla birlikte dilin de etkisiyle Anadolu Rumlarının Yunan toplumu ile bütünleşmesi İkinci Dünya Savaşı sonralarına kadar uzanır.¹⁰¹⁴ Benzer problem Türk göçmenler için de söz konusuydu ve muhacirlerin azımsanmayacak bir bölümü Türkçe bilmiyorlardı. Örneğin Girit Müslümanları Yunanca konuşuyorlardı.¹⁰¹⁵

F. Sonuçları İtibarıyla Mübadele

Türk – Yunan nüfus mübadelesinden kaynaklanan ve özellikle 1929 yılında iki ülke arasında ilişkilerin savaştan söz edilir derecede bozulmasına ve bu paralelde her iki ülkenin deniz kuvvetlerini güçlendirme çabasına yol açan sorunlar, 10 Haziran 1930 tarihinde iki devlet arasında imzalanan bir anlaşmayla çözülmüş ve mübadele sorununun kesin olarak takas ve tasfiye esaslarını kararlaştırılarak konu tarihe intikal etmiştir.¹⁰¹⁶

Türk ve Rum mübadillerin sayıları ile ilgili olarak kesin rakamlar bulunmamakla birlikte değişik çalışmalarda verilen rakamlar 1.200.000 civarı Rum’un Türkiye’den Yunanistan’a, buna karşılık 500.000 civarı Müslüman’ın da Yunanistan’dan Türkiye’ye göç ettiğini göstermektedir.¹⁰¹⁷

¹⁰¹² Hirschon, s. 41.

¹⁰¹³ Mübadele öncesi Anadolu Rumları, günlük işlerinde, ticaret ve hatta ibadette bile Ortodoks kiliselerinin çoğunda ibadet dili olarak Türkçe’yi kullanıyorlardı. Mahmut H. Şakiroğlu, **a.g.m.**, s. 229.

¹⁰¹⁴ Bkz. Clogg, s. 127, 129.

¹⁰¹⁵ Bkz. Psomiades, s. 67; Clogg, s. 126; Umar, s. 171, 177.

¹⁰¹⁶ Bkz. Akgün, **a.g.m.**, s. 258. İsmail Soysal, s. 399-404.

¹⁰¹⁷ Mübadele ile Yunanistan’dan gelen Müslüman nüfusun sayısı için bkz. Arı, s. 92; McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, s. 195; Ağanoğlu, s. 295; Belli, s. 89.

Yunanistan'ın 1928 genel nüfus sayımına göre ülkedeki göçmen sayısı 1.221.849 idi. Bu rakamın 1.069.957'si, Yunan ordusunun 1922'deki bozgunu sonrası Türkiye'yi terk edenlerdi. Geriye kalan 151.892 kişi Balkan Savaşlarından sonra, Yunan ordusunun 1922 yenilgisinden önce doğdukları toprakları terk edenlerdi.¹⁰¹⁸ Justin McCarthy, yine 1928 Yunanistan Nüfus Sayımına dayanarak verdiği rakam ile Türkiye'den gelmiş Yunanistan'a gelmiş olan göçmen sayısını 1.104.216 olarak vermektedir. McCarthy, ayrıca bu rakama 35.000 Ermeni'nin de dâhil olduğunu belirtmektedir.¹⁰¹⁹

Renée Hirschon, 1928 Yunanistan nüfus sayımı rakamlarını, yukarıdaki verilenlerden farklı bir yorumla, vermekte ve yüksek ölüm rakamlarıyla, ülke dışına çıkmış mübadillerin sayısının da ilave edilmesiyle Türkiye'den gelen toplam Rum sayısının 1.250.000 ile 1.400.000 kişi civarında olması gerektiğini iddia etmektedir.¹⁰²⁰ Elde güvenilir istatistiksel rakamların olmaması ve savaş ile sonrası ortamın kargaşası net bir rakam ortaya koymayı zorlaştırmaktadır.

Türkiye'den ayrılan Rumların tamamı Yunanistan'a gitmemiştir. Bunlardan yaklaşık 50.000'i Yunanistan'a gitmiş ancak, 1928 Yunanistan Nüfus Sayımı öncesinde Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşmişlerdir. Diğer taraftan 30.000 Rum da doğrudan bu ülkeye gelmiştir. Bu 80.000 kişilik rakama ilave olarak 10.000 Rum, Türkiye'yi terk ettikten sonra Yunanistan dışında başka bir ülkeye geçmiş ve oradan Amerika'ya gelmişlerdir. Bu arada söz konusu dönemde 11.000 Ermeni de Türkiye'den ayrılarak Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleştiği bilinmektedir.¹⁰²¹

Şüphesiz mübadele ile insanlar çok acılar çekmişler ve yurdundan yuvasından sökülüp alınmışlardı. Ancak bir gerçek de vardı ki, iki kesim arasında *Düvel-i Muazzama* tarafından asırlar boyu ekilen anarşi tohumları, meyvesini yirminci yüzyıl başında vermişti. Aralıksız olarak on yıl boyunca savaş yaşayan bölgede Rumlar da gerek Düvel-i Muazzama ve gerekse kendi dinî ve siyasi otoritelerince kullanılmışlardı. Böyle köklü düşmanlık tohumlarının atıldığı bir ortamda oluşan intikam kısır döngüsünü bertaraf etmek için en gerçekçi çözüm, yapılacak bir nüfus mübadelesiydi. Zira Balkan Savaşlarından gelen bir birikimle, özellikle Batı

¹⁰¹⁸ Charles B. Eddy, *Greeks and the Greek Refugees*, s. 52, 248'den aktaran; Belli, s. 55.

¹⁰¹⁹ Bkz. McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, s. 138.

¹⁰²⁰ Hirschon, s. 34.

¹⁰²¹ McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**, s. 140.

Anadolu, Trakya ve Karadeniz’de iki unsurun barış içerisinde bir arada yaşama umutları tüketilmişti.

Diğer taraftan Türk Hükümeti ve TBMM, asırlardır yabancı ülkelerin ileri karakolu niteliğindeki Rum-Ermeni azınlık ile patrikhanelerini istemiyorlardı. Meclis zabıtlarına bakıldığında görülecektir ki bazı mebuslar Musevilerin dahi ülke dışına çıkarılma beklentisi içerisindeydiler. Aklın gereği olarak bu endişenin tarihsel kökenlerine baktığımızda Türk kamuoyunun hiç de tutarsız olmadığı görülecektir. Kurulan genç Cumhuriyet’in en büyük hassasiyeti “*millî hâkimiyet*”tir. Bunu sağlamanın yollarından birisi olarak da uzun bir süre devlet içinde devlet olmuş azınlıklar ve kurumlarının ülke dışına çıkarılması istenmektedir. Bunun ötesinde Türk milletinin başka bir probleminin olmadığı ve kardeşçe bir yaşam tarzını benimsediği, bizzat Rumların ağzından, yukarıdaki bölümlerde verilmiştir. Richard Clogg, Modern Yunanistan Tarihi isimli eserinde mübadeleyi şu şekilde değerlendirmektedir:

*“İnsanların çekeceği acılar açısından korkunç sonuçlar doğuracak böylesi bir köklü çözümden başka gerçekçi seçenek yok gibiydi. Son yıllarda yaşanan olaylar, vahşet ve öç alma döngüsü, Yunanlılarla Türklerin barış içinde bir arada yaşama olasılığını ortadan kaldırmış görünüyordu.”*¹⁰²²

Mübadelelerin mübadiller açısından sonucu sıkıntı ve psikolojik yıkım olmuştur. Asırlardır oturdukları topraklarından, evlerinde, bağ ve bahçelerinden çıkarılan bu insanlar, yukarıda da geçtiği üzere, Türk komşularının da gözyaşları içinde ülkeyi terk etmişlerdir. Bu insanlar Yunanistan’da da çok uzun süre uyum problemi çekecekler, yerli halk tarafından dışlanacaklardır.

Gidenler Türkiye’yi hiçbir zaman unutmamışlar ve yerleştikleri şehirlerde semtlere Anadolu’dan yer adları vererek bir nebze olsun hasretlerini dindirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda gönülsüz olarak ülkeyi terk eden Rumlar yıllarca Türkiye’yi anavatanları olarak gördüklerine değişik olaylar tanıklık etmektedir. Kemal Arı’nın bu noktada naklettiği olay oldukça etkileyicidir:

“VIII. Edward’ın Türkiye’yi ziyaretinden sonra, Türk donanmasını, Kasım 1936’da Malta’ya ziyaret edip dönüşte de Pire ve Atina’ya uğrayışı sırasında pek

¹⁰²² Clogg, s. 127.

sıcak bir ilgi ve sevgiyle karşılandığına; yine Faler’de, Türk askerlerini ağırlamak için adeta birbirleriyle yarış ettiklerine tanık olunmuştu. İskeleye yanaşan her Türk motoru ve filikasının personeline, göç etmek zorunda kaldıkları Türk kentlerinin ve kasabalarının adlarını bağırarak söylemek suretiyle hemşehri aradıkları ve bulduklarında da tam anlamıyla bağırarak bastıkları gerçekten görülmeye değer bir tablo yaratmıştı.”¹⁰²³

Yapılan nüfus mübadelesi ile bir milyonun üzerinde Rum’un bıraktığı boşluk, Yunanistan’dan gelen muhacirlerle doldurulamamıştır. Her şeyden önce Rumlar, İzmir, İstanbul, Edirne, Manisa, Niğde, Bursa, Tekirdağ, Kayseri ve Sivas gibi büyük merkezlerde ticari bir güç unsuru olarak yüzyıllardan beri oturuyorlardı. Oturdıkları bölgelerde çok büyük bir ekonomik rol üstlenmiş olan bu insanların mübadele ile bıraktıkları boşluk, Yunanistan’dan gelmiş ve ekseriyet itibarıyla kırsal bölgelerde oturan Müslümanlarca doldurulamamıştır. Zira mübadele kapsamında ülkeyi terk eden Rumların büyük kısmı tüccar, sanatkâr ve esnaftı. Buna karşın gelen muhacirlerin %90’ı tarım sektöründe çalışanlardı.¹⁰²⁴ Bu noktadan hareketle, Osmanlı Devleti zamanında dünyaca ünlü incir paketleme, halıcılık, zeytinyağı ve benzeri sektörler ciddi gerileme yaşamışlardır.¹⁰²⁵ Mübadele öncesi Rumların elinde olan kiremitçilik, tuğlacılık, camcılık, çanak ve çömlekçilik gibi pek çok malın ticareti, Rumların göçüyle büyük sarsıntıya uğradı. Bu insanlar göç ile önemli miktarda un, zeytinyağı, kiremit, tuğla, kereste fabrikaları bırakılırsa da yaşanan dönemin olağanüstü şartlarında bu tesisler yıkıma uğramıştır.¹⁰²⁶

Türklerden okuyup tahsil hayatını tamamlayanlar ekseriyetle devlet memurluğunu tercih ettiklerinden, tüccar olanların sayısı oldukça azdı. Özellikle tenekecilik, peynircilik, manifatura ve tuhafiyeye ticaretinde, gelen muhacirlerin de bu meslek dallarında meydana gelen boşluğu doldurmada yetersiz oldukları ortaya çıktığından, Ermeni ve Rum tüccarların ülkeden ayrılmalarıyla meydana gelen boşluğu Museviler doldurmuşlardır.¹⁰²⁷

¹⁰²³ Arı, s. 165.

¹⁰²⁴ Bkz. Ağanoğlu, s. 307.

¹⁰²⁵ Bkz. Belli, s. 97.

¹⁰²⁶ Arı, s. 176.

¹⁰²⁷ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 53. Arı, s. 175.

Hükümet, muhacirlere tarım aletleri ve tohum dağıttı. Zanaatkârlara ve küçük tüccarlara iş ve mesleklerine göre bir miktar başlangıç sermayesi verildi. Bu yardımlar mübadillere ödemesi iki yıl sonra başlamak üzere yirmi yıllık bir dönemde taksitler halinde ödenmek üzere borç olarak verilmişti.¹⁰²⁸

Türkiye, Yunanistan'a kıyasla gelen göçmenleri topluma kazandırmada daha avantajlı durumdaydı. Her şeyden önce rakam olarak göçmen sayısı neredeyse Yunanistan'a yerleşenlerin üçte biri kadardı. O dönemde yaklaşık 12.000.000 kadar olan Türkiye nüfusuna genel itibarıyla aynı dili konuşan ve aynı dinden yarım milyon insan katılıyordu. Ülkeden ayrılan iki milyona yakın Hıristiyan unsura mukabil, ülkeye gelen bu göçmen kitlesinin nüfusun etnik, kültürel ve ekonomik anlamda homojenleşmesinde önemli rol oynadığı açıktır. Diğer taraftan bu yeni tablo, toplumun yeniden yapılanması hesabına çok olumlu avantajlar sunuyordu. Bu durum ileride inkılâpların yapılması ve benimsenmesi yolunda da siyasal kadroların elini güçlendirecektir.

Rumların ülkeyi terk etmeleri ile hızlı bir ivme kazanan uluslaşma süreci, mübadelenin yapılmasıyla nüfusa katılan yarım milyona yakın göçmen ile çok önemli bir aşamaya gelecektir. Bu bağlamda denilebilir ki, nüfus mübadelesi siyasal kadrolara yapacakları siyasal, iktisadi ve toplumsal inkılâplar için öncesine nazaran daha elverişli bir ortam sunmuştur.

Nüfus mübadelesi, toplumun homojenleşmesine katkısı kadar, on yıl süren bir savaş dönemi ve kayıplarının telafisinde de hükümetin elini güçlendirecektir. Balkan Savaşları ile başlayan süreçte kaybedilen yetişmiş insan nüfusu kısmen de olsa telafi edilecektir. Zira bilinen bir gerçektir ki, Cumhuriyet Hükümetleri bu nüfus kaybını telafi etmek ve ülke kalkınmasını sağlamak için nüfusu arttırıcı politikalar izlemişlerdir. Örneğin, 542 sayılı Yol Mükellefiyeti Hakkında Kanun'un birinci maddesine göre, "*hayatta altı evladı olanlar bu mükellefiyetten müstesnadır*".¹⁰²⁹

Mübadelenin nüfus açısından Yunanistan'a bakan yönü ise; mübadele ile bu ülkenin Balkanların en homojen nüfusuna sahip olması sonucudur. Balkan Savaşlarından sonra Yunan Makedonya'sında azınlıkta olan Yunanlıların sayısı

¹⁰²⁸ Belli, s. 92.

¹⁰²⁹ Faruk Elieyioğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Olağandışı Vergiler**, TC Maliye Bakanlığı Gelirler Kontrolörlüğü Yeterlilik Etüdü - Tezi, Ankara, 2000, s. 60.

mübadele sonrasında çoğunluğu yakalamıştı. 1928 nüfus sayımı ile bölgede oturanların neredeyse yarısının mübadillerden meydana geldiği görüldü. Benzer şekilde, Birinci dünya Savaşı sonunda çoğunluğu Müslümanların oluşturduğu Batı Trakya'da Yunanlılar nüfusun %20'sinden da azını oluştururlarken, mübadele sonrası bu oran %60'a çıkmıştır.¹⁰³⁰

Anadolu'dan ayrılan Rum unsur, Yunanistan ekonomisine ciddi manada katkıda bulunmuş ve üretim artışına yol açmıştır. 1922'den 1928'e gelindiğinde toplam tarım alanı %25 artmış ve göçmenler tarafından girilen yeni uygulamalarla, daha önce Yunanistan'da üretilmeyen yonca ve şeker pancarı gibi ürünler yetiştirilmeye başlanmıştır. Ülkedeki tahıl üretimi de büyük bir artış göstermiş ve 1922'de 624.211 ton olan rekolte 1927'den itibaren 1.000.000 tonun üzerine çıkmıştır. Bu artışta şüphesiz barış döneminin belirleyiciliği olmakla birlikte, Anadolu'dan gelmiş önemli sayıda Rum'un katkısı da göz ardı edilemez. Benzer şekilde sadece buğday üretim rakamlarında da ciddi boyutta artış söz konusudur. 1922 yılında 245.540 ton olan buğday üretimi, 1928'e gelindiğinde 450.200 tona ulaşmıştır.¹⁰³¹

Rum göçmenler özellikle bağcılık ve tütün üretiminde Yunanlılara göre ileri tekniklere sahiptiler. Onların gelmesiyle bu iki üründe miktar olarak artışın yanında, ürün kalitesinde de önemli artış gözlemlendi.

Mübadele ile Türkiye'den ayrılan kesim arasında sanayici, banker ve tüccarlar da vardı. Bu insanların uluslar arası iş dünyasında önemli bir konumları ve bağlantıları vardı. Bunlar yerli Yunan iş adamları ile kıyaslandığında çok daha yetenekli ve global düşünebilen kimselerdi. Bu nüfuzlu kesimin büyük bölümünün mal varlığı mübadelen etkilenmemiş ve bu nitelikli girişimciler sermayeleri ile birlikte Yunanistan'a göç etmişlerdi. Bunun sonucu olarak Yunan sanayinin ilerlemesi ve ekonomideki gelişmelerde mübadillerin önemli payı oldu.

Rum mübadiller beraberlerinde halıcılık mesleğini de götürmüşler ve önceleri itibarıyla düşük kaliteli olan Yunan halılarını Türk halı ve kilimleri kalitesine

¹⁰³⁰ Bkz. Clogg, s. 130-132.

¹⁰³¹ Belli, s. 80.

yükseltmişlerdi.¹⁰³² 1928 yılında halıcılık sektöründe 11.000 Rum mübadil çalışmaktaydı. Gelişmelerin farkında olan Yunan Hükümeti, 1929 yılında bu yeni sektörü destekleme amacıyla “*Yunan Halıcılık Teşkilatı*”nı kurdu.¹⁰³³ Diğer taraftan Çanakkale ve diğer Batı Anadolu şehirlerinden gelen Rumlar çömlek yapımında ustaydılar ve bu maharetlerini Yunanistan’a taşıdılar. Karadeniz Rumları ise bakır işlerinde beceri sahibiydiler ve bu zanaatlarını Yunanistan’a taşıdılar.¹⁰³⁴

Rum göçmenlerin Yunanistan ekonomisine benzer bir katkısı da ipekçilikte görülmektedir. Türkiye’den göçmenlerin gelmesiyle Yunanistan’da 1922–1926 yılları arasında ipek ve ipekli kumaş üretimi üç kat artarken, aynı dönemde Türkiye’nin ipek ihracatında düşüş görüldü.¹⁰³⁵

Lozan Barış Konferansı’nda imzalanan Türk - Yunan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ile kazanılan tecrübe ve birikim, Türkiye için sonraki dönemlerde kendisinden yararlanan bir husus olacaktır. Türk Hükümeti, 1930’ların başlarında Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya ile yapacağı Antlaşmalarla buralardaki Türk azınlığın bir bölümünü ülkeye getirmiştir. Daha sonraları meydana gelen bu göçlerde göçmenlerin iskânında Yunanistan’dan gelen muhacirlerin iskân planı esas alınarak yürütülmüştü.¹⁰³⁶

¹⁰³² Halıcılıkta Yunanistan ve Türkiye arasında dönemler arası nitelikli bir mukayese için bkz. Arı, s. 178-179.

¹⁰³³ 1930 Sanayi Kongresi raporlarına göre Yunanistan halıcılıkla ilgili teşviklerinin karşılığını alamamış, ülkede acenta açan yabancı halıcılık firmaları İzmir’e yönelmiştir. Konu ile ilgili olarak hazırlanan rapor için bkz. Hereke Fabrika Müdürü reşat2ın Raporu, M. Derviş Kılınçkaya (Haz.) **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, c. 1. Ankara, 2003, Bildiren yay., s. 114.

¹⁰³⁴ Belli, s. 82.

¹⁰³⁵ Bkz. Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Dünya Savaşından 1971’e**, c. 3, çev. Babür Kuzucu, İstanbul, 1992, Belge yay., s. 325; Arı, s. 179.

¹⁰³⁶ Belli, s. 92.

ALTINCI BÖLÜM

TEK PARTİLİ CUMHURİYET DÖNEMİNDE

AZINLIKLAR

A. Tek Partili Cumhuriyet Döneminde Azınlıklar

Tanzimat Fermanı ile başlayan “*yönetimde modernleşme*” ile din merkezli millet sistemi kaldırılarak yerine Osmanlı vatandaşlığı ikame edilmeye çalışılmıştır. Ferman, hukukî statü farklarına son vererek, gayrimüslimlere yönelik sosyal ve hukukî kısıtlamaların kaldırılmasını amaçlamıştır.

Ferman ile şeriat hukuk için bir kıstas olmaktan çıkarılmış, ülkede yaşayan herkesin, fark gözetilmeksizin aynı hak ve güvencelerden yararlanacakları, aynı mükellefiyetlere tabi olacakları bir pozitif hukuk kuralı olarak ortaya konulmuştur. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Müslim – Gayrimüslim, Osmanlılara hak ve korunma eşitliği sağlanmakta, ortak bir hukuk sisteminin, azınlık ayrımı yapılmaksızın, Osmanlı ülkesinde yaşayan herkese uygulanması amaçlanmıştır. Tanzimat dönemi ile birlikte, bu çerçevede gayrimüslimler kamu hizmetlerine alınmaya başlandı. Eyalet ve sancak merkezlerinde oluşturulan meclislere Müslümanlarla eşit sayıda gayrimüslim üyeler alınırken, Şura-yı Devlet’e de gayrimüslim temsilciler alınarak yasama faaliyetlerine katılımları sağlandı. Gelişen süreçte askeri okullar da dâhil olmak üzere tüm okullara gayrimüslim öğrenciler kabul edilmeye başlandı.¹⁰³⁷

Anayasa Hukuku açısından temel nitelikleri itibarıyla Tanzimat döneminin diğer fermanları da Gülhane Hatt-ı Hümayunu’ndan farklı değildir.¹⁰³⁸ Islahat Fermanıyla Osmanlı tebaası arasında fark olmadığı vurgulanırken, bir taraftan da gayrimüslimlerin eski imtiyazları teyit ediliyordu. Esasen Islahat Fermanı ile kişi,

¹⁰³⁷ Bozkurt, a.g.m., s. 52.

¹⁰³⁸ Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, İstanbul, 1990, Gerçek yay., s. 28.

aile ve miras hukuku bağlamında gayrimüslimler ve Müslümanların dinî hukuklarının uygulamaya devam edilmesi, bir anlamda hedeflenen hukuki eşitliğin gerçekleştirilmesini de imkânsız hale sokmuştur. Ferman ile gayrimüslimlerin dinî otoriteleri elindeki dünyevî yetkiler alınarak, cemaat yönetimleri din adamlarından ve lâik kişilerden müteşekkil meclislere devredildi. Bu şekilde “Azınlıklara, dinî şeflerinin yüzyıllardır süren, bazen keyfiliğe kadar varan kesin otoritesinden sıyrılarak, kendi cemaatlerine katılma hakkı verildi”.¹⁰³⁹

Bu durum, yani cemaat yönetimlerinde dinî otoritelerin ellerinden dünyevi yetkilerinin alınması ve sonrasında her cemaatin kendi komisyonlarınca hazırlanan cemaat nizamnameleri, gayrimüslimlerin imtiyazlı gruplar olma özelliklerini sürdürmeleri ve Batı’dan gelen Milliyetçilik akımının da tesiriyle bağımsızlık taleplerine giden süreçte önemli bir katalizör oldu. Gülnihal Bozkurt’un ifadesiyle cemaat nizamnameleri, “Osmanlı azınlıklarının, “ayrıcalıklı gruplar olma” özelliklerini sürdürmelerine büyük ölçüde yardımcı oldular.”¹⁰⁴⁰

Anayasa Hukuku açısından, bugünkü anlamda azınlıkları ilgilendiren ilk anayasal düzenleme, 1876 Kanun-u Esasi’nin sekizinci maddesi ile yapılmıştır. Buna göre: “Devleti Osmaniye tâbiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhepten olur ise olsun bilâ istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izâe edilir.”¹⁰⁴¹

1924 Anayasası’nın, Türklerin Kamu Hakları başlığı altında düzenlenmiş olan Beşinci Bölümü, 88. madde ile din ve dil farkı ayırt edilmeksizin herkesin vatandaşlığı kabul edilmiştir. “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) itlâk olunur” hükmü getirilmiştir.¹⁰⁴² Madde tasarısı üzerine görüşmelerde önce “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın (Türk) itlak olunur” teklifi üzerinde münakaşalar olmuş, Hamdullah Suphi’nin sert tepkisi, buna karşı Celal Nuri’nin de tasarımı savunması üzerine yukarıdaki metin üzerinde uzlaşmıştır.¹⁰⁴³

¹⁰³⁹ Bozkurt, **a.g.m.**, s. 53.

¹⁰⁴⁰ **a.g.m.**

¹⁰⁴¹ Kili, s. 10; **1982 ve Önceki Anayasalar**, İstanbul, Filiz Kitabevi, s. 123.

¹⁰⁴² “Türkiye’de din ve ırk ayırd edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese “Türk” denir.” Süheyl Batum – Necmi Yüzbaşıoğlu, **Anayasa Hukukunun Temel Metinleri**, İstanbul, Beta yay., s. 21.

¹⁰⁴³ Bkz. Okutan, **Tek Parti Döneminde...**, s. 116-117, ayrıca bkz. Nahum, s. 213. Levi, **a.g.e.**, s. 46.

Vatandaşlık ile ilgili tartışmalarda bir uzlaşmaya varılmakla birlikte, nüfus cüzdanları ile ilgili tartışma devam ediyordu. Anayasa Komisyonunda bir grup nüfus cüzdanlarına din ve ırk hanelerinin konulmasını isterken buna karşı çıkanlar oldu. Müzakereler sonucunda nüfus cüzdanlarında ırk ile ilgili hane konulması kabul görmeyip, din hanesi konulmasında karar kılındı.¹⁰⁴⁴

Anayasanın milletvekili seçme ve seçilme şartlarını belirleyen maddelerini de bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. 10. madde ile “22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir.” 11. madde ile de, “30 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir.”¹⁰⁴⁵ Milletvekili seçilemeyeceklerin vasıflarını sıralayan 12. maddeye Konya Mebusu Naim hazım Efendi'nin verdiği önerge¹⁰⁴⁶ ile kabul olup eklenen bir cümleyle “...Türkçe okuyup yazma bilmeyenler milletvekili seçilemezler” denilmektedir.¹⁰⁴⁷

Cumhuriyet döneminde azınlıkların hukuki statülerini belirleme açısından Lozan Barış Antlaşması ve Anayasa'dan sonra en önemli metin şüphesiz Medeni Kanun'dur. Medeni Kanun, bir taraftan Lozan'da 42. maddeyle azınlıklara tanınan haklardan feragate önemli bir gerekçe teşkil ederken,¹⁰⁴⁸ diğer taraftan da farklı din ve mezhepteki insanları bir millet halinde eşit haklarla kaynaştırmakta önemli fonksiyon icra etmiştir.¹⁰⁴⁹

Tek Parti döneminde azınlıklar ile devlet arasındaki ilişkiler inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Mübadele sırasında yaşanan sıkıntılar ve zor durumdaki mübadillere yardım kampanyaları düzenlendiğinde Yahudi cemaati, Hahambaşılıktaki toplantıya ve mübadeleye tabi Müslümanlara yardım için karar alıyorlardı. Yahudiler yaptıkları çalışmalar sonucu o gün için büyük bir miktar olan 200.000 TL gibi bir meblağı toplamaya karar vermişlerdi. İzmir'de mübadillerin konakladıkları misafirhaneyi ziyaret eden Yahudiler beraberlerinde getirdikleri gıda maddelerini

¹⁰⁴⁴ Levi, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁰⁴⁵ Batum –Yüzbaşıoğlu, s. 6.

¹⁰⁴⁶ Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyet Tarihi Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)**, Ankara, 1972, Başnur Matbaası, s. 43.

¹⁰⁴⁷ Kili, s. 43.

¹⁰⁴⁸ Feragatin içeriği ve gerekçeleriyle ilgili olarak bkz. **Ek II**.

¹⁰⁴⁹ Okutan, **Tek Parti Döneminde...**, s. 117.

yetkililere vermişlerdi. Diğer taraftan Ermenilerin de yardım toplamaya başladıklarına dair haberler basına yansımaktaydı.¹⁰⁵⁰

Yahudiler, İzmir geri alındıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın şehre girişini bayram yaparcasına kutlamışlardı. Henri Nahum, İzmir Alliance okulu müdürünün Paris'e yazdığı 4 Kasım 1922 tarihli mektubunu sansürsüz, dolayısıyla da objektifliği noktasında şüphe duyulmayan olarak nitelemekte ve mektubun içeriğini nakletmektedir. Alliance müdürü, Mustafa Kemal'in karşılanmasını; öğrenciler, Hahambaşı ve Meclis-i Cismani üyeleri, tarifsiz bir coşku, zafer takları, bütün sinagoglarda dualar, saygı ve aşk, neredeyse dinî bir heyecan ve sarhoşluk saatleri olarak nitelemektedir.¹⁰⁵¹

İzmir İktisat Kongresi'nin devam ettiği günlerde (2 Şubat 1923), Mustafa Kemal Paşa tarafından sohbet tarzında sorulu cevaplı toplantıda Avukat Rafael Amato'nun: "*Paşa Hazretleri! Türklerin saadetiyle mesut ve matemleriyle meyus olan Musevi vatandaşları hakkındaki fikri âliniz nedir?*" sorusuna karşılık olarak Mustafa Kemal Paşa:

"Unsuru hâkim olan Türklerle tevhide mukadderat etmiş sadık bâzı unsurlarımız vardır ki, bilhassa Museviler, bu millete ve bu vatana sadakatlerini isbat ettiklerinden, şimdiye kadar müreffehen imrarı hayat etmişler ve bundan böyle refah ve saadet içinde yaşayacaklar." demiştir.¹⁰⁵²

Lozan Barış Konferansı'nın cereyan ettiği günlerde Cenevre Türk Musevileri, Türk delege heyetine 1922 sonlarında bir ziyafet vermiş ve Türk Musevi cemaati adına Cenevre yerli Musevi cemaati Hahambaşısı Ginsburger, bir konuşma yapmış ve sözlerini şöyle bitirmiştir: "*...sizi selamlamakla sevinç hisleri ve samimiyetle "Hoş geldiniz" derken, patriyarkal sözleri söylemeğe mücaseret ederim: Siz ki ittihad, sulh ve halasın mübeşşirisiniz, muvasalatınızda mübarek olunuz; Cihan Sulhu ile milletlerin barışmasının şanlı âmillerinden bir olmuş olduğunuz için, azimetinizde de mübarek olunuz. Sıhhatinize bâdenuş olurum, Ekselâns"*.¹⁰⁵³

¹⁰⁵⁰ Bkz. Nahum, s. 233; Arı, s. 100.

¹⁰⁵¹ **Alliance Israélite Universelle (Paris) Arşivleri (AAIU)**, Türkiye, İzmir, LXXVIII E. Benaroya, 4 Kasım 1922'den aktaran: Nahum, s. 207.

¹⁰⁵² Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 86; Levi, **a.g.e.**, s. 59-60; Besalel, s. 74.

¹⁰⁵³ Avram Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 68-70.

İsmet Paşa ise yaptığı cevabi konuşmada: “*Bugün Türk ve Yahudi rabitaları eskisinden daha kuvvetlidir. Her yerde olduğu gibi, Yahudiler Türkiyede intizamı, ameli terakkiyi ve vifakı temsil ederler... Bu vatani kendilerinininki gibi addederler. Eğer herkes bu misali takip etseydi, memlekette vifakı tam husul bulurdu. Herkes, Musevileri nümunei imtisal olarak alsın.*”¹⁰⁵⁴

Dönemin devlet yönetiminin en üst kademelerinden benzer yaklaşımlar görülmektedir. Rauf Bey, başvekâleti esnasında, kendisine Patrikhane ile ilgili sorular soran Fransız Le Journal gazetesi muhabirine “*Museviler, memleketimizde akalliyetler meyanında dürüst hareket etmiş olmak itibariyle, bir misal teşkil ederler*” diyecektir.¹⁰⁵⁵

Yahudilerin bu yaklaşımları tek parti döneminde izlenen politikalarda yansımaları bulmuş ve Ermeni ve Rumların muhatap oldukları bazı uygulamalardan istisna tutulmuşlardır.

Lozan Barış Antlaşmasıyla getirilen genel affın uygulaması doğrultusunda yurtdışına çıkmış olanların ülkeye dönüşleri ve Türk vatandaşlığı kazanmalarıyla ilgili seyahat kanununun yedinci maddesi hükümlerinde Yahudilere kolaylıklar sağlandı. Pasaportsuz olarak savaş ve mütareke döneminde ülkeyi terk eden Yahudiler kişisel beyana istinaden ülkeye giriş yapabileceklerdi. Oysa bu kolaylık Ermeni ve Rumlara tanınmamıştı. Görüldüğü gibi, “*...yetkililer somut sorunlarda, Yahudileri Rum ve Ermenilerle değil, Müslümanlarla bir tutuyorlardı*”.¹⁰⁵⁶

Bu yaklaşıma verilebilecek bir diğer örnek ise yabancı okullar ile ilgili düzenlemelerdir. Bilindiği üzere ağırlıklı olarak misyoner okulları olmak üzere ülkedeki yabancı okulların büyük kısmı kapatılmıştı. Ancak Fransa merkezli *Alliance Israelite Universelle* bünyesindeki okullar yönetimleri Yahudi cemaatinin elinde olduğu yorumuyla kapatılmadılar. Okulların adlarındaki “Aliyans” kelimesi çıkarılarak “Musevi” kelimesi konuldu. Benzer şekilde yeni yasal düzenlemelere uyum için aralarında yabancı uyruklu öğretmenlerin de bulunduğu eğitim kadrolarına da dokunulmayıp mühlet verildi.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁴ Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 85.

¹⁰⁵⁵ **a.g.e.**, s. 86.

¹⁰⁵⁶ Levi, **a.g.e.**, s. 54; Besalel, s. 60.

¹⁰⁵⁷ Bkz. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 186; Levi, **a.g.e.**, s. 51.

İncelediğimiz dönemde azınlıklarla ilgili olarak kamuoyunu meşgul eden diğer bir konu, yabancı pasaportlarla yurtdışına çıkmış ve ülkeye dönüşleri yasak olan Ermeni ve Rumların geri dönüşü ve bıraktıkları malların devlet tarafından kendilerine iadesiyle ilgili yolsuzluk iddialarıdır.¹⁰⁵⁸ Gazetelerde 2 Nisan 1924 tarihinde başlayan haberlerde üst düzey görevlilerin de yolsuzluklara katıldıkları ve yapılanlara göz yumulduğuna dair şikâyetler geçiyordu.¹⁰⁵⁹ Gazetelere gelen ve yayınlanan ihbar mektuplarında Ermeni ve Rum zenginlerinden dönenlerin birkaç kişiyle sınırlı olmayıp, istisnasız olarak bütün varlıklı kesimin İstanbul'a girmenin yolunu buldukları vurgulanıyordu.¹⁰⁶⁰

İstanbul Emniyet Müdürlüğü ülkeye giriş yapan ve malları iade edilenlerin işlemlerinin Ankara'nın emri doğrultusunda yapıldığını söylerken, İçişleri Bakanlığı bu tür emirler verildiğini yalanlıyordu.¹⁰⁶¹ Oluşturulan Soruşturma Komisyonu yirmiden fazla olaya el koymuştu. Soruşturması bitip dosyalar Ankara'ya gönderilmeye başlandığında tanınmış kişilerin adları konuşulmaya ve gazetelere yansımaya başladı. İçişleri bakanı, bir Ermeni'nin yurda girişiyle ilgili olarak eski Şer'iyeye Vekili Mustafa Fehmi Efendinin aracılık ettiğini, bir diğerinin ise İstanbul'dan çıkarılmamasını Vali Haydar Bey'in temin ettiğini açıkladı. Adları çıkan mebuslardan bazıları İleri gazetesi matbaasına giderek sahiplerine saldırıp, Celal Nuri Bey'i başından yaraladılar.¹⁰⁶²

Öyle anlaşılıyor ki, o gün için bir suiistimal olarak basına akseden ve İçişleri Bakanının istifasına kadar uzanan yayınlar önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Kamuoyunda oluşan tepki muhtemelen daha sonraları genişleyerek yasallık kazanacak bir uygulamanın önünü almıştır. Bilindiği üzere Hükümet 1930 yılında yaptığı bir uygulama ile Yunan pasaportlu Rumların İstanbul'a yerleşmelerini ve ticarete sair yabancı uyruklulara nazaran bir takım ayrıcalıkları kabul etmiştir.

¹⁰⁵⁸ Bu yasağa rağmen varlıklı Ermenilerden Karnik Sebuhyan, Gümüşgerdanyan, Yenon Değirmenciyan ülkeye dönmüşler ve bir şekilde mallarını geri almışlardı. Bkz. Yalman, c. 3, s. 114.

¹⁰⁵⁹ a.g.e.

¹⁰⁶⁰ Vatan, 3 Nisan 1924. Vatan gazetesi ve başyazarı Ahmet Emin'in konuyu büyük bir heyecanla sahiplenmeleri ve tartışmanın boyutunun İçişleri Bakanı Ferit Bey'in İstanbul Hükümetinde Nafia Nazırı olduğu dönemdeki telgrafların bulunup yayınlanmasına, oradan Celal Nuri ile Atatürk'e saygı ve nankörlük çerçevesinde münakaşalara kadar uzanması ilginçtir. Bkz., a.g.e.

¹⁰⁶¹ a.g.e.

¹⁰⁶² Bkz. Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyet Tarihi Devrimler ve Tepkiler...*, s. 51-52.

Tek Partili Cumhuriyet'te ilk kez 1935 yılında azınlıklar milletvekili seçilerek Meclis'e girdiler. Seçimlerde azınlık cemaatlerine mensup iki Rum, iki Musevi ve bir Ermeni değişik yerlerden aday gösterildi. Rum cemaatinden Dr. Nikola Taptas Ankara'dan, Avukat İstemat Zihni Eskişehir'den, Ermeni cemaatinden Berç Türker (Keresteciyan)¹⁰⁶³ Afyon'dan, Musevi cemaatinden Dr. Samuel Abrevaya Niğde'den, Avukat İbrahim Naum Eskişehir'den aday gösterilmişlerdi. Bu durum gayrimüslim cemaatler arasında coşkuyla karşılandı. Seçimler sonucunda İbrahim Naum dışındaki dört aday Beşinci Dönem milletvekili olarak TBMM'ye girdiler.¹⁰⁶⁴

A. a. İnkılâplar Karşısında Azınlıkların Tutumları

Türkiye'yi çağdaş ve batılı bir ülke yapmayı amaçlayan bu hedef doğrultusunda da devlet ve toplumu lâik bir yorumla yeniden şekillendiren Atatürk inkılâpları, öncelikli olarak Müslüman Türk unsurunun bu doğrultuda dönüşümünü amaçlıyordu. Hilafetin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, harf inkılâbı ve benzerleri öncelikli olarak toplumun Müslüman kesimini geçmişten koparıp çağdaş ve modern bir hedefe yöneltme amaçlıydı.

Bununla birlikte bir bütün olarak Atatürk ilke ve inkılâplarını değerlendirdiğimizde bunların azınlıkların toplumsal ve ekonomik yaşamında da derin yansımaları olduğu fark edilir. Bu bağlamda, öncesi itibarıyla Cuma gününün tatil olması, ancak bunda resmi bir zorunluluk olmamasından dolayı Yahudiler, kendi iradeleri ile din ve gelenekleri doğrultusunda Cumartesi günleri tatil yapmışlardır. Hafta tatili ile ilgili inkılâp yürürlüğe girdiğinde başlangıçta Cumartesi günü çalışmanın mecburi olduğu düşünülürdü. Ancak daha sonra Cumartesileri tatil yapabilecekleri belirtilince bu defa da bir ikilem içinde kaldılar. Pazar günü resmi tatil günüydü ve zorunluydu, oysa Cumartesi günü de Yahudilerin dinî tatil günüydü. Meclis-i Ruhani ve din adamları Cumartesi çalışılmaması konusunda cemaate çok

¹⁰⁶³ Berç Türker uzun yıllar Osmanlı Bankası Galata şube müdürlüğü yapmış, emekliliğe ayrıldıktan sonra da uzman maliyeci olarak Ziraat Bankasında çalışmıştır. Türker, aynı zamanda Kızılay merkez yönetiminde görev almıştır. Bkz. Y. G. Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, İstanbul, 1953, Yeni Matbaa, s. 277; Silvert Malhasyan, **İstanbul'da 1922 Yılında Kurulan Türk Ermeni Teâli Cemiyeti ve Faaliyetleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ, AİİTE, İstanbul, 2005, s. 32-33.

¹⁰⁶⁴ Bkz. Bali, **Devlet'in Yahudileri...**, s. 163-165.

telkinde bulundularsa da Yahudiler, iktisadi nedenlerle bu talebi yerine getiremediler. Sonuçta “*lâikleşen Türkiye’de Museviler de lâikleştiler*” ve Cumartesi günleri çalışıp Pazar günleri tatil yaptılar.¹⁰⁶⁵

Öte yandan alkollü içkilerin içilmesinin serbest bırakılmasıyla üretim ve pazarlamasının devlet tekeline alınması, Yahudilerin cemaat gelirlerine önemli bir darbe vurdu. Zira kendi dinleri gereğince helal olan ve cemaat tarafından üretilen kaşer şarabının üretimi durduruldu, bu ise cemaat bütçesine önemli bir girdinin kaybolması sonucunu doğurdu.¹⁰⁶⁶

Azınlık cemaatlerinin Lozan’ın 42. maddesinden feragatleri çerçevesinde Yahudilerin Hükümete sundukları feragatname ile dinî ve lâik cemaat kurumlarını birbirinden ayırmayı da taahhüt ettiler. Böylece aile hukuku ile ilgili olarak nikâh, boşanma ve nafaka gibi hususlarda Hahambaşılığın yetkisi kaldırılmış ve lâik Cumhuriyet kurumlarına intikal etmişti.¹⁰⁶⁷ Aile hukukundaki yeni düzenlemelerle azınlıklar ilki kamu görevlileri, ikincisi ise mensup oldukları din adamları önünde olmak üzere çifte nikâh yapmaya başlamıştır. Bu ise benzeri Ermeni ve Rum cemaatlerinde de görüldüğü üzere dinî otoritenin topluluk üzerindeki iktidarını zayıflattığı gibi söz konusu hizmetlerin elinden alınmasıyla gelir kaynaklarından da mahrum etti. Bir bakıma azınlıklar da toplumun geneliyle birlikte lâikleşme sürecine girmiş oldular. Yahudiler bu süreçte öncü rol oynamışlar, gerek Lozan’daki haklarından feragatte ilk olmaları ve gerekse lâiklik ilkesi bağlamında yapılan inkılâplarda Hükümete yardımcı olmuşlar en azından diğer iki gayrimüslim unsurun önünde yer almışlardır.¹⁰⁶⁸

Cumhuriyeti kuran kadro, gayrimüslimlerin Türklük potası içerisinde erimesini, dil, kültür ve ülkü birliğine katılmalarını istiyorlardı. Mahmut Esat

¹⁰⁶⁵ Bkz. Levi, **a.g.e.**, s. 55.

¹⁰⁶⁶ Levi, **a.g.e.**, s. 55-56.

¹⁰⁶⁷ “...Kaldı ki nikâh ve talâka müteallik hususatta hissiyatı diniyelerini tatmin etmek isteyecek olan Museviler, Avrupada ve Amerikada câri olduğu üzere, Teşkilâtı Esasiye Kanununun teyit ettiği serbestii vicdan esasına sığınarak, Hükümetin neşredeceği lâik kanun ahkâmı dairesinde ifayı muamele ettikten sonra makâmı dinleri olan Hahambaşılığa müracaat ederek merasimi diniyelerini ifa etmelerine hiçbir manii kanuni bulunamayacağı bedidardır. Binaenalyh, anifülziker esbab nazarı itibara alınarak, Türk Musevilerin sair hususları medeniyede olduğu gibi hukuku aile ve ahkâmı şahsiye sahasında dahi Hükümeti Cumhuriyetinin neşredeceği lâik kavanin ahkâmından müstefid kılınmaları esbabının istikmali temenniyatını ve bu vesile ile de Hükümeti Cumhuriyetimize karşı lâyuzal hissiyat ve minnettarlarını arz eylesiniz.” Bkz. Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, s. 65.

¹⁰⁶⁸ Örneğin David Fresko’ya göre, devlet mutlaka lâik olmalıydı. Bkz. Besalel, s. 60.

(Bozkurt), azınlıkların Türk sayılabilmeleri için Türkçe konuşmaları ve Türkçe soyadları kullanmaları gerektiğine vurgu yapıyordu. Aksi takdirde bunların Türklüğü Osmanlı Bankasının Türklüğünü geçemeyecektir.¹⁰⁶⁹ Afet İnan, *Medeni Bilgiler*'de ülkü birliğine ve gönüllülüğe atf yaparak, “*Bugün içimizde bulunan Hıristiyan, Musevî vatandaşlara kader ve talihlerini Türk milliyetine vicdani arzularıyla bağladıktan sonra kendilerine yan göle yabancı bakışıyla bakılmak, medenî Türk milletinin asil ahlâkından beklenebilir mi?*” diyecektir.¹⁰⁷⁰

İzlenen politika gereği Hükümetin azınlıkların Türkçe öğrenmeleri için Dâhiliye Vekâleti bütçesinden gerekli gördüğü miktarı ilgili vilayet Halkevlerinin göstereceği yerlerde sarf olunmak üzere CHF Genel Merkezine aktardığı da görülmektedir. Meselâ, 07.04.1934 tarih ve 2/8516 sayılı kararnameye ek İcra Vekilleri Heyeti kararında:

“Türk kültürüne bağlı oldukları halde ana dillerini gaybetmiş olan Seyhan ve İçel Vilâyetlerindeki Nuseyrilerin Türkçe bilmiyenlerine ana dili öğretmek ve kız alıp verenlerin cihaz masraflarına yardım eylemek ve bu suretle kaynaşma hareketlerine önayak olmak maksadile kültür ocaklarının yapacakları zarurî masraflara karşılık 938 malî yılı Dâhiliye bütçesinin 400 üncü faslına konulan tahsisattan otuz bin liranın mezkûr Vilâyetler Halk evlerinin göstereceği yerlere sarf olunmak üzere Parti Genel merkezine verilmesi...” kaydı geçmektedir.¹⁰⁷¹

Toplu yerlerde Türkçe konuşulması yönündeki düşünceler fiiliyatta da uygulama alanı bulmuş, mahalli idare birimleriyle TBMM'nde bu yönde kararlar alınması için tekliflerde bulunulmuştur. Bu doğrultuda Mayıs 1929'da İstanbul Belediyesi, Türkçeden başka dille müşteri çağırın seyyar satıcıların satış yapmasını yasaklayan bir karar alır. İzmir Belediyesi de Mart 1933'de Türkçe kullanmayan seyyar satıcıların cezalandırılması için zabıtaya talimat verir. Balıkesir Belediyesi Türkçe konuşmayanlardan ceza alır. Meclis'te ise Ocak 1938'de Manisa Milletvekili Sabri Toprak umumi yerlerde Türkçe konuşmayanların hapis ve para cezasıyla

¹⁰⁶⁹ Ahmet Yıldız, “**Ne Mutlu Türküm Diyebilene**” **Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919-1938)**, İstanbul, İletişim yay., s. 210.

¹⁰⁷⁰ Afet İnan, **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Ankara, 2000, Atatürk Araştırma Merkezi yay., s.34.

¹⁰⁷¹ BCA, Tarih: 27.07.1938, Sayı: 2/9312, Dosya: -, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 84.68.11. **BCA**, Tarih: 09.04.1938, Sayı: 2/6366, Dosya: 104-47, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer no: 73.29.1. Nusayriler ve Atatürk'ün Nusayriler hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Uran, s.176-180.

cezalandırılmaları, bir yıl içinde Türkçe öğrenmeyenlerin ise vatandaşlıktan çıkarılmalarını içeren bir kanun teklifinde bulunmuştur. Kanun teklifi Genel Kurul'a gelmeden komisyonda oybirliğiyle reddedilmiştir.¹⁰⁷²

Türkçe konuşma basın yoluyla da en yüksek derecede teşvik ediliyordu. Özellikle 1930'lu yıllar Türkçe konuşma üzerene yoğun propagandanın yaşandığı bir dönemdir. Gazetelerde azınlıkların, özellikle de Yahudilerin Türkçe konuşmaları üzerine yayınlar bolca yer alıyor bu konuda teşvik ve uyarılar yapıyordu. Örneğin 26 Eylül 1935 tarihli Haber gazetesi Dil bayramı münasebetiyle birinci sayfaya attığı manşette: *"Bugün dil bayramı! Türklerin dilini öğren! Onların sonu gelmiyen vardır!"* diyor ve *"900 sene evvelki bir söz: Türkler, Türk diline sarılanı kendilerinden sayarlar"* diyordu.¹⁰⁷³

Benzer şekilde Mısır'da çıkan *"Aurore"* adında bir Yahudi gazetesinde yayınlanan makaleye atfen verilen haber ile de Yahudilerin Türk kültürüne ve Türk diline sahip çıkmaları düşüncesi takviye edilmektedir:

"Bugünkü Türkçülük bir hars ve dil birliği aramaktadır. Türkiye'de Türk vatandaşı olarak hür yaşayan yahudilerin bu prensibe uymaları lâzım gelir.

*İspanyolca ve Fransızca bir Türk yahudisinin ağzına yakışmaz. Çünkü artık o bir Türktür. Türkçülüğün on sekiz milyonu içinde bir unsurdur."*¹⁰⁷⁴

Türkçe konuşmanın zorunlu hale getirilmesinde diğer iki unsura nazaran en hızlı uyum gösteren Yahudiler olmuştur.¹⁰⁷⁵ Tekin Alp'in (Moiz Kohen – Munis Tekinalp) de kurucuları arasında bulunduğu ve Mart 1928'de kurulan Millî Hars Birliği Cemiyeti, bir taraftan hutbelerin Türkçe'ye çevrilmesi yönünde propaganda yaparken diğer taraftan Tekin Alp, Yahudilerin havralarda ettikleri duaların Türkçe okunması yönünde cemaatine telkinlerde bulunuyordu.¹⁰⁷⁶ Henri Nahum'a göre

¹⁰⁷² Bkz. Hüseyin Sadoğlu, **Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul, 2003, İBÜ yay., s. 282, 286.

¹⁰⁷³ **Haber**, 26 Eylül 1935, s. 1.

¹⁰⁷⁴ Aynı yer.

¹⁰⁷⁵ Örneğin 6 Mart 1937 tarihli Tan Gazetesinde Dil ve Kültür Davası başlıklı yazıda Hahamhane lâik meclisi ve Musevi cemaati başkanı Marsel'e ait mektup, "Musevi cemaati Başkanı diyor ki: Avrupa'nın hasta adamını, hasta Avrupa'nın yegâne sağlam adamına çev. Başbuğlarımızdan işaret bekliyoruz" sözleriyle verecektir. Marsel mektubunda, *"...Asıl olan Türkçe konuşmak değil, Türk gibi düşünmek ve hissetmektir..."* demek suretiyle Türkçe konuşmanın da ötesinde bir intibakı vurgulamaktadır. Bkz. **Tan**, 6 Mart 1937, s. 5.

¹⁰⁷⁶ Füsun Üstel, **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları (1912-1931)**, İstanbul, 1997, İletişim yay., s. 301-302.

Tekin Alp, “*İyi Bir Türk Yahudisinin On Emri*”¹⁰⁷⁷ olarak Türkleşme adlı eserinde yayınladığı ilkelerden üçü dil ile ilgilidir. Buna göre iyi bir Yahudi; isimlerini Türkleştirecek, Türkçe konuşacak ve havralarda duaların hiç olmazsa bir kısmını Türkçe edecektir.¹⁰⁷⁸ Tekin Alp, Yahudilerin buldukları ülkelerin adlarını kullandıklarını, Türk olmak için de Türk adını taşımanın şart olduğunu, dolayısıyla da “*İbrahim*”, “*Musa*” ve “*Süleyman*” varken “*Avram*”, “*Mişon*” ve “*Salomon*” adlarının kullanılmaması üzerinde durur.¹⁰⁷⁹

Diğer taraftan, umumi yerlerde Türkçe bilenlerle Türkçe konuşulacaktır. Bu Türkçe konuşma sade bir gösteriş olmayacak ve zamanla doğrudan ferdin kendi üzerinde derin ruhsal etki yapacaktır. Bir süre sonra da gösteriş alışkanlığı ve ikinci bir huya dönüşecektir.¹⁰⁸⁰

Duaların en azından bir kısmı Türkçe yapılacaktır ve bu Türkçe dua Yahudi’yi bir taraftan Tanrıya yaklaştırdığı gibi, öte yandan yurduna yaklaştıracaktır.¹⁰⁸¹

Bu tür öneri ve “*emir*”ler Yahudi cemaatinin bir kısmı tarafından eleştirilmiştir. Özellikle mabetlerde ibadet dili olarak Türkçe’nin tavsiye edilmesi din adamlarının tepkisini çekmiştir.¹⁰⁸² Öte yandan bu tür yaklaşımlar Yahudi cemaatini oyuna getiren manevralar olarak değerlendirilir ve Tekin Alp için “*...resmî kişilerin maşasından başka bir şey değil; yaptıkları genel bir yuh çektiren kötü bir adam*” ifadeleri kullanılır.¹⁰⁸³

Tekin Alp’e getirilen bu eleştirilere rağmen Yahudiler dil konusunda genelde olumludurlar.¹⁰⁸⁴ Toplulukta Hükümetin dil politikalarını onaylayan ve Yahudilerin Türkçe kullanmasını teşvik eden geniş bir kitle vardır. Türkçe konuşmayla ilgili kurulan çok sayıda dernekten birisi de İzmir’in önde gelen Yahudilerinin üyesi

¹⁰⁷⁷ Tekin Alp, **Türkleştirme**, Haz. Özer Ozankaya, Ankara, 2001, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, s. 75.

¹⁰⁷⁸ Tekin Alp, **a.g.e.**, s. 75-76; Jacob M. Landau, **Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)**, İstanbul, 1996, İletişim yay., s. 47-48.

¹⁰⁷⁹ Tekin Alp, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁰⁸⁰ Bkz. **a.g.e.**, s. 76.

¹⁰⁸¹ **a.g.e.**, s. 76.

¹⁰⁸² Nahum, s. 235.

¹⁰⁸³ AAİU, Türkiye, II C 8-14, Nathan, 25 Mayıs 1934’den aktaran, Nahum, s. 235.

¹⁰⁸⁴ Dil devrimine katkısı olan ve Musevi cemaati önde gelenlerinden birisi de Darülfunun müderrislerinden Mişon Ventura’dır. Ventura’nın Dil Devriminde ıstılahlarla ilgili değerlendirmesi için bkz. **Milliyet**, 2 Nisan 1933, s. 1.

oldukları bir dernektir.¹⁰⁸⁵ Öte yandan cemaat Roşaşana günü¹⁰⁸⁶ tüm sinagoglardan okunmak üzere Yahudileri Türkçe konuşmaya çağıran bir bildiri yayınlar. Bir okulun öğrencileri İspanyolca, Fransızca ve İbranice olan isimlerini Türk isimleriyle değiştirir. Ankara Yahudileri Türk soyadı kullanma kararı alırlar.¹⁰⁸⁷

Dil Devrimi ile ilgili olarak Ermeni cemaatinden de olumlu tepkiler söz konusudur. Soyadı kanunun çıkmasıyla (21 Haziran 1934) pek çok Ermeni Türkçe ad ve soyad alacaktır. Prof. Sarkis Nihad, Agop Dilaçar, Onnik Türkay, Onnik İhsan ve Berc Türker gibi cemaatin önde gelenleri buna örnektir. Diğer taraftan Agop Dilaçar, devlet liselerinde öğretmenlik yapmakla beraber Türk Dili araştırmacılarının önde gelenlerindedir. Dilaçar 1932 yılında Hükümetin izniyle ikamet ettiği Sofya'dan Türkiye'ye giriş yapmış ve Birinci Türk Dili Kongresine katılmıştır.¹⁰⁸⁸

Azınlıkları ilgilendiren bir diğer inkılâp kılık kıyafet konusunda “*Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair*” 3 Aralık 1934 tarihli kanundur. Kanun doğrultusunda hangi din ve mezhepten olursa olsun din adamlarının mabet ve ayinler haricinde geleneksel kıyafetlerini giymeleri yasaklanmıştır. Meclis genel kurulunda kanunun uygulamasında istisnalar tanıma noktasında Hükümete yetki verilmesi konusunda itirazlar olduysa da metin komisyondan geldiği şekliyle genel kurulda kabul edildi.¹⁰⁸⁹

Konu bu kıyafetleri dinî mekânların dışında da giymek konusunda hassas olan Fener Rum Patrikhanesince hoş karşılanmaz. Konuyla ilgili olarak Yunanistan Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin Atina büyükelçisiyle görüşür ve Rum din adamlarının

¹⁰⁸⁵ Araştırmacılarca Mustafa Kemal Paşa'nın 17 Şubat 1931 tarihinde Adana'da yaptığı konuşmaya dikkat çekilmektedir. Mustafa Kemal burada:

“*Milletin çok bariz vasıflarından birisi kıymetli esaslarından birisi dildir. Türk milletindenim diyen insan her şeyden evvel ve behemehal Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan, Türk harsına, camiasına mensubiyetini iddia ederse buna inanmak doğru olmaz.*” diyecektir.

Bu konuşma Yahudiler için bir uyarı olarak algılandı ve arkasından peş peşe Türkçe Konuşma Birlikleri kurulmaya başlandı. “*Önce İzmir Yahudileri, sonra Milas Yahudileri birer Türkçe Konuşurma Birliği kurdular. Milas'ta kurulan Türkçe Konuşurma Birliği, 1931 yılının Haziran ayında İzmir'de kurulu olan birlik ile birleşti ve İzmir Türk Birliği adını aldı. Gelibolu Yahudileri de 1932 yılının Şubat ayında bir Türkçe Konuşma Birliği kurdular.*” Rıfat N. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 158.

¹⁰⁸⁶ Yahudi yılbaşı günü.

¹⁰⁸⁷ Bkz. Nahum, s. 233-234. Örneğin Yahudi şair Abraham Naon, İbrahim Nom olarak adını değiştirmiştir. Bkz. Besalel, s. 70.

¹⁰⁸⁸ Çark, s. 275.

¹⁰⁸⁹ Sözkonusu kanunun çıkış süreci, Meclis'teki müzakereler için bkz. Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Tek Partili Cumhuriyet (1931-1938)**, c. 7, Ankara, 1974, Kalite Matbaası, s. 137.

kanunun hükümlerinde istisna tutulmasını ister. Diğer taraftan Aralık ayı başından itibaren Yunanistan basını konuyu yakından izler. Bu politikanın *anti klerikalizm* olduğu dile getirilir. Yunanistan başbakanının yapılacak düzenleme ile ilgili olarak eleştirileri ve konunun takipçisi olacaklarına dair beyanatlar Yunan gazetelerinde yayınlanır. Bu arada Venizelos, kamuoyunu yatıştırıcı açıklamalarda bulunur ve kanunun Ortodoks din adamlarını değil, Müslüman din adamlarını hedef aldığını ifade eder.¹⁰⁹⁰

Rum din adamlarının Kanun hükümlerinden istisna tutulması için Hükümetle görüşmeler yapılır. Bu amaçla Patrik, doğrudan Başbakan İsmet Paşa'ya başvurarak isteklerini arz eder, ancak olumlu bir cevap alamaz.¹⁰⁹¹

Konuyla ilgili olarak Ermeni Ruhani Meclisi de yaptığı bir açıklama ile görüşlerini kamuoyuyla paylaşır. Ruhani Meclis, Haber Akşam Postası gazetesine verdiği beyanatla düzenlemeden memnuniyetini ifade etti.¹⁰⁹²

Nihayetinde Bakanlar Kurulu, Kanun çıktıktan yaklaşık altı ay sonra, 12 Haziran 1935'te kanunun tanıdığı yetkiye dayanarak Diyanet İşleri Başkanı, Rum Patriği, Türk Ortodoks Patriği, Ermeni Patriği, Katolik ermeni Başepiskoposu, Hahambaşı vekili, Protestan Ermeni Ruhani Reisi ve Katolik Rum Episkoposu'na mabetler dışında da dinî kıyafetleri kullanabilmeleri iznini verir.¹⁰⁹³ Bu gelişmeler çerçevesinde Yunanistan Hükümeti, takım elbise alınması için Rum din adamlarına 4.000 dolar gönderir.¹⁰⁹⁴

Cemaatlerin, Cumhuriyet'in onuncu yılı kutlamalarına dualarla katıldıkları görülmektedir. Ermeni Patriği tarafından bir dua metni kaleme alınmış ve

¹⁰⁹⁰ Bkz. Macar, s. 152-153.

¹⁰⁹¹ a.g.e., s. 152.

¹⁰⁹² Okutan, **Tek Parti Döneminde...**, s. 114.

¹⁰⁹³ Verilen izin sözkonusu kanun ile tanınan istisnai bir yetkidir ve sonraki dönemlerde ruhani reis seçimleri sonrasında yenilendiği görülmektedir. Bu çerçevede 1947 yılında İstanbul Ermeni Patrik Kaymakamlığı'na seçilen Kevork Arslanyan'a, Ermeni Patrikliği'ne yeni bir patrik seçilinceye kadar mabet dışında ruhani elbise giymesine izin verilmiştir. **BCA**, Tarih: 29.05.1947, Sayı: 3-5924, Dosya: - Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 113.38.4. Bir diğer örnek Rum Patrikliğine seçilen Maksimos'a 15 Mart 1946 tarihinde verilen "*mabet dışında ruhani elbise giyme izini*" dir. **BCA**, Tarih: 15.03.1946, Sayı: 3/3900, Dosya: -, Fon Kodu: 30..18.1.2., Yer No: 110.20..9.

¹⁰⁹⁴ Macar, s. 153.

Cumhuriyet Bayramında kiliselerde okunması istenmiş, bundan sonra da “...her vaiz Cumhuriyetin bahşettiği eyilikleri halka lâyiki veçhile” anlatması istenmiştir.¹⁰⁹⁵

Rum Patrikhanesi, kiliselerde daha geniş bir kutlama programı hazırlamıştır. Buna göre ruhani ayinin bitiminden sonra saat on bir gibi çanlar çalınmaya ve derhal duaya başlanacaktır. Başlangıç olarak baş diyakos, sonra patrik, arkasından baş diyakos ve sonrasında yine patrik dua okuyacaktır. Arkasından “*Ruhanî rakslar*” yapılacak, sonra sırasıyla baş diyakos, Patrikhanenin ikinci kâtibi, Sen Sinod kâtip muavini, dördüncü diyakos, baş diyakos birer dua okuyacaklardır. En sonunda Patriğin okuyacağı duayla program sona erecektir.¹⁰⁹⁶

Tek parti döneminde azınlık cemaat temsilcilerinin hükümetle ilişkilerini olabildiğince sıcak tutmaya çalıştıkları görülmektedir. Bununla birlikte bu çabanın siyasi nitelikte olduğu, iktidar ile ters düşmeme ve iyi geçinmeye yönelik diplomatik bir üslup çerçevesinde geliştiği açıktır. Yoksa yukarıda Tekin Alp ile ilgili olarak Yahudilerin düşüncelerini aktardığımız kısımda görüldüğü gibi cemaat mensupları hükümete ya da inkılâplara karşı homojen bir yaklaşım içinde değillerdir. Yahudiler kendi aralarında Tekin Alp’e mesafeli yaklaşım eleştirdikleri¹⁰⁹⁷ gibi Müslüman – Türk unsurlar, özellikle de gazetelerin bir kısmı “*On Emir*”i farklı yorumlamışlar, antisemit yaklaşımlarına dayanak olarak sunmuşlardır. Örneğin Vakit gazetesi “*On Emir*”in dokuzuncusu olan, “*Millî iktisat sahasında vazife-yi mahsusanı yap*” emrini, “*Kasanın anahtarlarını unutma*” şeklinde yorumlar ve Türk isimleri altında

¹⁰⁹⁵ “*Ey menbai nur! Ve niyetlerin kasımı olan Rabbimiz taalâ hazretleri, Türkiye cumhuriyetimizin onuncu senei devriyesi olan bugünün hürmetin, sevgili vatanımızı mamur ve mes’ut eyle, müceddet hükümetimizi emniyet ve saadet içinde ilânihaye berdevam kıl. Muzaffer Reisi cumhurumuza sıhhat ve selâmetler ihsan eyle! Siyasî ve askerî vükelâ ve büyüklerimize il ü fazlu kuvvet ve kudret lütfeyle ki kuvvetli elleri ve yüksek kollarile sevgili vatanımızı iymar ve feyziyap eylesinler. Ali kültür ve medenî teşebbüslerinde muvaffak eyle ya rabbi.*” **BCA**, Tarih: 20.11.1933, Sayı: -, Dosya: 94A164, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 108.716..16.

¹⁰⁹⁶ Patriğin okuyacağı dua: “*Ey Cenabi kadiri mutlak, bu dakikada sesimizi dinle ve memleketimiz üzerine yardım ve muavenetini dileyen dua ve tadarruumuzu is’af eyle ve memleketimizin rejimi üzerinden kuvvet ve kudretini deriğ eyleme. Bu rejimin şanlı korucularını, dahi Reisi cumhur Gazi Mustafa Kemal paşa hazretlerini ve pek müdebbir vekiller ile rüfekai mesaisini daima siyanet ve himaye eyle! Sulh uğrunda hünü niyet ve arzularını kuvvetlendir. Vatan uğrunda himmet ve emeklerinin takdis et ki vatanın sadık evlâtları, muhabbet ve sulhun huzur dairesinde yaşasınlar ve nami ulviyet maabini tezkâe eylesinler.*” **BCA**, Tarih: 20.11.1933, Sayı: -, Dosya: 94B101, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 109.728.17.

¹⁰⁹⁷ Günümüz Yahudi araştırmacılarından Avner Levi, Tekin Alp’in fikirlerinin o günün yönetiminin ilkelerine uygun ve mantıki olarak değerlendirmekte ancak görüşlerin “*emir*” olarak sunulmasını eleştirmektedir. Öte yandan “*On Emir*”in Türk Yahudilerine bir etki yapmadığı düşüncesindedir, Bkz. Levi, **a.g.e.**, s. 89-90.

kamufle olmuş finans, sanayi ve ticarete hâkim bir Yahudi sermayesinin doğuracağı tehlikelere dikkat çeker.¹⁰⁹⁸

Diğer taraftan gayrimüslim cemaatlerin devletle ilişkilerini bir bütün olarak göz önüne alırsak iniş çıkışlı bir süreç yaşandığını görürüz. Özellikle Rum cemaatiyle devlet arasındaki ilişkilerle Türk – Yunan ilişkileri arasında doğrudan bir paralellik görülmektedir. Bu bağlamda 1930’lu yıllar Atatürk ve Venizelos’un iki ülke ilişkilerini geliştirme yolunda attıkları adımlar içeride de yansımaları bulmuş ve yukarıda arz ettiğimiz üzere kiliselerde Cumhuriyet’in onuncu yılı kutlama törenlerinin yapılmasına kadar sıcak bir dönem yaşanmıştır. Bunun aksi durum 1960’lı yıllarda Kıbrıs meselesi yüzünden gerilen ilişkiler bağlamında yaşanacaktır.

A. b. Çalışma Hayatında Azınlıklar

İstiklal Harbi’nden zaferle çıkılıp ardından Cumhuriyet’in ilanı ve Lozan Barış Antlaşmasının imzalanmasıyla kalıcı barış sağlanmış ve kurucu kadronun dikkati ekonomik sahaya çevrilmişti. Lozan Konferansına ara verilen dönemde toplanan İzmir İktisat Kongresi’nde kabul edilen “*Misâk-ı İktisadî Esasları*” ile bir anlamda gelecek dönemin iktisadi ilkeleri benimsenmiş ve deklere edilmiş oldu. Misâk’ın dokuzuncu maddesinde ifade edilen ilke konumuz açısından önem taşımaktadır: “*Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur, ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda, kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk, ilim ve san’at yeniliklerini nereden olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez*”.¹⁰⁹⁹

Konumuz açısından gelecek dönemin yol haritası niteliğindeki bu ilkeyle ticari faaliyetlerde Türkçe kullanılması mecburiyetinin getirileceği aşikârdır.¹¹⁰⁰ Diğer taraftan Mütareke ve İstiklal Harbi yıllarında işgalleri desteklemiş ya da Millî Mücadele’ye mesafeli durmuş kişi ve firmalar için de bir takım önlemlerin alınacağı

¹⁰⁹⁸ Vakıf, 11 Mart 1928’den aktaran, Nahum, s. 235.

¹⁰⁹⁹ Bkz. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 206.

¹¹⁰⁰ Ticari faaliyetlerde Türkçe kullanma zorunluluğu ve bunun ilgili bakanlık tarafından takibi 1930’lu yıllarda devam etmiştir. Teftişler büyük şirketlerden başlayarak mahalle bakkalı seviyesine kadar her kademe ticarethanelerde gerçekleşmiştir. Bkz. **Milliyet**, 3 Nisan 1933, s. 3.

maddenin içeriğinden anlaşılmaktadır. Buna ek olarak, özellikle İstanbul'da Batılı büyük şirketlerin temsilciliklerini ellerinde bulunduran ve dış ticarete önemli mevkileri ellerinde bulunduran aracı gayrimüslim firmalar da istenmeyen unsurlar olarak sunulmaktadır.

Ahmet Hamdi Başar'ın öncülüğünde Haziran 1922'de kurulan İktisadi Tetkikat, Neşriyat ve Muamelat Anonim Şirketi, İstanbul'da yaptığı çalışmalarla şehrin ticaret kesiminin etnik ve dinî yapısını çıkarmıştır. Yapılan çalışmalar neticesinde, ithalat ve ihracat işleriyle uğraşanların % 4'ü, komisyonculukta % 3'ü Müslüman - Türk unsurun elindeydi. Liman işlerinin ise tamamı gayrimüslimlerin kontrolündeydi. Limanda iş yapabilmek için Rumca, İtalyanca ya da Fransızca bilmek gerekiyordu. Esham ve kambiyo borsasında Müslüman – Türk oranı % 5'di. Yine bu kesimin elinde İtibar-ı Millî Bankası ve Adapazarı İslâm Ticaret Bankası dışında banka bulunmuyordu. Diğer bankalarda yazışmalar Fransızca yapılıyordu. Sigorta şirketi olarak Müslüman – Türk unsurun elinde şirket yoktu ve Türkler bu şirketlerde ancak hizmetli olarak çalışabiliyorlardı. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel gibi beledi hizmetler ile demiryolları, madenler ve tütün tekeli gibi işler imtiyazlı yabancı şirketlerin elindeydi. Bu şirketlerde yönetici ve birinci sınıf memur olarak Türk istihdam edilmiyordu. İstanbul'da tespit edilen 4267 müessesenin 1202'si (% 28) Müslüman Türk unsura aitti. Şirketlerde çalışan Müslüman – Türk unsurun en yüksek derecesi, diğerlerinin en düşük düzeyinin altından başlıyordu.¹¹⁰¹

Görüldüğü gibi çalışmada İstanbul'un iktisadi haritası çıkarılmış ve bunda Müslüman - Türk unsurun genel nüfusa oranla kıyası mümkün olmayacak bir şekilde farklılık arz ettiği ortaya çıkmıştır. Aradaki uçurum rakamlarla verildiği gibi müesseselerde konuşma ve resmi yazışmalarda kullanılan dile kadar bilgiler yer almaktadır. Ayhan Aktar çalışmayı: “...bir anlamda daha sonraki yıllarda gerçekleştirilecek olan Türkleştirme politikalarının yol haritasını çizmiş oluyordu”¹¹⁰² şeklinde yorumlamaktadır. Ancak verilen tablo içerik olarak tam değerlendirildiğinde karşımıza bir sömürge idaresine ait yapı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla diğer bazı çalışmalarda da eleştirel bir tarzda “Türkleştirme”

¹¹⁰¹ Bkz. Aktar, **a.g.e.**, s. 56-57. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 202.

¹¹⁰² Aktar, **a.g.e.**, s. 57.

politikalarına vurgu yapılmakla beraber, bu durumun özünde kendi vatanında *parya* olarak yaşayan bir çoğunluğun özde sahip olması gereken konumu istirdat etmesi olarak da yorumlayabiliriz.

Ticarette Türkçenin mecburi kullanımı bir anlamda Türkçe bilmeyen ya da yeterince vâkıf olmayan gayrimüslim unsurların tasfiyesi anlamına geliyordu.¹¹⁰³ Nitekim gelişmeler bu yönde cereyan etti ve yabancı sermayeli banka ve şirketlerde çalışan Türk ya da yabancı uyruklu gayrimüslimlerin yerine Müslümanlar istihdam edilmeye başlandı. 1923 yılı yazında başlayan bu tasfiye üzerine bir grup Rum, Ermeni ve Yahudi çalışan “*Türk uyruklu gayrimüslim memurlar adına*” Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğine başvurular. Başvuruda Lozan Barış Antlaşmasınının 37 – 43. maddelerine atıf yapılıyor ve Ticaret Vekâletinin yabancı şirketlere ve kamu yararına çalışan şirketlere müdahale ederek çalışan gayrimüslim memurları tasfiye ettiği ve yerlerine Türk memurları yerleştirdiği, eğer bir müdahale olmazsa yakında gayrimüslim şirket çalışanı kalmayacağı ifade ediliyordu.¹¹⁰⁴

Ticaret Vekâleti, Romanya’da mevcut yasalardan mülhem, yabancı bankalar ve malî müesseselerde Türk memurlar istihdam edilmesine yönelik bir kanun teklifi hazırladıysa da Meclis’e sunmadı. Buna göre Türk memur sayısı toplam memur sayısının %75’ini oluşturması öngörülüyordu. Yasal bir düzenleme yerine polis ve belediye yetkilileri, sözlü olarak ticari müessese, dükkân ve bankalarda çalışan personel sayısının asgari %75’inin Müslüman Türklerden oluşması gerektiğini tebliğ ettiler. Diğer taraftan şoförlerin ehliyetlerinin temdidinde yabancı uyruklu ve gayrimüslimlerin ehliyetleri temdit edilmedi. Öte yandan Ticaret Vekâleti, yerli ve yabancı sigorta şirketlerine gönderdiği anket formlarında sermaye yapısına ek olarak şirketlerde çalışan müdür ve memurların aldıkları ücretlere göre muhtelif kademelere ayrılmış dökümlerini ve her ücret kademesi içinde yer alanların Müslüman Türkler, Gayrimüslim Türkler ve yabancılar olarak dağılımlarının da belirtilmesini istedi.¹¹⁰⁵

Benzer şekilde Nafia Vekâleti tarafından 29 Eylül 1924 tarihli Dersaadet Müessesât-ı Nâfia Komiseri Nafiz Ziya Bey’e yazılan yazıda “*Şirketlerde*

¹¹⁰³ Şirketlerde Türkçe kullanma mecburiyeti ilk defa 23 Mart 1916 tarihli “*Müessesat-ı nafia ile imtiyazlı şirketler muhaberat ve muamelatında Türkçe istimali*” hakkında yasa ile gündeme gelmiştir. Bkz. Zafer Toprak, **Türkiye’de “Millî İktisat”**, s. 79-83.

¹¹⁰⁴ Bkz. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 208.

¹¹⁰⁵ a.g.e., s. 213-214.

müstahdem gayri müslimlerin esâmîsiyle müslim ve gayri müslim bilcümle memurîn ve müstahdimînin adedlerini mübeyyin cedvellerin behemehal Teşrîn-i Evvel'in 7'sine kadar vekâlete tesyârî" isteniyordu.¹¹⁰⁶ Bakanlığa, Dersaadet Müessesât-ı Nâfia Komiserliği tarafından hazırlanan rapor ile Dersaadet Su Şirketinde çalışan personel isim, unvan ve hangi ülke vatandaşı olduklarına dair cetveller halinde sunuluyordu.¹¹⁰⁷

Gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak icra ettikleri mesleklerden birisi de eczacılıktı. 24 Ocak 1924 tarihinde yapılan yasal bir düzenleme ile nüfusları on binin üzerindeki yerlerde çalışan eczane sayısına sınırlama getirildi ve her on bin kişiye bir eczane düşecek şekilde düzenleme yapıldı.¹¹⁰⁸ Kanunun uygulanması sırasında birçok eczane kapatıldı.¹¹⁰⁹ Rıfat N. Bali'nin tespitine göre, kapatılan yüz eczanelen seksen yedisi azınlıklara ait eczanelerdi. Kapatılan eczane sahipleri olaya tepki göstererek bir gazetede Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben açık mektup yayınladılar. Haklarının çiğnendiğini ve yaptıkları tüm başvuruların sonuçsuz kaldığını ifade eden eczacılar Gazi'den duruma el koymasını istiyorlardı.¹¹¹⁰

Söz konusu yasal düzenleme eczacılık mesleğine olan ilginin azalmasına neden oldu. 1929 yılında Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi'nde okumak için başvuran öğrenci sayısı sadece on bir kişiydi.¹¹¹¹

Rıfat N. Bali'ye göre, Cumhuriyet'in kurulmasından hemen sonra özellikle ekonomik hayatta başlayan bu "*Türkleştirme siyaseti*"nin bir sonucu olarak ülkede ihtida olaylarında bir artış olmuştur. İzmir'de çok sayıda Yahudi kızının ihtida etmesi cemaat içerisinde tedirginliğe yol açtı. İhtida edeceklerin sayısının yedi yüzü bulması üzerine ihtida edeceklerle ilgili bir talimatname hazırlandı.¹¹¹² Talimatnamenin

¹¹⁰⁶ Bkz. **BCA**, Tarih: 7.10.1924, Dosya: 34E195, Fon Kodu: 230.0.0.0, Yer no: 27.21.11.

¹¹⁰⁷ Dersaadet Su Şirketinde çalışan Müslüman ve gayrimüslim çalışanların listesi için bkz. **BCA**, Tarih: 14.10.1924, Sayı: -, Dosya: 34SU187, Fon Kodu: 230.0.0.0, Yer No: 66.28..10.

¹¹⁰⁸ Eczacılık ve ilgili kanun hakkında Şükrü Kaya'nın Meclis Genel Kurulu'nda konuşması için bkz. **TBMMZC**, Devre: 4, c. 9, İçtima: 1, 59. İnikat, 04.06.1932, s. 65.

¹¹⁰⁹ 24 Ocak 1927 tarihinde çıkarılan Eczaneler ve Eczacılar Hakkında Kanunun birinci maddesiyle eczane açabilmenin asgari şartları arasında "*Tıp Fakültesi Eczacı Mektebinden diplomalı olmak ve Türk bulunmak*" kaydı getiriliyor, on dokuzuncu maddeyle de yerleşim yerlerinin nüfusu kıstasına göre açılacak eczane sayısı ile ilgili kayıt getiriliyordu. Bkz. **Düstur**, Birinci Tertip, c. 8, s. 68-76'dan aktaran Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 218-219.

¹¹¹⁰ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 218.

¹¹¹¹ **a.g.e.**, s. 219.

¹¹¹² "*İhtida edecekler için talimatname*", **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1929. "İhtida etmek isteyenler için yeni kararlar" **İkdam**, 30 Nisan 1929'dan aktaran; Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 220.

tebliğinden sonra ihtida edenlerin sayısı dört yüzü buldu. Bunlar arasında Ermeniler ilk sırayı alırken onları Rumlar ve Yahudiler izliyordu. Meslek gruplarına bakıldığında ise en çok eczacı olanların ihtida başvurusunda bulunduğu görüldü.¹¹¹³

Konumuz açısından bir diğer düzenleme 3 Nisan 1924 tarih ve 460 sayılı *Muhâmât Kanunu* (Avukatlık Kanunu)'dur. Kanunun yürürlüğe girmesiyle oluşturulan *tefrik komisyonlarınınca* baro olan yerlerde kayıtlı olanların kanuni şartlara sahip olup olmadıklarının tespiti yapıldı.¹¹¹⁴ İstanbul Barosu'na kayıtlı avukatların tamamının dosyaları gözden geçirildi.

Dosyaların incelenmesi ve çalışma izinlerinin verilmesinde kıstas olarak “*ahlakî durum, mesleki durum ve kamu görevi*” esas alındı. Ahlakî durumdan kasıt mütareke döneminde işgal kuvvetleriyle işbirliği yapıp yapmamaktı. Mesleki durumdan kastedilen teknik anlamda yeterlilik, belgelerde eksiklik, staj yapmış olmama gibi, son olarak önemli bir kamu görevinde bulunmamış olma da kıstasların arasındaydı.¹¹¹⁵ Dosyaların gözden geçirilmesi sonucunda 950 avukattan 190'nın barodan kayıtları silinir. Barodan kaydı silinenlerin dağılımı ise şöyledir: 580 Türk avukattan 66'sı (% 11), 161 Rum avukattan 64'ü (% 40), 152 Ermeni avukattan 49'u (% 32) ve 58 Yahudi avukattan 11'i (% 19) meslekten men edilir.¹¹¹⁶

İktisadî hayatta Türklerin sahip olması gerektiğine inanılan ve özellikle İstanbul, İzmir, Bursa, Mersin ve Adana gibi ticari faaliyetlerin yoğun olduğu yerlerde Ermeni ve Rumların ülkeyi terk etmesiyle oluşan ticari boşluğu Türklerin doldurması amacıyla 1 Aralık 1922'de faaliyete geçen Millî Türk Ticaret Birliği'nin yoğun çalışmaları görülmektedir.¹¹¹⁷ Birlik 1914'de kurulan Müslüman Ticaret Birliği'nin devamı niteliğindedir. Birlik, Amerika ve Avrupa şirketlerine gönderdiği yazılarla ticari mümessillik tercihini gayrimüslim işadamları yerine Türk işadamlarından yana yapmalarını istedi. Avrupa ülkelerinin dışişleri bakanlıklarına

¹¹¹³ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 220.

¹¹¹⁴ Macar, s. 171.

¹¹¹⁵ Levi, **a.g.e.**, s. 52-53.

¹¹¹⁶ Bkz. Macar s. 172. Avner Levi'nin La Gazette, 4 Temmuz 1924'e dayanarak verdiği rakamlar Elçin Macar'ın arşiv belgelerine dayanarak verdiği rakamlardan oldukça farklılık göstermektedir. Biz burada arşiv belgelerinden alınmış olanları tercih ettik.

¹¹¹⁷ Rıfat N. Bali, Ermeni ve Rumlardan doğan boşluğu Yahudilerin doldurduğunu ve Edirne Postası gazetesinin 1925 yılı yazılarında örnekler de vererek bu durumun kısa bir süre sonra öfkeye dönüşecek hayal kırıklığına neden olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 205.

gönderilen yazılarla birlik ve amaçları hakkında bilgi verildi.¹¹¹⁸ “Devletin de desteğiyle birlik, bir kaç tane iş adamıyla bankacılık ve finans alanında çalışmalara başladı. Bu aynı zamanda giden Hıristiyanlardan, özellikle Rumlardan kalan ticarethanelerin satın alınmasında büyük rol oynadı. Gidenlerden kalan boşluğu doldurmaya dünden razı olan Türk zanaatkârları, yeni kazandıkları politik güçle, durumlarını iyileştirmeye giriştiler”.¹¹¹⁹

Millî Türk Ticaret Birliği'nin başkanı Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin Bey ve üye pek çok tüccar “Dönme” idi. Alexis Alexandris'e göre Hükümet, uygun iş imkânları sağlayarak bu nüfuzlu kesimin desteğini kazanmak amacındaydı. Ona göre, Dönmeler Jön Türk Devriminde de önemli rol oynamışlardı.¹¹²⁰

Birlik, Hükümet politikalarının fiiliyata geçirilmesinin tezahürüydü ve Hükümet ile ilişkileri çok güçlüydü. “Ankara tarafından finanse edilen birlikte çok sayıda milletvekili de bulunuyordu. 1923 Mart ayında, ülkenin ekonomik yaşamında aktif rol oynayan milletvekili sayısı oldukça artmıştı. Pek çok kurumun kurulmasına imkân sağladılar ki bunlardan en önemlilerinden biri 50 milletvekili ve bürokrat tarafından kurulan Türkiye Millî İthalat ve İhracat Anonim Şirketi'ydi.”¹¹²¹

Diğer meslek dallarıyla ilgili olarak yapılan yasal düzenlemelerde getirilen kayıtlarla azınlıkların çalışma hayatında nüfuslarına kıyasla çok yüksek oranda işgal ettikleri mevkilerden uzaklaştırılıp Müslüman Türk unsur buralara yerleştirilmeye çalışıldı.¹¹²² Ekonomik bağımsızlığın sağlanmasında özellikle Avrupa kökenli uluslar arası büyük şirketlerin mümessilliğini alarak yabancı sermayeye aracılık eden Hıristiyan işadamları büyük servetler elde etmişlerdi.¹¹²³ Bu durum ise doğal olarak, Osmanlı Devletinin tarihe karışmasında önemli bir etken olan dış müdahaleler ve bu müdahalelerin gerekçesini teşkil eden azınlıkların ekonomideki etkinliğinin kırılmasını zorunlu kılıyordu. Mustafa Kemal Paşa, İzmir İktisat Kongresi'nin açış

¹¹¹⁸ Rıfat N. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 200.

¹¹¹⁹ Alexandris, s. 106.

¹¹²⁰ Aynı yer.

¹¹²¹ **a.g.e.**, s. 107.

¹¹²² Konu dönemin The Times ve The Daily Telegraph gibi İngiliz gazetelerine de aksetmişti., bu günlerde (Şubat 1924) Türkiye'de yaşayan gayrimüslimlerin faaliyet gösterdikleri işkollarından tasfiye edileceği ve gelecekte Ankara Hükümetinin bütün bu insanları Türk sayacağı endişesini dile getirmiştir. Mustafa Yılmaz, **İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiyesi**, Ankara, 2002, Phoenix yay., s. 49.

¹¹²³ Alexandris, s. 105.

konuşmasında konuya bu çerçeveden yaklaşacak ve Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını kaybetmesinin altında yatan temel neden olarak iktisadî durumu, Osmanlı ülkesinin ecnebilerin iktisadî hâkimiyeti altında olmasını gösterecektir.¹¹²⁴

Burada dönemin azınlıklara bakış açısını da belirtmekte yarar var; Cumhuriyet'in ilanını izleyen dönem itibarıyla “yabancı unsurlar” ile azınlıklar bir terazinin aynı kefesinde değerlendiriliyor ve her ikisinin de iktisadî hayattan uzaklaştırılması isteniyordu. Ülkenin “*yabancı unsurlara*” ihtiyacı olmadığı gibi “*nüfus kâğıdı dışında ortak bir bağın bulunmadığı kanuni vatandaşlara*” da ihtiyacı yoktu.¹¹²⁵

Bu etkinliğin kırılmak istenmesinde temel nedenlerden birisi de şüphesiz temel gıda, giyim, konut ve katı yakıtlar dışında çok az üründe kendi kendine yeterli durumda olan ekonomiydi.¹¹²⁶ Dolayısıyla yaşanabilecek bir ekonomik kriz ya da savaşta yaşanan tarihsel süreçte Avrupa devletlerinin etki ve güdümüne açık olan azınlıkların ekonomideki tartışmasız üstünlüğü önü alnamaz problemlere kaynaklık edebilirdi.

Bu yapılırken uygulanan metot meslek dallarıyla ilgili hemen hemen tüm kanunlarda yer alan “*Türk olmak*” kaydının yorumlanmasının Müslüman olmak olarak yapılmasıdır.¹¹²⁷ Amaç, Osmanlı Devleti'nden intikal eden mirasla en stratejik mesleklere kadar iktisadi hayatın gayrimüslimlerle yabancı uyrukluların kontrolünde olması ve nüfusun mutlak ekseriyetini oluşturan Müslüman Türk unsurun dışlanmış olmasıdır. Bunun toplumsal barış ve gelir dağılımındaki adaletsizlikler gibi endişeleri harekete geçirmesi bir yana Cumhuriyet'i kuran lider kadronun üzerinde çok hassas

¹¹²⁴ Bkz. M. Çağatay Okutan, **Millî Türk Talebe Birliği (1916-1980)**, İstanbul, 2004, İBÜ yay., s. 47.

¹¹²⁵ Cihat Hikmet, “*Memleket Davasında Vazifemiz: Hakiki ve Kanuni Vatandaşlık Meselesi*”, **Birlik**, S. 9, 1 Mart 1934, s. 1'den aktaran: Okutan, **Millî Türk Talebe Birliği...**, s. 51.

¹¹²⁶ Edward C. Clark, “*Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış*” **Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi**, S. 8, Aralık-Ocak 1984-1985, İnönü Özel Sayısı, s. 30.

¹¹²⁷ Bununla birlikte iktisadi hayatta bu politikaların katıksız olarak uygulandığını iddia etmek hatalı olur. Örneğin 1930 Sanayi Kongresi raporlarına bakıldığında bazı sektörlerle ait raporların azınlıklara mensup işadamlarınca verildiği görülmektedir. Bkz., Michel Levie, Çimento Sanayii Raporu. İzak Niyego, Aynacılık sektörü ile ilgili rapor: Kılınçkaya, **1930 Sanayi Kongresi...**, s. 380-383; 388-390. Tek partili Cumhuriyet döneminde pek çok azınlık mensubu da üniversite ve yüksek okullar, Ziraat Bankası, Kızılay, ve benzeri kurumlarda öğretim üyesi ya da memur olarak çalışmaktadır. Özellikle Ermeni vatandaşlarla ilgili bir çalışma için bkz. Çark, s. 268-290.

olduğu “*hâkimiyet-i milliye*” yi doğrudan ilgilendiriyor olması üzerinde önemle durulmasını netice vermiştir.¹¹²⁸

İstiklal Harbi sonunda İzmir’deki Ermeni ve Rumların ülkeyi terk etmelerinin ardından bölgede ticari faaliyetlerini bu iki unsur ile sürdüren Musevilerin de ülkeyi terk etmeleri sonucunu doğurdu. Ardından iktisadi hayatta Türkleştirme ve bunun mesleklere de yansması azınlıkların dışarıya göçünü tetikleyen ikinci bir aşama oldu. Bu çerçevede üst toplumsal sınıflara mensup on bin civarındaki İzmir Yahudi’si Cenova ve Marsilya’ya oradan da İspanyolcanın konuşulduğu Brezilya, Uruguay ve Arjantin’e göç etti. Türkiye Yahudilerinin Fransa’ya göçü belirli bir sayıyı aştığından Fransa’ya giriş vizesi alma işlemi Fransız Dışişleri Bakanlığının özel iznine tâbi hale getirildi. Cumhuriyet’in ilk yıllarında başlayan bu göç 1929 yılına kadar devam etti ve toplam yetmiş bin civarı Yahudi ülke dışına göç etti.¹¹²⁹ Yahudi cemaati önde gelenlerinin ve genel bir eğilim olarak Musevilerin, diğer iki gayrimüslim unsura nazaran, devletle ve Müslüman unsurla ilişkileri daha sıcak bir seyir izlemekle birlikte bu göç olgusu da bir gerçektir. Özellikle İsrail Devleti’nin kurulmasıyla yavaş bir seyir izleyen ülke dışına göç büyük bir ivme kazanacaktır.¹¹³⁰

B. Azınlıkları Etkileyen Belli Başlı Olaylar

Tek Parti döneminde azınlıkların nüfus yapısını, sosyo-ekonomik statüsünü etkileyen, devlet azınlık ilişkilerinde yeni bir dönem ya da bir dönemin sona ermesi anlamına gelebilecek nitelikte dönüm noktası olmuş olaylar vardır.

Bu olaylar, kendi başlarına bağımsız olarak değerlendirildiğinde sıradan bir ekonomik düzenleme ya da adli bir vak’a iken doğurduğu sonuçları itibarıyla azınlıkların toplumsal, ekonomik ve siyasi yaşamlarında gözle görünür bir değişime neden olması ve sonraki döneme ait tercihlerinin anahtarı niteliğindedir.

Bu açıdan Türkiye’deki bir azınlık grubunu ya da toptan tüm azınlıkların yaşamını etkileyen olayları irdelemeye çalışacağız.

¹¹²⁸ Konu ile ilgili olarak TBMM oturumlarında Dahiliye Vekili Şükrü Kaya’nın değerlendirmesi için bkz. **TBMMZC**, c. 9, Devre 4, İçtima 1, Elli dokuzuncu İnikat, 04.06.1932, s. 65.

¹¹²⁹ Bkz. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 230-231.

¹¹³⁰ Örneğin 1948 yılında Türkiye’den İsrail’e Musevi göçü dört beş bin civarında iken, bu rakam 1949 yılında otuz bini aşacaktır. Bkz. Altan Öymen, **Değişim Yılları**, İstanbul, 2004, Doğan Kitap yay., s. 173.

B. a. Elza Niyego Olayı

Elza Niyego olayı başlangıç itibarıyla bildik karşılıksız bir aşk hikâyesi ve bunun dramatik sonuydu. Olay duyulduğunda Türk basını büyük ilgi gösterdi. Bunun altında yatan faktör olarak da Elza'nın Cumhuriyet İnkılâplarının hedeflediği iyi eğitim görmüş, modern ve çalışan bayanı şahsında simgeliyor olmasının da doğurduğu sempatiyle değerlendirilebilir.¹¹³¹ Ancak cenaze evinde gazetecilerin maruz kaldıkları muamele ve arkasından toplumsal bir infial görüntüsü veren cenaze merasimi yaşanan acıyı çok farklı bir boyuta çekmiştir.

B. a. a. Olayın Meydana Gelişi

Elza Niyego, genç babasını yeni kaybetmiş bir Yahudi kızıydı. Kültürlü ve çalışan bir kız olarak, Cumhuriyet'in idealize ettiği değerleri üzerinde toplayan modern değerlere ve yaşam tarzına sahip bir kimseydi. 17 Ağustos 1927 akşamüzeri Galata semtinde gezinirken, Osman Ratıp adında evli çocuk ve hatta torun sahibi kırk beş yaşında bir adam tarafından bıçaklanarak öldürüldü. Olay karşılıksız bir aşk hikâyesiydi. Osman Ratıp Bey, Elza'yla bir yerde karşılaşmış ve âşık olmuştu. Ancak bu aşkına karşılık bulamayınca kızını tehdit etmiş ve kaçırmaya kalkışmıştı. Ailenin polise şikâyeti üzerine gözaltına alınmış ve bir ay tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakılmıştı.¹¹³²

Cenaze 18 Ağustos günü büyük bir kalabalık eşliğinde kaldırıldı. Cenazeden sonradır ki olay bambaşka bir çehreye büründü. Ertesi günü çıkan gazetelerde cenaze merasimi, bir önceki gün yazılanlardan çok farklı olarak, bir Yahudi başkaldırması olarak verildi. *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Son Saat* ve *Vakit* gazetelerinin haberlerinde cenaze töreni Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı bir gösteri olarak veriliyor ve Yahudi cemaati eleştiriliyordu.¹¹³³ Gazete haberlerine göre, Türklüğe hakaret edilmiş, polise

¹¹³¹ Levi, **a.g.e.**, s.75.

¹¹³² Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 110.

¹¹³³ Okutan, **Tek Parti Döneminde...**, s. 239.

karşı gelinmiş, trafik aksatılmış ve asayiş ihlal edilmişti. Yahudiler cenaze töreninde “*Kahrolsun Türkler, adalet isteriz*” diyerek sloganlar atmışlardı. Olayların gazeteler tarafından bu şekilde aktarılınca cemaat ileri gelenlerinden Ribî Moşe Becerano, iddiaları yalanladı. “*Gösteri*” ifadesi üzerinde duruldu ve Yahudilerin daima kanunlara saygılı oldukları, barış ve düzeni sevip anarşiden korktukları ifade edildi.¹¹³⁴

Gerçekte ne olmuştu? Cinayetin olduğu, bugünkü *Bankalar Caddesi*'nde, bir grup Yahudi Osman Ratıp Bey'i yakalayıp tartaklamaya ve linç etmeye kalkıştılar.¹¹³⁵ Cinayet anını gören İstanbul *Makabi* Kulübü yöneticilerinden Rus uyruklu Yahudi Norbert Laytes, sokağa fırladı ve oradaki Türklere “*Sizler adam olmayacaksınız!*” diye bağırdı. Cenaze evine gelen basın mensuplarına “*barbarlar*”, “*vahşiler*”, “*bu ülkede kanun yok*” ve “*Adalet yok*” gibi sözlerle hakaret ettiler.¹¹³⁶

Cenaze Bankalar Caddesi'nden ilerleyip, Niyego ailesinin evinin önünden Arnavutköy Yahudi mezarlığına doğru yol aldığı esnada sokaklar Yahudilerle tıklım tıklım doluydu. Sayıları kesin bilinmemekle beraber on bin ile yirmi beş bin arasında Yahudi'nin cenazeye katıldığı sanılmaktadır. Galata - Arnavutköy arası mesafe ile o günün İstanbul nüfusu ve yirmi beş bin kişiye yakın kalabalık düşünüldüğünde bu, o zamana kadar görülmemiş bir şeydi.¹¹³⁷ Cenaze Yahudi gençlerin omuzları üzerinde taşındı. Bu arada yol vermek istemeyen bir tramvay vatmanı, Avram Korrida adında Yahudi bir asker tarafından kasatura çekilip tehdit edildi. Kalabalık “*Adalet istiyoruz!*”, “*Korkak Türkler!*” diye bağırdılar. Bu arada cinayete şahit olan Norbert Laytes, protesto yürüyüşü düzenledi ve adaletin yerine getirilmesini istedi. Kalabalık ilerlerken Cumhuriyet Halk Fırkası kâtibi Saffet Bey'in içinde olduğu resmi arabaya

¹¹³⁴ Levi, **a.g.e.**, s.76.

¹¹³⁵ Osman Ratıp Bey daha sonra polisler tarafından en yakın karakola götürülecektir. Nisan 1928'de mahkeme Osman Ratıp Bey'in akli dengesinin yerinde olmadığına ve ve ömür boyu Bakırköy Emrâz-1 Akliyye Hastanesi'nde kalmasına karar verdi. Cinayetten on yıl sonra başka bir akıl hastası tarafından öldürüldü. Bkz. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 125.

¹¹³⁶ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 111.

¹¹³⁷ 1935 Genel Nüfus Sayımında İstanbul Musevi nüfusu 47.173'dir. Rıfat N. Bali'nin verdiği 25.000 kişilik katılım o dönem itibarıyla ve İstanbul'daki toplam Musevi nüfusuyla kıyaslandığında çok büyük bir rakamdır. Musevi cemaatinin yaklaşık yarısı cenazeye iştirak etmiştir. Bkz. **1935 Genel Nüfus Sayımı**, İstanbul, 1937, c. 28, TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, s. 21.

denk geldi ve otomobil kalabalığa yol vermeyerek yavaşlayarak arasından geçti. Kalabalık Saffet Bey'i görünce "Adalet istiyoruz" diye bağırmaya başladı.¹¹³⁸

Rıfat N. Bali'ye göre cinayet, "*Türkleşmeleri konusunda Yahudilere yapılan baskının Yahudi halkında yarattığı, ancak o ana kadar dışarı yansımayan gerginliğin ortaya çıkması için bir vesile oldu.*"¹¹³⁹

B. a. b. Olayın Yargıya İntikali

Gazetelerde olayların bu şekilde yansımalarının ardından birçok Yahudi tutuklandı. Tutuklananlardan dokuzu mahkemeye sevk edildiler. Savcının iddianamesine göre, cenaze Niyego'nun evinin önünden geçerken kalabalık "*adalet isteriz*" diye slogan atmış, trafik zorla durdurulmuş ve iki polis memuru itilmişti. Savcı sanıkları, TCK'nın 312. maddesi gereğince halkı bir diğerine karşı kindar bir vaziyet aldirmaya tahrik suçundan, zabıtaya fiilen hakaret suçundan, toplanma kanununa muhalefetten ve TCK'nın 159. maddesinde öngörülen Türklüğe Hakaretle suçladı. Aynı gün Avram Korrida adında Çengelköy'de bedelli askerlik yapan bir Yahudi genci de Şükrü Efendi adındaki tramvay vatmanını cenaze esnasında tehdit edip dövmek suçundan tutuklandı. Mahkemenin daha sonraki duruşmalarında Şükrü Efendi yaralı olduğu ve tedavisi gerektiğini içeren bir doktor raporu sunacaktır. 18 Eylül günü topçu okulu eski hocalarından Jak Pardo tutuklandı. Jak Pardo, öğrencisi olan Başbakan İsmet Paşa'ya olaylar ve basının tavrıyla ilgili şikâyetlerini içeren ve tutuklanan dokuz kişinin haksız yere tutuklandıklarını bundan dolayı da duruma müdahale etmesini rica eden bir mektup yazmış, mektup Paşa'nın eline geçmeden başbakanlık memurları savcılığa havale edilmişti.¹¹⁴⁰ Olaylarda cenaze kalabalığı tarafından itildiği iddia edilen iki polis memuru da kendi adlarına dava açtılar, her iki dava birleştirilerek görüldü.¹¹⁴¹

¹¹³⁸ N. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 110-112.

¹¹³⁹ **a.g.e.**, s. 111.

¹¹⁴⁰ **a.g.e.**, s. 122.

¹¹⁴¹ Levi, **a.g.e.**, s.78-79.

Savcı, 18 Eylül 1927 günü yapılan duruşmada olayların kötü niyetle önceden planlanmış ve olduğunu iddia etti. Savcı iddianamesinde *Béné Bérith* ve *Amicale*¹¹⁴² tarafından cenazeyi finanse etmek için 8.000 TL tahsis edildiği ifade ediliyordu.¹¹⁴³ Savcılığın bu iddiası üzerine polis Béné Bérith cemiyetinin hesaplarını incelemeye aldı.¹¹⁴⁴

Mahkeme devam ederken basında konuyla ilgili haberler de devam ediyordu. Cenaze törenindeki olaylar sonrası gazetelerde sert ifadeler yer alıyor, Yakup Kadri ve Mahmut Esat ısrarlı bir şekilde konunun üzerine gidiyorlardı. *Son Saat* gazetesi Yahudileri “*kanunsuz vatandaşlar*” olarak niteleyip ülkeyi terk etmeleri gerektiğini yazdı.¹¹⁴⁵ Ağustos ve Eylül ayları gazetelerinde Yahudilerle ilgili yoğun bir haber, yorum ve mülakat görülmektedir. Bu haberler arasında İstanbul’da Yahudilerin evlerinde silah ve cephane depoladıkları, İzmir Yahudilerinin kollarına siyah matem şeritleri takıp mabetlerde toplandıkları ve Yahudilerin de artık ülke içi seyahat için izin almaları gerektiği haberleri dikkat çekicidir.¹¹⁴⁶

Yaklaşık bir ay süren (17 Ağustos - 21 Eylül) bu gergin ortamda, basında Yahudilerle ilgili sert eleştirilerin yanı sıra bir takım tatsız olaylar da yaşandı. Polis İstanbul Hahambaşılığı’nda, Yahudi cemaati ve Béné Bérith idare merkezlerinde araştırmalar yaptı.¹¹⁴⁷ *Journal d’Orient* gazetesi yönetmeni ve Galata Yahudi cemaati başkanı Marko Nahum sorguya çekildiler. İzmir’de Türkçe konuşma yüzünden bir Türk genciyle kavga eden Yahudi genci tutuklandı. Uzunköprü’de Yahudilere ait evler taşlandı.¹¹⁴⁸ İzmir’de altmış civarında öğretmen bir toplantı yaptılar ve protesto mektubu kaleme alıp valiye sundular. Öğretmenlerin arkasından bir grup öğrenci toplu olarak Yahudi hastanesine gidip müdürden İbranice levhayı indirmesini istediler, istekleri reddedilince tabelayı kendileri indirdiler. Oradan Hahamhaneye geçen öğrenci topluluğu burada da İbranice levhaları indirdiler. Birçok yerde Türkçeden başka dilde reklâm afişleri yırtıldı.¹¹⁴⁹

¹¹⁴² Alliance Israelite Universelle okulları mezunlarının kurdukları dernek.

¹¹⁴³ Bkz. Levi, **a.g.e.**, s.79.

¹¹⁴⁴ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 122.

¹¹⁴⁵ Levi, **a.g.e.**, s.79.

¹¹⁴⁶ **a.g.e.**, s. 80.

¹¹⁴⁷ **a.g.e.**, s.81.

¹¹⁴⁸ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 119.

¹¹⁴⁹ Nahum, s. 227; Levi, **a.g.e.**, s.81.

Türk Ocağı'nda yapılan bir toplantıyla “*Asil Türk gençliğinin, bir cinayet vesilesiyle Türklüğe hakaret eden alçak Yahudilerden talepleri*” adlı bir mektup yayımlandı. Talepler şu şekilde sıralanmıştı:

1. Türkiye’de Yahudi dilinde hiçbir şeyin basılmaması.
2. Yahudi okullarının kapatılmaları.
3. İbadetleri yöneten hahamlar dışındakilerin ülkeden kovulmaları.
4. Askerlik yapmamış olan her Yahudi’nin ülkeden kovulması.
5. Yurt dışından Yahudilerle ilgili hiçbir malzeme getirilmemesi.¹¹⁵⁰

Bu isteklere ek olarak bütün Türk vatandaşlarından istekler de sıralanmıştı:

1. Türkçe konuş! Başka dil kullanmak Türklüğe hakarettir.
2. Bu ülkede Türk gibi hissetmeyen ve davranmayan kimseye yer yoktur.
3. Bu ülkede mevcut tek ülkü Türk milliyetçiliğidir.
4. Her Türk’ün görevi dilini korumaktır.¹¹⁵¹

Olabildiğine gerilen ortam Yunus Nadi’nin Ağustos ayı sonunda yazdığı bir dizi makale ile yumuşamaya başladı. Yunus Nadi, halkı ılımlı olmaya davet ediyor, ölçüyü kaçırmış olan Yahudi düşmanlığının durdurulmasını istiyor ve Türklerin de kanunlara uymak ve düzeni sağlamakla yükümlü olduklarını vurguluyordu.¹¹⁵² Bunu İzmir’de şehrin üst düzey bürokratlarıyla, eşrafından oluşan bir heyetin **Hahambaşı** Ribî Moşe Melamed’ ziyaretleri izledi. Eylül ayı başında İstanbul’a gelen TBMM başkanı Kâzım (Özalp) Paşa, Cumhuriyet gazetesi sahibi Yunus Nadi’nin arabuluculuğuyla bir grup Yahudi temsilci tarafından 12 Eylül 1927 tarihinde Dolmabahçe Sarayında ziyaret edildi ve olaylar kendisine anlatıldı. Kâzım Paşa, cenazede neler olduğuna bakmaksızın bunu bütün bir cemaate mal etmenin hata olduğunu ifade etti.¹¹⁵³

¹¹⁵⁰ Levi, **a.g.e.**, s.81.

¹¹⁵¹ Levi, **a.g.e.**, s.82; Okutan, **Tek Parti Döneminde...**, s. 239.

¹¹⁵² Bkz. **Cumhuriyet**, 24-26 Ağustos 1927’den aktaran: Levi, **a.g.e.**, s.82; Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 117.

¹¹⁵³ Bkz. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 121; Levi, **a.g.e.**, s. 83.

B. a. c. Olayın Sonuçları ve Değerlendirme

20 Eylül 1927'de mahkeme sonuçlandı ve ilk olarak İsmet Paşa'nın da hocası olan Jak Pardo beraat etti. 21 Eylül'de kararın devamı okundu ve geri kalan tutuklular da beraat ettiler. Yalnız Şükrü Efendi ile kavga eden Avram Korrida otuz beş güne mahkûm oldu. Bir süre sonra basına İsmet Paşa'nın hocası Jak Pardo'yla ilgili olarak savcıya yazdığı övgü dolu sözler içeren mektubu yansıdı. Paşa mektubunda hocasını “*yıllarca Türk gençliğinin ilim ve irfanına hizmet etmiş fevkalade bir öğretmen*” olarak vasıflandırıyor.¹¹⁵⁴

Elza Niyego olayı başlangıçta adi bir polisiye vaka olarak başlamasına rağmen cenaze töreni sonrası çok farklı bir mecraya girmiştir. Olay yalnız başına münferit bir hadise olmakla birlikte kamuoyuna aksediş biçimi ve sonrasındaki gelişmelerle Türk Yahudilerini ciddi anlamda huzursuz etmiştir.

Olayların Yahudi cemaati açısından doğurduğu sonuçlardan biri; önceleri itibarıyla Rum ve Ermenilerin hilafına muaf tutuldukları seyahat yasağının 29 Ağustos 1927 tarihinden itibaren yürürlüğe girmesi olmuştur. Bu yasak bir adım daha ileri götürülerek herhangi bir nedenle İstanbul dışına çıkmış olan Yahudilerin dönüşüne izin verilmedi. Birkaç gün süren bu uygulama daha sonra kaldırıldıysa da seyahat yasağı genel olarak devam etti.¹¹⁵⁵

Seyahat yasağının konulması ve seyahat belgesi alma mecburiyeti Yahudilerin ticari faaliyetlerini büyük ölçüde kısıtladı. Seyahat belgesi talepleri de çoğu zaman gerekçenin yetersizliği gerekçe gösterilerek kabul edilmedi. Bu durumda Yahudi tüccarların ticari faaliyetleri ikamet ettikleri şehirlerle sınırlı kaldı. Bu ise bir bakıma Cumhuriyet'in ilk yıllarında şikâyet konusu olan Ermeni ve Rum tüccarın yerini Yahudiler doldurdu iddialarına cevap olduysa da kısa bir süre sonra cemaatten bir heyetin Ankara'da resmi makamları ziyareti sonrası bu yasak tekrar kaldırıldı.¹¹⁵⁶

Cenaze töreni esnasında yaşanan olaylar bir bakıma o güne değin otokontrol mekanizmalarını iyi çalıştırmış bir topluluğun kontrolü kaybetmesiydi. O güne değin basına yansıyan demeçlerle pürüzsüz geçen ilişkilerin aslında pek de öyle olmadığı Lozan'ın imzalanmasından, cemaatlerin 42. madde feragatlerine, oradan iktisadi

¹¹⁵⁴ El Tyempo, 27 Eylül 1927'den aktaran: Levi, a.g.e., s.83..

¹¹⁵⁵ Bkz. Okutan, **Tek Parti Döneminde...**, s. 240; Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 126.

¹¹⁵⁶ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 127.

müesseselerdeki uygulamalara ve Türkçe konuşma kampanyalarına karşı Yahudi toplumunun içten içe dolduğunun ifadesidir. Rıfat N. Bali'ye göre cinayet sonrası yaşanan taşkınlıklar cemaat içi oto kontrol mekanizmasının yıkılmasına ve gerilimin büyük bir öfkeye dönüşüp kamuoyuna yüzünü göstermesine neden olmuştur.¹¹⁵⁷

B. b. Trakya Olayları

Trakya olayları sonuçları itibarıyla bölgenin nüfus yapısı ve iktisadi durumunu etkilemiş, Çanakkale'den Kırklareli'ne uzanan bölgede meydana gelen geniş kapsamlı bir hadiseler zinciridir. Olayların belirgin özelliği, aniden ortaya çıkışı ve eşzamanlı olarak farklı yerleşim birimlerinde yaşanmasıdır.¹¹⁵⁸

Trakya Olayları, bölgede yerleşik on üç bin Yahudi'den yaklaşık üç bin Yahudi'nin oturdukları toprakları terk edip,¹¹⁵⁹ buldukları vasıtalarla en kısa yoldan İstanbul'a göç etmesi sonucunu doğurmuştur. Ancak bundan daha önemlisi ve kalıcı olanı o güne değin Türkiye Yahudileri arasında iltifat görmeyen Siyonizm'in ilgi görmeye başlamasıdır. Bu durum Musevi cemaati açısından değerlendirildiğinde, çalıştığımız dönemin başlangıcını teşkil eden II. Meşrutiyet'ten itibaren yaşanan köklü bir değişimdir.

Olaylar sonrası Siyonizm'e karşı başlayan ilgi, beraberinde Filistin'e göçü de gündeme getirmiş ve Türkiye Yahudilerinin ilk kitlesel göç talepleri 1934 Trakya Olayları sonrası yaşanmıştır. Bu bağlamda Trakya'dan İstanbul'a gelenlerin önemli bir miktarı daha sonra Filistin'e göç edecektir.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁷ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 128. R. N. Bali, olayı "*Türkleştirme Faaliyetleri Sırasında Meydana Gelen Bir Öfke Patlaması – Elza Niyego Cinayeti*" başlığıyla vermesi ilginçtir. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 109.

¹¹⁵⁸ Trakya Olaylarını bizzat yaşamış olanların hayat hikayeleri için bkz. Erol Haker, **Bir Zamanlar Kırklareli'de Yahudiler Yaşardı...** İstanbul, 2002, İletişim yay., s. 249-268.

¹¹⁵⁹ **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1934, s. 1.

¹¹⁶⁰ Siyonizm'e karşı uyanan ilgi ve beraberindeki göç talepleriyle ilgili olarak çalışmaları özellikle Yahudi arşiv kaynaklarına dayanan Rıfat N. Bali'nin eserlerine bakılabilir. Bkz. Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 249, 258-265.

B. b. a. Olayların Başlamasına Etki Eden Gelişmeler

Olayların meydana geldiği 1934 yılı yaz ayları bölgede askeri hareketliliğin yaşandığı bir dönemdir. İtalya'da Mussolini'nin iktidara gelmesi ve izlediği yayılmacı politikalar bölge ülkeleriyle birlikte Türkiye'yi de savunma programlarını gözden geçirmeye zorlamıştı.¹¹⁶¹ Bu noktadan 1934 yazı Çanakkale Boğazının tahkim edilmesi için faaliyetlere başlandığı bir dönemdir. Söz konusu dönemde Trakya'da üç milyon ton ham yün alımı ve mekanize bir askeri birliğin kurulması çalışmaları yapıldı.¹¹⁶² Tüm bunlar bölgenin muhtemel bir İtalyan saldırısına karşı hazırlık çalışmalarıydı. Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşına doğru hızla yol aldığı bu dönemde, bölgenin güvenlik ve savunmasına yönelik olarak azınlıkların göç ettirilmesi de düşünüldü. Resmi makamları böyle bir düşünceye iten ana faktör ise muhtemel "*casusluk faaliyetleri*"nden duyulan endişeydi.¹¹⁶³

Bu muhtemel casusluk faaliyetlerinden duyulan endişeden olsa gerek söz konusu dönem basınında azınlıklar ve casusluk ile ilgili haber ve tefrikalar da çıkmaktadır. Örneğin, 25 Haziran 1934 tarihli Cumhuriyet gazetesinde "*Casuslar Arasında*" dizisi, "*İtilâf devletleri Türkiye'de yaşayan ekalliyetlerden hakikî casus orduları teşkil etmişlerdi!*" başlığı ile verilmekte ve konuya dikkat çekilmektedir.¹¹⁶⁴

11 Temmuz tarihli Cumhuriyet Gazetesi, Trakya'ya muhacir iskânı üzerinde durmakta ve gazete haberlerine istinaden Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan'dan 50.000 Türk'ün göçüyle ilgili olarak bu insanların nereye iskân edilecekleri konusunda bir bilgi olmadığı ancak Tuna boyu ile Trakya arasında iklim açısından fark olmadığından en uygun yerin Trakya olacağı kaydedilmekte ve konu ülke savunmasına getirilmekte, Trakya'da Bulgarların gözü olduğunun herkesçe bilinen bir gerçek olduğundan hareketle: "*Türkiye'nin elinde Avrupa'da kalan son toprakların muhafazası için en büyük istinatgâh insan kuvveti, nüfustur... Türklerin ağzından Trakya'nın ismini işittikçe köpüren Bulgarların bu açık ihtirası karşısında,*

¹¹⁶¹ Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'ye karşı bir tehlikenin İtalya'dan geleceğine inanıyor ve bu tehdidin ilk hedefinin de Trakya olacağına inanıyordu. Bkz. Faik Ahmet Barutçu, **Siyasî Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye**, Ankara, 2001, 21. Yüzyıl yay., s. 542.

¹¹⁶² Bali, "*Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları*", <http://www.anarres.net/yah/tr/trol6/html>, 01.07.2005; **Tarih ve Toplum**, C. 31, S. 186, Haziran 1999, s. 47-55.

¹¹⁶³ Amerikan Millî Arşivleri, 29 Haziran 1934 tarihli ve 867.4016 / Jews / 9 sayılı belge'den aktaran Bali, "*Yeni Bilgiler...*", **a.g.i.s.**

¹¹⁶⁴ **Cumhuriyet**, 25 Haziran 1934, s. 2.

Trakyayı nüfus itibarile kuvvetlendirmek, Türklüğün en büyük, en mühim, en birinci vazifesidir." denilmektedir.¹¹⁶⁵

1934 yılı yaz ayları basında Trakya üzerinde Bulgar isteklerine dair haberlerin de yer aldığı bir dönemdir. 28 Haziran 1934 tarihli Cumhuriyet gazetesi, "*Trakyanın ehemmiyeti*" başlıklı yazıda, Trakya'da Umumi Müfettişlik ihdas edilene kadar hatta ondan sonra da burasının kıymetinin anlaşılamadığından şikâyet ediyor, Türkiye'ye gelecek bir tehdidin Trakya üzerinden geleceğini, bundan dolayı:

"...Bunu bilen Türklük, Trakyaya bütün kuvvetile ve sımsıkı basmağa mecburdur. Çünkü, dünyanın en mühim deniz geçitlerinden biri olan Boğazlara hâkim olduğumuz içindir ki siyaset, sevkülceş ve iktisat itibarile dünyada mühim bir mevkiimiz vardır. Trakyasız ve İstanbulsuz Türkiye, Asyanın ortalarında yarı müstakil Türkistan devletinden farksız olur..." denilmekte ve Trakya Umumi Müfettişliğinin ihdasının yerinde bir karar olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁶⁶

Abidin Daver, 6 Temmuz 1934 tarihli Cumhuriyet gazetesindeki "*Bulgar dostlarımızın manasız hiddeti*" başlıklı makalesinde Bulgaristan'ın Trakya üzerindeki "*ihtirasları*"ndan bahisle yazısını: "*Trakya imar edilecek, nüfusu, serveti artırılacak ve Edirne Türklüğün, garbe açılan kapısı ve Sultan Selim Camii de Türklüğün Avrupaya bakan abidesi olmak şerefini ebediyen muhafaza edeceklerdir.*" ifadeleriyle tamamlamaktadır.¹¹⁶⁷

Bazı araştırmacılara göre¹¹⁶⁸ Trakya Olaylarının yasal gerekçesi 14 Haziran 1934 tarih, 2510 sayılı İskân Kanunu'dur.¹¹⁶⁹ Zafer Toprak: "*Ankara ulusal kimlik arayışı doğrultusunda savaş öncesi sınır bölgelerinde bazı düzenlemelere gitmektedir. İskân Kanunu bu yolu açan bir mevzuattır.*" demektedir.¹¹⁷⁰

Dokuz fasıl ve 52 maddeden oluşan kanunun ilk maddesiyle, "*Türkiyede Türk kültürüne bağlılık dolayısıyla nüfus oturuş ve yayılışının, bu kanuna uygun olarak,*

¹¹⁶⁵ Cumhuriyet, 11 Temmuz 1934, s. 3.

¹¹⁶⁶ Cumhuriyet, 28 Haziran 1934, s. 5.

¹¹⁶⁷ Cumhuriyet, 6 Temmuz 1934, s. 1, 2.

¹¹⁶⁸ Bkz. Halûk Karabatak, "*Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler*", **Tarih ve Toplum**, Şubat, 1996, c. 25, S. 146, s. 4.68-16.80; Avner Levi, "1934 Trakya Yahudileri Olayı Alınamayan Ders", **Tarih ve Toplum**, Temmuz, 1996, c. 26, S. 151, s. 10.10-17.17; Zafer Toprak, "*1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHF'nin Sorumluluğu*", <http://www.anarres.net/yah/tr/trol4.html>, 03.12. 2005.

¹¹⁶⁹ Bkz. **Düstur**, Üçüncü Tertip, c. 15, Ankara, 1934, s. 1156 - 1175.

¹¹⁷⁰ Toprak, **a.g.m.**

*İcra Vekillerince yapılacak programa göre, düzeltilmesi Dahiliye Vekilliğine verilmiştir.*¹¹⁷¹

2510 sayılı İskân Kanunu'nun ikinci maddesiyle ülke iskân bakımından üç mıntıkaya ayrılıyordu. Buna göre:

“1 numaralı mıntıklar: Türk kültürlü nüfusun tekâsüfü istenilen yerlerdir.”

2 numaralı mıntıklar: Türk kültürüne temsili istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir.

*3 numaralı mıntıklar: Yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat sebepleriyle boşaltılması istenilen ve iskân ve ikamet yasak edilen yerlerdir.*¹¹⁷²

Bir numaralı mıntıklar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tamamını içine almaktadır. İki numaralı mıntıklar, Ege, Marmara, Trakya ve Akdeniz bölgeleridir. Üç numaralı bölgeler ise, *“Yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyâset, askerlik ve inzibat sebepleriyle boşaltılması istenilen ve iskân ve ikâmete yasak edilen yerler...”* olarak belirlenmiştir.¹¹⁷³

Kanunun 11. madde A fıkrasına göre ise, *“Ana dili Türkçe olmıyanlardan toplu olmak üzere yeniden köy ve mahalle, işçi ve sanatçı kümesi kurulması veya bu gibi kimselerin bir köyü, bir mahalleyi, bir işi veya bir sanatı kendi soydaşlarına inhisar ettirmeleri yasaktır.”*¹¹⁷⁴ 13. madde ikinci fıkra, Ç bendine göre, *Harsî, siyasî, idarî, içtimaî, askerî, iktisadî sebeplerle nakline lüzum görülenler*” İcra Vekilleri Heyeti kararıyla nakil ve iskân edilebilirler. Yine aynı maddenin üçüncü fıkrası gereği, *“Türk ırkından olmıyanların serpiştirme suretile köylere ve ayrı mahalle ve küme teşkil edemiyecek şekilde kasaba ve şehirlere iskânı mecburidir.”*¹¹⁷⁵ Son olarak 29. madde, B fıkrasına göre, bir ve üç numaralı mıntıklardan iki numaralı mıntıkaya naklolunanlar *...on yıl sonra dahi, İcra Vekilleri Heyeti kararı olmadıkça başka yerlere gidip yurt tutamazlar*”.¹¹⁷⁶

Görüldüğü gibi, savaşın yaklaştığını gören Hükümet, bir önceki dünya savaşında Ermeni meselesinden dolayı yaşadığı tecrübelerin tekrarının

¹¹⁷¹ **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 15, Ankara, 1934, s. 1156.

¹¹⁷² Aynı yer. İskân Kanunu ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Oran, **Türkiye’de Azınlıklar**, s. 88-89.

¹¹⁷³ Faik Bulut, **Belgelerle Dersim Raporları**, İstanbul, 1991, Yön yay., s. 221.

¹¹⁷⁴ **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 15, Ankara, 1934, s. 1159.

¹¹⁷⁵ **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 15, Ankara, 1934, s. 1161.

¹¹⁷⁶ **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 15, Ankara, 1934, s. 1166.

yaşanabileceği endişesiyle 2510 sayılı İskân Kanunuyla tedbirler almıştır. Çıkacak böyle bir savaşta birinci derecede tehdit alanı Trakya ve Boğazlar bölgesidir.¹¹⁷⁷ Tehdit alanı olarak değerlendirilen Trakya ve boğazların tahkim edildiğine dair haberler dönemin gazetelerine de yansımaktadır.¹¹⁷⁸

Diğer taraftan Kanun, Doğu Anadolu'da meydana gelen Kürt ayaklanmaları ile de ilgili olmakla birlikte,¹¹⁷⁹ esas olarak belirtileri ortaya çıkmış bir savaşa hazırlık çerçevesinde isyanın çıktığı bölgelerde kalıcı olarak asayışı sağlamaya ve sağlıklı asker teminine yöneliktir denilebilir.¹¹⁸⁰

Halûk Karabatak, olayların bir hazırlık aşaması olarak, 19 Şubat 1934 tarihinde kabul edilen “*Umumî Müfettişlik Teşkilatına Dair Kanun*”a istinaden kurulan, Çanakkale, Tekirdağ, Edirne ile Kırklareli illerini içine alan ve merkezi Edirne olan *Trakya Umumî Müfettişliği*'ni değerlendirmektedir. Amerika'nın İstanbul konsolosunun raporlarına dayanarak verdiği bilgilerle, bölgeye ilk olarak tayin edilen İbrahim Tali (Öngören) Bey'in Mustafa Kemal Paşa ve CHP'ne yakınlığını ve konsolos tarafından “*görevi kamuoyuna bulanık bilgiler vermek olan bir bürokrat*” olarak tanımlandığını¹¹⁸¹ aktaran Halûk Karabatak, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Meclis'teki konuşmasına da atıf yaparak:

“...Buna göre, İbrahim Tali Bey, Trakya'daki iskân düzenlemelerinden birinci derecede sorumluydu. Rastlantıya bakınız ki, İskân Kanunu'nun çıkmasından sadece iki ay önce Trakya'da bir Umumî Müfettişlik kuruluyor, sonra da Kanun'un 47. maddesi ile nakil işleri Umumî müfettişlerin sorumluluğuna bırakılıyor” demektedir.¹¹⁸²

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise, Aydın Sefa Akay'ın değerlendirmesiyle, üç kıtaya yayılmış bir devletten nispeten kıyaslanamayacak kadar küçük bir toprak parçasına yığılmış bir nüfusun ulus devlet olarak kurulan Türkiye'deki varlığıdır. Yaklaşık on yıl süren bir savaş döneminde kontrolsüz olarak

¹¹⁷⁷ Bkz. Karabatak, **a.g.m.**, s. 6.70.

¹¹⁷⁸ “*Trakya ve Boğazları tahkim ediyormuşuz*”, **Haber – Akşam Postası**, 12 Temmuz 1934, s. 10.

¹¹⁷⁹ Bkz. Faik Bulut, **Belgelerle Dersim Raporları**, Yön yay., İstanbul, 1991.

¹¹⁸⁰ Aşiretlerin iskânıyla ilgili olarak çalışmalar Trakya olaylarının devam ettiği ve Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın inceleme amacıyla bölgede bulunduğu Temmuz ayı başlarında da devam etmektedir. Bkz. **Akşam**, 10 Temmuz 1934, s. 2.

¹¹⁸¹ 867.4016 Jews / 9 No: 310, Elçi Robert P. Skinner'dan ABD Dışişleri Bakanı'na, İstanbul, 29 Haziran, 1934'den aktaran; Karabatak, **a.g.m.**, s. 71.

¹¹⁸² Karabatak, **a.g.m.**, s. 71.

gerçekleşen göçler ve yerli nüfusun neredeyse üçte birini oluşturan göçmenler, sistemli bir iskân politikasını gerekli kılıyordu.

“...Ülke nüfusunu Devletin mecburi iskâna tabi tutması, bunu yaparken etnik ve dil özelliklerini dikkate alması, İnsan Hakları kavramının bugün ulaştığı noktada hoş görülemeyecektir. Ancak genç Türkiye Cumhuriyeti'nin yukarıda bahsolunan durumu, gerek 1934 yılında tüm Dünya Ülkelerinin benzer olaylara karşı davranış biçimi ve İnsan Hakları kavramının bunlara paralel konumu, en azından normatif insan hakları hukuku bakımından doğal olarak kabul edilmektedir.”¹¹⁸³

Tüm bu gelişmeler bir arada değerlendirildiğinde azınlıklara karşı Mütareke ve Milli Mücadele yıllarında hâsıl olan güvensizliğinde etkisiyle bir programın uygulamaya sokulduğu akla yatkın gelmektedir.

Trakya Olaylarının meydana gelmesinde önemli bir başka etken olarak da Almanya'da Nazi Partisi ve Hitler'in iktidara gelmesi, bunun Türkiye'ye etkisi ve ülkede antisemitist yayınlar gösterilmektedir. Bu bağlamda Cevat Rifat'ın Naziler tarafından Almanya'ya davet edilmesi ve dönüşünde “Türkiye’de bir Nazi Partisi kurma tasarısı, bol para, propaganda malzemesi ve antisemit malzemeye Türkiye’ye geri...” döndüğü ifade edilmektedir.¹¹⁸⁴ Cevat Rifat'ın Millî İnkılâp adlı dergiyi 1 Mayıs 1934'te çıkarmaya başlaması ve bu dergi vasıtasıyla yoğun antisemitist yayınlara başlaması da Trakya Olaylarının toplumsal altyapısını hazırladığı iddia edilmektedir.¹¹⁸⁵ Ancak 1930'lu yılların ulaşım ve basın dağıtım imkânları düşünüldüğünde Millî İnkılâp dergisinin bir ay gibi kısa bir sürede Yahudilere karşı tüm bölgede genel bir saldırının düşünsel altyapısını hazırlaması akla uzak gelmektedir. Dolayısıyla böyle bir toplu hareketi yalnız başına Millî İnkılâp dergisiyle izah etmeye çalışmak olayı basite indirgemek olacaktır.

Dönem itibarıyla Yahudi karşıtı yayınları, dolayısıyla bunların Trakya olaylarına etkisini sadece bir aylık süre ve Millî İnkılâp dergisiyle sınırlandırmak hata olur. Elza Niyego olayında da görüldüğü gibi, 1922'lerden başlayarak zaman zaman dozu artarak devam eden ve 1934 Trakya olaylarından Varlık Vergisi yıllarına

¹¹⁸³ Aydın Sefa Akay, **Türkiye’de İnsan Haklarının Tarihi Gelişimi 1919-1938**, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara, 2004, HÜ, AİİTE, s. 544.

¹¹⁸⁴ Levi, **a.g.m.**, s. 11

¹¹⁸⁵ **a.g.m.**, s. 14.

uzanan azınlık karşıtı yayınlardan bahsetmek mümkündür. Örneğin Rıfat N. Bali'nin verdiği 6 Mayıs 1934 tarihli, Vakit Gazetesinde Çanakkale çıkışlı bir haber ilginçtir:

"Bugün -bila mübalağa söyliyebilirim ki- Çanakkale vilayeti iktisadi cepheden tamamiyle Yahudilerin eline geçmiştir. Bütün köyler ve hatta şehir halkı bile bu bir avuç Beni İsrail'in esareti altına girmişlerdir. İki yüz bin nüfusluk koca bir vilayet, bu bezirgânların elinde inlemektedirler.

İşte icra dairesinin dosyaları meydandadır! Bu dosyalar içinde en çok alacaklı olanlar Yahudilerdir. Bezirgânlar 60 liralık senetleri 300 liraya çıkarmışlardır. Köylerde bütün tarlalar Yahudilerin eline geçmiştir. Köylüler bu tarlaları icarla kullanmaktadır. Özbek çiftliği de Yahudilere satılmakta iken yanlış bir muameleden dolayı durdurulmuştur!

Hükümetimiz buradaki alım satım muamelelerinin içyüzüne bakmalıdır. Bunların çoğu zavallı halkın bir kaç bezirgâna hile yüzünden borçlanmasından dolayı mallarının yok pahasına satılmasından başka bir şey değildir! Köylülerimizin muhtekirlerden kurtulmaları lazımdır.

*İki seneden beri bura icra memurluğunda bulunan İzzet Bey'in kanunun şümülü dairesinde halkın hukukunu muhafazaya çalışmakta olduğunu haber aldım. Fakat, ne de olsa onun bu gayretleri köylüleri kurtarmağa kâfi gelemez. Bu işler ancak hükümetimizin şedit bir tedbiri ile hallolunabilir."*¹¹⁸⁶

Bölgede olayların başlamasından önce yani Haziran ayı ortalarından itibaren Hükümetin Yahudileri Trakya'dan atmak istediği, ancak bunu kolluk kuvvetleriyle değil baskı ve tertiplerle yapacağı dedikoduları yayılmaya başladı. Esasen yeni çıkan İskân Kanunu ile birlikte azınlıklar arasında bu türden bir endişe yaşanıyordu.¹¹⁸⁷

Diğer taraftan Yahudiler, Uzunköprü'de Türklere karşı Haziran ortalarında boykot yapmışlar buna karşı önlem olarak Türkler, Sebzeciler Kooperatifi ve Kozacılar Birliği adı altında iki şirket kurmuşlardır. Cumhuriyet Gazetesine göre Türklere karşı boykotun bir sonuç getirmediğini gören Yahudiler Uzunköprü'yü terk

¹¹⁸⁶ Ragıp Kemal, "Köylü bezirganların elinden kurtarılmalıdır", **Vakit**, 6 Mayıs 1934'ten aktaran: Bali, "Yeni Bilgiler...", **a.g.i.s.**

¹¹⁸⁷ Karabatak, **a.g.m.**, s. 71.

etmişler ve ilçede 28 Haziran itibarıyla loğusa bir kadından başka Yahudi kalmamıştır.¹¹⁸⁸

Dedikoduların yayılmasıyla endişeye düşen Musevi cemaati 25 Mayıs 1934 tarihinde Başbakanlığa dilekçe verir. Olayların başlamasından bir ay önce Hükümet, duyulan endişeden haberdar edilmiştir.¹¹⁸⁹

B. b. b. Olayların Başlaması ve Diğer İllere Yayılması

Olaylar 24 Haziran 1934 günü Çanakkale’de başladı.¹¹⁹⁰ Başlangıçta Yahudilere şehri terk etmelerini isteyen, bunun Hükümetin ve İsmet Paşa’nın arzusu olduğunu içeren tehdit mektupları gelmeye başladı.¹¹⁹¹ 21 Haziran 1934 günü ise tehditlere dövme olayları ve yağmalamalar eklendi. Olaylar vali ve CHP il merkezine şikâyet edildi. Atatürk’ün 25 Haziran 1934 günü şehri ziyareti sırasında konu kendisine aktarıldığında emri üzerine Yahudi dükkân ve evleri güvenlik güçlerince koruma altına alınmış ve olaylar bir süreliğine yatışmıştır. Ancak devam eden günlerde şehrin ileri gelen Yahudilerinin tekrar tehdit mektupları almaya başlamaları üzerine bu ölüm tehditleri karşısında 1.500 Yahudi her şeylerini bırakıp İstanbul’a sığındılar.¹¹⁹²

Çanakkale’de başlayan olaylar, 30 Haziran’dan itibaren Trakya’ya sıçradı.¹¹⁹³ Yahudi karşıtı bildirimler dağıtıldı ve işyerlerine boykot uygulandı. Birileri Yahudilere karşı halkı tahrik ediyor ve diğer taraftan onlardan mal alınmaması hususunda tehditlerde bulunuyorlardı.¹¹⁹⁴ Bu; bildiri, tehdit ve boykotlar başladıktan dört gün sonra Kırklareli’nde 3 – 4 Temmuz gecesi yaşananlar diğerleriyle

¹¹⁸⁸ Cumhuriyet, 12 Temmuz 1934, s. 3.

¹¹⁸⁹ Aktar, a.g.e., s. 78.

¹¹⁹⁰ Hakimiyeti Milliye, 15 Temmuz 1934, s. 1.

¹¹⁹¹ Karabatak, a.g.m., s. 71. Yahudilere gelen bu tür tehdit mektupları ilk değildi. 1923 yılında Urla Yahudi cemaatinin yöneticilerine de kasabayı yirmi dört saatte terketmelerini isteyen imzasız mektuplar gelmişti. Bkz. Nahum, s. 225. Benzer şekilde 1923 yılı sonları Çorlu’da resmi merciler Yahudilere 48 saat süre vererek ilçeyi terketmelerini istediler. Cemaatin olaya müdahalesi üzerine hükümet olayın gerçekleşmesine mani oldu. Çatalca’da tekrarlanan olayda ise Yahudiler eşyalarını Çatalca’da bırakarak ilçeyi terk ettiler. “Expulsion of Jews from Thrace”, The Jewish Chronicle, 7 Aralık 1923, s. 18’den aktaran: Bali, Bir Türkleştirme..., s. 47.

¹¹⁹² Avner Levi, a.g.m., s. 13. Cumhuriyet Gazetesi, 12 Temmuz günkü baskısında Çanakkale ve Gelibolu’da bir tek Yahudi kalmadığını yazmaktadır. Bkz. Cumhuriyet, 12 Temmuz 1934, s. 3.

¹¹⁹³ Hakimiyeti Milliye, 15 Temmuz 1934, s. 1.

¹¹⁹⁴ Karabatak, a.g.m., s. 76-77.

kıyaslandığında çok daha büyük boyutluymdu. 3 Temmuz akşamı başlayan olaylar 4 Temmuz'da devam etti. Yahudilerin evleri taşlandı, kapı ve camları kırıldı. Saldırıya muhatap olan Yahudiler bir şekilde kırlara kaçtılar ya da komşularının evlerine sığındılar. Sabah trenle İstanbul'a gelen Yahudilerin anlattıklarına göre 120 ev çocuklar tarafından taşa tutuldu. Saldırıdan kurtulan evler yalnızca polis evlerine komşu olanlardı. Olaylara müdahale eden polis ve jandarma ekipleriyle saldırganlar arasında çatışma çıkmış ve bir jandarma onbaşısı çingeneler tarafından müteaddit bıçak darbeleriyle öldürülmüş,¹¹⁹⁵ bir Yahudi de yaralanmıştı. Olaylarda yaklaşık otuz kişi gözaltına alındı.¹¹⁹⁶

Olayların Trakya'nın diğer illerine de sirayet etmesi üzerine 3 Temmuz günü cemaat önde gelenlerinden Gad Franko ve Mişon Ventura, Ankara'ya gittiler ve Mustafa Kemal Paşa'dan randevu alıp yardımını istediler.¹¹⁹⁷

Çanakkale ve Kırklareli'nde yaşananlar Gelibolu, Babaeski, Lüleburgaz ve Edirne'de de meydana geldi. Bölgeden İstanbul'a kaçan Yahudiler, Balat, Ortaköy ve Kuzguncuk semtlerindeki akrabalarının yanlarına yerleştiler.¹¹⁹⁸ Nispeten fakir ve kimsesiz olanlar da Yahudi Hastanesi ve havraya yerleştirildiler.¹¹⁹⁹ İstanbul'un genç Yahudileri, Sirkeci tren garında ve otobüs garajında nöbet tutup, gelenleri karşıladılar.¹²⁰⁰ Bir kısmı da otellere yerleştirilen Musevilerden sahip oldukları bütün ticari eşyalarını tren vagonlarına yükleyerek İstanbul'a gelenler de vardı.¹²⁰¹

Lüleburgaz'da elli hane olan Yahudilerden on hanesi, Uzunköprü'de yüz haneden doksan beşi polis ve jandarmanın gayretlerine rağmen İstanbul'a kaçtı. Edirne'de çıkan olaylarda ise bin civarı Yahudi ailesinden yüz – iki yüz arası trenle İstanbul'a sığındı. Babaeski'de çıkan olaylar ise halkın müdahalesiyle önlenmişti.¹²⁰²

¹¹⁹⁵ Akşam gazetesinin haberine göre bir Yahudi evine girmeye çalışan grubu engellemeye çalışan jandarma onbaşısı gruptaki bir çingene tarafından bıçakla yaralanmış, kaldırıldığı hastanede ölmüştür. Bkz. **Akşam**, 10 Temmuz 1934, s. 2. **Cumhuriyet**, 11 Temmuz 1934, s. 1.

¹¹⁹⁶ Bkz. Karabatak, **a.g.m.**, s. 71- 72.

¹¹⁹⁷ Levi, **a.g.m.**, s. 15.

¹¹⁹⁸ Cumhuriyet Gazetesi, Yahudilerin Trakya'dan İstanbul'a göçüne ilginç bir bakış açısıyla farklı bir yorum getirmektedir: “Edirnedeki ayrılan ve müçtemian çalışmakta olan Musevilerin İstanbulla hicretlerinin bir cebir ve tazyikten ziyade son iktisadi buhran yüzünden orada umdukları kazancı temin edememelerinden ileri geldiği tahakkuk etmiştir. Bu suretle ayrılanlar haricinde Edirne'de bütün Museviler işlerle, güçleriyle meşgul bulunmaktadır” **Cumhuriyet**, 11 Temmuz 1934, s. 1.

¹¹⁹⁹ Karabatak, **a.g.m.**, s. 72.

¹²⁰⁰ Levi, **a.g.m.**, s. 15.

¹²⁰¹ “Şehrimize gelen Museviler”, **Cumhuriyet**, 7 Temmuz 1934, s. 4.

¹²⁰² Karabatak, **a.g.m.**, s. 72.

Olayların Çanakkale’de başladığı 21 Haziran 1934 günü ile bütün Trakya’ya yayıldığı 4 Temmuz 1934 tarihleri arasında gazetelerde herhangi bir haber çıkmadı. 4 Temmuz’dan itibaren ki gazetelerde olayları tüm ayrıntılarıyla görmek mümkündür.¹²⁰³

Olayların akabinde tatilini yarıda kesip Ankara’ya dönen İsmet Paşa,¹²⁰⁴ 5 Temmuz’da Meclis’te yaptığı konuşmada:

“Trakyada bazı Yahudi vatandaşların, kendi şikayetlerine göre, mahallî tertipler yüzünde hicrete mecbur olduklarını ve bazılarının da İstanbulla hicret ettiklerini haber almıştır. Türkiye’de her fert Cumhuriyet kanunlarının emniyet ve muhafazası altındadır. Antisemitizm Türkiye metai ve zihniyeti değildir. Vakit vakit hariçten bizim memleketimize girer ve derhal önüne geçilir. Bu feveranın da böyle bir salgın olması muhtemeldir. Böyle cereyanlara katıyen müsaade etmeyeceğiz. Hâdiseyi Ankara’ya gelir gelmez haber aldı. Verdiğim katî emirler üzerine bu cereyan tamamen durdurulmuştur. İstanbulla gelen vatandaşlar yerlerine dönmekte serbesttirler. Mesuller mahkemeye teslim edilmiştir; ve edilecektir. Bu gün de Dahiliye vekilini oralara gönderiyorum. Mütecasirler şiddetle tecziye edilecektir.” diyordu.¹²⁰⁵

Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, beraberinde Trakya Müfettiş-i Umumisi İbrahim Tali Bey, Müfettişlik Müşaviri Şükrü Bey ve Emniyet-i Umumiye Muavini Cemil Bey ve Mülkiye Müfettişi İsmail Hakkı Bey olduğu halde 7 Temmuz 1934 günü Kırklareli’ne geldi.¹²⁰⁶ Bir gün sonra Edirne’ye geçen Vekil, 10 Temmuz günü Gelibolu’daki tahkikatı akabinde Çanakkale’ye geçti¹²⁰⁷ ve 11 Temmuz günü Ankara’ya döndü.¹²⁰⁸

Hükümet, 11 Temmuz’da Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığında Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa’nın da katıldığı özel bir toplantı yaptı.¹²⁰⁹ İçişleri bakanının

¹²⁰³ Levi, **a.g.m.**, s. 16.

¹²⁰⁴ **a.g.m.**, s. 15.

¹²⁰⁵ **TBMMZC**, Devre: IV, İçtima: 3, Yetmiş sekizinci İnikat, c. 23, s. 456.

¹²⁰⁶ **Cumhuriyet**, 7 Temmuz 1934, s. 1; **Hakimiyeti Milliye**, 8 Temmuz 1934, s. 3; **Haber**, 6 Temmuz 1934, s. 1; **Vakit**, 8 Temmuz 1934, s. 1.

¹²⁰⁷ **Cumhuriyet**, 11 Temmuz 1934, s. 6.

¹²⁰⁸ Bkz. **Akşam**, 10 Temmuz 1934, s. 2; **Vakit**, 8 Temmuz 1934, s. 1.

¹²⁰⁹ **Cumhuriyet**, 11 Temmuz 1934, s. 1.

sunduğu raporun görüşüldüğü toplantı sonrasında 15 Temmuz 1934 günü konuyla ilgili olarak hadiselerin özetini yapan bir Hükümet tebliği yayınlandı.¹²¹⁰

Tebliğ, olayların başlaması ve gelişmesini özetledikten sonra, Hükümetin aldığı tedbirleri ve yapılacakları sıralar. Tebliğe göre:

Trakya’da I. Dünya Savaşı’nda başlayıp Mütareke ve İstiklal Savaşı yıllarında devam eden Yahudi aleyhtarlığı mevcuttur. Bu durum Cumhuriyet’le beraber bir miktar yatıştıktan sonra son senelerde yeniden dünyanın değişik yerlerinden antisemitizmin değişik formülleriyle ülkeye girmiştir.

Son zamanlarda bazı risalelerle Türk ve Yahudi unsuru birbirlerine kışkırtma amacı vardır ve durum her iki tarafın birbirlerine karşı duygu ve bakışlarını karıştırmıştır. Bu çerçevede Hükümet, her iki taraftan vatandaşların Dâhiliye Vekiline anlattıkları birbirlerine bakışlarını ve söylediklerini açılmayı uygun bulmamaktadır. Ancak bu şikâyetlerde uluslar arası semitizm ve antisemitizmin edebiyatının bütün “*siyasî, iktisadî ve millî*” unsurları görülmektedir. Bu çerçevede Yahudilerin yabancı kültür ve dilde devam etmekte kararlı oldukları ve içlerinde gayri askeri bölgelerde ülkenin güvenliği için “*zararlı ve casus adamlar bulunduğu hakkındaki zanlar mevcuttur*”. Buna karşın Yahudi aydınları “*Türk kültürü ile kaynaşma gösterdikleri arzusunun hakiki ve ciddi olduğu ve memleketin emniyeti için sadakat ve vatandaşlık vazifesine riayet hisleri aleyhindeki şayiaların haksız ve isbatsız olduğunu samimiyetle bildirmektedirler.*”¹²¹¹

Hükümet tebliği, olayların çıkışından önce Yahudilerin bölgeden açıktan açığa değil “*hususî tertipler ve tazyikler*” ile çıkarılacağı dedikodularının yayıldığına da işaret etmektedir.¹²¹²

Tebliğ daha sonra olayların gelişimini aşama aşama verdikten sonra alınan önlemleri ve bundan sonra yapılacakları anlatmaktadır.¹²¹³

¹²¹⁰ Bkz. 1. **Haber**, 15 Temmuz 1934, s. 6; **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1934, s. 1.

¹²¹¹ **Haber**, 15 Temmuz 1934, s. 6; **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1934, s. 1. **Hakimiyeti Milliye**, 15 Temmuz 1934, s. 1, 5.

¹²¹² **Hakimiyeti Milliye**, 15 Temmuz 1934, s. 1.

¹²¹³ Bkz. **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1934, s. 1; **Haber**, 15 Temmuz 1934, s. 6.

B. b. c. Olayların Önünün Alınması ve Sonuçları

Dâhiliye Vekili'nin de denetleme amacıyla ziyaretini takiben bölgede sıkıyönetim ilan edildi. Seyahatler yasaklanıp, polis ve jandarma devriyeleri bölgenin tüm yerleşim birimlerinde kontrollere başladılar. Yahudilere ait ev ve işyerlerine nöbetçiler yerleştirildi.¹²¹⁴

İnceleme sonucunda Kırklareli Emniyet Müdürü görevden alındı. İl Jandarma Komutanı'nın başka bir yere tayini çıkarıldı. Yine Kırklareli'nde bir polis memuru tutuklandı. Ticaret Odası Başkanı ve Belediye Reisi tutuklandılar. Kırklareli Valisi Faik (Üstün) Bey, bakanlık emrine alındı.¹²¹⁵ Bu arada Cevat Rifat Atilhan'ın çıkardığı *Millî İnkılâp* dergisi 17 Temmuz 1934 tarihinde “*neşriyat ile memleket içinde ve dışında fena bir cereyan husule getirmek ve millî vahdeti bozmak gayesini takip ettiği anlaşıldığından matbuat kanununun ellinci maddesi mucibince, tadili İcra Vekilleri heyetince kabul olunmuştur.*”¹²¹⁶

İsmet Paşa'nın konuşması ve bölgeye Dâhiliye Vekili'nin seyahati üzerine İstanbul'a sığınanlar alınan sıkı güvenlik önlemlerinin de verdiği cesaretle 7 Temmuz'da geri dönmeye başladılar.¹²¹⁷ Bu geri dönüş 12 Temmuz'a kadar devam etti. Olaylar sırasında tutuklananlardan üçü, 18 Temmuz'da üç ay ile bir yıl arası değişen hapis cezalarına çarptırıldılar. 22 Temmuz'da ise altı kişi altı ay ve üstü hapis cezalarına çarptırıldılar¹²¹⁸

Olayların arkasından yapılan Hükümet tebliğine göre on üç bin Trakya Yahudi'sinden üç bininin göç ettiği bildirildi. Alınan tedbirlerle bunlar geri dönmeye başlamışlardır. Yahudilere ait olup çalınan mallardan %75'i bulunup sahiplerine iade edilmiştir.¹²¹⁹

Trakya'da yerleşik Yahudiler ekonomik açıdan varlıklı kimselerdi. Genelde nakliye, sanayi, küçük zanaat ve ticaretle uğraşıyorlardı. Ekseriyet itibarıyla

¹²¹⁴ Bkz. Levi, **a.g.e.**, s. 120.

¹²¹⁵ **Cumhuriyet**, 12 Temmuz 1934, s. 3.

¹²¹⁶ “*Şehrimize gelenler yerlerine dönüyorlar*”, **Cumhuriyet**, 17 Temmuz 1934, s. 1. Cevat Rifat Atilhan ile Musevi cemaati arasındaki münakaşalar daha sonraki yıllarda da devam edecektir. Bkz. Eli Şaul, “*Çok Sayın Üstadım Bay Cevat Rifat'a açık mektup*”, **Şalom**, 24 Haziran 1946, s. 1, 4; İzak Şaul, “*Yahudi Düşmanlarına...*”, (Şiir) **Şalom**, 22 Temmuz 1946, s. 2; **Şalom**, 9 Eylül 1946, s. 1,4; Avram Leyon, “*Boşuna Zahmet!...*” **Şalom**, 5 Şubat 1948, s. 1, 4;

¹²¹⁷ **Hakimiyeti Milliye**, 8 Temmuz 1934, s. 3.

¹²¹⁸ Karabatak, **a.g.m.**, s. 74.

¹²¹⁹ **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1934, s. 1.

bölgedeki Türklerden zengindiler. Halûk Karabatak'ın aktardığı ABD İstanbul Konsolosunun raporuna göre, olayların genişleme ve halk nezdinde destek bulmasında bu faktör de önemli rol oynamıştı.¹²²⁰ Dönemin basınında da olaylar değerlendirilirken bölgedeki Yahudi aleyhtarlığının iktisadi sebepleri üzerinde durulmaktadır.¹²²¹

Filistin'e kitlesel ilk göç hareketi Trakya Yahudi olayları sonrasında meydana geldi. Trakya'dan İstanbul'a gelmiş olan Yahudiler kendi aralarında yeminleşerek Filistin'e göç etme kararı almışlardır. Bu çerçevede 1934 yılında 521, 1935 yılında 1445 kişi Türkiye'den göç etmiştir.¹²²²

Eşzamanlı olarak Türk Musevileri arasında öncesi itibarıyla rağbet görmeyen Siyonizm, yaşanan olaylardan sonra ilgi görmeye başladı. Bu doğrultuda gayri resmi ilk teşkilat *Ne'emanai Tsion* adıyla Sabetay Dinar, Moiz Nacar, Reuven Armal ve Eli Şaul adlı üç Yahudi gencinin bir araya gelmesiyle kuruldu. Balat'ta faaliyetlerine iki üç yıl kadar devam eden teşkilat daha sonra Galata ve Kuledibi'nde semtlerinde de çalışmalarına devam etti.¹²²³

Öte yandan Trakya'da yaşanan olayların da etkili olduğu izlenimi verir tarzda ve "*Talebe Birliği*"nin talepleriyle azınlık cemaatlerinin ticarete Türkçe kullanmaları yönünde etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede olaylardan on gün sonra Büyükkada'da Türkçe dışında ticari isimler kullanan oteller öğrencilerin uyarmasıyla tabelalarını indirmişler ve otel sahipleri Türkçe ticari unvan kullanacaklarını beyan etmişlerdir.¹²²⁴

B. c. Varlık Vergisi

4305 sayılı Varlık Vergisi, TBMM'nde 11.11.1942 tarihinde kabul edilerek 12.11.1942 günkü Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren ve "*servet ve*

¹²²⁰ Karabatak, **a.g.m.**, s. 74.

¹²²¹ "...Ticaretle melûf olan Musevinin saf köylü ile teması murabahanın bütün şekillerini ve bütün neticelerini ortaya çıkarır..." Bkz. "*Trakya'da Musevilere Karşı Yapılan Hareket Hakkında*" **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1934, s. 1.

¹²²² Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 260-262. Olayların nüfus değişimine etkisiyle ilgili olarak bkz. Haker, **a.g.e.**, s. 299.

¹²²³ Bali, **Bir Türkleştirme...**, s. 259.

¹²²⁴ Bkz. **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1934, s. 2.

kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalade kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere” tahsil edilen bir vergidir.¹²²⁵

Varlık Vergisi, Cumhuriyet Tarihinde üzerinde çok tartışılan konulardandır. Bu çerçevede siyasal çekişmelerde de argüman olarak kullanılmış ve dönemin tek parti iktidarını suçlamak için bir dayanak olarak kullanılmıştır. Verginin kaldırılmasından sonraki dönemlerde de özellikle İsmet İnönü’yü “*töhmetsiz*” konusu olarak gündeme getirilmiş ve tartışılmıştır.¹²²⁶ Varlık Vergisi Kanunu kaldırılıp kalan borçların terkinine karar verilmesine¹²²⁷ ve olayın malî safhası son bulmasına rağmen “... *davanın politik safhası sürüp gitmiş ve Halk Partisi aleyhine daima bir silâh olarak kullanılmıştı*”.¹²²⁸

Bu noktadan hareketle vergi, “*İstanbul ve İzmir'in bazı zengin azınlık mensuplarına yükletilen mükellefiyetler, sanki bir barbarlık misali gibi gösterilir*”.¹²²⁹ Dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin döneme ait hatıralarını içeren “*Varlık Vergisi Faciası*” adını verdiği eseri de bir noktada bu iddialara mesnet teşkil etmiştir.¹²³⁰ Diğer taraftan Batılı yazarlarca da özellikle tamamı Müslümanlardan oluşan mahalli vergi komisyonları fanatizmle suçlanmaktadır.¹²³¹

Savaşın tarafı olan ya da taraf olmasa da etkisine açık olan her ülkede şartların getirdiği mal kıtlıkları spekülasyon kazançlarının kapısını açar. Devletin piyasalar üzerindeki denetimi hangi yoğunlukta olursa olsun bütünüyle bunun önüne geçmek imkânsızdır. Türkiye’de de mal kıtlığının maksimum düzeye çıktığı bir ortamda ekonominin de hızlı enflasyona maruz kalması spekülasyon kazançları inanılmaz noktalara taşımıştır. Şükrü Saraçoğlu Hükümeti, bu kazançları

¹²²⁵ Bkz. “*Varlık Vergisi Hakkında Kanun*”, **Ek V** ve **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 7-10.

¹²²⁶ Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, c. 2, 1938-1950, İstanbul, 1999, Remzi Kitabevi Yay., s. 229; Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s. 154-155. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, vergi ve uygulamasıyla bizzat ilgilenmiş ve İstanbul’a geldiğinde Vali ve Defterdardan bizzat izahat almış, verginin altın fiyatları üzerindeki etkisini sorduktan sonra kendi düşüncesini de beyan etmiştir. Bkz. Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul, 1951, Nebioğlu yay., s. 103-104.

¹²²⁷ Varlık Vergisi Bakayasının Terkinine Dair Kanun metni için bkz. **Ek V**.

¹²²⁸ Uran, s. 387. Ayrıca bkz. Çağlar Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, 2001, İletişim yay., s. 159.

¹²²⁹ Aydemir, s. 229.

¹²³⁰ Bkz. Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, İstanbul, 1951, Nebioğlu yay., 1951.

¹²³¹ Bkz. Clark a.g.m., s. 30.

vergilendirip bir taraftan sosyal adaleti sağlamaya çalışırken diğer taraftan hükümete yönelen muhalefeti ve sosyal patlamayı önlemeye çalışmıştır.

Varlık Vergisi, azınlıkların sosyal ve ekonomik yaşamlarında şüphesiz telafisi zor yaralar açmıştır. Ancak yaşanan dönem İstanbul azınlık burjuvazisinin katlandıklarından daha az olmamak üzere özellikle Türk köylüsü üzerinde unutulması zor acı hatıralar bırakmıştır.¹²³² Aynı dönemde Aşar Vergisi'nin bir benzeri olan Toprak Mahsulleri Vergisi'nin de yürürlükte olduğunu hatırlamakta fayda var.¹²³³ Buna ek olarak nakden ödenemeyen ve Türk köylüsünü "angarya"ya mahkûm eden Yol Vergisi (*Tarik Bedel-i Nakdisi*)de yürürlükteydi.¹²³⁴ Buradan hareketle içinde yaşanan dönem, yaşanan acılar itibarıyla sadece varlıklı kesimin ve bu kesimin mutlak ekseriyetini oluşturan azınlıkların yaşadığı bir şey değildi.¹²³⁵

Diğer taraftan Batılı ülkelerde "*Capital Tax*" olarak isimlendirilen bu tür sermaye vergileri savaş yıllarında Almanya, Avusturya ve Fransa gibi ülkelerin de uyguladıkları bir vergi türüydü.¹²³⁶ II. Dünya Savaşı yılları içerisinde İngiltere'de gelirler % 98'e kadar yükselen oranlarda vergilendiriliyordu. İsviçre'de ise beş yıllık bir süreç içerisinde ödenecek bir varlık vergisi (capital tax) uygulanıyordu.¹²³⁷

B. c. a. Varlık Vergisi Kararına Neden Olan Gelişmeler

İkinci Dünya Savaşı yılları Türkiye'nin ihtiyatlı bir tarafsızlık politikasıyla sınırlarını korumaya çalıştığı, bunu yaparken de bir milyona yakın orduyu savaşa hazır durumda tuttuğu bir dönemdir. Bu denli büyük bir nüfusun silâh altında tutulması ve askerinin sevk ve iâsesi ülkenin nüfus politikasına, ekonomisine ve

¹²³² Bkz. Erdal İnönü, **Anılar ve Düşünceler**, c. 2, İstanbul, 1998, Yorum Kitapları yay., s. 144.

¹²³³ "Hükümet Toprak Mahsulleri Vergisi kanun tasarısı 15 Mayıs 1943'de meclise sunuldu. Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Toprak Mahsulleri Vergisi tasarısı ile ilgili yaptığı konuşmasında; "İçinde bulunduğumuz büyük zorluklar ve büyük ihtiyaçlar, bizi ister istemez toprak mahsullerinden vergi almaya götürdü. Biz toprak mahsullerinden alacağımız vergiyi eski Aşara benzetmemek için elden gelen bütün gayreti sarf etmiş bulunuyoruz" dedi." Elieyioğlu, s. 77.

¹²³⁴ "Yol vergisi, gerek Atatürk döneminde, gerekse daha sonra Türk Vergi Sistemi'nin en çok tartışılan uygulamalarından biri olmuştur. Atatürk döneminde dörder yıl ara ile üç defa isim değiştiren Yol vergisi, tüm çabalara karşın yakınmaları giderecek bir uygulama yöntemine kavuşamamıştır." Elieyioğlu, s. 62.

¹²³⁵ Bkz. Kazgan, s.57-58.

¹²³⁶ Bkz. Clark, **a.g.m.**, s. 29. Zafer Toprak, **Türkiye'de "Millî İktisat"**, s. 302-303.

¹²³⁷ Cahit Kayra, **'38 Kuşağı**, İstanbul, 2002, İş Bankası Kültür yay., s. 104.

maliyesine çok ağır bir yük olarak yansıdı.¹²³⁸ Ayrıca silâh altına alınan kesimin çalışma çağında olması da tarım ve sanayi üretimini doğal olarak düşürdü.

1940'lı yıllara gelindiğinde Türkiye, temel gıda, tekstil, konut ve katı yakıt dışında pek az üründe kendi kendine yeterliydi. Savaşla birlikte ithalatın daralması hammadde ve yedek parça kıtlığına, bu ise yurt içi arzın düşmesine neden oldu. Zira Savaş yıllarında deniz yollarından yararlanmak güçtü, hava yolları ise kapalıydı. Karayolu olarak açık olan yol ise yalnızca Balkanlardı ve bölgede hâkim olan Almanya idi. Bu şartlar altında savaş yılları boyunca Almanya dışındaki ülkelerle ticareti engelliyordu.¹²³⁹ Arzın düşmesi ise doğal olarak fiyatların katlanarak artması sonucunu doğurdu. Özellikle İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerde bu savaş ortamının ekonomiye yansımaları çok ağır oldu. Köylüler kahve yokluğu ve askerlik hizmetinden şikâyet ederken şehir yaşamına ve imkânlarına alışmış olanlar, bu alışkanlıklarından da kaynaklanan çok daha ağır sorunlarla karşı karşıya kaldılar.¹²⁴⁰

Şükrü Saraçoğlu, bu durum karşısında alınacak önlemleri anlattığı 10 Kasım 1942 Salı günkü grup toplantısında, sabit gelirli vatandaşlara yardım esasının kabul edildiğini, bu yolla da piyasadaki talep baskısının azalacağını ifade ederek, yardıma konu olan malzemeyi ise elbiselik kumaş, ayakkabı, hububat, bulgur, pirinç, yağ, şeker ve kömür olarak sıralamıştır.¹²⁴¹

1938 yılı fiyatları 100 kabul edildiği takdirde savaş yılları toptan eşya fiyatları şöyle bir seyir izler:¹²⁴²

Sene	Bitkisel gıda maddeleri ortalaması	Hayvan-hayvan ürünleri ortalaması	Sanayi hammadde - yarı mamul ürün ort.	Umumî İndeks
1940	123.3	121.8	134.5	126.6
1941	179.8	174.8	176.3	175.3
1942	424.9	386.6	261.2	339.6
1943	894.5	752.8	319	590.1
1944	539.4	520.9	355.6	458

¹²³⁸ Ökte, s. 21.

¹²³⁹ Bkz. Sertel, s. 232-233.

¹²⁴⁰ Clark, **a.g.m.**, s. 29-30. Ekmeğin karneyle satıldığı bir dönemde kıtlık öyle can alıcı boyuttaydı ki ekmek karneleriyle ilgili yolsuzluklar zaman zaman basına da yansıyor. Örneğin 13 Son teşrin 1942 tarihli Son Telgraf gazetesindeki haber ilginçtir: "50 kuruşa ekmek satan bir tren makasçısı 7 aya mahkûm edildi" Yine aynı gazetenin "Kibrit saklıyan bayiler" başlıklı haberi dönem hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayacak argümanlar sunmaktadır. Bkz. **Son Telgraf**, 13 Sontişrin 1942, s. 1, 3. Bunlara ek olarak sahte ekmek karnesi yapıp satan azınlık mensuplarıyla ilgili haberler de dikkat çekicidir. Bkz. "Sahte Karne Yapan Şebeke" **Tan**, 5 Şubat 1943, s. 2.

¹²⁴¹ Barutçu, s. 593.

¹²⁴² Ökte, s. 31.

Şükrü Saraçoğlu Hükümetinin ekonomi ve fiyatlar üzerindeki devlet denetimini asgariye indiren iktisat politikasının da etkisiyle fiyatlar olağanüstü yükseldi.¹²⁴³ Bu koşullar altında “bir takım karaborsacılar ve vurguncular” türedi. Savaşın uzamasına paralel olarak ihtikâr ve karaborsa yayıldı.¹²⁴⁴ Bu yolla servet yığan bir kesim vardı ki bu kimseler, savaş şartlarını değerlendirerek kazandıklarını yine savaş şartlarının istikrarsızlığından dolayı üretim ve sanayiye yatırmaya korkuyorlardı. Bundan dolayı da daha güvenli bir yol olarak gayrimenkul alımına ya da bankalara yöneliyorlardı.¹²⁴⁵

Ülkenin ithalatı büyük ölçüde azınlıkların elinde olduğundan Varlık Vergisi yürürlüğe girene kadar ithal malların karaborsası azınlıklarca idare olunmuştur. İthalat ve ihracatta önemli köşe başlarını tutan azınlıklar; tüccar, komisyoncu, tüccar mümessili ve benzeri adlarla ithal ve ihraç ürünler üzerinden büyük karlarla zenginleşmişlerdi.¹²⁴⁶ Varlık Vergisinin kanunlaşmasından önceki aylarda basında sıkça stokçu azınlık tüccarı haberleri ve eleştirileri yer almaktadır. Bu tür haber ve yorumlar ise savaş yılları yaşanan kıtlığın müsebbibi olarak azınlıkları göstermekte ve yapılacak yasal düzenlemeye de toplumsal bir meşruiyet kazandırmaktadır.¹²⁴⁷

Diğer taraftan genel kıtlık ve yoksulluk atmosferi içerisinde birilerinin büyük vurgunlar yaptıklarının gazete manşetlerine yansması da hükümet aleyhtarlığına dönüştü ve bu da toplumu suçlu aramaya itti. Bu arayışın etkisiyle hükümet de İstanbul’daki gayrimüslim ticaret burjuvazisine yöneldi. Çağlar Keyder’e göre böyle

¹²⁴³ Refik Saydam’ın Ağustos 1942’de ölümü üzerine yeni Hükümeti kuran Şükrü Saraçoğlu’nun ekonomide izlediği politikalar ve bu politikaların sonucu enflasyondaki yükseliş ile ilgili olarak bkz. Barutçu, s. 583-584, 590-592; Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s. 148.

¹²⁴⁴ “Kaldı ki 1942’de ve Başvekil Refik Saydam’ın ölümü üzerine, her başlanılan ve yapılanı silip, sanki dünyada savaş bitmiş ve” Türkiye bir savaşa sürüklenme tehdidinde değilmiş gibi fiyatlara hürriyet ilân eden, spekülasyonu makbul kulan iktidarla, ondan önceki hep aynı parti iktidardır. Ve Türkiye aynı tek parti ve tek şef idaresindedir. Ama ne var ki, bütün sınırları çevrilmiş ve dışarıdan tek sermaye, akımı olmayan, tek tesise gidilemeyen ve gidilenlerin tamamlanması bile kahramanca fedakârlıkla yürüyen bir ülkede, bu bir uçtan bir uca kayış, inkâr edilemez ki her şeyi altüst etmiştir. Ondan sonra da, gerek 1945 yılına kadar süren hacıağa türediliğinin, gerekse 1945-1950 arasında ve hatta daha sonraki kontrolsüz dalgalanmaların ve iktisadî teşkilâtsizliğin kökü, gene o günlere dayanır.” Aydemir, s. 232.

¹²⁴⁵ Sertel, s. 233.

¹²⁴⁶ Bkz. Keyder, s. 157; Doğan Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın**, c. 1, İstanbul, 1990, Tekin yay., s.477.

¹²⁴⁷ Tasviri Efkar, 18 Eylül 1942 tarihli nüshasında “Maruf Yahudi tüccarı Simon Brod dün tevkif edildi” başlığıyla verilen haberde kumaş stoku yapan ve Türk tüccarına hakarete bulunduğu iddia edilen Yahudi tüccar ve tezgahlarının Millî Koruma Mahkemesince tutuklandığını yazmaktadır. **Tasviri Efkar**, 18 Eylül 1942, s. 1, 3.

bir ortamda “azınlık aleyhtarı duyguları kıskırtmak ve bunları iktisadî adalet talepleriyle birleştirmek kolay bir çözüm olarak gözüktü.” Ve bu doğrultuda savaş ortamının da tetiklediği “şoven atmosfer içinde, gayrimüslim ve dönme sanayiciler, vurgunculuğa karşı çıkarıldığı söylenen bir kanunun hedefi oluverdiler”.¹²⁴⁸

Oysa zamanın İstanbul Defterdarı olan ve devletin tüm kayıtları da gözünün önünde bulunan Faik Ökte, Varlık Vergisini doğuran sebeplerin başında azınlıkların durumunu saymakta ve “...Bu mevzuda Avrupalı müesseselerin iş yapmak hususunda daima dindaşlarını tercih ettiklerine esef etmemek kabil değildir. Bu münasebetlerin üzeri hafifçe kazılırsa altından ehlihalip seferlerinden kalma paslı Haç mevcut olduğu hayretle görülür” demektedir.¹²⁴⁹

Faik Ökte'nin gayrimüslimlerle ilgili bu düşünceleri o dönemde özellikle ortalama vatandaşta genel geçer bir kanıydı. Yaşanan kıtlık ve sıkıntıların bir şekilde patlamaya hazır bir öfke seli oluşturduğunu söylemek herhalde mübalağa olmaz. Bu noktadan hareketle Hükümete karşı oluşan toplumsal tepkiyi de bir noktada gidermek amacıyla bu yolda bir karar alınmış olmalıdır. Gerek Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve gerekse Başvekil Şükrü Saraçoğlu konuşmalarında bu noktaya temas edeceklerdir. Şükrü Saraçoğlu verginin gerekçesini açıklarken konuyu “...muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun silinmesi...”ne getirecek,¹²⁵⁰ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ise Bursa'da halka hitaben yaptığı konuşmada:

“Varlık vergisi bütün milletin vicdanında doğru ve haklı bir tedbir telâkki olunmuştur. Bu verginin hazîne kuvvetine, içtimaî ve iktisadî nizama faydalı tesirleri olacağı halkın her tabakasından anlaşılmıştır. Kanunun ciddî ve kat'î olarak kabulü için hükümet milletin vicdanında geniş istinad bulmaktadır.” diyecektir.¹²⁵¹

Zira dönemi yaşayanların hatıratlarında aktarıldığı kadarıyla, basın ve siyaset dünyasında, verginin resmi ve özel olmak üzere iki gerekçesi fısıltı halinde

¹²⁴⁸ Keyder, s. 157-158.

¹²⁴⁹ Ökte, s. 38.

¹²⁵⁰ **Son Telgraf**, 13 Sontışrin 1942, s. 3.

¹²⁵¹ **Son Telgraf**, 13 Sontışrin 1942, s. 5. Asım Us'un 23 Birinci kanun 1942 tarihli Varlık Vergisiyle ilgili makalesine attığı başlık bu noktadan bakıldığında ilginçtir: “Millî Vicdânın sesi”. Bkz. **Vakit**, 23 Birinci kanun 1942.

dolaşmaktadır. Resmi gerekçe yukarıda değindiğimiz fiyatlardaki artış, kıtlık, karaborsa gibi hususlardır.¹²⁵² Buna yanında bir de özel gerekçeden söz edilmektedir:

*“Oysa kulaktan kulağa fısıldanan, hatta yüksek sesle anlatılan özel gerekçeye göre bu kanun piyasayı azınlık unsurlarının egemenliğinden kurtarıp Türklere açmak gibi, birincisinden bekliyeceğimiz hizmeti yok edici bir ikinci amaç daha taşıyordu.”*¹²⁵³ Esasında Nadir Nadi'nin sözünü ettiği özel gerekçe, kanun çıkmadan önce 10 Kasım 1942 tarihinde yapılan parti grup toplantısında Başvekil Şükrü Saraçoğlu tarafından açık ve net bir şekilde ifade edilmişti:

*“Bu kanun aynı zamanda bir ihtilal kanunudur. Bize iktisadi istiklalimizi kazandıracak bir fırsat karşındayız: piyasamıza hâkim olan gayri Türk unsurları bu sayede bertaraf ederek ürk piyasasını Türk tüccarlarının ve Türklerin eline vereceğiz. İstanbul'daki gayri menkullerin Türklere intikalini yine bu sayede temin edeceğiz. Gayri menkullere tarh edilecek vergilerin ancak dörtte biri Türklere tahmil edilecektir. Valiliklere bu yolda hususi talimatlar verilecektir. Bu talimatlar hazırlanmıştır. Çiftçiden alınacak para hiçbir zaman varlığının % 5'ini tecavüz etmeyeceği gibi ve işine halel getirmeden vereceği para olacaktır. Gayrimenkul için de senelik kirası 2.500 TL'nin üstünde olmak şartı konmuştur. Türkler için vergi nisbeti gayri Türklerin verecekleri verginin ancak ¼'i olacaktır. Kanunun ihtilal kokan tarafı budur. Ve bu gayri Türklerin iktisadi tefevvüklerini nihayete erdirmelerini temin edecek bir kanun olacaktır.”*¹²⁵⁴

Azınlıklar ya da Müslüman Türk unsur hangi kesimden olursa olsun, savaş yıllarının verdiği ekonomik sıkıntıları değerlendiren bir kesimin karaborsa, istifçilik ve ihtikâr yoluyla büyük servetler edindikleri ve bu servetlerini de gayrimenkul ya da

¹²⁵² Başvekil Şükrü Saraçoğlu verginin gerekçesini açıklarken: *“...Bu kanun ile takip ettiğimiz hedef tedavüldeki paraları azaltmak ve memleket ihtiyaçlarımıza karşılık hazırlamaktır. Bu böyle olmakla beraber bu kanunun tatbikinden Türk parasının kıymetlenmesi, muhtekirler üzerinde toplanan halk buğzunun silinmesi, vergileri ödemek için bizzarure satışa çıkarılacak malların fiyatlarda bir itidal husule getirmesi...”* **Son Telgraf**, 13 Senteşrin 1942, s. 3.

¹²⁵³ Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, İstanbul, 1991, Çağdaş yay., s. 235.

¹²⁵⁴ Barutçu, s. 594. Peyami Safa, 29 Aralık 1942 Salı günü Tasviri Efkâr'daki yazısında Başvekili destekler tarzda bir yaklaşımla Türkiye'yi “Azlıkların cenneti” olarak tanımlamakta ve Cumhuriyet hükümetinin yirmi senedir azınlıklara öz Türkler gibi muamele ettiğini ve hiçbir fark gözetmediğini ifade ettikten sonra: *“Bir fark varsa bu sizin lehinizedir: Daha fazla kazanırsınız, daha rahat yaşarsınız. İstanbulun en güzel semtlerinde azınlıklar oturur. Boğazın Anadolu kıyısı, öz Türk unsurunu barındıran bir harabe, Rumeli kıyısı azlıklarla dolu bir mamûredir. Büyükkada Yat kulübü ve bütün oteller, Yalova Otel Termal, Suadiye plâj ve gazinoları, İstanbul'un en lüks mahalleleri ve apartmanları, yüzde seksen azınlıklarla dolup taşar. Dünyanın hiçbir büyük şehrinde böyle bir..”* demektedir. Tasviri Efkâr, 29 İlkânun 1942, s. 1-2.

altına yatırdıkları döneme ait istatistiklerden¹²⁵⁵ ve olayların içinde yaşamış tanıkların hatıralarından anlaşılmaktadır:

“...devletin yükünü o güne dek hep dar gelirli yoksul vatandaşlar taşımış, küçük bir azınlık ise milletin sırtından para kazanırken, adeta sadaka kabilinden önemsiz bir vergi ile işi atlatmıştı.”¹²⁵⁶

Bu ise yeni bir takım tedbirler alınması yolundaki düşünceleri güçlendirdi. Bu çerçevede savaşı ortamının kendilerine sağladığı imkânları kullanarak ortaya çıkan ve büyük servetler edinen savaş zenginlerini vergilendirmek konusu gündeme geldi.¹²⁵⁷ Bu yolla olağanüstü haksız kazanç sağlamış olanlardan yapılacak düzenlemeyle sağladıkları servetin en azından bir kısmını geri alarak savaşın yol açtığı sıkıntıların toplumda dengeli ve adil olarak paylaşılması sağlanacaktı.¹²⁵⁸ Dolayısıyla verginin ihdas edilmesiyle bir taraftan toplumsal barış hedeflendiği gibi diğer taraftan da sosyal adalet gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Şükrü Saraçoğlu’na göre bu yapılırken 500 TL’den daha aşağıda mükellefiyet getirilmeyecek, bu yolla da fakir ve zayıf kesim korunacaktır.¹²⁵⁹

Varlık Vergisi, devletin savaş nedeniyle yaptığı fevkalade harcamalarından dolayı bütçede meydana gelen açığı da kapatacak, piyasadaki para miktarı azaltılacak, bu yolla da enflasyon düşürülecekti.¹²⁶⁰ Esasen elimizde Varlık Vergisi ile ilgili ilk çalışma olan, dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte’ye ait “*Varlık Vergisi Faciası*” adlı eser dahi vergiyi şiddetle eleştirmesine hatta daha da ileri giderek ağır ifadelerle nitelemesine rağmen şöyle diyecektir:

¹²⁵⁵ Savaş dönemine ait altın fiyatlarındaki üç yıllık artış % 250’yi aşmaktadır. Bkz. Ökte, s. 33.

¹²⁵⁶ Nadi, s. 235.

¹²⁵⁷ Olağanüstü şartlara haiz savaş ortamı, hemen her ülkede ve her çağda çoğunluğun can ve mallarına kadar fedakarlıklarını gerektirir ve bunun gereği de yapılırken, sayıca az fırsatçı bir diğer kesimin de, bu yokluk ortamından yararlanarak, varlıklarını katlayarak artırdıkları dönemlerdir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaşananlar fazlasıyla Birinci Dünya Savaşı yıllarının İstanbul’unda da yaşanmış ve bu durum yabancı ülke temsilcilerinin raporlarına kadar yansımıştır. Bkz. Duru, **Amerikan Gizli Belgeleriyle...**, s. 15-22.

¹²⁵⁸ Cemil Koçak, **Türkiye’de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, c. II, İstanbul, 1996, İletişim yay., s. 475.

¹²⁵⁹ Barutçu, s. 594.

¹²⁶⁰ Bkz. Sertel, s. 234; Koçak, s. 476.

“...Bu fasıl okuyucularıma o tarihte fevkalâde bir sermaye vergisi konulmasının zaruri olduğunu göstermiştir. Fakat bu vergi Varlık Vergisi gibi bir karikatür olmamalı idi. Asıl mesele buradadır.”¹²⁶¹

Çıkarılacak böyle bir vergiyle sağlanacak bir fayda da fiyatların düşmesini sağlamak olacaktır. İhtikâr amacıyla ellerinde büyük miktarlarda mal stokları olduğu bilinen servet sahiplerinin vergilendirilmesi dolaylı olarak bu malların piyasaya arzı sonucunu verecek ve bu durum da fiyatların aşağı düşmesine yardımcı olacaktır.¹²⁶² Vergiden beklenen diğer bir amaç savunma harcamaları için kaynak sağlamasıydı.¹²⁶³

Bu amaçların sağlanması için Varlık Vergisi Kanunu hazırlanacaktır.¹²⁶⁴ Ancak bu düşünce Şükrü Saraçoğlu Hükümeti tarafından bulunan bir çare olmayıp Refik Saydam Hükümeti zamanından itibaren konuşulan ve basına da akseden bir konudur.¹²⁶⁵ Faik Ökte, hatıralarında bu tür vergi uygulamasına gidilmesinin Maliye Bakanlığı *Varidat Umum Müdürlüğü* (Gelirler Genel Müdürlüğü)’nden İstanbul Defterdarlığı’na 6 Ekim 1941 tarih ve 113/22144 numaralı yazıyla resmiyet kazandığını ifade etmektedir.¹²⁶⁶

Konuya basının ilgisi de büyüktü. Verginin henüz gündemde olmadığı 1942 yılı başlarında Tan gazetesi “*kazançları artan müesseselerden bir vergi alınacak*” diyor, bundan birkaç ay sonra da Zekeriya Sertel, “...bilakis anormal vaziyetin

¹²⁶¹ Ökte, s. 39.

¹²⁶² İstanbul Defterdarı Faik Ökte, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ile görüşmesini ve tahsilat yönünden problemler yaşanabileceğine dair görüşünü başbakanı ilettiğini buna karşılık olarak da başbakanın: “*Bu işin içinde fiyat politikası da var delikanlı. Malları piyasaya dökceğim. Senin düşündüğün bir yandan varittir. Ben bu ihtimali de nazarı dikkate aldım. Fiyat hakkındaki emellerimiz tahakkuk ettikten sonra sana istediğin mühletleri zamanında vereceğim...*” dediğini aktarır. Bkz. Ökte, s. 52.

¹²⁶³ Bkz. Erdal İnönü, s. 143.

¹²⁶⁴ Birinci Dünya Savaşı yıllarında Almanya, Fransa ve Avusturya-Macaristan’da uygulamaya sokulan “*Harp Kazançları Vergisi*”, 1917 yılının sonlarına doğru İttihat ve Terakki yönetimi tarafından gündeme getirilmiş ancak tasarı bir türlü yasalaşmamıştı. İttihat ve Terakki’nin iktidardan düşmesi üzerine 1919 yılında Hürriyet ve İtilâf’ın çabasıyla İttihatçı eşrafa karşı uygulanmak üzere bir kararnameyle yürürlüğe konulmuştu. Bkz. Toprak, **Türkiye’de “Millî İktisat”**, s. 302-303. Varlık Vergisi Kanun metni için bkz. **Ek IV**.

¹²⁶⁵ Hilmi Uran, savaş nedeniyle yaşanan ekonomik krizden dolayı yeni bir takım önlemlerin henüz 1942 yılı başından itibaren düşünüldüğünü ve bu yolda memur ve müstahdem maaşlarına zam yapmak, vesika ile verilen ekmeğin miktarını azaltmak, hükümet inhisarındaki tütün ve içki fiyatlarını artırıp kahve ve çayı da inhisar kapsamına alınarak fiyatlarının artırılması gibi bir takım kararların alındığını ve bu kapsam dahilinde Varlık Vergisinin düşünüldüğünü kaydetmektedir. Bkz. Uran, s. 385.

¹²⁶⁶ Bkz. Ökte, s. 43-45.

doğurduğu fazla servetleri yakalamak”tan bahsediyordu.¹²⁶⁷ Ahmet Emin Yalman ise zenginlerin saptanmasında olağan ve alışlagelmiş yöntemlerin uygulanmasının isabetli olmayacağını yazıyordu.¹²⁶⁸

Varlık Vergisi Kanunu çıktıktan sonra da ulusal basın tek bir ses halinde konuyu sahipleniyor ve kanunun uygulanmasını teşvik edici yazılar yayınlıyordu. Asım Üs, 23 Birincikanun 1942 tarihli Vakit gazetesindeki “*Millî Vicdanın sesi*” başlıklı yazısında:

“Dedikodulara inanarak vergilerini vermekte gecikenler neticede kendileri zarar göreceklerdir. Zira ilân edilen vergi miktarları kat’îdir, asla itiraz ve temyiz kabul edilecek değildir. Muayyen müddetler zarfında herkesin kendi borcunu ödemesi millî bir vazife olduğu kadar aynı zamanda şahsî menfaatleri icabıdır” diyerek mükellefleri uyarmaktadır.¹²⁶⁹

Son Telgraf gazetesinde başmuharrir Etem İzzet Benice ise “*Muhasebe Günü Gelmiş Çatmıştır..*” başlığıyla yazdığı makalede:

“Vurguncu, Muhtekir, Vatansız, türedi zengin Türk parasının 700.000.000 u bulmasına nasıl sebep oldu ise şimdi onu azaltmak, kısmak yükünü de bizzat omuzunda taşıyacaktı. ...“varlık vergisi” kanunu hem dünü tasfiye edecek olan en hassas bir vicdan muhasebesi, hem de yarını emniyette tutacak başlı başına bir “varlık hüviyeti”dir. Bu hüviyet Türk inkılâpçılığının bütün kesinliğini, bütün dinamizmini, bütün aslî cevherlerini dimdik ayakta ve işbaşında tutmuş olmasının bir ifadesidir...” diyecektir.¹²⁷⁰

Bu arada kanun henüz çıkmadan gayrimüslimleri hedefleyen bir vergi çıkacağı şayiası ülkeye yayılınca azınlık cemaatlerinin temsilcileri Başvekil Saraçoğlu’ndan randevu alarak Ankara’ya giderler. Azınlık temsilcilerinin Başvekil teklifleri nettir toplanması amaçlanan vergi miktarını kendi aralarında toplayıp

¹²⁶⁷ Zekeriya Sertel, “*O vakitle karaborsa ve vurgunculara karşı açtığımız kampanya, ancak savaş sonlarına doğru sonuç vermeye başladı*” diyecektir. Bkz. Sertel, s. 234.

¹²⁶⁸ Koçak, s. 477-478. Ahmet Emin Yalman, Varlık Vergisiyle ilgili ilk yazı yazan gazeteci idi. Faik Ökte, Yalman’ın bu konuyu aşırı biçimde sahiplenmesinin nedeni olarak kendisinin de “D Grubu”ndan olduğu yönünde iddialardan söz eder. Bkz. Ökte, s. 195-196. Öte yandan bazı çalışmalarda Ahmet Emin Yalman için “*Varlık Vergisi’nin ilk ideolojik çerçevesini çizen yazar*” olarak söz edilmektedir. Bkz. Hülya Demir – Rıdvan Akar, **İstanbul’un Son Sürgünleri**, İstanbul, 1994, İletişim yay., s. 21.

¹²⁶⁹ Asım Üs, “*Millî Vicdanın sesi*”, **Vakit**, 23 Birincikanun 1942, s. 1.

¹²⁷⁰ Etem İzzet Benice, “*Muhasebe Günü Gelmiş Çatmıştır*”, **Son Telgraf**, 13 son teşrin 1942, s. 1.

hükümete vermek. Saraçoğlu: “*Biz bu teklifi nasıl kabul ederiz? Biz devletiz!*” diyerek teklifi reddedecektir.¹²⁷¹

B. c. b. Varlık Vergisi Kanunu

Varlık Vergisi Kanunu teklifi, 9 Kasım 1942 tarihinde Başvekâlet tarafından TBMM Reisliği’ne sunulur.¹²⁷² Tasarı her ne kadar bir kısım çalışmalarda Vekiller Heyetinde ve encümende tartışmasız ve muhalefet şerhi olmadan geçti denilse de¹²⁷³ Vekiller Heyetinde şiddetli münakaşa edildiği Hükümete yakın kimselerin hatıralarından anlaşılmaktadır. Özellikle Dâhiliye Vekili Recep Peker’in toplantıda vergiye şiddetle itiraz ettiği dönemin tanıklarının hatıralarında mevcuttur.¹²⁷⁴ Diğer taraftan kanun layihası, muvakkat encümende görüşülürken de bir takım değişikliklere uğramıştır.¹²⁷⁵

Kanun teklifinde “*...daha ziyade iktisadî şartların darlığından doğan güçlükleri istismâr ederek, yüksek kazançlar elde ettikleri hâlde, kazançları ile mütenâsip derecede vergi vermeyenleri istihdaf etmekte ve içinde bulunduğumuz fevkâlâde vaziyetin icâb ettirdiği fedâkârlığa, bunları da kazanç ve kudretleriyle mütenâsip bir derecede, iştirâk ettirmek maksadını gütmektedir.*” denilmektedir.¹²⁷⁶

Başvekil Şükrü Saraçoğlu, Meclis’te yaptığı konuşmada fiyat artışlarının üretim azlığından, ithalatın yetersizliğinden, alınan yanlış iktisadi kararlardan ve özellikle de vurgunculuktan kaynaklandığını ifade ediyordu. Saraçoğlu, tedavüldeki para miktarındaki artışın da sürekli arttığını ve son olarak 700.000.000 TL’yi bulduğunu, bunun da fiyat artışlarında önemli rolü olduğunu ifade ediyordu.¹²⁷⁷

¹²⁷¹ Emekli Büyükelçi ve 1943-1945 yılları arasında Şükrü Saraçoğlu’nun özel kalem müdürlüğünde bulunmuş olan Fuat Bayramoğlu ile 17 Nisan 1992 tarihindeki mülakatından nakleden: Aktar, **a.g.e.**, s. 145-146.

¹²⁷² “... bu 17 maddelik kanunun bir vergi kanununa benzer tarafı yoktur. Kanun kazanç, bina, arzi vergileri yolundan giderek bütün mükellef zümrelerine hitap etmek istenmiştir...” Ökte, s. 57. Kanun metni için bkz. **Ek IV**.

¹²⁷³ Ökte, s. 55.

¹²⁷⁴ Uran, s. 387.

¹²⁷⁵ Bkz. **TBMMZC**, Devre VI, c. 28, İçtima 4, Üçüncü İnikat, 11.11.1942, s. 1-9.

¹²⁷⁶ Bkz. Ökte, s. 54. Koçak, s. 481.

¹²⁷⁷ **TBMMZC**, İ: 3, c. 1, 11.11.1942, s. 22. Koçak, s. 482.

1937 – 1944 Yılları Arasında Tedavüldeki Banknot ve Meskûkât Artışı¹²⁷⁸

Sene	Tedavüldeki banknot	Tedavüldeki meskûkât	Yekûn
1937	168.630.000	25.538.000	193.988.000
1938	193.970.000	25.452.000	219.431.000
1939	281.460.000	26.589.000	308.649.000
1940	403.556.000	30.344.000	433.800.000
1941	512.473.000	31.029.000	543.502.000
1942	733.944.000	31.601.000	765.545.000
1943	802.110.000	31.544.000	833.664.000
1944	960.834.000	33.707.000	994.541.000

Buna ilave olarak 1937–1944 yılları arasında altın fiyatlarındaki artış şu şekildedir:¹²⁷⁹

1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
1.037	1.077	1.251	1.726	2.341	3.192	3.151	3.748

Tasarı müzakerelerde birkaç destekleyici konuşmanın ertesinde, maddeler üzerinde görüşmeye geçilmeden oylamaya sunulacak ve oturuma katılan 350 milletvekilinin tamamının oyunu alarak ittifakla kabul edilecektir.¹²⁸⁰

Varlık Vergisi ile ilgili Meclisteki tam ittifak basında da yansımaları buldu. Hükümetin iktisat politikalarını eleştirenler de dâhil olmak üzere hemen bütün gazeteler kanuna olumlu bakıyorlardı. Cemil Koçak'a göre: “*Buradan hareketle, basın bu konuda tâlimat aldığı söylemek yanlış olmaz.*”¹²⁸¹

Doğal olarak burada kastedilen İstanbul ve Ankara’da yayın yapan ulusal gazetelerdir. Azınlıklara ait gazetelerde ise vergiyle ilgili olarak eleştiriler yer almaktadır. Örneğin Rumca yayın yapan *Metapolitefsis*” gazetesi verginin yürürlüğe girdiği günden itibaren eleştirel yayınlarına devam etmiştir. Gazete tarh edilen verginin adaletsiz olduğu üzerinde durmakta, mükelleflerin çalışma kamplarından

¹²⁷⁸ Ökte, s. 32.

¹²⁷⁹ Ökte, s. 33.

¹²⁸⁰ Koçak, s. 486. Kanunun encümeninden geçişi de aynı şekilde cereyan edecek ve mazbataya herhangi bir muhalefet şerhi konulmayacaktır. Ökte, s. 55.

¹²⁸¹ Koçak, s. 487.

dönmeleri üzerine de genel af ilan edilip satışların durdurulmasını talep etmektedir.¹²⁸²

Varlık Vergisi Kanunu ile Hükümet, 400.000.000 TL tutarında bir gelir beklentisi içindeydi.¹²⁸³

B. c. b. a. Verginin Niteliği ve Mükelleflerin Tasnifi

12 Kasım 1942'de Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren ve olağandışı vergiler¹²⁸⁴ türünde değerlendirebileceğimiz Varlık Vergisi Kanunu, on yedi maddeden oluşuyordu.¹²⁸⁵

Birinci madde ile verginin; “*Servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalâde kazançları üzerinden...*” alınacağı ve “*...bir defaya mahsus olmak üzere (Varlık Vergisi) adıyla bir mükellefiyet tesis...*” edildiği ifade edilmektedir.¹²⁸⁶

İkinci maddede mükellefiyet tesis edilenler sayılmaktadır ve bunlar beş grupta toplanmıştır:

a. Kazanç ve buhran vergileri mükellefleri (2395 ve 2728 sayılı kanunlarla ek ve tadilleri mucibince mükellef bulunanlar).¹²⁸⁷

b. Büyük çiftçiler ki bunlardan kasıt, “*...işinin idaresine ve vüsatine halel getirmeksizin bu mükellefiyeti ifa edebilecekleri bu kanunda yazılı komisyonlarca tesbit edilenlerdir*”.¹²⁸⁸

c. Sahip oldukları binaların ve hisseli ise hissedarlarının hisselerine düşen bir yıllık gayrisafi iradı toplamı 2.500 TL'den ve arsalarının vergide mukayyet kıymetleri 5.000 TL'den yukarı bulunan ve bu miktarların tenzilinden sonra geri kalan irat ve kıymetlerle bu vergiyi verebileceği komisyonlarca kararlaştırılanlar.

¹²⁸² **BCA**, Tarih: 24.01.1944, sayı: -, Dosya: 8668, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 86.569.8

¹²⁸³ Uran, s. 386.

¹²⁸⁴ Elieyioğlu, s. 63-68.

¹²⁸⁵ Bkz. Kanun metni için bkz. **Ek IV**. Ayrıca **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 7-10.

¹²⁸⁶ Bkz. **Ek IV**. ve **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 7.

¹²⁸⁷ Elieyioğlu, s. 65.

¹²⁸⁸ “*Büyük Çiftçilerin kanun mevzuuna alınması, o tarihlerde buğday fiyatlarının yükselmesi ve hükümetin – eski bataklık - köy ağalarına karşı cidal açmasıdır.*” Ökte, s. 57.

d. 1939 senesinden beri kazanç ve buhran vergilerine tâbi (2395 ve 2728 sayılı kanunlarla ek ve tadilleri mucibince mükellef bulunanlar) bir iş ve teşebbüsle uğraştığı halde bu kanunun yayımlandığı tarihte işini terk, devir veya tasfiye etmiş bulunanlar.

e. “*Meslekleri tacir, komisyoncu, tellal veya simsar olmadığı halde 1939 senesinden beri velev bir defaya münhasır olsa bile ticari muamelelere tavassut ederek komisyon veyahut tavassut mukabili olarak her ne nam ile olursa olsun para veya ayniyat almış olanlar...*”dır.¹²⁸⁹

B. c. b. b. Verginin Miktarı

Yedinci maddeyle belirlenen komisyonlar, ikinci maddede belirlenen mükelleflerin mükellefiyet derecelerini, her mükellef namına 1941 yılında ve ticaretini terk, devir veya tasfiye etmiş olanlar için terk, devir veya tasfiye öncesi son yılda tarh edilmiş veya tahakkuk ettirilmiş vergi miktarlarını; çiftçilerde ise çiftçilerin zirai durumunu ve gayrimenkul sahiplerinin de irat ve vergi kıymeti miktarlarını gözden geçirirler. Ancak komisyonlar hiçbir şekilde gözden geçirdikleri bu kayıt ve durumlarla “*mukayyet olmaksızın edinecekleri kanaate göre takdir ve tesbit ederler*”.¹²⁹⁰

Vergi miktarıyla ilgili altıncı maddenin ikinci bendi ile şirketler ve çiftçiler için üst sınırlar öngörülmektedir. Buna göre:

“*Ancak 2395 sayılı kanunun 11 inci maddesi hükmü dairesinde kazanç beyannamelerine bilânço raptetmek mecburiyetinde bulunan anonim, komandit, limitet ve sermayesi üzerinden kazanç dağıtan kooperatif şirketlerin vergileri, 1941 takvim yılına veya ticarî yılına ve ticarethanelerini terk, devir ve tasfiye etmiş olanlar da terk, devir ve tasfiyeye tekaddüm eden son seneye ait sâfi kazancının yüzde ellisinden aşağı ve anonim şirketlerde yüzde yetmişinden yukarı olamaz, İkinci*

¹²⁸⁹ Bkz. **Ek IV.** ve **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 7-8.

¹²⁹⁰ Bkz. **Ek IV.** ve **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 8.

*maddenin (B) fıkrasında yazılı çiftçilerin mükellefiyetleri de varlıklarının yüzde beşini geçemez.*¹²⁹¹

B. c. b. c. Verginin Tarhı

Servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerini tespit etmek için vilayet ve kaza merkezlerinde yerleşim biriminin en büyük mülki idare amirinin başkanlığı altında en büyük mal memurundan ve ticaret odaları ile belediyeler tarafından kendi üyeleri arasından seçilecek ikişer üyeden oluşan bir ya da birden çok komisyonlar kurulur.

Ticaret odası bulunmayan yerlerde ise belediye tarafından ticaret ve ziraatden anlayanlar arasından seçilecek iki kişi bu görevi yerine getirir.

Yerleşim biriminin en yüksek mülkî ve malî amirleri komisyonlarda bizzat bulunmak zorundadırlar. Birden fazla komisyon olan yerlerde uygun görecekları memurları yerlerine vekâleten atayabilirler ve kendileri diledikleri komisyonda görev alabilirler.

Büyük çiftçilerin tespit edileceği yerlerde ticaret odası yerine ziraat odası üyelerinden iki tane, ziraat odası bulunmayan yerlerde ise belediyelerce dışarıdan ziraatden anlayan arasından seçilecek iki kişi atanacaktır.

Komisyonlar kararları çoğunlukla alır ve oylarda eşitlik olması halinde reisin oyunu kullandığı taraf tercih edilir.¹²⁹²

Komisyonlar, şirketlerin mükellefiyetlerini tespit ettikleri sırada, şirket ortaklarının da servetleri derecesini ve fevkalâde kazançlarını araştırarak bunların da mükellefiyetlerini takdir ederler.¹²⁹³

Komisyonlara mükelleflerin derecelerini tespit etmeleri için on beş gün süre tanınmıştır. Bu süre zarfında işini bitiremeyen komisyon üyelerinden memur olmayanlar değiştirilerek yerlerine son milletvekili seçiminde ikinci seçmen olanlar

¹²⁹¹ Bkz. aynı yer.

¹²⁹² Bkz. Varlık Vergisi Kanunu, Md. 7, **Ek IV.** ve **Düştur**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 8-9.

¹²⁹³ Bkz. Varlık Vergisi Kanunu, Md. 8, **Ek IV.** ve **Düştur**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 9.

arasından belediye başkanınca seçilecek dörder üye alınmak suretiyle komisyon tamamlanır.¹²⁹⁴

Mükelleflerden unutulmuş olanlar varsa komisyonların dağılmasından itibaren en geç iki ay içinde varidat dairelerince tespit olunarak yedinci madde hükmünce oluşturulacak komisyonlara bildirilir. Kurulan bu yeni komisyonlar en geç on beş gün içinde bu mükelleflerin vergi miktarlarını kararlaştırmak zorundadır.¹²⁹⁵

B. c. b. d. Verginin Tebliğ ve Tahsili

Komisyonların kararları şehir ve kasabalarda varidat dairelerinin kapılarına, köylerde ise uygun yerlere listelerin asılması şekliyle ilân ve tebliğ olunacaktır. Listelerin asıldığı günlük gazete çıkan yerlerde gazetelerce, gazete çıkmayan yerlerde belediye tellâlları yoluyla halka ilân olunacaktır.

Komisyon kararları nihai kararlar olup bunlara karşı idari ve adlî yargıya başvurulamaz. Bir durumda ki o da aynı mükellefiyet konusunda mükerrer vergi tarh edilmişse bunlardan en yüksek olanı bırakılarak diğerleri en yüksek maliye memurlarınca mükellefin başvurusu üzerine silinir.¹²⁹⁶

Mükellefler vergilerini, tebliğ tarihinden itibaren on beş gün içinde ödemek zorundadırlar. Mahallin en büyük mal memuru bu on beş günlük süre geçmeden gerek gördüğü mükelleflerin menkul ve gayrimenkul mallarıyla alacak, hak ve menfaatlerinin ihtiyaten haczine karar verebilir.¹²⁹⁷

Ödemede on beş günlük sürenin aşılması durumunda birinci hafta için % 1 ikinci hafta için % 2 gecikme zammı öderler.¹²⁹⁸

Askı tarihinden itibaren bir ay içerisinde vergilerini ödemeyen mükellefler borçlarını tamamen ödeyene kadar ülkenin herhangi bir yerinde bedeni kabiliyetlerine göre askeri niteliği olmayan genel hizmetlerde veya belediye

¹²⁹⁴ Bkz. Varlık Vergisi Kanunu, Md. 9, aynı yer.

¹²⁹⁵ Bkz. Varlık Vergisi Kanunu, Md. 10, **Ek IV.** ve **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 9.

¹²⁹⁶ Bkz. Varlık Vergisi Kanunu, Md. 11, aynı yer.

¹²⁹⁷ Başbakan TBMM'de yaptığı konuşmada zamanı kısa tutmalarındaki maksadın doğabilecek suistimalleri önlemek olduğunu ifade etmektedir. Bkz. **TBMMZC**, İ: 3, C. 1, 11.11.1942, s. 22.

¹²⁹⁸ **TBMMZC**, İ: 3, C. 1, 11.11.1942, s. 22.

hizmetlerinde çalıştırılırlar. Kadınların ve elli beş yaş üzeri erkeklerin borçları hakkında Tahsili Emval Kanunu tatbik edilmekle beraber bunlar çalışma mükellefiyetine tâbi tutulmayabilirler.¹²⁹⁹ Bu fıkra hükmüne göre çalıştırılanlara verilecek ücretin yarısı borçlarına mahsup olunur.¹³⁰⁰

Kanunda öngörülen süre ve şartlar içerisinde tarh edilmeyen vergiler bu süreler geçtikten sonra tarh ve tahsil edilemeyecektir. İlgili kanun gereğince tahakkuk ettirilmiş olan vergiler 1943 mali yılından itibaren beş yıl sonra tahsil olunamaz. Verginin tahsili için yapılacak her nevi takip muameleleri, müruruzamanı kesecektir.¹³⁰¹

B. c. c. Kanunun Uygulanması

Olağanüstü bir vergi konusu Refik Saydam'ın başbakanlığının son döneminden itibaren gündeme gelmesine karşın esas itibarıyla planlayan ve pratiğe döken 1942–1946 yılları arasında başbakanlık yapan Şükrü Saraçoğlu'dur.

Varlık Vergisi Kanununun uygulanması doğrultusunda komisyonların oluşturulması Kasım ayının ilk yarısında tamamlandı ve ilk toplantılarını valilerin başkanlığında yaptılar.¹³⁰²

Listeler 17 Birinci kanun 1942 günü asılmıştır. Buna göre vergi için kanunda tanına 15 günlük ödeme süresi 1 İkinci kanun (Ocak) 1943 günü sona ermektedir.¹³⁰³ Bu arada 20 Birinci kanun 1942 günü Niksar ve Erbaa ile civarında meydana gelen zelzeleden dolayı bu mıntıka vergiden muaf tutulmuştur.¹³⁰⁴

Varlık Vergisi Kanunu'nun uygulanmasında Maliye Vekâleti'nden gelen talimatla gelen cetveller üzerinde çalışılmıştır. Başlangıçta vergi mükellefleri,

¹²⁹⁹ Daha sonra 20 Ocak 1943 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında elli beş yaşının üzerindeki de çalışma mecburiyetinde tutulmuşlardır. Bkz. **BCA**, Tarih: 20.01.1943, Sayı: 2/19453, Dosya: -, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 101.10.19.

¹³⁰⁰ Bkz. Varlık Vergisi Kanunu, Md. 12, **Ek IV.** ve **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 9.

¹³⁰¹ Bkz. Varlık Vergisi Kanunu, Md. 15, **Ek IV.** ve **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 10.

¹³⁰² İstanbul'da komisyonlar 13 Kasım Cuma günü teşkil olunmuş ve ilk içtimalarını aynı günün akşamı Vali başkanlığında yapmışlardır. Bkz. **Son Telgraf**, 13 Sontesrin 1942, s. 3.

¹³⁰³ **Vakit**, 23 Birinci kanun 1942.

¹³⁰⁴ Tasviri Efkâr, 29 İlkânun 1942.

cetvellerde Müslüman (M Grubu), ve gayrimüslim (G Grubu) olarak tasnif edilmişlerdir. Daha sonraları bu tasnife dönmeler için (D) ve yabancı uyruklular için de (E) harfleri eklenecektir.¹³⁰⁵ Vergi miktarları belirlenirken gayrimüslimler için belirgin biçimde yüksek, “*dönme*” kategorisine girenler için ise onlardan çok az hafif vergi oranları saptandı.¹³⁰⁶

Varlık Vergisi Kanunu gereğince kurulmuş olan komisyonlara gelen cetveller aceleyle hazırlanmıştı.¹³⁰⁷ “*Hiç kimsenin tam olarak bilmediği listeler*” bir gecede büyük bir gizlilik içinde daktiloya çekildi. İstanbul’da listeler bir gecede hazırlandı ve bunda 50 kişilik bir daktilo ordusu sabaha kadar çalıştı.¹³⁰⁸ Bununla birlikte cetvellerin niteliği çok önem de arz etmiyordu zira kanuna göre kurulan komisyonlar tam yetkiyle donatılmışlar ve yargı denetimine de tabi değillerdi. İstanbul komisyonlarının bir kısmı eski İttihatçılardı. Diğer bir kısmı ise CHP üyesiydi. Bunun yanı sıra vergi tahakkukunda CHP de görev alacaktı.¹³⁰⁹ Bu aceleye getirilmiş işlemler esnasında Mareşal Fevzi Çakmak’a da büyük bir vergi konmuş olduğu anlaşıldı.¹³¹⁰

Vergilendirmede “M Grubu” ile “G Grubu” arasında farklılık mevcuttu. İstanbul Defterdarlığı bürokratlarınca hazırlanan Barem Formülü ile “G Grubu”nun vergisi “M Grubu”nun vergisinin iki ila üç katı arasında olacaktı. Ancak bu formül Ankara’da kabul görmemiş ve Ankara’da hazırlanan barem ile “G Gurubu”nun vergisi 5 ila 10 kat arası artırılmıştı.¹³¹¹

Uygulamaya geçildikten ve “M” ile “G” grupları tespit edildikten sonra Ankara’dan verilen şifahi talimatla üçüncü bir grup olarak “D Grubu” yani Dönmeler düzenlenir. “D Grubu”nun vergisi diğer iki grubun arasında yer alır ve “M Grubu”nun iki katı olarak belirlenir. Bunu sonucu olarak cetveller detaylı olarak tekrar gözden geçirilir ve Dönmeler adî cetvellerden alınarak fevkalâde sınıfa dâhil olunur.¹³¹²

¹³⁰⁵ Ökte, s. 48.

¹³⁰⁶ Clark, **a.g.m.**, s. 32; Oran, **Türkiye’de Azınlıklar**, s. 90.

¹³⁰⁷ Bkz. Kayra, s. 104.

¹³⁰⁸ **a.g.e.**, s. 105.

¹³⁰⁹ Bkz. Ökte, s. 59. Örneğin bu çerçevede CHP İstanbul İl Başkanı Suat Hayri Ürgüplü İstanbul’da çalışan komisyonda görevliydi. Kayra, s. 104.

¹³¹⁰ Kayra, s. 105.

¹³¹¹ Ökte, s. 77-78.

¹³¹² **a.g.e.**, s. 85; Keyder, s. 158.

“Kişi ve kuruluşlar, savaş yıllarında elde ettikleri Maliye Müfettişleri tarafından saptanan, kazanç ve servet miktarları üzerinden, komisyonların tamamen keyfî, takdirî ve tahmini olarak saptadıkları matrah üzerinden vergilendirilir.”¹³¹³

Bu çerçevede, anonim şirketlerde “M”, “G” ayrımı yapılmaz. Fevkalade “M Grubu”nun vergisi son savaş yıllarında sağladıkları tahmin edilen kazanç yekûnunun 1/8 i kadardır. Fevkalade “G Grubu”nun vergisi savaş yıllarında temin ettikleri kazancın 4/8’i kadardır. Mihver devletleri tebaası Yahudiler, muhtekirler ve Dönmeler ise “G Grubu” ile “M Grubu” arası bir vergilendirmeye tabi tutulacaklardır.¹³¹⁴

Bu arada vergilendirmede iltimaslar da görülmektedir. Örneğin İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar’ın aracı olmasıyla sehven unutulmuş birkaç hariç “G Grubu” doktorların tamamının vergileri en düşük haddeden hesaplanır. Benzer şekilde gazeteciler de bu ayrıcalıktan yararlandırılırlar. Bunun yanında dönemin önemli simalarından bazılarında iltimas yapılmıştır. Örneğin Yunus Nadi’ye tarh edilen “milyonluk vergi de suya düşmüştür”. Azınlıkların Maliye Vekili’nin hanımı ve kardeşini ya da Vekâlet müsteşar vekilini devreye sokarak taleplerde bulduklarını dönemin İstanbul defterdarı anlatmaktadır.¹³¹⁵

Yine “Türkleştirme” ve “Kemalizm” eserlerinin müellifi Munis Tekinalp (Tekinalp ya da Moiz Kohen) ve Karabet Devletiyan, G Gurubundan olup vergisini ödemediği halde herhangi bir haciz ve icra takibine uğramamış, Aşkale’ye sevk edilenlerin arasında da yer almamıştır.¹³¹⁶

Bu arada eski İstanbul Hahambaşı ve o günün Mısır Hahambaşısı Haim Nahum da İzmir’de yerleşik Bünyamin Nahum ve kendisine tarh edilen 100.000 TL vergiye dilekçeyle itiraz edip tekrar incelenmesini istemiş Maliye Vekili Fuat Ağralı ise Başvekâlete sunduğu yazıda, yapılan inceleme sonucu bir hataya ve kanunsuzluğa rastlanılmadığını ifade etmiştir.¹³¹⁷

¹³¹³ Koçak, s. 488.

¹³¹⁴ Ökte, s. 86-87.

¹³¹⁵ Ökte, s. 84, 173 ve 190-192.

¹³¹⁶ “Tekinalp’in iyi duygulu bir Türk vatandaşı olduğunda ittifak ediliyordu. Atatürk hakkında kitabı bunun bir delili idi. Devletiyanın Fransız matbuatında lehimize yazılar yazan bir kardeşinin şefaatine mazhar olduğu söylendi...” Ökte, s. 160.

¹³¹⁷ **BCA**, Tarih: 10.11.1943, Sayı: -, Dosya: 12460, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 135.971.23.

Adana’da ise Hilmi Uran, bölgeyi dolaşarak mükelleflerden her birisinden ne kadar vergi alınması gerektiğine dair bir liste yaptı ve “*Hilmi Uran Listesi*” adı verilen bu listeyi Hükümete verdi. Vâridat Umum Müdürlüğü’ne getirilen Ferit Melen bu listeyi tanımak istemedi. Mükelleflerden bir kısmından yeniden tahsilât yapıldı. Benzer şekilde diğer mebusların baskıları da görüldü ve başlangıçtaki ciddiyet uygulamada gevşedi.¹³¹⁸

Varlık Vergisi Kanunu gereği oluşturulan komisyonlarca belirlenen vergi mükellefleri ve takdir edilen vergi miktarlarını içeren listeler 17 Aralık 1942 tarihinde ilan ve tebliğ olunur. Buna göre kanunla tanınan on beş günlük ödeme müddeti 1 Ocak 1943 günü akşamı dolmaktadır.¹³¹⁹

Vergi ödemelerinde azınlıklardan bazıları sahip oldukları İngiliz, Alman ve İtalyan vatandaşlığını kullanarak yabancı statüsünde olmanın avantajını kullandılar.¹³²⁰ Buna karşın yalnızca Türk vatandaşı olan azınlık mensuplarının önemli bir kısmı ellerindekini yok pahasına satıp vergilerini ödediler. Az sayıda olmakla birlikte bazı azınlık tüccarları da “*vergilerini ödemeyi reddetmişlerdir*”. Doğan Avcıoğlu’nun çalışmasında sunduğu isimler ve rakamlar aşağıdaki gibidir:¹³²¹

Mükellefin Adı	Vergi Borcu	Ödediği
Hamparsum Erkman	400.000	5.000
Arşak Çuhacıyan	400.000	800
Samuel Varon	240.000	8.100
Yorgi Beyko	200.000	100
Gad Franko	375.000	1.000
Artin Topaloğlu	210.000	600
Paskalidis	450.000	-
Kostantin Kürkçüoğlu	200.000	200

¹³¹⁸ Ökte, s. 134.

¹³¹⁹ Bkz. **Vakit**, 23 Birinci kanun 1942, s. 4.

¹³²⁰ Bilindiği gibi Lozan Antlaşması gereğince İngiliz, Fransız ve İtalyan uyruklulara Türkiye’de oturma ve mülk edinme izni verilmiştir. Bkz. **BCA**, Tarih: 26.09.1926, Sayı: 4183, Dosya: 248-35, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 21.62.7.

¹³²¹ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.476.

Diğer taraftan Nadir Nadi, Varlık Vergisi Kanunu'nun uygulanmasında Selanik kökenli vatandaşların da azınlık muamelesi gördüklerinden yakınıdır.¹³²²

İstanbul'da toplam mükellef sayısı 61.673, tarh edilen toplam vergi tutarı ise 345.586.172 TL idi. Azınlıklar bu miktarların sırasıyla $\frac{3}{4}$ 'ünü ve $\frac{3}{4}$ 'ünden fazlasını oluşturuyordu.

1.000.000 TL üzerinde vergi ödeyecek mükellef sayısı 11, bunlardan dokuzu "G Grubu"ndan ikisi ise "D Grubu"ndandı.¹³²³

Verginin ilanından bir ay sonra çalışma yeri olarak Aşkale tayin edildi.¹³²⁴ Ankara'dan gelen talimatla 50.000 TL'den yukarı vergi borcu olan gayrimüslimlerden borcunun % 30'unu vermeyenler arasından seçilecek olanlar Aşkale'ye sevk edilecekti. Ancak cetvellerin gözden geçirilmesiyle ortaya çok büyük bir rakam çıkıyordu. Gayrimüslim mükelleflerden %90'ı bu kapsama giriyor ve Aşkale'ye sevk edilmeleri gerekiyordu.¹³²⁵

Aşkale çalışma kampına gönderilme meselesi, mükelleflerin orada taş kırmakla elde edecekleri yevmiyelerle vergi borçlarını ödeyebileceklerinden değil, daha ziyade bir göz korkutma amacına matuftu.¹³²⁶ Bu yolla hükümetin vergi tahsilâtındaki kararlılığı gösterilmiş oluyordu. Elde edilmek istenen sonuç ise tahsilâtın hızlandırılmasıydı.¹³²⁷

Kampta gündelik hayat da bu tespiti teyit etmektedir. Kamp sakinleri vakitlerinin büyük kısmını sohbet ederek ya da kâğıt oynayarak geçirmektedir.¹³²⁸ Buna karşın gazetelerde irikıyım ya da ihtiyar insanların ellerinde küreklerle karlar

¹³²² Yabancı pasaport sahibi olmaktan yararlananların yanında bu tür pasaporta sahip olmasına rağmen bunu kullanmayı onuruna yediremeyen kimseler de vardı. Örneğin İtalyan uyruklu Şekerciyan Efendi bunu hiçbir şekilde ileri sürmemiş ve vergisini eksiksiz olarak ödemiştir. Şekerciyan vergiden birkaç yıl sonra öldüğünde artıl İstanbul'un sayılı zenginlerinden değildi. Bkz. Nadi, s. 236-237.

¹³²³ Ökte, s. 102. Koçak, s. 491.

¹³²⁴ Bkz. "Varlık vergisi. Kanununun bedenen çalıştırma aid hükümlerinin tatbiki hazırlıkları başladı", **Son Posta**, 06 İkincikânun 1943, s. 1-2.

¹³²⁵ Ökte, s. 149.

¹³²⁶ "Mükelleflerin 31 İkincikânundan itibaren işleme başlıyan yevmiyeleri 250 kuruştur. Bunun 60 kuruşu kazanç vergisine, 36 kuruşu 600 gram ekmeğe, 59 kuruşu karavanaya kesilmekte ve 95 kuruş vergi borçlarına mahsup edilmektedir." **Tasviri Efkar**, 4 Şubat 1943, s. 2.

¹³²⁷ Bkz. Ökte, s. 161-162.

¹³²⁸ Clark, **a.g.m.**, s. 34. "Mükelleflerin yattığı oda beş numaralı gaz lambasile aydınlatıyor. Ve güriül güriül yanan saç soba ile ısıtılıyor. Her biri yataklarını sobanın yanına çekmişler, yarı uzanır bir vaziyette oturuyorlar. Manifaturacı Hamparsum Erkman çenesi hiç durmuyor. Mahmutpaşada işportacıktan başlıyarak nasıl zengin olduğunu her birimize uzun uzadıya anlatıyor..." "Kampta Gece Hayatı", **Tasviri Efkar**, 4 Şubat 1943, s. 1.

içinde çalışmalarının fotoğrafları görülür.¹³²⁹ Bu ise muhtemelen Hükümetin yönlendirmesiyle, vergisini henüz ödememiş olanlara uyarı mahiyetinde bir propagandaydı.

Tahsilâtın hızlandırılmasında etkili sonuç alındığı görülmektedir. Örneğin nakit sıkıntısı olan mükellefler Emlak Bankası İstanbul şubesi, müdürünün de hususi gayret ve becerisiyle, sağlam teminat karşılığında mükelleflere bol bol ikrazatta bulunmuş ve kısa vadelerle yapılan ve hızlı işleyen bu ikraz mekanizmasıyla banka bir buçuk sene içerisinde sermayesine yakın bir temettü sağlamıştır. Emlak Bankasına nazaran daha düşük ölçekte olmakla beraber Osmanlı Bankası da özellikle “G Grubu” mükelleflere değerli yardımlarda bulunmuştu.¹³³⁰

Diğer taraftan elindeki malın piyasa nezdinde ekonomik değeri bulunmayan Kanaat ve Cihan kitabevi sahipleri Maarif Vekiline yazdıkları mektupla:

“...bankalar nazarında ticarî bir kıymeti haiz bulunmayan ve kıymeti ancak tarafınızdan takdir edilebilecek kitaplarımın sayın alınmasına ve suretle vergimi ödememe müsaade buyurulmasına yüksek makamınızın sonsuz merhametinden rica ve istirham...” ederek, bu yolla vergilerini ödemek istiyorlardı.¹³³¹

Aşkale’ye sevk edilmesi gerekenlerin sayısının çok fazla olması üzerine Hükümet, “*Varlık Vergisi Kanununun 12. maddesine göre tahakkuk ettirilen vergileri zamanında ödemeyenlerin çalışma mecburiyetinin tatbik tarzını tayin ve tesbit etmek üzere*” dair Millî Müdafaa, Dâhiliye, Nafia, Sıhhat ve İctimaî Muavenet vekâletlerinden temsilcilerin katıldığı bir komisyon tarafından hazırlanan bir talimatname çıkardı.¹³³² Talimatnamenin birinci maddesine göre mükellefler aşağıdaki sıraya göre sevke tabi tutulacaktır:¹³³³

1. “*Varlık Vergisi borcuna mukabil hiçbir tediyede bulunmamış olanlar.*”
2. *Vergisini kısmen ödemiş olmakla beraber haczi kabil mallarını kaçırmış olanlar.*

¹³²⁹ “*Borçlarını Temmuz’a kadar ödemeyenler derhal sevkedilecek*”, **Tasviri Efkâr**, 17 Haziran 1943, s. 2.

¹³³⁰ “*Lion, Mallarını Osmanlı Bankasına Terhin Etti*” başlıklı haberde, “...kendisine 400.000 lira tarholunan lüks mağazalardan Lion emtiasını Osmanlı Bankasına terhin ederek aldığı para ile borcunu ödemiştir. **Tasviri Efkâr**, 27 Sonkânun 1943, s. 3.

¹³³¹ **BCA**, Tarih: 06.02.1943, Sayı: -, Dosya: 14630, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 144, 31.13.

¹³³² **BCA**, Tarih, 26.12.1943, Sayı: -, Dosya: 4899, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 54.353.13.

¹³³³ Talimatnamenin tamamı için bkz. **BCA**, Tarih: 07.01.1943, sayı: 2/19288, Dosya: -, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 100.110..14. Ayrıca **Resmi Gazete**, 12 Kanunusâni 1943, s. 4258-4259.

3. *Menkul malını kaçırmadığı ve borcunu ödemek hususunda iyi niyet gösterdiği anlaşılabilir.*

4. *Münhasıran gayri menkulden dolayı mükellef tutulmuş bulunanlar..*

*Mükelleflerin bu şekilde tasnifini ihtiva edecek cetveller, en büyük malmemurluğu tarafından mahallin en büyük mülkiye âmirliğine üç nüsha olarak tevdi olunur.*¹³³⁴

Talimatnamenin ikinci maddesine göre, “*En büyük mülkiye amirliği bu cetvellerde yazılı mükelleflerin kadınlardan maadasını sevk imkânlarını göz önünde tutarak zabıta marifetiyle kısım kısım celp ettirir...*”¹³³⁵

Talimatnameye göre kadınlar için çalışma kampına sevk söz konusu değildi.¹³³⁶ Buna ek olarak İstanbul Defterdarlığında alınan bir kararla ihtiyarlar, hastalar, ecnebler ve grubu ne olursa olsun müstahdemler çalışma kampına sevk edilmeyecekti.¹³³⁷

Çalışma kampları ve yapılacak işlerle ilgili olarak Millî Müdafaa Vekâleti de vekâleti alakadar eden işler hakkında gerekli hazırlıkları yapacak ve söz konusu çalışma talimatnamesi için oluşturulacak komisyona katılacaktır.¹³³⁸

Varlık Vergisi borcundan dolayı Aşkale’ye ilk sevk trenle 32 kişilik bir kabile halinde 27 Ocak 1943 günü gerçekleştirildi. Basında sırada daha 10.000 kişinin olduğuna dair haberler yer alırken bir taraftan da mükelleflerin toplama merkezlerine getirilmelerine devam ediliyordu.¹³³⁹ Bu surette yirmi ila 80 kişilik gruplar halinde sevkler devam etti. Hacizlerin devam ettiği yaz aylarında Aşkale’ye sevk edilenlerin toplam sayısı altı yüzü bulmamıştı. Sevk edilenlerin tamamı gayrimüslimlerdi. “M

¹³³⁴ **BCA**, Tarih: 07.01.1943, Sayı: 2/19288, Dosya: -, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 100.110.14. Ayrıca **Resmi Gazete**, 12 Kânunusani 1943, S. 5302, s. 4258.

¹³³⁵ Aynı yer.

¹³³⁶ Bkz. Koçak, s. 498.

¹³³⁷ Ökte, s. 154. İhtiyarların çalıştırılmamasıyla ilgili olarak İstanbul Defterdarlığının almış olduğu karar kendi inisiyatifleriyle aldıkları bir karar olsa gerektir. Zira İcra Vekilleri Heyetinin 20 Ocak 1943 tarihli toplantısında Maliye Vekâletinin teklifi üzerine elli beş yaşın üzerindekiilerin çalışma mecburiyetinin tatbiki kabul olunmuştur. Bkz. **BCA**, Tarih: 20.01.1943, Sayı: 2/19453, Dosya: -, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer no: 101.10.19.

¹³³⁸ **BCA**, Tarih: 13.11.1942, Sayı: -, Dosya: 12433, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 135.970.8.

¹³³⁹ Jak Kamhi ve Moris Levi’nin aile büyüklerinin Aşkale’ye sevki hatıralarıyla ilgili olarak bkz. <http://www.salom.com.tr/?PID=2&IS=0&Src=varlık%20vergisi&HID=163>.
<http://www.salom.com.tr/?PID=2&IS=0&Src=varlık%20vergisi&HID=150>.

Grubu”ndan yalnızca Feridun Paşa, Mehmet Ali Kızan ve benzeri birkaç kişi kampa alınıp salıverilmişti.¹³⁴⁰

Erzurum’a sevkler devam ederken gazetelerde de gönderilenlerin adlarının bulunduğu listeler yayınlanmaktaydı.¹³⁴¹ Bu listelerin ve basında çıkan konuyla ilgili diğer haberlerin de etkisiyle vergisini ödememek için yurt dışına firarların olduğu da gazete haberlerine yansımaktaydı.¹³⁴² Özellikle Yahudi vergi mükelleflerini konu alan haberlerde firarilerin Suriye hududundan ülkeyi terk etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.¹³⁴³

Aşkale çalışma kampına sevk edilen mükellefler önce İran – Trabzon transit yolunda kar temizleyecekler daha sonra da Erzurum Sivas yolunda taş kıracaklardır.¹³⁴⁴ Bunun dışında arşiv vesikalarından mükelleflerin genel olarak şose ve köprü işlerinde çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır.¹³⁴⁵

Bu arada mükelleflerden 560 kişi Erzurum vilayet merkezindeki iki okula yerleştirilmişleri ve bu durum asayiş ile ilgili problemler doğurmuştur. Okulda kalan 560 kişi çalıştırılmadığından ve içlerinden bazılarının iâşe tedariki maksadıyla dışarı çıktıklarında mahalle aralarına dağılıp kadınlara sarkıntılık ettiklerinden dolayı çadıra nakledilmeleri Valilikçe istenmektedir. Valilik bu maksatla Dâhiliye Vekâletine gönderdiği yazıda 150 adet çadır talep etmektedir. Diğer taraftan ilgili yazıda şehrin asayışı dışında askeri garnizon bulunduğundan dolayı güvenlik endişesi

¹³⁴⁰ Ökte, s. 154. Koçak, s. 500.

¹³⁴¹ “47 Vergi Mükellefinin Malları Dün Haczedildi. 200.000 L.dan Yukarı Borcu Olan Mükelleflerden 18 Kişi Dün Gece Yarı Kadıköyünde Hazırlanan Toplama Yerine Sevkolundu” **Tan**, 22 Son Kânun 1943, s. 1-2. “160 Kişilik Üçüncü Bir Kafile Dün akşam Aşkale’ye Gönderildi”, **Tan**, 21 Şubat 1943, s. 2. “Dün yeniden 26 suiniyet erbabı Demirkapı kampına sevkolundu”, **Tasviri Efkâr**, 23 Şubat 1943, s.1, 3. “Yeni Aşkale yolcuları, Borcunu ödemek istemiyen kötü niyetli varlık vergisi mükelleflerinden 69 kişi daha sevk edildi”, **Tasviri Efkâr**, 3 Nisan 1943, s. 1, 4. “Aşkaleye giden mükelleflerden biri öldü”, **Tasviri Efkâr**, 3 Nisan 1943, s. 1.

¹³⁴² Örneğin bkz. “Gaziantepde 17 Yahudi yakalandı. Bunlar tarhedilen vergiyi ödememek için Suriyeye kaçmak istiyorlardı” **Tasviri Efkâr**, 27 Sonkânun 1943, s. 1, 3. “Bir Yahudi tüccar Varlık vergisini ödememek için kaçarken yakalandı”, **Tasviri Efkâr**, 5 Sonkânun 1943, s. 1.

¹³⁴³ “Son iki gün zarfında Ankaradaki mükelleflerden sekiz Musevî İskenderuna giderek oradan hududu geçmek teşebbüsünde bulunmuşlarsa da tevkif edilerek şehrimize gönderilmişlerdir. Bu Musevîler, pasaport kanununa muhalif hareketten dolayı Müddeiumumiliğe verileceklerdir. Hududt vilayetlerimizde zabita her zamanki gibi işinin başında bulunmakta ve bu kabil kaçma teşebbüslerine imkân vermeyecek tedbirleri almış bulunmaktadır.” **Tasviri Efkâr**, 22 Sonkânun 1943, s. 3.

¹³⁴⁴ Koçak, s. 500.

¹³⁴⁵ **BCA**, Tarih: 09.08.1943, Sayı: 2/20406, Dosya: 122-332, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 102.58..12.

de dile getirilmektedir ki bu durum döneme ait azınlıklara potansiyel casus gözüyle bakıldığına dair bir göstergedir.¹³⁴⁶

Yabancılar ve yabancı kuruluşlar diplomatik temsilcilerin yardım ve destekleriyle kendilerine tahakkuk eden verginin miktarında indirim yapılmasını ya da tamamen kaldırılmasını temin ettiler. Verginin uygulamada olduğu dönemde Almanya, Bulgaristan ve Yunanistan da içinde olmak üzere çok sayıda batılı ülke Türk hükümetine protesto notası vermiştir.¹³⁴⁷ Uzun pazarlıklardan sonra yabancıların ki bunların arasında İngiliz, Alman, Fransız ve ABD pasaportlu gayrimüslimler de bulunmaktadır, tahakkuk eden vergilerinde büyük indirimler olmuş, hatta ABD vatandaşlarının vergi borçları hiç ödenmemiştir.¹³⁴⁸

İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası tarafından yayınlanan aylık İngilizce dergide çıkan Yıllık rapor başlıklı yazıda Varlık Vergisi'ne değiniliyor ve:

“Her hangi bir fevkalâde vaziyeti karşılamak üzere munzam bir vergi ihdasına hiç kimse itiraz edemez, fakat mükelleflere vergi tahmil edilirken hiçbir sabit vahidi kıyasî gözetilmemiştir.

Bu kanun, mükelleflere temyiz hakkı vermemekte ve icapları ifa edilmediği takdirde de mükelleflerin şiddetle cezalandırılmalarını, hatta mecburî ameleliğe alınmalarını istilzam eylemektedir.

Sermaye üzerine konulmuş çok ağır bir vergiden başka bir şey olmayan bu verginin yalnız münferid tâcirlerin değil, aynı zamanda bütün piyasanın istikrarını haleldar ettiğini tebarüz ettirmek lüzumunu hissetmekteyiz.

Bu vaziyet karşısında Birleşik Krallıktaki ihracatçıların; yeni teklifleri nazarı itibare alırken en geniş mânâsında ihtiyatlı bir hareket serbestisini muhafaza etmeleri iktiza etmektedir.”¹³⁴⁹

Diğer taraftan savaşın sonucunun belli olmaya başladığı bir dönemde Almanların 4.241.000TL olan vergi borçları 3.241.000 TL'ye indirildiği halde İngilizlerin 6.447.000 TL tutarındaki vergileri 2.828.000TL'ye düşürülmüştür.¹³⁵⁰

¹³⁴⁶ **BCA**, Tarih: 02.07.1943, Sayı: -, Dosya: 87117, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 89.590.12.

¹³⁴⁷ Bkz. Edward Weisband, **İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye**, İstanbul, 2002, Örgün yay., s. 221-222.

¹³⁴⁸ Tablo ve miktarları gösteren cetvel için bkz. Ökte, s. 125.

¹³⁴⁹ **BCA**, Tarih, 17.03.1943, Sayı: -, Dosya: 85289, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 85.560.19.

¹³⁵⁰ “Varlık Vergisi Kanunu'nun kabul edildiği dönem ilk Alman yenilgilerinin de ardarda geldiği dönemdir.” Koçak, s. 514.

Öte yandan vergi miktarı ve mükellef adedi ne olursa olsun Amerikalılar hiç vergi ödememişlerdir.¹³⁵¹

Türkiye'nin Varlık Vergisi Kanunu vasıtasıyla azınlıklara karşı uyguladığı politika ABD ve İngiltere tarafından şiddetle kınanacak ve kanun müttefik zaferi ile konferansları öncesinde kaldırılacaktır.¹³⁵²

Verginin kaldırılmasından yaklaşık üç ay önce 3 Aralık 1943 tarihinde Başvekil tarafından Dâhiliye, Maliye ve Nafia Vekâletlerine gönderilen bir yazı ile “*Varlık vergisi borçlarını kanunun tayin ettiği müddet içinde ödemediklerinden dolayı çalışma mükellefiyetine tabi tutulmuş olan vatandaşların, aile ve iş muhitlerinde çalışarak bakiye borçlarını ödeyebilmek imkânlarını bulabilmeleri için aileleri nezdinde iadeleri tensip olunmuştur.*”¹³⁵³

Varlık Vergisi Kanunu, 15 Mart 1944 tarihinde kabul edilen “*Varlık Vergisi Bakayasının Terkinine Dair Kanun*” ile kaldırılmıştır.¹³⁵⁴ Kanun ile tarh edilmiş olan vergilerin henüz tahsil edilmemiş olan bakiyelerinin terkin edilmiştir.¹³⁵⁵

Bu durumda borcunu ödemeyen mükellefler karlı çıkmış ve eğer Aşkale çalışma kampına da gitmedilerse hiçbir müeyyideye maruz kalmamışlardır. Devlet yaptığı uygulamayla vergilerini ödeyenleri cezalandıracak, hatta eksik ödemelerde çalışma kampına sevk edecek buna karşın bir şekilde gayrimenkulleri el değiştiren ya da varlığını altın olarak tutup beyan etmeyenlere karşı etkili bir müeyyideye gitmeyecektir. Netice itibarıyla ödeyen ödediğiyle kalacaktır.

“*Varlık Vergisi Bakayasının Terkinine Dair Kanun*” ile Varlık Vergisi yasal olarak tarihe karışırken tıpkı kabul edildiği tarihlerde olduğu gibi, basının ilgisiyle uğurlanacaktır.¹³⁵⁶

Vergi ihdas edilirken alkışlayanlardan birisi olan A. Emin Yalman, kaldırıldıktan sonra verginin ne denli keyfi olduğu, eşitliği bozduğu, gayrimüslim

¹³⁵¹ Ökte, s. 125-126.

¹³⁵² Koçak, s. 515.

¹³⁵³ **BCA**, Tarih: 06.12.1943, sayı: -, Dosya: 12461, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 135.971.24.

¹³⁵⁴ Varlık Vergisi Bakayasının Terkinine Dair Kanun metni için bkz. **Ek V.** ve **Düstur**, Üçüncü Tertip, c. 25, Başbakanlık yay., Ankara, 1970, s. 132. **Resmi Gazete**, 17 Mart 1944, S. 5657.

¹³⁵⁵ “*Varlık Vergisi bakiyesinin affı hakkında lâyiha dün kabul edildi*”, **Ulus**, 16 Mart 1944, s. 1. Varlık Vergisi Bakayasının Terkinine Dair Kanun metni için bkz. **Ek V.**

¹³⁵⁶ Varlık Vergisi Bakayasının Terkinine Dair Kanun metni için bkz. **Ek V.**

azınlıklara karşı uygulandığı, yabancılara karşı özel işlem yapıldığı ve şikâyet / itiraz mekanizmasının olmadığı hususlarında eleştirilerini sıralayacaktır.¹³⁵⁷

Bu arada Varlık Vergisini eleştirenlere karşı devletin en üst noktasındaki İsmet İnönü'nün düşüncelerini belirtmekte fayda var. İsmet Paşa, yapılan eleştirilere karşılık olarak:

*“Bu vergiyi getirmekle işadamlarına, ticaret erbabına ve azınlık mensuplarına zulüm yaptığımız söyleniyormuş. ‘Hangi zulümden bahsediyorsunuz,’ dedim. ‘Köylü, kasabalı gençlerimiz, birçok yetişmiş vatandaşımız, yıllardır kar kış demeden dağda bayırda sınırları bekliyorlar, dünyanın sıkıntısını çekiyorlar, hiç sesleri çıkmıyor. Şimdi onlara destek olmak üzere, şehirlerimizde rahat evlerinde oturarak, her zamanki işlerini yaparak bol para kazanmış olanlardan biraz fedakârlık bekliyoruz. Bu mu zulüm? Onlardan istediğimiz katkı sınırları bekleyenlerin zahmetleri, sıkıntıları yanında pek küçük kalır.”*¹³⁵⁸

Verginin uygulandığı yıllarda Maliye teşkilatında görev yapan ve bizzat uygulamanın içinde olan Cahit Kayra'da vergilendirmede azınlıklara haksızlık yapıldığı eleştirisine katılmamakta ve bunun nesnel nedenlere dayandığını, o dönem itibarıyla sermayenin azınlıklarda olduğunu ifade etmektedir.¹³⁵⁹

B. c. d. Değerlendirme

Varlık Vergisi ile ilgili en büyük eleştiri konusu servet ve kazançlar için net bir ölçü koymayıp bunu komisyonların takdirine bırakmasıdır.¹³⁶⁰ Dolayısıyla tahakkuk eden vergi bütünüyle komisyonların takdir ve kanaatine bağlıdır. Komisyonlar ise parti temsilcilerinin de iştirakiyle oluşuyor ve vergi miktarı kişisel

¹³⁵⁷ Koçak, s. 519. Ahmet Emin Yalman'ın yürürlükte olduğu günlerde vergiye şöyle alkış tutuyordu: “Varlık Vergisi, çok yerinde ve tamâmıyla bir inkılâp adımıdır... İktisadî bakımdan mukadderâta hâkim kalmamıza imkân bırakmayanlar vardı.... Eskiden beri bu yurttan gizli bir imtiyaz ve inhisar ananeleri kuarn, vergilerden kaçan, vazifelerden kaçan, yalnız istifâdeleri olduğu zaman Türk vatandaşı olduğunu hatırlayan bâzı muhitlerden,... yalnız nimet için vatandaş, külfet için yabancı ve düşman olan unsurlardan bir memlekete hayır gelmez... Anlamadılar ve öğrenmediler. Kapitülasyon devrinin yarattığı levanten muhiti, bütün kötülükleri ile, olduğu gibi devam ettirmek istediler.” Bkz. Koçak, s. 503.

¹³⁵⁸ Bkz. Erdal İnönü, s. 144.

¹³⁵⁹ Bkz. Kayra, s. 108-109.

¹³⁶⁰ Bkz. Erdal İnönü, s. 145.

görüşlere göre belirleniyordu.¹³⁶¹ Dönemin iktidar partisinin en üst mevkilerinde görev almış kişilerin de ifadeleriyle; “*Kanunun esasen makul olmıyan hükümleri ise tatbikatta büsbütün gadri ve adaletsizliği intaç eden tecelliler göstermiştir.*”¹³⁶²

Verginin uygulamasında gayrimüslimler (G Grubu), Müslüman Türklere (M Grubu) göre daha ağır oranda vergilendirilmişlerdir. (D Grubu) yani dönmeler, (G Grubu) ile (M Grubu) arasında (M Grubu)na yakın oranlarda vergilendirilmiştir. Tahakkukun % 60-65’inin ve toplam tahsilâtın % 55’inin gayrimüslimlere ait olması, gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki oranlarıyla kıyaslandığında büyük bir uçurum olarak ortaya çıkmaktadır.¹³⁶³

Bir diğer husus yabancı pasaport taşıyan azınlıkların durumudur ki bu ayrı bir çalışma gerektirecek bir konudur. Bu insanlar vergilendirmede emsallerine kıyasla daha düşük oranlarda vergilendirildikleri gibi tahsilâtta da vatandaşlığını taşıdıkları ülke diplomatlarının himayesi altında çok daha düşük miktarlarda vergi ödemişlerdir.¹³⁶⁴ Faik Ökte, ecnebler bahsinde uğradığımız problemlerden birisi de bizden sandığımız Rum, ermeni ve Yahudi’nin yabancı ülke tabiiyetinde olmasıydı demektedir ve:

“...*Babadan, dededen yerli olan bu şahıslar, muhtelif devirlerde, ecnebi bir devletin tabiiyetini iktisap etmiş bulunuyorlardı. Nüfus kayıtlarımızın perişanlığı, konsolosluk kayıtlarının intizamı, bize bu şahısların tâbiyetleri üzerinde muarazaya girmek cesaretini vermiyordu. Tatbikatta yalnız B H. Kori isminde bir Yahudinin İspanyol sefaretine karşı Türk olduğunu, telsikının tanınmayacağı iddia ve ispat edilebilmiştir.*”¹³⁶⁵

¹³⁶¹ Faik Ökte’nin anlattıklarına göre vergilendirmede “*Ankara’nın husumetini celbeden bedbahtlar*” da vardı ve bunlar İstanbul’da faaliyet göstermelerine rağmen, özel olarak Bakanlık ya da Ankara Defterdarlığı tarafından izleniyordu. Bkz. Ökte, s. 253.

¹³⁶² Uran, s. 386.

¹³⁶³ Koçak, s. 510.

¹³⁶⁴ Örneğin ilgili devletin sefreti vatandaşı olan kişilerin adlarını, adreslerini, servet ve vergilerini cetveller halinde tespit ederek bir nota halinde Türk Hariciyesine vermekteydiler. Bkz. Ökte, s. 121-126. Ayrıca bkz. Nadi, s. 237. Yabancı ülke konsoloslarının müdahaleleri karşısında Başvekil Şükrü Saraçoğlu her ne kadar “— *Arkadaş, ben Osmanlı devletinin sadrazamı değilim. Bana böyle bir teklifte bulunamazlar...*» diye karşılık vermişti ama, yabancıların vergi cetvelleri üzerinde süratle ve önemli indirimlere gitmek zorundan da kurtulunamadı...” Aydemir, s. 234.

¹³⁶⁵ Ökte, s. 81-82.

Burada Varlık Vergisi Kanunu'nun çıkarılması ve uygulanmasındaki eleştiri getirilen hususları bir kenara bırakmadan farklı bir pencereden bakmaya çalışıyoruz. Yoksa elimizden geldiği kadarıyla vergiyle ilgili çarpıklıkları da vermeye çalıştık.

Varlık Vergisiyle ilgili bir diğer önemli husus, idarenin tasarrufuna karşı idari yoldan itiraz olmadığı gibi yargı denetiminin de olmamasıdır.¹³⁶⁶ Dolayısıyla siyasal, ekonomik ya da kişisel nedenlerden dolayı meydana gelmesi muhtemel bir adaletsizliğin önüne geçme olanağı tanınmamıştır. Nitekim verginin uygulaması safhasında bu tür usulsüzlükler görülmüş bir takım mükellefler çalışma kampına giderlerken diğer bir kısmı da, yukarıda geçtiği üzere, ya vergisini hiç ödemiş ya da sağladığı iltimasla vergi miktarını düşürmüştür.

Bir diğer mesele verginin tahsili için tanınan sürenin azlığıdır.¹³⁶⁷ “*Bu çapta bir verginin on beş günde, bir ayda tahsili imkânsızdı.*”¹³⁶⁸ Şüphesiz bu durum yasa koyucu tarafından düşünülmemiş değildir. Bu durumda da ister istemez “*özel gerekçe*” akla gelmektedir.

Vergi ile ilgili dikkat çekici bir diğer husus ise, esasen sermaye vergisi niteliğindeki verginin seyyarlara ve hizmet erbabına da tahakkuk ettirilmesi idi. Seyyarlara ve hizmet erbabına tahakkuk özde sermaye vergisi olan Varlık Vergisinin nitelik ve amacıyla çelişiyordu.¹³⁶⁹

Tasarıyı hazırlayanların Varlık Vergisi'nden bekledikleri gelir 330.000.000 TL İstanbul'dan, 27.000.000 TL İzmir'den, 14.000.000 TL Ankara'dan ve 8.000.000 TL Adana'dan olmak üzere toplam 380.000.000 TL idi.¹³⁷⁰

¹³⁶⁶ Faik Ökte, “...İtirazsız vergi dünyanın neresinde görülmüştür?” diyerek Kanunu ve uygulamasını eleştirmektedir. Ökte, s. 208.

¹³⁶⁷ Varlık Vergisi Kanunu'nun 12. maddesiyle: “Mükellefler vergilerini, talik tarihinden itibaren on beş gün içinde malsandığına yatırmağa mecburdurlar. On beş günlük müddetin geçmesini beklemeden mahallin en büyük mal memuru, lüzum gördüğü mükelleflerin menkul ve gayrimenkul mallarıyla alacak, hak ve menfaatlerinin ihtiyaten haczine karar verebilir. On beş günlük müddet içinde yatırılmıyan vergilerin Tahsili Emval Kanuna tevfikan tahsiline tevessül edilmekle beraber vergi miktarına müddetin dolmasından itibaren birinci hafta içinde yüzde bir ve ikinci hafta için yüzde iki zammolunur. Talik tarihinden itibaren bir ay zarfında borçlarını ödemiyan mükellefler borçlarını tamamen ödeyinceye kadar memleketin herhangi bir yerinde bedenî kabiliyetlerine göre askerî mahiyeti haiz olmiyan umumî hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılırlar...” **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964, s. 9.

¹³⁶⁸ Ökte, s. 208.

¹³⁶⁹ Bkz. **a.g.e.**, s. 104.

¹³⁷⁰ Uran, Hükümetin beklediği vergi tahsilatını 400.000.000 Lira olarak vermektedir. Bkz. Uran, s. 386.

Varlık Vergisinin mükellef, tahakkuk eden vergi ve tahsilât rakamları:¹³⁷¹

Mükellef adedi	114.368
Vergi	465.384.820
Tahsilât	314.920.940

Varlık Vergisi ile savaş şartlarından kaynaklanan fazla kazanç mükelleflerden alınacak, bu yolla halkın şikâyetleri dindirilecek ve savaş zenginleriyle halk arasındaki uçurum kapatılmış olacaktı. Ancak uygulama ağırlıklı olarak yabancı sermayenin mümessilliğini yapan gayrimüslimlere yönelik oldu. Bu noktadan uygulamanın istenilen sonuçları doğurmadığı yönünde görüşler döneme dair hatıratlar ve tetkik eserlerde yer almaktadır.¹³⁷²

Aksi yönde görüşler de vardır ve Varlık Vergisi kısa vadede ülke ekonomisine önemli katkı sağlamıştır. Dolaşımdaki paranın % 43'üne denk gelen kısmı vergilendirilerek enflasyon frenlenmiştir. Piyasadan kısa sürede çok büyük miktarda sermaye ve nakit para çekilmesi 1944 yılı toptan eşya fiyatlarının düşmesine ve Ankara, İstanbul'un geçinme endekslerinin 1943'e göre daha istikrarlı bir duruma gelmesine katkıda bulunmuştur. Ancak bunlar bir bütün olarak olumlu ve olumsuz, kısa ve uzun vadeli olarak değerlendirilmelidir. Çok sayıda insan işinden koparıldı ve bunlardan azımsanmayacak bir kısmı yasal işlerden karaborsa faaliyetlere itildiler.¹³⁷³

Verginin sonraki döneme ait bir yansıması da azınlıkların güveninin sarsılmasından dolayı kendilerini kısmen de olsa yatırımlardan çektiğidir.¹³⁷⁴ Buna

¹³⁷¹ Ökte, s. 197.

¹³⁷² “Bunlar yurttan yabancı sermayenin aracılığını yaparak servet kazanan kimselerdi. Komprador sermayeyi temsil ediyorlardı. Fazla semirmiş, fazla yağlanmışlardı. Bunları “hacamat” etmek gerekti. Varlık Vergisi Kanunu gerçekten uygulanabilseydi. Belki ortadaki adaletsizliği bir dereceye kadar azaltmış olacaktı. Fakat bu kanunla güdülen gerçek amaç, bir yandan bütçe açığını kapayacak bir gelir sağlamak, bir yandan da yabancı sermayeye aracılık eden ve Türk asıllı olmayan ticaret burjuvazisini ortadan kaldırmaktı. Ama bu tek yanlı tedbir de umdukları sonucu vermedi. Kompradorların fazla kanları alınmış, fakat bu onları yıkmak şöyle dursun, daha çok canlandırmıştı. Sermayenin el değiştirmesine yardım etmişti, fakat halkın derdine çare olamamıştı.” Sertel, s. 234. Diğer taraftan Doğan Avcıoğlu da Varlık Vergisi ile özellikle dış ticaretteki azınlık egemenliğinin kırılmadığı ve “Türk ellere geçmesi”nin gerçekleşmediğinden yakınır. Bkz. Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.477.

¹³⁷³ Clark, **a.g.m.**, s. 36.

¹³⁷⁴ “...İstanbullu tüccar ve sanayicilerin mülklerini devralan Müslüman işadamlarına sunduğu kazanç imkânlarına rağmen, savaş sonrasında iş hayatındaki güveni ciddi biçimde zedeledi...” Keyder, s. 159.

ek olarak yapılan yatırımlarda güçlü Müslüman bir ortak bulmak da tercih edilir olmuştur. Gayrimüslim yatırımcıyı böyle hareket etmeye yönlendiren varlık vergisi benzeri bir uygulamada böyle bir müessesenin kendisi aleyhine vergilendirilmesinin zor olacağı düşüncesi olmalıdır. Yani bulunan ortak, vergi benzeri bir uygulamaya karşı paratoner görevi ifa edecektir.¹³⁷⁵

Varlık Vergisi Kanunu ve uygulaması, II. Meşrutiyet döneminden devralınan iktisadî miras ile İttihat ve Terakki'nin geliştirdiği politikaların bir devamı niteliğindedir. Bu açıdan bakıldığında geleneğin devamı ve sürekliliğin ifadesidir.

II. Meşrutiyet ve sonrasında ekonominin ecnebilerin ve gayrimüslimlerin elinde olduğu gerçeği, İttihat ve Terakki hükümetlerince değiştirilmeye çalışılarak Türk – Müslüman unsurlar hâkim konuma getirilmeye çalışılmıştır. Bu yöndeki politikalar bazen hızlı ve keskin bazen de tedrici olarak süreklilik arz ederek Cumhuriyet'e intikal etmiş ve siyasi istiklalin kazanılmasını müteakip bu yönde çalışmalar da yoğunlaşmıştır. “*Yani bu durum, devletin iktisadî politikada izlediği bir yöndür ve Cumhuriyet yıllarında aynı yön ve gelenek sürdürülmüştür.*”¹³⁷⁶

Yabancı araştırmacılar da bu noktaya değinerek: “...Saraçoğlu hükümetinin amacının, sadece enflasyonu aşağı çekmek ve aşırı kârları önlemek değil, aynı zamanda Varlık Vergisi aracılığıyla, Osmanlı son döneminden beri süregelen ticarî eşitsizlikleri de ortadan kaldırmak olduğu açıktır.” hükmüne varmaktadırlar.¹³⁷⁷

Varlık Vergisi Kanunu ile azınlıklardan Türk-Müslüman girişimcilere sermaye transferi amaçlanmış ve ekonomideki azınlık hâkimiyetinin kırılmasını hedeflediğini yukarıda belirtmiştik. Kanunun uygulanması bunu kısmen sağlamıştır. Özellikle İstanbul'da çok sayıda gayrimenkul avantajlı fiyatlarla el değiştirmiştir.¹³⁷⁸ Örneğin Toronto ailesi ellerindeki fabrika hisselerini gerçek değerinin 1/10'una Bezmen ailesine satmak zorunda kalacaktır.¹³⁷⁹

¹³⁷⁵ Bkz. Clark, **a.g.m.**, s. 43.

¹³⁷⁶ Koçak, s. 514.

¹³⁷⁷ Clark, **a.g.m.**, s. 33.

¹³⁷⁸ Kamhi ailesinin Varlık Vergisi kapsamında gayrimenkullerini ellerinden çıkarmalarıyla ilgili olarak bkz. <http://www.salom.com.tr/?PID=2&IS=0&Src=varlık%20vergesi&HID=163>, 01.01.2006.

¹³⁷⁹ “Toronto-Bezmen Davası” olarak tarihe geçen ve 12 yıl süren dava bu fabrika hisselerinin satışından dolayı açılan davadır. Bkz. Rıdvan Akar, **Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, İstanbul, 2000, Belge yay., s. 200.

Varlık Vergisi borcundan dolayı satılan gayrimenkuller:

Cinsi	Adet	Vergi kıymeti tutarı
Ev	330	701.356
Dükkân	197	246.949
Apartman	80	999.923
Arsa	190	190.051
Depo	42	251.030
Han	7	131.528
Fırın	5	42.050
Tarla	12	19.131
Hamam	2	3.300
Köşk	1	4.992
Han odası	4	1.992
İmalâthane - fabrika	8	80.567
Mağaza	5	23.100
Deniz motoru	2	4.844
Yekûn	885	2.700.843

Varlık Vergisi uygulaması özellikle İstanbul'da azınlıkların ekonomideki etkinliğini büyük ölçüde sona erdirmiştir. Ayakta kalabilen firmalar ise eski güçlerine kavuşamamışlardır.¹³⁸⁰ Gayrimüslimlerin günümüzdeki büyük firmaları ise daha çok 1950 sonrası piyasaya giren gençlerin kurdukları firmalardır. Üzeyir Garih ve İshak Alaton'a ait Alarko firması buna örnek olarak gösterilebilir. Aktar, savaş yıllarında taşra şehirlerinde buğday ticaretiyle serpiyen Müslüman Türk girişimcisinin Varlık Vergisi sonrası İstanbul'a gelip azınlıkların yerini doldurduğu iddiasının ise daha ziyade vergi ve uygulamasını "*olumlamaya yönelik bir çaba*" olduğu görüşündedir.¹³⁸¹

¹³⁸⁰ Aksi yönde, özellikle dış ticaret açısından değişen bir şey olmadığı yönünde değerlendirmeler için bkz. Avcioğlu, **a.g.e.**, s.477.

¹³⁸¹ Bkz. Aktar, s. 209-210.

Varlık Vergisini Ödemek İçin Gayrimenkul Satanlar:¹³⁸²

	Satılan Gayrimenkullerin Toplam Değeri	Toplam Satışlara Oranı	Satılan Gayrimenkul Sayısı	Gayrimenkul Ortalama Değeri
Yahudiler	4.404.820	% 39	151	29.170
Ermeniler	3.275.747	% 29	211	15.523
Rumlar	1.370.440	% 12	124	11.051
Azınlık Şirketleri	1.110.375	% 10	4	-
Yabancılar	605.700	% 5	27	22.433
G ve M Ortaklıkları	189.500	% 2	2	94.750
Diğer Azınlıklar Bulgar, Rus vs.	37.700	% 0.3	7	5.385
Müslümanlar	92.642	% 0.8	10	9.264
Ortakları Müslüman Olan Şirketler	1.025	% 0.1	1	1.025
Toplam	11.077.949	% 100	543	20.401

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere vergi ödemelerinde öncelikli olarak gayrimenkul satışına gidildiği anlaşılmaktadır. Altın fiyatlarında ciddi bir düşüş yaşanmaması buna karşı gayrimenkul satışlarının artışı Şevket Süreyya tarafından “...*Hakikaten de altın fiyatlarında pek de olağaniüstü bir düşme olmadı. Çünkü mükellefler vergiyi ruhan kabul etmemişler ve mümkün olduğu kadar direterek, daha ziyade gayrimenkul satışlarına gitmişlerdi...*” şeklinde yorumlanacaktır.¹³⁸³

¹³⁸² Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri Bkz. Aktar, s. 203.

¹³⁸³ Aydemir, s. 234.

Satılan Gayrimenkulleri Alan Gruplar¹³⁸⁴

	Satın Alınan Gayrimenkullerin Toplam değeri	Toplam Alımlara Oranı	Satın Alınan Gayrimenkul Sayısı	Gayrimenkul Ortalama Değeri
Müslüman Türkler	7.434.593	% 67.1	450	16.521
Müslüman Türklerin Şirketleri	65.500	% 0.6	2	32.750
Ara Toplam		% 67.7		
KİT'ler Millî Bankalar ve Millî Sigorta Şirketleri	1.693.584	% 15.3	23	73.634
İstanbul Belediyesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü	1.624.530	% 14.7	11	147.684
Ara Toplam		% 30		
Ermeniler	109.867	% 1	24	4.577
Rumlar	82.900	% 0.7	20	4.145
Yahudiler ve Diğer Gayrimüslimler	66.975	% 0.6	13	5.151
Toplam	11.077.949	% 100	543	20.401

Ayhan Aktar, Varlık Vergisi uygulamasını Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan Türkleştirme politikaları sürecinde bir "kırılma noktası" olarak nitelirmektedir. Aktar, kırılmanın duygusal çerçevesine işaret ederek o güne kadar uygulanan politikaların değişeceği beklentisi olmasına rağmen Varlık Vergisiyle bu beklentinin kırıldığını, dolayısıyla da Tekinalp'in bayraktarlığını yaptığı azınlıkların bilinçli olarak "Türkleşmeye çalışması" programının geçerliliğini kaybettiği hükmüne varmaktadır. Bu ise durumuna razı olanların Türkiye'de yaşamaya devam etmesi sonucunu doğururken sıkıntı duyan gayrimüslimlerin ise Avrupa, İsrail ve ABD'ye göçünü netice vermiştir.¹³⁸⁵ 1947 yılında İsrail devleti kurulduğunda 33.000 Musevi buraya göç edecektir.¹³⁸⁶

¹³⁸⁴ Kaynak: Beyoğlu-Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu Sicil Müdürlükleri Arşivleri Bkz. Aktar, s. 204.

¹³⁸⁵ Aktar, s. 207.

¹³⁸⁶ Kazgan, s. 58.

YEDİNCİ BÖLÜM

ÇOK PARTİLİ DEMOKRASİ DÖNEMİNDE AZINLIKLAR

A. Çok Partili Hayatta Azınlıklar

1950 Seçimleri İstanbul azınlıklarının toplu olarak DP yi desteklemelerine sahne oldu. Bunda henüz altı yıl önce yaşanmış Varlık Vergisi hatıralarının taze olması kadar DP'nin azınlıklara daha sıcak yaklaşımının da etkisi vardır.

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ve serbest piyasa ekonomisinin uygulanmaya başlaması ekonomide bir rahatlama ve ticaret yapan azınlıklar için de yüksek kazançlı bir dönem sunuyordu. Bu liberalleşme çok sayıda azınlık mensubu tüccarı servete boğdu. Öyle ki İstanbul Yahudileri İsrail Devletinin kurulmasıyla bu ülkeye göç etmiş olan yakınlarına DP yönetimini ve kolay para kazanılan bu dönemi övdüler. Bu yolla göç edenlerden bir bölümünün geri dönmesine de neden oldular.¹³⁸⁷ Öte yandan özellikle DP iktidarına kadar göç edip etmeme konusunda tereddütte olan İstanbul Yahudileri, bu düşüncüyü kesin bir şekilde zihinlerinden sildiler.¹³⁸⁸ Şalom'un 31 Ağustos 1950 tarihli sayısında “*vatandaşlara pek kalp huzuru ve emniyet bahşetmeyen*” CHP Hükümeti zamanında göç eden Yahudilerin DP rejimi altında geri dönmelerinin doğal olduğu yorumu yapıldı.¹³⁸⁹

DP'nin 1950 yılında iktidara gelmesi Fener Rum Patrikhanesi için de bir dönüm noktasıdır. 6–7 Eylül Olayları göz ardı edildiğinde dönem, Patrikhane ile Hükümet arasında bahar havasının yaşanıldığı ve bunun Patrik Athenagoras ile

¹³⁸⁷ İsrail'e göç ve geri dönenler ile ilgili olarak bkz. Öymen, s. 173.

¹³⁸⁸ Bkz. Rifat N. Bali, **Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)**, İletişim yay., İstanbul, 2003, s. 319, 372.

¹³⁸⁹ Zi Nik, “*Türk musevilerinin İsrail'e hicreti*”, **Şalom**, 31 Ağustos 1950'den aktaran Bali, **Aliya...**, s. 319.

Başbakan Adnan Menderes'in şahsi dostluğuna kadar uzandığı görülür.¹³⁹⁰ Bu dönemde hemen her bayram karşılıklı tebrik telgrafları ve dostane temennilere rastlanılmaktadır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde döneme ait çok fazla sayıda teşekkür, kutlama mesajları, görüşme talebi, davet, dilek ve övgü mektup ile telgrafları mevcuttur ki önceki dönem itibarıyla aynı şeyi söylemek zordur.¹³⁹¹

Ermeni Cemaati ise 1950 yılında boşalan patriklik için seçim yapılması talebiyle Hükümete başvurmuş ve "...bir defaya mahsus olmak ve âtiye ait hiçbir hukukî hüküm ifade etmemek kayıt ve şartıyla..." 19.09.1950 günü Bakanlar Kurulu kararnamesiyle izin almıştır. Umumi ve gizli oy ile Türk Ermenileri tarafından seçilen Umumi Meclis azalarının katıldığı seçimler sonunda Arjantin Ermeni Gregoryan Cemaati Ruhani Reisi Karekin Serpiskopos Haçaduryan, patrik seçilmiş ve kendisi yabancı uyruklu olmasına rağmen hükümet tarafından patrikliğe atanmıştır.¹³⁹²

Cumhuriyet döneminde ilk defa olarak Ortodoks din adamlarının dinî elbiseleriyle "*Fota*" yani İsa'nın vaftizini simgeleyen suya haç atma törenine 6 Ocak 1952'de katıldıkları görülür. Başbakan Adnan Menderes, 6 Haziran 1952'de beraberinde Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü olduğu halde Patrikhane'ye bir ziyaret gerçekleştirir.¹³⁹³ "*Menderes Patrikhane'yi ziyaret eden ilk ve son Türkiye*

¹³⁹⁰ Kıbrıs meselesinin gündeme iyice yerleştiği 1954 yılı sonlarına kadar Rumlar için "*rahat bir dönem*"dir. Bkz. Yahya Koçoğlu; **Azınlık Gençleri Anlatıyor**, İstanbul, 2001, Metis yay., s. 228.

¹³⁹¹ Fener Rum Patriğinin Bayram tebriki için bkz. **BCA**, Tarih: 23.05.1950, Sayı: -, Dosya: A4, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 5.24.10. Ermeni Patriği Karakin'in Başbakan Adnan Menderes'e iyi dilek ve teşekkür telgrafi için bkz. **BCA**, Tarih: 07.05.1951, Sayı: -, Dosya: A7, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 18.101.4., Fener Rum Patriği Athenagoras'ın Başbakan Adnan Menderes'e iyi dileklerde bulunan yazısı için bkz. **BCA**, Tarih: 29.01.1051, sayı: -, Dosya: T1, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 133.869..1. Hahambaşı'nın çok uzun yıllar sonra seçilmesiyle ilgili olarak Musevilerin ruhani liderlerini huzur içinde seçtiklerinden dolayı Başbakana gönderdikleri teşekkür yazısı için bkz. **BCA**, Tarih: 25.01.1053, Sayı: -, Dosya: T, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 133.866..5. Ermeni Patriği Karekin'in Başbakan Menderes'e gönderdiği övgü dolu mektup için bkz. **BCA**, Tarih: 16.03.1953, Sayı: -, Dosya: A40, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 35.213.8.

¹³⁹² Çark, s. 288-289.

¹³⁹³ Azınlık cemaatlerinin ruhani otoriteleriyle olan bu yoğun ilişki bazı yazarlarca eleştiri konusu da olmuştur. Yabancı bir araştırmacının ifadesiyle: "...Bazı Türk yazarlar gayri-Müslim Türk vatandaşlarının Müslüman çoğunluktan daha fazla dini özgürlüğe sahip olmasından da yakınmaktaydı. Diğer taraftan Başbakan, ortodoks Rum patriği ve Yahudi başhamamı ile fotoğraf çektiği fakat Diyanet işleri Başkanı Eyyüp Sabri Hayırlıoğlu ile çekmediği için sert bir şekilde eleştiriliyordu..." Howard A Reed "*Laik Türkiye de İslam ın Yükselişi*", **Türkiye de İslam ve Laiklik**, İnsan yay., İstanbul, 1995, s. 158.

Cumhuriyeti Başbakanı olacaktır.”¹³⁹⁴ Bu dönemde Athenagoras’ın talebiyle bir çok Ortodoks din adamına Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı verilir.¹³⁹⁵

DP iktidarı zamanında Cumhurbaşkanı Celal Bayar, iki defa Gökçeada’yı ziyaret etmiş, buradaki Rumların sorunlarıyla bizzat ilgilenmiştir. Bayar’ın Rumlara karşı aşırı ilgisi ve ilk ziyaretinde metropolitin elini öpüp “*bir derdiniz olduğunda bana geleceksiniz*” demesi, ikinci ziyaretinde ise sadece kaymakamla görüşüp “*yavurcuklarıma ilişmeyeceksiniz*” demesi buna karşın az sayıdaki Türk nüfus ile ilgilenmemesi adadaki Türklerin tepkisini çekmiştir. Gökçeada’da Türk ve Rum öğrenciler 1952 yılına kadar aynı okulda okurken 1952 yılında Rumlar kendilerine ait yaptıkları yeni okula taşınmışlardır.¹³⁹⁶ DP’nin bu yaklaşımı karşılığını bulmuş ve ülke genelinde olduğu gibi Gökçeada’da da çok azı istisna Rumların siyasi tercihleri bu partiye olmuştur.¹³⁹⁷

Söz konusu bu durum Ermeni ve Musevi cemaatleri için de söz konusudur.¹³⁹⁸ Rıfat N. Bali, 1950 yılında DP’nin iktidara gelmesiyle günümüze kadar uzanan yeni ve uzun bir dönemin başladığı tespitinde bulunur. Gerçekten 1923–1953 yılları arasında Devlet tarafından atamayla göreve gelen Hahambaşı, 1953 tarihinden itibaren seçimle işbaşına gelmeye başladı. Yahudilerin Hahambaşı seçmek için 1946 yılında hükümete başvuruları dikkate alındı ve 1953 yılında Rafael David Saban oybirliğiyle Hahambaşı seçildi.¹³⁹⁹ Rıfat N. Bali’nin ifadeleriyle:

¹³⁹⁴ Osmanlı döneminde de bu düzeyde tek ziyaret 1878 yılında Sadrazam Mithat Paşa’nın ziyaretidir. Bkz. Macar, s. 193.

¹³⁹⁵ **a.g.e.**, s. 195. Athenagoras, sosyal ilişkileri, devlet erkânıyla münasebetleriyle kendisinden önceki patriklerden oldukça farklı bir şahsiyettir. Bu yönüyle Hükümet erkânı ve üst düzey devlet bürokratları arasında kabul görmüştür. Athenagoras’ın patrik seçilmesi ve sonraki faaliyetleri için bkz. Sofuoğlu, **Fener Rum Patrikhanesi...**, s. 163-170.

¹³⁹⁶ Hakkı Reis (Dereli) ile görüşme 16 Ağustos 2002 Cuma saat 11.30-13.00.

¹³⁹⁷ Kilitbahir Köyü’nden gelip, 1960 yılından itibaren uzun yıllar Ada’da bekçilik yapan İhsan Kafkas ile görüşme. 17 Ağustos 2002, Cumartesi.

¹³⁹⁸ Fener Rum Patriğinin Bayram tebriki için bkz. **BCA**, Tarih: 23.05.1950, Sayı: -, Dosya: A4, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 5.24.10. Ermeni Patriği Karakin’in Başbakan Adnan Menderes’e iyi dilek ve teşekkür telgrafı için bkz. **BCA**, Tarih: 07.05.1951, Sayı: -, Dosya: A7, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 18.101.4., Fener Rum Patriği Athenagoras’ın Başbakan Adnan Menderes’e iyi dileklerde bulunan yazısı için bkz. **BCA**, Tarih: 29.01.1051, sayı: -, Dosya: T1, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 133.869..1. Hahambaşı’nın çok uzun yıllar sonra seçilmesiyle ilgili olarak Musevilerin ruhani liderlerini huzur içinde seçtiklerinden dolayı Başbakana gönderdikleri teşekkür yazısı için bkz. **BCA**, Tarih: 25.01.1053, Sayı: -, Dosya: T, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 133.866..5. Ermeni Patriği Karekin’in Başbakan Menderes’e gönderdiği övgü dolu mektup için bkz. **BCA**, Tarih: 16.03.1953, Sayı: -, Dosya: A40, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 35.213.8.

¹³⁹⁹ Hatice Doğan, **Hahambaşılık Müessesesi**, İstanbul, 2003, Gözlem yay., s. 109.

*“DP’nin ırk, dil ve din farkı gözetmeksizin tüm yurttaşlara eşitlik tanıyan yaklaşımı ve yeni liberal ekonomi anlayışı nedeniyle göç etmeyen Yahudiler de, Türkiye’deki diğer azınlıklar gibi rahat bir nefes aldılar. DP’nin iktidar olduğu on yıl boyunca, 6–7 Eylül 1955 Olayları istisna olmak kaydıyla, tarihlerinin en parlak ve rahat dönemlerini yaşadılar ancak tedbiri de elden bırakmadılar.”*¹⁴⁰⁰

1950 sonrası dönemde azınlıkları doğrudan etkileyen belli başlı iki olay vardır. Her iki olay da Kıbrıs Meselesinin gündemi meşgul ettiği ve bu konuda kamuoyunun millî hassasiyetinin zirvede olduğu zaman dilimlerinde gerçekleşmiştir. Bunlardan birincisi, Müslüman - Türk unsurun en önemli değerlerinden birisi olan Atatürk’ün, Selanik’te doğduğu evin bombalandığı şayiası üzerine meydana gelen 6–7 Eylül olaylarıdır.

İkincisi ise, yine Kıbrıs’la ilgili gelişmelerin tansiyonu azamiye çıkardığı, dış ilişkiler bağlamında ülkenin hızla bir savaş ortamına doğru gittiği 1964 sonrası gelişmelerdir.

B. 6–7 Eylül Olayları

İngiltere’nin Kıbrıs’tan çekileceğini açıklamasıyla ortaya çıkan Kıbrıs Meselesi, Türk-Yunan ilişkilerinin bozulmasına buna bağlı olarak da Kıbrıs ve Batı Trakya’daki Türklerle Türkiye’deki Rumların problemleri bir dönem yaşamalarına neden olmuştur. Kıbrıs Türklerinin maruz kaldıkları muameleler, uğradıkları saldırılar bir şekilde Türkiye’ye yansımış ve Patrikhane ile Rumlara karşı infiale yol açmıştır.

Kıbrıs’ta yaşanan olumsuz gelişmeler ile bunların basına yansımaları¹⁴⁰¹ ve nihayetinde Selanik’te Atatürk’ün doğduğu evin bombalandığı haberi her ne kadar İstanbul Rumlarına karşı bir tepki ve tahrik doğurduysa da olayların sonunda ortaya çıkan bilânçodan da görüleceği üzere Ermeni ve Yahudiler de Rumlara yakın oranda

¹⁴⁰⁰ Bali, Aliya..., s. 372.

¹⁴⁰¹ “Gazeteler, Kıbrıslı Türklerin Rumlardan neler çektikleri konusunda çarşaf çarşaf yayına başladı...” Mîna Urgan, **Bir Dinozorun Anıları**, İstanbul, 2004, Yapı Kredi yay., s. 279.

olaylardan zarar görmüşlerdir.¹⁴⁰² Bu noktadan bakılınca 6–7 Eylül Olayları, sonuçları itibarıyla İstanbul, İzmir ve Ankara’daki azınlıkları doğrudan etkilemiştir.

Olayların başlamasına neden olan gelişme Atatürk’ün doğduğu eve bomba atıldığı haberinin İstanbul’da duyulmasıdır. Bu, öylesine can alıcı bir husustur ki sokaktaki insanın millî duygularını en hassas noktasından tahrik etmiş ve Türk kamuoyunda büyük infiale neden olmuştur.¹⁴⁰³ 1953 yılından itibaren Kıbrıs, Patrikhane ve Batı Trakya ile ilgili basında çıkan haberlerin ve oluşturulan tahrikin patlama noktası bu haber olmuştur.¹⁴⁰⁴

Olayların meydana geldiği 6 Eylül 1955 günü Türk Dışişleri heyeti Londra’da Kıbrıs ile ilgili müzakerelere devam etmekteydiler ve heyetin 8 Eylül 1955 Perşembe günü ülkeye döneceği haberleri basında yer almaktaydı.¹⁴⁰⁵ Öte yandan Londra’da 5 Eylül 1955 günü 5.000 civarı Kıbrıs Türk’ü miting yapmışlar ve “*Kıbrıs Türk kalacaktır*” yemini etmişlerdir.¹⁴⁰⁶ Londra Konferansı müzakereleri 6 Eylül 1955, Salı günü bir sonuç alınmadan dağılmıştır.¹⁴⁰⁷

Dilek Güven, arşiv belgelerinden yararlanarak yaptığı çalışmada Kıbrıs Meselesinin 1950’li yıllarla birlikte gündeme gelmesi ve Türk Yunan ilişkilerinin bozulmasında İngiltere’nin sorumluluğu üzerinde durmaktadır:

“Konuyla ilgili ilginç bağlantılardan biri, İngiliz hükümetinin 6–7 Eylül olaylarının organizasyonunda bir payı olmasıdır... Yunanistan Kıbrıs konusunu sonbaharda Birleşmiş Milletler’in gündemine götürmeyi planlarken, İngiltere hükümeti Kıbrıs’ın uluslararası bir platforma taşınmasını engellemek istediğindedir...

¹⁴⁰² Rıfki Salim Burçak, **On Yılım Anıları (1950-1960)**, Ankara, 1998, Nurol Matbaacılık yay., s.313.

¹⁴⁰³ Mina Urgan’ın ifadesiyle: “...Bu bomba gibi haberin tamamıyla bir provokasyon olduğu anlaşıldı daha sonraları. Ne var ki, bu uydurma haber yüzünden işler de çığrından çıktı.” Urgan, s. 279.

¹⁴⁰⁴ Bkz. “Gençliğin Kıbrıs toplantısı dün yapıldı”, “Batı Trakya’dan 15 Türk dün iltica etti”, **Son Posta**, 6 Nisan 1954. “Kıbrıs’taki Başpapaz Yardımcısı Adadan Sürülecek”, **Bayram Gazetesi**, 1 Ağustos 1955, s. 1. “Kıbrıs’ta Türkiye aleyhinde tahrikât”, **Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1955, s. 1. “Topraklarımıza göz diken Yunanlılara cevab”, **Cumhuriyet**, 17 Ağustos 1955, s. 1. “Kıbrısda Türklere karşı suikastlar gittikçe artıyor”, **Cumhuriyet**, 18 Ağustos 1955, s. 1. “Patrikhanenin Kıbrıs için İstanbul Rumlarından para topladığı ihbar edildi” ve “Papazlar dün ilk karışıklığı çıkardılar”, **Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1955, s. 1. “Tedhişçiler Lefkoşe Polis Müdürlüğüne bomba attılar”, **Cumhuriyet**, 1 Eylül 1955, s. 1. “Kıbrısta tethiş havası gün geçtikçe yayılıyor” **Cumhuriyet**, 2 Eylül 1955, s. 1.

¹⁴⁰⁵ **Cumhuriyet**, 4 Eylül 1955, 5 Eylül 1955, 6 Eylül 1955.

¹⁴⁰⁶ **Cumhuriyet**, 5 Eylül 1955, s. 1,

¹⁴⁰⁷ Türk heyetinin Londra’daki ilk temasları 27 Ağustos 1955, Cumartesi günü başlamıştır. Bkz. **Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1955, s. 1. Konferans ise 29 Ağustos 1955, Pazar günü saat 16.00’da açılmıştır. Bkz. **Cumhuriyet**, 28, 29 Ağustos 1955, s. 1. Dilek Güven, “6-7 Eylül Olayları I”, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=163380>, 04.12.2005.

Foreign Office bürokratlarının iadesiyle, 'Türkler pasif durumlarından uyandırıldıkları zaman Kıbrıs, BM'nin gündemine girmeyecekti.' Konferanstan önce MacMillan, Türk delegeleriyle görüşerek Yunanistan'a karşı uzlaşmaz bir tavır sergilemelerini ister: 'Türkler görüşlerini ne kadar sert ifade ederse o kadar olumlu olur'. ...Arşivlerde İngiltere'nin 6-7 Eylül olaylarının planlanmasında bir katkısı olduğuna dair ipuçları mevcuttur. Örneğin Atina'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin Yunan-Türk dostluğunun çok yüzeysel bir vaka olduğuna değinen ve küçük bir şokun, örneğin Selanik'teki Atatürk'ün evinde meydana gelecek küçük bir tahribatın derhal ilişkiyi zedeleyeceğinden bahseden Ağustos 1954 tarihli bir beyanı söz konusudur. İngiliz Dışişleri'nden bir bürokrat ise daha açık ifadeyle 'Ankara'da meydana gelecek birkaç olayın aslında işlerine çok yarayacağını' belirtir. İngiliz Milletvekili John Strachy de Türkiye'nin aslında Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmesinden çekinmemesi gerektiğini, çünkü garanti olarak İstanbul'da büyük bir Rum azınlığı olduğunun altını çizer."¹⁴⁰⁸

Tepkinin hedefi her ne kadar "şüyu vukuundan beter" haber nedeniyle Rumlar görünse de, olayların arka planına baktığımızda görünürdeki bu tepkinin doğurduğu tahribat çemberi üç gayrimüslim grubu da içine almıştır. Zira tahrip edilen işyerlerinin % 59'u Rumlara, % 17'si Ermenilere ve % 12'si de Yahudilere aittir.¹⁴⁰⁹

Olaylarla ilgili ilginç bir değerlendirme Başbakan Adnan Menderes tarafından 12 Eylül 1955 tarihinde Meclis Olağanüstü oturumunda yaptığı konuşmada geçmektedir. Başbakan, Genel Kurul'a hitaben olayların boyutunu 31 Mart Olayına benzetmekte ve:

"...Hâdise hakikaten misli görülmemiş denecek kadar mühimdir. Şurasını da arz edeyim 'ki, mahiyeti itibariyle başka olmakla beraber, 31 mart hadisesiyle boy ölçüşecek bir seviye ve vahamette bir hâdise karşısında bulunduğumuzu kabul etmek lâzım gelir." demektedir.¹⁴¹⁰

¹⁴⁰⁸ Dilek Güven, "6-7 Eylül Olayları 2", <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=163490>, 04.12.2005.

¹⁴⁰⁹ Bkz. Güven, "6-7 Eylül Olayları 1", **a.g.i.s.**

¹⁴¹⁰ Bkz. **Ayin Tarihi**, Eylül 1955, <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1955/eylul1955.htm>, 17.12.2005.

B. a. Olayların Başlaması ve Diğer İllere Yayılması

6–7 Eylül Olayları, 6 Eylül günü radyonun 13.00 haberlerinde Selanik'teki Atatürk'ün doğduğu evin bombalandığının duyulması ve arkasından İstanbul Ekspres adındaki akşam gazetesinin saat on yedi civarında peş peşe yaptığı iki baskısında yer almasıyla başladı.¹⁴¹¹ Haberler üzerine 6 Eylül 1955 akşamüzeri “Kıbrıs Türktür” cemiyeti Taksim Meydanı'nda olayları protesto amacıyla bir açık hava mitingi düzenledi.¹⁴¹²

“Kıbrıs Türktür Cemiyeti”, olaylardan kısa bir süre önce MTTB ile Gazeteciler Cemiyeti'nin bazı mensupları arasından Hikmet Bil başkanlığında kurulmuştu. Hikmet Bil, ilk Kıbrıs kampanyasını başlatan Hürriyet gazetesi kurucusu Sedat Simavi'nin yanında mesleğe başlamış bir isimdi.¹⁴¹³ Derneğin Merkez İdare Kurulunda CHP'nin gençlik kollarından üye Orhan Birgit, gazeteci Ahmet Emin Yalman, DP Kadıköy İlçe İdare Kurulu ve İl Genel Meclisi üyesi Sedat Bayur, Zafer Gazetesi Ortadoğu eski muhabiri ve Kıbrıs Türktür Cemiyeti genel sekreteri Kamil Önal ile Hüsamettin Canöztürk bulunuyordu.¹⁴¹⁴

6 Eylül akşamı Taksim'de düzenlenen mitinge çok büyük bir kalabalık iştirak etti. Katılımcılar İstanbul, İstanbul'un yakın çevresi ve sair illerden gelmişlerdi ve

¹⁴¹¹ Yalman, c. 4, s. 324. “Atanın doğduğu eve atılan saatli bomba”, **Hürriyet**, 7 Eylül 1955, s. 1. “Özür Dilerim Kosta”, **Radikal**, 7 Eylül 1999.

¹⁴¹² Alexandris, s. 256-257.

¹⁴¹³ Hürriyet Gazetesi, gerek Ahmet Emin Yalman ve gerekse Hulusi Dosdoğru tarafından Kıbrıs olaylarıyla ilgili kampanya başlatmak ve “bir yanardağ ateşiyle” alevlendirmek ve tansiyonu yükseltmekle suçlanmaktadır. Bkz. M. Hulusi Dosdoğru, **6/7 Eylül Olayları**, İstanbul, 1993, Bağlam yay., s. 22. Yalman, c. 4, s. 324. Alexandris, s. 253-256.

¹⁴¹⁴ Dosdoğru, s. 22-23. Kıbrıs Türktür Cemiyeti ile ilgili olarak bkz. Dilek Güven, “6-7 Eylül Olayları 1”, **a.g.i.s.** Bu isimlerden bazıları olaylar sonrası tutuklanmışlardır. Hikmet Bil, Sedat Bayur ve Hüsamettin Canöztürk tutuklanmışlardır. Bunlardan Sedat Bayur, muhtemelen başbakana yazdığı ve Cumhuriyet Arşivinde tarihsiz olarak bulunan belgede durumdan şikayet ediyor ve Cemiyetin en faal üyesi Ahmet Emin Yalman'ın dışarıda serbestçe dolaştığından buna karşın kendisinin tutukluluğunun iki buçuk aydır devam ettiğinden şikayet etmektedir. Hikmet Bil ise Cemiyet adına Başbakanla bütün irtibatı Ahmet Emin Yalman'ın sağladığı üzerinde durmaktadır. Aynı belgede Hikmet Bil, Hüsamettin Canöztürk, Nedim Üsdiken ve Sarafim Sağlanel'e ait görüşlerde yer almakta ve bu kişiler hiçbir şekilde olaylarla ilgileri olmadığı ve olaylara karışan cemiyet üyesi de bulunmadığını iddia etmektedirler. Bkz. **BCA**, Tarih: 0/0/1955, Sayı: -, Dosya: A45, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 37.226.4.

ellerinde “aynı tornadan çıkmışa benzeyen sopalar” bulunuyordu.¹⁴¹⁵ Göstericiler ellerinde “Kıbrıs Türktür” ibaresi bulunan dövizler taşıyorlardı.¹⁴¹⁶

Mitinge katılanlar kısa sürede Beyoğlu’ndaki Rumlara ait işyerlerine saldırmaya başladılar. Vitrinler ve kepenkler kırılarak dükkânlara girilmiş, İstanbul’un birçok semtinde çoğu Rumlara ait binalar, mağazalar, eğlence yerleri, kiliseler, okullar tecavüze uğramış ve yer yer yangınlar çıkarılmıştı. Dikkat çekici olan nokta; olaylarda Rumlara ait, kıyıda köşede kalmış olanlar da dâhil olmak üzere, neredeyse bütün işyerlerinin, barınakların ve araçların tahrip edilmesiydi.¹⁴¹⁷

Dönemin olaylarını yaşamış ve gözlemlemiş bir akademisyenin anılarında naklettiğine göre yağma olayları şu şekilde cereyan ediyordu:

“İşte 6–7 Eylül 1955 gecesi İstanbul kenti aç barbarların istilasına uğradı. Sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı başlamadan önce olan olmuştu bile: Rum evlerinden piyanolar sokağa atılmıştı; buzdolapları kamyonların arkasına bağlanıp yollarda sürüklenmişti; top top kumaşlar paramparça edilmişti; kıymetli camlar ve porselenler yerlere fırlatılmıştı...”¹⁴¹⁸

Olaylar meydana geldiği saatlerde Cumhurbaşkanı ve Başbakan trenle İstanbul’dan Ankara’ya dönüyorlardı. Devlet Bakanı Mükerrerem Sarol’un İzmit Valisi vasıtasıyla haber vermesi üzerine başbakan İstanbul’a geri dönmüştür.¹⁴¹⁹

Başbakan yardımcısı Fuat Köprülü’nün Meclis’te verdiği beyanata göre olaylarda tahrip edilmiş, yanmış, yıkılmış 5.000 bina vardı. 73 kilise,¹⁴²⁰ bir sinagog, 8 ayazma, 2 manastır, 2 mezarlık, 21 fabrika, 26 okul, 5 spor kulübü, 1004 ev, 4348 dükkân, 27 eczane ve labarotuar ile 110 lokanta-kahve-otel tahrip edilir.¹⁴²¹

Binaların tamamı Rumlara ait binalar olmayıp bunların içinde Türklere, Ermenilere,

¹⁴¹⁵ Dosdoğru, s. 23.

¹⁴¹⁶ **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1955, s.1.

¹⁴¹⁷ Dosdoğru, s. 23.

¹⁴¹⁸ Urgan, s. 280. Yusuf Hikmet Bayur, Meclis kürsüsünde yaptığı konuşmada olayın bu boyutuna dikkat çekecek ve ziyan olan bu kadar malın özellikle de kumaşın piyasada sıkıntı doğuracağını ve bundan birilerinin istifade ederek Sümerbank’ın ürünlerini kapatıp karaborsadan büyük kazançlar sağlayacağını, bunun işaretlerinin de görüldüğünü ifade etmekte ve buna karşı önlem alınmasını istemektedir. Bkz. **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 677.

¹⁴¹⁹ Yalman, c. 4, s. 326.

¹⁴²⁰ İstanbul Milletvekili Aleksandros Hacopulos olaylarla ilgili Meclis müzakerelerinde 74 kiliseden 70’inin aynı zamanda yakılıp yıkıldığını, oysa beşyüzyıllık Türk hakimiyeti ve pek çok savaşlarda dahi böyle bir olay yaşanmadığı üzerinde duracaktır. Bkz. **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 677. Hamdullah Suphi Tanrıöver Meclis’te yaptığı konuşmada 78 kilisenin tahrip edildiğinden söz eder. Bkz. **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 683.

¹⁴²¹ Macar, s. 197.

Musevilere ait olanlar da vardı. Güvenlik güçleri olaylara hâkim olamayınca İstiklal Caddesi baştan aşağı eşyalarla dolmuştu.

Kalabalıklar, İstiklâl Caddesi'nde Türk bayrakları asmış olan dükkânlar dışındaki dükkânların tamamına saldırdılar. Taksim, Arnavutköy, Ortaköy, Karaköy, Eminönü, Sirkeci, Gedikpaşa, Çarşıkapı, Kumkapı ve Bakırköy de aralarında olmak üzere pek çok yerde çıkarılan yangınlarla tarihî, dinî, kültürel ve sanat varlıkları bir gecede yakıldı ve yağmalandı. Olaylar şehrin Rumların oturdukları yerler ağırlıklı olmak üzere büyük kısmında gece boyunca devam etti. Tünel'deki Embros, Apoyevmatini, Tahidromos gibi Rumca yayın yapan gazetelerin yönetim büroları ile Fener Rum Patriği'nin Tarabya'daki evi de ateşe verildi.¹⁴²²

Saldırıları gayrimüslimlere ait işyeri, ev ve ibadethaneleri hedef aldı. Yirmi, otuzar kişilik gruplar dükkânların camlarını kırarak ya da kepenkleri ellerindeki aletlerle keserek içeri giriyorlar ve içerideki malzemeleri tahrip ediyorlar ya da yağmalıyorlardı.¹⁴²³

İbadethaneler de benzer şekilde tahrip edilmiş, içeride bulunan resim, haç, ikona ve sair eşyalar tahrip edilip yakılmıştır. Kiliselerin tamamına yakını saldırıya uğramış, bu arada bir sinagog da tahrip edilmişti. Tahrip edilen yerler arasında çok sayıda Rum ve Ermeni okulu da bulunuyordu. 3.584'ü Rumlara ait olmak üzere, Ermeni, Musevilere ve Türklere ait 5.538 adet gayrimenkul saldırıya uğradı, bir kısmı yakıldı. Saldırıları ağırlıklı olarak Rumlara yönelmekle birlikte zarar görmeyen kesim yoktu.¹⁴²⁴

Olaylar aynı gün Adalar'a sirayet etti. Sirkeci ve Haliç'ten çok sayıda motor içinde saldırganlar olduğu halde Adalar'a hareket etmişti. Davul zurnalarla adaya çıkan yağmacılar bir bekçinin Rum evlerini göstermesiyle buralara saldırıp yağmaladılar.¹⁴²⁵

İstanbul'da olayların başladığı gün ve saatlerde olayları önlemekle sorumlu üst düzey biri siyasi diğeri bürokrat iki kişinin ilde olmaları dikkat çekicidir. İçişleri bakanı Dr. Namık Gedik ile Emniyet Genel Müdürü Ethem Yetkiner İstanbul'da

¹⁴²² 6 Eylül akşamı saldırıya uğrayan yerlerin listesi için bkz. **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1955, s.1, 7.

¹⁴²³ “*Bir çocuğun üzerinde 70 bin lira değerinde mücevher bulundu*” **Cumhuriyet**, 8 Eylül 1955, s. 1.

¹⁴²⁴ Bkz. Yusuf Hikmet Bayur ve diğer milletvekillerinin Meclis'teki konuşmaları, **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 677, 681. Koçoğlu; **Azınlık Gençleri Anlatıyor**, s. 228.

¹⁴²⁵ “*Özür dilerim Kosta*”, **Radikal**, 7 Eylül 1999. Kınalıada'da meydana gelen gelişmeler için bkz. **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 690.

bulunuyorlardı ve “*Birinci derecede sorumlu kişiler, gözlerinin önünde cereyan eden elem verici olayları önleyememiş ve tahripçilerle yağmacıları dağıtamamışlardı*”.¹⁴²⁶

Olaylar yatıştıktan bir süre sonra Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Çankaya köşkünün bahçesinde dolaşırken etrafındakilerin de duyacağı şekilde yüksek sesle:

6–7 Eylül olaylarından dolayı Divani âliye verilmesi lâzımgelen tek insan varsa, o da Gedik'tir...”¹⁴²⁷ diyecektir.

İstanbul'daki olaylar esnasında 400'ün üzerinde kişi yaralanarak hastanelere kaldırılmıştır. Hastaneye kaldırılanlar genelde el, ayak ve başlarından yaralanmışlardır. Beyoğlu İlkyardım Hastanesinde odalarda yer kalmamış ve koridorlarla idare odaları da yaralılarca doldurulmuştu.¹⁴²⁸

İzmir'de fuardaki Yunan pavyonu yıkılmış, pavyondaki Yunan bayrağı indirilip parçalanmıştır. Valinin konuşmaları kalabalığı sakinleştirmemiş, İl Emniyet Müdürünün konuşması da kalabalık üzerinde etkili olamamıştır. Bunun üzerine itfaiye çağırılarak kalabalık üzerine su sıkılmak suretiyle dağıtmaya çalışılmıştır. Arkasından bir grup halinde Yunan Konsoloslukuna giden göstericiler binaya saldırıp ateşe vermişlerdir. Olaylar esnasında ikisi ağır on iki kişi yaralanmıştır.¹⁴²⁹ Yaşanan saldırılar üzerine NATO karargâhında bulunan Yunan subayları ve konsolosluk memurları, ailelerini uçaklarla Yunanistan'a götürmüşlerdi.¹⁴³⁰

Öte yandan limanda demirli bulunan Yunan bandıralı motorlardan bir kısmı nümayişçiler tarafından ateşe verilmiş, tayfalar kendilerini denize atarak hayatlarını kurtarabilmişlerdir. Olayları gören diğer bazı Yunan bandıralı motorlar ise denize açılmıştır. Alsancak'ta bir Rum kilisesi ateşe verilmiş ve polis kalabalığı dağıtmak için havaya ateş etmek zorunda kalmıştır.¹⁴³¹

İzmir'de olaylar 7 Eylül günü de devam etmiş ve yaklaşık altı bin kişinin katıldığı gösteriler yapılmıştır. Olaylarda Emniyet Müdürü Zeki Demiroğlu da dâhil olmak üzere 31 kişi yaralanmıştır. Olayların İzmir'de yaptığı tahribatın boyutu 2.000.000 lira civarında tahmin edilmektedir. Elebaşılar ve tahrikçiler olarak 163 kişi

¹⁴²⁶ Burçak, s.315.

¹⁴²⁷ Yalman, c. 4, s. 327.

¹⁴²⁸ **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1955, s. 3.

¹⁴²⁹ **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1955, s. 1

¹⁴³⁰ **Hürriyet**, 8 Eylül 1955, s. 1. Burçak, s.315.

¹⁴³¹ **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1955, s. 7.

gözüne alınmış ve haklarında dava açılmıştır.¹⁴³² Olaylar nedeniyle 8 Eylül 1955 tarihinde yapılan Sıkıyönetim Komutanlığı bildiriyle İzmir'in 9 Eylül kurtuluş törenleri de iptal edilmiştir.¹⁴³³

Ankara'da Rum ve Ermenilere ait işyerleri saldırıya uğradı. 6 Eylül akşamı Ankara'da meydana gelen gösterilerde ise 6 güvenlik görevlisi yaralanmış, 460 kişi nezarete alınmıştır.¹⁴³⁴

Adana'da gösteri yapılmak istenmiş ancak resmi makamlarca buna izin verilmemiştir. Diğer yandan 7 Eylül sabahı gazeteler polis tarafından toplanıp ciplerle Emniyet Müdürlüğüne götürüldüyse de sonradan satışına izin verilmiştir.

Bursa'da da gazeteler polis nezareti altında dağıtılmıştır. İlde misafir olarak bulunan 97 Rum vatandaşı gün boyunca otellerinden dışarı çıkmamışlardır.¹⁴³⁵

6-7 Eylül olayları Gökçeada'ya da yansımıştır. İstanbul'da meydana gelen olayların duyulması üzerine adanın ve Türkiye'nin o tarihlerdeki en büyük köyü olan Dereköy ile Tepeköy Rumları, toplu olarak ilçe merkezine yürümüşlerdir. Köy muhtarlarından birisi ve Metropolit kalabalığı yatıştırmaya çalışmışlar; görüşmeler sonucu ikna edilen Rumlar geriye köyelerine dönmüşlerdir. Hadisenin Çanakkale'de duyulması üzerine burada iki gemi dolusu Türk'ün de adaya hareket için hazırlandıkları haberi duyulmuştur. Olaylar sırasında mesleği olan balıkçılıktan dolayı İstanbul'da bulunan Hakkı Reis, annesinden "*Acele gelin! Rumlar bizi kesecek!*" diye telgraf aldıklarını anlatmaktadır.¹⁴³⁶

Olayların arkasından 15 Eylül günü Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur, Patrik Athenagoras'ı ziyaret ederek 6 Eylül olaylarından dolayı hükümet adına, Başbakan Adnan Menderes'in "*samimî teessürlerini bildirmiş ve Patrik*

¹⁴³² Cumhuriyet, 8 Eylül 1955, s. 1.

¹⁴³³ "9/Eylül/1955 günü yapılması icap eden İzmir'in kurtuluş yıl dönümü kutlama merasimi yapılmayacaktır. Hususi müesseseler ve bilûmum teşekküller, şahıslar dahi kutlama maksadı ile hiç bir topluluk hareketi gösteremezler.

Örfî İdare Komutanı Org.
Cemal Gürsel"

Bkz. **Ayn Tarihî**, 8 Eylül 1955, **a.g.i.s.**

¹⁴³⁴ Cumhuriyet, 8 Eylül 1955, s. 1.

¹⁴³⁵ Cumhuriyet, 8 Eylül 1955, s. 3.

¹⁴³⁶ Hakkı Reis (Hakkı Dereli) ile görüşme 16 Ağustos 2002, Cuma, Gökçeada. Necmi Dağınık ile görüşme 17 Ağustos 2002 Cumartesi. Her iki şahıs 1947 yılında Trabzon Sürmene'den adaya gelip yerleşen on beş ailedendirler. Adaya geldiklerinde Hakkı Reis altı, Necmi Dağınık ise on yaşındadır.

Athenagoras ise, hükümetin yüksek ve müşfik alâkasından, dolayı minnet ve şükranlarını beyan ve ifade eylemiştir.”¹⁴³⁷

Ermeni Patriği, Başbakan Adnan Menderes'e gönderdiği bir heyet aracılığıyla 6 Eylül gecesi meydana gelen olaylardan “İstanbul'un maruz kaldığı elemenden dolayı duyduğu teessürü ifade etmiş ve hükümetçe alınan tedbirlerden ötürü şükranlarını bildirmiştir.”¹⁴³⁸

B. b. Alınan Önlemler

Olayların meydana geldiği ilk gün olan 6 Eylül akşamı İstanbul ve İzmir’de sıkıyönetim ilan edildi.¹⁴³⁹ İstanbul, İzmir ve Ankara Sıkıyönetim Komutanlığına Üçüncü Ordu Müfettişi Korgeneral Nurettin Aknoz tayin edildi.¹⁴⁴⁰ Sıkıyönetim ile ilgili Hükümet tebliğinde:

“İstanbul ve İzmirde Kıbrıs meselesinin ve Selânikte Atatürkün doğduğu ev ve konsoloshanemize karşı vukubulan tecavüzü vesile ittihaz ederek vatandaşları birbirine takıntı ve memleketin yüksek menfaatlerine aykırı olarak hükümet kuvvetlerinin tebliğine karşı koymak gibi toplu hareketlerde bulunmak, yağmaya ve yangın çıkarmaya teşebbüs etmek suretile girişilen hareket muvacehesinde teşkilâtı esasiye kanununun 86 ncı maddesine tevfiikan İstanbul ve İzmirde örfî idare ilân edilmiştir. Keyfiyet ehemmiyetle tebliğ ve ilan olunur”¹⁴⁴¹

Hükümet, olayların şaşkınlığı içerisinde ve tam olarak ne yapacağını da bilememektedir.¹⁴⁴² Zira 7 Eylül Salı günü yeni bir Hükümet bildiriyle sıkıyönetim kaldırılır. Hükümet bildirisinde olaylar birincisine göre etraflı bir şekilde anlatılmaktaydı:

¹⁴³⁷ **Ayn Tarihi**, 15 Eylül 1955, **a.g.i.s.**

¹⁴³⁸ **Ayn Tarihi**, 16 Eylül 1955, **a.g.i.s.**

¹⁴³⁹ “İstanbul ve İzmir’de Örfî İdare İlân Edildi”, **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1955, s. 1. Olaylar başladığında Reis-i Cumhur Celâl Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve Başbakan Yardımcısı Fuad Köprülü trenle İstanbul’dan Ankara’ya dönmekteydiler. **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1955, s. 1.

¹⁴⁴⁰ **Ayn Tarihi**, Eylül 1955, **a.g.i.s.**

¹⁴⁴¹ **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1955, s. 1. **Ayn Tarihi**, Eylül 1955, **a.g.i.s.** Burçak, s.313.

¹⁴⁴² 6-7 Eylül Olayları’ndan dolayı sıkıyönetim ilan edilmesi ve yaşanan çelişkilere karşı eleştirel bir değerlendirme için bkz. Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, İstanbul, 1996, Hil yay., s. 96-97; Zafer Üskül, **Siyaset ve Asker**, Ankara, 1997, İmge Kitabevi yay., s. 123-135.

“...Bu esnada büyük ekseriyeti Rum vatandaşlarımıza ait olmak üzere dükkân ve mağazalara girilmek suretiyle büyük tahribat yapılmış olduğunu en derin teessür ve teessüflerimizle ifade etmek isteriz.

Denebilir ki, dün gece İstanbul ve memleket esas itibariyle bir komünist tertip ve tahrikine ve ağır bir darbeye maruz kalmıştır.

Bu şüursuz ve memleketin yüksek menfaatlerine kastedici hareket, bir kısım millî serveti yok etmekle beraber, bütün hakları Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun teminatı altında bulunan Türk vatandaşlarından bir kısmını da telâfisi ağır zararlara uğratmış ve büyük bir felâket halini almış bulunuyor. Bu vatandaşlarımızın maruz bulunduğu zararları süratle telâfi ve tazmin, hiç şüphe yok ki, devletlik vasfının icaplarından ve bu icap yerine getirilecektir.

Bu hadiselerin şiddetle ihlâl ettiği amme huzur ve asayişini yemden ve derhal tesis için bütün gerekli tedbirler alınmış ve alınacaktır. Hadiselerin cereyanı sırasında en acil bir tedbir olmak üzere İstanbul ve İzmir'de fevkalâde halin mevcudiyeti ilân edilmiş ve fakat hükümet kuvvetlerinin vaziyete hâkim olmaları üzerine kaldırılmıştır....”¹⁴⁴³

Bunu bir sonraki gün yeni bir Hükümet bildiriyle bu defa Ankara'yı da içine alacak şekilde yeni bir Sıkıyönetim ilanı izler:

“...Fakat hükümetin, sıkıyönetim hususunda büyük bir tereddüt ve kararsızlık içinde bulunduğu aşikârdı. Zira hükümet, bu ikinci bildiri yayınlandığı günün akşamı sıkıyönetimi yeniden koydu ve yeni bir bildiri yayınladı: "6 Eylül'de İzmir'de ve bilhassa İstanbul'da geç saatlere kadar devam eden nümayişler sebebiyle buralarda fevkalâde halin mevcudiyeti ilân edilmiş ise de 7 Eylül 1955 tarihinde neşredilen hükümet beyannamesinde bu vaziyetin değiştiği bildirilmişti.

Bu beyannamenin neşrinden sonraki hadiselerin amme huzur ve asayişini yeniden ihlâl edecek bir istidat göstermesi muvacehesinde vaziyeti etrafiyle tetkik eden vekiller hey'eti, memleketin yüksek menfaatlerini korumak için İstanbul, İzmir ve Ankara'da örfi idare ilânına müttefikan karar vermiştir.”¹⁴⁴⁴

¹⁴⁴³ Burçak, s. 314.

¹⁴⁴⁴ Hürriyet, 8 Eylül 1955, s. 5; Burçak, s. 315.

Daha sonraları Meclis müzakereleri esnasında sıkıyönetim ile ilgili olarak İsmet İnönü'nün Ankara'da sıkıyönetimin kaldırılmasına dair 12 Eylül 1955 günü verdiği öneri genel kurulda reddedilmiştir.¹⁴⁴⁵

6 Eylül gece yarısından itibaren İstanbul'da gece sokağa çıkma yasağı getirilerek gün battıktan sonrasında gün ağarmadan önce sokağa çıkmak yasaklanmıştır. Daha sonraları komutanlık tarafından yayınlanan bir tebliğ ile saat 23.00'den itibaren sokağa çıkmak yasaklanmış ve eğlence yerlerinin de boşaltılması istenmiştir.¹⁴⁴⁶

Sıkıyönetim ilanı ile beraber askeri kuvvetlere “vur” emri de verilmiştir. Buna göre dur emrine uymayanların arkasından önce havaya ve durmazlarsa üzerlerine ateş edilecektir.¹⁴⁴⁷ Bunlara ek olarak Sıkıyönetim Komutanlığının tebliğine göre, tahrik edici mahiyette fişler, dövizler, levhalar kaldırılacak, teşhir edilemeyecektir. Asılı bayraklar kaldırılacaktır.¹⁴⁴⁸

Olaylardan sonra aşırı sol faaliyetleri ile bilinen ve “siyasi fişli” olan 45 kişi evlerinden toplanarak tutuklandı.¹⁴⁴⁹ Tutuklananlar arasında, Kemal Tahir, Aziz Nesin, Dr. Müeyyet Boratav, Dr. Can Boratav, Dr. Nihat Sargın, M. Hulusi Dosdoğru, Hasan İzzettin Dinamo ve Mimar İlhan Berktaş gibi tanınmış isimler bulunmaktaydı.¹⁴⁵⁰

Meclis kürsüsünden de Burdur Milletvekili Mehmet Özbey tarafından olayların bir tertip olduğu ve komünistler tarafından çok ince hesaplarla planlandığı ifade ediliyordu.¹⁴⁵¹

“Arkadaşlar; bu felâket yalnız ve yalnız komünistlerin plân ve programları neticesinde vukua gelmiştir. Yillardır sinsî sinsî nöbet bekleyen komünistler bunu fırsat bilerek plânlı çalışmalarıyla araya çapulcu ve yağmacıları da karıştırarak bu büyük felâketi meydana getirmişlerdir.

¹⁴⁴⁵ Bkz. **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 691.

¹⁴⁴⁶ **Cumhuriyet**, 9 Eylül 1955, s. 1.

¹⁴⁴⁷ **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1955, s.1.

¹⁴⁴⁸ Bkz. Sıkıyönetim Komutanlığı Tebliği, 8 Eylül 1955, **Ayn Tarihi**, Eylül 1955, **a.g.i.s.**

¹⁴⁴⁹ Dosdoğru, s. 24. Mîna Urgan, tutuklanması emredilenlerin sayısını elli olarak vermektedir. Bkz. Urgan, s. 281.

¹⁴⁵⁰ Urgan, s. 281; Dosdoğru, s. 35-36.

¹⁴⁵¹ **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 671.

Hakikatte ise İzmir ve İstanbul sokaklarına dökülen idrak ve şuurdan mahrum bu yıkıcı selin Kıbrıs dâvası ile asla alâkası yoktur. Bu felâket yalnız ve yalnız komünistlerin plân ve programlarının eseridir. Öylesine ki, komünistler bir yandan Hükümeti, bir yandan da memleketi güç bir duruma düşürmek için gizliden gizliye ve en ince teferruatına varıncaya kadar hazırlanmış, kiliselerin yakılması, dükkânların soyulması, mağazaların yıkılması için ne varsa hazırlıklarını yapmışlar, balta ve balyozlarını, kazma ve küreklerini günlerce evvel tamamlayarak bütün sokak ve caddelerde aynı zamanda tahribe başlamışlardır.”

Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü de olayların aynı anda üç ilde birden başlaması noktasından yaptığı değerlendirmede:

*“Hükümet tetkikatını ikmal ettikten sonra vaziyet tamamiyle anlaşılacaktır. Bugün tahribedilmiş, yanmış yıkılmış olan beş bin bina, dükkân ve apartman yalnız Rumlara ait binalar değildir. Bunların içinde Türklere, Ermenilere, Musevilere ait olanlar da vardır. Hâdise Rumlara karşı husumet kisvesi altında başlamışsa da, hakikati halde tamamen bir komünist hareketidir. Memlekette servet namına, mal namına ne varsa tahribetmek için girişilen meşum bir harekettir. Hâdisenin İstanbul’la beraber Ankara’da ve İzmir’de ahenktar olarak tecelli etmesi bunun tam bir tertip olduğunu, zannedildiği gibi mahdut bir sahaya şâmil bulunmadığını göstermektedir arkadaşlar.”*¹⁴⁵²

Yine Trabzon milletvekili Selahattin Karayavuz:

*“Hâdisenin en mühim safhası için mürettep olduğudur. Çünkü İstanbul gibi bir yerde - demin bir arkadaşım otuz kilometre, dedi hayır! - altmış kilometre bir saha içinde, her yerde, aynı zamanda aynı tahripkâr hâdisenin cereyanı, bu hâdisenin bir çapulculuk eseri olarak yapılmasına imkân vermez. Asıl safha, bir tertiptir ve Yunanistan’da Muhterem Atatürk’ün evine atılan bir bomba, hâdisenin işaretinden başka bir şey değildir. O işaret üzerine buradaki fesat unsurları harekete geçmiştir.”*¹⁴⁵³

Milliyet Gazetesi 11 Eylül 1955 tarihli baskısında olayın failleri ile ilgili değerlendirmede “komünistler” ve “tertip” üzerinde duruyor ve:

¹⁴⁵² TBMMZC, Devre: 10, c. 7, İctima: 1, 12.09.1955, s. 685.

¹⁴⁵³ TBMMZC, Devre: 10, c. 7, İctima: 1, 12.09.1955, s. 688.

“Meclis, hükümet, siyasî partiler halk, 6 Eylül vakasının geniş ve gizli bir teşkilâtça uzun zaman evvelden hazırlanmış bir kızıl baskın olduğunda müttefiktir. Komünistler, namlusunu ferdî mülkiyete, sermayeye ve mabetlere tevcih ettikleri silâhta, Kıbrıs meselesinden doğan millî heyecanı infilâk maddesi gibi kullanmışlardır. Kıbrıs'ta, Atina'da, Selanik'te ve İstanbul'da birbirine sımsıkı bağlı heyecan ve hareketlerin körükleyicileri de, tertipleycileri de, tabbikçileri de. onlardır. Tek merkezden ve tek plâna göre idare edilmişlerdir. Dururken bir Kıbrıs meselesi çıkaran Yunanlılarla Türklerin millî duygularını birbirine karşı ayaklandıran, Kıbrıs'ta katliam planları kuran, Selanik'te, Atatürk'ün evini bombalayan ve aynı zamanda, İstanbul İzmir ve Ankara halkının millî reaksiyon ânını bir ihtilâl denemesi için en uygun bir hareket ânı olarak seçip bütün teşkilât elemanlarını bir kaç saat içinde faaliyet hâline sokan bu yeraltı fitnesi. Yillardan beri Türkiye'de ettikleri tohumların ilk mahsulünü 6 Eylül gecesi toplamıştır.

Bu tohumları nerelerde ve nasıl ettiklerini bin defa yazdım. Gazetelere sokulmuşlardır, dergiler çıkarmışlardır, gençlik, millî tesanüt ve devrim teşekküllerine sızmışlardır, sendikalarda rol almışlardır, üniversitelerde, kültür ve edebiyat derneklerinde, fabrikalarda, hattâ resmî ve yarı resmî müesseselerde yıllarca barınmışlar, çalışmışlar, şu an dinci haykırıışlarına rağmen sürü sürü gafilleri kukla gibi oynatmışlardır.

Bu alçakların çoğu hâlâ aynı yerlerde aynı vazifelerdedir. Artık, gafletleri vatan hainliği derecesine varmakta olan ahmaklar onları hâlâ yanlarında çalıştırmaktadırlar. Hâlâ yeraltı fitnesinin hemen bütün elemanları mevzilerini muhafaza ediyor.

Eğer yalnız, 6 Eylül vakasının sokak idarecilerini aramakla kalacak sak, mahutları çoğunu yerli yerinde bırakacağız, demektir. Devletçe ve milletçe, bu habislerden millî bünyeyi temizlemek için bir iç kurtuluş seferberliğine girişmezsek, 6 Eylül vakasından almamız lâzım gelen ders yarım kalmış olacaktır,

Bugüne kadar, Türkiye'de, hu melûnlara kargı esaslı hiçbir mücadele yapılmamıştır. Çünkü bu memlekette bir komünizm cereyanı ve ne kadar eksik budanırsa gizli gizli o kadar dal budak salan bir kızıl teşkilât olduğuna inananlar pek azdı.

Gafillerin gözlerine mâhutları çektiği perdeyi açmanın ve kızıl teşkilâtı kökünden kazımanın günü bugün değilse, başka hiçbir gün değildir. Metastaz yapmak Üzere olan bir kanser karşısındaki endişeyi duyuyorum ve kaybedilecek her günün en büyük millî felâkete doğru atılmış bir kör adımı olacağını muhakkak sayıyorum.”¹⁴⁵⁴

Başbakan Adnan Menderes ise özellikle Emniyet teşkilatını zan altında bırakacak konuşmalara cevap olarak:

*“Birtakım teşekküller faaliyette bulunuyordu. Talebe cemiyetleri, Kıbrıs Cemiyeti, daha başka ve bu kabîl teşekküller gibi, mevcut kanunlarımızın himayesi altında kurulmuş olan cemiyetler, birtakım muzır eşhasın, muzır faaliyetlerin meşruiyet kisvesini ve siperini teşkil etmiş oldular. Hâdise nasıl başladı¹? Hâdise bir gençlik, bir talebe gurubunun harekete geçmesiyle başladı. Bu, bir anda İstanbul'un her tarafında hazırlanmış olan ruhların ve insanların birden harekete geçmesiyle, bütün İstanbul'u sarmış oldu. Şimdi, bunun teferruatına ve birtakım sebeplerine girmeksizin şu kadarını söylemek lâzımgelir. Polis, emniyet memuru, emniyet âmiri hiç vazife görmedi de bu üç bin kişiyi birkaç saat içinde karakollara hapsedenler kimlerdir? Emniyet teşkilâtınının 1000 – 1500 kişilik kadrosu hâdisenin cereyanı esnasında üç bin kişilik bir suçlu gurubunu tevkif etmiş bulunuyordu. Bununla emniyet teşkilâtınının tam kudretiyle vazife görmüş olduğunu söylemek istemiyorum. Asla. Mesuller vardır, ama hâdisede tarif ve tasvir edildiği gibi de değildir.” demektedir.*¹⁴⁵⁵

Sıkıyönetim ilanını takiben olaylarla ilgisi görülen İstanbul'da 5.104, Ankara'da 300 ve İzmir'de 170 kişi tutuklanır. 10 Eylül 1955'te Sıkıyönetime bağlı olarak olaylara katılanları yargılamak üzere üç adet mahkeme kurulmuştur. Benzer şekilde İzmir ve Ankara'da da birer Sıkıyönetim mahkemesi kurulmuştur.¹⁴⁵⁶ Tutukluların çoğu, İsmet İnönü'nün hükümeti ağır bir dille eleştiren ve gerçek

¹⁴⁵⁴ **Ayn Tarihi**, Eylül 1955, **a.g.i.s.**

¹⁴⁵⁵ **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 689. Yine Başbakanın konuşmasını teyit etmesi açısından emniyet güçlerinin Kınalıada'da görevlerini yerine getirdiklerine dair İzmir milletvekili Mehmet Ali Sebük'ün konuşması için bkz. **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 690.

¹⁴⁵⁶ **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1955, s. 1.

suçluları takip yerine suçsuz vatandaşlara işkenceyle suçlayan konuşmasının da etkisiyle Aralık 1955'te serbest bırakılır.¹⁴⁵⁷

Sıkıyönetim ilanı sonrası Cumhurbaşkanı Celal Bayar Türkiye Büyük Millet Meclisini 12 Eylül Pazartesi günü için toplantıya çağırdı.¹⁴⁵⁸ Yapılan toplantıda muhalefet partilerinin liderleri de hadise karşısında görüşlerini açıkladılar.

İsmet İnönü, Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmada konunun maddi zararlarının ötesinde ülkeye vereceği manevi zararlara vurgu yaparak şöyle diyordu:

*“Muhterem arkadaşlar, 6–7 Eylül hâdiselerinde kayıplarımız, asıl mânevi cihetten pek ağırdır. Vatandaşın el sürülmez hakları kanun himayesi, hukuk devleti gibi mefhumlar da ağır sarsıntular geçirdi. Bu hareketler, vatani cehennem kılan Türk milletini medeniyet ailesinde lekelemek isteyen teşebbüslerdir. Her manasıyla millî bir felâkete uğradık. Tecavüzleri büyük, âlicenap, mâsum milletimiz bir baştan öbür başa ret ve tel'in eder...”*¹⁴⁵⁹

İsmet İnönü basına verdiği beyanatta:

“Dün gece, 6–7 Eylül'de İstanbul'da vukua gelen hadiseler ve tecavüzler çok esef ve elem verici olmuştur. Tecavüze uğrayan vatandaşlarımızın ıstıraplarını yürekten teessürle paylaşıyoruz. İstanbul'da çokluğu teşkil eden vatandaşlarımızın samimi duygularına tercüman olduğumuzdan eminiz. Şimdi yapılacak iş, vatandaş olarak vazifelerimizi iyi niyetle ve temiz yürekle ifa etmektir. Bir millî felâket halinde olan hadisenin zararlarını ancak bu suretle hafifletir, telâfi edebiliriz.

Gazetelerimiz ve akli başında her vatandaş, teessüf ve teessüre tercüman olmalı ve sükûnet tavsiye etmelidir. Hükümetin asayişe hâkim olması ve süratle hakikatleri ortaya çıkarabilmesi için her vatandaş resmi makamlara yardımcı olmalıdır.” diyordu.¹⁴⁶⁰

İstanbul milletvekili Ali Fuat Cebesoy ise yaptığı konuşmada “hain ve gizli eller”e gönderme yaparak:

“Hâdiselerin mahiyetini tahlil edecek olursak Kıbrıs meselesi; sonra Selanik'te Atatürk'ün doğduğu eve atılan bomba münasebetiyle haklarımızı bütün cihana aksettirebilmek için müsaade edilen toplantıların, hain ve gizli ellerin ve

¹⁴⁵⁷ Güven, “6-7 Eylül Olayları 2”, a.g.i.s.

¹⁴⁵⁸ Bkz. TBMMZC, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 668.

¹⁴⁵⁹ TBMMZC, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 669.

¹⁴⁶⁰ Burçak, s. 315-316.

teşekküllerin mahirane hareketleriyle biraz sonra en mukaddes hedeflerinden ayrılarak mal ve mesken emniyetinin mahfuziyeti aleyhine feci bir surette dönmüş ye birkaç saat içerisinde milyonlarca millî servetimizin kaybolduğunu da teessürle görürüz. Bu feci vaziyetin sebepleri mesul makamların evvelen bu gizli teşkilâta nüfuz edememesi ve emniyet teşkilâtımızın vazifelerini ihmal etmesi suretiyle tebarüz eder. Millî tarihimizde mabetlere tecaviüz ettiğimize asla raslanamaz. Bilâkis bunları muhafaza ettiğimiz görülür. Mesken ve mal mahfuziyeti de daima mukaddes tanınmıştır.” diyordu.¹⁴⁶¹

İstanbul milletvekili Aleksandros Hacopulos, yaptığı konuşmada dikkatleri Emniyet teşkilatı üzerine çekmekte ve:

“Arkadaşlar; bizi en fazla üzen, maalesef itiraf mecburiyetindeyim, memleketin emniyet teşkilâtıdır. Bunu itirafta hepimiz müttefikiz. Emniyet teşkilâtı maalesef gafil avlanmış, maalesef uyumuş ve belki de; dilim söylemeye varmıyor; bâzı hâdiselere göz yummuştur. Misal söyleyeyim arkadaşlar; Büyükada'ya gece yarısı beş on kayak geliyor, içindekiler karaya çıkıyor. Polisler bunları görüyor. Bunlar 200 – 300 kişi idi. silâhsız, topsuz, tüfeksiz kimseler. Polisle konuşuyorlar. Ondan sonra Büyükada'yı tahrib ediyorlar. Hiçbir mukavemet görmeden gerisin geriye dönüyorlar. Polis isteseydi 3, 5 kayığı tutup bunları fare gibi kapan içinde tutamaz mı idi?

Taksim'in göbeğinde çapulcular Zapyon Lisesinin kapısını zorlarken oradan süvari polisleri geçiyor. Hâdiseyi görüyor, ne yapıyorsunuz utanmazlar, diyor ve geçiyor gidiyor.” demektedir.¹⁴⁶²

Millet Partisinin Genel Başkanı, Osman Bölükbaşı ise basına verdiği beyanatta, *"Anayasamızın, kanunlarımızın ve millî ahlâkımızın teminatı altında bulunan vatandaş haklarına vaki tecaviüzleri takbih eden hükümet görüşüne tamamen iştirak ederiz.”* diyordu.¹⁴⁶³

Türkiye Köylü Partisi, yayınladığı basın bildirisinde olayın provokasyon olduğu kanaatine vurgu yapıyordu: *“Bu vakanın cereyan tarzı mürettep olduğu kanaatini vermektedir. Hadisenin sadece sabıkalı komünistlere atfedilerek*

¹⁴⁶¹ TBMMZC, Devre: 10, c. 7, İctima: 1, 12.09.1955, s. 673.

¹⁴⁶² TBMMZC, Devre: 10, c. 7, İctima: 1, 12.09.1955, s. 676.

¹⁴⁶³ Burçak, s. 316.

diğerlerinin meskût kalmasının doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Mesuller ve tertipçiler ergeç tamamen meydana çıkacak ve Türk milleti bu şaibeden kurtulacaktır.” diyordu.¹⁴⁶⁴

Millî Savunma Bakanlığı, 8 Eylül 1955 günü üç generale işten el çekti ve haklarında kovuşturma açtı. Millî Savunma Bakanlığı tebliğinde işten el çekirmelerin tahkikat amacıyla verilmiş bir karar olduğu ifade ediliyordu. Karara göre 15. Kolordu Komutanı Korgeneral Vedat Garan, 3. Kolordu Komutanı Korgeneral Fazıl Bilge ve Tuğgeneral Nedim Erensu, haklarında yapılmakta olan tahkikat nedeniyle açığa alınmışlardı.¹⁴⁶⁵

İzmir de ise Piyade Albay Hakkı Çanga, Vali Muavininin ateş edilmesi ve silah kullanılması emrini yerine getirmediği için görevden el çekirilmişti.¹⁴⁶⁶

Bunun yanı sıra gazetelerde “*İstanbul Valisi değışecek mi?*” başlıklarıyla valinin de görevden alınacağı ve yerine Başvekâlet müsteşarının getirileceği haberleri yer almaktadır.¹⁴⁶⁷

10 Eylül Cumartesi günü İçişleri Bakanı Namık Gedik istifa ederek yerine Millî Müdafaa Vekili Etem Menderes getirildi.¹⁴⁶⁸ Ankara Valisi Kemal Aygün Emniyet Genel Müdürlüğüne, Emniyet Genel Müdürü Ethem Yetkiner Konya Valiliğine, Konya Valisi Cemal Göktan Ankara Valiliğine, Beyoğlu Kaymakamı Hayrettin Nakiboğlu İstanbul Emniyet Müdürlüğüne, Beykoz Kaymakamı Cevat Çapanoğlu da Beyoğlu Kaymakamlığına getirildi. Fakat İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay hakkında bir karar alınmadı.¹⁴⁶⁹

“*Kıbrıs Türktür Cemiyeti*” mahkeme kararıyla feshedildi. Cemiyetin merkez ve şubeleri zabıta tarafından mühürlenerek evrakı muhafaza altına alındı. Cemiyete

¹⁴⁶⁴ Aynı yer.

¹⁴⁶⁵ Aynı yer. **Ayn Tarihi**, Eylül 1955, **a.g.i.s.**; **Hürriyet**, 10 Eylül 1955, s. 1; Burçak, s. 316.

¹⁴⁶⁶ **BCA**, Tarih: 17.09.1955, Sayı:-, Dosya: A45, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 37.222..1.

¹⁴⁶⁷ **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1955, s. 1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde karşılaştığımız ve 6-7 Eylül olayları hakkında Başbakan Adnan Menderes’e yazılmış olan bir belge İstanbul valisini olaylarla ilgili olarak itham etmekte ve: “...*Zabıta memurları o gece bu işi yapan çapulcu halkı ‘Burası yeter ileri gidin’ şeklinde bu işin devamına teşvik ettiler, memleket harabeye döndü, güzel istanbulumuza yazık oldu, Ertesi gün Bey oğlundaki harabeyi size gösterirken vali beyin yüzünün kızarmasına hayret ediyoruz. İnşallah cezasını çekecektir. Fakat sizinde beceriksizliği yüzünden memleketi mahv eden bu adamın bu haline göz yummanızı reca ve istirham ederiz.*” **BCA**, Tarih: 0/0/1955, Sayı: -, Dosya: A45, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 37.226.3.

¹⁴⁶⁸ **Ayn Tarihi**, 10 Eylül 1955, **a.g.i.s.**

¹⁴⁶⁹ **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1955, s. 1; Burçak, s. 316-317.

mensup 72 yönetici Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından tutuklandı.¹⁴⁷⁰ Hatıralarında Ahmet Emin Yalman, Cemiyetin kesilecek kelle arayanlarca bir günah keçisi yapıldığını, oysa olayların meydana gelmesinde sorumluluğu olmadığını ifade etmektedir.¹⁴⁷¹

Saldırılar sonucu meydana gelen hasar 150.000.000 TL civarındadır¹⁴⁷² ve Demokrat Parti Hükümeti bu miktarın 60.000.000 TL'sini tazmin eder.¹⁴⁷³ 28 Şubat 1955 günü Meclis Genel Kurulunda kabul edilen bir kanunla olaylarda zarar görenlere yardım için hükümete yetki verilir. Buna göre:

“MADDE 1. — 6/7 Eylül 1955 tarihinde İstanbul ve İzmir'de vukubulan hâdiselerde zarar gören hakiki ve hükmi şahısların İcra Vekilleri Heyetince kabul edilecek esaslar dairesinde tesbit edilecek zararlarını ödemeye hükümet mezun kılınmıştır.

Ancak bu miktar 60 milyon lirayı geçemez.

MADDE 2. — Birinci maddede yazılı ödemeler Maliye Vekâletince verilecek bir sene vadeli ve faizsiz Hazine bonolarıyla de yapılabilir.

MADDE 3. — Vâdesi geldiği tarihten itibaren bir sene zarfında tediyye ibraz edilmeyen bonolar Hazine lehine mürruzamana uğrar.

MADDE 4. — Bu kanun neşri tarihinden itibaren meriyete girer.”¹⁴⁷⁴

Aynı oturumda kabul edilen diğer bir kanunla Gelir ve Kurumlar Vergisi mükellefleri tarafından 7 Eylül 1955 tarihinden 31 Aralık 1955 tarihine kadar makbuz karşılığında “6 Eylül hâdiselerinde zarar görenlere Yardım komitesi”ne

¹⁴⁷⁰ **Cumhuriyet**, 9 Eylül 1955, s. 1.

¹⁴⁷¹ Bkz. Yalman, c. 4, s. 326.

¹⁴⁷² Bkz. Güven, “6-7 Eylül Olayları I”, **a.g.i.s.** Macar, s. 197. Başbakanın zararların tazminiyle ilgili konuşması için bkz. **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 690. **TBMMZC**, Devre 10, c. 10, İçtima 2, 28.02.1956, s. 1065-1085.

¹⁴⁷³ Başbakanın zararların tazminiyle ilgili konuşması için bkz. **TBMMZC**, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 690. Bu arada kabul edilen bir kanunla Gelir ve Kurumlar Vergisi mükellefleri tarafından 7 Eylül 1955 tarihinden 31 Aralık 1955 tarihine kadar makbuz karşılığında “6 Eylül hâdiselerinde zarar görenlere Yardım komitesi”ne yapılmış ve yapılacak bağış ve yardımlar yıllık beyanname ile bildirilecek gelirlerden ve kurum kazançlarından indirilebilir (madde 1), Mükellefler temin ettikleri yardımları, uğradıkları hasar ve zarar karşılığı olarak, Vergi Usul Kanununa göre tutmaya mecbur oldukları defterlerinde gösterirler (madde: 2). 6-7 Eylül Olaylarından mağdur olanlara, kurulan yardım komitesi vasıtasıyla yardım edenlerin bu yardım miktarları Veraset ve İntikal Vergisi ile resim ve harçlardan müstesnadır (madde: 3). **TBMMZC**, Devre 10, c. 10, İçtima 2, 28.02.1956, s. 1065-1085.

¹⁴⁷⁴ **TBMMZC**, Devre 10, c. 10, İçtima 2, 28.02.1956, s. 1082.

yapılmış ve yapılacak bağış ve yardımlar yıllık beyanname ile bildirilecek gelirlere ve kurum kazançlarından indirilebilir.

Mükellefler temin ettikleri yardımları, uğradıkları hasar ve zarar karşılığı olarak, Vergi Usul Kanununa göre tutmaya mecbur oldukları defterlerinde gösterirler.

6-7 Eylül Olaylarından mağdur olanlara, kurulan yardım komitesi vasıtasıyla yardım edenlerin bu yardım miktarları Veraset ve İntikal Vergisi ile resim ve harçlardan müstesnadır.¹⁴⁷⁵

Yunan makamlarınca belirlenen hasar 60 milyon dolar, o günkü karşılığıyla 165 milyon liradır. Bir aylık süre zarfında 4433 Rum, 69.578.744 liralık zarar beyan etmiştir. Patrikhanenin yalnız başına zararlarına karşılık olmak üzere talep ettiği rakam 12 milyon liradır.¹⁴⁷⁶

Bu arada Dünya Kiliseler Birliği de olaya müdahil olur ve İstanbul'a bir heyet gönderir. İstanbul'a gelip incelemelerde bulunan bu heyetin zarar tespiti 150 milyon dolar yani 412.500.000 liradır.¹⁴⁷⁷ Batılı ülkelerin basını da olay karşısında son derece ilgili olup Başbakan'dan röportaj randevu talebinde bulunmaktadır.¹⁴⁷⁸ Bir taraftan da protesto telgrafları gelmektedir. Örneğin Kudüs Rum Ortodoks Patrikliğinden gelen telgrafta olaylar şiddetle protesto edilmektedir.¹⁴⁷⁹

Olaylardan dolayı Yunanistan Hükümeti Türkiye'yi protesto eder. Türk Hükümeti ise İzmir'de bir bakan ve NATO subaylarının da katıldığı bir tören düzenleyerek, Yunanistan'dan özür diler.¹⁴⁸⁰

6-7 Eylül Olaylarıyla ilgili olarak DP üst yönetimi, 1960 Darbesi sonrası Yüksek Adalet Divanı tarafından Yassıada'da yargılandı. Duruşmalarda Rum Patriği Athenagoras da şahit olarak dinlenir. Patrik ifadesi sırasında Başbakan aleyhine konuşmaz ve "6-7 Eylül hadiselerinin mürettep olduğuna dair malumatım yoktur ve kimlerin tertip ettiğini bilmiyorum" şeklinde ifade verir¹⁴⁸¹.

¹⁴⁷⁵ TBMMZC, Devre 10, c. 10, İçtima 2, 28.02.1956, s. 1084-1085.

¹⁴⁷⁶ Macar, s. 197.

¹⁴⁷⁷ Aynı yer.

¹⁴⁷⁸ BCA, Tarih: 9.9.1955, Sayı:-, Dosya: A7, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 19.110.5.

¹⁴⁷⁹ BCA, Tarih: 23.09.1955, Sayı: -, Dosya: A45, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 37.222.2.

¹⁴⁸⁰ Macar, s. 197-198.

¹⁴⁸¹ a.g.e., s.198.

Olayların meydana gelmesinden üç gün sonra Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın himayesinde ve Başbakan Adnan Menderes'in Fahri Başkanlığında bir yardım komitesi kurulmasına karar verilmiştir. Komitenin amacı olaylarda saldırıya uğrayan özellikle hali vakti yerinde olmayan, dar gelirli vatandaşlara yardım etmektir.¹⁴⁸² Komite 10 Eylül Cumartesi günü çalışmalarına başlamıştır.¹⁴⁸³

Yapılan toplantı sonucunda Komiteye başkan olarak İş Bankası Umum Müdürü atanır. Yardım komitesine ilk ve yüksek miktarda yardım edenler, 200.000 lira ile İş Bankası, 100.000 lira ile Yapı Kredi Bankası, 200.000 lira ile İstanbul Ticaret Odası ve 100.000 lira ile İstanbul Sanayi Odası'dır.

Diğer taraftan olaylarda zarar görenlerin bankalara olan borçlarını ödeyememeleri halinde tecdide tabi tutulmasına karar verilmiştir. Maliye Vekâletinin yaptığı çalışmalar ile bankalara bu doğrultuda tebligatta bulunulmuş ve ihtiyaç durumundaki vatandaşlara kredi kolaylıkları gösterilmesi talep edilmiştir.¹⁴⁸⁴

Bu arada üzerinde durulması gereken bir husus da olayların arkasından kurulan yardım komisyonu ve toplumun saldırılardan zarar görenlere karşı tutumudur.

Toplumun olaylar karşısındaki tepkisine bakacak olursak; hemen hemen bütün ülke sathına yayılan ve Başbakanlığa çekilen telgraflarla olayları kınaması ve para yardımında bulunması dikkat çekicidir. Balıkesir'den Malatya'ya, Trabzon'dan Kayseri'ye, Urfa'dan Gaziantep'e, Adana'dan Salihli'ye kadar değişik illerden gelen

¹⁴⁸² **Cumhuriyet**, 9 Eylül 1955, s. 1.

¹⁴⁸³ **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1955, s. 1. “*Reisicumhur Celâl Bayar'ın himaye ve Başvekil Adnan Menderes'in Fahrî başkanlığında, 6 Eylül tarihinde İstanbul ve İzmir de vukua gelen hâdiselerde zarar görenlere yardım etmek maksadiyle teşekkül eden komite, Kızılay Umumî Merkezi Reis Vekili ve Afyon Mebusu Rıza Cerçel, Türkiye Odalar Birliği Başkanı ve Türkiye İş Bankası Umum Müdürü Üzeyir Avunduk, Yapı Kredi Bankası İdare Meclisi Reisi Kâzım Taşkend, İstanbul Ticaret Odası Başkanı Said İbrahim Esi'den tereküp etmektedir. Bu komite bugün ilk içtimanı yaparak Reisliğe Odalar Birliği Başkanı ve İş Bankası Umum Müdürü Üzeyir Avunduk'u seçerek faaliyete geçmiştir. Komite hâdisede zarar görmüş olanlara yardım için giriştiği ilk teşebbüs ile Türkiye İş Bankasından 200.000, Yapı ve Kredi Bankasından 100 000, İstanbul Ticaret Odasından 200.000 ve İstanbul Sanayi Odasından 10.000 lira ki cem'an 600.000 lira teberru temin etmiş bulunmaktadır.*

Ayrıca Kızılay Umumî Merkezi de hâdiseye dolayısıyla işsiz kalmış fakirlere âcil ve günlük ihtiyaçlarını karşılamak üzere, ilk yardım olarak 100.000 lira tahsis eylemiş bulunmaktadır.”

Aynı Tarihi, 10 Eylül 1955, **a.g.i.s.**

¹⁴⁸⁴ **Cumhuriyet**, 9 Eylül 1955, s. 1.

telgraflarla olayları yapanlar tel'in edilmekte ve para yardımı için havaleler gönderilmektedir.¹⁴⁸⁵

Gönderilen telgraflarda olaylar, “*muhteviyatı meş’um*”,¹⁴⁸⁶ “*..aziz atamızın benliğimizdeki mümtaz varlığını ve millî hudutlarımız dışında yaşayan kardeşlerimiz için kalplerimizde kaynayan temiz duygu ve heyecanı melun maksatlarına alet edenlere lanet olsun...*”¹⁴⁸⁷, “*İstanbul Faciasının Yüz kızartıcı hali... memleketi mahv ve perişan eden maddi ve manevi ölçüsüz kıymetin yok olmasına sebep olan...*”, “*süi kastler, tertipler ve hücumlar*”¹⁴⁸⁸ ve benzeri ifadelerle tanımlanmaktadır.

Telgrafların bir kısmı şahıslardan diğer bir kısmı ise değişik tüzel kişilik temsilcilerinden gelmektedir. Örneğin bunlar arasında, İstanbul Yoğurt Peynir Tuzsuz Tereyağı Bayileri Mesleki Yardımlaşma Derneği, Fatih Edirnekapı Şehitlikler İmar Derneği,¹⁴⁸⁹ siyasi parti il merkezleri ve ocakları, Malatya İnşaat İşçileri Sendikası ve Trabzon Belediyesi¹⁴⁹⁰ bulunmaktadır.

B. c. Olayların Sonuçları ve Değerlendirme

DP iktidarı ilk yıllarında gayrimüslimlere karşı liberal politikalar izledi. Öyle ki iktidara geldiğinde Varlık Vergisinden dolayı tahsil edilen miktarın mükelleflere iadesi sözü dahi verilmişti. Ancak verilen bu söz tutulmadı. Konu 1957 seçimleri de dâhil olmak üzere seçim kampanyalarında dile getiriliyor ancak seçimden sonra rafa konuluyordu. Öyle anlaşılıyor ki DP milletvekilleri konuyu azınlık oylarını çekmek için gündeme getiriyorlar ve bu yolla muhalefeti de baskı altına alıyorlardı. Zira Varlık Vergisi sorumlularının siyasal haklarının ellerinden alınması için yasa tasarısı hazırlığı da basına yansımaktaydı.¹⁴⁹¹

¹⁴⁸⁵ **BCA**, Tarih: 23.09.1955, Sayı: -, Dosya: A45, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 37.222.2. **BCA**, Tarih: 17.09.1955, Sayı:-, Dosya: A45, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 37.222..1. **BCA**, Tarih: 17.09.1955, Sayı:- Dosya: A7, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer no: 19.110..9. **BCA**, Tarih: 26.09.1955, sayı: -, Dosya: A45, Fon Kodu: 30..1.0.0, yer No: 37.225..1.

¹⁴⁸⁶ **BCA**, Tarih: 26.09.1955, sayı:-, Dosya: A45, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 37.224..1.

¹⁴⁸⁷ **BCA**, Tarih: 17.09.1955, Sayı:- Dosya: A7, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer no: 19.110..9.

¹⁴⁸⁸ **BCA**, Tarih: 0/0/1955, Sayı: -, Dosya: A45, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer No: 37.226.3.

¹⁴⁸⁹ **BCA**, Tarih: 26.09.1955, sayı:-, Dosya: A45, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 37.224..1.

¹⁴⁹⁰ **BCA**, Tarih: 17.09.1955, Sayı:- Dosya: A7, Fon Kodu: 30.1.0.0, Yer no: 19.110..9.

¹⁴⁹¹ Bkz. Dilek Güven, **6-7 Eylül Olayları**, İstanbul, 2005, Tarih Vakfı Yurt yay., s. 132, 133, 139.

İktidarın ilk yıllarında, Faik Ökte'nin Varlık Vergisi ve uygulamalarına dair yazdığı “*Varlık Vergisi Faciası*” adını verdiği kitabı şiddetli eleştiriler aldı. Faik Ökte, Müslüman ve gayrimüslimler arasında düşmanlık tohumları ekmekle ve devlet sırrını etmekle suçlandı.

6–7 Eylül Olayları Türkiye’de ve özellikle İstanbul’daki Rum azınlık için bir dönüm noktası olmuş ve olay Rum azınlığın belleğinde derin izler bırakmıştır.¹⁴⁹² Bir bakıma Demokrat Parti’nin iktidara geldiği 1950 yılında devlet ile azınlık cemaatleri arasında başlayan sıcak ilişkiler 6–7 Eylül olaylarıyla onarılması zor bir darbe yemiştir.

Bu bağlamda 1956 yılında İstanbul Rum Birliği adındaki derneğin on iki üyesi casusluk ve EOKA’ya para yardımından suçlanarak gözaltına alınırlar. Birlik sekreteri 20 yıl ceza alır diğer üyeler ise sınır dışı edilirler. Nisan 1958’de ise Birlik mahkeme kararıyla kapatılır ve malvarlığına el konur.¹⁴⁹³

Yaşanan gelişmeler o aşamaya gelir ki Yunanistan, İstanbul Rumlarının Kıbrıs Türkleriyle mübadelesini ve Türkiye ülkedeki Rumların Batı Trakya Türkleri ile mübadelesini gündeme getirirler.¹⁴⁹⁴

6–7 Eylül Olayları İstanbul’daki Rum, Ermeni ve Yahudilerin göç etmelerinde önemli bir etken oldu. Bu göç kararının nedeni olarak her ne kadar somut olarak yaşanan olaylar gösterilse de esas itibarıyla perdenin gerisinde yatan problem devlete karşı olan güvenin büyük ölçüde zedelenmesiydi. Bu bağlamda hükümetin azınlıklara karşı yaptığı tazminat vaatleri de yeterli olmuyordu.¹⁴⁹⁵ Olaylar ülkede büyük bir otorite boşluğu doğurmuş ve değil azınlıkları, tüm toplumu korku ve güvensizlik atmosferine sokmuştur:

¹⁴⁹² Bununla birlikte olaylar sonrasında da gerek Rumlar ve gerekse diğer azınlıklarla Başbakan arasında sıcak münasebetler Tek Parti dönemiyle kıyaslanması mümkün olmayacak şekilde devam etmekte ve bir yazışma trafiği yaşanmaktadır. Örneğin, Ermeni Patriği Karakin’in Başbakan Menderes’e gayrimüslim vatandaşlara gavur diye hitap edilmemesi talebi hakkında yazdığı mektup için bkz. **BCA**, Tarih: 30.06.1958, Sayı: -, Dosya: 30..1.0.0, Yer No: 133.870..6.Galata Rum Cemaati adına Hristaki Yoanidis’in Başbakan’a iyi niyet mektubu için bkz. **BCA**, Tarih: 05.05.1959, Sayı: -, Dosya: T, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 133.868..4. Rum Merkez Mütevelli Heyeti’nin Başbakan Adnan Menderes’e telgrafı ve Başbakanın cevabi yazısı için bkz. **BCA**, Tarih: 01.03.1960, Sayı: -, Dosya: T1, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 133.871..2. Menderes’i davet telgrafı ve Başbakanın cevabi yazısı için bkz. **BCA**, Tarih: 19.03.1960, Sayı: -, Dosya: T1, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 133.871..3, ve diğerleri.

¹⁴⁹³ Macar, s. 199.

¹⁴⁹⁴ Aynı yer.

¹⁴⁹⁵ Güven, **a.g.e.**, s. 143.

“...Bunca tahrip ve çapulculuk olaylarına devletin güvenlik güçleri acaba niçin mani olamamış, olaylar başladıktan sonra ise nasıl olupta önleyememişlerdi? Meclis koridorlarında da, halk arasında da bu konularda türlü yorumlar yapılmakta idi. Ayrıca, memleketin geleceği adına herkeste bir korku ye güvensizlik duygusu belirmiş ve böylesine bir ortamda bu millî felâketin sorumluların ortaya çıkarılması önem taşımağa başlamıştı.”¹⁴⁹⁶

Bununla birlikte olayların hemen akabinde kitlesel bir göç yaşanmaz. Patrikhane Rumların İstanbul’u terk etmesine şiddetle karşı çıkar ve bu yönde Yunanistan Konsolosluğu da beraber olmak üzere Rum cemaatine uyarılarda bulunur. Diğer taraftan uğranılan zararın tazmin edilmesi ya da en azından mal varlıklarını güvence altına alma endişesi sığağı sığağına kitlesel bir göçe engeldi. Bu paralelde Yunanistan İstanbul’dan bir Rum göçünü engellemek için pasaport ve benzeri konularda olabildiğince bürokratik engellemelere gitti. Bu uygulama Türk Hükümetinin izlediği politikayla da en azından kısa vadede örtüşüyordu. Hükümet özellikle sermaye kaçışına mani olmak için pasaport vermeyi reddetmek gibi tedbirler aldı. Zira daha olayların ilk günlerinde bankalardan 93 milyon lira gibi yüksek miktarda para çekilmişti. Benzer şekilde askerlik hizmetine alınma döneminde olanların ülke dışına çıkışına izin verilmedi.¹⁴⁹⁷

Türk Hükümetinin, Yunan Hükümetinin ve Patrikhanenin aksi yönde çabalarına rağmen 1955–1960 yılları arasında 79.691 olan Rumca konuşan nüfus 65.139’a düşmüştü.

1935–1965 Yılları Rum Ortodoks Nüfustaki değişim¹⁴⁹⁸

Nüfus sayım Yılı	Rumca Konuşanlar	Rum Ortodoks
1935	108.725	125.046
1945	88.680	103.839
1955	80.000	86.655
1960	65.000	106.601
1965	48.096	76.122

¹⁴⁹⁶ Burçak, s. 316.

¹⁴⁹⁷ Bkz. Güven, a.g.e., s. 144-145.

¹⁴⁹⁸ Alexandris, s. 291.

Yahudi cemaati de Varlık Vergisi'ni izleyen yıllarda başlamak üzere büyük bir göç hareketi yaşadı. Bu göç dalgaları 6–7 Eylül Olayları ile birlikte hız kazandı. Özellikle İsrail Devleti'nin kurulmasıyla Türk Yahudileri için burası çıkabilecek krizler sonrası başvurulacak “*son sığınak*” veya sığınabilecek “*zengin kayınpederin evi*”ydi.¹⁴⁹⁹

C. 1964 Yunan Uyruklu Rumların Sınır Dışı Edilmesi

Kıbrıs Olayları çerçevesinde İstanbul'da yerleşik Yunan uyruğu Rumların sınır dışı edilmeleri, Cumhuriyet Dönemi İstanbul Rum azınlığı için önemli bir dönüm noktasıdır. Sınır dışı edilme ile beraber bu insanların mallarına da el konuldu.¹⁵⁰⁰ Sınır dışı edilme kararından başlayarak gittikçe artan miktarlarda Rum göçü, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtına kadar devam edecek ve bu durum İstanbul'un nüfus yapısını ciddi bir biçimde etkileyecektir.

Kıbrıs Meselesi'nin 1950'lerin başından itibaren yoğun olarak gündeme gelmesi dönemin hükümetlerini, tarihsel bir alt yapısı olduğu şüphe götürmeyen, savunma reflekslerine itmiştir. Bu bağlamda Yunan uyruklu Rumların sınır dışı edilmeleri gündeme geldiği gibi bundan iki yıl kadar önce ülke güvenliğini koruma amacıyla “*Azınlık Tali komisyonu*” kurulmuştur. Komisyon, 7 Aralık 1962 yılında kamuoyundan habersiz olarak kurulmuş yine benzer yöntemle 5 Ocak 2004 yılında kaldırılmıştır.¹⁵⁰¹

İstanbul'dan sınır dışı edilen Yunan uyruklu Rumların sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte 30 ile 40 bin arası olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵⁰² Çalışmalarda İstanbul'daki Yunan pasaportlu Rum sayısı yalnızca İstanbul'da 25.000 olarak verilmektedir.¹⁵⁰³ Diğer bir çalışmada rakam 12.000 olarak verilmektedir.¹⁵⁰⁴

¹⁴⁹⁹ Bali, *Aliya...*, s. 312, 370.

¹⁵⁰⁰ Bkz. Demir – Akar, *a.g.e.*, s. 11-12.

¹⁵⁰¹ Bkz. Oran, *Türkiye'de Azınlıklar*, s. 92.

¹⁵⁰² *a.g.e.*, s. 13.

¹⁵⁰³ Şahin, *Fener Patrikhanesi...*, s. 296.

¹⁵⁰⁴ Demir – Akar, *a.g.e.*, s. 14.

Kıbrıs Meselesinden dolayı içinde yaşanılan dönemin sıkıntılı bir dönem olması, sıkıyönetimin sürmesi¹⁵⁰⁵ ve en nihayet henüz etkisini devam ettiren bir askeri darbe yaşanılmış olması konu üzerinde bir çalışma yapılmasına imkân vermemiştir. Kıbrıs'ta yaşanan olayların kamuoyunu birinci derecede meşgul etmesi ve sınır dışı edilme meselesini gölgede bırakmıştır.

Kıbrıs'ta yaşanan olaylar ve bu olayların basına yansımaları neticesinde oluşan kamuoyunun da baskısıyla 15 Mart 1931 tarihli “*Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükûmeti arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi*” feshedilmiştir.¹⁵⁰⁶ O güne değin kamuoyu tarafından pek bilinmeyen Antlaşma ve Antlaşmanın Yunan vatandaşlarına sağladığı avantajlar Bakanlar Kurulu kararıyla gündeme gelmiş ve geniş tartışmalara neden olmuştur.¹⁵⁰⁷

Seyrisefain Mukavelenamesi'nin Birinci maddesine göre:¹⁵⁰⁸

“Yüksek âkit Taraflardan her birinin tebaaları, diğer tarafın ülkesine, memleketin kanun ve nizamlarına riayet ederek mahallî tebaaların veya ecnebler için hususî ahkâm varsa en ziyade müsaadeye mazhar millet tebaalarının tâbi oldukları veya olacakları, herhangi mahiyette olursa olsun, takyitlerden başkalarına tabi tutulmaksızın maazalik ecnebler hakkındaki zabıta ahkâmına hâlel gelmeksizin, serbestçe girebilecekler, orada seyahat, ikamet edebilecekler ve yerleşebilecekler, veyahut orayı her vakit terkedebileceklerdir.”¹⁵⁰⁹

Söz konusu Antlaşma hükümlerine istinaden Türkiye’de ikamet eden Yunan uyruğu Rumlar ağırlıklı olarak ticaretle meşgul olmaktaydılar. O günlerin gazetelerinin verdikleri haberler esas alınacak olursa bu kimselerin buldukları yerlerdeki ticari hayatta önemli bir yer tuttıkları anlaşılmaktadır.¹⁵¹⁰

¹⁵⁰⁵ **Ulus**, 16 Nisan 1964, s. 7.

¹⁵⁰⁶ “*Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükûmeti arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi*”nin imzalanma tarihi 30 Ekim 1930’dur. Bkz. **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 12, Ankara, 1931, s. 173. Antlaşmanın TBMM tarafından onaylanıp Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girme tarihi ise 15 Mart 1931’dir. “*Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükûmeti arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi*” metni için bkz. **Ek VI**.

¹⁵⁰⁷ “*Bakanlar Kurulu’nun bu kararı ile, Yunan uyruklu yabancıların Türkiye’de son derece müsaait şartlar içinde yaşadıkları ve ticaret yaptıkları gerçeği de meydana çıkmış bulunmaktadır.*” **Ulus**, 18 Mart 1964, s. 7.

¹⁵⁰⁸ Bkz. **Ek VI**.

¹⁵⁰⁹ **Düster**, Üçüncü Tertip, c. 12, Ankara, 1931, s. 115-116.

¹⁵¹⁰ “*Altı ay sonra 12 bin 592 Rum Türkiye’den çıkarılıyor*” **Ulus**, 18 Mart 1964, s. 1.

Mütekabiliyet esasına göre Yunanistan'ın da ülkesinde yerleşik olan Türkleri sınır dışı etmesi durumunda sayıları 3.000 civarındaki Türk'ün Türkiye'ye dönmeleri beklenmektedir. Yunanistan'daki Türklerin ticari faaliyetlerine bakıldığında ise bunların daha ziyade küçük esnaf ile küçük ölçekte ticaret yapanlar ve çiftçiler oldukları görülür. Dolayısıyla Antlaşmanın feshi ve altı aylık bir süre zarfında yenilenmemesi durumunda bundan büyük oranda zararlı çıkacak olan Türkiye'de yerleşik olan Rumlar olacaktır.¹⁵¹¹

Yunanistan pasaportlu olup Türkiye'de ikamet eden Rumların ticaretle uğraşanların illere göre dağılımı ise şu şekildedir:

İstanbul söz konusu Rumların en yoğun olarak ikamet ettikleri bölgedir. Burada 3.227 erkek ve 613 kadın çeşitli iş alanlarında çalışmaktadırlar. İzmir'de 197, Hatay'da 82, Ankara'da 48, Edirne'de 13, İçel'de 11, Çanakkale'de 6, Adana, Antalya, Konya ve Kayseri'de ise birer kişi çalışmaktadırlar. Bunların dışındakiler ise çocuk, yaşlı ve ev hanımlarıdır.¹⁵¹²

İstanbul'da ikamet eden Yunanistan uyruğu Rumlardan 17'si ithalat ve ihracat işleri yapmakta, 101'i ise büyük ticari şirketlere ortak bulunmaktadır. Buna ek olarak 30'u deniz ticaretiyle uğraşmakta, 330'u çeşitli ticari teşebbüslerin sahibi bulunmaktadır. Bundan başka Yunan uyruğu Rumların 16'sı bakkal, 35'i gömlekçi, 30'u fırıncı, 108'i sobacı, 8'i mühendis ve teknisyen, 25'i hattat, 33'ü bahçıvan, 52'si aşçı, 21'i şirketlerde memur, 74'ü muhasebeci ya da veznedar, 4' ticari ortaklık ajansı, 14'ü şef garson, 21'i mücellit, 8'i tamirci, biri gazeteci, 303'ü çeşitli işlerde usta, 206'sı çırak, 272'si çeşitli sınaî ya da ticari teşebbüsün patronudur.¹⁵¹³

Bu kişiler söz konusu Antlaşma hükümlerine göre herhangi bir Türk vatandaşının sahip olduğu bütün haklardan istifade etmektedirler.¹⁵¹⁴

¹⁵¹¹ Bkz. aynı yer.

¹⁵¹² Bkz. aynı yer.

¹⁵¹³ **Ulus**, 18 Mart 1964, s. 7.

¹⁵¹⁴ Bkz. "*Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükûmeti arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi*" madde 1, 3, 4, ve diğerleri, **Ek VI** ve **Düstur**, Üçüncü Tertip, c. 12, Ankara, 1931, s. 115-120.

C. a. “Seyrisefain Mukavelenamesi”nin Feshedilmesine Neden Olan Gelişmeler

Kıbrıs Meselesi'nin bir kriz haline geldiği 1960'lı yılların başlarında, Türk kamuoyu, bütün dikkatini bölgeden gelen haberlere vermişti. Kıbrıs'tan gelen haberler ve bunların gazetelere yansımaları ise genelde olumsuzdu.¹⁵¹⁵ Yunanlılar denizden de takviye ile Türklerin yaşadıkları bölgelere saldırılar düzenliyordu. Buna karşı bakanlar ve askeri yetkililer ısrarla Kıbrıs'taki askeri hedeflerin bombalanmasını istiyorlardı.¹⁵¹⁶

Bu gelişmeler toplumda Yunanistan'a ve Yunanistan'ın doğal uzantısı olarak görülen Yunan pasaportlu Rumlar ile Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Rumlara karşı bir reaksiyonun doğmasına ortam hazırlamıştır. İstanbul, Ankara ve İzmir'de Kıbrıs Türklerine karşı işlenen cinayetlere tepki olarak gösteriler yapılıyor, İzmir'de bir kilise göstericiler tarafından tahrip ediliyordu.¹⁵¹⁷

Burada Kıbrıs Meselesi'nin basına yansımaları ile ilgili olarak fikir sahibi olmamızı sağlayacak örnekler vereceğiz:

Yeni Sabah, 3 Ocak 1964, Cuma günü baskısında Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeleri altı sütuna manşet olarak veriyor ve:

“Rumlar, dün yeniden altı Türk'ü daha kaçırıp tevkif ettiler.” diyor ve altına büyük puntuyla *“İki Türk diri diri yakıldı, biri öldürüldü”* manşetini atıyordu. Aynı sayfada *“Yunanistan Kıbrıs'a yine bir heyet gönderiyor”* başlığıyla yer alan haberin altında, *“Türk Meclis Heyeti Kıbrıs'a gidemiyor. Türk uçaklarının Lefkoşa seferlerine başlamasını Rumlar «Şartlar müsait değil» diyerek reddetti.”* Haberi yer almakta ve bu yolla okuyucuya durumun vahameti hakkında kıyas imkânı tanınmaktadır.¹⁵¹⁸

¹⁵¹⁵ Örneğin Yunanistan, Kıbrıs'a 7.000 asker ve bol miktarda silah gönderiyor ve adeta bir savaş hazırlığı için gerekli personel ve malzemeyi adaya sevk ediyordu. Bkz. Nihat Erim, **Günlükler 1925-1979**, c. 2, yay. Haz. Ahmet Demirel, İstanbul, 2005, Yapı Kredi yay., s. 778.

¹⁵¹⁶ Bkz. **a.g.e.**, s. 779-781.

¹⁵¹⁷ Bkz. **a.g.e.**, s. 785.

¹⁵¹⁸ Bkz. **Yeni Sabah**, 03.01.1964, s. 1.

Yine aynı gazetede yer alan haberlerde Türk evlerinin bombalandığı, Omorfo ve Ayos'taki evlerin benzinle ateşe verildi haberi yer almaktadır. Sabiha Deren'e ait Fısıltı köşesinde ise başlık "*Athenagoras bizi aldatamazsın*" şeklindedir.¹⁵¹⁹ Yine aynı gazetenin 7 Ocak 1964 tarihli baskısında "*Rumlar, Türk evlerini, önce tapusunu yırtıp ateşe veriyor*" haberi yer almaktadır. 5 Ocak 1964 tarihli Dünya Gazetesi, Lefkoşe'nin Türk kesimindeki evlerin yakılmasının görüntülü olarak Wahington televizyonunda filimler ve haberler halinde verildiği haberini okuyucularına aktarmaktadır.¹⁵²⁰

20 Mart 1964 tarihli Tercüman gazetesi, altı sütuna manşet, "*Rumlar havan topları ile Türk köyüne hücum etti*" olarak çıkacaktır. Manşetin altında koyu, Türk köylerinin ateşe verildiği ve iki Türk köylüsünün öldüğü haberi yer alacaktır.¹⁵²¹

Vatan Gazetesi, 16 Mart 1964 tarihli baskısında TBMM'nde yapılan gizli celse ile ilgili bilgi yer alıyor ve Hükümetin Kıbrıs'a herhangi bir askeri müdahale için yetki istediği haberi yer almaktadır.¹⁵²²

Ulus, 14 Nisan 1964 tarihli baskısında "*Atina'da görüşmeler devam ediyor. Cinayet çetesinin reisleri pazarlıkta*" manşetiyle okurlarına Başpiskopos Makarios ile EOKA lideri Grivas'ın görüşmelerini vermektedir.¹⁵²³

9 Ocak 1964 tarihli Ulus Gazetesi, manşetten İngiltere Başbakanı'na atfen "*Rumlar tahrik ediyorlar*" sözlerini veriyordu.¹⁵²⁴

Bu arada baskı ve terör eylemleri altındaki Kıbrıs Türkleri için yardım kampanyaları düzenleniyor, özellikle okulların bu kampanyalara iştirak ettikleri görülmüyordu.¹⁵²⁵

1964 yılının ilk ayları Türk kamuoyunu en çok meşgul eden konu Kıbrıs Meselesidir. Hükümet, Millî Güvenlik Kurulu, Genelkurmay ve basın gündeminde sürekli olarak Kıbrıs'ta Türklere karşı girişilen katliam ve baskılar ile askeri müdahale de dâhil olmak üzere bunlara karşı alınacak önlemler vardır. Bu arada

¹⁵¹⁹ Bkz. aynı yer.

¹⁵²⁰ "*Rum vahşeti televizyonda!*" **Dünya**, 5 Ocak 1964, s. 1, 5.

¹⁵²¹ Bkz. **Tercüman**, 20 Şubat 1964, s. 1.

¹⁵²² "*Hükümetin Anayasa'nın 66. Maddesi uyarınca yetki istediği sanılıyor*" **Vatan**, 16 Mart 1964, s. 1.

¹⁵²³ **Ulus**, 14 Nisan 1964, s. 1, 7. "*Adada çarpışmalar devam ediyor*", "*Donanmamız tatbikata başladı*" **Ulus**, 15 Nisan 1964, s. 1.

¹⁵²⁴ **Ulus**, 09.01.1964, s. 1.

¹⁵²⁵ **Ulus**, 09. 01. 1964, s. 7.

yoğun bir diplomasi mekiği sürmekte ve başta ABD ve İngiltere olmak üzere pek çok ülkeyle görüşmeler yapılmaktadır.¹⁵²⁶

Kıbrıs'ta cereyan eden olayların Türk basınına yansımaları büyük bir infial oluşturmuştur.¹⁵²⁷ Bu infialin etkisiyle oluşan kamuoyu yerli ve Yunan uyruğu Rumlara karşı yapılacak yasal bir düzenleme için uygun ortam hazırlamış ve bu çerçevede 1930 tarihinde imzalanan Seyrisefain Antlaşması'nın feshi gerçekleştirilmiştir.

Diğer taraftan sürekli cinayet haberleriyle sarsılan kamuoyu bir takım yönlendirmelere de açık hale gelmiştir. Bu noktadan hareketle Tek Parti döneminin “*Vatandaş Türkçe Konuş*” kampanyaları geri gelmiş ve İttihat ve Terakki yönetiminden devralınan yabancı ve azınlık mallarını boykot tekrar başkөşeye oturmuştur. Esasen bu dönemde iktidarda, Tek Parti dönemi Türkleştirme politikalarının uygulama aşamasında siyasi sorumluluğunu taşıyan İsmet İnönü, bulunmaktadır. “*Vatandaş Türkçe Konuş*” kampanyalarından, Trakya Yahudi Olaylarına, oradan Varlık Vergisi uygulamasına uzanan silsilede 1964 yılının uygulamaları da bir devamlılık arz etmektedir.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da 1930 tarihli Seyrisefain Antlaşması'nın muhtevasıdır. Tarafsız bir gözle bakıldığında, söz konusu Antlaşma hükümleri adeta kapitülasyonların devamı niteliğinde Yunan uyruklu Rumlara tanınmış imtiyazlardır. Antlaşma madde madde tarandığında¹⁵²⁸ göze çarpan ilk husus Lozan Barış Antlaşması sonrası bir dönemde millî egemenlik ile ilgili doğrudan ilişkili bu Antlaşmanın nasıl imzalandığı sorusudur. Öyle anlaşılıyor ki dönemin İtalyan tehdidine karşı bölgede bir güvenlik çemberi oluşturmak isteyen Atatürk, bu Antlaşmayı kabul etmiştir. Bir başka açıdan bakılınca böyle bir onay, kendisinin hayatta olduğu dönem itibarıyla siyasi dehası ve karizmatik siyasi kişiliğiyle değerlendirildiğinde bir tehdit unsuru olarak değil aksine dış politika ve savunmada Türkiye'nin elini güçlendirici nitelikte algılanmış olmalıdır.

Bu gerçekler göz ardı edilerek bakıldığında, ayrıcalıklar Osmanlı dönemi kapitülasyonlardan çok da farklı görünmemektedir. Bu açıdan 1930'lu yıllardan

¹⁵²⁶ Bkz. Erim, s. 757-797.

¹⁵²⁷ Bkz. Metin Toker, “*Türkiye ve Yunanistan*”, Akis, S. 512, c. XXIX, yıl: 10, 10 Nisan 1964, s. 7.

¹⁵²⁸ “*Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükümeti arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelesnamesi*” metni için bkz. **Ek VI**.

1960'lara gelindiğinde söz konusu Antlaşma Türk menfaatlerinin aleyhine işlemektedir. Bu yönüyle Kıbrıs olaylarının da meydana getirdiği atmosferde konu gündeme gelmiş ve “*Ulus Gazetesi*”nden “*Tercüman Gazetesine*”, oradan “*Milliyet Gazetesi*” ile “*Son Havadis Gazetesi*”ne kadar değişik dünya görüşlerinin yansıtan gazetelerce eleştirilmiştir.

C. b. Yunan Uyruklu Rumların Sınır Dışı Edilmesi

16 Mart 1964 tarihinde “*Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükûmeti arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavenamesi*”¹⁵²⁹ tek taraflı olarak feshedildi. Türk Dışişleri, Antlaşmanın 36. maddesinin¹⁵³⁰ verdiği yetkiye istinaden Bakanlar Kurulu’nca feshedildiğini bildiriyordu.¹⁵³¹

18 Mart 1964 tarihli *Ulus*, “*Feshedilen Türk-Yunan mukavelesi yenilenmezse altı ay sonra 12.592 Rum Türkiye’den çıkarılıyor*” manşetiyle çıktı.¹⁵³²

“*Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükûmeti arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavenamesi*”nin feshedilmesiyle Yunan uyruklu Rumların kaybedecekleri haklar ise şunlardır:¹⁵³³

a. Altı aylık süre sonunda Yunanistan uyruklu Rumların Türkiye’ye serbestçe girebilme, yurt içinde seyahat, ikamet ve diledikleri zaman ayrılabilme hakları kayboluyordu.

b. Antlaşma gereği muaf oldukları bazı vergi, harç ve resimden muafiyetleri kalkıyordu.

c. “*En ziyade müsaadeye mazhar*” devletin yurttaşlarına tanınan haklardan yararlanamayacaklardı.

d. Mallarını ihraç etmede tanınan serbestlikten yararlanamayacaklardı.

e. Doğrudan doğruya ya da ticari ajanları vasıtasıyla ticaret yapabilme hakları ellerinden alınmış olacaktı.

¹⁵²⁹ **Düştur**, Üçüncü Tertip, c. 12, Ankara, 1931, s. 114-173.

¹⁵³⁰ “*Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükûmeti arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavenamesi*” 36. madde için metni için bkz. **Ek VI**.

¹⁵³¹ Bkz. “*Türkiye’deki Rumlarla ilgili bir karar*”, **Vatan**, 16 Mart 1964, s. 1, 5.

¹⁵³² **Ulus**, 18. Mart 1964, s. 1.

¹⁵³³ Bkz. **Ek VI**.

f. Yunan gemilerinin Türk denizlerinde ve karasularında serbestçe girip seyretmeleri serbestliği kalkmış olacaktı.

g. Ticari ortaklık, banka ve ticarethane şubesi kurma serbestliği kalkmış olacaktı.

h. Savaş ve barışta Yunan uyruklu Rumların orduda kullanılmamaları ve zorunlu askerlik hizmetlerinden muaf tutulmaları kalkmış olacaktı.

i. İhracat ve ihracatın kontrolünde en ziyade müsaadeye mazhar ülkelere tanınan haklardan yararlanma hakları da yitiriliyordu.

j. Demiryolu ulaşımında sağlanan bazı indirim hakları kayboluyordu.

k. Gemilerden kaçanlara konsolosların müdahalesi hakkı da yine yitirilen ayrıcalıklardandı.¹⁵³⁴

15 Mart 1931 tarihli “*Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükûmeti arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi*”nin fesholunması büyük yankı uyandırdı. Ulus Gazetesinin ifadesine göre, Hükümetin aldığı karar sayesinde “*Yunan uyruklu yabancuların Türkiye’de son derece müsait şartlar içinde yaşadıkları ve ticaret yaptıkları gerçeği de meydana çıkmış bulunmaktadır.*”¹⁵³⁵

1964 yılının ilk ayları itibarıyla İstanbul Ticaret Odası’nın kayıtlı 36.000 faal üyesi arasında yaklaşık 1.000 tanesi Yunan uyruklu Rumlara aittir. Yine söz konusu 36.000 üyenin yarısı da Türk vatandaşı Rumlara ait firmalardır.¹⁵³⁶ Yaklaşık 34 yıldır (1930–1964) İstanbul’da ticaretle meşgul olan Yunan uyruklu Rumların çocukları da uyrukluğunu muhafaza edip ailelerinden devraldıkları ticari mirası devam ettirmişlerdir.

Antlaşmanın iptal edilmesiyle birlikte İstanbul Defterdarlığı da Yunan uyruklu Rumları gözetim altına almış ve Türkiye’deki işlerini tasfiye edeceklerle ilgili olarak vergi durumlarını gözden geçirmeye başlamıştır.¹⁵³⁷ Diğer taraftan

¹⁵³⁴ Tümü için bkz. **Ulus**, 18 Mart 1964, s. 7. Ayrıca daha detaylı bir inceleme için bkz. “*Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükûmeti arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi*” **Düştur**, Üçüncü Tertip, c. 12, Ankara, 1931, s. 114-173.

¹⁵³⁵ **Ulus**, 18 Mart 1964, s. 7.

¹⁵³⁶ Aynı yer.

¹⁵³⁷ **Ulus**, 18 Mart 1964, s. 7. Bu kontrollerle ilgili haberler de basında yer almaktadır. Örneğin, “*Vergi kaçakçısı Rum kadın yakalandı*” başlıklı haber şu şekilde devam etmektedir: “*Belçika Maden İşçileri Federasyonu Türkiye temsilciliğini yapan Rum asıllı Sabastienne Kokkines adındaki kadın malî polis tarafından göz hapsine alınarak faaliyetleri tesbit edilmiş ve neticede büyük ölçüde döviz ve vergi kaçakçılığı yaptığı meydana çıkarılmıştır. Atina ve Münih’te bulunan kardeşleri ile birlikte*

anlaşmanın iptali öncesi Türkiye'ye giriş yapmış olan Yunan uyrukluların durumu ilgililerce incelenmekte ve giriş tarihleriyle üç aylık sürenin bitimi tespit edilmektedir. Bu kişiler üç aylık süre bitiminde ya ülkeyi terk edeceklerdir ya da ülkede kalabilmek için vize alacaklardır.¹⁵³⁸

Bu arada 9 Nisan 1964 tarihinde kanunsuz olarak çalıştıkları tespit edilen 375 Rum'a işlerini bırakmaları ihtar edilir. Yasal gereklilikleri yerine getirmediklerinden dolayı işlerini bırakmaları istenilen bu kişiler aksi durumda sınırdaşı edileceklerdir. Bunlardan 367'si İstanbul, 6'sı İzmir ve biri Adana'da ticari faaliyet göstermektedirler. 2007, 3985, 6197, 6283, 6235, 1149 ve 1219 sayılı kanunlara aykırı olarak çalıştıkları tespit edilenlerin 108'i marangoz ve koltukçu, 65'i kunduracı ve kundura firması sahibi, biri seyyar demirci, 8'i inşaat müteahhidi, biri borsacı, 2'si inşaat kalfası, 91'i terzi ya da terzihane sahibi, 21'i şapkacı, 8'i berber, 18'i müzisyen, biri şarap imalatçısı, 3'ü şoför, 9'u garson, 6'sı fotoğrafçı, 6'sı gözlükçü, 6'sı eczacı, 10'u rahibe, 4'ü mühendis, 2'si sigortacı ve 2'si de dışçidir.¹⁵³⁹

15 Nisan 1964 günü yurtdışına çıkarılması kararlaştırılmış Yunan uyruklu Rumlardan 29 kişilik ikinci kafileden üç kişi uçakla ülkeyi terk etmişlerdir. Bunlara ek olarak yurt dışına çıkarılacak grupların içinde olmamalarına rağmen ülkeyi terk edenler de vardır. Örneğin aynı gün çeşitli okullarda öğretmenlik yapan üç Rum da diğerleriyle birlikte Türkiye'yi terk etmişlerdir.¹⁵⁴⁰ Yunan uyrukluların ülkeyi terk etmesine bağlı olarak onlarla evlilik yapmış olan yerli Rumların da ülkeyi terk etmeleri sonucunu doğurdu.¹⁵⁴¹

1923–1980 Yılları Arasında İstanbul'da Rum Öğrenci ve Okul Sayıları¹⁵⁴²

	1923	1964	1970	1978	1980
Öğrenci	15.000	5.000	3.930	1147	818
Ortaokul	8	6	6	6	6
İlkokul	85	42	42	22	20
Anaokulu	70	4	-	-	-

şebeke halinde çalışan Rum kadının ilk nazarda 300.000 lira civarında vergi, 200.000liralık da döviz kaçırdığı tesbit olunmuştur.” Son Havadis, 16 Haziran 1964, s. 1, 5.

¹⁵³⁸ **Ulus**, 10 Nisan 1964, s. 7.

¹⁵³⁹ **Ulus**, 10 Nisan 1964, s. 1, 7.

¹⁵⁴⁰ **Ulus**, 16 Nisan 1964, s. 7.

¹⁵⁴¹ Bkz. Oran, “Lozan’ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. 49 S. 3-4, Ankara, Aralık 1994, s. 295.

¹⁵⁴² Alexandris, s. 287.

Bakanlar Kurulu 15 Nisan 1964 günü aldığı bir kararla Fener Ortodoks Rum Patriği Athenagoras'ın vekili Metropolit Emilianos Zaharapulos Hristopulos ile Patrikhane Baş metropoliti Georgos Yorgi Yakanos Canavaris'in Vatandaşlık Kanunu 11. madde uyarınca vatandaşlıktan çıkarılmaları ve yasal süre içerisinde sınırdaşı edilmelerini kararlaştırmıştır. İlgili kararname Bakanlar Kurulu'nun 15.04.1964 tarihinde Millî Güvenlik Kurulu ile yaptığı ortak toplantıda kabul edilmiştir.

Kıbrıs'taki olumsuz gelişmelere paralel olarak Hükümet, Rumlara tanınan haklar üzerinde bazı tasarruflara gidiyordu. Bu durum çoğu gün bir Türk köyüne saldırı ve katliam haberlerinin gazete sütunlarında boy göstermesine karşı bir misilleme olarak değerlendirilebilir.¹⁵⁴³ Bu çerçevede Millî Eğitim Bakanlığının teklifi ile İçişleri Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen Rum okullarında görev yapan derneklerle ilgili düzenleme zikredilebilir. 7 Mayıs 1964 tarihli Akşam Gazetesi'nin haberine göre, Rum okullarında faaliyet gösteren "*Kadın, Fukaraperver, Kültür ve Rum Okullarından Yetişenler*" gibi isimler taşıyan otuzdan fazla derneğin okul binalarını kullanmaları yasaklanmış ve Valinin izin vereceği binalarda çalışmalarını kararlaştırılmıştır. Derneklere okulları boşaltmaları için tanınan süre bir haftadır.¹⁵⁴⁴ Burada ülkenin bir savaş sathı mailinde olduğu ve gerek bakanların gerekse üst düzey komuta kademesinin Başbakan İsmet İnönü'yü Kıbrıs'a müdahale konusunda ikna etmeye çalıştıkları gerçeğini göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.¹⁵⁴⁵ Yunan pasaportu taşıyan on binin üzerinde insanın olduğu İstanbul'da "*günün ve gecenin rastgele saatlerinde*"¹⁵⁴⁶ faaliyet gösteren bu derneklere karşı güvenlik amacıyla böyle bir karar alması olağan karşılanmalıdır.

¹⁵⁴³ Yüzlerce örnekten birisi olarak 18 Temmuz 1964 tarihli Akşam gazetesinin manşeti verilebilir: "*Rumlar, top ateşi ile hücumu geçti*" "*Girne yakınlarındaki Zeytinlik Köyü 300 EOKA'cının taarruzuna uğradı. Türkler kahramanca savunuyor. Barış Gücü araya girdi.*" "*...sahra ve havan toplarıyla köyü ateşe tutmuşlardır. Üç ayrı istikametten 60 milimetrelik havan ve 75 milimetrelik geri tepmesiz ve sahra topları köye uzun müddet mermi yağdırmıştır*" **Akşam**, 18 Temmuz 1964, s. 1.

¹⁵⁴⁴ "*Rum okullarında çalışan dernekler çıkarılıyor*" **Akşam**, 7 Mayıs 1964, s. 7.

¹⁵⁴⁵ "*Kıbrıs'a yakın bir nokta olan Domuzburnunda: Çıkarma Birliklerimiz Büyük Bir Tatbikat Yaptı. Birlikler manevrada hakiki mermi kullandı*" **Cumhuriyet**, 18 Mart 1964, s. 1. "*Kıbrıs'ta çarpışma şiddetlendi; üç Türk öldü. Donanmamız Kıbrıs açıklarında dün 'atış tatbikatına' başladı*" **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1964, s. 1. "*Büyük tatbikat başladı*", "*Donanmamızın Akdeniz tatbikatına muhrip, denizaltı, mayın arama-tarama gemileri, hücum botları ve jet uçakları katıldı*" **Akşam**, 1 Ağustos 1964, s. 1.

¹⁵⁴⁶ **Akşam**, 7 Mayıs 1964, s. 7.

Konuyla ilgili olarak Ulus Gazetesine bir açıklama yapan İçişleri Bakanı Orhan Öztrak, daha önceleri Türk vatandaşı olmadıkları halde başvurularıyla vatandaşlığa alınan Rum Ortodoks Patrikhanesinin önde gelen bu iki din adamının iç ve dış güvenliği ihlal ettiklerinin tespit edilmesinden dolayı kanunun verdiği yetkiye dayanarak vatandaşlıktan çıkarıldıklarını ifade etmiştir.¹⁵⁴⁷

Buna karşı Yunanistan Dışişleri Bakanı, Atina'daki Fransa, İngiltere, İtalya, Yugoslavya, Romanya ve Japonya büyükelçilerini davet ederek Türkiye'nin İstanbul Rumları ve Patrikhane ile ilgili olarak aldığı kararların Lozan Antlaşmasına aykırı olduğunu ve Antlaşmayı ihlal ettiğini ifade etmiştir. Bakan, dört metropolitin hatta tüm Patrikhanenin bir baskı ve tehdit altında olduğunu vurgulamış, ayrıca sınırdaşı edilen iki metropoliti vatandaşlığa kabul etmeyeceklerini, böyle bir durumun Türkiye'nin tasarrufuna meşruiyet kazandıracağını ileri sürmüştür.¹⁵⁴⁸

Türkiye'de bunlar olurken Yunanistan'da ise Cami vakıflarınca tutulan ve maaşları da vakıflarca verilen imamlar üzerinde baskı kurmakta ve özellikle Türk uyruklu imamları ülkeden çıkarmak için ikâmetlerini temdit etmemektedir. Yunan Hükümeti, Türklere ait Evkaf İdare Heyetlerinin üyelerini atamayla işbaşına getirtmekte ve daha sonra da onaylamadığı imamların işine bu heyetlerce son verdirip maaş ödetmeyerek sınırdaşı etmektedir.¹⁵⁴⁹

Öte yandan Yunan makamları Oniki Ada'daki Türklere Lozan Antlaşması hükümlerini uygulamamakta ve Evkaf Heyetleri cemaatin seçimiyle değil Valinin atamasıyla göreve gelmektedirler.¹⁵⁵⁰

Gelişmeler üzerine Yunanistan, 15 Nisan 1964 günü bir protesto notası vermiş ve anlaşmanın feshedilmesiyle uluslar arası hukuk kurallarının ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Buna karşı Türk tarafı notayı reddetmiştir. Nota ile ilgili haberin "*Kıbrıs dâvasını sonuna kadar savunacağız*" alt başlığı ile verilmesi ilginçtir. Hükümet ve basın, Yunan uyruklu Rumlarla ilgili gelişmeleri Kıbrıs Meselesi'nin bir parçası olarak görmektedir.¹⁵⁵¹

¹⁵⁴⁷ **Ulus**, 16 Nisan 1964, s. 1; Şahin, **Fener Patrikhanesi...**, s. 297.

¹⁵⁴⁸ **BCA**, Tarih: 01.06.1964, Sayı: -, Dosya: E5, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No: 71.453..10. **Cumhuriyet**, 21 Nisan 1964, s. 1.

¹⁵⁴⁹ **BCA**, Tarih: 0.0.1965, sayı: -, Dosya: E4, Fon Kodu: 10..1.0.0, Yer No: 64.397..15.

¹⁵⁵⁰ **BCA**, Tarih: 0.0.1965, sayı: -, Dosya: E4, Fon Kodu: 10..1.0.0, Yer No: 64.397..15.

¹⁵⁵¹ "*Yunan Notasını Reddettik*", **Ulus**, 16 Nisan 1964, s. 1, 7.

Diğer taraftan eşzamanlı olarak “*Alış-Verişi Türkten yap*” kampanyasının başlaması da dikkat çekicidir. Gençlik teşekkülleri tarafından başlatılan kampanya 17 Nisan 1964 tarihi itibarıyla başlamıştır. Kampanyayı yürütmek için Millî Türk Talebe Birliği ile Türkiye Millî Talebe Federasyonu ortaklaşa yirmi kişilik bir heyet kurmuşlar ve bunlardan on kişiyi müfettiş olarak görevlendirmişlerdir. Bu on kişilik müfettiş grubu bir olay vukuunda gerekli tedbirleri alacaktır. 20 kişilik komisyon ise pankart bastırıp bunları dükkânlara astıracaktır. “Bu işyerinden alışveriş yapılır” şeklinde hazırlanan pankartlar Türk dükkânlarına asılacak ve bu yolla vatandaşın buralardan alış veriş yapması sağlanacaktır. Komite aynı zamanda “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyasını da yürütecektir. Oluşturulan heyet Türk milletine hitaben bir bildiri yayınlamış ve Rumlardan mal alınmamasını alınan mala verilen paranın Kıbrıs Türk’üne kurşun olarak döneceğini ifade etmiştir.¹⁵⁵² Diğer taraftan kampanyaya öğrenci teşekkülleri dışında katılanlar da vardır. Bunlar, Motorlu ve motorsuz taşıtlar, halk otobüsleri, Tophane Et Kesicileri Dernekleri ile bazı esnaf teşekkülleridir. Bu çerçevede Tophane Et Kesicileri Derneği, Tophane Kesik Et Mezbahası vasıtasıyla 15 ton kadar eti Rum kasaplara satmama kararı almıştır.¹⁵⁵³

Türkiye’deki Yunan uyruklu Rumlarla ilgili uygulama dış diplomatik çevreler ve dış ülkeler basınına da yansımış ve konunun eleştirilmesi üzerine Türk Dış İşleri Bakanlığı iki adet bildiri yayınlamıştır. 16 Nisan 1964 tarihli ikinci bildiriyle şöyle denilmektedir:

“ *Bilindiği gibi, memleketimizde Yunan asıllı vatandaşlar iki grupta toplanmaktadır. Birincisi Türk vatandaşı olan Rum ortodokslardır. Bu grup tamamıyla Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının ve kanunlarının bütün Türk vatandaşlarına tanıdığı hak ve teminatları haizdir.*

¹⁵⁵²

“*Büyük Türk Ulus,*

Senin sırtından kazanılan her kuruşun, Kıbrıs’ta kendi kardeşlerine çevrilen bir silâh olduğunu hatırlayarak, bizi iktisadi bakımdan sömüren kişilerle alışverişini kesmen, bugün için Türklüğe yapabileceğin en büyük yardımdır.

Türkün Türkten alış veriş, kendisine dönüşüdür.

Asil milletim, şu anda iktisadî savaşın bulunduğu devrimizde dünya milletlerine iktisaden esir olmak istemiyorsan, kendini bu kampanyanın gönüllü bir eri hisset.

Türk tüccarı, Türk sanayicisi ve Türk imalâtçısı da kalitede zevkinizi, fiyatta kesenizi düşünerek kampanyamıza katılacak, perakendeci esnad da sizi iyi niyetle karşılayacaktır.

Ayrıca, bu kampanyayı açarken bütün üniversiteli, akademili ve yüksek okullu arkadaşlarımızın da vazifeli olduğunu belirtiriz.” Ulus, 16 Nisan 1964, s. 7.

¹⁵⁵³ “*«Alış-Verişi Türkten yap» kampanyası*”, **Ulus**, 16 Nisan 1964, s. 1, 7.

İkinci grup ise Yunan uyruklu yabancılardır. Bunlardan, 1930 tarihli Ticaret, İkamet ve Seyrüsefain Antlaşmasının hükümlerine ve mevzuatına aykırı hareket eden veya âme nizamımızı ve millî menfaatlerimizi zedeleyici faaliyette bulunanlar hakkında yetkili makamlarımızca tabiatıyla gerekli tedbirler alınmaktadır. Görüleceği gibi halen alınan tedbirlerin Türk vatandaşı Rum ortodokslarla hiçbir ilgisi yoktur”¹⁵⁵⁴

Bu arada Ulus Gazetesinde dikkat çekici bir haber göze çarpmaktadır. 30 Nisan 1964 tarihli Ulus’un başyazı başlığı 6–7 Eylül Olaylarını hatırlatırcasına bir ifadeyle “Atatürk’ün evini yıkacaklarmış!” şeklindedir.¹⁵⁵⁵

İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü, Mayıs ayı başında bakanlığa başvurarak azınlıklara ait okullarla ilgili inceleme başlatılması istenmiştir. 18’i Rum, birisi Ermeni ve birisi Yahudi cemaatine ait okulların resmi Türk okullarıyla muadiliyetinin kaldırılması istenmiştir. Ulus Gazetesi konuyla ilgili haberi “İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü’nün azınlık okullarıyla ilgili raporu: 28 Rum okulu gaye dışı çalışma yapıyor” şeklindedir.¹⁵⁵⁶

Yunan uyruklu Rumların yoğun bir şekilde ülkeyi terk edişleri Temmuz ayında gerçekleşmiştir. 15 Temmuz’da Türkiye’den ayrılan kabilelerle ayrılanların sayısı yaklaşık 3.000’dir.¹⁵⁵⁷ Bunda Haziran ayı sonundan itibaren Yunan uyruklu Rumların mallarına konulan ihtiyati haczin de etkisi olmalıdır. 10 Temmuz itibarıyla 12 günde haczedilen malların toplam değeri 500.000.000 liradır. Haczedilmesi beklenen toplam mal değeri ise 2.000.000.000 liradır. İlgililer haciz kararının sınır dışı edilecek gelir vergisi mükelleflerinden tahsili gereken vergi için de teminat olduğunu ifade etmektedirler. İhtiyati haciz konan mallara ev eşyası da dâhildir ve hakkında bu karar alınan kimse, menkul ve gayrimenkul mallarını satamayacağı gibi, firma işyeri sahibiyse buraları devredemeyecektir.¹⁵⁵⁸

Bu arada ortalıkta Türk uyruklu Rumların mallarına da haciz konulacağı yolunda dedikodular yayılmaktadır.¹⁵⁵⁹ Dedikodular İstanbul Defterdarı tarafından

¹⁵⁵⁴ **Ulus**, 16 Nisan 1964, s. 7. Açıklamanın verildiği aynı sayfada verilen bir diğer haber dikkat çekicidir: “Rumlar insan avına çıktı”, **Ulus**, 16 Nisan 1964, s. 1, 7

¹⁵⁵⁵ Cihad Baban, “Atatürk’ün Evini Yıkacaklarmış!”, **Ulus**, 30 Nisan 1964, s. 1.

¹⁵⁵⁶ **Ulus**, 2 Mayıs 1964, s. 1, 7.

¹⁵⁵⁷ Demir –Akar, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁵⁵⁸ **Milliyet**, 10 Temmuz 1964, s. 1, 9.

¹⁵⁵⁹ Bkz. **Akis**, 24 Nisan 1964, S. 514, c. XXIX, yıl, 10, s. 14.

yalanlansa ve mali polisin dedikoduları yayanları tespit etmeye çalıştığı açıklansa da bunun azınlıklar ve özellikle de yakın zamanda yaşanan hatıraların da etkisiyle Rumlar üzerindeki yansımalarının ne denli şiddetli olacağı aşikârdır.¹⁵⁶⁰

Sınır dışı edilen Rumlarla Atina'da konuşan Sami Kohen, Rumların “Özvatanimiz Türkiyedir. Biz Kıbrıs sorununun kurbanı olduk. Esas vatanımız Yunanistan değil Türkiyedir” dediklerini naklediyor. Rumların hiçbirisi siyasi faaliyet suçunu kabul etmiyor ve “Böyle bir şey varsa delillerle suçumuzu ispat etsinler” diyorlardı.¹⁵⁶¹ Bunun aksi yönünde haberler de o günün basınında yer almaktadır. Örneğin, 18 Nisan 1964 tarihli Hürriyet Gazetesi ilk sayfada Kemal Kınacı adlı muhabirine dayandırarak verdiği haberde “Sınırdışı edilen Rumlar Kıbrıs'ta EOKA'cılarının saflarında çarpışıyor” şeklindedir. Gazetenin Lefkoşe muhabirinin bildirdiğine göre sınırdışı edilen Rumlar, Atina üzerinden Kıbrıs'a gelmişler ve burada askeri eğitim almışlardır.¹⁵⁶²

Ağustos ayı sonlarına doğru Emniyet Genel Müdürlüğü, 16 Eylül günü sona erecek süreyle ilgili olarak çalışmalar yapmaktadır. İllere gönderilen genelgede, 16 Eylül 1964 tarihinden itibaren Yunan uyruklu kimselerin ikamet tezkerelerinin uzatılmaması ve kendileri başvurmadan tebligat yapılarak ikamet tezkeresinin son günü bildirilerek ülkeden çıkış hazırlığı yapılması istenecektir. Ağustos sonu itibarıyla Emniyet Genel Müdürlüğünün verdiği rakamlara göre ülkeden ayrılan Yunanlı sayısı 6.500 civarındadır. Genel müdürlük toplam Yunan pasaportlu Rum sayısını ise 12.000 olarak vermektedir.¹⁵⁶³

Seyrisefain Antlaşmasının feshedildiği tarihten itibaren altı ay sonra yürürlüğe gireceğini yukarıda kaydetmiştik. 16 Eylül'de anlaşmanın feshi sonrası tanınan altı aylık süre dolmuş olacaktır. Bu yönde haberler Ağustos ayından itibaren yayınlanmaya başlar. Buna göre 11.000 Rum'un toplu halde sınır dışı edilecekleri bildirilmektedir. Buna karşılık anlaşma hükümlerinden yararlanarak Yunanistan ve Oniki Adalarda bulunan Türk uyruklarının sayısı ise 762 olarak verilmektedir. Gazete, Lozan Barış Antlaşması'na ek sözleşmeyle öngörülen Türk – Yunan Nüfus

¹⁵⁶⁰ Bkz. **Milliyet**, 11 Temmuz 1964, s. 1.

¹⁵⁶¹ **Milliyet**, 28 Ağustos 1964, s. 1.

¹⁵⁶² **Hürriyet**, 18 Nisan 1964, s. 1, 7.

¹⁵⁶³ **Milliyet**, 28 Ağustos 1964.

Mübadelesinden istisna Türk Rumlarının sayısını 65.000, buna karşılık Batı Trakya'da Yunan vatandaşı 100.000 Türk yaşamaktadır.¹⁵⁶⁴

C. c. Değerlendirme

1964 Yunan uyruklu Rumların sınır dışı edilmesi hadisesi beraberinde Rum mallarına karşı boykot ve “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyaları da düşünüldüğünde Tek Parti dönemi uygulamalarından, Trakya Yahudi Olaylarına, oradan Varlık Vergisi Kanunu ve uygulama biçimine, oradan 6–7 Eylül Olaylarına bir sürekliliğin ifadesidir.

Sınır dışı etmede yöntemler Varlık Vergisi ve 6–7 Eylül Olaylarıyla büyük benzerlik göstermekte hatta bazı kavramların birebir aynı olduğu görülmektedir.¹⁵⁶⁵ Aynı zamanda olaylar öncesi basının yönlendirmesi ve halkı infiale sevk etmesi de her üç olayda büyük benzerlik tekil etmektedir. Tek farkla ki konunun işlendiği zaman diliminin uzunluğu, kısalığı ile haber-yorumların yoğunluğundaki farklılıktır.

Bir diğer dikkat çekici husus olayların zaman açısından planlanmasıdır. Yaklaşık 35 yıl yürürlükte kalan bir Antlaşmanın Kıbrıs Olayları çerçevesinde bir koz olarak gündeme çıkarılması bu açıdan enteresandır. Oysa yukarıda da değindiğimiz gibi söz konusu Antlaşma dış etkenlerden soyutlanmış olarak düşünüldüğünde yalnız başına yeterince problemlili bir antlaşmadır. Yunan uyruklu Rumlara tanınan ayrıcalıkları kapitülasyon imtiyazlarından ayrı düşünmek oldukça zordur. Bu yönüyle de konu Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve siyasal menfaatleriyle doğrudan alakadardır. Öyle ki, Ulus gazetesi tanınan imtiyazların, Bakanlar Kurulu kararı sonrası meydana çıktığını ifade etmektedir.¹⁵⁶⁶ Farklı dünya görüşünden Ahmet Kabaklı ise Tercüman Gazetesi'nde Antlaşmayı şiddetle eleştirmekte ve feshedilmesini işlediği “Gün ışığında” adlı köşesindeki makalesine başlık olarak “Sevinç” ve bir diğerine de “İmtiyaznâme” başlığını atmaktadır.¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶⁴ **Son Havadis**, 6 Ağustos 1964, s. 1.

¹⁵⁶⁵ “Atatürk'ün evine bomba atılması” ve “Atatürk'ün evinin yıkılması” örneğinde olduğu gibi.

¹⁵⁶⁶ **Ulus**, 18 Mart 1964, s. 7.

¹⁵⁶⁷ Ahmet Kabaklı, “Sevinç”, **Tercüman**, 21 Mart 1963. “Bana düpedüz aldatılmışız, kandırılmışız, kündeye getirilmişiz gibi geliyor. Tarihin kaydettiği en müthiş Türk düşmanı Venizelos, Balkan Antantı vesaire gibi dümenlerle hemen Türk dostu kılığına girmiş, bize bu sıfatla şirin görünmüş ve o

Sonuç olarak, uluslar arası ilişkiler bağlamında değerlendirildiğinde 1930 tarihli anlaşmanın Türk Hükümeti tarafından feshedilmesi, devletin hükümlerlik haklarının kullanımı ve egemen devlet olmasının gereğidir. Kıbrıs'ta yaşanan katliamlar ve Batı Trakya'da Türklerin maruz bırakıldıkları ayrımcılık düşünüldüğünde müteakabiliyet esasına bağlı olarak yapılmış bir tasarruftur. Özellikle Kıbrıs'ta yaşanan facialar göz önüne alındığında dünyanın hangi bağımsız ülkesinin böyle bir uygulamaya gitmeyeceğini sormak gerekir. Önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi gerek ABD ve gerekse İngiltere'nin, savaş yıllarında Japon ve Alman nüfusa uyguladıkları politikalar tarih kitaplarında yerini almıştır.

canım imtiyazları kapıp kaçmıştır.Sözün gelişine bakılırsa "Sözleşme"deki imtiyazlar karşılıklıdır. Yani, Yunan uyrukluların Türkiyede sahip bulunduğu haklara, Türkler de Yunanistanda sahip olacaklardır. Siz işin güldürmeçesine bakın ki, Yunanistan'da bu imtiyazdan faydalanıp ticaret yapanlar yine Rumlardır, ama Türk uyruklu Rumlardır. Orada ikamet eden 3.000 vatandaşımızdan ancak 50 tanesinin Türk soyundan olduğu anlaşılmıştır.Zira biz Türkler kendi vatanımızda bile ticaret yapmaktan aciz, garip kişilerizdir. Nerde kaldı ki, gidip Atinada kartaloz bezirgânlar arasında ticaret yapabilelim" Ahmet Kabaklı, "İmtiyazname", Tercüman, 25 Mart 1964.

Sonuç

Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ile birlikte, Batı için “Şark Meselesi” hep var olmuştur. 18. yüzyılın başlarından itibaren bu mücadelede roller değişmeye başlamış ve o zamana kadar ortaya çıkan gelişmelerde askeri ve siyasi organizasyonu ile başarılı olan Türkler tedricen önce Avrupa, sonra Balkanlar'dan atılmış ve nihayet Anadolu coğrafyasına kadar çekilmişlerdir. Bu topraklardan da sökülüp atılmaları “Şark Meselesi”ni gündeme getiren Batılılar için “nihaî gaye” olarak benimsenmiş bulunuyordu. Bu bir iddia değil, bir tespittir ve çok saklı gizli bir şey de değildir. Böylesine tarihî ve coğrafi derinliği olan bir meselede Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Hıristiyan unsur, devletin zayıflamasıyla paralel olarak artan biçimde, büyük güçlerin kışkırtmalarıyla iç-işlere müdahale için dayanak ve meşrulaştırma aracı rolüne soyundurulmuştur. Küçük Kaynarca antlaşmasından itibaren diplomatik açıdan âdeta gelenekleşmiş biçimde, Osmanlı vatandaşı gayrimüslimler, devletin içişlerine müdahale için Avrupa'nın elindeki en önemli argüman olarak kullanılmışlardır. Bu argüman sayesinde İngiltere ve Fransa gibi ülkeler, kendi iç kamuoylarında dinî hassasiyetleri kullanarak, Osmanlı Devletine müdahaleye meşruiyet kazandırmak üzere destek yaratmışlardır. Bu öylesine bir aldatmacadır ki; Lozan Barış Konferansındaki müzakereler sırasında, Lord Curzon'un Birinci Dünya Savaşı'na giriş nedenlerinden birisi olarak “*Doğu Hıristiyanlarını*” kurtarmayı bir gerekçe olarak sunması noktasına kadar gelmiştir.

Balkan Savaşlarında özellikle Trakya'da, Osmanlı ordusundaki gayrimüslim Hıristiyan askerlerin birliklerinden firar edip Yunan ve Bulgar ordusu saflarında tebaası oldukları devlete karşı savaşmaları, öte yandan sivil yerli ve o sırada Osmanlı tebaası durumundaki Hıristiyan köylülerin, yakınlarından geçen Osmanlı askerlerine saldırımları sıradan olaylar haline gelmiştir. Millî Mücadelenin lider kadrosu bütün bu sürecin içinden gelmiş insanlardı. Şark Vilayetlerinden gelen Ermeni gönüllülerin Osmanlı ordusuna karşı savaşmak amacıyla Bulgar ordusu saflarına katılmaları da halkın olmasa da dönemin genç subaylarının bilmedikleri bir husus değildi. Bu

listeyi, Karadeniz bölgesindeki yerli Rumların Amasya Metropoliti önderliğinde oluşturdukları gönüllü grupla Yunanistan'a geçip savaşa katılmaları ve benzeri daha birçok örnekle uzatmak mümkündür.

Öte yandan Mütareke ve Millî Mücadele dönemlerinde İstanbul ve İzmir'de işgal kuvvetleri ve özellikle de Yunanistan bayraklarının binalara asılması, toplumun gözleri önünde cereyan etmişti. Gene de bütün bunların, yıkılmakta olan ve toparlanması ihtimali asla hesaba katılmayan bir devlete bağlılığın artık gerekli olmadığına bağlanabilir. Haklı veya haksız, bu süreçte gayrimüslimlerin kendilerine yakın hissettikleri “*akraba devletler*”e bağlanma isteklerinin bile anlamlandırılması mümkündür.

Ancak, devletleri tarih sahnesine çıkaran milletlerdir. Osmanlı Devletinin asli unsuru olan ve uzunca bir süre aynı ortak kaderi daha büyük bedeller ödeyerek paylaşan Türklerin varlık - yokluk günlerinde yani; “*Millî Mücadele*”de içerdeki gayrimüslim unsurların takındıkları tavır ve hayata geçirdikleri politikaların yarattığı ağır travmayı makul gösterecek hiçbir sebep ikna edici olamaz. Gerek Birinci Dünya Savaşı galipleri ve gerekse yerli Hıristiyan unsurlar hesap etmedikleri bir durumla karşılaşmış olmanın şaşkınlığını bir türlü üzerlerinden atamamışlar ve umulanın tam tersi yönde gelişen olaylar, sonraki döneme ait planları da bozulmuştur. Türk milleti, yok oluşu durduran iradeyi ortaya koymuştur.

Bu sürecin sonunda herkes, doğal olarak yaptığının karşılığını görmüş ve faturasını ödemiştir. Denilebilir ki bunun sonucu olarak, işgal yıllarının Batı Anadolu, Trakya, Karadeniz ve Güney illerinde kendiliğinden bir nüfus mübadelesi gerçekleşti. İşgal yıllarında yaşanan olayların etkisiyle kendilerinden öç alınacağı endişesindeki Rum ve Ermenilerin önemli bir bölümü işgal kuvvetleriyle birlikte Türkiye'yi terk ettiler. Bu fiilî durum, Lozan Barış Antlaşmasına ek Sözleşme ve Protokol ile hukukî temeller üzerine oturdu ve imparatorluğun “*çok uluslu - çok kültürlü*” yapısının yarattığı acıları bizatihi yaşamış olan “*kurucu kadro*”ya, ulus devletin inşası yolunda önemli bir avantaj kazandırdı.

Esasen yaşanan olaylar birlikteliğin ve beraber yaşamının artık imkânsız hale geldiğini ortaya koymuştu. Bu gerçek, Lozan Barış Konferansı müzakerelerinde de gerek Lord Curzon ve gerekse nüfus mübadelesinin fikir babalarından olan Dr. Fridjt Nansen tarafından da ifade edilmiştir. Her ikisi de Doğuda kalıcı barışın şartı olarak

nüfus mübadelesini görüyorlardı. Yukarıda arz ettiğimiz olayların büyük kısmını bizzat yaşamış olan Türk kamuoyu, böyle bir mübadele talebinin gündeme gelmesinden şikâyetçi olmamıştır. Hatta Meclis gizli celse müzakerelerinde bazı mebusların diğer azınlıkların da mübadelesi taleplerini dillendirmeleri son on yılın yaşanan tecrübelerinin bir dışa vurumuydu.

Türk Devletinin uluslar arası hukuk açısından tescilinin de ifadesi olan Lozan Barış Antlaşması, Türkiye’de kalacak olan gayrimüslim toplulukların statüsünü de “azınlık” olarak belirlemiştir. Antlaşmanın, “Azınlıkların Korunması” başlığını taşıyan 37–45. maddeleri ile azınlık cemaatlerinin devlet içinde devlet olma konumları sona ermiş, gerek hukuki gerekse fiili imtiyazlar bir kenara bırakılarak diğer Türk vatandaşlarıyla aynı hukuki statüye getirilmişlerdir.

Lozan Barış Antlaşması’nın azınlık tanımlamasındaki temel kriter tarihsel tecrübenin belirlediği gibi “*din*”dir. Lozan’ın Sevr’den en belirgin farkı da buradadır. Sevr Barış Antlaşması azınlık tanımını *din, dil ve soy* kıstaslarına göre yaparken Lozan’da azınlık olarak tanımlanan kesim için belirleyici olan dindir. Günümüzde gündeme getirilmeye çalışılan tartışmalar da nazarı itibara alındığında bunun ülkenin birlik ve bütünlüğü hesabına nasıl bir başarı olduğu ortadadır.

Gelinen son noktada Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları, iktisadi hayatta ve kültürde “*uluslaşmaya*” ve “*ulusal bütünlüğe*” büyük önem verdiler. Geçmişin tecrübeleri ve sürekli olarak devletin iç işlerine müdahale yolunun açık olması onları böyle bir politika izlemeye sevk eden en önemli etkendir. Bu, bir bakıma İttihat ve Terakki’nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında “*reel politik*”in de zorlamasıyla izlediği siyasetin süreklilik kazandığı şeklinde de ifade edilebilir. Ancak, temel olarak “tam bağımsız ve egemen” bir devlet zeminine oturtulmuş bu politikanın daha gerçekçi ve daha güçlü temeller üzerinde yükseldiği de aşikârdır. Yamalı bohçaya dönmüş olan eğitim kurumları ve mahkemeler, bütünüyle azınlıklar ile Levantenlerin kontrolündeki iktisadi hayatın o günkü görüntüleriyle sürdürülmesi, kurulan yeni devletin sonunun da Osmanlı’dan farklı olmayacağı düşüncesini kuvvetlendirmiş olmalıdır.

Bu bağlamda Lozan Barış Antlaşması’nın 37–45. maddeleri ile şekillendirilmiş olan azınlıkların statüsü ve özelde de 42. madde ile tanınan ayrıcalıklar gündeme geldi. Hükümetin bunlardan feragat teklifine ilk olarak Musevi

cemaati cevap vermiş, arkasından Ermeni ve Rum cemaatlerinin feragat beyannameleri gelmiştir.

Arkasından yapılan hukuk reformu ile İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü azınlıkların imtiyazlı bir kesim olarak varlıklarını devam ettirmelerine son vermiş ve ülkede yargı birliğini sağlayan nihai nokta olmuştur.

Lâik hukuk sistemine geçiş ve Medeni Kanun'un kabulü, Lozan Barış Antlaşması'ndaki kırk ikinci madde ile azınlıklara tanınan haklardan feragatte, önemli bir gerekçe teşkil etmiştir. Bu vesileyle hukuk birliğinin sağlanmış olması, farklı dine mensup insanları bir "tek millet" halinde eşit haklarla kaynaştırmakta önemli bir işlev üstlenmiştir. Bir bakıma azınlıkların Türk toplumuna entegre olmasında ve ulusal bütünlüğü sağlamada Medeni Kanun bir harç görevi ifa etmiştir. Ülkedeki bütün yurttaşlara uygulanacak kanun Mecelle olamayacağından azınlıklarla, Türk unsuru aynı şemsiyenin altında tutacak yegâne akılcı çıkış bu yolla hayata geçirilmiştir.

Bu şekilde kaynaşmış bir ulus teşkilinin önündeki en büyük problemlerden birisi bertaraf edilmiş oluyordu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan Ermeni sevk ve iskân ile Türk – Yunan nüfus mübadelesi de sonuçları itibarıyla dengeli bir ulus devlet inşasında elverişli bir ortam sunmuştur.

Tek Partili Cumhuriyet yıllarında devlet; dilde, iktisadi hayatta ve kültürde "millîleşmeye" büyük önem verdi. Bunun temel amacı ise yukarıda değinildiği üzere dış müdahalelere dirençli, bütünleşmiş bir toplum oluşturmaktı. Bu çerçeveyi esas alan politikalar izlendi ve bunda önemli ölçüde de başarılı olundu.

Bu dönem, Osmanlı tecrübesinden miras olarak Cumhuriyet'e intikal eden "*azınlıklara karşı güvensizliğin*" izlerinin henüz silinmediği bir zaman dilimidir. Diğer taraftan toplum içerisinde de tam bir kaynaşma için şartların yeterince elverişli olamadığı söylenebilir. Cumhuriyetin ilânından önceki on yıl boyunca yaşananlar; toplumda, özellikle işgali yaşamış bölgelerde, azınlıklara karşı bir nefret ve güvensizlik uyandırmıştı. Bunun izlerinin ortadan kalkması şüphesiz, zamana bağlıydı.

Bu güven probleminin yaşandığı dönemde İkinci Dünya Savaşı'nın belirtilerinin ortaya çıkmaya başlamasının da etkisiyle Trakya'da Yahudilere karşı bazı tepkiler ortaya çıktığında, devletin aldığı ciddi önlemlerle olaylar yatıştır ve

oturdukları yerleri terk ederek İstanbul'a kaçan üç bin civarındaki Yahudi geri dönerler. Konuyla ilgili Hükümet tebliğinde dikkat çekici husus gayri askeri bölgede “zararlı ve casus adamlar bulunduğu hakkında zanlar mevcuttur” tarzındaki açıklamadır.

Bu dönemde azınlıkların hayatını doğrudan etkileyen bir diğer olay, savaş yıllarında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu'dur. Kanun ve uygulamasının azınlıkların hayatında bir dönüm noktası teşkil etmiş olduğu ve özellikle Musevi cemaati açısından İsrail'e göçün başlangıcını teşkil ettiği doğrudur. Trakya'da yaşanan olaylar sonrası, Siyonist eğilimlerin cemaat bünyesinde özellikle gençler arasında kabul görmeye başlaması süreci ile örtüşen biçimde başlamış olan Varlık Vergisi uygulaması da, yaklaşık dört yıl sonra resmen kurulacak olan İsrail Devleti'ne göçü hazırlayan esaslı bir dönüm noktasını teşkil etmektedir.

Çok partili siyasal hayata geçişle birlikte azınlıklarla siyasal iktidar arasındaki ilişkilerde bir yumuşama göze çarpmaktadır. Bu dönemde, DP yönetiminin gerek Ermeni ve Rum Patrikleriyle ve gerekse Musevi cemaatiyle sıcak ilişkiler içine girdikleri gözlenmektedir. Bu noktayı teyit eder nitelikteki arşiv belgeleri ilgili bölümde sunulmuştur. Bu gelişmeye örnek olarak ortaya konulabilecek belki en önemli noktalardan biri: Türk Musevilerinin yaklaşık otuz yıldır yasal izin verilmediği için seçemediği Hahambaşı'nın bu dönemde seçilmesidir.

Rumlarla olan ilişkiler, sürekli olarak Yunanistan ve Türkiye arasındaki sorunlara bağlantılı bir seyir izlemiştir. Kıbrıs'taki gelişmeler ve buna bağlı olarak Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan gerginliğin had safhada olduğu bir dönemde gündeme düşen Atatürk'ün doğduğu eve bomba atıldığı haberi İstanbul, İzmir ve Ankara'da olaylara neden olmuş ve çok sayıda ev, işyeri ve ibadethane saldırıya uğramıştır. Alınan önlemler, İsmet Paşa'nın bu önlemlerde Hükümete destek olmasıyla olaylar yatışmış olmakla birlikte büyük zararlar meydana gelmiştir. Olayların hemen akabinde oluşturulan yardım komitesine ülkenin dört bir yanından gönderilen yardımlar ve olayları tel'in eden telgraflar, toplumun olaylara sebebiyet verenlere bakış açısını ortaya koymaktadır.

Olayların akabinde sıkıyönetim görüşmeleri münasebetiyle Meclis kürsüsünde, İstanbul Milletvekili Aleksandros Hacopulos'un da ifade ettiği gibi beş yüz senelik Türk hâkimiyetinde ve birçok savaşın içinde dahi İstanbul'da hiçbir

mabet zarar görmemiştir¹⁵⁶⁸ ve esasen geleneğinde ve kültüründe bu tarz eylemler olmayan Türk toplumu bunu olayların ertesinde emekli maaşlarını zarar gören Rumlara göndermekle göstermiştir.

Bütün bunlara rağmen yaşanan olaylar, Adana, Bursa ve Gökçeada gibi yerlerde de gerilime neden olmuş ve toplumsal barış zedelenmiştir. Varlık Vergisi'ni izleyen yıllarda başlamak üzere Yahudi cemaatinde görülen göç hareketi, 6-7 Eylül Olayları ile birlikte hız kazanmıştır. Özellikle, İsrail Devleti'nin kurulması da bu göç dalgalarının niceliğini belirlemede etkili olmuştur.¹⁵⁶⁹

Kıbrıs Olayları çerçevesinde İstanbul'da yerleşik Yunan uyruğu Rumların 1964 yılında sınır dışı edilmeleri, Cumhuriyet Dönemi İstanbul Rum azınlığı için önemli bir dönüm noktasıdır. Kıbrıs'ta Türklere karşı işlenen katliamlar ve Batı Trakya Türkleri üzerindeki baskılara karşı uluslar arası hukukun temel ilkelerinden olan "mütekabiliyet" esasına göre 1930 Tarihli Seyri Sefain Antlaşmasının Türk Hükümeti tarafından feshedilmesi sonucu Yunan uyruğu on iki bin Rum sınır dışı edilmiştir. Sınır dışı edilenler söz konusu kanuna göre yaklaşık otuz yıldır burada ikamet ettiklerinden beraberlerinde bunlarla akraba ilişkisi kuran Türk Vatandaşı Rumlardan da ülkeyi terk edenler olmuştur.

Sınır dışı edilme kararından başlayarak gittikçe artan miktarlarda gerçekleşen Yunanistan'a Rum göçü, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtına kadar devam edecek ve bu durum İstanbul'un nüfus yapısını da etkileyecektir. Bu çerçevede Kıbrıs Barış Harekâtı, Türkiye'deki Rum cemaati açısından tam bir kırılma noktası olmuştur. Adada yaşanan olayların etkisiyle Türk vatandaşı Rumlar ülkeyi gruplar halinde terk etmişlerdir. Benzer şekilde Lozan Barış Antlaşmasınının 14. maddesi uyarınca mübadeleden ayrı tutulan ve nüfusun büyük ekseriyetini oluşturan Bozcaada ve Gökçeada Rumları da ülkeyi terk etmişlerdir. Hayatta olan tanıklarla görüşmelerimizden öğrendiğimiz kadarıyla Gökçeada Rumları, Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında ellerine geçen her türlü vasıtayı kullanarak, çok yakında olan Semadirek

¹⁵⁶⁸ TBMMZC, Devre: 10, c. 7, İçtima: 1, 12.09.1955, s. 677.

¹⁵⁶⁹ 14 Mayıs 1948 günü İsrail Devleti'nin kuruluşunun ilanı ile birlikte Türkiye'den İsrail'e göç konusunda bkz. Öymen, s. 172-174.

Adasına kaçımlardır. Adanın Rum nüfusu kısa bir sürede göç etmiş ve büyük kısmı yaşlılar olan çok az bir kesim adada kalmıştır.¹⁵⁷⁰

Bu bağlamda Kıbrıs Barış Harekâtı Türkiye'deki Rum azınlık için bir dönüm noktası olduğu gibi, sonrasında başlayan Ermeni terörü ile yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

Çalıştığımız dönem itibarıyla gayrimüslim cemaatler, gerek Osmanlı Devleti ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı birbirlerinden farklı politikalar izlemişlerdir.

Musevi cemaati, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte katıldığı siyasal yaşamda İttihat ve Terakki ile beraber olmuş ve Selanik'ten Bağdat'a kadar buldukları her yerde Cemiyeti desteklemişlerdir. Bu açıdan Musevîlerin geleceklerini Müslüman unsur ile birlikte olmakta gördüklerini söyleyebiliriz. Bunda Hıristiyan gayrimüslimlerin tavırları da önemli rol oynamıştır. Öyle ki Selanik'in Yunan ordusuna teslim alınmasından önce şehri terk eden kabilelerden önemli bir kısmı da Musevîlerdi. Balkan Savaşları ve sonrası Birinci Dünya Savaşı yıllarında, fotoğraf karelerine yansıyan çamurlu yollardaki göç kabilelerinden önemli bir kısmı Musevî cemaati idi.

Hıristiyan ve Musevî unsurlar arasındaki politika farkları değerlendirilirken dış faktörleri yani Avrupa devletlerinin etkisini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Rum ve Ermeni cemaatlerinin ülke dışında güçlü koruyucuları mevcuttu ve bu himaye onların devletle ilişkilerinde Musevî cemaatinden farklı metotlar izlemelerine imkân veriyordu. Başlarına gelen herhangi bir adlî, idarî ya da asayişli ilgilendiren olayda, gerek bireysel ve gerekse cemaat olarak, Avrupa'nın güçlü devletlerinden birisinin diplomatlarını hâmi olarak yanlarında buluyorlardı. Bu durum ise onları devlete karşı tutumlarında daha cüretkâr yapıyordu. Musevîler bu imkâna sahip değillerdi ve tercihlerinin şekillenmesinde bu önemli bir faktördü.

Öte yandan bir Ermeni, Rum ya da Bulgar Osmanlı vatandaşının başı sıkıştığında Rusya, Yunanistan, İngiltere ya da Fransa gibi sığınacağı devlet

¹⁵⁷⁰ Hakkı Reis (Hakkı Dereli) ile görüşme 16 Ağustos 2002, Cuma, Gökçeada. Necmi Dağınık ile görüşme 17 Ağustos 2002 Cumartesi. Daha sonraki dönemde özellikle 1990'lı yıllarda Yunanistan'dan Gökçeada'ya dönen Rumlar ise; yakın zaman önce Kıbrıs'ta Yeşil Hat'tı geçip Türk bayrağını indirmeye çalışırken vurulan Rum genci olayından sonra geri dönmüşlerdir. Bkz. Koçoğlu; **Azınlık Gençleri Anlatıyor**, s. 235.

mevcuttu. Oysa benzer durum Musevî tebaa için 1948'e kadar mümkün olmayacaktı. Bunu bilmenin rahatlığı ile zaman zaman Patrikhanelerin Babiâli'ye karşı olağanüstü çıkışlar yaptığı bilinmektedir. Öyle ki özellikle incelediğimiz döneme dair eserlerde Fener Rum Patriği ya da Ermeni Patriği'nin Babiâli ile ilişkilerinde yabancı bir devlet temsilcisi gibi düşmanca tavırlara girdiği, batılı ülke hükümetleriyle yazışmalar, ya da iç politikaya dair pazarlıklar yaptığı kaydına sıkça rastlanmaktadır.

Oysa Musevî cemaatinin bu tarz bir politika belirlemesi ve uygulaması için nesnel şartlar mevcut değildi. Bunda yukarıda arz ettiğimiz gibi güçlü bir haminin bulunmaması kadar, o günün dünyasının şartları da müsait değildi. Avrupa'da ve özellikle de Doğu Avrupa'da antisemitik uygulamalar yaygındı. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında başlayıp, Birinci Dünya Savaşı yıllarına doğru hızla artan, Osmanlı topraklarına kabileler hâlindeki Musevî göçü, Doğu Avrupa'da Musevîler için yaşanılmaz bir hayat olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan 1492'den başlayan bir süreçle Osmanlı toprakları Musevîler için Avrupa ülkelerine kıyasla insanca yaşamanın mümkün olduğu topraklardı. Kendilerine yüzyıllarca kucak açmış bir devlete karşı sadakat duygusu hissetmemeleri mümkün değildi. Bunun ifadesi olarak, başlangıcı 1892'lerden öncelere varan, İspanya'dan kaçıp Osmanlı topraklarına sığınmanın kutlamalarının yapıldığı bilinen bir gerçektir.

Bu farklı konumdan dolayı Musevî cemaati, kaderini Müslüman unsurun kaderi ile bir görmüş, siyaset sahnesine çıktığı II. Meşrutiyet döneminde de İttihat ve Terakki ile tam bir uyum içerisinde politikalar benimsemiştir. Meşrutiyet'in ilanı öncesi ve sonrası gelişmeleri ile Musevî cemaati, İttihat ve Terakki ile uyum içerisindeydi. Bu uyum sonucu, cemaat ile İttihatçı kadro, Selanik'te ileri derecede ortak çalışma halindedir. Selanik Musevîlerinin önde gelenlerinden Avukat Emanuel Karaso, fırkanın Merkez-i Umumi üyelerindendi. Karaso, Cemiyet ile öylesine kaynaşmıştı ki, Hürriyetin İlanı ertesinde Selanik şehir meydanında İttihat ve Terakki namına nutuk irad etme yetkisine haizdi.

Bu miras bir değişiklik olmadan Cumhuriyet'e intikal etmiştir. Lozan Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nde Hariciye Nazırlığı yapan Gabriel Noradunkyan Efendi Ermeni Yurdu talebiyle İsmet Paşa'dan randevu istediğinde, Türk Heyeti'nin yanında müşavir olarak eski Hahambaşı Hayim Nahum Efendi vardır.

Diğer taraftan Lozan Antlaşmasınının 42. maddesiyle ilgili haklardan feragat gündeme geldiğinde bunu ilk kabul eden Musevi cemaati olmuştur. Bu gelenek ana hatlarıyla günümüze kadar uzanır. İsrail Devleti kurulduğunda ve sonrasında da Musevi cemaati önderlerinin Türk Devletine karşı politikalarında bir sapma görülmemektedir.

Son olarak diyebiliriz ki; Türkiye'nin izlediği politikalar, uluslar arası hukuk ölçülerine uygun politikalar ve bu politikalarda ortaya çıkan değişim büyük ölçüde söz konusu azınlıkların tutumlarında güven sağlayıcı unsurların eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığının getirdiği yasal yükümlülükler çerçevesinde bütün vatandaşlar lâik cumhuriyet yasalarının güvencesi altındadırlar. Cumhuriyet, hiç kimseye din veya mezhep farklılıklarından ötürü farklı davranmamayı temel ilke olarak benimsemiştir ve bir kısım vatandaşlara yine yasalardan ve uluslar arası yükümlülüklerden kaynaklananların dışında ayrıcalık tanınması elbette "eşitlik" ilkesini zedeler.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

A. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Kataloğu.
Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu.
Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (1920–1028).
Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (1928 ve sonrası).
Bayındırlık Bakanlığı Kataloğu.
Toprak İskân Genel Müdürlüğü Kataloğu.
Müşterek Kararnameler Kataloğu.

B. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- DH. İD: Dâhiliye-İdare.
DH. EUM. SSM: Dâhiliye-Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti, Seyr ü Sefer Müdiriyeti.
DH. EUM. AYŞ: Dâhiliye-Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti, Asayiş Şubesi.
DH. MUİ: Dâhiliye- Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi.
DH. EUM 3. ŞB: Dâhiliye- Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti, 3. Şube.

2. Yayınlanmış Belgeler

- 1927 Genel Nüfus Sayımı Neticeleri Umumi Yekünler.
1982 ve Önceki Anayasalar, Filiz Kitabevi yay., İstanbul.
20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü yay., İstanbul, 1937.
23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü yay. No.452.
Batum, Süheyl – Necmi Yüzbaşıoğlu, Anayasa Hukukunun Temel Metinleri, Beta yay., İstanbul, 1997.
Duru, Orhan; Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2004.

- Düstur, 2. Tertip, C. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.
- Düstur, Tertib-i Sani, C. 1, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1329.
- Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, Dersaadet Matbaa-yı Osmaniye, 1330.
- Düstur, Üçüncü Tertip, C. 12, Ankara, 1931.
- Düstur, Üçüncü Tertip, C. 15, Ankara, 1934.
- Düstur, Üçüncü Tertip, C. 24, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1964.
- Düstur, Üçüncü Tertip, C. 25, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1970.
- Kili, Suna; Türk Anayasaları, Tekin yay., İstanbul, 1982.
- Meray, Seha L. – Olcay, Osman; Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, AÜ SBF yay., No. 409, Ankara, 1977.
- Meray, Seha L; (Haz.), Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler, C. I-8, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2001.
- MMZC, Devre I, İçtima II, C. 2, TBMM Basımevi, Ankara.
- MMZC, Devre I, İçtima II, C. 2, TBMM Basımevi, Ankara.
- Resmi Gazete, 12 Kânunusani 1943.
- Resmi Gazete, 17 Mart 1944.
- Soysal, İsmail; Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I. C. (1920 – 1945), TTK yay., Ankara, 2000.
- Şimşir, Bilal N.; Lozan Telgrafları Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı I, Kasım 1922 – Şubat 1923, C. 1, TTK yay., Ankara, 1990.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I-IV, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1999.
- TBMMZC, Devre 10, C. 10, İçtima 2, 28.02.1956.
- TBMMZC, Devre VI, C. 28, İçtima 4, Üçüncü İnikat, 11.11.1942.
- TBMMZC, Devre: 10, C. 7, İçtima: 1, 12.09.1955.
- TBMMZC, Devre: IV, İçtima: 3, Yetmiş sekizinci İnikat, C. 23.

3. Tetkik Eserler

- Ağanoğlu, H. Yıldırım; "Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi Göç, Kum Saati yay., İstanbul, 2001.
- Ahmad, Feroz; Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980, Hil yay., İstanbul, 1996.

- ; İttihatçılıktan Kemalizme, Kaynak yay., Çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), Kaynak yay., İstanbul, 1996.
- Ahmet Refik, Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel yay., İstanbul, 1998.
- Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, Haz. Mehmet Çetin Börekçi, TTK yay, Ankara, 1999.
- Akar, Rıdvan; Aşkale Yolcuları Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları, Belge yay., İstanbul, 2000.
- Akgün, Seçil; General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu, Tercüman Tarih yay., İstanbul, 1981.
- Akın, Rıdvan; Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908–1918, Der yay., İstanbul, 2002.
- Akşin, Sina; İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2004.
- ; Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İmge yay., Ankara, 2001.
- Aktar, Ayhan; Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları, İletişim yay., İstanbul, 2001.
- Akyol, Taha; Medine'den Lozan'a, Milliyet yay., İstanbul, 1998.
- Akyüz, Yahya; Başlangıçtan 2001'e Türk Eğitim Tarihi, Alfa yay., İstanbul, 2001.
- Andrews, Peter Alford; Türkiye'de Etnik Gruplar, Ant yay., İstanbul, 1992.
- Aladağ, Ertuğrul; Sekene Türkleşmiş Rumlar / Dönmeler, Belge yay., İstanbul, 1997.
- Alexandris, Alexis; The Greek Minority of İstanbul and Greek Turkish Relations 1918-1974, Centre for Asia Minor Studies, Atina, 1992.
- Alkan, Hakan; Geçmişten Günümüze Türkiye Patrikhaneleri I, Kutup Yıldızı yay., İstanbul, 2003.
- Anadol, Kemal; Büyük Ayrılık, 3. baskı, Doğan Kitap yay., İstanbul, Mayıs 2003.
- Anastassiadou, Meropi; Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik, Salonique, 1830–1912, Tarih Vakfı Yurt yay. İstanbul 2001.
- Anzerlioğlu, Yonca; Karamanlı Ortodoks Türkler, Phoenix yay, Ankara, 2003.
- Arı, Kemal; Büyük Mübadele Türkiye'ye zorunlu Göç (1923–1925), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2000.

- Armaoğlu, Fahir; 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914–1980, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1988.
- Avcıoğlu, Doğan; Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın, c. 1, Tekin yay., İstanbul, 1990.
- Aybars, Ergün; İstiklal Mahkemeleri, C. I-II / 1920–1927, İleri Kitabevi, İzmir, 1995.
- Aydemir, Şevket Süreyya; İkinci Adam, C. 2, 1938–1950, Remzi Kitabevi Yay. İstanbul, 1999.
- Aydoğan, Erdal–İsmail Eyüboğlu (Haz.), Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki, Alternatif yay., Ankara, 2004.
- Bağış, Ali İhsan; Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar – Beratlı Tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750 - 1839), Turhan Kitabevi yay., Ankara, 1983.
- Bahar, Beki L.; Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri, Pan yay., İstanbul, 2003.
- Bali, Rifat N.; Anadolu'dan Yeni Dünya'ya Amerika'ya İlk Göç Eden Türklerin Yaşam Öyküleri, İletişim yay., İstanbul, 2004.
- ; Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946–1949), İletişim yay., İstanbul, 2003.
- ; Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945), İletişim yay., İstanbul, 2001.
- ; Devlet'in Yahudileri ve “Öteki” Yahudi, İletişim yay., İstanbul, 2004.
- ; Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları, İletişim yay., İstanbul, 2001.
- Batum, Süheyl – Necmi Yüzbaşıoğlu; Anayasa Hukukunun Temel Metinleri, Beta yay., İstanbul, 1997.
- Bayur, Yusuf Hikmet; Türk İnkılâbı Tarihi, C. I, Kısım I, TTK yay., Ankara, 1991.
- Belli, Mihri; Türkiye Yunanistan Nüfus Mübadelesi Ekonomik Açıdan Bir Bakış, Türkçesi: Müfide Pekin, Belge yay., İstanbul, 2004.
- Benbassa, Esther - Aron Rodrigue, Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi, İletişim yay., İstanbul, 2001.
- Besalel, Yusuf; Osmanlı ve Türk Yahudileri, Gözlem yay., İstanbul, 1999.
- Bilsel, Cemil; Lozan, 1- 2, Sosyal yay., İstanbul, 1998.

- Birinci, Ali; Hürriyet ve İtilâf Fırkası II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar, Dergah yay., İstanbul, 1990.
- Boratav, Korkut; Türkiye İktisat Tarihi 1908–2002, İmge Kitabevi yay., Ankara, 2004.
- Bozkurt, Gülnihal; Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, TTK yay., Ankara, 1996.
- ; Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, TTK yay., Ankara, 1996.
- Budak, Mustafa; İdealden Gerçeğe Misâk-ı Millî'den Lozan'a Dış Politika, Küre yay., İstanbul, 2002.
- Bulut, Faik; Belgelerle Dersim Raporları, Yön yayını, İstanbul, 1991.
- Castellan, Georges; Balkanların Tarihi, Milliyet yay., İstanbul, 1993.
- Cevdet Paşa, Tezâkir, 1–12, Yay: Cavid Baysun, TTK, Ankara, 1991.
- Clogg, Richard; Modern Yunanistan Tarihi, İletişim yay., İstanbul, 1997, s. 107.
- Criss, Bilge; İşgal Altında İstanbul, İletişim yay., İstanbul, 2004.
- Çark, Y. G.; Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453–1953, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953.
- Çelebyan, Antranik; Antranik Paşa, Ermenice'den Türkçe'ye Çeviren: Mariam Arpi – Nairi Arek, Peri yay., İstanbul, 2003.
- Demir, Hülya – Rıdvan Akar; İstanbul'un Son Sürgünleri, İletişim yay., İstanbul, 1994.
- Doğan, Hatice; Hahambaşılık Müessesesi, Gözlem yayını, İstanbul, 2003.
- Dosdoğru, M. Hulusi; 6/7 Eylül Olayları, Bağlam yay., İstanbul, 1993.
- Eldem, Vedat; Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, TTK yay., Ankara, 1994.
- Emiroğlu, Kudret; Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı, İmge Kitabevi yay., Ankara, 1999.
- Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, Kaknüs yay., İstanbul, 1999.
- Ercan, Yavuz; Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Turhan Kitabevi yay., Ankara, 2001.
- Ergil, Doğu; Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Turhan Kitabevi yay., Ankara, 1981.
- Ergin, Osman Nuri; Mecelle-i Umur-u Belediye, c. I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yay., İstanbul, 1995.

- Eroğlu, Arif Hikmet; Osmanlı Devletinde Yahudiler, Andaç yay., Ankara, 2003.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi İ'lân-ı Meşrutiyet'den Evvel ve
Sonra, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983.
- Çağrı Erhan (Ed.), Yaşayan Lozan, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara,
2003.
- Davison, Roderic H.; Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923), çev. Mehmet Moralı, Alkım
yay., İstanbul, 2004.
- Eryılmaz, Bilal; Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale yay.,
İstanbul, 1996.
- Esman, Milton J. – Itamar Rabinovich (Ed.), Orta Doğu'da Etnisite, Çoğulculuk ve
Devlet, çev., Zafer Avşar, Avesta yay., İstanbul, 2004.
- Galanti, Avram; Türkler ve Yahudiler, Tan Matbaası, İstanbul, 1947.
- ; Arabî Harfleri Terakkimize Mani Değildir, Bedir yay., İstanbul, 1996.
- Gencer, Mustafa; Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhu 1908–1918 Dönemi Türk
Alman İlişkileri ve Eğitim, İletişim yay. 2003.
- Goloğlu, Mahmut; Millî Mücadele Tarihi, Cumhuriyete Doğru 1921–1922, Goloğlu
yay., Ankara, 1971.
- ; Millî Mücadele Tarihi, Erzurum Kongresi, Birinci Kitap, Nüve Matbaası,
Ankara, 1968.
- ; Türkiye Cumhuriyet Tarihi, Devrimler ve Tepkiler (1924–1930), Başnur
Matbaası, Ankara, 1972.
- ; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Tek Partili Cumhuriyet (1931–1938), c. 7,
Kalite Matbaası, Ankara, 1974.
- Gökaçtı, Mehmet Ali; Nüfus Mübadelesi Kayıp Bir Kuşanın Hikâyesi, İletişim yay.,
İstanbul, 2004.
- Göyünç, Nejat; Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe yay., İstanbul, 1983.
- Grew, Joseph C.; Lozan Günlüğü, Çeviren: Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual yay.,
İstanbul, 2001.
- Güler, Ali; Türkiye'deki Gayrimüslimler, Genelkurmay ATASE yay., Ankara, 1996.
- Gülsoy, Ufuk; Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni, Simurg yay.,
İstanbul, 2000.
- Güngör, Erol; Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri, Ötüken yay., İstanbul, 1999.

- Gürün, Kâmuran; Ermeni Dosyası, TTK yay., Ankara, 1986.
- Güven, Dilek; 6–7 Eylül Olayları, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 2005.
- Haker, Erol; Bir Zamanlar Kırklareli’de Yahudiler Yaşardı...” İletişim yay., İstanbul, 2002.
- Halide Edib vd., İzmir’den Bursa’ya, Atlas Kitabevi yay. İstanbul (Basım tarihi yok).
- Hall, Richard C.; Balkan Savaşları 1912–1913 I. Dünya Savaşı’nın Provası, Çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi yay., İstanbul, 2003.
- Hanioğlu, M. Şükrü; Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889–1902, İletişim yay., İstanbul, 1985.
- Hatipoğlu, M. Murat; Türk Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821–1922), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, 1988.
- Hıfzı Timur’un Anısına Armağan, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü yay., İstanbul, 1979.
- Hirschon, Renée; Mübadele Çocukları, çeviren: Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı yay., İstanbul, 2005.
- İnan, Afet; Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 2000.
- İpek, Nedim; Mübadele ve Samsun, TTK yay., Ankara, 2000.
- Jaeschke, Gotthard; Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, TTK yay., Ankara, 1971.
- Karacan, Ali Naci; Lozan Konferansı ve İsmet Paşa, Bilgi yay., Üçüncü Baskı, Ankara, 1993.
- Karal, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, V. C., TTK yay, Ankara, 1994.
- Karpat, Kemal; Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, Çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi yay., Ankara, 2004.
- ; Kemal H. Karpat, Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- ; Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, Afa yay., İstanbul, 1996.
- Kazgan, Gülten; Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay, İstanbul, 2004.
- Keyder, Çağlar; Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, İletişim yay, İstanbul, 2001.

- Kılınçkaya, M. Derviş; (Haz.) 1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar, Bildiren yay., Ankara, 2003.
- ; (Ed.) Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Siyasal yay., Ankara, 2003.
- Kili, Suna; Türk Anayasaları, Tekin yay., İstanbul, 1982.
- Kocabaşoğlu, Uygur; Anadolu'daki Amerika, İmge Kitabevi yay., Ankara, 2000.
- Koçak, Cemil; Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938–1945), C. II, İletişim yay, İstanbul, 1996.
- Koçaş, Sadi; Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Kastaş yay., İstanbul, 1990.
- Koçoğlu, Yahya; Azınlık Gençleri Anlatıyor, Metis yay., İstanbul, 2001.
- Krüger, K.; Kemalist Türkiye ve Ortadoğu, çev. Nihal Önel, Altın Kitaplar Basımevi yay., İstanbul, 1981.
- Kuran, Ercüment; Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler, Türkiye Diyanet Vakfı yay, Ankara, 1997.
- Kurmuş, Orhan; Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Bilim yay., İstanbul, 1977.
- Kutay, Cemal; Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki, Tarih yay., İstanbul, 1964
- Ladas, Staphen P.; The Exchanga of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey, The Macmillan Company, New York, 1932.
- Landau, Jacob M.; Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883–1961), İletişim yay., İstanbul, 1996.
- Levi, Avner; Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler, İletişim yay., İstanbul, 1998
- Lewis, Bernard; İslam Dünyasında Yahudiler, İmge Kitabevi yay., Ankara, 1996.
- ; Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara, 1993.
- ; Ortadoğu, Çeviren: Mehmet Harmancı, Sabah yay., İstanbul, 1996.
- Macar, Elçin; Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, İletişim yay, İstanbul, 2003.
- Macfie, A. L.; Osmanlının Son Yılları 1908–1923, Çev. Damla Acar, Funda Soysal, Kitap yay, İstanbul, 2003.
- Mahmud Muhtar Paşa, Balkan Savaşı Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Doğu Ordusunun Muharebeleri, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Mahmut Muhtar, Maziye Bir Nazar, Genelkurmay ATASE yay., Ankara, 1999.

- Mardin, Şerif; Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895–1908, İletişim yay., İstanbul, 1983.
- McCarthy, Justin; Müslümanlar ve Azınlıklar, Çev. Bilge Umar, İnkılâp yay., İstanbul, 1998.
- ; Ölüm ve Sürgün, Çev. Bilge Umar, İnkılâp yay., İstanbul, 1998.
- Meray, Seha L. – Osman Olcay; Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay. No. 409, Ankara, 1977.
- Millas, Herkül (Der.); Göç, Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919–1923), Çev.: Damla Demiröz, İletişim yayını, İstanbul, 2002.
- Muammer Raşit Seviğ'e Armağan, İÜHF yay., İstanbul, 1956.
- Nahum, Henri; İzmir Yahudileri, Çev.: Estreya Seval Vali, İletişim yay., İstanbul, 2000.
- Okandan, Recai Galip; Umumi Amme Hukukumuzun Ana Hatları, Birinci Kitap, Osmanlı Devletinin Kuruluşundan İnkırazına Kadar, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1948.
- Okutan, M. Çağatay; Millî Türk Talebe Birliği (1916–1980), İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2004.
- ; Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2004.
- Oran, Baskın; Küreselleşme ve Azınlıklar, İmaj yay., Ankara, 2001.
- ; Türkiye'de Azınlıklar, İletişim yay., İstanbul, 2004.
- Ortaylı, İlber; İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil yay., İstanbul, 1995.
- ; Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I, Turhan Kitabevi yay., Ankara, 2004.
- ; Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine, Haz. Taha Akyol, Ufuk yay., İstanbul, 2002.
- ; Osmanlı Toplumunda Aile, Pan yay., İstanbul, 2004.
- ; Tanzimattan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği, Hil yay., İstanbul, 1985.
- Öke, Mim Kemal; Ermeni Sorunu 1914–1923, TTK yay., Ankara, 1991.
- Ökte, Faik; Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu yay., İstanbul, 1951.
- Özçelik, İsmail; Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1992.

- Özdemir, Hikmet ve diğerleri; Ermeniler Sürgün ve Göç, TTK yay., Ankara, 2004.
- Palmer, Alan; Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (bir çöküşün tarihi), çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2002,
- Polat, İlknur; Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara, 1990.
- Pontus Meselesi, Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt, TBMM Basımevi, Ankara, 1995.
- Price, M. Philips; Türkiye Tarihi (İmparatorluktan Cumhuriyete Kadar), Çev. M Asım Mutludoğan, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara, 1969.
- Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan, HÜ, AİİTE yay., Ankara, 1995.
- Psomiades, Harry J.; The Eastern Question: The Last Phase A Study in Greek – Turkish Diplomacy, Institute for Balkan Studies, Selânik, 1968.
- Ramsaur, Ernest E.; Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu, çev: Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar yay., İstanbul, 2004.
- Renouvin, Pierre; 1. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914 -1918, Örgün yay., İstanbul, 2004.
- Rodrique, Aron; Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç yay., Ankara, 1997.
- Sadoğlu, Hüseyin; Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, İBÜ yay., İstanbul, 2003.
- Sarihan, Zeki; Kurtuluş Savaşı Günlüğü I-IV, TTK yay., Ankara, 1995.
- Sevinç, Necdet; Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri Okullar Kiliseler Yardım Kurumları, Milenyum yay., İstanbul, 2002.
- Sezer, Ayten; Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923–1938), TTK yay., Ankara, 1999.
- Shaw, Stanford J. - Ezel Kural Shaw; Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C. II, E yay., İstanbul, 1983.
- Simeon, Tarihte Ermeniler 1608-1619, Çev. Hrand D. Andreasyan, Çiviyazıları yay., İstanbul, 1999.
- Sofuoğlu, Adnan; Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu, Genelkurmay Başkanlığı yay., Ankara, 1994.
- ; Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1996.

- Sonyel, Salahi R.; Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri, TTK yay., Ankara, 1995.
- Soysal, İlhami; Kurtuluş Savaşı'nda İşbirlikçiler, Gür yay., İstanbul, 1985.
- Soysal, Mümtaz; 100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek yay., İstanbul, 1990.
- Şahin, Süreyya; Fener Patrikhanesi ve Türkiye, Ötüken yay., İstanbul, 1999.
- ; Türkiye'deki Patrikhaneler, İlke yay., İstanbul, 2003.
- Şimşir, Bilal N.; Malta Sürgünleri, Bilgi yay., Ankara, 1976.
- Taçalan, Nurdoğan; Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken, Milliyet yay., İstanbul, 1971.
- Talas, Cahit; Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal politika Tarihi, Bilgi yay., Ankara, 1992.
- Tanör, Bülent; Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri 1789–1980, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1998.
- ; Türkiye'de Kongre İktidarları 1918–1920, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1998.
- Tansel, Selahattin; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C. 1–4, Millî Eğitim Bakanlığı yay., İstanbul, 1991
- Tekeli, İlhan – Leila Erder; İç Göçler, Hacettepe üniversitesi yay., Ankara, 1978.
- Tekinalp; Kemalizm, Toplumsal Dönüşüm yay., İstanbul, 1998.
- ; Türkleştirme, Haz. Özer Ozankaya, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2001.
- Tevetoğlu, Fethi; Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910–1960), Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.
- Timur, Taner; Osmanlı Çalışmaları İlkel Feodalizimden Yarı Sömürge Ekonomisine, V yay., Ankara, 1989.
- Toprak, Zafer; Türkiye'de “Millî İktisat”, (1908–1918), Yurt yay., Ankara, 1982.
- ; İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914–1918, Homer yay., İstanbul, 2003.
- Toros, Taha; Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova, Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 2001.
- Tunaya, Tarık Zafer; Hürriyetin İlanı, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2004.
- ; Türkiye'de Siyasal Partiler, C. 1–3, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı yay., İstanbul, 1988.

- Tunçay, Mete - Erik Jan, Zürcher; Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876–1923, İletişim, İstanbul, 2000.
- Umar, Bilge; Yunanlıların ve Anadolu Rumlarını Anlatımıyla İzmir Savaşı, İnkılâp yay., İstanbul, 2002.
- Uras, Esat; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge yay., İstanbul, 1987.
- Ülken, Hilmi Ziya; Yahudi Meselesi, Raşit Bütün Matbaası, İstanbul, 1944.
- Ürer, Levent; Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları, Derin yay., İstanbul, 2003.
- Üskül, Zafer; Siyaset ve Asker, İmge Kitabevi yay., Ankara, 1997.
- Üstel, Füsün; İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları (1912-1931), İletişim yay, İstanbul, 1997.
- Veinstein, Gilles; (Haz.) Selanik 1850–1918, İletişim yay., İstanbul, 1999.
- Von Grunbaum, Gustave Edmund; İslâmiyet 2. Kitap Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar – 1, Çeviren Esat Mermi Erendor, Bilgi yay., Ankara 1993.
- Weisband, Edward; İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, Örgün yay., İstanbul, 2002.
- Yerasimos, Stefanos; Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, Dünya Savaşından 1971'e, c. 3, çev. Babür Kuzucu, Belge yay., İstanbul, 1992.
- ; Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu, İletişim yay., İstanbul, 2002.
- ; İstanbul 1914–1923, İletişim yay., İstanbul, 1996.
- Yetkin, Çetin; Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler, Gözlem yay., İstanbul, 1996.
- Yıldız, Ahmet; “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-seküler Sınırları (1919–1938), İletişim yay, İstanbul, 2001.
- Yılmaz, Mustafa; İngiliz Basını ve Atatürk 'ün Türkiyesi, Phoenix yay., Ankara, 2002.
- Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan, TTK yay., Ankara, 1985.
- Zürcher, Erik Jan; Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim yay., İstanbul, 1998.
- ; Savaş devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908–1928), İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2005.
- ; İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma, İletişim yay., İstanbul, 2005.

4. Hatıratlar

- Apak, Rahmi; Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları, TTK yay, Ankara, 1988.
- Atatürk, Mustafa Kemal; Nutuk, Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara, 1994.
- Barutçu, Faik Ahmet; Siyasî Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye, 21. Yüzyıl yay., Ankara, 2001.
- Bayar, Celal; Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş, C. 1–6, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.
- Burçak, Rıfki Salim; On Yılın Anıları (1950–1960), Nurol Matbaacılık yay., Ankara 1998.
- Cemal Paşa, Hatırat, Yayına Haz. Metin Martı, Arma yay., İstanbul, 1996.
- Erim, Nihat; Günlükler 1925–1979, C. 1–2, Yay. Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2005.
- Falih Rıfki, Eski Saat, Akşam Matbaası, İstanbul, 1933.
- Grew, Joseph C.; Lozan Günlüğü, Çeviren: Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual yay, İstanbul, 2001.
- İnönü, Erdal; Anılar ve Düşünceler, C. 2, Yorum Kitapları yay., İstanbul, 1998.
- İnönü, İsmet; Hatıralar, 1–2. , Bilgi yay., Ankara, 1987.
- Kayra, Cahit; 38 Kuşağı, İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2002.
- Menteşe, Halil; Halil Mentese'nin Anıları, Hürriyet Vakfı yay, İstanbul, 1986.
- Nadi, Nadir Perde Aralığından, Çağdaş yay., İstanbul, 1991.
- Nur, Rıza; Hayat ve Hatıratım, C. 1–4, Altındağ yay, İstanbul, 1968.
- ; Lozan Hatıraları, Boğaziçi yay., İstanbul, 1999.
- Öymen, Altan; Değişim Yılları, yedinci baskı, Doğan Kitap yay., İstanbul, 2004.
- Sertel, Zekeriya; Hatırladıklarım, Gözlem yay., İstanbul, 1977.
- Talat Paşa, Talat Paşa'nın Anıları, Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Kültür İş Bankası yay, İstanbul, 2003.
- Uran, Hilmi; Hâtıralarım, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1959.
- Urgan, Mîna; Bir Dinozorun Anıları, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2004.
- White, George E.; Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hâtıraları, çev., Cem Târik Yüksel, Enderun Kitabevi yay., İstanbul, 1995.

Yalçın, Hüseyin Cahit; Siyasal Anılar, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 1976.

Yalman, Ahmet Emin; Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, c. 1-4, Rey yay., İstanbul, 1970.

5. Yayınlanmamış Kitap ve Tezler

Akay, Aydın Sefa; Türkiye’de İnsan Haklarının Tarihi Gelişimi 1919-1938, Basılmamış Doktora Tezi, HÜ, AİİTE, Ankara, 2004.

Elieyioğlu, Faruk; Osmanlı’dan Günümüze Olağandışı Vergiler, TC Maliye Bakanlığı Gelirler Kontrolörlüğü Yeterlilik Etüdü – Tezi, Ankara, 2000.

Gündağ, Nevzat; Türk-Yunan İlişkileri İçerisinde Girit Problemi (1921-1913), Basılmamış Doktora Tezi, HÜ, AİİTE, Ankara, 1994.

Malhasyan, Silvert; İstanbul’da 1922 Yılında Kurulan Türk Ermeni Teâli Cemiyeti ve Faaliyetleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ, AİİTE, İstanbul, 2005.

Meral, İbrahim; “Mütarekeden Cumhuriyete Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri”, Basılmamış Doktora Tezi, HÜ, AİİTE, Ankara, 1997.

Toker, Hülya; Mütareke Döneminde İstanbul Rumları, Basılmamış Doktora Tezi, HÜ, AİİTE, Ankara, 2004.

6. Makaleler

Adanır, Fikret; “Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye Üçgeninde Ulus İnşası ve Nüfus Değişimi”, Erik Jan Zürcher (Der.), İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma, İstanbul, 2005.

Ahmad, Feroz– Dankward Rustow; “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918”, Güney-Doğu Araştırmaları Dergisi, S. 4–5, İstanbul, 1976.

Ahmad, Feroz; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Bazı Düşünceler”, Der. Mete, Tunçay - Erik Jan,

- Zürcher, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876–1923, İletişim, İstanbul, 2000.
- Akgün, Seçil; "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler, Gen. Kur. Basımevi, Ankara 1986.
- Aydın, Mahir; "Musevilerin Osmanlı Topraklarına Kabulünün 400. Yıl Kutlamaları", OTAM, S. 13.
- Bali, Rıfat N.; "Yeni Bilgiler ve 1934 Trakya Olayları", <http://www.anarres.net/yah/tr/trol6/html> ve Tarih ve Toplum, C. 31, S. 186, Haziran 1999, s. 47–55.
- ; "Avram Galanti'nin Hayatı ve Eserlerinin Bibliyografyası", Avram Galanti, Arabî Harfleri Terakkimize Mani Değildir, İstanbul, 1996, Bedir yay., s. 15–29.
- Benice, Etem İzzet; "Muhasebe Günü Gelmiş Çatmıştır", Son Telgraf, 13 Son teşrin 1942.
- Bozkurt, Gülnihal; "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 43, S. 1–4, Ankara, 1993.
- Clark, Edward C.; "Türk Varlık Vergisine Yeniden Bakış" Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi, S. 8, Aralık-Ocak 1984–1985, İnönü Özel Sayısı.
- Dumont, Paul - François Georjeon; "Devrim Selanik'ten Başlar", Gilles Veinstein (Hazırlayan), Selanik 1850–1918, İletişim yay, İstanbul, 1999.
- Ertan, Temuçin F.; "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", KÖK Araştırmalar , C.II, S. 2, Güz 2000.
- Falih Rıfki, "Pasin Kızları", Eski Saat, Akşam Matbaası İstanbul, 1933.
- Grosman, Moşe; "Türk Yahudileri" Birikim Dergisi, S. 71–72, Mart Nisan 1995.
- Hatipoğlu, Murat; "The Historical Background of Antisemitism in Modern Greece", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, Ankara, 1999.
- Kansu, Aykut; "Anadolu'da 31 Mart ve İttihat Terakki", Toplumsal Tarih, Nisan 2004.
- Karabatak, Halûk; "Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler", Tarih ve Toplum, Şubat, 1996, c. 25, S. 146.

- Karaca, Niyazi Taha; "I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri 1914–1920", Atatürk Üniversitesi AİİTE Müdürlüğü Atatürk Dergisi, c. III, S. 4, Temmuz 2003, Erzurum.
- Karpat, Kemal H.; "Jewish Population Movements in the Ottoman Empire 1862-1914", Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- ; "Orta Doğu'da Osmanlı Etnik ve Dinî Mirası", Milton J. Esman – Itamar Rabinovich (Ed.), Orta Doğu'da Etnisite, Çoğulculuk ve Devlet, çev., Zafer Avşar, Avesta yay., İstanbul, 2004.
- ; "The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods", Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- ; "The Ottoman Emigration to America, 1860-1908", Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- ; "The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century", Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- ; "The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878: A Reinterpretation", Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays, Leiden-Boston-Köln, 2002.
- Kayam, Cevahir; "Lozan Barış Antlaşmasına Göre Türk Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun T.B.M.M.'de Görüşülmesi, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. IX, S. 27, Ankara, 1993.
- Kuran,ERCÜMENT; "1830 1917 Arasında Türk Yunan İlişkileri", Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler, TDV yay., Ankara, 1997.
- Levi, Avner; "1934 Trakya Yahudileri Olayı Alınamayan Ders", Tarih ve Toplum, Temmuz, 1996, c. 26, S. 151.
- Minassian, Anahide Ter; "1876–1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", der. Mete, Tunçay - Erik Jan, Zürcher, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876–1923, İletişim, İstanbul, 2000.

- Oran, Baskın; “Lozan’ın Azınlıkların Korunması Bölümünü Yeniden Okurken”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. 49 S. 3–4, Ankara, Aralık 1994.
- Ortaylı, İlber; “Son Devirde Osmanlı Musevileri”, Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I, Turhan Kitabevi yay., Ankara, 2004.
- Özkaya, Yücel; “Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. IV, S. 10, Ankara, 1987.
- Pehlivanlı, Hamit; “Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. X, S. 29, Ankara, 1994.
- Reed, Howard A.; “Laik Türkiye’de İslam’ın Yükselişi”, Türkiye de İslam ve Laiklik, İnsan yay., İstanbul, 1995.
- Safa, Peyami; “Azlıkların cenneti” , Tasviri Efkâr, 29 İkkânun 1942.
- Sarınay, Yusuf; “Pontus Meselesi ve Yunanistan’ın Politikası”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XI, S. 31, Ankara, Mart 1995.
- Saydam, Abdullah; “Kurtuluş Savaşı’nda Trabzon’a Yönelik Ermeni – Rum Tehdidi”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. VI, S. 17, Ankara, 1990.
- Schick, İrvin Cemil; “Osmanlılar Azınlıklar ve Yahudiler”, Tarih ve Toplum, S. 29, İstanbul, Mayıs 1986.
- Sezer, Ayten; “İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Siyasal Katılma”, Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı’ya Armağan, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri İnkılâp Tarihi Enstitüsü yay., Ankara, 1995.
- Sofuoğlu, Adnan; “Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhanesi’nin Faaliyetleri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. X, S. 28, Ankara, 1994.
- ; “Kurtuluş Savaşı Döneminde Kocaeli – Yalova – İzmit Çevresinde Rum ve Ermeni Terörü”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XVIII, S. 54, Ankara, Kasım 2002.
- Sonyel, Salahi R.; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu, Kurtuluş Savaşı ve Museviler” OTAM, S. 13.

- Şakiroğlu, Mahmut H.; “Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar”, Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan, TTK yay., Ankara, 1985.
- Şanlı, Cemal; “Türkiye’deki Yabancı Dinî İlmî Hayri Kurumların Hukuki Durumu ve Gayrimenkul İktisapları”, Hıfzı Timur’un Anısına Armağan, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü yay., İstanbul, 1979.
- Şıvgın, Hale; “Kiliseler ve Mektepler Kanunu”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 148, İstanbul, Şubat, 2004.
- Tahir Taner, “Kapitülasyonlar Nasıl İlgâ Edildi”, Muammer Raşit Seviğ’e Armağan, İÜHF yay., İstanbul, 1956.
- Tesal, Ömer Dürrü; “Türk ve Yunan İlişkilerinin Geçmişinden Bir Örnek Azınlıkların Mübadelesi”, Tarih ve Toplum, C. 9, S. 153, İstanbul, Mayıs 1988.
- Toker, Metin; “Türkiye ve Yunanistan”, Akis, S. 512, c. XXIX, yıl: 10, 10 Nisan 1964.
- Toprak, Zafer; “1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHF'nin Sorumluluğu”, <http://www.anarres.net/yah/tr/trol4.html>.
- Tunaya, Tarık Zafer; “Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş”, Muammer Raşit Seviğ’e Armağan, İÜHF yay., İstanbul, 1956.
- Tunçoku, Mete; “İsrail’in Kuruluşuna Varan Gelişmeler İçinde Çanakkale Savaşlarının Önemi”, Belleten, C. LX, Nisan 1991, S. 212.
- Us, Asım; “Millî Vicdanın sesi”, Vakit, 23 Birincikanun 1942.
- Yavuz; Bige Sükan; “Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünülen Rum-Ermeni Konfederasyonu”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XIX, S. 55, Ankara, Mart 2003.
- Yerasimos, Stefanos; “I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu”, <http://www.ilet.gazi.edu.tr/index.php?islem=detay&id=399>.

7. Süreli Yayınlar

a. Dergiler

Akis

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Dergisi (Atatürk Üniversitesi AİTE Müdürlüğü)

AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Aydın Tarihi

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Belleken

Birikim Dergisi

Güney-Doğu Araştırmaları Dergisi

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

KÖK Araştırmalar Dergisi

Popüler Tarih Dergisi

Tarih ve Toplum

Toplum ve Bilim

Toplumsal Tarih Dergisi

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Türk Kültürü

Türk Yurdu

Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi

b. Gazeteler

Agos

Akşam

Bayram Gazetesi

Cumhuriyet

Dünya

Hakimiyet-i Milliye

Hürriyet

Milliyet

Radikal

Son Havadis

Son Posta

Son Telgraf

Şalom

Tan

Tasviri Efkâr

Tercüman

Ulus

Vakit

Vatan

Yeni Sabah

8. İnternet Siteleri

<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/birincidevir.html>.

<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/ikincidevir.html>.

<http://www.agos.com.tr/tr/arshiv/osmanlidaermeniler/dorduncudevirevir.html>.

<http://www.anarres.net/yah/tr/trol4.html>.

<http://www.anarres.net/yah/tr/trol6/html>.

<http://www.belgenet.com/arsiv/ermeni/sempozyum2.html#kgurun>.

<http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1955/eylul1955.htm>.

<http://www.ilet.gazi.edu.tr/index.php?islem=detay&id=399>.

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=163380>.

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=163490>.

<http://www.salom.com.tr/?PID=2&IS=0&Src=varlık%20vergisi&HID=150>.

<http://www.salom.com.tr/?PID=2&IS=0&Src=varlık%20vergisi&HID=163>.

<http://www.tbmm.gov.tr/partiler/partiler.htm>.

EKLER

Ek. I.

Lozan Barış Antlaşması Azınlıkların Korunmasıyla İlgili Maddeler

Kesim: III

AZINLIKLARIN KORUNMASI

Madde 37 — Türkiye, 38.den 44.e dek Maddelerde belirtilen hükümlerin temel yasalar [Les Lois fondamentales] olarak tanınmasını ve hiç bir yasa, hiç bir yönetmelik ve hiç bir resmi işlemin bu hükümlerle çelişkili ya da onlara aykırı olmamasını ve hiç bir yasanın, hiç bir yönetmeliğin ve hiçbir resmi işlemin sözkonusu hükümlere üstün sayılmamasını yükümlenir.

Madde 38 — Türkiye Hükümeti, doğum, milliyet, dil, soy ya da din ayırt etmeksizin, Türk halkının tümünün yaşam ve özgürlüklerini, en geniş biçimde, korumayı yükümlenir.

Türkiye'nin tüm halkı, kamu düzeni ve genel ahlâk ile bağdaşmazlık göstermeyen her din, mezhep ya da inanışın gerek genel, gerek özel biçimde özgürce kullanılması hakkına sahip olacaktır. Müslüman olmayan azınlıklar, Türkiye Hükümetince ulusal savunma ya da kamu düzeninin korunması için ülkenin her yerinde ya da bir bölümünde alman ve tüm Türk yurttaşlarına uygulanan önlemler saklı kalmak koşulu ile, dolaşım ve göç özgürlüğünden bütünü ile yararlanacaklardır.

Madde 39 — Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medenî ve siyasal haklardan yararlanacaklardır.

Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır.

Din, inanç ya da mezhep farkı hiçbir Türk Yurttaşının medeni ve siyasal haklardan yararlanmasına ve özellikle genel hizmetlere kabulüne, memurluğa ve yukarı derecelere ulaşmasına, ya da çeşitli meslekleri ve sanatları yapmasına bir engel sayılmayacaktır.

Herhangi bir Türk yurttaşının gerek özel ya da ticaret ilişkilerinde, gerek din, basın ya da her türlü yayın konusunda ve gerek toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanmasına karşı hiçbir sınır konulmayacaktır.

Resmi dilin varlığı kuşkusuz olmakla birlikte, Türkçe'den başka dil ile konuşan Türk yurttaşlarına yargıçlar önünde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri için gerekli kolaylıklar gösterilecektir.

Madde 40 — Müslüman olmayan azınlıklara ilintili olan Türk yurttaşları hukuk bakımından ve fiilen öteki Türk yurttaşlarına uygulanan işlemlerin ve sağlanan güvencelerin tıpkısından yararlanacaklar ve özellikle, harcamaları kendilerince yapılmak üzere, her türlü yardım, dinsel ya da sosyal kurumlan, her türlü okul ve benzeri öğretim ve eğitim kurumları kurma, yönetme ve denetleme ve buralarda kendi dillerini özgürce kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapma bakımından eşit bir hakka sahip bulunacaklardır.

Madde 41 — Genel öğretim konusunda Türk Hükümeti, Müslüman olmayan yurttaşların önemli bir oranda yerleşmiş oldukları kentler ve kasabalarda, bu Türk yurttaşlarının çocuklarının ilk okullarda kendi dilleriyle öğretim görmelerini sağlamak üzere, gerekli kolaylığı gösterecektir. Bu hüküm Türk Hükümetinin sözkonusu okullarda Türk dilinin öğretilmesini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır.

Müslüman olmayan azınlıklara ilintili Türk yurttaşlarının önemli oranda buldukları kentlerde ya da kasabalarda, bu azınlıklar Devlet bütçesi Belediye ya da benzeri bütçelerde eğitim, din, ya da yardım amacıyla genel gelirlere verilecek paralardan yararlanma ve ödenek ayrılması konusunda hakça bir pay alacaklardır. Sözkonusu paralar ilgili kurumların yetkili temsilcilerine ödenecektir.

Madde 42 — Türkiye Hükümeti Müslüman olmayan azınlıkların aile ya da kişi statüleri konusunda, bu sorunların sözü geçen azınlıkların törelerine göre çözümlenmesine uygun her türlü hükümleri koymayı kabul eder.

İşbu hükümler Türkiye Hükümeti ile ilgili azınlıklardan her birinin eşit sayıda temsilcilerinden oluşan özel Komisyonlarda düzenlenecektir. Anlaşmazlık olursa, Türkiye Hükümeti ile Milletler Cemiyeti Meclisi, birlikte, Avrupalı hukukçular arasından bir üst hakem atayacaktır.

Türkiye Hükümeti sözkonusu azınlıkların Kiliseleri, Havraları, mezarlıkları ve öteki dinsel kurumlarına her türlü koruyuculuğu göstermeyi yükümlenir. Bu azınlıkların bugün Türkiye'de bulunan Vakıflarına ve dinsel ve yardım kurumlarına her türlü kolaylığı gösterecek ve izinleri verecek ve yeni dinsel ve yardım kurumları kurulması için, benzeri öteki özel kurumlara sağlanmış olan gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir.

Madde 43 — Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları, inançlarına aykırı ya da dinsel ayinlerini bozucu herhangi bir işlem yapmaya zorlanamayacakları gibi, hafta tatilleri gününde Mahkemelerde hazır bulunmaktan ya da herhangi bir yasal işlemin yapılmasından kaçınmaları nedeniyle, onların hiç bir hakkı ortadan kalkmayacaktır.

Bununla birlikte, bu hüküm sözkonusu Türk yurttaşlarının, kamu düzeninin korunması bakımından, öteki tüm Türk yurttaşlarının bağlı olduğu yükümlerden bağışık kılmayacaktır.

Madde 44 — Türkiye, işbu Kesimin yukarıdaki Maddelerinin, Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıklarına ilişkin bulunduğu ölçüde", uluslararası toplumu ilgilendirici nitelikte yükümler getirdiğini ve onların Milletler Cemiyetinin güvencesi altına konulmasını kabul eder. İşbu hükümler Milletler Cemiyeti Meclisinde çoğunlukla alman bir karar olmaksızın değiştirilemeyecektir. Britanya imparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japonya Milletler Cemiyeti Meclisinde işbu Maddeler konusunda, yöntemine uygun biçimde, çoğunlukla kabul edilecek olan her hangi bir değişikliği reddetmemeyi bu Antlaşma ile yükümlenirler.

Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden her birinin bu yükümlülüklerden her hangi birine aykırılık olması ya da olma tehlikesi üzerine, buna Meclisin dikkatini çekmeğe yetkili olacağını ve Meclisin, duruma göre, uygun ve etkin sayılacak bir davranışta bulunabileceğini ve yönerge verebileceğini kabul eder.

Bundan başka, Türkiye, işbu Maddelere ilişkin hukuksal ya da edimsel sorunlarda, Türkiye Hükümeti ile bağıtlı öteki devletlerden her hangi biri ya da Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden her hangi bir devlet arasında görüş ayrılığı ortaya çıkınca bu anlaşmazlığın, Milletler Cemiyeti Antlaşmasının 14. Maddesi uyarınca, uluslararası nitelikte bir anlaşmazlık gibi sayılmasını kabul eder.

Türkiye Hükümeti bu türden olan her hangi bir anlaşmazlığın, öteki Taraf istemde bulunursa, uluslararası Daimi Adalet Divanına götürülmesini kabul eder. Daimi Divan kararı istinaf edilemeyip Milletler Cemiyeti Antlaşmasının 13. Maddesi uyarınca verilmiş bir kararın güç ve hükmünün tıpkısına sahip olacaktır.

Madde 45 — İşbu Kesim hükümleri ile Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıkları için tanınan haklar, Yunanistan tarafından da, kendi topraklarında bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır.

Ek. II.

MUSEVİ CEMAATİNİN LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASININ 42. MADDESİ HÜKÜMLERİNDEN FERAGATNAMESİ

“Diğer memaliki mütemeddinde cari olduğu üzere dinin devlet işlerinden tefriki umdesinin âhiren kabul ve ilân buyurulması ve bunun müteferri olarak kâffei kavaninin sırf lâik esaslara müsteniden vaz’ı takarrür eylemesi cihetiyle, Musevilere müteallik hukuku aile ve ahkâmı şahsiyenin keyfiyet tesbiti noktasından husule gelen vaziyeti cedide hakkında müdavelei efkâr maksadiyle bu kere Hahambaşı Efendinin ahtı riyasetinde olarak ruhanî, cismanî ve umumî mecâlis âzasıyla sair muteberanı cemaatten mürekkeben Hahamhanede sureti fevkâdede akdolunan içtimada takarrür eden atiülzıkr hususatı Hükûmeti aliyeyi Cumhuriyemize arz etmeği bir vecibe addederiz.

Lozan Muahedesinin 42 nci maddesi mucibince ekalliyetlerin örf ve âdetlerine müsteniden ahkâmın bir komisyon marifetiyle tesbit edileceği muharrer bulunmuş ise de, mezkur muahedenin hini imzasında Türkiye’de câri ve sırf esasatı diniyei İslâmiyeden muktebes bulunan ahkâmı şahsiye ve aileviyenin Gayri Müslim akalliyetlere tatbiki doğru olamayacağı Hükûmeti Milliyemizce nazarı itibara alınarak, akalliyetlerden herbiri hakkında ahkâmı mahsusa vaz ve tatbiki bittensib kabul buyurulmuştu. Halbuki ahiren dinin dünya işlerinden tamamen tefrik edilmesinin neticesi olarak bilcümle kavanin bilâistisna efkâr ve mülâhazatı diniyeden mücerred ve sırf ihtiyacatı memlekete ve terakkiyatı hukukiyeyi hâzıraya tevfikân vaz edilmekte bulunmasına nazaran, Musevilere mahsus olarak hukuku aileye dair ahkâm vaz’ına lüzum ve mahal kalmamış ve bilakis bu yolda ahkâmı istisnaiye vaz’ı Musevilerin lâik esasata müstenid kavanini şahsiyenin füyuzatından mahrumiyetlerininidai bulunacağı meczum bulunmuşdur. Esasen tecrübe ve şahadeti tarihi ile sabit olduğu üzere, Museviler buldukları memleketlerin inkılabatı medeniye ve içtimaiyelerine bigâne kalmak şöyle dursun, bilakis daima âmil ve

müessir olmuşlardır. Bundan başka bugün Türkiye Cumhuriyetinin intizamı siyasi ve umumisi dinin dünyevî işlerinden tamamen tefriki umdesine istinad ettiğine göre, kendilerini öteden beri bu vatanın öz evlâdından bihakkin addeden Museviler, işbu umde ile telif imkân mevcut olmayan marulzıkr ahkâmı istisnaiyenin haklarında tatbikinde vatandaşlığın icabıyla de kabili telif görememektedirler. Alelhusus ki derdesti tanzim olunan kavanin şahsiye, memaliki mütemeddinede câri olan esasattan ve medeni ve içtimai ihtiyaçlarımızdan mülhem bulunacağı cihetle sâkin bilcümle Türklerin ve bu meyanda Türk Musevilerin de ihtiyacı medeniye ve içtimaiyelerini tamamen tatmin edeceğinde şüphe yoktur.

Kaldı ki nikâh ve talâka müteallik hususatta hissiyatı diniyelerini tatmin etmek isteyecek olan Museviler, Avrupada ve Amerikada câri olduğu üzere, Teşkilâtı Esasiye Kanununun teyit ettiği serbestii vicdan esasına sığınarak, Hükûmetin neşredeceği lâik kanun ahkâmı dairesinde ifayı muamele ettikten sonra makamı dinleri olan Hahambaşılığa müracaat ederek merasimi diniyelerini ifa etmelerine hiçbir manii kanuni bulunamayacağı bedidardır. Binaenaleyh, anifülzıkr esbab nazarı itibara alınarak, Türk Musevilerin sair hususatı medeniyede olduğu gibi hukuku aile ve ahkâmı şahsiye sahasında dahi Hükûmeti Cumhuriyenin neşredeceği lâik kavanin ahkâmından müstefid kılınmaları esbabının istikmali temenniyatını ve bu vesile ile de Hükûmeti Cumhuriyetimize karşı lâyuzal hissiyat ve minnettarlarını arz eyeriz.”

15 Eylûl 1925 (1341).

Ek III.

TÜRK VE RUM NÜFUS MÜBADELESİNE İLİŞKİN SÖZLEŞME VE PROTOKOL

**(Convention concernant l'Echange des Populations Grecques et Turques et
Protocole)**

30 Ocak 1923 günü imzalanmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Yunan Hükümeti aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır.

Madde 1. Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecektir.

Bu kimselerden hiç biri, Türk Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye, ya da Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyecektir.

Madde 2. Birinci Maddede öngörülen mübadele :

a) İstanbul'da oturan Rumları,

b) Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktır.

1912 Yasası ile sınırlandırıldığı biçimde İstanbul Belediye [Şehremaneti] sınırları içinde 30 Ekim 1918 gününden önce yerleşmiş [e'tablis] bulunan tüm Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar sayılacaklardır.

1913 Bükreş Antlaşmasının saptamış olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş tüm Müslümanlar, Batı Trakya'da oturan Müslümanlar sayılacaklardır.

Madde 3. Karşılıklı olarak, üzerindeki Rum ve Türk nüfusu mübadele edilecek olan toprakları 18 Ekim 1912 tarihinden sonra bırakıp gitmiş olan Rumlar ve Müslümanlar 1. inci Maddede öngörülen mübadelenin kapsamına girer sayılacaklardır.

İşbu Sözleşmede kullanılan "göçmen" [emigrant] terimi, 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç etmesi gereken ya da göç etmiş bulunan tüm gerçek ya da tüzel kişileri kapsamaktadır.

Madde 4. Aileleri Türk ülkesini daha önce bırakıp gitmiş olup da kendileri Türkiye'de alıkonulmuş bulunan Rum halkından vücutça sağlam erkekler, işbu Sözleşme uyarınca, Yunanistan'a gönderilecek ilk kabileyi oluşturacaktır.

Madde 5. İşbu Sözleşmenin 9. ve 10. Maddelerindeki çekinceler saklı kalmak üzere, bu Sözleşme uyarınca yapılacak mübadele yüzünden, Türkiye'deki Rumların ya da Yunanistan'daki Türklerin mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiç bir zarar verilmeyecektir.

Madde 6. Mübadele edilecek halklara mensup bir kimsenin, hangi nedenle olursa olsun, gidişine hiç bir engel çıkartılmayacaktır. Bir göçmenin, kesinleşmiş bir hapis cezası bulunduğu, henüz kesinleşmemiş bir cezaya çarptırıldığı, ya da kendisine karşı ceza kovuşturması yürütüldüğü durumlarda, söz konusu göçmen, cezasını çekmek ya da yargılanmak üzere, kendisine karşı kovuşturmada bulunan ülkenin makamlarınca, gideceği ülkenin makamlarına teslim edilecektir.

Madde 7. Göçmenler, bırakıp gidecekleri ülkenin uyrukluğunu yitirecekler ve vardıkları ülkenin topraklarına ayak bastıkları anda, bu ülkenin uyrukluğunu edinmiş sayılacaklardır.

İki ülkeden birini ya da ötekini daha önce bırakıp gitmiş olan ve henüz yeni bir uyrukluk edinmemiş bulunan göçmenler, bu yeni uyrukluğu, işbu Sözleşmenin imzası gününde edinmiş olacaklardır.

Madde 8. Göçmenler her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürmekte ya da bunları taşıtırmakta serbest olacaklardır. Bu yüzden kendilerinden çıkış ya da giriş resmi ya da herhangi başka bir resim alınmayacaktır.

Bunun gibi, işbu Sözleşme uyarınca bağıtlı Devletlerden birinin ülkesini bırakıp gidecek her topluluk üyesinin (camiler, tekkeler, medreseler, kiliseler, manastırlar, okullar, hastahaneler, dernekler, birlikler ve tüzel kişiler, ya da, ne çeşit olursa olsun,

başkaca tesisler personelini de kapsamak üzere) kendi topluluklarının taşınır mallarını yanlarında serbestçe götürmeğe ya da taşıtırmağa haklı olacaktır.

11. Maddede öngörülen Karma Komisyonunun tavsiyesi üzerine, her iki ülke makamlarınca, taşım işlerinde en geniş kolaylıklar sağlanacaktır.

Taşınır mallarının tümünü ya da bir bölümünü yanlarında götüremeyecek olan göçmenler, bunları oldukları yerde bırakabileceklerdir. Bu durumda, yerel makamlar, bırakılan taşınır malların dökümünü ve değerini, ilgili göçmenin gözleri önünde saptamakla görevli olacaklardır. Göçmenin bırakacağı taşınır malların dökümünü ve değerini gösteren tutanaklar dört örnek olarak düzenlenecek ve bunlardan biri yerel makamlarca saklanacak, ikincisi 9. Maddede öngörülen arıtım işlemine temel alınmak üzere, 11. Maddede öngörülen Karma Komisyonuna sunulacak, üçüncüsü göçedilecek ülkenin Hükümetine, dördüncüsü de göçmene verilecektir.

Madde 9. 8. Maddede sözkonusu olan göçmenlerin ve toplulukların, kent ya da köylerdeki taşınmaz malları ile bu göçmenlerin ya da toplulukların bırakmış oldukları taşınır mallar, 11. Maddede öngörülen Karma Komisyonca, aşağıdaki hükümler uyarınca arıtılacaktır:

Zorunlu mübadele uygulanacak bölgelerde bulunup mübadele uygulanmayacak bir bölgede yerleşmiş toplulukların din ya da yardım kurumlarının malları da, özdeş koşullar içinde, arıtılacaktır.

Madde 10. Bağlı Yüksek Tarafların ülkelerini daha önceden bırakıp gitmiş olan ve işbu Sözleşmenin 3. Maddesi uyarınca nüfus mübadelesinin kapsamına girer sayılan kimselerin taşınır ya da taşınmaz mallarının arıtımı, 9. madde uyarınca ve Türkiye ile Yunanistan'da, 18 Ekim 1912 gününden bu yana yürürlüğe konulmuş yasalara ve her çeşit yönetmeliklere göre, ya da başka herhangi bir zoralm, [müsadere], zorla satın alım v.b. gibi, işbu mallar üzerindeki mülkiyet hakkını herhangi bir yoldan kısıtlayıcı nitelikte hiç bir önleme konu olmaksızın, yürütülecektir. İşbu Maddede ve 9. Maddede sözkonusu mallar, bu çeşit bir önleme konu olursa, bu mallara, 11. Maddede öngörülen Komisyonca, bu önlemler uygulanmamışçasına, değer biçilecektir.

8. ve 9. Maddelerde sözkonusu kimseler, şu ya da bu yoldan yararlanmaktan yoksun bırakıldıkları malların gelirlerini elde edememişlerse, bu gelirlerin tutarının

kendilerine geri verilmesi, Savaş öncesi ortalama gelir temel alınarak ve Karma Komisyonunca saptanacak yöntemler uyarınca, sağlanacaktır.

Yunanistan'daki Vakıf mallarının ve bunlardan doğan hak ve çıkarların ve Türkiye'de Rumların benzer tesislerinin artımına girişirken, 11. Maddede öngörülen Karma Komisyon, bu tesislerin ve bunlarla ilgili bulunan özel kişilerin haklarını ve çıkarlarını bütünüyle korumak amacıyla, daha önce yapılmış Andlaşmalarda kabul edilen ilkelerden esinlenecektir.

11. Maddede öngörülen Komisyon, bu hükümleri uygulamakla görevli olacaktır.

Madde 11. İşbu Sözleşmenin yürürlüğe girişinden başlayarak bir aylık bir süre içinde, Bağlı Yüksek Taraflardan her birinden dört ve 1914–1918 Savaşına katılmamış Devletlerin uyrukları arasından Milletler Cemiyeti Konseyinin seçeceği üç üyeden oluşan ve Türkiye'de ya da Yunanistan'da toplanacak olan, bir Karma Komisyon kurulacaktır. Komisyonun Başkanlığını, tarafsız üç üyeden her biri sıra ile yapacaktır.

Karma Komisyon, gerekli göreceği yerlerde, her biri bir Türk ve bir Yunanlı üye ile Karma Komisyonca atanacak tarafsız bir Başkandan oluşacak ve Karma Komisyona bağlı kalarak çalışacak Alt - Komisyonlar kurmaya yetkili olacaktır. Karma Komisyon, Alt - Komisyonlara verilecek yetkileri kendisi saptayacaktır.

Madde 12. Karma Komisyon, işbu Sözleşmede öngörülen göçü denetlemek, kolaylaştırmak ve 9. Madde ile 10. Maddede öngörülen taşınır ve taşınmaz malların tasfiyesine girişmekle yetkili olacaktır.

Karma Komisyon, göçün ve yukarıda belirtilen artım işinin yöntemlerini saptayacaktır.

Karma Komisyon, genel olarak, işbu Sözleşmenin uygulanmasında gerekli göreceği önlemleri almağa ve bu Sözleşme yüzünden ortaya çıkabilecek tüm sorunları karara bağlamağa tam yetkili olacaktır.

Karma Komisyonun kararları oy çoğunluğu ile alınacaktır.

Tasfiye edilecek mallara, haklara ve çıkarlara ilişkin tüm itirazlar Karma Komisyonunca kesin olarak karara bağlanacaktır.

Kamulaştırılmış mallara gelince, Karma Komisyon, her iki ülkede mübadele kapsamına girecek kimselerin olup da mübadele uygulanacak topraklarda bulunan ve

18 Ekim 1912'den sonra kamulaştırılmış olan bu mallara yeniden değer biçilecektir. Komisyon, bir zarar verilmiş olduğunu görürse, bunun onarılması için mal sahiplerinin yararına bir zarar giderim saptayacaktır. Bu zarar - giderimin tutarı, mal sahiplerinin alacak hesabına ve kamulaştırılan taşınmaz malın bulunduğu ülke Hükümetinin borcuna geçirilecektir.

Madde 13. Karma Komisyon, ilgilileri dinlendikten ya da dinlemeğe yöntemi uyarınca çağdıktan sonra, işbu Sözleşme uyarınca artırılması gereken taşınmaz mallara değer biçirme işlemine girişmek için tam yetkili olacaktır.

Artırılacak mallara değer biçilmesinde, bu malların altın para ile olan değeri temel sayılacaktır.

Madde 14. Komisyon, ilgili mal sahibine, elinden alınan ve bulunduğu ülkenin Hükümeti emrinde kalacak olan mallar için borçlu kalınan para tutarını belirten bir açıklama belgesi verecektir.

Bu açıklama belgeleri temel sayılarak borçlu kalınan para tutarları, artırım yapılacak ülke ile Hükümetinin, göçmenin bağlı olduğu Hükümete karşı bir borcu olacaktır. Göçmenin, ilke olarak, göç ettiği ülkede, kendisine borçlu bulunulan paraların karşılığında, ayrıldığı ülkede bırakmış olacağı mallarla eşdeğerde ve nitelikte, mal alması gerekecektir.

Her altı ayda bir, yukarıda belirtilen biçimde açıklama belgeleri temeli üzerinden, her iki Hükümetçe ödenmesi gereken paraların hesabı çıkartılacaktır.

Artım işlemi bütünlendiği zaman, karşılıklı borçlar birbirine eşit çıkarsa, bunlarla ilgili hesaplar denkleştirilmiş ve kapatılmış olacaktır. Bu denkleştirme işleminden sonra, Hükümetlerden biri ötekine borçlu kalırsa, bu borç peşin para ile ödenecektir. Borçlu Hükümet, bu ödeme için süre tanınmasını isterse, Komisyon, yıllık en çok üç taksitle ödenmesi koşulu ile, bu süreyi ona tanıyabilecektir. Komisyon, bu süre içinde ödenmesi gereken faizleri de saptayacaktır.

Ödenecek para oldukça önemli ve daha uzun sürelerin tanınmasını gerektirmekteyse, borçlu Hükümet, borçlu olduğu paranın yüzde yirmisine dek, Karma Komisyonca saptanacak bir parayı peşin olarak ödeyecek, geri kalan borç için de, Karma Komisyonca saptanacak oranda faizli ve yirmi yıllık bir süre içinde ödenmesi gereken borç senetleri çıkarabilecektir. Borçlu Hükümet, bu borç için, Komisyonca kabul edilecek sağlancalar gösterecektir. Bu sağlancalar, Yunanistan'da

Uluslararası Komisyonca, İstanbul'da Devlet Borcu [Düyun-u Umumiye] Meclisince işletilecek ve bunların gelirleri toplanacaktır. Bu sağlancalar konusunda anlaşmaya varılamazsa, Milletler Cemiyeti Konseyi bunların neler olacağını saptamaya yetkili olacaktır.

Madde 15. Göçü kolaylaştırmak amacıyla, ilgili Devletlerce, Karma Komisyonun saptayacağı koşullarla, Komisyona öndelik olarak ödemedede bulunulacaktır.

Madde 16. Türkiye ve Yunanistan Hükümetleri, işbu Sözleşme uyarınca, ülkelerini bırakıp gidecek olan kimseler ile bu kimselerin gidecekleri ülkelere götürülmek üzere varacakları limanlara yapılacak bildirimlere ilişkin tüm sorunlar üzerinde, 11. Maddede öngörülen Karma Komisyon ile anlaşacaklardır.

Bağıtlı Yüksek Taraflara, mübadele edilecek halklara, gidişleri için saptanmış gündün önce yurtlarını bırakıp gitmelerine yol açmak, ya da mallarını ellerinden çıkartmak üzere, doğrudan ya da dolaylı hiç bir baskıda bulunmamağı, karşılıklı olarak yükümlenirler. Bağıtlı Yüksek Taraflar, ülkeyi bırakıp giden ya da gidecek olan göçmenleri hiç bir vergiye ya da olağanüstü bir resme bağlamamağı da yükümlenirler.

2. Madde uyarınca mübadele dışı bırakılacak bölgelerde oturanların, bu bölgelerde kalmak ya da oralara yeniden dönmek hakları ile Türkiye ve Yunanistan'da özgürlüklerinden ve mülkiyet haklarından serbestçe yararlanmalarına hiç bir engel çıkartılmayacaktır. Bu hüküm, mübadele dışı bırakılacak söz konusu bölgelerde oturanların mallarını başkalarına serbestçe geçirmelerini ve bu kimselerden Türkiye'yi ya da Yunanistan'ı kendi istekleriyle bırakıp gitmek isteyenlerin gidişini engelleme nedeni olarak öne sürülemez.

Madde 17. Karma Komisyonun ve kollarının çalışmaları ve işlerinin yürütülmesi için gerekli giderler, Komisyonca saptanacak oranlara göre, ilgili Hükümetlerce karşılanacaktır.

Madde 18. Bağıtlı Yüksek Taraflar, işbu Sözleşmenin uygulanmasını sağlamak üzere, yasalarında gerekli değişiklikleri yapmağı yükümlenirler.

Madde 19. İşbu Sözleşme, Bağıtlı Yüksek taraflar bakımından, Türkiye ile yapılacak Barış Antlaşmasının bir parçasıymış gibi özdeş güçte ve değerde

sayılacaktır. İşbu Sözleşme, sözkonusu Antlaşma Bağlı Yüksek Tarafların her ikisince onaylanır onaylanmaz yürürlüğe girecektir.

Bu *hükümlere olan inançla*, her birinin yetki belgelerinin yöntemine uygun olduğu görülen aşağıdaki imzaların sahipleri yetkili Temsilciler işbu Sözleşmeyi imzalamışlardır.

Lozan'da, 30 Ocak 1923 günü üç örnek olarak düzenlenmiştir. Bu örneklerden biri Yunanistan Hükümetine, biri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine verilecek, üçüncüsü de, aslına uygun olan birer örneğini Türkiye ile yapılmış Barış Antlaşmasını imzalayan Devletlere yollayacak olan. Fransa Cumhuriyeti Hükümetine, bu Devletin arşivlerine konulmak üzere, sunulacaktır.

M. İSMET

Dr. RIZA NUR

HASAN

E. K. VENIZELOS

D. CACLAMANOS

PROTOKOL

Gereğince yetkili kılınmış olan ve aşağıda imzaları bulunan *Türk Temsilcileri*, Türk Hükümetinin, Rum ve Türk halklarının mübadelesine ilişkin olarak, Yunanistan ile bugün yapılmış Sözleşmenin yürürlüğe konulmasını beklemeksizin ve bu Sözleşmenin 1. Maddesini gözetmeksizin Barış Antlaşması imza edilir edilmez, işbu Sözleşmenin 4. Maddesinde sözü geçen vücutça sağlam erkekleri serbest bırakacağını ve bunların gidişlerini Bağlıacağını bildirir.

Lozan'da, 30 Ocak 1923 günü, üç örnek olarak düzenlenmiştir.

M. İSMET

Dr. RIZA NUR

HASAN

Ek IV.

VARLIK VERGİSİ KANUNU

Kanun No. 4305

Kabul tarihi : 11/11/1942

Neşir tarihi : 12/11/1942

I. Verginin mevzuu

BİRİNCİ MADDE - Servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere (Varlık Vergisi) adıyla bir mükellefiyet tesis edilmiştir

İKİNCİ MADDE - Varlık Vergisi aşağıda yazılı zümrelere dâhil olan hakiki ve hükmî şahıslardan alınır:

A)2395 ve 2728 sayılı kanunlarla ek ve tadilleri mucibince mükellef bulunanlar;

B)Büyük çiftçiler (Büyük çiftçiden maksat, işinin idaresine ve vüsatine hâlel getirmeksizin bu mükellefiyeti ifa edebilecekleri bu kanunda yazılı komisyonlarca tesbit edilenlerdir);

C)Uhdelerinde bulunan binaların ve hisseli ise hissedarlarının hisselerine düşen bir yıllık gayrisafi iradı yekunu 2500 liradan ve arsalarının vergide mukayyet kıymetleri 5000 liradan yukarı bulunan ve bu miktarların tenzilinden sonra mütebaki irat ve kıymetlerle bu vergiyi verebileceği komisyonlarca kararlaştırılanlar;

D) 1939 senesinden beri 2395 ve 2728 sayılı kanunlar mucibince vergiye tâbi bir iş ve teşebbüsle uğraştığı halde bu kanunun neşri tarihinde, işini terk, devir veya tasfiye etmiş bulunanlar;

E)Meslekleri tacir, komisyoncu, tellal veya simsar olmadığı halde 1939 senesinden beri velev bir defaya münhasır olsa bile ticari muamelelere tavassut

ederek komisyon veyahut tavassut mukabili olarak her ne nam ile olursa olsun para veya ayniyat almış olanlar.

ÜÇÜNCÜ MADDE – İkinci maddede yazılı mükellefiyet zümrelerinden iki veya daha ziyadesine dâhil olanlar bu zümrelerin her birinde ayrı ayrı mükellef tutulurlar. Umumi, mülhak ve hususi bütçelerle belediye bütçelerinden ve 3655 numaralı kanuna tâbi müesseselerden, tahsisat, maaş ve ücret alanlarla kadroya müsteniden yevmiye ile istihdam edilenler yalnız bu maaş, tahsisat, ücret ve yevmiyelerinden dolayı ikinci maddenin A fıkrasındaki mükellefiyete tâbi değildirler.

DÖRDÜNCÜ MADDE - 1837 sayılı Bina Vergisi Kanununun 3 üncü ve 1833 sayılı Arazi Vergisi Kanununun 2 nci maddesinde sayılı bina ve arsa sahipleri, ikinci maddenin (C) fıkrasında yazılı mükellefiyetten muaf tutulur.

BEŞİNCİ MADDE – Vergi, hakiki ve hükmi şahıslar namlarına tarholunur ve eshamlı ve eshamsız şirketlerde hisseye bakılmaksızın şirketlerin menkul ve gayrimenkul varlıklarının tamamı üzerinden alınır-

2. Verginin miktarı

ALTINCI MADDE - Yedinci maddede yazılı komisyonlar, ikinci maddede yazılı mükelleflerin mükellefiyet derecelerini, her mükellef namına 1941 yılında ve ticaretini terk, devir veya tasfiye etmiş olanlar için terk, devir veya tasfiyeye takaddüm eden son yılda tarhedilmiş veya tahakkuk ettirilmiş vergi miktarlarını; çiftçilerde mükellefin ziraî vaziyetini ve gayrimenkul sahiplerinin de irat ve vergi kıymeti miktarlarını gözden geçirmekle beraber bunlarla mukayyet olmaksızın edinecekleri kanaate göre takdir ve tesbit ederler. Ancak 2395 sayılı kanunun 11 inci maddesi hükmü dairesinde kazanç beyannamelerine bilânço raptetmek mecburiyetinde bulunan anonim, komandit, limitet ve sermayesi üzerinden kazanç dağıtan kooperatif şirketlerin vergileri, 1941 takvim yılına veya ticarî yılına ve ticarethanelerini terk, devir ve tasfiye etmiş olanlar da terk, devir ve tasfiyeye tekaddüm eden son seneye ait sâfi kazancının yüzde ellisinden aşağı ve anonim şirketlerde yüzde yetmişinden yukarı olamaz, İkinci maddenin (B) fıkrasında yazılı çiftçilerin mükellefiyetleri de varlıklarının yüzde beşini geçemez.

3. Verginin tarhı

YEDİNCİ MADDE - İkinci maddede yazılı servet ve kazanç sahiplerinin mükellefiyet derecelerini tesbit üzere her vilâyet ve kaza merkezinde mahallin en büyük mülkiye memurunun reisliği altında en büyük mal memurundan ve ticaret odalarıyla belediyelerce kendi âzaları arasından seçilecek ikişer âzadan müteşekkil bir ve icabına göre müteaddit komisyon kurulur. Ticaret odası bulunmıyan yerlerde, bu odanın seçeceği âzalar yerine belediyece, hariçten ticaret ve ziraatten anlıyanlar arasından iki âza seçilir. En büyük mülkiye ve maliye memurları bu komisyonlarda bizzat bulunmakla mükelleftirler. Ancak birden fazla komisyon kurulan yerlerde tensip edecekleri memurları tevkil edebilirler ve kendileri de icabına göre istedikleri komisyonlarda bulunabilirler. Komisyonların büyük çiftçileri tesbit için yapacağı toplantılarda ticaret odası yerine ziraat odalarınca kendi âzaları arasından ve bulunmayan yerlerde belediyelerce hariçten ve ziraatten anlıyanlar arasından seçilecek iki âza komisyona iştirak eder. Komisyon kararları ekseriyetle verilir, reylerde müsavat halinde reisin bulunduğu taraf tercih edilir.

SEKİZİNCİ MADDE - Komisyonlar, şirketlerin mükellefiyetlerini tesbit ettikleri sırada şirketlerin de servetleri derecesini ve fevkalâde kazançlarını araştırarak bunların da mükellefiyetlerini takdir ederler.

DOKUZUNCU MADDE - Komisyonlar, muhtelif zümrelerin mükellefiyet derecelerini tesbit için on beş gün içinde intaç ile mükelleftirler. Bu müddet zarfında işini bitiremeyen komisyonların memur olmıyan âzası değiştirilerek yerlerine son mebus intihabında müntehibisani olanlar arasından belediye reislerince seçilecek dörder zat alınmak suretiyle komisyonların âzası tamamlanır.

ONUNCU MADDE - Mükelleflerin tesbiti sırasında komisyonlarca unutulmuş olanların isimleri komisyonların dağılmasından itibaren en geç iki ay içinde varidat dairelerince tesbit olunarak 7 nci madde hükmü dairesinde yeniden teşkil edilecek komisyonlara bildirilir. Komisyonlar âzami on beş gün içinde bu mükelleflerin vergi miktarlarını kararlaştırmağa mecburdurlar.

4. Verginin tebliğ ve tahsili

ON BİRİNCİ MADDE -Komisyon kararları, şehir ve kasabalarda varidat dairelerinin kapılarına ve köylerde münasip mahallere listeler yapıştirılmak suretiyle

ilân ve tebliğ olunur. Listelerin asıldığı, gündelik gazete çıkan yerlerde gazetelerle ve gündelik gazete çıkmıyan mahallerde belediye tellâlları marifetiyle halka ayrıca haber verilir. Komisyon kararları nihaî ve katî mahiyette olup bunlara karşı idarî ve adli kaza mercilerinde dâva açılmaz. Ancak bir mükellef namına aynı mükellefiyet mevzuundan dolayı mükerrer vergi tarhedilmiş olduğu takdirde bunlardan en yüksek olanı ipka edilerek diğerleri tarhiyatı yapan komisyonların vazife gördüğü mahallerin en büyük malmemuru tarafından mükelleflerin müracaatı üzerine silinir.

ON İKİNCİ MADDE - Mükellefler vergilerini, talik tarihinden itibaren on beş gün içinde malsandığına yatırmağa mecburdurlar. On beş günlük müddetin geçmesini beklemeden mahallin en büyük mal memuru, lüzum gördüğü mükelleflerin menkul ve gayrimenkul mallariyle alacak, hak ve menfaatlerinin ihtiyaten hazine karar verebilir. On beş günlük müddet içinde yatırılmıyan vergilerin Tahsili Emval Kanuna tevfikân tahsiline tevessül edilmekle beraber vergi miktarına müddetin dolmasından itibaren birinci hafta içinde yüzde bir ve ikinci hafta için yüzde iki zammolunur. Talik tarihinden itibaren bir ay zarfında borçlarını ödemiyen mükellefler borçlarını tamamen ödeyinceye kadar memleketin herhangi bir yerinde bedenî kabiliyetlerine göre askerî mahiyeti haiz olmıyan umumî hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılırlar. Ancak üçüncü maddenin son fıkrasında yazılı olanlardan ikinci maddedeki mükellefiyete tâbi bulunanlarla kadınların ve elli beş yaşını mütecaviz erkeklerin borçları hakkında Tahsili Emval Kanunu tatbik edilmekle beraber bunlar çalışma mükellefiyetine tâbi tutulmıyabilirler. Bu fıkra hükmüne göre çalıştırılanlara verilecek ücretin yarısı borçlarına mahsup olunur. Çalışma mecburiyetinin tatbik tarzı Hükümetçe hazırlanacak bir talimatname ile tâyin olunur. Birinci fıkrada yazılı on beş günlük müddet içinde vergilerini vermıyen mükellefler, aynı müddet zarfında vergileri miktarınca Hazine bono ve tahvilâtı veya banka teminat mektubu tevdi ettikleri takdirde bu mükellefler hakkında Tahsili Emval Kanununun ve çalışma mecburiyetinin tatbıkı bir ay müddetle geri bırakılabilir.

ON ÜÇÜNCÜ MADDE - Kollektif ve komandit şirketlere ait vergilerin icabı halinde ortakların ve komanditelerin şahsi mallarından istifası hususunda da Tahsili Emval Kanunu hükümleri tatbik olunmakla beraber ortak ve komanditeler çalışma mecburiyetine de tâbi tutulabilirler ve on ikinci maddenin ikinci fıkrası

hükmü bunlar hakkında da tatbik olunur. Su madde ile on ikinci maddede yazılı karar ve muameleler katî olup bunlara karşı idari ve adlî kaza mercilerinde dâva açılmaz.

5. Teminat

ON DÖRDÜNCÜ MADDE - Varlık vergisiyle mükellef tutulanların ikametgâhlarında, gerek kendilerine ve gerek karı veya kocalarına veya kendileriyle birlikte oturan usul ve fûruu ile kardeşlerine ait dükkân mağaza, depo, ambar, fabrika ve imalâthanelerde veya bunlara benzer yerlerde bulunan bütün menkul mallarla tapuda veya vergide bunlardan herhangi biri namına kayıtlı olan gayrimenkul mallar bu kanun mucibince alınacak vergi ve zamların kanunî teminatı hükmünde olup bu malların satılmasında da Tahsili Enval Kanunu hükümleri tatbik olunur. Verginin teminatını teşkil eden bu mallardan mükellefin kendisine veya karı ve kocasına ait olanlar hariç olmak üzere diğer mallar üzerine komisyonlarca verginin takdir ve tesbiti tarihinden itibaren bir sene zarfında ayrıca haciz konmadığı takdirde bu mallar üzerindeki teminat hükmü sona erer. Mükelleflerin zilyetliği altında veya yukarıda yazılı mahallerde bulunan menkul mallara müteallik satış, temlik ve rehin iddiaları muteber sayılmaz ve bu nevi mallar hakkında dermeyan olunacak istihkak iddiaları dinlenmez. Bu kanunun neşrinden mukaddem başlamış olan ve bir ilâma veya bu hüküm ve kuvvette noterlikçe tanzim edilmiş mukaddem tarihli resmi bir senede müstenit olmıyarak yapılmış bulunan takip neticesinde icra dairelerince konulmuş olan ihtiyati ve icrai hacizler bu teminat hükmüne hâlel vermez. Bu hacizler ancak vergi alacağıın tahsilinden sonra bir bakiye kaldığı takdirde bu kısım hakkında infaz olunur. Gayri menkullerin satışında bunların varlık vergisi mükellefyeti ile ilişiği olmadığı alâkalı varidat dairesince tasdik edilmedikçe tapu daireleri tescil yapamaz. Yapılan tesciller hükümsüz sayılır.

6. Müruruzaman

ON BEŞİNCİ MADDE - 9 ve 10 uncu maddelerde yazılı müddet ve şartlar içinde tarhedilmeyen vergiler, bu müddetler geçtikten sonra yeniden tarh ve tahsil edilemez. Bu kanun mucibince tahakkuk ettirilmiş olan vergiler 1943 malî yılından itibaren beş yıl sonra tahsil olunamaz. Verginin tahsili için yapılacak her nevi takip muameleleri, müruruzamanı keser.

7. Meriyet maddeleri

ON ALTINCI MADDE - Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

ON YEDİNCİ MADDE - Bu kanunun hükümlerini yürütmeğe İcra Vekilleri Heyeti memurdur. 11 Teşrinisani 1942 .

Ek V.

Varlık vergisi bakayasının terkinine dair kanun

Kabul tarihi: 15 mart 1944

[Resmî Gamete ile neşir ve ilân: 17 mart 1944 — Sayı: 5657]

Kanun No: 4530

Madde 1 — 4305 sayılı kanuna göre tarhedilmiş olan vergilerin henüz tahsil edilmemiş bulunan bakiyeleri terkin edilmiştir.

Madde 2 — 4305 sayılı kanuna göre yapılmış olan varlık vergisi tarhiyatından dolayı yeniden müracaat kabul olunmaz.

Madde 3 — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 4 — Bu kanun hükümlerini yürütmeğe icra Vekilleri Heyeti memurdur.

15/3/1944

Kanun lâyihasının tevdiî tarihi: 6 mart 1944

Müzakere tarihi: 15 mart 1944

Ek VI.

Türkiye ile Yunanistan Arasında İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi

**N°: 63 — Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükümeti
arasında aktolunan İkamet, Ticaret ve Seyrisefain
Mukavelenamesinin tasdiki hakkında Kanun [1]**

5 mart 1931

[Resmî Gazete ile neşri ilânı: 15 mart 1931 — Sayı: 1748]

Kanun No: 1758

Madde 1 -- Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan Hükümeti arasında 1930 senesi teşrinievvelinin otuzuncu günü Ankarada akit ve imza edilen İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi kabul ve tasdik edilmiştir.

Madde 2 — Bu Kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 3 — Bu Kanunun ahkâmını icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

Türkiye ile Yunanistan arasında İkamet, Ticaret ve seyrisefain mukavelenamesi

Bir taraftan
Türkiye Reisicumhuru,

Diğer taraftan
Yunanistan Reisicumhuru,

İki memleket arasındaki iktisadî münasebetleri inkişaf ettirmek arzusunda olduklarından bu maksatla bir İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelesi aktine karar vermişler ve murahhasları olmak üzere

[1] Kanun lâyihasının tevdii tarihi : 29 kânunuevvel 1930.

Müzakere tarihi: mart 1931

Zabıt ceridesi: 5 Cilt - 23

Sahife : 50

Cilt : 25

Sahife : 28, 29

Cilt : 26
Sahife :15,18,19,20,21

Türkiye Reısicumhuru:
Hariciye Vekili Tevfik Rüştü,
Nafia Vekili Zekâi,
İktisat Vekili Mustafa Şeref,
Hariciye Müsteşarı Menemenli Numan Beyleri;

Ve Yunanistan Reısicumhuru:
Nazırlar Heyeti İkinci Reisi ve Hariciye Nazın Müsyü Andre Michalacopoulos,
Fevkalâde murahhas ve Orta Elçi Müsyü S. Polychreniadis'i tayin eylemişlerdir.
Müşarileyhler mütekabil salâhiyetnamelerini birbirlerine tebliğ edip bunları usulüne
muvafilek ve muteber bularak aşığıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır.

MADDE 1.

Yüksek Âkit Taraflardan her birinin tebaaları, diğer tarafın ülkesine, memleketin kanun ve nizamlarına riayet ederek mahallî tebaaların veya ecnebiler için hususî ahkâm varsa en ziyade müsaadeye mazhar millet tebaalarının tâbi oldukları ve olacakları, herhangi mahiyette olursa olsun, takyitlerden başkalarına tabi tutulmaksızın, maazalik ecnebiler hakkındaki zabıta ahkâmına halel gelmeksizin serbestçe girebilecekler, orada seyahat, ikamet edebilecekler ve yerleşebilecekler, veyahut orayı her vakit terkedebileceklerdir.

Bununla beraber şurası mukarrerdir ki yukarıdaki ahkâm, muhacereti bir kanun ile tanzim etmek hususunda yüksek âkit taraflardan her birine tanınmış olan hallı asla ihlal etmez.

MADDE 2.

Yüksek âkit taraflardan her biri, gerek kanuni bir hüküm neticesinde, gerek ahlâki ve sıhhî zabıta ve dilencilik hakkındaki kanun ve nizamlara tevfilekan, gerek Devletin dâhili ve harici emniyetine müteallik esbab dolayısıyla diğer tarafın

tebaalarına memleketlerinde yerleşmeği ve oturmağı ferdi tedabir ile menetmek ve bunları yukarıda zikredilen sebeplerden dolayı memleketinden ihraç eylemek hakkını muhafaza eder.

Diğer taraf, bu suretle ihraç edilmiş olan tebaaları ile ailelerinin, tabiiyetleri salahiyettar Konsolos tarafından tasdik edilmiş olduğu takdirde yeniden memleketine dönmeğı taahhüt eyler. Bu hüküm siyasi esbabdan dolayı istenmeyen şahıslara tatbik edilmez.

MADDE 3.

Yüksek Akit Taraflardan her birinin tebaaları, diğerinin ülkesinde, ihraz ve tasarrufu bu Yüksek âkit Tarafın kanunları ile en ziyade müsaadeye mazhar memleket tebaalarına müsaade olunmuş ve olunacak olan her nevi menkul ve gayrimenkul malları ihraz ve tasarruf etmek hususunda tam serbestiyete malik olacaklardır. Onlar diğer Yüksek Akit Taraf tebaaları hakkında tayin edilmiş veya edilecek olan şeraitin aynına tâbi olarak bu malları satma, değıştirme, bağışlama, evlenme, vasiyet sureti ile veya herhangi diğer bir suretle elden çıkarılabilecekler veya veraset tarikile ihraz edebileceklerdir.

Onlar, yukarıdaki fıkrada derpiş edilen ahvalin hiçbirinde, mahalli tebaalara tatbik edilen veya edilecek olan herhangi neviden olursa olsun, vergi, resim, ve mükellefiyetlerden başkalarına veya daha ağırlarına tabi tutulmayacaklardır.

Kezalik onların, memleketin kanun ve nizamlarına uyarak mallarını ve alelûmum emtialarını serbestçe ihraç etmelerine de müsaade olunacaktır. Bu hususta onlar diğer Yüksek Akit Taraf tebaalarının mümasil ahvalde tâbi bulunacakları takyitten başka hiç bir takyide ve resimlerden başka veya daha ağır hiç bit resme tâbi tutulmayacaklardır.

MADDE 4.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin tebaaları, diğer tarafın ülkesinde mer'i kanunlara uymak şartile o ülkede ticaretlerini ya bizzat veya istihdamlarını münasip görecekları adamlar vasıtasile yapabileceklerdir. Ticaret, seyrisefain ve san'ata, meslek ve hırfetler icrasına veya herhangi neviden bir iştigale müteallik bilcümle hususlarda Yüksek Âkit Taraflardan birinin başka bir ecnebi memleketin gemilerine ve vatandaş veya tebaalarına bahşetmiş olduğu veya ileride bahşedeceğı, imtiyaz,

müsaade veya muafiyetlerin aynı zamanda ve talebe hacet kalmaksızın, şartsız ve tavizsiz olarak, diğer tarafın gemilerine ve tebaalarına teşmil edileceğini Yüksek Âkit Taraflar kararlaştırmışlardır; iki tarafın bu husustaki fikri yekdiğerine mütekebilen en ziyade müsaadeye mazhar ecnebi memleketle müsavat temin etmektir.

Bununla beraber, Yüksek Âkit Taraflar, kanunlar ve nizamnamelerle, seyyar sanayii, ayak satıcılığını ve münasip görecekları diğer hırfet ve meslekleri kendi tebaalarına hasredebileceklerdir.

MADDE 5.

Merkezi Yüksek Âkit Taraflardan birinin ülkesinde olan ve orada işbu memleketin kanunlarına tevfikân usulü dairesinde mevcudiyeti haiz bulunan hisse senetli şirketlerle - sınaî ve malî şirketler ve sigorta ve nakliyat kumpanyaları dâhil olmak üzere - sair ticarî şirketler, diğer tarafça usulü dairesinde mevcudiyeti haiz tanınacaklardır.

Mezkûr şirketler diğer memleketin mer'î bulunan veya mer'iyete konulacak olan kanun ve nizamlarına tâbi olarak ve eğer bu memleketin kanunî mevzuatı ruhsat istihsali mecburiyetini derpiş ediyorsa bu ruhsatın istihsalinden sonra, o ülkede yerleşebilecekler, ve fiyaller, şubeler veya acentalar ihdas ve müddei ve müddeaaaleyh sıfatıyla mahkemelere müracaat edebileceklerdir.

Yüksek Akit Taraflardan her biri, kendi memleketinde, diğer bütün memleketlerin şirketlerine umumiyetle müsaade edilen bir faaliyeti icra eden şirketlerin yerleşmesine salifüzzikir ruhsat doıayısıyla mania ihdas etmemeğe muvafakat eder.

Yüksek Akit Taraflardan birinin kanunî mevzuatı dairesinde teşekkül etmiş olan mezkûr şirketlerin diğerinin ülkesinde icra edilecek olan faaliyeti işbu diğer tarafın kanun ve nizamlarına tâbi olacaktır.

Bu şirketler, ikinci memlekette, mal, hak ve menfaatlerinin kanunî ve adlî himayesine müteallik bütün hususlarda, yerli şirketlere yapılan muamelenin aynından müstefit olacaklardır. Bundan başka, bunlar, mütekebiliyet" şartıyla, mahkeme masarifini müemmin kefalet akçesinden muaf tutulacaklardır.

Diğer cihetten, Yüksek Âkit Taraflardan her birinin, şirketleri, diğer tarafın ülkesinde, memleketin kanunlarına uyarak ve bunlarda derpiş edilmiş olan takyitler

kaydı ihtirazisi altında, şirketin işlemesi için lüzumlu olan her nevi menkul ve gayri menkul mallan ihraz edebileceklerdir; şu kadar ki gayri menkul ihrazı şirketin gayesini teşkil etmemesi meşruttur.

MADDE 6.

Yukarıki maddede istihdaf edilen şirketlerle fiyalleri, şubeleri ve acentaları Yüksek Akit Tarafların mütekabil ülkelerinde resim, harç ve vergiler hususlarında - ecnebi şirketlerin ruhsat ve teşci! vesikalari istihsaline ait harç ve mükellefiyetler müstesna olmak üzere - ayni mahiyetteki yerli şirketlere tahmil edilen malî mükellefiyetten daha ağırına tâbi tutulmayacaklardır.

Maamafih bu hüküm gerek Devlet tarafından kurulmuş olan müesseselere gerek umumî bir hizmetin imtiyazına sahip olanlara bahşedilen vergi muafiyetlerini mutalebe etmek için Yüksek Âkit Taraflardan biri canibinden dermeyan edilemeyecektir.

Yüksek Âkit Taraflardan her biri, sermaye, irat veya kazanç üzerinden hesap edilen vergilere müteallik hususlarda, diğer tarafın şirketleriyle, şube, fiyal veya acentalarını, vergilerin mahiyetine göre, ancak bunların sermayelerinin kendi ülkesinde mevzu kısmı üzerinden ve bu ülkede tasarruf ettikleri, mallar, tedavül eden esham ve tahvilât, elde ettikleri kazançlar ve yaptıkları muameleler itibarile resme tâbi tutacaklardır.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin mezkûr şirketleri, esasî nizamnamelerinin istihdaf ettiği başlıca muamelelerini, diğer Yüksek Âkit Tarafın ülkesinde, bu tarafın tabiiyetini takip ve iktisap etmeksizin, temerküz ettiremeyeceklerdir. Merkezleri mensup oldukları memlekette bulunan ecnebi bankaların fiyal ve şubeleri bundan evvelki fıkrada mûstehdef değildir.

MADDE 7.

Yüksek Âkit Taraflardan her birinin tebaaları diğerinin ülkesinde, şahısları ve malları için, keزالık her nevi ticaret, san'at, hırfet ve meslekin icrası dolayisile, mahallî tebaalardan cibayet edilenlerden başka veya daha ağır, herhangi mahiyette olursa olsun, hiç bir vergi, resim veya teklif tediye-sile mükellef olmayacaklardır.

Bununla beraber, ikamet resimleriyle zabıta muamelelerinin ifasına müteallik resimler hususunda Yüksek Âkit Taraflardan her birinin tebaaları en ziyade müsaadeye mazhar millet tebaalarına bahşedilen muameleden müstefit olacaklardır.

MADDE 8.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin tebaaları, diğerinin ülkesinde, mahallî tebaalara tahmil edilmiş olan şartlar, takyitler ve harçlardan başkalarına tâbi olmaksızın, haklarını takip ve müdafaa etmek üzere serbestçe mahkemelere müracaat etmek hakkına malik olacaklar ve bu mahallî tebaa gibi, bütün davalarda, avukatlarını, veya ajanlarını mevzu bahis ülkelerin kanunları mucibince bu mesleklere kabul edilmiş kimseler arasından intihap eylemek serbestisinden istifade edeceklerdir.

Yüksek Âkit Taraflardan her birinin tebaaları, diğerinin ülkesinde, mütekabiliyet şartıyla, adlî muzaheretten vs mahkeme masarifini müemmin kefalet akçesi muafiyetinden müstefit olacaklardır.

MADDE 9.

Yüksek Akıt Taraflardan her birinin tebaaları, diğer taraf ülkesinde, sulh zamanında olduğu gibi harp zamanında da, hem orduda, bahriyede ve hava kuvvetlerinde, hem de millî muhafız ve milis kıtaatında herhangi mecburî bir askerî hizmet ve müteakabil kanunlarda tahsisen derpiş edilen istisnalar mahfuz kalmak şartıyla, herhangi adlî, idarî ve beledî bir memuriyet ifasından muaf olacaklardır Bunlar böyle bir hizmete veya memuriyetin ifasına, muadil olmak üzere vazedilecek herhangi, naktî veya aynî, tekliften de müstesna olacaklardır.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin tebaaları ve şirketleri diğer Yüksek Akıt Tarafın tebaalarına ve şirketlerine tahmil edilebilecek olan askerî ve mülkî istimvallerden başkasına diğer taraf ülkesinde hiç bir veçhile tâbi kılınmayacaklardır. Bunlar, mezkûr istimvallerin tatbiki usulüne ve tazminine ait hususlarda aynıle mahallî tebaalar gibi mahallî kanunların hükmüne tâbi bulunacaklardır.

MADDE 10.

Menşei Türkiye Cumhuriyeti ülkesi olan tabîf veya mamul müstahsallar Yunanistan Cumhuriyeti ülkesine ithal olundukları zaman gümrük resimleri,

munzam resimler ve tezyit emsali veya - oktruva dâhil olmak üzere- diğer herhangi resim veya mükellefiyet hususlarında en ziyade müsaadeye mazhar memleketin - mıntakavî tesmiyeleri ne olursa olsun - mümasil müstahsallarına bahşedilen veya ileride edilebilecek olan muameleden daha az müsait bir muameleye tâbi tutulmayacaklardır.

Aynile menşei Yunanistan Cumhuriyeti ülkesi olan tabiî veya mamul müstahsallar Türkiye Cumhuriyeti ülkesine ithal olundukları zaman, gümrük resimleri, munzam resimler ve tezyit emsali veya - oktruva dahil olmak üzere - diğer her hangi resini veya mükellefiyet hususlarında en ziyade müsaadeye mazhar memleketin - mıntakavî tesmiyeleri ne olursa olsun - mümasil müstahsallarına bahşedilen veya ileride edilebilecek olan muameleden daha az müsait bir muameleye tâbi tutulmayacaklardır.

Bu maddenin birinci fıkrası hükümlerine hâlel gelmeksizin, menşei Türkiye Cumhuriyeti gümrük arazisi olup (A) listesinde tadat edilmiş olan tabiî veya mamul küstahsallar Yunanistan Cumhuriyeti gümrük arazisine ithal olundukları zaman mezkûr listede münderiç tarifelerden müstefit olacaklardır.

Türkiyede müstahsal veya mamul herhangi bir madde üzerinden bunun Yunanistana ithalinde (22 kânunuevvel 1923 tarihli gümrük tarifesi kanununun beşinci maddesinde derpiş edilen oktruva, 1922 mecburî istikrazının tediyatı için alınan resim ve istatistik, yetimler ve mültecilerin menfaatine olan resimler gibi) millî varidat, vilâyet veya belediyeler varidatı menfaatine Devlet tarafından istifa edilen munzam resimlerin mecmuu o maddeye müteallik ithal resminin yüzde yetmiş beşini ve 1922 mecburî istikrazının tediyatı için alınan resim ise yüzde otuz dokuzunu ve oktruva resmi de yüzde otuzunu tecavüz etmemesi kararlaştırılmıştır.

Türkiyede müstahsal veya mamul maddeler, Yunanistanda müstahsal mümasilleri olan maddeler üzerinden bunların bir şehirden diğerine nakledildiği vakit cibayet olunan dahilî belediye resminden muaf olacaklardır.

Aynile, bu maddenin ikinci fıkrasının hükümlerine hâlel gelmeksizin, menşei Yunan gümrük arazisi olup (B) listesinde tadat edilen tabiî veya mamul müstahsallar Türk gümrük arazisine ithal olundukları zaman mezkûr listede münderiç tenzilât yüzdelerinden müstefit olacaklardır.

MADDE 11.

Türkiyeye yapılacak ihracattan Yunanistanda ve Yunanistana yapılacak ihracattan Türkiyede aynı müstahsalların bu hususta en ziyade müsaadeye mazhar memlekete ihraçlarında istifa edilen veya edilecek olan ihraç resimlerinden başka veya daha yüksek resimler veya başka nevi harçlar alınmayacaktır.

MADDE 12.

Üçüncü bir memleket ile müsavat üzere muamele görmek teminatı, ithalât ve ihracat resimlerinin istifa tarzına, emtianın gümrük antrepolarına konulmasına, gümrük aidatına ve usullerine, ithal ve ihraç olunan veya transit suretile geçen eşyanın gümrüğe kabul ve gümrükten şevkine ait muamelâta da şamildir.

MADDE 13.

Akit Taraflardan birinin, bir veya bir kaç üçüncü memleketten transit suretile geçtikten sonra diğer taraf ülkesine ithal edilmiş olan tabiî veya mamul müstahsalları, ithal esnasında, menşe memleketinden doğrudan doğruya ithalleri takdirinde alınacak gümrük rüsumundan yahut aidattan başkasına veya daha yükseğine tâbi tutulmayacaktır.

Bu hüküm, doğrudan doğruya transit edilen emtia hakkında cari olduğu gibi aktarma, zuufu tecdit veya antrepoya vazedildikten sonra transit edilen emtiaya da tatbik olunur.

MADDE 14.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin ülkesinde, gerek Devlet, gerek nahiyeler ve teşekküller hesabına olarak bir maddenin istihsali, imali veyahut istihlâki üzerine vazedilen veya edilecek olan dahilî resimler, hiç bir sebeple, diğer taraf ülkesinin müstahsallarına - eğer varsa - aynı cinsten olan yerli müstahsallardan ve mümasil yerli müstahsallar bulunmadığı takdirde, en ziyade müsaadeye mazhar milletin mümasil müstahsallarından daha ağır ve daha tazyik edici bir surette tahmil edilmeyecektir.

MADDE 15.

Yüksek Akit Taraflardan her biri, ithal edilen müstahsalların menşe memleketini tesbit etmek üzere:

1 - Tam manasile iptidaî maddeler veya tabiî müstahsallar için, bunların menşei diğer memleket olduğunu;

2 - Mamul bir müstahsal için, gerek bünyesine giren madde gerek gördüğü ameliye itibarile ithalâtçı memleketin müstahsallar milliyetini tanımak hususundaki şartlarını istikmal eylediğini mübeyyin bir menşe şهادetnamesinin ithalâtçı tarafından ibrazını talep edebilecektir.

Bu mukaveleneye raptedilen numune (C ve CI melfufları) mucibince tanzim edilmiş olan menşe şهادetnameleri, gerek mürsilin mensup olduğu ticaret ve sanayi odaları, gerek gümrük idareleri ve gerekse mürselünileyh memleketin kabul edeceği herhangi teşkilât veya heyet tarafından ita olunacaktır.

İthalâtçı memleket hükümeti mezkûr şهادetnamelerin kendi siyasî veya Konsolosluk makamları tarafından tasdik olunmasını isteyebilecektir.

Posta paketleri, kıymeti elli Türk lirasını veya iki bin drahmiyi geçmeyen irsalâttan olduğu takdirde, menşe şهادetnamesine tâbi tutulmayacaktır.

MADDE 16.

İthal ve ihraç memnuiyet veya takyitlerine veyahut ticaret serbestliğinin sair tahditlerine müteallik bütün hususlarda, Yüksek Akit Taraflar birbirlerine en ziyade müsaadeye mazhar millet muamelesi bahşederler.

Bu muamelenin hilâfına hareket ancak aşağıdaki ahvalden maada husussatta caiz olmaz:

a) Emniyeti umumiye veya ülkenin müdafaasını alâkadar eden sebepler dolayısıyla;

b) İnsanların, hayvanların, nebatların sıhhatini himayeye matuf sıhhî zabıta tedbirleri ilcasile ;

c) Silâh, mühimmat ve harp malzemesinin ve harbe mahsus bi'cümle levazımın ithalini murakabe etmek için;

d) Devlet inhisarlarının icrası için.

Yüksek Âkit Taraflardan biri ruhsatnameler vasıtasile ithalâtı murakabe etmek usulünü tesis ederse bu ruhsatnamelerin diğer taraf mütehassıslarına verilmesi hususunda herhangi diğer memleketin tabii veya mamul müstahsallarının tâbi tutulacağı ahkâm kadar müsait hükümler tatbik edecektir.

Bu ahkâm mucibince, mezkûr ruhsatnameleri istihsal etmek için yerine getirilmesi lâzımgelen şartlar ve yapılması icabeden muameleler derhal en açık ve en sarîh bir şekilde umumun ıttılâına isal edilecektir. Taleplerin tetkiki en büyük sür'atle ifa olunacaktır.

Ruhsatnamelerin verilmesinde de böylece hareket edilecektir. İta usulü mümkün olduğu kadar sade ve müstakir olacak ve bu vesikaların ticaret mevzuu teşkil etmesine mani olacak surette tesbit olunacaktır. Bu maksatla, ruhsatnameler, eşhasa verildiği zaman ondan istifade edecek kimsenin ismine muharrer olacak ve başkası tarafından kullanılmayacaktır.

Yüksek Âkit Taraflardan biri canibinden üçüncü bir Devletin mütehasısları lehine muvakkat surette bahşedilmiş olan herhangi memnuiyet ilgası, menşe ve mevridi diğer taraf olan aynı veya mümasil mütehasıslara derhal ve hiç bir şartsız tatbik olunacaktır.

Yüksek Akit Taraflardan biri memnuiyet veya takyitler vazettiği takdirde, muhtemel istisnâ müsaadeler ve kontenjanlar iki memleketin ticari münasebetlerini mümkün olduğu kadar az müteessir edecek tarzda ita olunacaktır.

MADDE 17.

Yüksek Akit Taraflar, beynelmilel transite en ziyade elverişli olan yollar üzerinde eşhasa, yolcu ağırlıklarına, emtiaya ve her türlü mevadda, irsalâta, gemilere, vapurlara, arabalara ve vagonlara veya sair nakliye vasıtalarına mütekebilen serbestçe transit bahşetmeği, bu bapta birbirlerine en ziyade müsaadeye mazhar millet muamelesini temin ederek taahhüt eylerler.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin ülkesinden geçen her nevi emtia, istatistik vergisi ile muhafaza ve mağaza ücretlerinden maada, bilûmum gümrük resminden veya sair bütün aidattan mütekebilen müstesna tutulacaktır.

Yüksek Âkit Taraflar, emtianın ve bilhassa bunlardan Devlet inhisarına tâbi olanların veya ithali memnu bulunanların memlekete gizlice ithal edilmemesini ve hakikaten transit suretile geçirilmesini temin için bütün tedbirleri almak hakkını mahfuz bulundurmakla beraber, transit keyfiyetini takyit edebilecek muamelât veya sair tedabir ile transiti sekte dar etmemeği taahhüt ederler.

Bu maddenin ahkâmı doğrudan doğruya transit suretile geçen emtia hakkında cari olduğu gibi aktarma, ambalajı tecdit veya antrepoya vazedildikten sonra transit edilen emtiaya dahi tatbik olunur.

Emtia transiti:

1 - Ammenin ve Devletin emniyetine müteallik esbap dolayısıyla;

2 - Sıhî zabıtaya müteallik esbap ilcasile veya hayvanları ve nebatları muzur haşerat ve tufeylâtta muhafaza maksadile men veya takyit edilebilecektir; şükadar ki, tedabir bütün memleketlere veya aynı şeraite tâbi ölen memleketlere tatbik edilmiş olmak şarttır.

MADDE 18.

Yüksek Akit Taraflardan birine mensup seyyar ticaret memurları, diğer tarafın ülkesinde, faaliyetlerine ve hassaten ticari numunelere bahşedilen gümrük kolaylıklarına müteallik bütün hususlarda en ziyade müsaadeye mazhar millet seyyar ticaret memurlarına yapılan muamelenin aynından müstefit olacaklardır.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin, ticaretlerini icra zımında mahallî tebaalara tahsis edilmemiş olan panayırlara ve pazarlara giden tebaaları, diğerinin ülkesinde, en ziyade müsaadeye mazhar millet tebaalarından daha az müsait bir surette muamele görmeyeceklerdir.

Yukarıdaki ahkâm, seyyar erbabı san'ata veya ayak satıcılığına kabili tatbik olmadığından Yüksek Akit Taraflardan her biri bu bapta kendi kanunî mevzuatının tam serbestisini muhafaza eder.

MADDE 19.

Yüksek Akit Taraflardan birinin, ticaretlerini icra zımında, mahallî tebaalara tahsis edilmemiş olan panayırlara ve pazarlara giden tebaaları, diğerinin ülkesinde tabiiyetinde buldukları memleket memurları tarafından bu mukavelenamenin (D ve D 1) melfuflarındaki numune veçhile ita edilmiş bir hüviyet varakası ibraz edebildikleri takdirde mahallî tebaalardan daha az müsait bir surette muamele görmeyeceklerdir.

Birinci fıkranın ahkâmı seyyar erbabı san'ata kabili tatbik olmadığı gibi ne ayak satıcılığına ne de san'at veya ticaret icra etmeyen eşhas nezdinde siparişler

taharrisine şamil bulunmadığından Yüksek Akit Taraflardan her biri bu hususlarda kendi kanunî mevzuatının tam serbestisini muhafaza eder.

MADDE 20.

Yüksek Âkit Taraflardan her biri aşağıda zikredilen eşyayı - bu eşya tekrar ihraç edilecek olmak ve her birinin kanunlarında derpiş edilen teminat mahfuz kalmak şartile- her nevi ithal ve ihraç vergi ve resminden muaf tutacaktır.

a) Emtia ihracatında kullanılmak üzere Âkit Taraflardan birinin ülkesinden diğerinin ülkesine ithal edilmiş olan veya zikredilen tarzda istimal edilmiş olduğu usulü veçhile tesbit edildikten sonra, diğer taraf ülkesinden tekrar ithal edilecek olan ticarete müstamel her nevi ambalaj, örtüler, çuvallar ve fiçılar ve diğer paketleme vasıtaları, keza kumaş sarılan üstüvaneler, tahta makaralar ve mukavva borular.

b) Tamir edilecek eşya: Şurası mukarrerdir ki bu eşya ihracat memleketine tekrar ithal edilirse, tekrar ithalleri esnasında ithalât resminden müstesnadırlar. Bu eşyaya tamir esnasında külliyyetli miktarda ilâve e,dilmiş olup gümrük resmine tâbi bulunan mevat veya aksam, nefsi eşyadan ayrı olarak ve bunların asıl eşya ile terkip edilmelerinden mukaddem tâbi oldukları tarifeye göre, gümrük vergisi tesviyesine tâbi tutulacaklardır. Resim tesviyesine esas olan sıklet tahmin suretile tesbit olunabilir.

c) Yenebilecek mevattan, başka, pazarlara, panayırlara veya sergilere gönderilen eşya.

Mevzuubahis eşyanın memlekete duhulü esnasında alâkadarlar bunların istimal müddetini tesbit eylemeğe ihtimam edeceklerdir, icabı takdirinde bu mühlet gümrük makamâtı tarafından kanunun evamirine tevfikân temdit olunabilecektir.

MADDE 21.

Üçüncü bir devletle müsavat üzere muamele görmek esası:

1 - Yüksek Âkit Taraflardan biri canibinden hemhudut memleketlerle hududun iki tarafında on beşer kilometrelik bir saha dahilinde vuku bulacak hudut ticareti hususunda bahşedilmiş veya ileride edilebilecek olan müsaadata,

2 - Bir gümrük ittihadından-münbais hususî müsaadelere,

3 -Gümrük tarifesi hususunda ve alelûmum herhangi diğer bir ticarî hususta, Türkiye ile 1923 senesinde Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmış olan memleketler

arasında mevcut veya istikbalde ihdas edilecek olan menafi ve müsaadata, kabili tatbik olmayacaktır.

MADDE 22.

Demiryolları üzerinde ne nakliye ücretleri, ne de sevkiyatın zaman ve tarzı icrası hususlarında Yüksek Âkit Taraflar ülkeleri ahali beyinde fark gözetilmeyecektir. Bilhassa, Yüksek Âkit Taraflardan birinin ülkesinden diğerinin ülkesine geçen veya bu ülkede transit edilen irsalât sevkiyat veya nakliye ücretleri hususlarında bu ülkelerin birinden gerek dahilde bir mahalli maksuda ve gerek ecnebi memleketlere giden irsalâttan daha az müsaadeli bir surette muamele görmeyecektir; elverir ki nakliyat, aynı şerait altında aynı hat üzerinde ve aynı istikamette vuku bulsun.

Tenzilâtli ücretlerle yapılan ve ahvali hususiyede geçici bir kaza ve felâketin tehvinini istihdaf eyleyen veya bir emrihayre muhassas bulunan nakliyat mevzu bahis olmadıkça hiç bir muamelei istisnaiyeye cevaz verilmeyecektir.

Bundan maada demiryollarındaki mütekabil münakalâtın ve transit sevkiyatının teferruatını, şimendifer idarelerinin doğrudan doğruya itilâfı suretile, tanzim eylemek hakkını iki hükümet muhafaza ederler.

MADDE 23.

Yüksek Âkit Taraflar, tacirlere gümrük tarifeleri ve bilhassa muayyen bir meta üzerinden istifa edilecek rüsum hakkında resmî malûmat istihsal eylemek imkânını vermek için muktazi tedbirleri almayı taahhüt ederler. İstida, ithalât memleketinin nizamları mucibince, metain bir numunesini veyahut mufassal bir tarifini, bunun bir suretini veya fotoğrafisini ihtiva eylemelidir.

MADDE 24.

Yüksek Âkit Taraflardan her birinin tebaaları diğer tarafın ülkesinde, ihtira beratları, fabrika yahut ticaret markaları, ticarî unvanlar hususunda kanunda gösterilen usule riayet şartile bu tarafın tebaa yahut şirketlerine ait aynı hukuku haiz olacaklardır.

MADDE 25.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin sancağını taşıyıp hamulesiz veya hamuleli olarak diğer tarafın sularına ve limanlarına girecek veya oradan çıkacak olan gemi ve vapurlar oralarda hareket ve azimet mahalleri nereleri olursa olsun millî sefinelere yapılan muamelenin aynından her hususta müstefit olacaklar ve millî sefinelere tahmil edilen veya edilebilecek olanlardan başka, devlet, vilâyetler, nahiyeler veya hükümetin müsaade ettiği herhangi bir teşekkül nam ve menfaatine istifa olunan -ne unvan altında olursa olsun- hiç bir resim ve mükellefiyete tâbi tutulmayacaklardır.

MADDE 26.

Yüksek Akit Taraf arın limanlarında, açıkta demirleme mahallerinde, doklarında ve (havre) larında, gemilerin yükletilmesine ve boşaltılma sına müteallik hususlarda, taraflardan birinin millî gemilere bahşetmiş olduğu bütün imtiyaz veya suhuletler, geldikleri veya gidecekleri yer neresi olursa olsun, diğer tarafın gemilerine dahi bahşolunacaktır.

MADDE 27.

Hamuleler- mevrit veya mahalli şevkleri neresi olursa olsun - millî sancak altında ithal veya ihraç edilmiş oldukları takdirde tâbi olacakları resim ve mükellefiyetlerden başkasına hedef olmayacaklardır. Aynile yolcular ve bunların ağırlıkları millî sancak altında seyahat ediyorlarmış gibi muamele görecektir.

MADDE 28.

Bu mukavelenamenin seyrisefain hususunda mütekabilen millî muamele bahşolunmasına müteallik ahkâmı:

1 - Yüksek Âkit Taraflardan her birinin ülkesinde mer'i veya mer'iyete konacak kanunlarla tanzim edilmekte devam edecek olan kabotaja ve iç sularda seyrisefaine;

2 - Millî ticareti bahriyeye bahşedilmiş veya edilebilecek olan prim ve saire şeklindeki tergiplere;

3 - Akit Tarafların kara sularında sayıt icrasına, limanların, açık demirleme mahallerinin ve sığ sahillerin bahrî hizmetlerinin ifasına şamil değildir.

Bahrî hidemat; bu ameliyelerin kara sulan dahilinde ve Marmara denizinde icrası takdirinde, cer, kılavuzluk, bahrî yardım ve tahlisiye icrasını ihtiva eder.

Yukarıki tadadın haricinde kalabilmiş olan istisnayı müstelzim mevaddı en ziyade müsaadeye mazhar millet muamelesi tanzim edecektir.

MADDE 29.

Vapur ve gemilerin tâbiyeti, bu hususta mütekabil Devletlerin salâhiyettar makamları tarafından her bir memleketin kanun ve nizamlarına tevfikân verilmiş olan vesika ve şhadetnameler mucibince her iki tarafça kabul edilecektir. Yüksek Âkit Taraflar arasında mahsusî itilâflar aktolununcaya kadar, bunlardan biri tarafından İngiliz usulüne muvafık olarak verilmiş olan hacnlı istiabî ve seyrüsefere kabiliyet şhadetnamesile hacmi istiabiye müteallik sair vesikalar diğer tarafça tanınacaktır.

MADDE 30.

Yüksek Âkit Taraflardan her birinin gemileri diğer tarafın bir veya müteaddit limanına, gerek oralara mevritleri ecnebi memleket olan hamule, emtia ve yolcularının hepsini veya bir kısmını indirmek, gerek oralarda ecnebi memlekete götürmek üzere hamule, emtia ve yolcularının hepsini veya bir kısmını irkâp etmek için gidebileceklerdir. Bu gemiler mütekabil memleketlerin kanun ve nizamlarına uyararak hamulelerinin diğer bir limana veya diğer bir memlekete mahsus olan kısmını bu kısım için, millî sefineler lehine tesbit edilmiş en aşağı miktar üzerinden ancak istifa edilebilecek olan nezaret resimlerinden başka hiç bir resim ve masraf tediyesile mükellef olmaksızın gemi dahilinde hıfız ve tekrar ihraç edebileceklerdir.

MADDE 31.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin bir sefinesi diğer taraf sularında batır, karaya oturur, bahrî hasara duçar olur veya mecburî tevakkufa uğrarsa bu sefine ile hamulesi mütekabil memleketlerin kanun ve nizamnamelerinin mümasil ahvalde millî sefinelere bahşettiği müsaade ve muafiyetlerin aynından müstefit olacaklardır. Kaptana, mürettebata ve yolculara - gerek kendileri, gerek sefine ve hamulesi için - mahallî tebaalara yapılan nisbetle muavenet ve muzaheret edilecektir.

Tahlisiye resmi hususunda tabiisin vuku bulduğu memleketin kanunu tatbik olunacaktır.

Karaya oturmuş veya batmış bir gemiden kurtarılan emtia, dahilî istihlâk için memlekete ithal edilmedikçe hiç bir gümrük resmine tâbi tutulmayacaktır.

MADDE 32.

Yüksek Âkit Taraflardan her biri, diğer tarafın herhangi başka bir ecnebi memleketin mümasil mümessillerini kabul eylediği kendi ülkelerindeki şehir ve limanlarda ikamet edebilecek olan Baş Konsolos, Konsolos ve Muavin Konsoloslar tayin etmek serbestisine malik olacaktır. Maamafih, bu Baş Konsolos, Konsolos ve Muavin Konsoloslar nezdine tayin edildikleri memleket hükümetinin müteamil usul dairesinde muvafakatini almadan vazife ifasına başlayamayacaklardır.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin Konsolosları, diğer tarafın ülkelerinde, herhangi diğer ecnebi bir memleketin mümasil Konsoloslarına bahşedilmiş veya edilecek olan imtiyaz, hak ve muafiyetlerin aynından -mütekabiliyet şartile-müstefit olacaklardır.

MADDE 33.

Yüksek Âkit Taraflardan birinin bir tebaasının diğer tarafın ülkesinde vefatı takdirinde, akrabası olmakla beraber, vefat mahallinde, müteveffanın memleketi kanunlarının kendisine terekeyi muhafaza altına almağa ve idare etmeğe mesaj verdiği hiç bir kimse bulunmazsa, müteveffanın tebaası bulunduğu devletin salâhiyettar Konsolosu, icabeden resmî muameleleri yaptıktan sonra müteveffanın mallarının bulunduğu memleket kanunlarının tayin ettiği şekil ve hudut dahilinde terekeyi muhafaza altına almağa ve idare etmeğe mezun olacaktır.

Şurası mukarrerdir ki müteveffaların terekelerinin idaresine müteallik her hususta Yüksek Akit Taraflardan birinin herhangi diğer ecnebi bir memleketin konsoloslarına evvelce bahşetmiş olduğu veya bilâhare bahşedeceği bütün hak, imtiyaz, müsaade ve muafiyetler, mütekabiliyet şartile derhal diğer Yüksek Âkit Tarafın konsoloslarına teşmil edilecektir.

MADDE 34.

Yüksek Akit Taraflardan birinin diğer tarafın ülkesinde ikamet eden konsolosları, birinci tarafın gemilerinden firar etmiş olan, ikinci tarafın vatandaş veya tebaalarından gayrı, gemici efradı geri almak için mahallî hükümet tarafından kanunun müsaade ettiği muavenete mazhar olacaklardır.

MADDE 35.

İki memleket arasında bir hakem mukavelesinden neşet edebilecek ahkâm mahfuz kalmak şartile Yüksek Âkit Taraflar beyninde bu mukavelenamenin tefsiri sadedinde zuhur edebilecek ihtilâflar diplomasi tarikile halledilememiş olursa iki tarafın muvafakatile ve tahkimname tarikile hakeme havale olunacaktır.

MADDE 36.

Bu mukavelename tasdik olunacak ve tasdiknameleri mümkün olan sür'atle Atina'da teati edilecektir.

Mukavelename, teati tarihinden bir ay sonra mer'iyete girecek ve müddeti iki sene olacaktır. Bu tarihten itibaren Yüksek Âkit Taraflardan biri canibinden altı aylık bir mühletle feshedilmedikçe mer'iyette kalacaktır.

Yukarıdaki ahkâmı tasdik etmek üzere murahhaslar bu mukavelenameyi imza etmişler ve mühürlemişlerdir.

Ankarada 30 teşrinievvel 1930 tarihinde fransızca iki nüsha olarak tanzim edilmiştir.

A. Michalakopoulos

S. Polychroniadis

Dr. T. Rüştü

Zekâi

M. Şeref

M. Numan